

આમુખ

ભારતીય વિદ્યા લવનની સંશોધન ગ્રંથમાળાનો પ્રસ્તુત સત્તરમો ગ્રંથ એક ભાષાશાસ્ત્રને લગતા લેખોનો સંગ્રહ છે. ગુજરાતી ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસની દિશામાં આપણે ત્યાં ખૂબ થોડા પ્રયાસ થયા છે. પંડિતયુગના સાક્ષરોને વાહ્મયના એકએક ક્ષેત્રમાં રસ હતો તેથી તે વેળા દરેક વિષયની જેમ ગુજરાતીના અભ્યાસનાં મંડાણ પણ ચર્ચાનાં. તેમાં નરસિંહરાવ દીવેડિયા જેવા વિદ્વાને ગુજરાતીનું ઉંડાણ અને ઝીણવટ સાથે અભ્યયન કરવાને જે પ્રશસ્ત્ય પ્રયત્ન કર્યો તેને અંગે એ વિષયનાં મહત્ત્વ અને રસ આપણને સમજાવા લાગ્યાં. પણ એમના પછીની અત્યારની પેઢીને કોણ જાણે કેમ એ વિષય પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઓસરી ગયું લાગે છે. શ્રી. નરસિંહરાવના કાચ' પછી અને પશ્ચિમમાં ભાષાશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં જે ઝડપી પ્રગતિ થતી રહી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં ગુજરાતીના ઉચ્ચ કોટિના અભ્યાસ માટે સંતોષકારક કહી શકાય તેવું ખૂબ જ થોડું થયું છે. સામાન્ય ભાષાશાસ્ત્રને લગતું સાહિત્ય તો આપણે ત્યાં નહિવત્ છે.

આ સહુ વાત લક્ષમાં લેતાં ડૉ. ભાયાણીનો પ્રસ્તુત સંગ્રહ મૂલ્યવાન ઠરે છે. સંગ્રહના આરંભના વિભાગમાં ભાષાશાસ્ત્રના કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાંતો વિશે પ્રમાણભૂત વિચારણા ચર્ચા છે. તે પછીના વિભાગમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતી વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતજન્ય છે એ ખરું પણ તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ-ધડતર પ્રાકૃતભૂમિકામાં—વિશેષ તો અપભ્રંશભૂમિકામાં ચર્ચા છે. ધણુંખરું લક્ષ્યબહાર રહી જતી આ વાત પર ડૉ. ભાયાણીએ તેમના અપભ્રંશના વિશિષ્ટ અભ્યાસને કારણે ધડતો ભાર મૂક્યો છે. તે જ પ્રમાણે તેમની વ્યુત્પત્તિચર્ચા એ વિષયમાં એક આગવું પ્રદાન બની રહે તેમ છે, કારણ કે તે માટે અનિવાર્ય critical, તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો તેમણે ઉચિત ઝીણવટ સાથે પ્રયોગ કર્યો છે.

શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અને ઉંડાણથી ભાષાસામાન્ય વિશે તેમ જ ગુજરાતી વિશે વિચારણા કરતા આપણા આંતરેણીને વેઠે ગણાય તેટલા ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત સંગ્રહનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું છે. આશા છે કે અભ્યાસીઓ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

જયંતકૃષ્ણ દવે

ઓન. કાયરેક્ટર

ભારતીય વિદ્યા લવન

પ્રાર્થના

ગત બારેક વરસના ગાળામાં અવારનવાર, ખાસ કોઈ પૂર્વનિર્ણીત યોજના વિના મેં કરેલાં ભાષાવૈજ્ઞાનિક લખાણો અને વ્યાખ્યાનો અહીં સંગ્રહીત કર્યા છે. તેમાંનાં ધણાંખરાં છુદ્ધપ્રકાશ, ડૉ. ગુ. ત્રૈમાસિક, ભારતીય-વિદ્યા (હિ.-ગુ.), ગુ. સા. પ. પત્રિકા, ગુ. સં. મં. ત્રૈમાસિક, પ્રસ્થાન વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલાં છે. કોઈકોઈ લેખ અને કેટલીક વ્યુત્પત્તિ-નોંધો અહીં પહેલીજ વાર અપાય છે.

કોઈ વ્યવસ્થિત કે આછીઝાંખી યોજના નજર સામે રાખ્યા વિના—સ્વૈરપણે કરાયેલાં આવા શાસ્ત્રીય વિષયને લગતાં છૂટક લખાણોનું મૂલ્ય ઝાઝું ન અંકાય. છતાં એને અંતઃસ્થ કર્યા છે તેના બચાવ લેખે કાંઈ સ્વીકાર્ય હોય તો એટલું કહું કે અહીં અપાયેલા લેખ આદિ ભાષા-અભિવ્યક્તિની અર્વાચીન પદ્ધતિ અને દૃષ્ટિ લક્ષમાં રાખીને લખાયા છે, અને વિચારણાના કેન્દ્રસ્થાને ગુજરાતી છે. એટલે ગુજરાતીના—અને કાંઈક અંશે સામાન્યપણે ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં જેમને રસ છે, તેમને થોડાક ઉપયોગી, કાંઈક સ્વાદ લગાડે તેવા આ નીવડે તેાયે ધણું.

આથી એવું કશું સંસ્થાપના આશય નથી કે અહીં રજૂ કરાયેલી સામગ્રીમાં પશ્ચિમનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં ભાષાકીય સંશોધન અને અનુશીલનની આછીઅધૂરી ઝાંખી પણ થાય છે. એ કક્ષાનું સંશોધન જે પારંગતતા, એકનિષ્ઠા અને પરિશીલન માગી લે છે, તેનો વિચાર જ્યારેજ્યારે આવે છે ત્યારે પેલી પ્રાંશુલભ્ય ફળ અને વામનની વાત યાદ આવે છે (મહાકવિનું વેણું, મહાકવિના વેણું તરીકે નહીં પણ સામાન્ય દર્શન લેખે વાપરવાની છૂટ ન લેવાય ?). માત્ર, ભાષાવિજ્ઞાન કેવાકેવા પ્રદેશોમાં પ્રવેશ કરે છે ? કઈ પદ્ધતિએ તે કામ કરે છે ? ગુજરાતીનાં અનેક પાસાંઓનો આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કઈ રીતે વિચાર થઈ શકે ?—આવી બાબતોનો આછોપાતળો ખ્યાલ આપવો, અને એ વિષયમાં આગળ જવાની, ઊંડા જીતરવાની વૃત્તિ સતેજ કરવી એટલું જ પ્રસ્તુત સંગ્રહનું પ્રયોજન છે.

પશ્ચિમમાં ભાષાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ખૂબ કામ થયું છે, અને એમાં સંશોધન અને અભ્યાસ કુદકેલૂસકે આગળ વધતાં જાય છે. સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાનને—એટલે કે અનેક ભાષાઓનાં સ્વરૂપ, અંધારણું, ક્રમવિકાસ, વિસ્તાર

આદિના વ્યક્તિગત અને તુલનાત્મક સૂક્ષ્મ અધ્યયનને પગિણામે સામાન્ય રૂપે ભાષાનું સ્વરૂપ, રચના, ક્રમવિકાસ વગેરેના પ્રતિપાદનને—લગતા પણ ફેટલા બધા થયો છે। ધ્વનિતત્ત્વ (ધ્વનિઉત્પાદનનો વ્યાપાર, ધ્વનિમાપન, ધ્વનિઓનું સ્વરૂપ, ધ્વનિપરિવર્તન, ધ્વનિ અક્ષર શબ્દ આદિ, ધ્વનિઓદ્ધારા વિચારોનું મૂર્તીકરણ, વગેરે), વ્યાકરણતત્ત્વ (શબ્દભેદ, પદાર્થો—Categories, વ્યાકરણનું ધડતર, વ્યાકરણતત્ત્વનું પરિવર્તન, વગેરે), કાશતત્ત્વ (શબ્દલક્ષણ, શબ્દપરિવર્તન, અર્થપરિવર્તન, વગેરે), ભાષાતત્ત્વ (ભાષા અને યોનીઓ, શિષ્ટમાન્ય ભાષાનું ધડતર, પરભાષાનું ઋણ, ભાષાનો હિદ્ગમ, તેના બધારણનું વૈવિધ્ય, ભાષાકીય પરિવર્તન, ભાષા અને પ્રમાણશાસ્ત્ર—માનસશાસ્ત્ર—સમાજ-શાસ્ત્ર—સાહિત્યશાસ્ત્ર, વગેરે), અર્થવિજ્ઞાન એ સૌના પદ્ધતિસરના અને તલાવગાહી અધ્યયન પાછળ પશ્ચિમના પડિતો મઠી પડ્યા છે પ્રસ્તુત સગ્રહમા 'સિદ્ધાંતવિચાર'નું મોટું નામ ધારણ કરતા વિભાગ નીચે આપેલા લેખો આ પ્રદેશમા ખીતા ખીતા કરેલા બેચાર ડાકિયા જેવા છે તેમા પણ 'સાદૃશ્ય' અને 'શબ્દોની ચડતીપડતી' એ બેમાની વિચારણા પર વાંધે (Vendreys)ના પુસ્તકે લે એજની સારી એવી અસર છે

સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન ઉપરાંત વ્યક્તિગત ભાષાઓના ઐતિહાસિક તેમ જ સમકાલીન સ્વરૂપનું અધ્યયન પણ પશ્ચિમમા પૂરતા ઊંડાણથી થતુ રહ્યું છે. તેમા ભારત-યુરોપીય ભાષા અંગેનું સંશોધન તો પશ્ચિમના પાઠિત્યની એક જગત સિદ્ધિ—જો કે તેની સિદ્ધિઓ પણ ક્યા એકબે છે?—લેખારો અભ્યાસ-દારિદ્ર્ય હંમણાહમણા આપણને કાંઈ પડી ગયું લાગે છે ને તેથી જ વિષયથી આપણે અસાત હોઈએ તે વિષે જગતમા પણ અધારુ પ્રવર્તે છે એવું માની લેવાનું વલણ ફેટનીક વાર દેખાય છે ભારત-યુરોપીયને વિષે જ આપણા એક અભ્યાસપ્રેમી લેખકે, તે ડગમગતી અટકગતી ઇમારત જેવી હોવાનો મત—અસાનમૂલક જ તો—હિચ્ચારેલો અને એટલે કાંઈક અસ્થાને ગણાવાનો ભય છતાં આ સબધમા થોડાક શબ્દો ગાંઠ

' and, in 1900, the primitive IE may be said to have been firmly established. It must be emphatically stated here that the science of linguistics is now no more in an experimental stage, hazzarding its conclusions on the strength of unsatisfactory relics of speech scattered over a number of tongues.

The labours of linguisticians, throughout the last more than a century have enabled us to form a clear idea of the primitive IE speech as a single and almost homogeneous language. Thousands of words of the original speech have been reconstructed, and in most cases, the endings, stress and precise meaning determined. This must indeed be regarded as one of the greatest achievements of the human intellect¹ .

આ ભાગત-યુરોપીય આપણે માટે હજી દુર્ભાગ્યે દરદરની રહી છે, પણ તેની ભારતીય-આર્ય શાખા(એટલે કે વૈદિક બોલીઓ, અને તેમનો સંસ્કૃતાદિ ભાષાપરિવાર)મા આપણને રસ પડેલા જોઈએ પણ તેને અગેયે ગુજરાતીમા થયેલ કાર્ય નહિત છે થોડાક સમય પર પ્રસિદ્ધ થયેલા મુનીતિકુમાર એટલેના વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદર આ વિષયનું આપણુ એકમાત્ર ઉલ્લેખપાત્ર પુસ્તક છે કત્રેના ૧૯૪૦-૪૧ના વીલ્સન ભાષા-શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો^૨ કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રશ્નોની—અને ખાસ તો ભાષાના ઐતિહાસિક અન્વેષણમા સ્થળાળની મર્યાદાઓના મહત્વની—તાર્તિવડ અર્થા કરતા હોવાથી ઘણા મૂલ્યવાન છે. તેમનો ગુજરાતી સાર હજી પણ ઉપયોગી બનશે માની અહીં સંગ્રહો છે પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોના કાર્યની સમગ્ર દષ્ટિએ સમીક્ષા કરતુ નીતી દાસ્તીનું અધ્યયન માધ્યમિક ભારતીય-આર્યના ક્ષેત્રમા હમણા થયેના પ્રદાનોમા ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે મૂળ કૃતિ ફ્રેન્ચમા છે તેના સાર-સંગ્રહક અનનોકન-લેખનું ભાષાતર પણ એ દિશાના સંશોધનનો ખ્યાલ આપનાની દષ્ટિથી અહીં અપાયુ છે

✓અપ્રગ્ન અને પ્રાચીન ગુજરાતી એટલે તો આપણુ ધગ્યાગણુ. અને છતાયે એ વિશે નક્કર, સ્પષ્ટરેખ, સર્વસ્વીકાર્ય અને તેલુ કાર્ય આપણે ત્યા કેટલું થયુ છે? ગુજરાતીના ઉદ્ભવ અને ક્રમવિકાસનો સર્વસ્પર્શી શાસ્ત્રીય વૃત્તાત આપવા માટેની થોડીઘણીયે સામગ્રી—પણ પૂરતી વિશ્વસનીયતા

૧ દરિકર, ઇડીયન હીસ્ટરી કોગ્રેસ, પ્રાચીન યુગના વિભાગીય પ્રમુખ તરીકેના ભાષણ-માધી (પ્રિન્સિપાલ, ૧૯૪૭, પૃ ૨૮).

૨ સાહેસરા, ભારતીય-આર્ય ભાષા અને હિંદી, ૧૯૫૧

૩ સમ પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ હીસ્ટરીકલ લિંગ્વિસ્ટીક્સ ધન ઇડો-આર્યન, ૧૯૪૪.

વાળી—આપણને સુવલ ખરી? પ્રાચીન ગુજરાતીનો કોય કે ભૂમિગવાના વ્યાકરણી પ્રયક્ષણ છે ખરા? અને એ તૈયાર થઈ શકે તે માટે આયોગનાત્મક પદ્ધતિએ સપાદિત થયેલી અને ભાષાકીય મૂલ્યની સામગ્રી તા-નીને જુદી આપતી પ્રાચીન ગુજરાતીની કૃતિઓ જ કેટલી? આ પ્રદેશનો જે મોટો ભાગ હજી પણ અસુપ્ત જોવા રહ્યો છે, એટલે તેમાં જે પગલા પાડે તેથી ભોમિયા જોવા ગણાઈ શકે છે. તમે ચાર-છ શબ્દોના મૂળ કે અર્થની ચર્ચા કરી (તેમાં વ્યુત્પત્તિવિચારના પાયાના સિદ્ધાંતોનું અચાનક હોય તો પણ કશી હસ્કત નહીં), અથવા તો કોઈ પ્રાચીન કૃતિ છપાવી નાખી (તેમાં આલોચનાત્મક પદ્ધતિ એટલે શું એ તમે ન જાણતા હો તેથી ચાર), એટલે તમે થયા સંશોધક ને પ્રાચીન ગુજરાતીના જાણકાર! આવી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ દરેકા કેટલાક અખતરા પ્રસ્તુત સમજના અપશ્રવ અને પ્રા. ગુજરાતીને લગતા લખાણોમાં મળશે આપણા ઉચ્ચ અભ્યાસમાં આ વિષયને ખાસ સ્થાન અપાયુ હોવા છતાં તેનું કોઈ વિશેષ ફળ નજરે પડતું નથી એ વિચારવા જેવું નથી?

આ પછી અર્વાચીન ગુજરાતીનો પ્રદેશ લઈએ તો તેમાં આપણને શું મળ્યું છે? એક, નોંધણીની ચર્ચા—તે પણ કેવી? ‘બાલની ખાલ’ ઉખેલી પણ પાયાના સિદ્ધાંતોને સ્પર્શ્યા વિના ગોળગોળ ફરતી, એ, સંસ્કૃતના ખીખામાં ઢાળેલું વ્યાકરણ, ત્રણ, કોય—એટલે માત્ર સાચું નોંધણીકોય, વ્યુત્પત્તિ-વ્યુત્પત્તિ વિશે તો હાકે રાખીને, કોણ પૂછવાનું છે? અને ચાર, સૂક્ષ્મ ઐતિહાસિક કે આયોગનાત્મક દષ્ટિ વિનાની શબ્દચર્ચા—ઇતિશ્રી ને અર્વાચીન દષ્ટિએ જે ખેત્રજુ મૂલ્યવાન પ્રયાસ થયા છે, તેમની વિશે ખાસ કોઈ જાણતું નથી

નરસિંહગવના વ્યાખ્યાનો પરિચયગ્રંથ તરીકે આપણે ત્યાં વપરાય છે તેમની શુદ્ધિ કરવાની દષ્ટિએ ખેત્રજુ લેખ તૈયાર કર્યા પછી જણાયું કે એક તો વાઘો જરા પણ બધેજેસતો નથી રહ્યો, ને થોડોધણો બધેજેસતો કરવા જે તાણખેચ અને થાગડપીગડ કરવી પડે તેમ છે, તેમાં મૂળની કાયાપલટ કર્યા જેવું જ થાય—અને તે રરતા તો નવો વાઘો તૈયાર કરવામાં આંછો શ્રમ પડે! એટલે એ શ્રમ આગળ ન ચાલ્યું

વ્યુત્પત્તિને શાસ્ત્ર ન ગણવું એ આપણી એક વિશિષ્ટતા લાગે છે આપણું શરીર જન્મથી માડીને મૃત્યુ સુધી આપણી સાથે હોય છે છતાં એટલા પરિચયની મૂડી પર જ આપણે રુધિરાભિસરણની પ્રક્રિયા કેવી રીતે

ચાલે છે, કોશોનું બંધારણ કેનું છે, વાહિની-રહિત ગ્રંથિઓ કેટલી અને તેમની પ્રવૃત્તિ શી? આવી બાબતમાં અભિગ્રામ કે ઊડતું સૂચન પણ આપવાની ધૃષ્ટતા નથી કરતા. વિશેષરૂપે એ પ્રદેશ હોવાનું સૌ સ્વીકારે છે. પણ ભાષાની બાબતમાં જુદું જ વલણ જોવા મળે છે. તેમાં બોલતા શીખીએ ત્યારથી તે અવાચક થઈ જઈએ ત્યાંસુધી ભાષા સાથે આપણને કામ રહે છે એટલી હદીકત તેની વિશે શાસ્ત્રીય વિધાનો કરવાનો અધિકાર આપી દેતી હોવાનું મનાય છે. અને સજ્જ, વિવેચક, વિચારકને તો વળી ભાષા પાસેથી વિશેષ સેવા લેવાની, એટલે તેનો અધિકાર વિશેષ. આથી આપણા કેટલાક પ્રમુખ સાહિત્યકારો પણ વ્યુત્પત્તિના પ્રદેશમાં અવારનવાર છમકેલું કરવાનો શોભ રોકી શકતા નથી. પણ રીતસરના અભ્યાસીઓ પણ શબ્દમૂળને લગતી વિચારણામાં પૂર્વભૂમિકાનાં ધ્વનિવલણો, સ્થળકાળની મર્યાદા, ધ્વનિપરિવર્તનનું સ્વરૂપ અને બીજાં સિદ્ધાંતોની ઉપેક્ષા કરે છે તો પછી બીજાઓ વિશે શું કહેવું? વ્યુત્પત્તિને તરંગબેલ ન બનવા દેવી હોય તો શબ્દનો પૂર્વ ઇતિહાસ, ઇતર અને અર્થની દૃષ્ટિએ તેનો ઇતર ભાષાસામગ્રી સાથે સંબંધ, તથા તેનું પ્રચલિત મૂલ્ય એ સૌ લક્ષમાં રાખી વિચાર થવો ધટે. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં આપેલી વ્યુત્પત્તિઓના એક ભાગમાં શબ્દોની વિસ્તારથી ચર્ચા કરેલી છે. તેમાંના કેટલાકની બાબતમાં મળતી સામગ્રી તૂટક હોવાથી તેમની વિષેનો નિર્ણય છેવટનો ન ગણાય. વળી મારવાડી, હિંદી તેમ જ બીજી પડોશભાષાઓની સામગ્રીનો ઉપયોગ નથી થઈ શક્યો એ એક મોટી ખામી ગણાય. ‘સ્વરભાર’નું નામ પણ નથી લીધું તે બીજી. આ ચર્ચામાં જે કાંઈ અટકળ કે અનુમાનનો અંશ છે તેનો પાયો પણ ઉપલબ્ધ સામગ્રી અને તેની આલોચનાત્મક મુલવણી જ છે. મળતા પુરાવાના પ્રકાશમાં જ્યાંસુધી જવું યુક્ત ગણાય તેથી વધારે આગળ જવાનો પ્રયાસ નથી કર્યો. નિર્ણાયક કે સૂચનાત્મક વિધાનો બનતી સાવધાનીથી રજૂ કર્યા છે. જ્યાં કોઈ કારણે વિસ્તારથી ચર્ચા નથી થઈ શકી, કે એકાદ પાસાનો જ સ્પર્શ કરી શકાયો છે, ત્યાં શબ્દનું મૂળ થોડાક પુરાવાઓ સાથે સૂચવ્યું છે અને એવા શબ્દોનો અલગ વિભાગ રાખ્યો છે. આ ઉપરાંતનો વિભાગ જોડણીકારની આદ્યત્તિની કેટલીક વ્યુત્પત્તિની શુદ્ધિ કે પૂર્તિ રૂપે છે. જોડણીકારો તદ્દભવેલી વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં બેજવાબદારપણે, કોઈ પણ ગંભીર પ્રયાસમાં ન કલ્પી શકાય તેવાં અટક્યાળાં કર્યાં છે, તેમાંથી કેટલાક શબ્દના મૂળ વિશે એક વિભાગમાં અજડતો વિચાર કર્યો છે. નવી વ્યુત્પત્તિ આપવાની ન હોવા છતાં પણ, જ્યાં સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ

વ્યુત્પત્તિવિચારના ધરમૂળના સિદ્ધાંતોના ભંગ કરતી હોવાથી અસંભવિત લાગી, તેવા શબ્દોની પણ એક માદી દૃષ્ટાંત લેજે આપી છે.

અંતમાં થોડાંક અવલોકનો મૂકેલાં છે. તેમનું આ સંગ્રહમાં ઔચિત્ય કેટલું એવા પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકાય ખરો. પણ મુખ્યત્વે ભાષાકીય પ્રશ્નો ને ગવેયણાને સ્પર્શતાં હોવાથી તેમને લીધાં છે.

પ્રગટ થઈ ગયેલા લેખોનાં સ્થળ, સાલવારી વગેરે ઠંથું નથી આપ્યું, કારણ કે ઘણાંખરાં લખાણો—ઓછાવધતા ફેરફાર સાથે અહીં મુદ્રિત થાય છે. કેટલાંકમાં નવી સામગ્રી મળી તે ઉમેરી છે, કેટલાંકમાં કોઈ ત્રુટિ દૂર કરી છે, કેટલાંકનો વિસ્તાર કર્યો છે કે જુદી રીતે રજૂઆત કરી છે, તો કેટલાંક મત બદલાતાં નવેસરથી જ લખ્યા છે. એટલે પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં લેખોનું જે સ્વરૂપ છે તે જ પ્રમાણભૂત ગણવાનું છે. દસપ્રાર વરસના ગાળામા જુદીજુદી દૃષ્ટિએ અને અભ્યાસની જુદીજુદી કક્ષાએ લખાયેલા લેખોમાં પદ્ધતિની, વિચારણાની, રજૂઆતની કે ઉલ્લેખો, વિરામચિહ્નો, સંકેતો આદિની એક-વાક્યતા લાવવી ખૂબ દુષ્કર હોય છે. કેટલાક પ્રયાસ કર્યો છે. તોયે અસંતોષ રહી જાય તેવું થોડું નથી. વિદ્વાનોની ઉદારતાથી એ નબી જશે એવી આશા છે. કેટલાક મુદ્રણદોષો વિશે પણ એ જ કહેવાનું છે.

‘વાગ્વ્યાપાર’ શબ્દ આપણે ત્યાં ધ્વનિપ્રક્રિયાને લગતી ઐતિહાસિક વિચારણાના અર્થમાં વપરાતો રહ્યો છે. આ અપ્રયોગ છે. એટલે ‘વાણીનો વ્યાપાર’ એવા યૌગિક અર્થમાં તે ભાષાશાસ્ત્રીય પંચકણ્ઠીનો સમાવેશ કરવાની સગવડ આપે તેવા હોવાથી સંગ્રહના નામ તરીકે રાખ્યો છે.

સંગ્રહની નાનીમોટી કોઈ ત્રુટિ વાચકોના લક્ષમાં આવે અથવા તેના કોઈ પણ અંશની ઉપયોગિતા વધે તેવી સામગ્રી કે સૂચના તેમની પાસે હોય તો જણાવવા વિનંતી છે.

પ્રદર્શન અંગેનો પ્રયત્ન કરી આપવા માટે ભારતીય વિદ્યા ભવનના કુલપતિ શ્રીમાન મુનશીજીનો, તથા તેના મુદ્રણ આદિને અંગે પ્રયત્ન કરી આપવા માટે ભારતીય વિદ્યા ભવનના સંચાલકો તથા એસોસિયેટ પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોને હું અત્યંત ઋણી છું.

વિલેપાલે

વૈશાખી પ્રૃષ્ઠિમા, ૨૦૧૦.

હ. ભાયાણી

અનુક્રમ

આમુખ	(૩)
પ્રાકૃત્યન	(૫)-(૧૦)
સિદ્ધાંત	<u>૧-૬૪</u>
✓ ખાલ્યાલની ભાષાનાં સ્પષ્ટનો	૧-૧૦
✓ સંક્ષેપની પ્રક્રિયા	૧૧-૧૭
✓ સાદસ્ય(એનેલોજી, Analogy)નું સ્વરૂપ	૧૮-૩૧
શબ્દોની ચડતીપડતી	૩૨-૪૪
શબ્દસૃષ્ટિની બીતરમાં ડોકિયુ	૪૫-૪૮
કેટલાક કહેવાતા અપપ્રયોગો અને દુઃપ્રયોગો	૪૯-૬૦
વ્યાકરણદુષ્ટ કિંતુ બહુપ્રચલિત	૬૧-૬૪
ઇતિહાસ	૬૫-૧૭૯
હુ એક અને હોવુનાં ભારત-યુરોપીય મળસ્વરૂપો	૬૬-૭૮
ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભારતીય આયર્ની	
કેટલીક સમસ્યાઓ	૮૦-૧૧૩
વ્યાખ્યાન પહેલુ-ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રનો પરિચય.	૮૦-૮૭
„ ખીજું-ભારતીય-આયર્ના આખ્યાતિક અગો.	૮૮-૯૪
„ ત્રીજું- „ „ „ „ (ચાતુ)૯૫-૧૦૦	
„ ચોથું-ભારતીય-આયર્ના નામિક અગોનુ ધડતર.	૧૦૧-૧૦૩
„ પાંચમું-ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રના કાયડા	૧૦૪-૧૦૯
„ છઠું-પર્યાયવિજ્ઞાન, અલ્પલિંગ્યા પ્રશ્નો અને અપેક્ષાઓ.	૧૧૦-૧૧૩
શબ્દચર્ચા	૧૧૪-૧૧૯
પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો	૧૨૦-૧૩૪
✓ નિમિત્ત-દ્રીય અપત્રંશનુ સ્વરૂપ	<u>૧૩૫-૧૪૮</u>
• અપત્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી	૧૪૯-૧૬૧
✓ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ	<u>૧૬૨-૧૭૪</u>
સંયુક્ત વ્યંજનના ઝગ્ગભાવનો પ્રાચીનતમ પુરાવો	૧૭૫-૧૭૭
અગ્રેણ પ્રભાવ ?	૧૭૮-૧૭૯
ધ્વનિવિચાર	૧૮૧-૨૨૦
✓ ૧-વ્યંજનનાશ ?	<u>૧૮૩-૧૯૦</u>

૨-દંત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ ?	૧૯૧-૧૯૭
૩-સ્વરમધ્યગત ન્ (ન્-)	૧૯૮-૧૯૯
કણસ્વર અ	૨૦૦-૨૦૩
અર્વાચીન ગુજરાતી ઇકાર-ઉકારનાં ઉચ્ચારણ			
અને બેડણી	૨૦૪-૨૧૦
૬-કાર-પ્રદોષ	૨૧૧-૨૧૫
ગોહિલવાડી ઉચ્ચારણ	૨૧૬-૨૨૦
પ્રત્યયવિચાર	૨૨૧-૨૪૧
‘સચક્ર’ાદ ગણ	૨૨૩-૨૨૫
કર્તૃવાચક પ્રત્યય ‘-નાર’	૨૨૬-૨૨૮
તદ્વિત -રૂપ-નો વારસો	૨૨૯-૨૩૧
લઘુત્વવાચક પ્રત્યય -યું (ચી, -ચી)	૨૩૨-૨૩૩
ગુજરાતીના અંગ-વિસ્તારક પ્રત્યયો	૨૩૪-૨૪૧
કાશવિચાર	૨૪૩-૨૫૭
આડોશી-પાડોશી ગણ	૨૪૪-૨૪૬
ગુજરાતનાં સ્થળનામો	૨૪૭-૨૫૭
વ્યુત્પત્તિવિચાર	૨૫૮-૩૬૧
વ્યાપક અર્થસિખો	૨૬૦-૩૩૭

‘અણુ’ અને ‘આટો’ (૨૬૦-૨૬૨); આસો (૨૬૨-૨૬૩); ખંભાત (૨૬૩-૨૬૭); માહુઓ (૨૬૭-૨૬૯); ‘ગુજરાત’ કે ‘ગુજરાત ?’ (૨૬૯-૨૭૨); મોંધળ (૨૭૨-૨૭૪); ચકલી (૨૭૫-૨૭૭); માહુકપ, મોહુકપ, સોલંકી (૨૭૭-૨૭૯); ભારદ્વાજ-વ્યાવર્તક ‘જ’ (૨૭૯-૨૮૩); જુગાર (૨૮૩-૨૮૭); દીકવો (૨૮૭-૨૮૮); ગુજ. તવ, હિ. તવ વગેરે (૨૮૮-૨૮૯); નિશાળ (૨૮૯-૨૯૪); ‘પગ’નું ‘પગેરું’ (૨૯૪-૨૯૬); પરાણો, પરાણો (૨૯૬-૨૯૮); બેલ, બેલ, બળદ (૨૯૯-૩૦૦); લલ્લૂત (૩૦૦-૩૦૧); બળવું-ભેળવું (૩૦૧-૩૦૩); ભખુ (૩૦૪-૩૦૫); મોટો (૩૦૫-૩૦૭); શંદલ (૩૦૭-૩૧૦); લીટી (૩૧૦-૩૧૩); ‘વચ્ચે’ વિશે (૩૧૩-૩૧૪); વંઠવું (૩૧૪-૩૧૬); વાલમ, સોરમ (૩૧૬-૩૨૦); વાંકડું (૩૨૦-૩૨૨), વીગત (૩૨૨-૩૨૪);

વ્યંજળ (૩૨૪-૩૨૫); સંપેટવું, સમેટવું (૩૨૬-૩૩૨); સાધુ
વાણિયો (૩૩૨-૩૩૩); સૌ (૩૩૩-૩૩૬); હાથિ (૩૩૬-૩૩૭).

વ્યુત્પત્તિનોંધ ... ૩૩૮-૩૫૩

અઠવાડિયું (૩૩૮); અણોળે (૩૩૮-૩૩૯); અમથું
'નમ્મ' (૩૩૯-૩૪૧); ઇયાળ = અળાણ (૩૪૧-૩૪૨);
ઊધણુશી (૩૪૨-૩૪૩); ક્યુંબાર (૩૪૩-૩૪૪); જમણું (૩૪૪);
જાંડુ (૩૪૫); હામ (૩૪૫-૩૪૬), ડોવું-ડહોળવું (૩૪૬-૩૪૭);
થેલી (૩૪૭-૩૪૮); નોંધવું : નોંઝણ (૩૪૮); પખવાળ (૩૪૮-૩૪૯);
પિંગાણી (૩૪૯-૩૫૦); બાધડો (૩૫૦), ભોગળ-ભૂંગળ
(૩૫૦-૩૫૧); મામેરું (૩૫૧-૩૫૨); લોધો (૩૫૨); વિશે (૩૫૩).

જોડણીકાશ(મોથીઆવૃત્તિ)ની વ્યુત્પત્તિશુદ્ધિ માટે કેટલાંકે સૂચન. ૩૫૪-૩૫૮

તરંગી વ્યુત્પત્તિઓ ... ૩૫૯-૩૬૧

સમાલોચના ... ૩૬૩-૩૮૫

ભારતીય-આર્ય ભાષાની અને હિંદુસ્થાનીની

જીવનકથા ઉકેલતાં વ્યાખ્યાનો ... ૩૬૪-૩૭૩

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય વિષયક

એક સંશોધનચક્ષી માહિતીગ્રંથ ... ૩૭૩-૩૭૮

ભારતીય-આર્ય અને ગુજરાતીનો જીવનવાણી પદ્ધતિએ

વિદાસવૃત્તાંત આપતાં પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો ... ૩૭૮-૩૮૦

પોણોસો વર્ષના ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસનું વિલંબદર્શન ૩૮૧-૩૮૨ ✓

ગુજરાતીના પ્રથમ વ્યવસ્થિત વૃત્તાંતનું ભાષાંતર. ૩૮૩-૩૮૫

પરિશિષ્ટ ... ૩૮૭-૩૯૧

સૂચી ... ૩૯૩-૪૧૧

વિષયસૂચી ... ૩૯૫-૩૯૯

શબ્દસૂચી ... ૪૦૦-૪૧૧

શુદ્ધિપત્રક ... ૪૧૩-૪૧૬

सिद्धांत

બોલચાલની ભાષાનાં સ્ખલનો

*

આપણી હંમેશની વાતચીતમાં કેટલીયે વાર ‘આમડાની જીભ’થી કાંઈને બદલે કાંઈ બોલાઈ જવાની ભૂલ થતી હોય છે. એ તદ્દન જાણીતું છે. બોલતાં બોલતાં એક ઉક્તિપ્રકારને બદલે બીજો જ ઉક્તિપ્રકાર, એક શબ્દને બદલે બીજો જ શબ્દ, એક ધ્વનિને બદલે બીજો ધ્વનિ વપરાઈ જાય છે, અથવા તો એક સાથે બીજું બીજું જઈ સંકરસ્થિતિ બને છે અને ઘણીવાર આ રીતે થયેલી શબ્દની દફંગી કાયાપદ્ધતિ કે રમૂજી અર્થગરબ આપણી પ્રવાહપતિત વાતચીતમાં પણ હાસ્યવિનોદના રંગ પૂરે છે.

આવી ભૂલો કેમ થતી હશે? એ શેની સૂચક છે? દરેકથી, ગમે તે વખતે, અને તરેહતરેહની ભૂલો થાય છે તો આની પાછળ કાંઈ નિયમ કે વ્યવસ્થા નેવું હશે ખરું? આવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે. આ પ્રશ્નોના સમાધાન માટે માનસિક વ્યાપારો વાણીરૂપે સાકાર કેવી રીતે બને છે તે જરા નેવું નેઈશે.

આપણે જ્યારે વાત કરતાં હોઈએ છીએ ત્યારે આપણા વક્તવ્યનો જે અમુક ભાગ બોલાતો હોય છે તેની સાથેજુથ જ આપણું મન, તરતમાં જ બોલવાની વસ્તુ તૈયાર કરવામાં અને તે વસ્તુની અભિવ્યક્તિ માટે ભાષાકીય સામગ્રીની ઘટ્ટની વિગતોની વીણણી કરવામાં રોકાયેલું રહેતું હોય છે^૧. આમાં એક જ વિચારની અભિવ્યક્તિ માટે સરખા સમર્થ બે ઉક્તિપ્રકારો એક સાથે જ હોઈ ચડી જતાં, બળતો જ શબ્દ સાહચર્યાદિને લીધે મૂળ શબ્દનું સ્થાન લઈ લેતાં, અથવા તો અમુક શબ્દના ઘટક ધ્વનિઓના ઉત્પાદન માટે મગજમાંથી ઉચ્ચારણ-અવયવો તરફ જે અનેક અટપટા આદેશો છૂટે છે

૧. વિરોધ માટે જોઓ, જેસ્પર્સન (Jespersen), લેક્ચર્સ, ૧૯૩૪, ૨૭૬-૨૮૨.

તેમાં કોઇ વાર એ આદેશો એકબીજા સાથે અટવાઈ જતાં, કે કે બરેર દરનાં બે વહેવારોમાં છૂટાં, ઉક્તિપ્રકારોમાં, શબ્દોમાં કે શબ્દધ્વનિઓના સ્વરૂપમાં અથવા તેમના પૂર્વાપર ક્રમમાં ગરબડ ઊભી થાય છે.

લગના શબ્દો કે પ્રયોગો બોલાઈ જવાનું બીજું પણ કારણ છે. પૂર્વના અનુભવને પરિણામે ચિત્તમાં સંઘરાયેલા વાચાસંસ્કારો ('સ્પીચ આઈડીયાઝ', speech ideas) પરથી ઘડાઈને ઘટતી શબ્દાકૃતિઓ ('વર્બલ ઇમેજઝ', verbal images) પહેચેથી જ વ્યક્ત થવાની અણી પર આવીને ઊભી રહી હોય છે. તે ક્ષણે બેદરકારી કે ચલિત ધ્યાન હોય તો એકને બદલે બીજાનું કે એકની સાથે સંકીર્ણ સ્વરૂપમાં બીજાનું ઉચ્ચારણ થવા સંભવ રહે છે. ચિત્તને એક કરતાં વધારે વિચારકણો સાથેના એકકાલીન સંપર્ક અને એ લિપ્ત વિચારકણો પ્રત્યેની વધતીઓછી એકાગ્રતા વક્તવ્યના ઇષ્ટ સ્વરૂપ અને ભૂત થયેલા સ્વરૂપ વચ્ચેના વિસંવાદનું કારણ છે.

વધારેમાં, સામ્ય ધરાવતા ધ્વનિઓની એક જ શબ્દમાં કે વાક્યના પાસેપાસેના શબ્દોમાં સહસ્થિતિ, અથવા અર્થસામ્ય ધરાવતા એ પર્યાયશબ્દોનું સ્મૃતિમાં એકસાથે થતું સ્ફુરણ વાચિક રૂપકને નિપજાવવામાં ખૂબ જ સહાયક બને છે.^૧

આમ વાણીના ઉત્પાદન વ્યાપારમાં જ રૂખલનો કરવાની જાણે કે પૂરતી સગવડ છે.

ભોક્તાની ભાષામાં સમયના વલન સાથે સતત પરિવર્તન થતું રહે છે એ સુવિદિત છે. તો આ વાચિક રૂપકને તું ભાષાકીય પરિવર્તનોમાં શું સ્થાન છે? ભાષાકીય પરિવર્તનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેનાં કારણો એ ધણો અર્થસ્પષ્ટ વિષય છે, અને તેમની હજી સુધી સર્વમાન્ય બની હોય તેવી ઓછસ અને સર્વસ્પર્શી મીમાંસા નથી થઈર. પણ આ વિષયમાં ધણો પ્રમાણભૂત

૧. અસદ સરખા જનિ ધરાવતાં ઉચ્ચારવા અટપટાં કે જુલામણાં બેડકણાં આ નિયમને અનુસરીને જ રચાયેલાં છે. જુજરાતી 'પાંચ પાપડ પાકા કાકા, પાંચ પાપડ કાચા કાકા, પાકા પાકા ખાઓ કાકા, કાચા કાકા, મૂંઝ પાછા' રચવા તો અગ્રેષ્ઠ She sells seashells on the seashore; The shells she sells are seashells I'm sure; For if she sells seashells on the seashore; Then I'm sure she sells seashore shells--આના સારા ઉદાહરણ છે.

૨. ઇયોર્જ બોર્ડન (Iorgu Jordan), એન ઇન્ડોલોજીકલ ટુ રોમાન્સ લીટરેચરિકલ (અંગ્રેજી ભાષાવર), ૧૯૩૭, ૩૬-૪૮.

ગણાય તેવા મત સ્વીકારીએ તો તે પ્રમાણે બે જાનના ધ્વનિવિકારો છે :
ધ્વનિ-નિયમો અને ધ્વનિ-સૂત્રો સારખ (‘એસીમીલેશન’), વૈરુધ્ય
 (‘ડીસીમીલેશન’), વ્યત્યય (‘મેટેથીસીસ’) વગેરે દરેક ભાષામાં પ્રવર્તતા
 સામાન્ય વલણો તે ધ્વનિનિયમો, અને સામાન્ય વલણોનો કોઈ વિશિષ્ટ ભાષા
 કે વિશિષ્ટ બાબત પૂરતો વિનિયોગ તે ધ્વનિસૂત્રો, ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો
 ધ્વનિનિયમો ભાષા સામાન્ય પર વ્યવસ્થા ધરાવે છે—એટલે કે તેમનું અસ્તિત્વ
 ભાષાના ધટકરૂપ ધ્વનિતંત્ર, રૂપો વગેરેનાં ભંડાર રૂપ મનમાં જ માત્ર છે.
 તેમનું અસ્તિત્વ પ્રચ્છન્ન છે, અને અભિવ્યક્તિ માટે તેઓ અવસરની રાહ
 જતાં રહે છે. ખીજા પક્ષે ધ્વનિસૂત્રોનું ભાષાવિશિષ્ટ પર વ્યવસ્થા હોય છે, અને
 એ રીતે તે ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય છે. પણ દરેક બાબતમાં તેઓ
 એકરૂપ ન રહેતાં બોલીએ બોલીએ બદલાતાં રહે છે. તેમને સ્થળકાળની
 મર્યાદા છે. પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃત સ્વરમધ્યગત વ્યંજનોના સ્પર્શત્વનો ક્રમિક ધસારા
 દ્વારા લોપ, અધોષ વ્યંજનોનો ધોષભાવ વગેરે આ પ્રકારના છે. બોલચાલનાં
 સ્પર્શનોમાં જ ધ્વનિવ્યાપારો વ્યક્ત થાય છે તે સાર્વત્રિક ધ્વનિનિયમોની
 કાટિમાં આવે છે.

નિત્યની વાતચીતમાં થતાં સ્પર્શનોની તપાસ બે વસ્તુ તરફ આપણું
 લક્ષ્ય બેસે છે. એક તો એ કે દેખીતી રીતે અતંત્રપણે થતી લાગતી આ
 ભૂલો વાસ્તવિક રીતે જતા અમુક ચોક્કસ નિયમોને વશ વર્તી જ થાય છે.
 ખીજું એ કે વ્યત્યય વગેરે વિકારોનું આવું દેખાતું બાહ્ય આપણને
 વ્યત્યયમૂલક વગેરે શબ્દોનું ધક્કર સમજાવી શકે છે. જુદાજુદા લોકોથી
 વારંવાર કોઈ શબ્દના ઉચ્ચારણની બાબતમાં એની એ ભૂલ થતા, તે અશુદ્ધ
 રૂપ કે અપ-શબ્દ જ સમજ જતાં શુદ્ધ તરીકે ચાલુ થઈ જાય છે.

નીચે આપેલાં ઉદાહરણો નિત્યની બોલચાલની ભાષામાંથી વીણીવીણીને
 એકઠાં કરેલાં છે, અને તેમાં સુશિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત ને અશિક્ષિત, તેમજ
 કિશોર, યુવાન ને વૃદ્ધ એમ શિક્ષણબેદ અને વયબેદનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી
 વ્યક્તિઓનો ફાળો છે એ વાત ઉદાહરણોનાં બહુરૂપી વિવિધોપરથી પણ કેટલેક
 અંશે કળી શકાય તેમ છે. આવી ભૂલો અતિ સાધારણપણે દરરોજ થતી
 જવામાં આવે છે. ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે શબ્દ કે ઉક્તિનો અમુક
 ભાગ ખોટી રીતે વ્યક્ત થઈ ગયા પછી તરત જ, બોલનાર વ્યક્તિને જાન
 થાય કે પોતે બોલવામાં ભૂલ કરી છે, અને પરિણામે તે એ આખોયે શબ્દ

કે ઉક્તિ મુધારી છે છે—અધખોલેલું છોડી દઈ વક્તવ્યને ફરીથી તે સાર્ય રૂપે રજૂ કરે છે. આણું હોય સારે નીચેનાં ઉદાહરણોમાં એ અર્ધાક્તિનો ખાકીનો અંશ ત્રુટક રેખાથી દર્શાવાયો છે.

(૧) વ્ય ત્ય ય ('મેટથીસીસ' metathesis)

અ. દ્વનિવ્યત્યય.

કપડું > પકડું

કીકા > કીટા

દાદદા > દાદસા

ધમ્માચકડી મચી > ધમ્માકચડી મચી

ધરપકડ > ધરકપડ

પંજજ મલીક > પંજક મલીક

રાધાકુમુદ મુકલ > રાધામુકુદ મુકલ

ફરજ > ફજર

મોરસી > મોલરી

રિયાસતી > રિસામતી

લાણુ > ભાણુ

ગામદેવી > માગદેવી

વાતચીત > વાચ....

સરણુગ (લૌકિક = 'સતણુગ') > સરગુજ

'આસ્ક' (ask) > આક્સ

વત્સ > વસ્ત

'એક્ષ્પેક્ટ' (expect) > એક્ષેપ્ટ

'ગ્રાસ્પ' (grasp) > ગ્રાપ્સ

'જનરલ' (general) > જર્નલ

'વાસ્પ' (wasp) > વાપ્સ

ચમકીને બદલે લખાણમાં ચકમી

પડદોને બદલે લખાણમાં પદડો

ફેમીલી (family) ને બદલે લખાણમાં ફેલીમી (falimy)

બર્થા (Bertha) ને બદલે લખાણમાં બથ્રા (Bethra)

નીચેનાં વ્યત્પન્નાં ઉદાહરણો કાંઈ લખેલાને બદલે કાંઈ વાંચવાથી નીપજેલાં છે. આમાંયે ચલિત ધ્યાન કે દુર્નિરીક્ષણ જ કારણરૂપે છે :

માતલિ > માલતી
'મેકડફ' (Macduff) > મેડફ } (ઓછા જાણીતાને સ્થાને વધારે જાણીતું)

લીયાકતઅલી > લીકાયતઅલી

ગદલ > ગદલ્લ
વિક્રમેર્વશીય > વિક્રમેવર્શીય } (સ્કારનો વ્યત્પન્ન)
ન્યગોધ > ન્યગોધ

[આ જ પ્રકારનો ઇંદાવન > ઇંદાવન > વંદાવન ચાલુ વપરાય છે.]

આતંક > આંતંક
અત્યંજ > અત્યંજ
ત્રિયંવદા > ત્રિયવંદા
સંકુતક્ષા > સંકુતક્ષા
સર્ગગત > સર્ગગત } (અનુનાસિકનો વ્યત્પન્ન)

આ શબ્દાંશ - વ્યત્પન્ન,

(૧) એક - શબ્દ - નિષ્ઠ

ખાધાખાખડી > આધાખાખડી

ગોપગોવાળ > ગોળ.....

'આંગ - કાઈ - રોક' > આંગ - શાઈ.....

'ટીમેશેન્કો' > રીમેટેન્કો

'બોલ - બેટ' (ball-bat) > બોટબેલ

'બ્રેસ્ટ - ક્લોથ' (breast-cloth) > બ્રેથક્લોસ્ટ

'લીનલીયગો' > લીયલીનગો

(૨) અનેક - શબ્દ - નિષ્ઠ ('સ્પૂનરીનર્સ', spoonerisms)

અનુ પદો આપી ગયો > અનુ અપી.....

કામ શું છે કાયાના ખાટવાનું ? > કામ શું છે ખાટાના કાચવાનું ?

ગોટો વાળ્યો > ગોળો વાળ્યો

છાસ ખાટી > ખાસ.....

ટાંગો ભાંગી ગયો > ભાંગો ટાંગી ગયો.

તરભાણું ને પંચપાતર > પંચભાણું ને તરપાતર

દવે, સરખત લેશે ? > રાવે, દરખત લેશે ?

નરીમાન સોરાખજી > સરીમાન.....

પાછળનું કાદો > કાછળ.....

પાછો હડી ગયો > પાદો.....

ભીંડા ને ટિંડોરા > દીંડા ને ભિંડોરા.

દારનાં માટલાં > મારનાં દાટલાં

વર્જન્તિ કેચિદ્ વૃથા > વર્જન્તિ કે

સૂત્રે મનિમળા દ્વ > સૂત્રે મનિમળા દ્વ

Down with the war-dogs > down with the wag...

૬ શબ્દ-વ્યત્પત્તિ.

કપડાંને સાથુ દેવો છે > સાથુને કપડાં દેવાં છે.

કેસ કાટો જશે > કાટ કેસે જશે.

થોડી માંસડી આ વાડીએ ને થોડી ગાંસડી પેલી વાડીએ > થોડી
માંસડી આ વાડીએ ને થોડી વાડી પેલી ગાંસડીએ.

ભુરાભાઈને સોળ ચડ્યા છે > સોળભાઈને ભુરા ચડ્યા છે.

મેાતીબાઈ, મેથી છે કે ? > મેથીબાઈ, મેાતી છે કે ?

હું પગ પર માથું રાખીને બેઠી હતી > હું માથા પર પગ રાખીને બેઠી હતી.

[૨] સા રૂ પ્થ (‘એસીમીલેશન,’ assimilation)

કેશા વેસ્થા > કેસ્થા વેસ્થા

દુધ કે છાશ ? > દુસ્થ કે છાશ ?

પાન ખાવું નથી (‘વરિયાળા ખાવી છે’ની અસર નીચે) > પાન
ખાવી નથી.

‘બુક-પોસ્ટ’ (book-post)નું ‘રીસ્ક’ (risk) શું કામ લેવું ? >
ખીક-પોસ્ટનું રીસ્ક શું કામ લેવું ? (‘રીસ્ક’ના ‘રી’ની અસર નીચે ‘બુ.’નું ‘ખી.’)

ખોલવામાં એવી ઘણી ભૂલ થાય છે > ખોલવામાં એવી ઘણી ભીલ
થાય છે.

(‘એવી’ને ‘ઘણી’ના ઈકારની અસરથી ‘ભૂ.’નું ‘ભી.’)

રાખજીની આજીજી > રાખજીની આખજી

વીંટીનું ચિટ્ટી એવું કેમ ખોલાયું ? > વીંટીનું ચિટ્ટું એવું કેમ ખોલાયું ?

(‘વું’ને ‘વું’ની અસર નીચે ‘ઁટ્ટી’નું ‘ંટ્ટું’)

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ > ક્ષીણ્યે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ

[પ્રાકૃતોમાં વ્યજનસાર્થનો નિયમ વગેરે આ ધ્વનિવલણ પ્રમાણે છે]

[૩] સ ધ્વ નિ-લો પ ('હોલોલોજી,' haplology)

આ ઘટના પણ સામાન્ય છે.

'વીસીસીટ્યુડ' (vicissitude) ને બદલે 'વીસીટ્યુડ'

'વ્યાખ્યાન' ને બદલે 'વ્યાખાન' (લખાણમાં)

[માલસસિમામાથી માલસિમા દ્વારા 'માસી,' દિન ના નાથ > દિનાનાથ, અંગગતનુ અંગત, આ વલણથી બે ધ્વનિઓમાથી એકના લોપથી સંધાયુ છે],

[૪] સં ક રો ('બ્લેન્ડ,' blends)^૧

અ શાબ્દિક

ફરીથી ■ ફરી વાર = ફરીથી વાર

મદોન્મત ■ મદમસ્ત = મદોમસ્ત (લખાણમાં)

ગાંધીજી x (રાજાજી) = ગાંધાજી

(વાત-સંદર્ભ રાજાજીનો હતો)

ઝગી જોડે x સળગી જોડે = ઝગગી જોડે

ગળચી પકડી x હડપચી પકડી = ગળપચી પકડી (લખાણમાં)

શે હિસાત x શી વિસાત = ('શી' એકીને પછી) 'શે હિસાત' (લખાણમાં)

શેણે ? x કેમ ? = શેમ ?

(સળગાવતાં) બે મિનિટનો 'પીરીયડ' (period) લાગશે > બે સ્પીરીટ...

('મિનિટ' ને બદલે, મનમાં રહેલાં 'સળગાવતાં' નો સંકાર ને પાછળના 'પીરીયડ' નો 'પીરી' કૂચવાઈ જઈ 'સ્પીરીટ' બોલાઈ ગયું.)

'સેવર' (sailor) x ખારવો = સેરવો

૧. મેલકું x મૂકું = મેકું, પાંચીકા x ફૂકા = પાંચીફૂકા, ચાપુ x ચાકું = ચકું, એ આ જ વ્યાપારના ફળસ્વ પ્રયોગો કેટલાક જુદામાં પ્રચલિત થઈ ગયા છે.

૨. blunt = blind ■ stunt, slide = slip x glide, slender = slight x tender, twirl = twist x whirl વગેરે સંસ્કૃતક શબ્દો અલેખમાંથી ચેરપદને (લેક્. વેળ, ૩૧૨-૧૩) નોખ્યા છે.

wish you best luck x wish you good luck = wish you bad luck.

(પહેલું કહેવાનો અર્થો નિર્ણય કરતાંમાં જ, ખીલુ ઉક્તિ વધારે ઉચિત લાગી ને પરિણમ્યો એનો સંકર.)

આ વા ક્ય ર ચ ના મૂ લ ક ('સીટેક્ટીક,' syntactic)

.....આ વસ્તુ પ્રતિપાદિત થાય છે x આ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે = આ વસ્તુ પ્રતિપાદન થાય છે.

ઉક્ત નવલકથામાં પાટણના દરવાજાનાં ને નામ આપ્યાં છે. x ઉક્ત નવલકથામાં પાટણના દરવાજાના ને નામ આવે છે. = ઉક્ત નવલકથામાં પાટણના દરવાજાના ને નામ આપ્યાં છે.

તેમનું શ્રી. સોમદેવ નામ હતું x તેમને શ્રી. સોમદેવ નામ આપ્યું = તેમનું શ્રી. સોમદેવ નામ આપ્યું.

અમે બે પૈસાની રીંગ 'ખાયા' વિના રહેતા નથી x અમે બે પૈસાની રીંગ ખાવાનું ચૂક્યા નથી = અમે બે પૈસાની રીંગ ખાયા વિના ચૂક્યા નથી. દષ્ટિપાત ક્યો x દષ્ટિ નાખી = દષ્ટિપાત નાખ્યો.

મેં કીધું x હું બોલ્યો = મેં બોલ્યો.

લામો વખત કરવું x લાંબા વખત સુધી કરવું = લાંબો વખત સુધી કરવું વરમાળા આરોપી x વરમાળાનું આરોપણ કર્યું = વરમાળા આરોપણ કરી

[૫] અ ધ્વ દ ધ્વ તા-મૂ લ ક અ પ પ્ર યો ગા ('મૅલપ્રોપીઝિઝ્મ,' Malapropisms).

'તેમની વચ્ચે હમણાં ખટરાગ થયો છે,' ને બદલે, 'તેમની વચ્ચે હમણાં અપરાધ થયો છે.'

'તેઓ છેડાછેડી ઊઘા ગયા છે,' ને બદલે, 'તેઓ છુટાછેડા કરવા ગયા છે'

'તે કામને લગતી કેટલીક પ્રતીક્ષા બાબતો પણ તેમા નોંધાઈ છે,' ને બદલે 'તે કામને લગતી કેટલીક ઉત્ક્રીણ બાબતો પણ તેમા નોંધાઈ છે.' (લખાણમાં)

'એક્સ્કેવેશન' (excavation) ને બદલે 'એક્સ્કેવેગેશન.'

'આર્ટિસ્ટીક' (artistic) ને બદલે 'આર્ટિફિશલ' (artificial)

'પોટેન્શીલી' (potentially) ને બદલે 'પોટેન્ટલી' (potently)

મહેરજાન ડૉક્ટર સાહેબ, અભિનય સાથે લખવાનું કે—(‘વિનય સાથે’ ને બદલે) (લખાણમાં)

[૬] સંખ્ય ૨૧ ખંડ નો આદેશ (‘સબ્સ્ટીટ્યુશન’, substitution)
[કારણ : સહચારી વિચારનો બહાલખેલ]

‘કાનમાં આંગળી નાખી’ ને બદલે ‘આંખમાં આંગળી નાખી.’

‘એ તો મહાભારતમાં કથા આવે છે,’ ને બદલે, ‘એ તો ભાગવતમાં કથા આવે છે.’ (વાતસંદર્ભ ભાગવતનો)

‘દુલા કાગનાં કાવ્યો’ ને બદલે ‘દુલા કાગનાં નાટકો.’

‘વીટીમાં નામ લખાવ્યું’ ને બદલે ‘ચિટ્ટીમાં નામ લખાવ્યું.’

‘અનંતરાય મળમાં છે ને?’ ને બદલે (અં ના પિતા) ચંપકલાલ મળમાં છે ને?

(પુત્રને બદલે પિતાનું નામ યોગદાઈ ગયાનાં બીજાં પણ ઉદાહરણો).

પૂર્વે પાંચમી ‘કેસ’ (case) લે છે કે ત્રીજી? ને બદલે

‘પૂર્વે પાંચમી ‘જેન્ડર’ (gender) લે છે કે ત્રીજી?’

“તાકાત છે? ‘કેસ’માં જવું પડશે” (‘કાર્ટ’માં ને બદલે)

શરૂઆતમાં આપણે જોયું કે આ સ્ખલનોનાં માનસિક કારણ તરીકે ચલિત ધ્યાન, દુર્નિરીક્ષણ અથવા તો મનનો એક કરતાં વધારે વિચારકણો સાથે સમકક્ષીન સંપર્ક છે. પણ અર્વાચીન મનોવિશ્લેષણ-શાસ્ત્ર આ વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તે તો આમાં ઘણો ઉડા અર્થ લાગે છે. સીગ્મુંડ ફ્રોઇડ(Sigmund Freud) તેમના “મનોવિશ્લેષણ પર પ્રાવેશિક બાબ્યાનો” (Introductory lectures to psychoanalysis; અંગ્રેજી ભાષાંતર, ૧૯૩૬નું મુદ્રણ) એ ગ્રંથમાં ‘સ્ખલનોનું માનસશાસ્ત્ર’ એ વિષયથી જ પોતાના પ્રતિપાલનો આરંભ કરી ખાસ્સાં ત્રણ પ્રકરણ સુધી એ ચર્ચે છે. તેમનું વક્તવ્ય આ છે : વાતચીત, શ્રવણ, વાચન, લેખન, મુદ્રણ, સ્મરણ અને લેવા-મૂકવામાં થતી ભૂલોની બાબતમાં યાક, આવેશમયતા કે ધ્યાનાભાવ એ કારણો દેખાવપૂરતાં જ કારણો છે; ઉંડી તપાસ કરતાં જણાશે કે દરેક નદી, તો ઘણીખરી ભૂલો પાછળ અમુક પ્રચ્છન્ન અર્થ રહેલા જ હોય છે. વાસ્તવમાં ભૂલો એ બે જુદાજુદા આશયોની અણમૂલમાંથી જનમતી માનસિક ઘટનાઓ છે. અમુક વસ્તુ કહેવાના આશયને દબાવી દેવાને કારણે જ વાચિક ભૂલો કે બિદ્વાદોપો થતા હોય છે. જે આશય વ્યક્ત કરવો ઇચ્છે ન લાગવાથી તેની અભિવ્યક્તિ ન

થવા દેવાનો આપણે—આપણા સંપ્રદાન મને નિર્ણય કર્યો હોય, તે આશય સંપ્રદાત ઇચ્છાની ઉપરવટ થઈ, ખીજે કોઈ આશય વ્યક્ત થતો હોય ત્યારે તેમાં ફેરબદલો કરાવીને તેની સાથે મિશ્રિત થઈ જઈને, કે તેનું સ્થાન પોતે પચાવી પાડીને વ્યક્ત થઈ જાય છે. બિંદુવાદોય વગેરે પાછળ આ પ્રકારની તંત્રરચના છે એમ ક્રોઈટનું મતવ્ય છે. અને તેણે આ વિચારો ચૂટેલાં, સમુચિત ઉદાહરણોના સમર્થન અને તર્કગ્રજના પરિપોષ સાથે રજૂ કરી તેમને બને તેટલા સ્વીકાર્ય બનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.

પણ ક્રોઈટના બંધાં મતવ્યો ગમે બનરે તેવાં નથી. આપણે ઉપર ભૂરોના જે વર્ગ પાડ્યા છે તેમાંથી પહેલા પાંચ તો ચોક્કસચોક્કસ ખ્વનિમુદક ઘટનાઓ જ રજૂ કરે છે, અને ભાષામાત્રનો ઇતિદાસ આવાં ઉદાહરણોથી ભર્યો હોવાથી તેમાં આશય—આરોપણ ઇત્તુ યુક્તિયુક્ત લાગતું નથી. ખ્વનિપરિવર્તન થવાનું કારણ શ્રમની કસકસર જ છે, અને થાક કે અસ્વાસ્થ્યની સ્થિતિમાં આપણે વધારે સ્ખનનપ્રવણ હોઈએ છીએ એ હકીકત, તે સ્થિતિમાં આછો શ્રમ પડે તેની રીતે બોલવાના સ્વાભાવિક વચણથી સમજાવી શકાય તેમ છે. તેની જ ઉશ્કેરાટભરી મનોદશામાં ખ્યાનની અસ્થિરતાને જ લીધે ભૂલો થવાનો સંભવ વધી પડે છે. એટલે સ્ખલનોના મૂળમાં રહેલાં કારણો વિશેનું ક્રોઈટનું મતવ્ય છેલ્લા છઠ્ઠા વર્ગ પૂરતું જ સ્વીકારવા—લાપકે લાગે છે. બાકીના વર્ગ નીચે આવતી ભૂલોમાંથી કોઈ વ્હીકને બિંદા આશયને અવગંખીને ઉદ્ભવે, પણ ધણુંબધું તો તેમને અર્થહીન સ્ખલનો જ ગણવા જોઈએ.

*

સંક્ષેપની પ્રક્રિયા

*

શ્રમની દરકસર—વક્તવ્યને યોગ્ય રાખવા અનિવાર્ય હોય તેટલો જ મૌખિક પ્રયાસ કરવાની વૃત્તિ—એ ભાષા પાછળ રહેલા માનસિક વ્યાપારોનું એક ધાર્મિક અગત્યનું વલણ છે, અને ભાષાઓમાં પરિવર્તન લાવનારું એ એક પ્રયત્ન બળ છે. તેના જે વિવિધ આવિર્ભાવો છે તેમાનો એક તે સંક્ષેપની પ્રક્રિયા. જેમ અડધું વાક્ય યોગ્યવાથી સરતા કામ માટે આપણે આખું વાક્ય વાપરતા નથી, તેમ બે શબ્દને બદલે એક જ શબ્દ, અને આખા શબ્દને બદલે માત્ર શબ્દાંશથી ચાલતું હોય તો ચલવવાની આપણી વૃત્તિ રહે છે. યોગ્યતાના મુખભાવ, સ્વર, ચેષ્ટા (એક શબ્દમાં, અભિનય) તેમજ બાહ્યારિક સંદર્ભો ને રૂઢિને આધારે, અવ્યક્ત રહેલા શબ્દોનો અર્થ સહેલાઈથી પૂરો પાડી શકાય છે. આથી વિશેષણ કે વિશેષ્ય, અથવા તો બે સમસ્ત શબ્દોમાંથી એક, અથવા તો શબ્દનો એક અંશ અધ્યાહત કે અનુક્રા રાખવાનું વલણ વધતે જાય અંશે દરેક ભાષામાં પ્રવર્તતું હોય છે.

આપણા પ્રાચીન મીમાંસકો અને નૈયાયિકોએ પણ આ વિષયમાં થોડાક વિચાર કરેલા છે. તેમને ભાષાશાસ્ત્રની જેમ આવા પ્રશ્નો સાથે સીધો સંબંધ ન હતો. પણ પ્રમાણશાસ્ત્રને વાક્ય અને વાક્યાર્થનું કામ પડતું હોવાથી અનુક્રા કે અધ્યાહત વાક્ય અને વાક્યાર્થ વિશે પૂર્વ મીમાંસા અને ન્યાયમાં ચર્ચા થયેલી છે.

અપૂર્ણ વાક્ય અથવા વાક્યાર્થની શબ્દ અથવા અર્થ વડે જે પ્રમાણ દ્વારા પૂર્તિ કરાય છે તે પ્રમાણ યથાપ્રાપ્ત શ્રુતાર્થપત્તિ (=શબ્દાધ્યહાર) કે દષ્ટાર્થપત્તિ કહેવાય છે. નૈયાયિકો માત્ર શબ્દાધ્યાહારને અને પ્રામાદર સંપ્રદાયના મીમાંસકો માત્ર દષ્ટાર્થપત્તિને સ્વીકારે છે. ‘બંધ કર’ એમ કોઈ કહે એટલે

દિવાપદ સક્રમક હોવાથી ક્રમની અધિક્ષા (આક્રંક્ષા) વધુપૂરાપેટી રહેનાં 'ખારણું' એ અપેક્ષિત કે અનુક્રમ શબ્દ શ્રુતાર્થપતિ પ્રમાણુ વડે સાંભળનાર વ્યક્તિ પૂરો પાડે છે.^૧

આવે પ્રસંગે જ્યાં અનુક્ર શબ્દો અનુક્રમ રહ્યા હોય ત્યાં આપણે તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ કે સંદર્ભને આધારે યોગ્યતાનું વક્તવ્ય સહેલાઈથી સમજી જઈએ છીએ. આ શબ્દોપ કરતાં શબ્દાંશનો, સમસ્ત શબ્દના એક અવયવનો, અથવા તેો વિશેષણ-વિશેષ્યની એકીમાંથી એકનો હોય આપણું વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. દ્વિદો (માફ), એન્જામ (નિશાન), મેથ (મેટ્રીક)સ, મેટ્રીક (યુલેશન), (ટૂલી) ફ્રાન્સ, (એરે) પ્લેન, યુનીવર્સિટી, ટી.બી. (= યુબકર્થુલોસીસ) વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો આધુનિક કેળવણી પામેલી ગુજરાતી જનતામાં ફરથી વપરાય છે. રમુ (= રમણીક), (સુ)શીલા, (કદપ)લતા, (હરગોવિંદ) હાસ, હમૂ (દક્ષિણામૂર્તિ), (જપ)માળા, (આગ)માડી, (વિદ્યાનો) અધ્યાસ, વગેરે સૌ ટકા ગુજરાતી ઉદાહરણો પણ ટાંકી સકાય. આ સૌમાં શબ્દ પુષ્કળ વપરાશમાં હોઈ અતિપરિચિત લાગતા, તેનો એક અંશ યોક્ષાર્થ જ સમગ્ર શબ્દ સમજાઈ જાય છે, તેથી અંશથી જ વ્યવહાર નભાવવાનું વલણ પ્રતીત થાય છે.

૨ સૂત્રાત્મક સંક્ષેપ

આમાં આઘ વર્ણો સાથે મૂકીને એક કે વધારે શબ્દનું બનેલું લાલું નામ સૂત્રાત્મક રીતે દ્વંકાવવાનું વલણ (જેમ કે, 'યુનો,' 'યુનેસ્કો,' 'યુ. એસ. એ.', 'બી. એ.' વગેરે) મૂળે લિખિત લાખામાંથી યોગ્યતાલની લાખામાં પ્રવેશ પામ્યું છે. સંસ્કૃતોત્તર લાખાઓમાં વર્ણમાળા અક્ષરાત્મક ('સીલેબીક,' syllabic) હોવાને કારણે આ વલણ ખાસ વિકસિત થાય તેવું નથી. પણ અંગ્રેજીની અસર નીચે વ્યક્તિના કે કવચિત સંસ્થાના નામ માટે અને માનવાચકો માટે આપણે આ વલણ લેખનમાં અપનાવ્યું છે, અને ત્યાંથી કોઈ કોઈ સંક્ષેપ યોગ્યતાલની લાખામાં પણ પ્રવેશ્યો છે. ક.વિ) દ(લપતરામ) ડા(લાલાઈ), બ.ળવંતરાય) ક(ત્યાણુરાઈ) ડા(કાર), ન(રસિહરાવ) લો(ળાનાથ દી(વેટીયા) વગેરે અર્ધશિષ્ટ પ્રયોગો પ્રચલિત છે દ(ક્ષિણ) મુ(ર્તિ) એ પણ

૧. યત્ર સ્વરિપૂર્ણસ્ય શાક્યસ્યાન્વયસિદ્ધયે ।

શુદ્ધોઘ્યાસિયતે સત્ર શ્રુત ધંપત્તિરિપ્યતે ॥ માનમેયોદય, ૧૪૭. 'રમુજ કેવડત દિવસે ખાતો નથી' એ વલણ 'કેવડત રાત્રે ખાય છે' એવા જે અર્થની અપેક્ષા રાખે છે, તે દૈન્યાર્થપતિ કારણ પૂરો પાડવામાં આવે છે.

અમુક વર્ગમાં એ સંસ્થાના દ્વંકા નામ લેખે વપરાતો. લેખનમાં રા. બ., પૂ., મુ., ચિ., ગં. સ્વ., સ્વ., વિ. વ., મુ., લી. (લિખિતંગ, લિખિતમ) વગેરે વપરાય છે. તેમાંથી શ્રી(યુત, કે મતી), રા(નમાન) રા(ત્રી) બોલચાલમાં પણ આવ્યા છે/ સંસ્કૃતમાંથી બે ઉદાહરણો મળે છે. વદિતું મૂળ સ્વરૂપ વદિ એ લેખનમાં વપરાતા વ૦ દિ૦ (વદુલ-દિન° કે 'દિવસ), પરથી તથા દુદિ નું મૂળ સ્વરૂપ દુદિ લેખનમાંના દુ૦ દિ૦ (દુલ-દિન, કે૦ દિવસ) પરથી બન્યું છે. જૈનોમાં સાધુ મારે વપરાતો માનવાચક પત્યાસ શબ્દ, લેખનમાંના વ૦ (વણિત) અને ન્યાસ ના સમાસથી થયેલા છે/

અન્ય પ્રકારો

આ પ્રકાર ઉપરાંત, શબ્દખંડન કે શબ્દાંશલોપ સમસ્ત શબ્દનો અવયવલોપ અને વિશેષણ-વિશેષ્યમાંથી એકનો લોપ એવા સંક્ષેપના બીજા પ્રકારો છે.^૨ આ પ્રકારોને તપાસતાં જણાશે કે કેટલીક વાર શબ્દાંશલોપમાં શબ્દનો પૂર્વોચ્ચ પ્રચારમાં રહી ઉત્તરોચ્ચ લુપ્ત થાય છે, કેટલીક વાર એથી બચતું બને છે. તેજ પ્રમાણે વિશેષણ-વિશેષ્યની જોડીમાંથી વિશેષણ જ વપરાશમાં રાખવાનું પ્રજાગ વલણ છે, તો સાથે માત્ર વિશેષ્ય પાસેથી જ એ જોડીનું કામ કદાચ હોય એવાં ઉદાહરણો પણ મળે છે ખગં. તેમ બે સમસ્ત સંસ્તામાંથી કોઈ વાર આગલી તો કોઈ વાર પાછલી જળવી રાખવાનું વલણ પણ જોઈ શકાય છે. આથી આ સૌની પાછળ કોઈ વ્યવસ્થા છે કે નહિ— એટલે કે આવા પ્રકારમાં સંક્ષેપની પ્રક્રિયા ક્યા નિયમે પ્રવર્તે છે એ પ્રશ્ન આપણી તપાસને ખાસ નોતરે છે

૨ શબ્દાંશ-લોપ

પ્રથમ આપણે શબ્દનો કોઈ અંશ લુપ્ત થયો હોય તેવાં ઉદાહરણ લઈએ. અંગ્રેજીમાં આવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો મળે છે, પણ આપણી ભાષાને આ વલણ પણ બહુ અનુકૂળ હોય તેમ લાગતું નથી. અંગ્રેજીમાં પણ ફ્રાટો- (ફ્રાક્), ટેલી(ફ્રાન), વગેરે જેવા તો તેમના મૂળની દૃષ્ટિએ સમસ્ત શબ્દો છે, એટલે તેમનો લુપ્ત થતો અંશ એક અવયવ જેવો જ ગણાય. પણ એગ્ગમ, મેટ્રીક, ટોક્(ટર) વગેરેમાં શબ્દના ધાતુરને લક્ષમાં રાખ્યા

૨. ચેરપર્સને અંગ્રેજી વગેરેને લક્ષમાં રાખીને ખદિત, કે સંક્ષિપ્ત શબ્દો વગેરેનું લેખન, ૧૦૮, ૧૧૬ પર પ્રવિષ્ટાદન કર્યું છે.

વિના જ સંક્ષેપ થયો છે, એટલે એ બ્રાજ્ઞર શબ્દાંશ-લોપનાં ઉદાહરણો છે. બ્રજ ('ઓમ્નીબસ' omnibus), મોબ ('મોબાઇલ' mobile), કેબ ('કેબ્રીઓલેટ' cabriolet), જેવા તો એટલા રહ છે કે એ સંક્ષેપો ઊંચાતો ખ્યાલ જ ન આવે. ગુજરાતીમાં કલ્પુડાં (કલ્પૂતર) જેવા રચાખડખા અપવાદે આપણને માત્ર વિશેષ નામોમાં આ વલણ જેવા મળે છે. રધુ(નાથ), (કલ્પ)-લના વગેરે સમસ્ત જેવા ગણાય. મુશી(લા), સુની(સુનયના), જેવા ખંડિત શબ્દનાં સાચાં ઉદાહરણ ગણાય. ખીખ ઉદાહરણોમાં સંક્ષિપ્ત રૂપને હે કે એવો ખીખે મોઢ પ્રસય લાગે છે. આ રીતે રામુ (રમણીક), ગીધે (ગિરધર), નખુ (નર્ખદા, નર્મદા), પશુ (પરશોત્તમ), છોટમ (છોટાલાલ), જેઠમ (જેઠાલાલ), વગેરે થયા છે. આમાં મોટે ભાગે પૂર્વાંશ જળવાઈ રહે છે. અંગ્રેજી ઉદાહરણોમાં પણ નવાં સંક્ષેપ માટે ઉત્તરાંશનો લોપ કરતાં અવશિષ્ટ અંશ અર્થસંબંધ કરે તેવું હોય ત્યાં જ તે જળવાઈ રહ્યો છે. નહીં તો આગળ પડતું વલણ તો પૂર્વાંશને જળવી રાખવાનું છે.

અંગ્રેજીમાં વિશેષનામના સંક્ષેપ માટે ચેરપસને બતાવ્યું છે કે જ્યારે પૂર્વાંશ જળવાઈ રહે, ત્યારે સંક્ષેપ માટે મોટેરા કારણભૂત હોય, પણ ઉત્તરાંશ જળવાઈ રહ્યો હોય તેવાં નામો ધડવામાં મુખ્યત્વે બાળભાષાનો જ ફાળો હોય કેમ કે બોલાતા શબ્દનો ઉત્તરાંશ જળવી રાખવો એ બાળભાષાનું એક નિયતિ વલણ છે. પણ (હરગોવિંદ)દાસ, (સુ)શીલા, (કલ્પ)લતા, (મૃણા)લિની, (ચંદ્ર)કળા વગેરેમાં નવાં ઉત્તરાંશ જળવાઈ રહ્યો છે, ત્યાં એ શબ્દો બાળભાષામાંથી શેવામાં આવ્યા છે એમ આપણને નથી લાગતું. (હરગોવિંદ)દાસમાં લાધવને કારણે, (સુ)શીલામાં મુશી કરતાં શીલા સંદેશરી જેવું લાગે છે તેને કારણે (સ્નેહ કે કલ્પ)લતામાં પૂર્વાંશ પરથી લધુ રૂપ ધડવું શકે તેવું ન હોવાને કારણે, તો (ચંદ્ર)કળામાં ચાલુ ચંદ્રા કરતાં કાંઈક નવીનતર ધડવાની ધમ્મણને કારણે ઉત્તરાંશ જળવી નવાં રૂપ ધડયાં છે. આમાં બાળભાષાનો કોશ ફાળો નથી. સત્ત્વા (= સત્ત્વહામા સત્યમામા) અને સંઠા (સઠવાળા, સઠ્ઠાના) પ્રાકૃતમાં પણ વિશેષ નામને સંક્ષિપ્ત કરવાના વલણનાં સૂચક છે.

૩ અવયવ-લોપ

સંક્ષેપના આ પ્રકારનાં પણ ઉદાહરણો બોળતાં મહેનત પડે છે. (ભોંય)શીંગ, (વાલ)પાપડી, (વાળ)પેટી, (જય)માળા, (આગ)૦, મોટર૦, ઘોડા૦, કે

બળદ)ગાડી, (આગ)ઘોડ, અંગ્રેજી 'મેચબોક્સ' match-box પરથી (મેચ)માકસ, એ પૂર્વાવયવ-લોપનાં ઉદાહરણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ. (મદગાર)રાકટિકા માથી સગડી થયું તે પણ આ પ્રકારનું છે. રેલ (ગાડી) અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જાન (સં જન્મા + યાત્રા, મલાઆ. (જળજતા, જલ્લજત, જલ્લતા, જલ્લા) અને હિંદીમાંથી લીધેલ મેના (પ્રા. મયળા, મયળસાલા, મયળસલાળા, સં. મદનસારિકા) ઉત્તરાવયવ-લોપ માટે ટાંકી શકાય. અંગ્રેજીમાં (પેન)હોલ્ડર, સ્ટ્રો(હોલ્ટ), રીટર્ન(ટીકેટ), ફ્લે (પાર્થિવ), રાઈફલ(ગન), બ્યુગલ(હોર્ન) વગેરે જાણીતા છે. વપરાશને લઈને ૩૬ થઈ જતાં આવા શબ્દો માટે (માળા, પેટી, રાઈફલ, બ્યુગલ વગેરે) સંક્ષેપથી સધાયા હોવાની શંકા પણ નથી રહેતી.

(૭) શબ્દલોપ.

સૂત્રસંતા, શબ્દાંશલોપ કે અવયવલોપ કરતાં શબ્દલોપનું વલણ ગુજરાતીમાં બળવત્તર દેખાય છે. છપ્પનિયો (દુકાળ), અડદિયો (પાક) 'દંડવત (પ્રણામ), શણંગ (દાળ), તલધારી (લાપશી), લક્કડશી (લાકડ) વગેરેમાં વિશેષણ-લાવી શબ્દ—વિશેષ્યની અર્થમર્યાદા બાંધતું હોવાથી—જળવાઈ રહે છે, ને વિશેષ્ય અનુક્રમ રહે છે. ઘોરમું 'ઘોરીને બનાવેલું (મિષ્ટાન્ન)' ચૂરમું, 'ચૂરીને બનાવેલું (મિષ્ટાન્ન)' વેઢમી, 'વીઢ કરીને બનાવેલી (પોળી, રોટલી)' આ રીતે જ ઉદ્ભવ્યા હોય. ચોખ્ખા (<ચોક્ષા : સખ્ખલા :)ને કઢી (ક્વચિત્તા વેચા)નો પણ એવા જ ઇતિહાસ હોય.

આ ઉપરાંત શબ્દલોપનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર ગુજરાતી, હિંદી વગેરેમાં પ્રચલિત છે. આમાં કેટલાક આપુ વપરાશનાં વાક્યોમાંથી મુખ્ય શબ્દને સ્થાને રહેલું નામ અતિ પરિચિત હોવાને કારણે અનુક્રમ રહે છે, અને આથી ઉક્તિમાં પણ સચ્ચક્તા, અને તેને લીધે સચોટતા અને નાવીન્ય સધાય છે—જે કે આવી લઘુલો કે પ્રયોગો ૩૬ બની જતાં તેમની રૂપકતા અને સચોટતા ધસાઈ જાય છે, અને કેટલીક બાબતમાં પ્રયોગ એટલે અંશે અસ્મીભૂત બની ગયો છે કે એકલું વિશેષણ જ નામ તરીકે ચલણી બની ગયું છે, અને છતાં વાપરનારને ગંધ પણ આવતી નથી કે પોતે સંક્ષિપ્ત પ્રયોગ કરે છે. ઉદાહરણો :

- તેને હાડાહાડ—લાગી (લાગી) ગઈ (કોઈની આગ, રીસ)
- તેની તો મનની—મનમાં રહી ગઈ (આશા, વાત)
- ચોરનારની ચાર—ને જોનારની બે (આંખ)

મેં તેને બરાબરનો—લીધો (ઉધડો)
 મેં તેને બરાબરની—સુણાવી દીધી (ગાળ)
 એ તો—પડશે તેવા દેવાશે (ઘા, ભાઠા)
 ગરબડ કરી છે તો એક—ઝોડી દંડ (થપાટ, લપાટ, થરપડ)
 તારી ભડી—થાય (દશા)
 બહુ જુડી—થઈ (દશા)
 કરી કરે તે—ખરી (દશા)
 હવે તો થાય તે—ખરી (દશા)
 ઝો તારીની—(તારી માની દીકરી?)
 ઝો તારી—(ભલી-દશા-થાય)
 તેને પાણિયું—મળ્યું (નાળિયેર)
 તેને ગડગડિયું—પરખાણું (નાળિયેર)
 તારું—છેલાવા (મુઝાવા) ગયો હતો? (માથું)
 ખાય શું, ચોખવાની—? (રાખ)
 કરો કંકુના—(રૂપિયા, ચાંદલા)
 બંને વચ્ચે—લાગી (જમી)—(લડાઈ, તકરાર)
 તેના તો બારે—ખૂણા (વહાણ)
 ચોપાંશી—ના ફેરા (લાખ જન્મ)
 ખાવન—ની બહાર (અક્ષર)

આવા પ્રયોગોમાંથી ચોપાંશી (નાત), દંડવત^૧ (પ્રભુભ), ચડતી (દશા), પડતી (દશા), ચડતીપડતી (દશા) વગેરે સ્વતંત્ર શબ્દ તરીકે ચલાણી થઈ ગયા છે.

૧. દંડવત 'પ્રભુભ'ના અર્થમાં વાપરવા માટે ન્હાનાલાલની આ પ્રમાણે દીકા થયેલી :
 તેમ જ "પાંચે દંડવત લીધા" એમાં "દંડવત"નો અર્થ તો "લાઠી પેઠે" એટલો જ થાય | લાઠી પેઠે શું કહ્યું? "દંડવત પ્રભુભ"ના અર્થમાં આ એટલો શબ્દ અમલુ હોતો શબ્દાર્થના અજ્ઞાનથી વાપરે છે, પણ કવિને એવો પ્રયોગ કરવાને એક પણ કારણ નથી (વિ.કે. વૈવ, સાહિત્યવિમર્શ, ૭૩-૭૪). પણ દરેકભાષા આ રીતે થકાની હોય છે, અને સામાન્ય જનતા જ તેને ધડે છે, એટલે તે અમલુ, અજ્ઞાન હોય તો પણ તેના પ્રયોગો અવંત અને પ્રતિનિધિરૂપ લેખાય છે.

દંડવત શબ્દ કાઠિયાવાડમાં સામાન્ય પ્રચારમાં || : અવનનું ખેરાદ (પ્રભુભાસ ગાંધી ૧૯૪૮)માં આદંભે અપાયેલા ગાંધીજીના ૨૬-૭-૧૯૦૮ના પત્રમાં સહી આ પ્રમાણે છે :
 "સિ. મોહનદાસના દંડવત". ડંડ અહાપચ્ચોથીમાં દંડવત રૂપે તે મળે છે.

આ સૌમાં કેટલીક વાર વિશેષણ પત્રી આવતું નામ તે કેટલીક વાર એવા ખાસ સંદર્ભ વિના એકલું આવતું નામ અનુક્રમ રહે છે,

ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો પરથી એક સકારો કે કેઈમાં પૂર્વાશ લુપ્ત થાય છે, કેઈમાં ઉત્તરાંશ. શબ્દાંશરૂપના ઉદાહરણોમાં નિયમે કરીને પૂર્વાંશ જળવાઈ રહે છે, પણ અર્થસંજ્ઞાની સક્રિયતા હોય કે નહીંનતા સાધવાનો હેતુ હોય ત્યાં જ અપવાદ રૂપે પૂર્વાંશનો લોપ થાય છે. ને ઉત્તરાંશ જળવાઈ રહે છે. અવયવરૂપના ઉદાહરણોમાં મૂળની વિશેષણ-વિશેષ્યની કે નામોની ભેદીમાંથી નિયમ તરીકે વિશેષણ કે પૂર્વાવયવ—કે ને ઉત્તરાવયવના અર્થને વિશિષ્ટતા અર્પે છે, તેની મર્યાદા ખાધે છે—જળવાઈ રહે છે, વિશેષ્યના અર્થની, પ્રથમ સ્થાને રહેતા વિશેષણશબ્દથી મર્યાદા બંધાતી હોવાથી એ જ ખાસ અર્થવાદક બને છે, અને એકલું પ્રચલિત થઈ જાય છે. પાક તે અનેક હોય. ‘મે પાક ખાધો’ કહેનારનો અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે. ‘પાક’ એટલે ‘ક્યો પાક’? એટલે ‘અડધિયો પાક’ એ ભેદીમાંથી આગણા શબ્દ અનુક્રમ રાખનારનો અર્થ અસ્પષ્ટ જ રહે. પણ ‘મે અડધિયો ખાધો’ કહેતા ‘પાક’ શબ્દ અનુક્રમ રહેવા છતાં યોગનારનું વક્તવ્ય પૂરતું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એવી જ રીતે અનેક દાગોમાં ખાસ એક ‘સંજ્ઞા’ કે ‘ત્રિવટી’ અનેક મિષ્ટાન્નોમાંથી ખાસ એક ચૂરીને કરેલું (ચૂરમું) વગેરેમાં વિશેષણો અસંદિગ્ધપણે કહેનારનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરતાં હોવાથી એકલાં ચલ્લી બની શક્યાં છે. પણ જ્યાં પૂર્વાવયવ નામ હોય, અને સ્વતંત્રપણે વપરાતું હોય, ત્યાં તે સમગ્ર શબ્દનું સ્થાન લઈ ન શકે એ દેખીતું છે. ‘દહાવણ’ માટે

સાદૃશ્ય(એનેલોજી, ANALOGY)નું સ્વરૂપ*

★

ભાષાનું સંકુલ સ્વરૂપ

/વાણી અને વિચાર વચ્ચે રહેલા સંબંધની તપાસ કરતાં એક વસ્તુ તરત જ આપણી નજરમાં આવશે કે આપણું ચિત્તંત્ર અસંખ્ય અને અનેકવિધ વ્યાપારો અને વૃત્તિઓના ભંડાર જેવું છે, જ્યારે જેની દ્વારા આ ચિત્તંત્રના વ્યાપારો વ્યક્ત કરવાના છે, તે ભાષા પાસે પ્રમાણમાં ધણું પરિમિત સાધનો હોય છે. આ અસમાનતાને પહોંચી વળવા માટે—મનોવ્યાપારોની સંકુલતા ઉચિતપણે વ્યક્ત કરવા માટે—સ્વાભાવિક રીતે જ ભાષાને પોતાનાં ગ્રીણાંમાં ગ્રીણાં તત્ત્વોનાં પણ અર્થસૂચકપણે ઉપયોગ કરવો પડે છે. પરિણામે મનોવ્યાપારોમાં જે સંકુલતા રહેલી છે તે ભાષાકીય ધટનાઓમાં પણ અમુક પ્રમાણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ હકીકત બતાવે છે કે પહેલી નજરે પણ ઠંઠક અટપટી દેખાતી ભાષાકીય ધટનાઓ તેમના ખરા સ્વરૂપમાં તો ખૂબ જ ગૂંચવણભરી હોવી નેઈએ, અને આપણે કોઈપણ ભાષાના અર્વાચીન સ્વરૂપને, ભાષાસામગ્રીનાં જુદા જુદા ભૂમિકામાં ધયેક્ષાં રૂપાંતરોની વૃક્તિ કરી, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઇશીએ છીએ સારે તો આપણને ભાષાના સ્વભાવમાં રહેલી આ સંકુલતાની પૂરી પિછાણ થાય છે. આથી આપણે સમજી શકીએ કે પ્રાચીન ભાષાઓના અભ્યાસીને આ દૃષ્ટિએ કેટલા જાગૃત રહેવાનું જરૂર છે. મૂળ ભાષાના યોગ્યતા સ્વરૂપના માત્ર ગણતર લિખિત અવશેષો સાથે તેને કામ કરવાનું હોય છે, અને આ અવશેષોની દરિદ્રતા, કોઈપણ વર્તમાન યોગ્યતા ભાષાની અનર્ગળ સમૃદ્ધિની સરખામણીમાં તદ્દન ઉઘાડી છે. બીજી રીતે કહીએ તો, પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસીને ગ્રીણમિટી અસંખ્ય ભાષાકીય ધટનાઓથી જીરવળતા, જીવંત

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના ચોદમા અધિવેશનના ભાષાશાસ્ત્ર વિભાગ માટે રજૂ કરાયેલા નિબંધ.

બોલચાલની ભાષાના મહાસાગરને બદલે સિપિના કાલથી મર્યાદિત, મૃત વાહનમયિક ભાષાનું બધિયાર ખાઓચિયુ તપાસવાનું હોય છે. તેથી તેને આધારે તે જે નિર્ણયો બાધે છે, તેમા ખાસ સાવચેતીની જરૂર રહે છે.

ભાષાશાસ્ત્રમાં સાદૃશ્યના સિદ્ધાન્તનો પ્રવેશ

અને એક રીતે અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમા સાદૃશ્યના તત્ત્વની ઓળખ અને સ્વીકાર આ હકીકતની સાખ પૂરે છે. ઓગણીશમી સદીનો આરંભ એ અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રી અભ્યાસને ઉપ કાળ ભાષાના સ્વભાવની હજી ઉપરછટની જ પિછાન થઈ હતી. ભાષા પર અસર કરતા બળોની હજી માત્ર થોડીથોડી ઝખી થઈ હતી સંસ્કૃત, અવેસ્તા, ગ્રીક, લૅટીન, સેલ્ટી, ટ્યુટોની, સ્લાવોની વગેરેના તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અભ્યાસને પરિણામે, ભાષાઓનું સ્વરૂપ બદલવામા ધ્વનિ-વ્યાપારો કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવ્યો હતો. અભ્યાસ વધતા તેમના પરિબળની વધારે ને વધારે પિછાણ થતી ગઈ પણ હજી નોંધતી ચોક્કસાઈનો અભાવ હતો. જેમ જેમ અભ્યાસનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું ગયું, બીજા ભાષાકુટુંબના બધારણ અને ઇતિહાસ તપાસવા લાગ્યા, તેમ તેમ, દર્શિત થતા નિર્ણયોમા પ્રથમ જે અસ્પષ્ટતા હતી તે દૂર થવા લાગી. બીજા શાસ્ત્રોમા જે ગ્રીણવટ અને ચોક્કસાઈ જરૂરી ગણાતી તેમનો ભાષાશાસ્ત્રીય અભ્યાસમા પણ આગ્રહ રખાવા લાગ્યો. એક ભાષાની બે પૂર્વાપર ભૂમિકાઓની તપાસણીદ્વારા ધ્વનિઓમા થયેલા વિકારોનો સમાવેશ કરતા જે ધ્વનિનિયમો તારવવામા આવતા, તે પહેલાં તે 'સગવડિયા' કહી શકાય તેવા હતા, જેમ કે માત્ર મુખ્યમુખ્ય ઘટનાઓની સમાનતા ધ્યાનમા લઈ તેમને આધારે અનુમાનો દોરતા. જે કેટલીક ખૂચતી હકીકતો આ નિયમોના હેઠળ ભગ કરતી દેખાતી તેમની તરફ નજીવા અપવાદો, અનિયમિતતાઓ તરીકે દુર્લભ કરવામા આવતું. પણ હવે તે આવા અપવાદોનેય આવરી લેતા બીજા પેટા-નિયમોની તપાસ કરવામા આવતી. આમ ધ્વનિનિયમોની સાર્વત્રિકતા પર વધુ ને વધુ ભાર મૂકાતો ગયો. પરિણામે ઓગણીશમી સદીના છેલ્લા ચરણમા "ધ્વનિનિયમો જાણે કે આખો મીચીને —અન્યનિરપેક્ષપણે—એક પ્રકારની અમાધિત અનિવાર્યતાથી પ્રવર્તે છે" એવો, ધ્વનિવ્યાપારોને અણુઘટનું અતિમહત્ત્વ આપી દેતો અને તેથી અતિગણનાની કોટિમા મૂકી શકાય તેવો વાદ જિત્યો થયો. આનું એક અગલનું પરિણામ એ આવ્યું કે ધ્વનિનિયમોના અપવાદોને શાસ્ત્રીયપણે સમજાવવામા સાદૃશ્યનું તત્ત્વ કેતું કામ કરી રહ્યું છે એ સ્પષ્ટ થતું ગયું, અને ભાષાના વિકારક બળોની ચચેવી તલસ્પર્શી તપાસને

દીધે ધ્વનિનિષ્ઠ બોલોના પણ ભાષાવિદ્યસમાં કેટલો અસામાન્ય ઢાળો છે, એ લક્ષમાં આપ્યું. પહેલાં જેની આભાસી સાદસ્ય ('ફોલ્સ એનેલોજી' false analogy) કહી કુત્સા કરાતી, જેની તરફ ધ્વનિનિયમોના વિરોધી અને અનિયમિતતાઓના ઉત્પાદક તરીકે ઈરડી નજરે જોવામાં આવતું, તે સાદસ્યનો સ્વભાવ ખરા રૂપમાં જણાતાં એ પ્રકારના ખ્યાલો દૂર થયા, અને ધ્વનિનિયમોના અગત્યના સહયોગી અને ખૂરક તરીકે તેને ઊચિત સ્થાન અપાયું.

આથી ભાષાકીય અભ્યાસની પદ્ધતિમાં પણ દુરગામી પરિવર્તન થયું. શરૂઆતમાં ન્યારે થોડા સીધાસાદા ધ્વનિનિયમોની અસર નીચે, ઉપરછલ્લી સમાનતાને અણુધટું મહત્ત્વ આપી, ઝીણી ઝીણી વિગતોની કડાકૂટ કર્યા વિના ઝટ દઈને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ રજૂ કરવામાં આવતી, ત્યારે ભાષાદેહનો રૂપપત્રો સમજાવવો એ રમતવાત લાગતી. એથી ઊંડતું ધ્વનિનિયમોનું ધોરણ કડક થયું ત્યારે કેટલીક વાર તો એવી સ્થિતિ આવીને ઊભી રહેતી કે મૂળ નિયમને વધ વર્તતા શબ્દો કરતાં અપવાદો અને અનિયમિતતાઓ વધી પડે. સાદસ્યના સિદ્ધાંતે જ આવીને ધટતી વ્યવસ્થા આણી અને સમજાવ્યું કે જેમ કેટલાક શબ્દો આડઅવળું પગલું ભર્યા વિના સરળ રસ્તે ઊતરી આવે છે, તેમ બીજા કેટલાક શબ્દો એવી અતકર્ય અટપટી ગણીકુંચીઓમાંથી પસાર થઈને આવે છે કે તેમની રખડપટ્ટીના ગ્રેરક બોલો તદ્દન અસમજાસ ઊવાની આપણને ખાતરી થયા વિના ન રહે. વળી, સાથે એ પણ સ્પષ્ટ થયું કે શબ્દોને (અથવા તો બીજા ભાષાસામગ્રીને) તેમના વાતાવરણથી ધૂંટા પાડીને તેમનો ઇતિહાસ તપાસવો એ તદ્દન અસાધ્ય છે. કારણ, કોઈ પણ શબ્દનો ઇતિહાસ ધડવામાં તેનાં ધ્વનિદેહ અને અર્થસામગ્રી સાથે એક યા બીજા દષ્ટિએ સાદસ્ય ધરાવતા શબ્દોનો ખૂબ જ અગત્યનો ઢાળો હોય છે. આમ, ભાષાકીય ઘટનાઓના સંકુલ સ્વરૂપનો ખરેખરો ખ્યાલ સાદસ્યના તત્ત્વે જ આપ્યો. અહીં આપણે આ સાદસ્યના સ્વરૂપનાં કેટલાંક પાસાંની ઝાંખી કરીશું.

સાદસ્યનું સ્વરૂપ

સાદસ્યનું સ્વરૂપ પાછો ૧૯મી પ્રમાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે : " (૧) જનનીભાષા ભારત-યુરોપીય વિભક્તદેશોને પામી તે પહેલાંના દુરદૂરના ઢાળની

૧. મૂળ પાઠક (Paul) ના "પ્રિન્સિપીયલ ટેર સપ્રાહિસ્ટ્રીય, Prinzipien der Sprachgeschichte" (૧૯૦૬) નાં બીજા અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત ટાંચણ : સ્વીટ (Sweet) : કલેક્ટેડ પેપર્સ Collected Papers (૧૯૧૩) પા. ૧૧૨ ઉપર; જેસ્પર્સન (Jespersen) : લેંગ્વેજ. Language, ૬૪.

ભાષાભૂમિકામાં પણ પૂર્ણસ્વરૂપે તૈયાર થએલા શબ્દો જ હતા, નહિ કે છૂટક રૂપે રહેલા ધાતુઓ, અંગો ને પ્રત્યયો : અને એ શબ્દો જુદાજુદા અંશોની મેળવણીરૂપ છે, એવી વાપરનારને ગંધ પણ ન હતી—આ સાદી હકીકત કદી લક્ષ્યબહાર ન જવી ન્હાઈએ. અને ખોલનાર ખોલતી વેળા, સ્મૃતિમાં સંધરેલા જે લંકાર પર આધાર રાખે છે તે લંકાર આવા પૂર્ણસ્વરૂપે તૈયાર શબ્દોનો બનેલો હોય છે : તેની પાસે કાંઈ છૂટક પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોનો જથ્થો નથી હોતો કે જેમાંથી તે તે પ્રસંગે જરૂરનું રૂપ તેમની (એટલે કે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની) મેળવણીદ્વારા ધડી કાઢે. (૨) આમાં એવું કહેવાનો આશય નથી કે ખોલનાર જે જે રૂપ વાપરે છે તે દરેક તેનું સાબળેલું અને સ્મૃતિસ્થ કરેલું હોય છે. એ વાત જ અસંભવિત છે. ઊપદ્રુ, તેણે કદી ન સાબળ્યા હોય કે કાંઈ ખાસ ધ્યાન આપ્યું ન હોય તેવા વિભક્તિરૂપો, આખ્યાતિક રૂપો, વગેરે ધડવાની પણ તેનામાં શક્તિ હોય છે. (૩) પણ આવું ધડતર, તેના મગજમાં છૂટક પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયોનું અસ્તિત્વ જ ન હોવાથી, તેમની મેળવણીદ્વારા કરવું અશક્ય, એટલે તેવા દરેક ધડતર માટે, આસપાસની ખીજી વ્યક્તિઓ પાસેથી પહેલેથી શીખી લીધેલા તૈયાર ધડતરના શબ્દખીઆનો જ આધાર લેવાતો હોય છે. એ પહેલેથી શીખી લીધેલા તૈયાર ધડતરના શબ્દો મૂળ તો તેણે એક એક કરીને જાણ્યા પદાર્થો હોય છે અને (૪) પછીથી વ્યાકરણી (' કેટેગરીજ catagories) ને મળતી તેમની વર્ગણી કરી દીધી હોય છે, પણ પોતાની સ્મૃતિમાં રહેલી શબ્દમંડળીઓ વ્યાકરણના વિભાગોને મળતી આવે છે એવા તે શબ્દમંડળીઓની સ્વરૂપસ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ખાસ કેળવણી સિવાય આવતો નથી. આ પ્રકારની ટોળાબંધી—જુદા જુદા શબ્દોની અમુક સાદસ્યને આધારે કરેલી વિવિધ વર્ગણી—સમરણશક્તિને ધણી સહાયક બને છે, એટલું જ નહિ, પણ તેને માટે એવા ખીજા નવીન રૂપો ધડવાનું સંભવિત બનાવે છે. ' સાદસ્ય ' તરીકે જે સિદ્ધાંત જાણીતો છે તે આ જ. "

✓ આમ, દરેક ખોલનાર ખોલતો હોય છે, તારે સાદસ્યમૂલક રૂપો સતત સરજ્યે જતો હોય છે એ સ્પષ્ટ છે. તેથી [૧] પહેલાં સાંભળેલાં અને સ્મૃતિમાં સંધરેલાં રૂપ, શબ્દ કે પ્રયોગનો વ્યવહાર કરવો—સ્મૃતિદ્વારા પુનઃસર્જન અને [૨] જાણીતી ભાષાસામગ્રીને આધારે ન સાંભળેલો શબ્દ, રૂપ કે પ્રયોગ નવો ધડી વાપરવો—સાદસ્યદ્વારા અભિનવ ધડતર : આ બે સાદસ્યના અનિવાર્ય ધટકો છે.

અને ઉચ્ચારણવ્યવથો દ્વારા ભાષાનું ઉત્પાદન અને આ ઉત્પાદનના મૂળમાં પ્રવર્તી રહેલા માનસિક વ્યાપારો : એ બે વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ—

અર્થોત્તર ભાષાનું માનસશાસ્ત્ર 'સાયકોલોજી ઓફ સ્પીચ' (psychology of speech)—જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસીએ તો આ સાદૃશ્યના તત્ત્વનું આત્મ સ્વરૂપ અને વર્તન શા કારણોને લીધે છે તે આપણાથી સારી રીતે સમજી શકાય. પ્રથમ આપણે પાઉલના પૃથક્કરણે આપેલાં ચત્રોનો જ વિસ્તાર કરવાનો છે, અને ખત્રી તેને આધારે આગળ વિચાર કરીશું.

શબ્દઉત્પાદનના પૂર્વવ્યાપારો

શબ્દોનો ઉત્પાદનવ્યાપાર તપાસતાં બે અગત્યની ઘટનાઓ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. પ્રથમ તો જે શબ્દો આપણા ઉચ્ચારણવ્યાપારને લીધે વ્યક્ત થાય છે, તે શબ્દો કેઈ પણ જાતના પૂર્વસંબંધ વિના, તદ્દન અદ્વરથી જ નવા સરળઈને બહાર પડે છે, એવું નથી. સામાન્ય રીતે આપણી નાની વયથી આસપાસના સમાજમાં જે ભાષા પ્રચલિત હોય તેને આપણે આંતરિક અનુકરણ-શક્તિ દ્વારા સ્વભાષા તરીકે અપનાવતા આવીએ છીએ. જે જે શબ્દોના વપરાશથી આપણે જાણીતા થઈએ છીએ, તેમને આપણી સ્મૃતિમાં સંધરીએ છીએ. સાંભળવામાં આવતા શબ્દોનાં બિંબ કે આકૃતિ ('વર્બલ ઇમેજ', verbal image) તેમની ધ્વનિસામગ્રી અને અર્થસામગ્રી સાથે આપણી સ્મૃતિ પર અંકિત થઈ જાય છે. એટલે આપણે વિચારોને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરવા હોય છે, સારે સામાન્ય સંજોગોમાં શબ્દબિંબોના ભંડારમાંથી અનુકૂળ બિંબોની પીણણી કરી તેમને આપણે મૂર્ત સ્વરૂપ આપીએ છીએ.^૨

શબ્દનું અનેકરંગી અર્થવર્તુળ

હવે આ શબ્દબિંબો કે શબ્દો આપણા મનમાં એકતાઅદ્વલ નથી રહેતા. એક તો આપણે જે અનેકરંગી પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓમાં અમુક શબ્દ વપરાતો જોયોજણ્યો હોય છે, તે બધાંનો પાસ એ શબ્દને લાગે છે;

૨ જુઓ વેન્દ્રિયો (Vendryes): 'લેન્ગ્વેજ' (Langue), ૧૫ અને પછીનાં અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રના આ વિચારોની ઝાંખી આપણે બહોળા સ્તરોએ વધારે વગસ પહેલાનાં ભારતવર્ષના ભાષાશાસ્ત્રીઓના લખણોમાં કરી શકીએ છીએ. નિરુદ્ધકાર ધારક ('ઈસ્ટુપૂર્વ' ૧૬-૭મી સદી) પોતાના કોઈ પૂર્વાચાર્ય ઔદગ્ગરાચલ્યનો મત નોંધે છે: "વચન ગાન (ઉચ્ચારણના) અવયવોમાં જ શાશ્વત છે જેમ ઔદગ્ગરાચલ્ય (માને છે)." એટલે કે ભાષાધ્વનિઓ ઉચ્ચારણઅવયવોથી છુટા પાડી અવલેન્દ્રિયનો સ્વરૂપ હરે અને અર્થબોધ થાય એટલા પૂરતા જ અસ્થિતવર્મા હોય છે, તેમની અંધઃક જ ઉપર કોઈ શાશ્વત ધાપ પડતી નથી. આ મત તે સમયથી ભાગ્યેલી ગએલી શબ્દના નિત્યત્વ-અનિત્યત્વને લગતી ચર્ચાનો એક પક્ષ છે. શબ્દનું ખરું સ્વરૂપ શાશ્વત માનતો બીજો પક્ષ સમય જતાં વેપાકરણોના રહેઠવાઈ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય છે. વેપાકરણોમાં યાજ્ઞવલ્કિ વગેરેએ, મીમાંસિકોમાં જૈમિની વગેરેએ, અને આલકારિકોમાં

અને 'સદમ અર્થોના ગ્રીણાળા તાંતણાઓનું જાળું' શબ્દની ચોતરફ અંધાય જાય છે. એક દાખલો લઈએ. "બે માતા અને બાળક", "બાળાશુદ્ધિ", "માનવી મૂળ તો પ્રકૃતિનું બાળક", "કુટુંબ જીવનની અને જાહેર જીવનની આટઆટની જવાબદારીઓ સ્વીકારવા છતાં તેના હૃદયનો બાળકભાવ હજી જરા પણ ઓછો નથી થયો", "શ્રી. બાળકરામની સેવાની ભેષ્ટી કદર હજી ચર્ચા નથી", વગેરે પ્રયોગોમાંના બાળક શબ્દની વિવિધ અર્થસૂચકતા તે શબ્દનો ઉપયોગ કરનાર જાણતો હોય છે. ઉપરાંત તે શબ્દના અર્થની ચિત્રવિચિત્ર રંગોળીમાં વ્યક્તિગત અનુભવની પણ ભાત પડે છે. સંતિકામૃદની પરિચારિકા, અનાયાસમનો સંચાલક, સંતતિનિયમનનો અભ્યાસક, કવિ, માતા, કેળવણીકાર એ સૌના બાળક શબ્દ સાથે જડાએલા સંસ્કારો કંઈક અંશે એકબીજાથી નિરાળા અને વિશિષ્ટ પ્રકારના હોય છે. વળી કોઈના જીવનમાં કોઈ બાળક સાથે એવો પ્રસંગ બન્યો હોય કે તેની સ્મૃતિની સાથે તે સદાને માટે જડાઈ ગયો હોય. તેથી વ્યક્તિને કાને બાળક શબ્દ પડતાં જ તેનો ભૂતકાળનો અનુભવ પાંગરી જાય છે. એટલે તેના માનસે રમેલા બાળક શબ્દના અર્થવર્તુળમાં આ વિશિષ્ટ તત્વનો પણ સમાસ થએલો હોય છે. દરેક શબ્દનું આ પ્રમાણે જ સમજવાનું.

૩ શબ્દગ્રંથોની વાડાબંધી

પણ બીજું વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવું તો એ છે કે આપણા ચિત્તપર છપાયેલા શબ્દો સમાજપ્રેમી માનવીની માફક પોતાના ધ્વનિ, રૂપ અને અર્થ સાથે થોડીધણી સગાઈ ધરાવતા બીજા શબ્દો સાથે મળીને અજ્ઞાપદી ટોળાઓ જમાવતા હોય છે.

લીધું, લીધું, પીધું, કીધું, ખાધું.

ચડવું, પડવું, લડવું, રડવું. દડવું, જડવું.

આનેકવર્ધન, અમઠ વગેરેએ આ વિષય સારી રીતે ચર્ચો છે (જુઓ, લક્ષ્મણ, સપ્ટેમ્બર નિરંકરનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર પા. ૬ ઉપરના ઉદાહરણો અને પા. ૨૦૩ ઉપરનાં ટીપ્પણ) આ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે વૃત્તિકાર દુર્ગાચાર્યે (અ. ૧૩મી સદી) વર્ણકારા ન્યક્ત પતો વિનાશી શબ્દ અને તેની શુદ્ધિ પર પડતી અવિનાશી જાણ એ બે વચ્ચે રખાઈ જાય છે. અને તેમને માટે અનુક્રમે 'શબ્દચિત્ર' અને 'શબ્દાકૃતિ' (સરખાવી. અંગ્રેજી સંજ્ઞા verbal image) એવી સંજ્ઞાઓ ચોસે છે. ગ્રાચીન ભારતના વિદ્વાનોના ભાષા વિશેના વિચારો (શબ્દની વૃત્તિઓ, અભિહિતાન્વયવાદ, અનિવર્તાલિનવાદ, વગેરે)ની અર્વાચીન ભાષા-શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ મુશ્કેલી લાભપ્રદ બને તેવી છે. કવિલેખ દિવેરીકૃત 'અર્થવિજ્ઞાન ઔર વ્યાકરણસંન' (૧૯૫૧), આ દિશામાં હમણાં કરાએલો એક સારો પ્રયાસ છે, પણ તેમાં પણ અર્વાચીન દ્રષ્ટિનો પૂરતો ઉપયોગ નથી કરાયો.

ચડસાચડસી, મારામારી, ગાળાગાળી, દાપાદાપી, મુઠ્ઠામુઠ્ઠી,
 દેવ-દેવો, માણસ-માણસો, સમાજ-સમાજો, ગુલાબ-ગુલાબો,
 ચડવું-ચડ-ચડણ, ઊતરવું-ઊતર-ઊતરાણ માંડવું-માંડ-માંડણ.

આમ સમાનરૂપ અને સમાનધ્વનિ શબ્દોની ટોળાઓ બંધાય છે. ખોઈ
 વ્યક્તિએ અમુક રૂપ કદી ન સાંભળ્યું હોય છતાં બીજા તેવા સંબંધોને આધારે
 તે તેને તરત ધડી ઠાઠે છે. દાખલા તરીકે 'ખોઈ'એ 'દીધું' એવું રૂપ દેવું
 ના ભૂતકાળ માટે યોગ્યું, તો કાં તો તેણે દેવુંના ભૂતકાળ તરીકે 'દીધું'
 વપરાયેલો સાંભળ્યો હોય, તેનું બિંબ તેની સ્મૃતિમાં સંધરાયું હોય અને આ
 પ્રસંગ આવતાં તેનો ઉપયોગ તેણે ક્યો હોય; (૨) કાં તો પહેલાં સાંભળેલું
 હોય છતાં તેની સ્મૃતિમાં એટલા ઝાંખા સ્વરૂપમાં રહ્યું હોય કે જો તેના મનમાં આ
 'દીધું' રૂપને સરખા સ્વરૂપવાળા બીજાં રૂપો ('લેવું'-લીધું' કે 'પીવું'-પીધું',
 વગેરે)નો સંકલન ન થયો હોત તો તેને આ પ્રસંગે દેવું પડતી 'દીધું' યાદ
 કરવામાં કંઈપણ સકાય ન મળી હોત અને તો તેને ભૂતી જવાથી વાપરી શક્યો
 ન હોત; (૩) અથવા તો વાપરનારે 'દીધું' કદી સાંભળ્યો જ ન હોય. માત્ર
 કે છે, દેશે, દેવું વગેરે સાંભળ્યા હોય. પણ આ ઉપરાંત તેણે 'લેવું-લીધું':
 'પીવું-પીધું': 'કહેવું-કીધું' આ જાણીતા રૂપોની આવી વર્ગણી કરી રાખી
 હોવાથી, તેને આધારે તત્કાલે દેવુંના સંબંધે 'દીધું' ધડી ઠાઠ્યું હોય. આમ
 આવી દરેક બાબતમાં સ્મૃતિ અને સર્જનશક્તિ તરંગ (ફેંસી, fancy) નો—
 સ્મૃતિદારા પુનઃસર્જન અને સાધ્યર્થદારા અભિનવ ધારના—કેટકેટલા ફાળો
 છે તેનો નિર્ણય કરવો ધણીવાર મુશ્કેલ હોય છે.

[આમાંથી એક સાત્ય એ ફલિત થાય છે કે અમુક બોલાયેલા રૂપની
 વાસ્તવિક સ્વરૂપઓળખ માટે "ભાષામાં તે પ્રચલિત છે?" અથવા
 "વૈયાકરણોએ તારવેલા ભાષાના નિયમોની સાથે એની સંગતિ છે ખરી?"
 એવો પ્રશ્ન નહીં પણ "આ હમણાં વપરાયું તે રૂપ વાપરનારની સ્મૃતિમાં
 પહોંચેલી જ હતું કે તેણે પહેલી જ વાર ધડી ઠાઠ્યું છે, અને જો પહેલી જ વાર
 ધડી ઠાઠ્યું હોય તો ક્યા સાદસ્યે?" એવો પ્રશ્ન પુછાવો જોઈએ. કારણ,
 વાસ્તવિક-ભાષા માત્ર બોલનાર વ્યક્તિમાં જ શ્રવણરૂપે રહે છે, અને સાચીય
 અન્વેષણમાં પણ ભાષાને બોલનાર વ્યક્તિથી છૂટી પાડી શકાય નહિ. વ્યાકરણ
 અને ભાષામાં વ્યક્ત થતી ભાષાને—એટલે કે શક્ય હોય તેવા બધા શબ્દો
 અને રૂપોના સમૂહને—નગદ વાસ્તવિકતા ધરાવતી માની લેવી—એ માત્ર એક
 ભાવાત્મક અમૂર્તતા ('એબ્સ્ટ્રેક્શન', abstraction) છે એ વિસરી જવું—
 એ મોટી ભૂલ છે. ૩]

૩. ચેરપદન, ઉક્ત ગ્રંથ, ૬૪-૬૫

૩૫ તંત્રના પરિવર્તક બળ તરીકે સાદૃશ્ય

પણ આપણે વિષયાન્તર છોડી સાદૃશ્યના કાર્યક્ષેત્ર પર જ આવીએ. ભાષા સમય જતાં જે ભૂમિકાઓ બદલે છે, તેમાં ધ્વનિવ્યાપારોની સાથે સાદૃશ્યનું તત્ત્વ પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડી રહ્યું હોય છે. રૂપતંત્ર ('મોર્ફોલોજી', morphology) ની કાષાપદ્યદ મુખ્યત્વે સાદૃશ્યને આભારી હોય છે. વૈદિક સમયની બોડીઓના સંકુલ વ્યાકરણી બંધારણની સરખામણીમાં પ્રાકૃતોનું બંધારણ ધણું સાદું છે; પ્રાકૃતોની સાથે સરખાવતાં અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓ વ્યાકરણદૃષ્ટિએ વધારે સરળ ગણી શકાય તેવી છે. ભાષામાં વિપુલપણે વપરાતાં અંગોનાં રૂપોના સાદૃશ્યે તેથી જુદા પ્રકારનાં અંગોનાં રૂપ ધકાય છે, ને તેથી અપવાદો, વિવિધતા અને વિશિષ્ટતા દૂર થઈ એકરૂપતા પ્રવર્તે છે. સંસ્કૃતના મૂળમાં રહેલા બોલચાલના ભાષાસ્વરૂપમાં નામિક જકારાન્ત અંગોના બાહુલ્યને લીધે ઇતર-સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત અંગોનાં વધુ વપરાશમાં આવતાં રૂપો પણ જકારાન્ત અંગોનાં રૂપ પ્રમાણે થવાં લાગ્યાં. વિંકરણ જ અને જ્ય લેતાં આખ્યાતોની મોટી સંખ્યાને લીધે, ગણમેદ લુપ્ત થવા લાગ્યા. કાળ અને અર્થ ઉપર પણ સાદૃશ્યનો પ્રભાવ પડ્યો અને રૂપતંત્રમાં પૃથક્કિયા- ('એનેલીસીસ', analysis) નું તત્ત્વ વધ્યે જતાં ઉત્તરોત્તર સરળતા આવતી ગઈ: પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાંથી માખ્યમિક ભારતીય-આર્યનું અને તેમાંથી અર્વાચીન ભારતીય-આર્યનું રૂપતંત્ર આ રીતે વિકસ્યું. દરેક ભાષાના ઇતિહાસમાં સાદૃશ્યનો આવો પ્રભાવ નજરે પડે છે. /

૩૬ પ્રાસ અને અનુપ્રાસ

આપણે ઉપર જોયું તેમ એક શબ્દ બીજા અનેક શબ્દ સાથે વિવિધ સંબંધથી સંકળાએલા હોય છે. આથી એક શબ્દનો પ્રયોગ થતો હોય ત્યારે તેના કેટલાક સાથીઓ તેની પાછળ જ સ્મૃતિપદ પર તરી આવે છે. પ્રાસ અને અનુપ્રાસ પાછળ આવું ધ્વનિસાદૃશ્ય કામ કરી રહ્યું છે. આવું સાદૃશ્ય સ્મૃતિને જાગવી રાખવું બહુ સરળ પડે છે. એટલે તેના પ્રયોગનાં અનેક ઉદાહરણો આપણને મળી આવે. કાવ્યોના પ્રાસ, શાકતોના પંચ મકાર ('માંસ', 'મત્સ્ય', 'મુદ્રા', 'મદિરા', 'મૈથુન') 'લાલ', 'બાલ' ને 'પાલ', સુરતના ત્રણ નત્રા, વગેરેમાં આ જોઈ શકાય.

૩૭ કહેવતો

કંઠસ્થ રાખવાની હોવાને લીધે કહેવતોમાં તો ધ્વનિસાદૃશ્યનું તત્ત્વ ખૂબ ઉપયોગમાં લેવાયું છે. સામાન્ય લોકમાનસને પ્રાસ-અનુપ્રાસનો સારો શોખ

હોય છે, એ પણ આમાં વધારેના કારણ તરીકે ગણાવી શકાય. “શીરા માટે આવક થવું” એ કહેવતમાં આવકોમાં સામાન્ય વપરાશનાં અને તેથી તરત પાદ આવે તેવાં ‘શીરા’ ઉપગંત બીજાં બેચાર મિથાનો હોય છે, છતાં શીરો જ કહેવત માટે યોગ્ય ગણાવાનું કારણ એટલું જ કે આવકના ચકાર સાથે અનુપ્રાસ સાથે તેવા શીરો જ છે. ‘છોકરાંની ટાઢ બકરાં ચરી જાય’ એમાં ધત્તર પશુઓ કરતાં બકરાંની પસંદગી થઈ તેની પાછળ બકરાંઓમાં ટાઢ ચરી જવાનો કોઈ ખાસ ગુણ છે એવું નથી, પણ બીજા કોઈ સામાન્ય રીતે જણાવેલા પશુના નામ કરતા બકરાંના ધ્વનિ છોકરાં એ ધ્વનિસમૂહ સાથે બરાબર પ્રાસ મેળવવાનું કાર્ય સાધી શકે છે, એ જ કારણ છે. ‘ભેંસ આગળ ભાગવત’માં બીજાં પ્રાણીઓ અને પુરાણો કરતાં ભેંસ અને ભાગવત કહેવતકારની દૃષ્ટિએ એટલા માટે ચર્ચિતાં છે કે તેઓ ‘ભ-ભ’નો પ્રાસ આપી શકે છે. આવા અનેક દાખલા ટાંકી શકાય. એ દરેકમાં શબ્દપસંદગી પાછળનાં નિર્ણાયક ધારણાં ધ્વનિસાદસ્ય એ પ્રાથમિક અગત્યનું ધારણું છે.

શબ્દશ્લેષ

- પ્રાસ-અનુપ્રાસ ઉપગત શ્લેષ જેવા શબ્દાલંકારો પણ સાદસ્યને લીધે જ સંભવિત બને છે. પ્રસ્તુત વિષયને વ્યક્ત કરવાને યોગ્યરેરા શબ્દ ને ધ્વનિ, રૂપ કે અર્થના સાદસ્ય કે સાદ્યર્થથી બીજા કોઈ શબ્દ કે અર્થ સાથે સંકળાએલા ન હોય તો પ્રસ્તુત ઉપરાંત અપ્રસ્તુતનું સ્વયન થવાનો સંભવ જ ન રહે અને પરિણામે અતત્કૃતિ પણ ન બિપજે. “શકુન્તલાવી”માં શકુન્તલાના કેટલાક ધ્વનિ સાથે શકુન્ત એ ધ્વનિસમૂહનું સાદસ્ય હોવાથી જ ‘શકુન્ત લાવી’ ને ‘શકુન્તલા આવી’ આપણને સ્ફુરે. ફરિયાદ સાથે ફરી અને યાદ આપણા શબ્દબિંમોના ભંડારમાં વર્ગબધુઓ તરીકે સંઘરાએલા હોય તો જ બે અર્થની શક્યતા.

લૌકિક વ્યુત્પત્તિ

અને અહીં આપણે લૌકિક વ્યુત્પત્તિ (‘ફોક ઇટીમોલોજી,’ folk-etymology) ના પ્રદેશ પાસે આવી પહોંચીએ છીએ. જેમ શ્લેષના એક પ્રકાર સલંગ શ્લેષ (‘શકુન્તલાવી’) માં એક જ ધ્વનિસમુદાયના જુદીજુદી બે રીતે કરાતા વિશ્લેષને અવગંબી જુદાજુદા બે અર્થ સ્વયંવાપ છે, તેમ લૌકિક વ્યુત્પત્તિઓમાં અમુક શબ્દ કે સમાસના ખરા ધત્તરના અદાનને લીધે ભળતી જ વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવે છે, અમુક શબ્દ, તેના વાસ્તવિક ધટકોને, બદલે સાદસ્યને આધારે કોઈ જુદા જ ધટકોનો બનેલા લાગે છે, અને તેથી

એ નવા કદ્દપેલા ઘટકોના અર્થમાંથી મૂળ શબ્દનો અર્થ તાણીતૂરીને કાઢવામાં આવે છે. દરેક સમયની અને દરેક દેશની ભાષામાં આનો ઉદાહરણો મળી આવશે. વૈદિક યુગની ભાષામાં આવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો મળે છે. અથર્વવેદની યાતુવિદ્યા અને અભિયારને લગતી ક્રિયા માટે વપરાતા મંત્રોના સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લૌકિક વ્યુત્પત્તિની સ્પષ્ટ ગંધ આવે છે.^૪ આ ઉપરાંત આદ્યજ્ઞાનો તો આ પ્રકારના 'વ્યુત્પત્તિવેદ'થી ઉભરાય છે. અમુક યજ્ઞક્રિયામાં જે મંત્ર યોજાતો હોય તે મંત્રના પદોમાંથી મારીમચડીને પ્રસ્તુત પ્રસંગને અનુરૂપ અર્થ કાઢવામાં આવે છે : "આહુતિઓ" એ ખરેખર તો 'આહુતિ'ઓ છે કારણ કે એમના વડે યજ્ઞમાન દેવાનું 'આહવાન' કરે છે." (ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૧/૨). "કારણ કે હોતા 'આનુ આવાહન કર, પેલાનુ આવાહન કર' એમ યથાસ્થાન દેવતાઓનું 'આવાહન' કરાવે છે, તેથી તે 'હોતા' છે." (ઐતં બ્રાહ્મણ, ૧/૨). "કારણ કે (વેચાતા લીધેલા સોમના ચાહ્યાં ગયેનાં બળ અને વીર્ય) આઠ (ઘટ્ટ) ઋચાનુ પઠન કરવાથી (પાછા) મેળવ્યા (ઘનુચત) તેથી ઘટ્ટ એ ઘટ્ટ કહેવાય છે." (ઐતં બ્રાહ્મણ, ૩/૧). આખા બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં આવી વ્યુત્પત્તિઓ વેરાયેલી છે. યાસ્કેનું નિરુક્ત પણ આવી લૌકિક વ્યુત્પત્તિઓથી ભરપૂર છે. પછીના સાહિત્યમાં પણ લૌકિક વ્યુત્પત્તિઓનો તોડો નથી. નાર-એટલે પાણી, તે જેનું ઝયન-(આશ્રયસ્થાન) છે તે નારાયણ-(મનુસ્મૃતિ, ૧/૧૦). "જેનું માંસ હું અડી ખાઉં છું, મને (માં) તે (ત) પરલોકમાં ખારી' આજ માંસનું માંસ-પણુ છે." (મનુ ૫/૫૫) કુમારસભવમાં કાલિદાસે (૫/૫૫) અને મા (નિષેધાર્થ) [= 'તપ કર નહિ'] એ બંનેના સંયોગ વડે હિમાલયની પુત્રી ઉમાનું નામ સાધે છે, તેમાં સોધી વ્યુત્પત્તિને જ આધારે લેવાયે છે. સંસ્કૃત કાવ્યો અને નાટકો પરની દીકાઓમાં આવી સંખ્યાબંધ વ્યુત્પત્તિઓ મળી આવે છે. પ્રાકૃત કુમારપાદપ્રતિબોધ (પા. ૨૧૯) સંસ્કૃત બ્રાહ્મણના પ્રાકૃત સ્વરૂપ માહણની વ્યુત્પત્તિ આપે છે કે મા એટલે 'નહિ' હજ એટલે 'હિંસા કર'—તેથી હિંસા ન કરે તે ખરો માહણ (બ્રાહ્મણ) છે. અને આ વ્યુત્પત્તિ મૂળ વિમલસરિના પડમચરિયાંથી છે. ગુજરાતીમાં પણ લૌકિક વ્યુત્પત્તિઓ શોધતા જતુ પડે તેવું નથી. 'કલા'ને 'પી' ગયો તે કલાપી. 'હિર' ને 'વસી' તે ઉર્વશી, વાણિયા એટલે વહાણિયા કારણ કે તે વહાણ ઉપર બેસીને આવ્યા. 'સોને પ્યારી' તે સોપારી, 'બળની હદ' તે

^૪ જુઓ : Bloomfield (Bloomfield) 'દ્વીજ્ઞ ઓવ ધ અથર્વવેદ', Hymns of the Atharveda) સપા ૩૧ ૭, ૫ ૧૩ ૫, ૫ ૧૮ ૮, ૬ ૮ ૫, ૭ ૧૨ ૩, ૭૦૨ે ૫૨૩ું ટિપ્પણ.

બળદ, 'મદ્વાળો નર' તે નરમદ, 'બાને પાળે' તે બાપા, 'ભય ત્રીજે' એ ભયત્રીજે, મારી એટલે 'મા રી' - 'મા જેવી', 'તમ્માં તર' તે બળુતર. વૈષ્ણવોમાં આ વ્યુત્પત્તિ જાણીતી છે. કૃષ્ણાવળી (=કૃગળી) એટલે 'કૃષ્ણ' પાસેથી પાછી 'વળી'.

સાકકથા અને દેવકથા

આ ઉદાહરણોને ગ્રીયુવટથી તપાસના એક વસ્તુ ધ્રુવી નહિ રહે. આવી કૌટુંબિક વ્યુત્પત્તિમાંથી કોઈ કોઈ વાર લોકકથાઓ કે દેવકથાઓ પણ ધરી કાઢવામાં આવે છે. આજણુ મન્યોમાંથી આવેના ઉદાહરણોમાં આ વધારે સ્પષ્ટપણે દેખાશે. રાચીપતિ (= 'બળનો સ્વામી' હન્દ) એ રાજ્દમાંથી રાચી (ધન્દાણી) આ રીતે જ ધડાઈ. સંસ્કૃત કોશોમાં કુસીલવ-શન્દ 'નટ' એ અર્થમાં આવે છે. રાજ્દની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચાસ્પદ છે. આ રાજ્દનો રામાયણમાં આવતા કુસ અને લવ સાથે બેસક સબધ છે. પણ કોઈ એમ માને છે કે કુસ અને લવ, રામાયણમાં, આવા પ્રકારના વીરચરિત કાવ્યના પહેલા પાંદે તરીકે રજૂ થયા છે, તેથી તેમને આધારે, ચોડાધણા અભિનય સહિત આખ્યાન કરનાર દરેકને માટે અને છેરટે નટ માટે, કુસ અને લવ જોડાઈ બનેલા કુસીલવ શન્દ પ્રચલિત થયો. પણ મને બીજા મત પર ખરો લાગે. માણુભટ્ટ કે ચારણને ઘડક મળતા સદા અને માગધોમાંથી કોઈ વસિષ્ઠ વર્ગને માટે મૂળ કુસીલવ શન્દ પ્રચલિત હશે. પછીથી રામાયણ જ્યારે આદિકાવ્ય ગણવા લાગ્યું હોય ત્યારે કે તે પહેલા આખ્યાનરૂપ કાવ્યના સૌથી પહેલા પાંદે તરીકે કુસીલવમાંથી કુસ અને લવ ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યા હોય. રામાયણના ઉત્તરમઝની પ્રક્ષિપ્તતા અને કુસ અને લવના કૃત્રિમરીતે થયેના જન્મની કથા આ અનુમાનને ટેકો આપે છે. તેવી જ રીતે, અથર્વવેદના એક સૂક્ત (૧-૧૧-૩)માં પ્રસવના અધિષ્ઠાતા તરીકે સૂપન્ (સરન્/સૂ 'જન્મ આપના') દેવનો ઉલ્લેખ છે. ખરી રીતે સૂપન્ જેવો કોઈ શબ્દ જ નથી, પણ પુષ્ટિના દેવ પૂષ્પના ખનિસાદસ્યથી એ સૂક્તકારે ક્ષણિક તરંગમાં સૂપન્ દેવ પડી નહેડો છે.

૫ કોઈ એવા અર્થમાં પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક દેખાડવાનો પ્રયાસ પણ એક સકાય એ ગીતાના એક મહાણુ વાચક પાસેથી બહુલું કે 'ગીતા' એટલે 'વાગી', 'વાગી' જરાજર 'ત્યાગી', એટલે કે ગીતા ત્યાગનો ઉપદેશ કરે છે, વાચન કરનારને ત્યાગી બનાવે છે.

૬ આ માટે જુઓ "કેવલચારિત્ર તેનાં સર્વ જલો, સર્વ અને વિદ્યાસ", પ્રસ્થાન : અષ્ટા, ૧૯૬૬

૭ સરખાવો મેકડોનલ (Macdonell) સરૂવ દોસ, કુસીલવ શબ્દ નોંધે

કેટલીક લોકકથા કે દેવકથાના સર્જનમાં આદિ ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે આવી છાકરમતિયા કે અસમંજસ લાગતી લૌકિક વ્યુત્પત્તિઓ હોય છે એ ખીના ધણી અચરજ પમાડે તેવી લાગે, પણ તેનાં કારણો તપાસતાં તેમાં નવાઈનું તત્ત્વ જરા પણ નહિ દેખાય. સામાન્ય જનતાનું માનસ હંમેશાં સરળતાપ્રેમી અને ધોક્કાપંથી વૃત્તિવાળું હોય છે. તેમાં તેને કંઈક કંઈક સાદસ્યને આધારે શબ્દબિંબોની ટોળાબંધી કરી દેવાની ખાસિયતનો આધાર મળે છે; એટલે જ્યારે તે શબ્દો પર વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે તે લોકો માંકડ વળગાડવા જેવું જ કરે છે. દેખીતી રીતે મોંમાથા વિનાના લાગતા ગમે તેવા બે શબ્દોને તોડી-ફોડી કંઈક નવું ઉપજાવે છે કે બે અર્થોના ખીચડો કરે છે. અનુકૂળ સંજોગો મળતાં આવા શબ્દોના કે સકરશબ્દો લાપામાં સ્થાન પામે છે. આમાં કયા-સર્જક કદપનાનું બળ કામ કરી રહ્યું હોય તો માત્ર વ્યુત્પત્તિ આગળ ન અટકતાં લોકમાનસ કયાસર્જન સુધી પણ પહોંચી જાય છે.

ધ્વનિઓની ગરબડ

આથી શબ્દના ધ્વનિદેહમાં થતી ગરબડ કે તેના અર્થમાં ઊભા થતા ગૂંચવાડ પર પણ પ્રકાશ પડે છે. પરલાધાનો વિશિષ્ટ ધ્વનિરચનાવાળો શબ્દ કાને પડતાં આપણે તેને મેળતા સ્વભાષાના કોઈ શબ્દ સાથે તેને જોડવા પ્રેરણાએ છીએ/ મુખર્ષના ઉપનગર વાંદરાનું નામકરણ મૂળમાં ગમે તે પરથી થયું હોય પણ લોકમાનસે તેનો જાણીતા વાંદરા સાથે મેળ બેસાડી દીધો છે. શાન્તાક્રુઝ ને બદલે શાન્તાપુરુષ બોલાતું સાંભળવામાં આવ્યું છે. આમાં પગ્દેશી અર્થવિહીન લાગતા ધ્વનિસમુદાયને સ્થાને સાર્ય (સાર્ય એ રીતે કે શાન્તા શબ્દ ગુજરાતીમાં છે અને પુરુષ પણ ગુજરાતીમાં છે) શબ્દોનો સહઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

સાદૃશ્યમૂલક ધ્વનિવિકારની લાક્ષણિકતા

એ લક્ષમાં રહે કે આ ઉદાહરણો ધ્વનિસાદસ્યના છે. જ્યારે આગળ ટાંકેલાં ધણાંખરાં રૂપસાદસ્યનાં હતાં. સાદસ્યને લીધે અમુક શબ્દ કોઈ વિશિષ્ટ રૂપ માટે પહેલાં અમુક પ્રત્યયો લેતો હોય, પણ પછીથી તેવા જ રૂપ માટે તેનાથી જુદા પ્રકારના પ્રત્યયો લેતા ખીજા શબ્દસમૂહની અસર નીચે પોતાના પ્રત્યયોને બદલે તે શબ્દસમૂહને માટે વપરાતા પ્રત્યયો લેવા માંડે છે. જ્યારે ધ્વનિસાદસ્યને લીધે એક શબ્દના ધ્વનિઓમાથી અમુકને સ્થાને, ખીજા શબ્દોના ધ્વનિઓની અસર તળે ખીજા જ ધ્વનિ ધૂસી જાય છે./

અને શબ્દના ધ્વનિદ્વિધમાં પલટો થવાનાં કારણોમાં ધ્વનિનિયમો અને સાદૃશ્ય બંને વચ્ચે જે સ્પષ્ટ ભેદ છે તે આ જ છે. ધ્વનિબળોની અસર નીચે થતા ફેરફારોમાં અમુક ધ્વનિની ઉત્તરોત્તર શ્રેણીદ્વારા કાપાપલટ થાય છે— ધ્વનિનો ક્રમબદ્ધ વિકાસ થાય છે; જ્યારે સાદૃશ્યમૂલક ધ્વનિપરિવર્તનમાં અમુક ધ્વનિનું સ્થાન બીજા જુદા પ્રકારનો ધ્વનિ સીધેસીધું જ લઈ લે છે. તેમાં નિયમિત વિકાસ નથી હોતો. તેમાં તો એકને સ્થાને બીજાનો આદેશ (‘સબ્સ્ટીટ્યુશન,’ substitution) જ થાય છે. દાખલો લઈએ તો પ્રાચીન ભારતીય—આર્ય સ્વરમધ્યગત અધોષ સ્પર્શો માધ્યમિક ભારતીય—આર્યમાં હુપ્ત થાય છે, તે અધોષ સ્પર્શ > ધોષ સ્પર્શ > ધર્ષ (‘સ્પાયરંટ’ spirant) > હોપ—એ ક્રમે જ; પણ સાન્તાકુઝ > શાન્તાપુરુષ એમાં જે કું ને સ્થાને પુ° આવે છે, તેમા કોઈ અવાન્તર ધ્વનિભૂમિકાઓએ ભાગ લેવાનો નથી; કું ને સ્થાને સીધેસીધો જ પુ° મુકાયો છે. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે ધ્વનિબળોની અસર નીચે થતા ફેરફારો, તે ધ્વનિ ધરાવતા ભાષાના બધાજ શબ્દોને લાગુ પડે છે—એટલે કે આખું ધ્વનિનંત્ર તેમનું આલંબન હોય છે; જ્યારે સાદૃશ્યમૂલક ફેરફારો વ્યક્તિગત—અમુક એક શબ્દ પૂરતા જ મર્યાદિત હોય છે.

૧. અર્થસંકર

અર્થસંસ્થાવાંકનાં મૂળ પણ આમાં જ રહેલા છે. સાદૃશ્યને આધારે અમુક શબ્દમાં મૂળથી ઘટક તરીકે ન હોય તેવા ધ્વનિસમૂહને ઘટક તરીકે કલ્પવામાં આવે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ નવા કલ્પેલા ઘટકોનાં મૂળ અર્થ અને તે શબ્દના મૂળ અર્થ વચ્ચે મેળ બેસારવાના પ્રયત્નમાં, એકે અથવા તો બન્ને અર્થવિકાર પામે, તો કોઈ વાર નવા શબ્દો જ ધડી કાઢવામાં આવે. વિષયમાં વિયુક્તિવાચક વિ० આદિ ઘટક તરીકે રહેલા છે. એવો જામ પ્રચલિત થતાં, એ શબ્દ એકાત્મક હોવા છતાં વિ + ઘવા એ રીતે એના વિભાગ કરવામાં આવ્યો અને મૂળ શબ્દના અર્થને અવગ્રહીને ઘવ—શબ્દ ‘પતિ’ એ અર્થમાં નવો ધડી કાઢવામાં આવ્યો. આની અસર નીચે ‘મધુનો વંદાજ’ તે માધવ (=કૃષ્ણ), આને બદલે માયા: ઘવ: “લક્ષ્મીનો પતિ” (=‘વિષ્ણુ’ એટલે પછી ‘કૃષ્ણ’) તે માધવ એવો વિગ્રહ કરવામાં આવ્યો. સ્મર— < સ્+ સ્+ ર— ને બદલે નબર્યક જ— અને સુર— નો બનેલો લાગે એટલે સુર— જેવો નવો શબ્દ જ ધડાય. ઘટ— ‘વણો’, યાદિકા, વાડ વાડી વગેરેના મૂળમાં રહેલું √ વૃ— ‘ધેરવું’ નું કોઈ રૂપ વૃત— > ભૂલાઈ જતાં

✓વદ્—‘ ઘેરવુ ’ એવો નવો ધાતુજ કલ્પાય વળી બોલાતી ભાષામા સળંગ વાક્યોજ બોલાતા હોવાથી, ખોટા શબ્દ વિભાગને લીધે અર્થગૂંચવાડો ધણી વાર ઊભો થતો હોય છે, દેશી રાજ્યના એક રાજવી ‘ જર્મન કાઉન્ટ ’ ને બદલે ‘ જર્મનકા કાઉન્ટ ’ સમજાયાથી થએલી ધમાકા અહીં ઉદાહરી શકાય.

સાદૃશ્યનો કાર્યપ્રદેશ

આ પ્રમાણે શબ્દોનો ધ્વનિદેહ અને તેમનું અર્થ-રત્ન, ભાષાનું વ્યાકરણી બધાંજ કે રૂપતત્ત્વ, પ્રાસ, અનુપ્રાસ ને શ્લેષ જેવા શબ્દાવકારો, કહેવતો, લૌકિક વ્યુત્પત્તિ, લોકકથા ને દેવકથા—આટલા વિશાળ ક્ષેત્ર પર સાદૃશ્યનું તત્ત્વ પોતાની કારીગરી ચલવતું હોય છે; અને એ હકીકત ભાષાશાસ્ત્રમા તેનું સ્થાન પ્રથમ કોટીની અગત્યના તરવોમા છે એ સ્પષ્ટપણે દેખાડી આપે છે.

શબ્દોની ચડતીપડતી

★

પ્રાચીન ગુજરાતી સાથે અર્વાચીન ગુજરાતી સરખાવતાં, અથવા તે ગુજરાતી, હિંદી ઇત્યાદિની સાથે અપભ્રંશ, પ્રાકૃત કે સંસ્કૃતની તુલના કરતાં તરત જ જણાઈ આવશે કે અમુક વસ્તુ, ભાવ, ક્રિયા કે સંબંધનો વાચક એક ભૂમિકામાં અમુક શબ્દ હોય છે, જ્યારે પછીની ભૂમિકામાં તે તે વસ્તુ, ભાવ વગેરે વ્યક્ત કરવા, કેટલીક બાબતોમાં તો ધ્વનિપરિવર્તન પામીને પણ એનો એ જ શબ્દ પ્રચારમાં રહેલો હોય છે, પણ બીજી કેટલીક બાબતોમાં જુદો જ શબ્દ વપરાતો થયો હોય છે—જેમ કે સગપણના વાચક સંસ્કૃત માતૃ-, માતૃ-, મગિની-, વધૂ-, દવજુર-, દવશૂ-, જામાતૃ-, ક્યાલક-, માતૃસ્વત્- વગેરે શબ્દો ગુજરાતીમાં મા, બા (બાઈ), બહેન, વહુ, સસરે, સાસુ, જમાઈ, માશી એ રૂપે જળવાઈ રહ્યા છે, તો બીજા પિતૃ-, પિતામહ-, પિતૃવ્ય-, માતુલ-, પુત્ર-, પિતૃસ્વમ્- એ શબ્દોનું સ્થાન ગુજરાતીમાં બાપા, દાદા, કાકા, મામા, દીકરો કે છોકરો, ફઈ એમણે લીધું છે.

મોહા (મૂત-), કાન (કર્ણ-), આંખ (ક્ષત્રિ-), જીભ (જિહ્વા), કાંત (ક્ષત્ર-), હોઠ (ઓષ્ઠ-), હાથ (હસ્ત-), આંગળી (અંગુલિ), અંગુઠો (અંગુષ્ઠ-) સંસ્કૃત સંસારોને જ ધ્વનિભેદે જાણવી રાખે છે, પણ નાક, ગાલ, લમણો, ડાંગો જડણું, હડપચી, અવાળુ, ડાક, વાંસો, ખભો, પહોંચો, કાંડું, ઘૂંટણ કે ગોઠણ, પગ એ નવતર સંસારો છે. પ્રાણીઓનાં નામ લઈએ તો ગાય (ગૌ-), ભેંસ (મહિષી), હાથી (હસ્તિન-), વાંરો (વાનર-), વાઘ (વ્યાઘ્ર-), કાગડો (કાક-), પારેણું (પારાવત-), મોર (મયૂર-), ગીધ (ગૃધ્ર-) એ સ્વરૂપે સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત હતા તે જ શબ્દો છે, જ્યારે બકરો, ફૂતરો, ઘોડો, બળદ,

ઘેટું, પોપટ, ચકલી, કાખર, ઢેલ એ શબ્દો નવા પ્રવેશોલા છે. વાકું સં. વક્-ને રજૂ કરે છે, પણ સંસ્કૃત ઋજુ-નું સ્થાન સીધું, પાંસરું, પાંધરું એ શબ્દોએ લીધું છે. હિંદી વાયા, દાહિનામાં સંસ્કૃત વામ-અને દક્ષિણ-સંયવાઈ રહ્યા છે, પણ ગુજરાતીએ કાણુ, ને જમણુ એ જુદા જ શબ્દો અપનાવ્યા છે. શબ્દકોશના અનેક ક્ષેત્રોમાંથી આવાં મૂળની જળવણી કે પ્રચાર-લોપનાં ઉદાહરણો ટાંકી શકાય. અને કોઈ પણ ભાષાની એ પૂર્વોત્તર ભૂમિકાની તુલના ભાષાના અભિધાનક્રમમાં થતા રહેતા પરિવર્તનની સાક્ષી બની શકશે.

પરિવર્તનનાં કારણોની તપાસ

આવી તુલનાથી સુચવાતો પ્રશ્ન, અભિધેય એકનું એક રહેવા છતાં અભિધાન કેમ ફરી જાય છે—આ ઘટના પાછળ કયાં બળો, કયા કારણો પ્રવર્તી રહ્યાં છે એની વિચારણા, ખૂબ રસપ્રદ નીવડે છે. આમાં, શબ્દોની કાયાપક્ષટ કેમ થાય છે (મગિની બહેન), કે તેમનો અર્થ કેમ બદલાઈ જાય છે (વાહન-પહાણ) એની તપાસ ઉદ્દિષ્ટ નથી. એ તો જાણીતાં ધ્વનિવિવરણો ને અર્થપરિવર્તનના નિયમોને આધારે સમજાવી શકાય. પણ મૂળનો શબ્દ કોઈ પણ રૂપે જળવાઈ ન રહેતાં તેનું સ્થાન તેનાથી સાવ જુદો જ શબ્દ (સં. હદર-પ્રા. હજર-ને સ્થાને ગુર. પેટ, મરાઠી પેાટ) શા માટે લે છે એ આ પ્રશ્નનો વિષય છે અને એની દૃઢી ચર્ચા જ અત્રે પ્રસ્તુત છે.

તપાસની મર્યાદાઓ

ઉપગંત, ભારતીય ભાષાઓને આધારે જ એવી દૃઢ ચર્ચા કરતા તે પરત્વે એકબે મર્યાદાઓ સ્વીકારવી અનિવાર્ય થઈ પડે છે. ભારતીય ભાષાઓને અનુસક્ષીને ઉક્ત પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થિત ચર્ચા થઈ હોવાનું મારા ધ્યાનમાં નથી. આથી પ્રથમ પ્રયાસ કરનારને નડતી પ્રતિકૂળતાઓના અંગેની મર્યાદા તે પડેલી. ખીલ મર્યાદા તે એ કે આપણે ત્યાં શુદ્ધ આયોગ્યનાત્મક પદ્ધતિએ સંપાદિત થયેલા પ્રાચીન ગ્રંથો આંગણીને વેઠે ગણાય તેટલા, પરિણામે શતાબ્દીવાળ કે ભૂમિકાવાર શબ્દકોશોનો કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાષા-વેષણુમાં ઉપકારક થઈ પડે તેવા શબ્દકોશો (શ્રીઓલોજીકલ ડીક્શનરીજ, philological dictionaries) નો અભાવ, આવા સાધનના અભાવે કોઈકોઈક શબ્દોનો જ સળંગ જવો ઇતિહાસ આપણને મુકાબલે સુલભ હોય, આને લઈને અમુક શબ્દના પ્રયોગયોગ પાછળ કયા ચોક્કસ બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેનો નિષ્પૃથ કરવો કોઈક જ વાર શક્ય; ને એટલે અમુક પરિવર્તક બળની પ્રવૃત્તિ દેખાડવા માટે ઉચિત ને પૂતી સંખ્યામાં ઉદાહરણો

મળતાં મુસ્કેલા આ કારણમાત્ર દ્વારા, હાથ પરના વિષયની ચર્ચાના સંબંધમાં ગેરેલી ખીજ મર્યાદા નિર્દિષ્ટ થાય છે. એટલે પ્રસ્તુત પ્રયાસ મૂલ્યવતાં આ બે મર્યાદાઓ ખ્યાનમાં લેવાગે એની આશા છે

સામાજિક પરિવર્તનની અસર

[ક] પરમાયાની અસર

ભાષા એક સ્વતંત્રપણે અસ્તિત્વ ધરાવતી—‘અનન્યપરતત્ર’ ધરના નથી વ્યક્તિનું ચિત્ર ત્ર અને આસપાસનો સમાજ એ તેના આલંબન છે. એટલે આ આલંબનોમા યતુ પરિવર્તન સ્વાભાવિક રીતે જ ભાષામા પણ પ્રતિબિંબિત થાય. નરી સંસ્કૃતિ કે નવા લોકોના સંપર્કમા આવવાનું બને ત્યારે તે સંસ્કૃતિ જોટલા અંગે ચર્ચિયાતી લાગે ને તે લોકો જોટલા પ્રમાણમા રાજકીય અને ધાર્મિક અગત્ય ધરાવતા હોય તેટલે અંશે ને તેટલા પ્રમાણમા ભાષામા શબ્દોનો પ્રવેશ—નિકાલ થાય છે. આ રીતે ૧૨મી સદીથી મુસ્લિમ અસર નીચે રાજ્યશાસન અને ધારાશાસ્ત્રને લગતી ફારસી—અરબી સંજ્ઞાઓનું તત્કાલીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓમા ભરણ થયું ને તે વિષયોને લગતી સંસ્કૃતમૂલક સંજ્ઞાઓ પ્રચારમાંથી નીકળી જવા લાગી—કેટલીક વ્યાખ્યતમા મૂળનો ને નવતર બને શબ્દો સાથે વપરાવા લાગ્યા. પણ ફારસીની રાજ્ય-પ્રતિષ્ઠા, આજે અંગ્રેજીની છે તેથી એક માત્રા વધે તેટલી હોવાથી તે ખીજ ઐતિહાસિક સંજ્ઞાઓ અનુકૂળ હોવાથી, તેનો વ્યવહાર ને અભ્યાસ વધારે ને વધારે પ્રમાણમા થતો ગયો પરિણામે કેટલાક સાવ સામાન્ય વપરાશના—દેશભાષાઓના હાઈ કે વ્યક્તિત્વ સાથે નિકટનો સબધ ધરાવતા—શબ્દોને પણ હાકી કાઢી ફારસી—અરબી શબ્દોએ તેમનું સ્થાન લઈ લીધું. જુનરાતીમા પ્રવેશેલા આવા થોડાબધ ફારસી—અરબી શબ્દોમાંથી ઉદાહરણ લેખે નીચેના આખી ગણાય (એ જ અર્થનો વાચક સંસ્કૃતભાવ શબ્દ પણ સાથેસાથે—ચાલુ હોય ત્યાં બાજુમા ટીંસમા મુક્યો છે.)

નર, બાણ (પાસ), જુદુ (નોખું, અલખ, અળચું), અંદ (માહિ, મોઝા, બીતર) ખાસ, નક્કી, જરૂર, બાકી, બાદ, જરા (થોડું), ખૂબ (ધણ, ઝમું), સિવાય (વિષુ, વણ), તૈયાર, રોજ, હમેશા, કાયમ જાલદી (ઉનાવળે), બરાબર (ઠીક), ફક્ત (માત્ર), સાદુ, મંદુ (મેહુ), સહેલું, અસલ (જૂનું), બિચારો, ચાલાક, ગરમ (હીનું), ગરીબ, મજૂર, મોદી ગોઝા અપર, મહેનત, ઘણો, માલ, બજાર, કોંમત, ઉંમર,

બહાનું, નગારું, રસ્તો, મોરી, ડાયરો, કુદરત, દરિયો, મહિનો, ગપ, બગલ, વખત (સમો, કાળ, વેળ, વાર), ચીજ, જણુસ, જગ્યા (ઠેકાણું) ✓

ફારસી-અરબી શબ્દોનાં ઉદાહરણો જેવા જ શીરંગી (પોર્ચ્યુગીઝ) ભાષાની અસરનાં કેટલાંક, અને અંગ્રેજીની અસરનાં તો ઢગલાબંધ ઉદાહરણો ટાંકી શકાય. પણ એ વિષય સ્વતંત્ર પ્રયાસ માંગી છે તેટલો વિસ્તૃત હોવાથી અહીં એકાદ બાબત પૂરતો ઉલ્લેખ કરવા સિવાય કશું વધારે કહી શકાય તેમ નથી. શહેરમાં વસતા ઘણાંયે કેળવણી શ્રીમંત કુટુંબોમાં બા, બાપુજી ને બદલે મમ્મા, પપ્પા સામાન્યપણે વપરાતા થઈ ગયા છે. તેમ જ નાના બાળક માટે બમ્મુ-બચલી, બબલો-બબલી, બકુડો-બકુડી વગેરેને ઠેકાણે બાબો અને બેબી (મૂળ અંગ્રેજી baby ઉભયલિંગ પણ ગુજરાતીમાં ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે બેબી=છોકરી) પ્રચલિત થયા છે. આમાં શાસક પ્રજાની સંસ્કૃતિ અત્યંત સંસ્કૃતિ કરતાં ધણી બાબતોમાં અડિયાતી લાગતાં તેની રહેણીકરણી ને ભાષાનાં અનુકરણનો આપણે ત્યાં જે જીવાળ આવેલો તેની નીચે બા, બાપુજી, બચલી વગેરે સામાન્ય, મમ્મા, પપ્પા, બેબી વધારે શિષ્ટતા ને સંસ્કારના પમરાટવાળા લાગતાં તે ચલણી થયા, ને અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલાની વાતચીતમાં ‘આ મારાં વાઈફ છે,’ ‘હજુબંડ છે,’ ‘મધર’ છે,’ ‘ફાધર’ છે વગેરે સાધારણપણે સાંભળવા મળે છે. પણ રાષ્ટ્રીયતાના જીવાળની અસર નીચે આવા બધા શબ્દો એકાદ દસકામાં ભાષાનિકાલ થાય તો નવાઈ નહીં. ફેશન ને શિષ્ટ રહેણીકરણીનાં ધોરણ બદલાવા સાથે જ શબ્દજગતમાં મોટી ઉચ્ચપાચલ મચી રહ્યો છે.

પણ આવા સીધા શબ્દો ઉપાડવા ઉપરાંત એક બીજી પરાક્ષ રીતે પણ પરાધી ભાષા કે સંસ્કૃતિની અસર પડતી હોય છે. નવતર વિચારોના વાયક જે શબ્દો પરભાષામાં હોય તેમને મળતું આપણી ભાષામાં કશું ન હોય એટલે નવા શબ્દ ધડાઈને (કે જૂના શબ્દો સાવ નવા જ અર્થમાં) ભાષામાં લેખકવર્ગ કે વિદ્વિધવર્ગ તરફથી પ્રચલિત કરવામાં આવે છે. પારિભાષિક શબ્દોને બાદ રાખીએ તોપણ અસ્થિમતા (‘કાંસ્થનેસ’), પ્રાધ્યાપક (‘પ્રોફેસર’), પરિપત્ર (‘સર્ક્યુલર’), સંસ્કૃતિ, સમાજ, વગેરે અનેક આપણે ત્યાં પશ્ચિમના સંપર્ક પછી પ્રચારમાં આવ્યા છે. અને આ દિશામાં પ્રયોગો ચાલુ છે તે ખેડાણ-કામ^૧ (‘સ્પેડવર્ક’), ફેશવિસ્લેન્ડર^૨ (‘હેર-સ્લીટીંગ’),

૧. અનંતરાય રાવળ, ગુજરાત સાહિત્ય સભાની ૧૯૪૭-૪૮ની કાર્યવહી, સુડાણીચત્ર પ્રગટ્ય ૧૯૬-૬૫, પા. ૭૮

૨. વિધનાય ભટ્ટ, વિવેચનપુસ્તક, પા. ૨૫૬. ‘ફેશવિસ્લેન્ડર જેવી સ્લીટવટ’,

દિવસક્રમ (‘ઓડર ઓવ ધ ડે’), ધૂળગુક્કા (‘ડાય ઓવ ડસ્ટ’), વિજયરાયનો વાસરિકા (‘ડાયરી’), ઠંકારના દિનકી (‘ડાયરી’), દયથ (‘આયુડીયા’), કિરિકા (રેડિયો-શીયર), વગેરે વગેરે.

[૬] પ્રાંતિક બોલીબોલી અસર

પણ બે ભાષા સંપર્કના પ્રભાવની વાત કરતાં કરતાં જ આપણે એક જ ભાષાના પેટાબેદો—બોલીબેદોની શબ્દોના લાગ્ય પર પડતી મંગળ-અમંગળ ળાયાની વાત પર આવી લાગ્યા. ભાષાના શિષ્ટમાન્ય શિક્ષિત વર્ગમાં પ્રચલિત સ્વરૂપ અને અશિક્ષિત વર્ગમાં પ્રચલિત સ્વરૂપની પરસ્પરના શબ્દકોશ પર થતી અસર પાછળ કામ કરી રહેલા બંને તત્ત્વો એક જ છે. અત્યારે આપણી સાહિત્યની ભાષામાં ફારસી મૂળના શબ્દો અને તેટલા જોડા વાપરવાનું વલણ, ત્રણચાર દાયકા પહેલાં કેટલાંક ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં પ્રિય બનેલી સંસ્કૃતપ્રચુર શૈલી, ગાંધીજી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની અસર નીચે, સરળતા અને લોકબોધ્યતા સાહિત્યનો જોડો ગુણ ગણાતાં સાદા, તળપદા શબ્દોને પ્રથમ પસંદગી આપવાનું વલણ વગેરે, શિષ્ટતાનું ધોરણ કરતાં શબ્દોના ચલણમાં થતાં પરિવર્તનો ખ્યાલ આપે છે. માસ્તર ને બદલે શિક્ષક, ભણવું ને બદલે અભ્યાસ કરવો, રોવું ને બદલે રહવું, નિશાળ ને બદલે શાળા, ભણતર ને બદલે કેળવણી વપરાવા લાગ્યા છે તે આ અમુક પ્રાંતની ભાષા શિષ્ટ બેદોના ગણાતાં, તે જ ભાવને વ્યક્ત કરતા ખીજા પ્રાંતિક શબ્દોનું સ્થાન લેતા ળાયાનાં ઉદાહરણ છે. ઝોળી-થેલી, કળશો-લોટો, માંડવી-શીંગ, રોવું-રહવું વગેરે પણ ટાંકી શકાય. કેળવણીનું પ્રમાણ વધતાં કેટલાંક પ્રાંતિક શબ્દો અદસ્ય થઈ જવાની શક્યતા છે.

[૭] નિષિદ્ધ (‘ટેબૂ’ taboo) શબ્દો

કેટલીક ક્રિયાઓ, વસ્તુઓ ને બનાવોનું સ્વરૂપ જ અશિષ્ટ, અપ્રીત કે સ્થવાળું ને તેમનો ઉલ્લેખ નિષિદ્ધ ગણાય છે. એટલે તે તે ભાષાના વાચક શબ્દો ખીજા ભાષાના વાચક શબ્દોની સરખામણીમાં જલદી વપરાશમાંથી બાતલ થાય છે. મળમૂતના વાચક શબ્દો કે મળમૂતના ત્યાગની ક્રિયાના વાચક

૩. વિ. ઠ. વૈદ્ય, સાહિત્યકર્તા, પા. ૧૧૬ ‘અને પ્રસોભણે જ બ્યારે દિવસક્રમ બને;’ પા. ૨૮૧ ‘ધૂળગુક્કા પંડિતભાઈઓ;’ અને પા. ૧૪૩ ‘દેવી અસતોષ’ (‘શીવાઈન લીરકટેટ’) એ પ્રયોગ.

શબ્દો પ્રાંતે પ્રાંતે જુદાજુદા અને ભૂમિકાએ ભૂમિકાએ બદલાતા હોવાનું નેઈ,
 શકાય છે. મરણ અમંગળ ગણાતું હોવાથી ‘મરણ પામવું’ એ ભાવ સ્વયંવા
 ભાતભાતના શબ્દો વપરાય છે. અને આમાંથી કેટલાક ચાદ્ધકિત—‘યુક્તીજ્ઞ’
 euphemism—એટલે કે શબ્દનિષેધનું સિદ્ધ કે સંસ્કારી સ્વરૂપ—નાં ઉદાહરણ
 પણ પૂરાં પાડે છે, જેમ કે ગુજરી ગયા, સ્વર્ગસ્થ, ફેલાસવાસી કે
 લીલે વસ્તર થયા, સ્વધામ પહોંચ્યા, શ્રીચરણ પામ્યા, ગૌલોક
 પામ્યા, અને ધાર્મિકતા ઘટતી જતાં : વિદેહ થયા, ગત થયા વગેરે. તેજ
 રીતે વિધવાને બદલે ગંગાસ્વરૂપ, આંધળું ને બદલે પ્રજ્ઞાચક્ષુ/સાપના
 લયને લીધે તેનું નામ લેવું પણ નિષિદ્ધ ગણાતાં ગામડામાં રાત્રે સાપ નીકળે
 ત્યારે તેનો ઉલ્લેખ મોટો જીવ એ શબ્દ વાપરીને કરાય છે, પ્રાકૃતમાં ‘રીંછ’ના
 વાચક સંસ્કૃત ઋક્ષમાંથી આવેલા મન્દ્ર—શબ્દ ઉપરાંત પ્રાકૃતમાં મલ્લ—
 શબ્દ પણ છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ મલ્લનો સંબંધ મદ્ર—સાથે છે. એટલે
 સાપને મોટો જીવ કહેવામાં જે ચાદ્ધકિત રહેલી છે તે જ ‘રીંછ’ ને
 ‘ભદ્ર’ કહેવા પાછળ રહેલી છે. અપભ્રંશ દૂળામ (=દુર્લભ ‘દુષ્ટ’ નામ
 વાળી) ‘ડાકણ’ સહેજ જુદા પ્રકારનું ઉદાહરણ છે. રાગ અને શારીરિક
 ખોડનો પણ અમંગળમાં સમાવેશ થાય છે. આ જ કારણે તાવ આઘ્યા ને
 બદલે કળતર આઘ્યા કે તોતડો છે ને બદલે જીભ ઝલાય છે વપરાય
 છે, અને તોતળું, તોતડું, ખોડું, ગૂંચુ, ખોખડું, ફાંચું, ફુંડું, લૂહું,
 લંગડું, ટાંગ્ય, ટુંડું, ખાંડું, બૂચું, ચીચું, ખોખું, ટાલિયું, ખોડકું,
 ખૂંડું, ફીંગાણું વગેરે મોટે ભાગે દેશ્ય મૂળના શબ્દો અર્વાચીન ભાષાઓમાં
 પ્રચલિત થયા છે તે, શારીરિક ખોડને પ્રચલિત કરતાં જુદા શબ્દથી વ્યક્ત કરવાના
 વલણને આભારી હોય એ સંભવિત છે; ને કે આ વિધાન ખાતરીથી તો જ
 કરી શકાય ને આ શબ્દોનો સળંગ ઇતિહાસ આપણી જાણમાં આવે. પણ
 આની પાછળ જે સિદ્ધાંત કામ કરી રહ્યો છે તે એ કે અસિદ્ધ કે આધાતજનક
 લાગતા શબ્દ પરભાષામાંથી લઈ વાપરતાં એ આધાત કે અસિદ્ધતાની
 લાગણી ઓછી થાય છે. એટલે જ આપણે પ્રેગ્નન્સી (pregnancy)
 ડીલીવરી (delivery) પીરીયડ્ઝ (periods) મંથલી કોર્સ
 (monthly course) (એ પણ વધારે પડતું ‘ઉધાડું’ લાગતાં ‘એમ-
 સી’.), સાયકલ (cycle) વગેરે વપરાતા નેઈએ છીએ. શહેરી જનતા
 ઘાઘરો શબ્દ ગ્રામ્ય ગણે છે, ને ચણિયો વાપરે છે. બંનેમાં વધારે
 જૂનો પહેલો છે, કેમકે હેમચંદ્ર પોતાના દેશીકાશમાં ઘઘર શબ્દ
 ત્રપનવસ્ત્રમેદના અર્થમાં નોંધે છે, ને હિંદીમાં ઘઘરો શબ્દ છે, જ્યારે

ધસારાને લીધે કોઈવાર મૂળે અંશતઃ જુદા ધ્વનિ ધરાવતા શબ્દો તદ્દન સરખા ધ્વનિદેહવાળા બની રહે—સમાનધ્વનિતા (કે સધ્વનિતા, હોમોફોની, homophony) પરિણમે. આ શબ્દોના અર્થ એવા પ્રકારના હોય કે આથી અમુક સંદર્ભમાં બેમાંથી કયો શબ્દ વપરાયો છે તે નક્કી કરવામાં કઠિનતા લાગે તો તેમાંથી એક શબ્દને તેના પર્યાય માટે સ્થાન ખાલી કરવું પડે. અનુમાને દાખલો આપીએ તો વદન અને વચન બંને પ્રાકૃતમાં વયળ રૂપે આવીને રહે છે. પછી બંનેનું વેળ થતાં, પ્રાકૃત—અપભ્રંશને ન નડી તે અર્થમોધની મુશ્કેલી પછીની ભૂમિકામાં જણાતાં, ‘વચન’ અર્થમાં વેળ ચાલુ રહ્યો, પણ ‘વદન’ અર્થ માટે મુલ્લમાથી આવેલો મહેાંજ પ્રચલિત થયો. પણ આ કહું છું તે હિદાયરણ પૂરતું જ. બાકી તો વચન, વદન ને મુલ્લના પ્રચારનું પ્રમાણ, પ્રાકૃતમાં વેળુ ને મોહું એ લાવના વાચક સામાન્ય પ્રચારમાં હોય તેવા બીજા કયા કયા શબ્દો હતા, પછીની ભૂમિકામાં પણ આવા કયા શબ્દો હતા, તેમના વપરાશની મર્યાદાઓ કશી હતી કે નહિ, બીજા સહજન્ય ભાષાઓમાં આ અર્થના વાચક કયા શબ્દો ચલણી થયા છે વગેરે હકીકતો આપણી સમક્ષ હોય તો જ આ વિશે કશું નિર્ણયાર્થક કહી શકાય.

(ક) ધ્વનિમૂલક પરિવર્તન—શબ્દસંક્ષેપ

ધ્વનિમૂલક ફેરફારો અનેક પ્રકારના હોય છે. ઉપર આપણે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનની વાત કરી. બીજા એક પ્રકાર ખંડિત કે સંક્ષિપ્ત શબ્દોનો છે. કોઈ સામાન્યપણે વપરાતો શબ્દ વધારે પડતો લાંબો લાગતાં તેના એકદેશનો જ વ્યવહાર થાય છે. ટેલીફોન ને બદલે ફોન કે યુનીવર્સિટીને બદલે વર્સિટી વગેરે જાણીતા છે. એ રીતે જ સગડી નિષ્પન્ન થયો લાગે છે. સંસ્કૃતમાં અગારવાની ને અગારવાની ‘સગડી’ના અર્થમાં છે. તે ઉપરાંત અગારશકટિકા ‘પૈડાવાળી સગડી’ના અર્થમાં નોંધાયેલા છે. જાણીતી સંજ્ઞા હોવાને લીધે અગારશકટિકા એવું લાંબુંલાંબું ખોશવાને બદલે ખાલી શકટિકા વ્યવહાર થતું હોય. એમાંથી સગડિયા ને સગડી. સમસ્ત શબ્દનું સ્થાન તેના એક અવયવ લઈ લે કે તે પ્રમાણે વિશેષ્યનું સ્થાન વિશેષણ લઈ લે તેવું કેટલીક વાર બને છે. ચોક્કા વ્રીહય. કે શાલય ‘ફેતરા, કાદેલી—છોડલી શાળ’ એ પ્રયોગમાં ચોક્ક શબ્દ ‘સાફ કરેલું, ચોકખું કરેલું’ અર્થમાં છે. પણ પછી ચોક્કા. છૂટા જ ‘છોડલી ઝાંગર’ના અર્થમાં ચાલુ થયો, એટલે ગુજરાતીમાં ચોખ્ખા, તેવી જ રીતે છળ્લશર્કરા ને બદલે છળ્લ પ્રચલિત થતાં તેમાંથી ગુજરાતી ખાંડ નિષ્પન્ન થયો, સાથે સાથે અર્થગરબડ પણ થઈ ગઈ. મૂળ ક્વચિત્તા પેવા ‘ઉઝાળેલી રાખ’ માંથી ક્વચિત્તા અવશિષ્ટ રહ્યો, તેમાંથી કઠી,

ચરણિયો ચરણ+ઈયા એમ નવા ધાતુરના ચરણિયો = 'ચરણ ૫
પહેરાતું વસ્ત્ર' પરથી આવેલો છે.

ખેલનારના ચિત્તમાં થતા પરિવર્તનની અસર

અહીં સુધી આપણે ભાષાના એક આલંબન સમાજમાં થતાં પરિવર્તનને લઈને પરિણમના શબ્દોના અસ્તોદ્યનો કાંઈક પરિચય મેળવીયા. આ વિષયમાં ભાષાના ખીળ આલંબન ખેલનારના ચિત્તનનો કેટલો ફાળો છે તે હવે તપાસીએ.

આ જાતની અસર બે પ્રકારના પરિવર્તનને અવલંબીને થાય છે. શબ્દના ધ્વનિરેહમાં થતા કેટલાક ફેરફારને લીધે તે શબ્દ વપરાશમાંથી નીકળી જવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, અથવા શબ્દનો અર્થ પલટાવાથી તેના મૂળના અર્થના વાચક તરીકે નવી સંજ્ઞાનો ઉદય થાય છે.

(ક) ધ્વનિમૂલક પરિવર્તનની અસર—કથિત ધ્વનિપરિવર્તન

ભાષાધ્વનિઓમાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તન સતત થતું રહે છે. આથી શબ્દનો ધ્વનિરેહ ક્રમેક્રમે ધસાતો જાય છે. કેટલીક વાર એવું બને કે ધસાતાં ધસાતાં શબ્દનો એટલો દૂંકો કે અસ્પષ્ટાકૃતિ અંશ અવગ્રહિત રહ્યો હોય કે ખેલનારને નવો શબ્દ અપનાવવાની ફરજ પડે. સંભવ છે કે ઉદકનું પ્રાકૃતમાં ઝમઝમ થયું ને પછી તેવું ઉડે કે એવું કોઈક સ્વરૂપ થવા જાય, જે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ કઠિન વાક્યસંદર્ભમાં દુર્બોધ જણાતાં હોય, પાનીય=પાણી ને સ્થાન મળ્યું હોય. જો કે ભાષા અતિસંક્ષેપના નિવારણ મારેયે ઉપાય યોજતી હોય છે. અપભ્રંશ-સમયથી છૂટે હોયે વપરાતા થયેલા -ઢ, જ વગેરે સ્વાધિક પ્રસથા ધ્વનિપ્રસારથી ખૂબ દૂંકો—એકાક્ષરી જેવા થઈ ગયેલા શબ્દોના ધ્વનિરેહનો વિસ્તાર સાધી આપવાનું કામ કરે છે. મૂળ પરથી મૂઠો કે મોં થયું; પણ સાથે જ—ભળી સધાયેલું મોઢું પણ વપરાતું થયું. શુકનું સૂ—થઈને ઊંચું રહે એવી ભીંતિ ઊભી થતાં—ઢઢ તેને લાગી ગયો ને અક્ષરમૂળે મૂળ જેટલો જ મૂઠો સિદ્ધ થયો. સ્તોકનું થો—થતાંમાં જ, -ઢઢ ભળી થોડું થયો. આનો અર્થ એ નથી કે ગુજરાતી એકાક્ષરી શબ્દો નથી સહેતી; માત્ર એક સ્વરની મૂઠી હોય એવા પણ ધણા શબ્દો ગુજરાતીને જાણીતા છે. પણ જે શબ્દો એકાક્ષરી જનતાં દુર્બોધતાની કે ઉચ્ચારણને લગતી ફરી મુશ્કેલી ઊભી થવાની શક્યતા હોય તેવા શબ્દો ક્રિતો વપરાશમાંથી ખરી પડે અથવા તે નવી ધ્વનિસામગ્રી આત્મસાત્ કરી પુષ્ટ બને. અહીં ટીકેલાં ઉદાહરણો અક્રિયા સમજવાનાં છે.

ધસારાને લીધે કોઈવાર મૂળે અંશતઃ ભુદા ધ્વનિ ધરાવતા શબ્દો તદ્દન સરખા ધ્વનિદેહવાળા બની રહે—સમાનધ્વનિતા (કે સધ્વનિતા, હોમોફોની, homophony) પરિણમે. આ શબ્દોના અર્થ એવા પ્રકારના હોય કે આથી અમુક સંદર્ભમાં એમાંથી કયો શબ્દ વપરાયો છે તે નહીં કરવામાં કઠિનતા લાગે તો તેમાંથી એક શબ્દને તેના પર્યાય માટે સ્થાન ખાલી કરવું પડે. અનુમાને દાખલો આપીએ તો વદન અને વચન બંને પ્રાકૃતમાં વચન રૂપે આવીને રહે છે. પછી બંનેનું વેળ થતા, પ્રાકૃત—અપભ્રંશને ન નહીં તે અર્થબોધની મુશ્કેલી પછીની ભૂમિકામાં જણાતાં, ‘વચન’ અર્થમાં વેળ ચાલુ રહ્યો, પણ ‘વદન’ અર્થ માટે મુલ્લમાથી આવેલો મોહો જ પ્રચલિત થયો. પણ આ કહું છું તે હિદાયરણુ પૂરતું જ. બાકી તો વચન, વદન ને મુલ્લના પ્રચારનું પ્રમાણ, પ્રાકૃતમાં વેળુ ને મોહું એ લાવના વાચક સામાન્ય પ્રચારમાં હોય તેવા બીજા કયા કયા શબ્દો હતા, પછીની ભૂમિકામાં પણ આવા કયા શબ્દો હતા, તેમના વપરાશની મર્યાદાઓ કશી હતી કે નહિ, બીજા સહજન્ય ભાષાઓમાં આ અર્થના વાચક કયા શબ્દો ચલણી થયા છે વગેરે હકીકતો આપણી સમક્ષ હોય તો જ આ વિશે કશું નિર્ણયાત્મક કહી શકાય.

(ક) ધ્વનિમૂલક પરિવર્તન—શબ્દસંક્ષેપ

ધ્વનિમૂલક ફેરફારો અનેક પ્રકારના હોય છે. ઉપર આપણે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનની વાત કરી. બીજા એક પ્રકાર ખંડિત કે સક્ષિપ્ત શબ્દોનો છે. કોઈ સામાન્યપણે વપરાતો શબ્દ વધારે પડતો લાંબો લાગતાં તેના એકદેશનો જ વ્યવહાર થાય છે. ટેલીફોન ને બદલે ફોન કે યુનીવર્સિટીને બદલે વર્સિટી વગેરે જણીતા છે. એ રીતે જ સગડી નિષ્પન્ન થયો લાગે છે. સંસ્કૃતમાં અગારધાત્રી ને અગારપાત્રી ‘સગડી’ના અર્થમાં છે. તે ઉપરાંત અગારશકટિકા ‘પૈડાવાળી સગડી’ના અર્થમાં નોંધાયેલો છે. જણીતી સંજ્ઞા હોવાને લીધે અગારશકટિકા એવું લાંબુંલાંબું બોલવાને બદલે ખાલી શકટિકા વ્યવહાર થતું હોય. એમાંથી સગડિયા ને સગડી. સમસ્ત શબ્દનું સ્થાન તેનો એક અવયવ લઈ લે કે તે પ્રમાણે વિશેષ્યનું સ્થાન વિશેષણ લઈ લે તેવું કેટલીક વાર બને છે. ચોસા. વ્રીહયઃ કે શાલય ‘ફાતગ કોટેલી—છોડેલી શાળ’ એ પ્રયોગમાં ચોસ શબ્દ ‘સાફ કરેલું, ચોકખું કરેલું’ અર્થમાં છે. પણ પછી ચોસા. છૂટો જ ‘છોડેલી ઝાંગર’ના અર્થમાં ચાલુ થયો, એટલે ગુજરાતીમાં ચોખા. તેવી જ રીતે ચણ્ડશકંર ને બદલે ચણ્ડા પ્રચલિત થતા તેમાંથી ગુજરાતી ખાંડ નિષ્પન્ન થયો, સાથે સાથે અર્થગરબ પણ થઈ ગઈ. મળ ક્વચિત્તા પેલા ‘ઉડાબેલી ગબ’ માંથી ક્વચિત્તા અવશિષ્ટ રહ્યો, તેમાંથી કઢી.

સાસરું' (સ્વાનુરુત્તમ+ગૃહમ્) પણ આવુ જ. વિરોધ માટે આ સંગ્રહને 'સંલેપની પ્રક્રિયા' એ લેખ જુઓ.

(વ) સાદસ્યમુલક પરિવર્તન

ભાષામાં ધ્વનિમુલક પરિવર્તનો જોટલુ જ અગત્યનું સ્થાન સાદસ્યમુલક પરિવર્તનોનું છે. અને સાદસ્યમુલકો પણ શબ્દભૂતોળ પર આગે પ્રભાવ પડે છે. અમુક સમાન અર્થના કે ધ્વનિના બદલવાથી બદલાયેલ શબ્દજૂથની તેની સાથે સંબંધ ધ્વનિજૂથ પર અસર થતી હોય છે, તેમ એક જૂથના મોટા ભાગના શબ્દોમાં જે ફેરફાર પગપેસારે કર્યો હોય તે, તે જૂથના બાકીના શબ્દો કોઈ કાણે એ ફેરફારની અસરમાથી બચી ગયા હોય તો તેમને પણ, વખત જતા આવરી લે છે. નિયિના નામ પ્રતિપદ, દ્વિતીયા, તૃતીયા વગેરે પડવો, બીજ, ત્રીજ વગેરે કે ગુજગતીમાં બિનરી આવ્યાં, પણ એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ; એકડો, બગડો, ત્રગડો, ચોગડો, પાંચડો; એકવડું, બેવડું, ત્રેવડું વગેરેની સરખામણીમાં પડવો કમભંગ ક્રોતો વાગે છે, એટલે નવો એકમ શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

(ગ) અર્થમુલક પરિવર્તનની અસર—વિશિષ્ટનો બાપક પ્રયોગ

સં. પ્ર-વીણનો મૂળ અર્થ 'વીણા વગાડવામાં કુશળ', પણ પછીથી સામાન્યપણે 'કુશળ'ના અર્થમાં તે વપરાતો થયો. આ સં. કુશ-લનો પણ મૂળ અર્થ તો 'કુશ ધાસ તોડવામાં નિષ્ણુત' છે, અને નિષ્ણાત નો પણ એવા જ દતિદાસ છે. છુદ્દની ભૂતિ ઉપરથી ફારસીમાં છુત સામાન્ય રીતે 'ભૂતિ'નો વાચક થયો છે. કાદંબરી બાલુભદ્રની જણીતી ગદ્યકૃતિ પરથી સામાન્ય અર્થમાં 'નવલકથા' માટે મરાઠી વગેરેમાં પ્રચલિત થયો છે. પ્રાચીન ગુજગતી-ગજસ્થાનીમાં કેકાણુ શબ્દ 'ચુદનો ઘોડો' કે 'ઘોડો' અર્થમાં મળે છે. નવમી સદી લગભગના એક અપભ્રંશ ગ્રંથમાં દરેક જાનની ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ ગણાવતા હજ કેવળાજ 'ઘોડો કેકાણુ' એમ ઉલ્લેખ મળે છે તે પરથી ઠીક શકાય કે કેકાણુ એ ઘોડાની એક જાતી જાન હશે ને પછીથી તે 'ઘોડો' એવા સામાન્ય અર્થનો વાચક બન્યો હશે. કાદંબીવાડમાં. 'ગાડીને વઢિયારા જોશ' (એટલે કે 'બળદ જોશ') એમ બોલાય છે, તેમાં 'વઢિયારા' શબ્દનો 'વઢિયાર ગામથી આવતા બળદ' એવો મૂળ અર્થ છે.

(ગ) અર્થમુલક પરિવર્તનની અસર—ધોતકરાકિનો ધસારો

મગડીની બાબતમાં આપણે જોયું કે સામાન્ય પ્રયાગમાં કે નિસના બ્યવહારમાં જે શબ્દ હોય તેને માટે દંડવાનો ભય બિંબો થાય છે.

આવા નાણીતા શબ્દોનું કહેવર ખંડિત થાય છે એટલુંજ નહીં, તેમને અર્થની ખાખતમાં પણ ઠીકઠીક સહન કરવું પડે છે. નિલ વપરાશના શબ્દોની અર્થજાયા ધસાતી જાય છે. તેમની વ્યંજકતા ધીમે ધીમે ખૂડી બનતી જાય છે. ખાસ કરીને ઉત્કટ ભાવો વ્યક્ત કરતા શબ્દો વપરાશમાં લાંબો વખત રહેતાં શીકા પડી જાય છે, ને મૂળની ઉત્કટતા વ્યક્ત કરવા નવો શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ રીતે સંસ્કૃતના અધિકતા ને શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યયો—તર,—ત્તમ ક્રમે ક્રમે વપરાશમાંથી ચાલ્યા ગયા, મોટેરો વગેરેની અર્થઘાતકતા મેળી પડી. એટલે શુજરાતીએ ના કરતાં વધારે ને સૌથી વધારે ધડી કાઢ્યા, રંગોની કે એવા દર્શન, સ્પર્શ, આસ્વાદ વગેરેના સ્વેદનોની ઉત્કટતા વ્યક્ત કરતા રાતું ચોળ જેવી ઉપમાદેહી ઉક્તિઓનો પ્રયોગ પણ આ વ્યાપારને આભારી છે. ખૂબ રાતું, અતશય રાતું સૌથી રાતું વગેરે વપરાતાં રાશાની ઉત્કટતા પૂરતા ભાર સાથે વ્યક્ત થતી ન લાગતાં ચોળ જેવું રાતું, રાતું ચોળ એ પ્રયોગ ચલણી બન્યો એ પ્રમાણે લાલ ચટક, લીલું છમ, કાળું લ્યાળા જેવું, પીળું આવળ, ઘોળું ફક, શીકું ફચ, ઠાડું બોળ, ઊતું આંધણ, ખારું ઉસ, ખાટું બડસ, તીખું આગ, તુરું વળગ, કડવું ઝેર, કોરું ધાકોર, લીતું લોંદા, મેલું ઘણો, કંઠણ પાણો, ચીકણું લાખ, આંધળું ભીત, કાળું ભાંઠ, ઘોળું શેતર, વગેરે. આમા રાતું ચોળ, ખાટું બડસ, લીલું છમ, વગેરેમાં ચોળ, બડસ છમ, વગેરે શબ્દો આશુ વપરાશમાં ન રહ્યા હોવાથી મૂળની ઉક્તિની ઉપમાઘાતકતા જતી રહી અને તે માત્ર ઉત્કટતા સચવવાનું કામ સારવા લાગ્યા. ચોળ=‘મજ્જક’, ‘મંજિજા’, એટલે રાતું ચોળ=‘મજ્જક જેવું રાતું’; લ્યાળો=‘કાયલો’, કાળું લ્યાળા જેવું=‘કાળું કાયલા જેવું’; આ મૂળનો અર્થ, પણ હવે રાતું ચોળ=‘અતિશય રાતું’, સમય જતાં ચોળ વગેરે, અર્થઘાતકતા અરુપિત થઈ હોવાને કારણે પ્રયોજતાં અટકી જવાની શક્યતા ખરી.

(ગ) અર્થમૂલક પરિવર્તનની અસર—અર્થજાયાઓનો વિકાસ

જેમ કેટલાંક કારણોને લીધે શબ્દની અર્થવ્યંજકતા વિસ્તૃત થાય છે કે ઘસાઈ જાય છે, તેમ બીજાં બળોના પ્રવર્તવાથી તે મર્યાદિત થાય છે, એટલે કે પહેલા જે શબ્દ અમુક અર્થવર્ણવનો વાચક હતો તે હવે તેના મર્યાદિત અંશોના જ વાચક બની રહે છે, અને પરિણામે બાકીના અંશોના વાચક તરીકે નવો શબ્દ વપરાશમાં આવે છે. સંસ્કૃતિવિકાસ સાથે જીવન સંકુલ બનતું ગયું છે, અને તેથી સંસ્કૃત સમાજની ભાષા પણ એ સંકુલતાનું

પ્રતિબિંબ પાડે છે, અને અમુક સ્થૂળ અર્થની સદૃશ અર્થઘાષાઓ વ્યક્ત કરવા પર્યાયકૃષ્ણ અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. અંગ્રેજી આવા પર્યાયસ્વરૂપા પુષ્ટી શબ્દો વાપરે છે. પણ આપણી ભાષાઓમા પણ આના ઉદાહરણ થોડા નહીં મળે. ‘દિવસનો આરભકાળ’ ‘મવાર’ એ અર્થના વાચક સદૃશ અર્થ-કેરવાળા કેટલા સુખગતી શબ્દો છે? સવાર, મળસ્કું, પરોઢિયું, વહાણું, બળકડું, બળભાંખણું, મોંઘુઝણું, પહો (પહો ફાટયોમા), અને સાહિત્યમા ભોર, પ્રભાત, પ્રાતઃકાળ, અરુણોદય, ઉપઃકાળ, ઉપગત ૧૩૨ પડ્યે હિંદીના મવેરે, સુખહ અને અંગ્રેજી મોર્નીંગ, ડેન.

‘માથુ’ માટે આપણે માથુ, મસ્તક, શિર, શીર્ષ વગેરે શિષ્ટ ઉપરાત ફૂંડો, મુંડો, તોલો, ઘારી, ટકકો, બોથાલો, તસ્તાલો એ ઉપશિષ્ટ શબ્દો પણ વાપરીએ છીએ.

એમ, એની જેમ, એ રીતે, એ પ્રમાણે, એની માફક, એ પ્રકારે, એની ઘોડે, એની કાની, એની મિસાલ ઓછાં છે?

જુદા જુદા સમયે અને જુદા જુદા રૂપે ખાવાની ક્રિયા માટે વપરાતા શિષ્ટ અને ઉપશિષ્ટ (dialect) શબ્દોની ક્ષાર જુઓ: ખાણું, જમણું, આરોગણું, પેટ ભરણું, દાખણું, દખાવણું, ઝાપટણું, ચડાવણું, ઝડપું, ઝાંસણું, ગળચણું, પોથારણું, પેટભા કરવા, હાથ મારવો, ઉડાવણું, કકડાવણું, આહાર કરવો, ભોજન કરવું, ખોરાક કે અન્ન લેવું, શીરાવણું, રોંઢો કરવો, વાળું કરવું, ટીમણું કરવું, ફુંગો કરવો, નાસ્તો કરવો, પારણા કરવા—સત્તાવીસ ભેટલા લિજ લિજ અર્થઘાષા વાળા પણ એજ કે દ્રવીય ભાવને વ્યક્ત કરતા પ્રયોગો છે.

અરે નમર્થ જેવો સાદો ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે આપણી પાસે કેટલી બધી સામગ્રી છે ન, ના, નો, નથી, નહિ, નહીં, નવ, મા, મ, મત, અ-અન-, અણુ-, વણુ-, વિના, બિન, વગર, સિવાય, બે-તથા માથું ધુણાવણું, નન્નો પહવો વગેરે પ્રયોગો!

(ગ) અર્થમુલક પરિવર્તનની અસર—બાલભાષાના શબ્દો

અર્થવ્યજકતા ધસાર્થ જતા જે નવી સંજ્ઞાઓનો ઉદય થાય છે, તેમનાં ઉદ્ભવસ્થાનો લિજ લિજ હોય છે માતા, પિતા વગેરેને માટે ઔપચારિક ભાષામા વપરાતી સંજ્ઞાઓ ઉપરાંત વદાલસ્યક સંજ્ઞાઓ પણ ધરમા પ્રયોજાતી હોય છે માતા પિતા ની સાથે બા બાપુજી,

મગ્ગમા પરપા, મા બાપા, બાઈ ભા વગેરે જાણીતા છે. આવી વાતસલ્ય કે સ્નેહ વ્યક્ત કરતી સંસારો પણ વખત જતાં મોળી પડી જતી લાગે છે. એટલે તેમનું સ્થાન બાળકની કાલીધેલી બોલીમાંથી જ શબ્દો માબાપોએ મગાકુંબીઓ ને મિત્રમંડળ પૂરતા પ્રચલિત કર્યા હોય છે તે (નર્સરી વર્ડ્સ nursery words) લે છે. પિતા, માતા, કરતાં બાપા, બા, મામા વધારે વહાલ સૂચવતાં લાગતાં તે બાળભાષાના શબ્દો ચલણી થયા. ગુજરાતીના સંબંધસૂચક શબ્દોમાં ધણાખરા દેશ્ય મૂળના લાગે છે, તે સંસ્કૃતોત્પન્ન કે તદ્દલવ શબ્દોને સ્થાને આ કારણે જ આવી ગયા હોય એ ધણુ સંભવિત લાગે છે. મૂળે આ નવતર શબ્દો બાળભાષામાંથી હોય તેનું એક પ્રમાણ એ કે દ્વિરુક્તિ। બાળભાષાનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું લક્ષણ છે અને કાકા, કીકા, ગગો, ચાચા, છછ, દાદા, નાના, [હિંદી કુદી] બાબો, ભાભા, ભાભી, મામા, ભાભો એ સૌમાં સ્પષ્ટ દ્વિરુક્તિ છે.

[ગ] અર્થમૂલક પરિવર્તનની અસર—ઉપશિષ્ટ (સ્લેમ, ડાઘાદાઘ) શબ્દો

બાળભાષાની જન્મ વિશિષ્ટ વર્ગની બોલીમાં પ્રચલિત—‘ઉપશિષ્ટ’ શબ્દો પણ તેમની અર્થઘોષકતા ઉઠકટ લાગતાં શિષ્ટ ભાષામાં સ્થાન પામે છે. ચાલુ શબ્દ સતત વાપરવાના કંટાળાને લીધે, ને જરા ટોળમાં કે હળવે ભાવે વાતચીત કરતા હોઈયે ભારે, પ્રચલિતને બદલે, ઉપચાર કે લક્ષણને આધારે તે જ અર્થ વ્યક્ત કરતો નવો શબ્દ આપણે વાપરીએ છીએ. કોઈ ન કહેવાનું અજાણતાં કહી ખેંસે એટલે તેણે બાક્યું, નિષ્ફળ જનારે ઉકાળ્યું, સારી રીતે જમ્યો તેણે ઝાપટ્યું કે બરાબર હાથ માર્યો વગેરે. અનુકૂળતા મળતા આવા ઉપશિષ્ટ શબ્દો શિષ્ટ તરીકે ચાલુ થાય છે. સંસ્કૃત ઉદર— ને સ્થાને ગુજરાતીમાં પેટ છે, તે, પેટી શબ્દ સૂચવે છે તેમ, મૂળ ‘ડખ્ખો’ ‘પિટક’ એવા અર્થનો વાચક હોય. ઉદરને ટોળમાં ડખ્ખો, પેટી કહેવું સાવ સ્વાભાવિક છે. બાળકના જરા કૂચલા પેટ માટે હાંડો, હાંદલું વગેરે હળવે ભાવે વપરાય છે, તે આનું સમર્થક છે; આ ઉપશિષ્ટ—જનતાના નીચલા ઘરોમાં પ્રચલિત શબ્દ પછીથી સામાન્ય વપરાશમાં રૂઢ થઈ ગયો હોય.

[ગ] અર્થમૂલક પરિવર્તનની અસર—અર્થબાહુલ્ય

કેટલાક શબ્દોની અર્થબહુલતા તેમને માટે ધાતક નીવડે છે. શબ્દના બેચાર અર્થમાંથી કોઈ અમુક એક પર બાર મૂકવાની જરૂર પડતાં તે એક જ અર્થને વ્યક્ત કરતો બીજો શબ્દ મૂળના શબ્દનું સ્થાન લઈ લે છે. સંસ્કૃત દક્ષિણ— ‘પ્રાકૃતમાં પણ દાહિણ— રૂપે, જમણા હાથ માટે વપરાવો ચાલુ રહ્યો.

પણ દક્ષિણ દસ્ત જમવાનું કામ કરતો હોવાથી ‘જમનારો’, ‘જમવામાં વપરાતો’ ‘જેનાથી જમાય છે તે’ એ અર્થનો જિમ્મણ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. ‘ક્યો હાય?’ ના ઉત્તરમાં ‘જેનાથી જમાય છે—જે જમે છે તે હાય’ એમ કહેવાતાં પછી જમણો શબ્દ ગુજરાતીમાં રૂઢ થયો.

આ રીતે શબ્દોના અસ્તોદયનાં પ્રવર્તક કેટલાક જળોનો આપણે અજ્ઞતો પરિચય મેળવ્યો. તે તે જળનાં ઘોતક જે ઉદાહરણો અહીં દાંક્યાં છે તેમાંથી ઘણાંખરાં અટકળની કાટિનાં છે. શબ્દોના વપરાશના ઇતિહાસની સામગ્રી વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે ઉપસન્ધ થાય ત્યારે જ નિર્ણયાત્મક ઉદાહરણો આપી શકાય.

શબ્દસૃષ્ટિની લીતરમાં ડોકિયું

અળણી વસ્તુ વિશે કુતૂહલ થવું એ મનુષ્યસ્વભાવ છે. આથી જીવનું, અતિપરિમિત વસ્તુમાં નવીનતાનો આછોપાતળો પાસ પણ ન રહ્યો હોવાથી તે તરફ ઉદાસીન થવું એ પણ મનુષ્યસ્વભાવ છે. જન્મીએ સારથી તેમ મરીએ ત્યાંસુધી આપણું શરીર, આપણી સાથે ને સાથે હોય, પણ તેની રચના, બંધારણ કે કાર્યમાં એક્ટરો સિવાય બીજાં બહુ ઓછાંને રસ હોય છે. તે જ પ્રમાણે ‘તાતા’ ‘પાપા’ કરતાં આવડે ત્યારથી તે વાચ્યા બંધ થાય ત્યાંસુધી આપણને ભાષા સાથે કામ પડતું હોય છે—અરે કાંઈ સંકુલ પરિસ્થિતિમાં હોઈયે ત્યારે વિચાર પણ વાણીને આચરે થતો હોય છે, છતાં તેનાં સ્વરૂપ, બંધારણ વગેરે વિશે, વ્યાકરણની પરીક્ષા આપવાની હોય તેવા પ્રસંગ બાદ કરતાં, ભાગ્યે જ આપણને કશી જિજ્ઞાસા થાય છે. પણ આ દિશામાં દૃષ્ટિ સહેજ ખુલે તોયે બૌદ્ધિક આનંદ મળે એવું આપણી હંમેશાના વપરાશની ભાષામાંથી પણ ઘણું મળી રહે છે.

સારું છે, નહીં તો જિયારા મિથાન્નપ્રેમીને માટે મોટી આફત જમી થાય—જલેણી, બરછી, મેસરના તેણે સપનાં જ સેવવાનાં રહે.

પણ આ સાવ સામાન્ય વાત પણ કેટલી અર્થશૂન્ય છે? બે બુદીબુદી સંસ્કૃતિનું મિલન થતાં અનેક રીતરિવાજો, ગૃહણીકૃણીઓ ને ચીજવસ્તુઓની આપ-લે થાય જ. તેમાં સંપર્ક લાંબો અને ગાઢ હોય તો આવો વિનિમય અનેક ક્ષેત્રને સ્પર્શે. આપણા ઇતિહાસના આરંભકાળમાં આર્યેત્ત જાતિઓ સાથેના, પછી મુસ્લિમો સાથેના અને આધુનિક કાળમાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સાથેના સંપર્કના પરિણામો જોના એ સત્યનું સમર્થન કરી શકીએ.

‘કાકા’ ને ‘મામા’

આ પછી આપણે એક બીજી દિશામાં વળીએ. આપણે સંબંધવાચક શબ્દો વિશે કદીયે થોડો પણ વિચાર કર્યો છે ખરો? કાકા, મામા, દાદા, છાત્રા, નાની, ભાભી, ગંગો, કીકા, બાબો (અને બીજા ભાષાઓના ચાચા, દીદી, બીબી, દુશી, લાલા, મમ્મા, પપ્પા,) એ શબ્દોમાં કશી સમાનતા નજરે ચડે છે? આ બધામાં એકનો એક વ્યંજન કે અક્ષર બેવડાયો છે તે શું અકસ્માત જ હશે? ગુજરાતી મૂળે સંસ્કૃતમાંથી (એટલે કે તેના જોતી તેની સમકક્ષીન શોક્યોક્તિમાંથી) આવતરી છે. તે સંસ્કૃતનું જ કાળક્રમે થયેલ રૂપાંતર છે. તે છતાં મા, ભાઈ, માસી, વહુ, સાસુ વગેરે સંસ્કૃતમાંથી, ઊતરી આવેલા શબ્દોના વિરોધે ઉપર નોંધેલા કાકા-મામા વર્ગના શબ્દો પાંચ બીજાથી જ આપણે ઉપાસા હોવાનું જણાય છે. આમાં કશું રહસ્ય હશે ખરું? આ સવાલોનો થોડોક ઉત્તર બાળકની ભાષા ઉપર જોણે સહેજ બાન આપ્યું હોય તેને મળી રહેવાનો સંભવ છે. બાળભાષામાં ‘આવાનું’ માટે મંમં, ‘મોટર’ માટે ભંભં, ‘નવું કપડું’ એટલે વાવા, ‘જખણ’ ગુણુ, ‘કુતરું’ એટલે તૂતૂ કે ચૂચૂ વગેરે અનેક શબ્દો છે, જેમાં આ બેવડાવાનો કિમિયો અજમાવેલો છે. આથી આપણે સહેજે અટકળ કરી શકીએ કે ઉપર નોંધેલા સુબંધવાચક શબ્દોમાંથી મોટા ભાગના મૂળે બાળભાષામાં હોય અને પછીથી ચાલુ ભાષામાં ચલણી બન્યા હોય./

‘માસી’ ને ‘માસા’

જમણું ને સગપણને લગતાં શબ્દો પાછળ કેવો ઇતિહાસ છુપાઈ રહ્યો છે તેની આપણે જાંખી કરી. હવે સહેજ ઊંડા ઊતરી ભાષાની એક ખાસિયત તરફ આંખો ધીંધી આપણે આ નોંધ સમેટી લઈએ.

કાકો : કાકી, માસો : માસી, મામો : મામી, દુવો, (દુઓ) : દુઈ (કે કોઈ, ફઈ), દાદો : દાદી એ સગપણના શબ્દો પર વિચાર કરતા જણાશે કે તેમાં કાકો, મામો, દાદો એ મૂળ શબ્દો છે, જ્યારે કાકી, મામી, દાદી એ નારીજાતિના શબ્દો નરજાતિના શબ્દો પરથી સિદ્ધ થયા છે. કાકો પરથી કાકી, મામો પરથી મામી વગેરે દેખાવમાં માસો-માસી, દુવો-દુઈ એ બંને જોડકાં કાકો-કાકી વગેરેને મળતા છે, પણ તેમાં પહેલા ક્યો અને પછીનો ક્યો એનો વિચાર કરતાં જણાશે કે માસી (માતૃવ્વસા-‘માની બહેન’) એ સંબંધ પહેલાનો છે. માસાનો સંબંધ પછીથી સિદ્ધ થયો છે. એટલે માસી શબ્દના આધારે માસો શબ્દ સંધાયો છે. ખરી રીતે જન્મ નણુંદ પ્રથમ સંબંધ અને નણુંદના પતિનો સંબંધ પછીથી સિદ્ધ થયો છે, ને તેથી તેનો વાચક શબ્દ નણુંદોઈ (નનાન્દાપતિ), નણુંદ પરથી સંધાયો છે; અથવા તો જન્મ બહેન અને બનેલી (મગિનીપતિ) છે, તેવી રીતે માસી પરથી માસોઈ કે એવો કોઈ શબ્દ એવો જોઈતો હતો :

બહેન : બનેલી, નણુંદ : નણુંદોઈ, માસી : માસોઈ
પણ કાકી : કાકો, મામી-મામો વગેરેના સાદસ્યે માસી-માસો,
દુઈ-દુઓ ધડાયા./

સાંજરે

આ સાદસ્યનું બળ લાધાના સ્વરૂપમાં જાતજાતનાં પરિવર્તન લાવે છે. આપણી ભાષાનો જે શબ્દલઙ્કાળ આપણી સ્મૃતિમાં સંઘરાયો હોય છે, તેમાં પણ ખ્વનિના, ધડતરના, અર્થના, રૂપના એવા એવા અનેક પ્રકારના સાદસ્યને જોરે શબ્દોની ટોળાબધી આપણે કરી દીધી હોય છે. આપણે કોઈવાર સાંજળાએ છીએ :

‘તું મવારે આવીશ કે સાંજરે’ ?

આમાં સાંજે ને બદલે સાંજરે શબ્દ વપરાયો છે તે સવારે, બપોરે, રાતરે તેમજ જ્યારે, ત્યારે, ક્યારે, અત્યારે વગેરે કાળવાચક શબ્દોમાં છેડે રહેલા-રે ની અસર નીચે છે. બીજા શબ્દોમાં એ અંતે આવતો-રે મૌલિક છે, જ્યારે સાંજરે માં તે આગંતુક છે. સંસ્કૃત સઘ્યા- પરથી સાંજ, સાંજ થાય, ને તે પરથી સાંજે પછી આપણા મનમાં સવારે, બપોરે, વગેરે કાળવાચક શબ્દોની ટોળાબધી હોવાથી અને તેમાંના

ધણાખગને અતે-રે હોવાથી સાંજે ને બદલે સાજરે થયું મવારે,
બપોરે ને રાતરે મા ત્રણત્રણ આકરો છે, એની પણ અસર આમા પડી
છે, ને બે અક્ષરોનો સાંજે ત્રણ અક્ષરોનો સાજરે બન્યો છે ગળાચી
ને બદલે ગળાપચી ક્યાક બોલાય છે, તે હુડપચી ના સાદમ્યે જ
તપાસ કરતા સાદસ્યના આવા ધણા ઉદાહરણ મળે સંસ્કૃતમાથી પ્રાકૃતો થઈ
અને તે પછી અર્વાચીન ભાષાઓ સિદ્ધ થઈ તેમા મૂળના વ્યાખ્યાની બધાંજુમા
જાળરી ઉચતપાચન કરવામા આ સાદસ્યના બળનો જ મુખ્ય કારો છે

મેકલુ

જમ સાંજરે મા બીજા શબ્દોની અસર નીચે કોઈ શબ્દો રથ ફરી
બળ છે, તેમ કોઈ વાર એવું પણ બને કે બે શબ્દો કે પ્રયોગો વચ્ચે
ગરબા થાય ને બનેના મિશ્રણ દ્વારા ઈક ત્રીજું જ જન્મે આના ઉદાહરણ
નાના છોડાની વાતચીતમાથી ધણા મળશે છે ગઓ ચકકુ, મેકલુ,
પાચીકુકા ને ફરીથી વાર એવા શબ્દો વાપર છે ચરખુ અને ચાકુ ના
મિશ્રણથી ચકકુ થયો —મેલલુ ને મૂકલુ મળી મેકલુ બોલાય છે
પાંચીકા અને કુકા ની ભેળસેળથી પાચીકુકા બન્યો અને ફરી વાર
અને ફરીથી બને ભળી જતા ફરીથી વાર પ્રયોગ અન્તિતવમા આવ્યો—
આકુ ચુકુ પણ આવો જ મને લાગે છે આકુ અને વાંકુ ચુકુના
મિશ્રણથી તે થયો હોય

અહીં દૃષ્ટાંતરૂપે આટલું જે કહ્યું છે તે નજરમા ગળી આપણી ભાષા
પર વિચાર કરનારને અનેક ગસલરી વાનગીઓ લય લાગશે

કેટલાક કહેવાતા અપ્રયોગો અને દુષપ્રયોગો

[૧]

સંસ્કૃતનું અણુઘટનું દાસ્ય : શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાના અધ્યયનમાં ખ્યાલો

- (૧) વિજયરાય ક. વૈદ્યાના મતે સાહિત્યિક શબ્દ અષ્ટજન્મના કે અશુદ્ધ છે. [માનસી, ૬-૨, જુન ૧૯૪૧, પા. ૧૪૯, ૧૭૦].
- (૨) રામનારાયણ વિ. પાઠકના મતે ઇચ્છનીય શબ્દ સાચો નથી [એક પત્રમાં].
- (૩) રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષીના મતે ભાષાકીય જેવા ધડતરના શબ્દો અશુદ્ધ હોઈ પ્રયોગાર્હ નથી [ભૌખિક].
- (૪) જ્યોતીર્દ્ર હ. દવેના મતે જ્યોતિરેખાને બદલે જ્યોતીરેખા વાપરવું જોઈએ [કૌમુદી, આગસ્ટ ૧૯૫૩, પા. ૧૮૫].

આ નમૂનારૂપે આપેલા તેમજ બીજા આવા પ્રકારના અભિપ્રાયોના ધડતર પાછળ પ્રેરક બળ તરીકે સંસ્કૃત વ્યાકરણની પ્રમળ અસર અને તેને આધારે બંધાયેલા ભાષાની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લગતા ખ્યાલો રહેલા છે. સંસ્કૃત ભાષાસામગ્રીને આધારે ધડવામાં આવતા શબ્દો કે રૂપો ગુજરાતી ઉપયોગ માટે હોય તોપણ તે જ સંસ્કૃત વ્યાકરણના—એટલે કે ખાણિનિમાન્ય શિષ્ટ સંસ્કૃતના વ્યાકરણના નિયમોને અનુસરીને ધડાયા હોય તો જ શુદ્ધ, તેવા નિયમોની ઉપરવટ થઈને સંધાયેલા શબ્દો કે રૂપો ગુજરાતી માટે પણ અશુદ્ધ—તેથી સાબ્ય—આ સિદ્ધાન્તને લક્ષમાં રાખીને ઉપરના શબ્દો સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. એ ખોટા સિદ્ધાન્તનું અનુસરણ અને તર્જન્ય ભાષાશુદ્ધિ માટેના ભ્રમિત અને ભ્રામક ખ્યાલો ગુજરાતી ભાષાને લગતાં ધણાંયે લખાણોમાં નજર પડે છે. ગુજરાતી ધ્વનિતંત્ર, ભેટશી, રૂપતંત્ર, શબ્દસંગ્રહ, વગેરે દરેકનો તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને અનુલક્ષીને અભ્યાસ થવાને બદલે દરેક બાબતમાં સંસ્કૃતને ત્રાજવેકાટલે તેમનો તોલ કરાય છે. ગુજરાતી એ પોતાના સ્વતંત્ર બંધારણ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળી તેમજ પોતાના અમુક વિશિષ્ટ નિયમો પ્રમાણે ચિકિત્સી એક ભાષા છે એ હકીકત તરફ ઊંટ પ્રકારના લખાણોમાં ન્યૂં દુર્લભ દેખાય છે. લેટીન ભાષાની વ્યાપક અસર નીચે અંગ્રેજી, હેની, વગેરે યુરોપની અર્વાચીન ભાષાઓના

અભ્યાસની જે સ્થિતિ થયેલી તેને મળતી સ્થિતિ સંસ્કૃતની અસર નીચે કંઈક અંશે ગુજરાતીના અભ્યાસની થઈ છે.

સાહિત્યિક, ઇચ્છનીય, ભાષાકીય, જ્યોતિરેખા, વગેરે શબ્દોનો વિરોધ તેમનું ઘડતર સંસ્કૃત નિયમો અનુસાર ન થયું હોવાથી દ્રશ્ય છે. આવા વિરોધ ભાષાવિકાસનો ઇતિહાસ લક્ષ બહાર રાખનાર જ કરી શકે અને તેથી તે અનુચિત છે એ નીચેની વિચારણા પરથી બેઠું શકાય.

(૧) ભાષાઓની વ્યક્તિવિશિષ્ટ વિકાસશીલતા

કોઈ પણ ભાષાનો ઇતિહાસ આપણને કહેશે કે ભાષાસામગ્રીનું રૂપાંતર સતત થતું ગયું છે. આથી અમુક ભૂમિકા મારે જેને અગાધિત નિયમ ગણવામાં આવતો હોય તેનો પછીની ભૂમિકામાં ઇચ્છોક ભંગ થવાનો પણ પૂરો સંભવ રહે છે. એક ભૂમિકામાં શબ્દ-ઘડતર વગેરે નિશ્ચિત નિયમોને વશ વર્તીને જ થતા જણાય છે, પણ પછીની ભૂમિકામાં, પૂર્વ નિયમોને ઠોકર લગાવી અટપટી ગલીકૂચોઓમાં કરેલી રખડપટ્ટીનો અને અસમજસ લાગે

તેવાં ભ્રમણોનો ઇતિહાસ રજૂ કરતા કેટલાયે ભાષાવિકાસે મળી આવશે. એટલે સંસ્કૃતના નિયમે ગુજરાતીને માન્ય હોવા જ જોઈએ. એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. વૈદિક ભાષાના મૂળમાં રહેલી બોલીમાંથી તેમ જ તેની સહજાન્ય ઇતર બોલીઓમાંથી વિકસેલા (બોલચાલના તેમ જ પાલિ, પ્રાકૃત, આદિ જેવા સાહિત્યકીય) મધ્ય ભારતીય-આર્ય ભાષાભેદોમાં મૂળના ધ્વનિતંત્ર અને રૂપતંત્રનું દૂરગામી સ્વરૂપાન્તર થયું હોવા ઉપરાંત શબ્દઘડતરના કેટલાક તદ્દન નવા નિયમે અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. મધ્યયુગીન બોલીઓમાંથી નવી ભારતીય-આર્ય બોલીઓ વિકસતાં કેટલીય નવતર સામગ્રી ઉદ્ભવેલી છે. ગુજરાતી તારણહાર, બોલનાર, આવનારું, વગેરેમાંના ઠણહાર, ઠનાર, ઠનારું પ્રત્યય કે લજમણું, બીહામણું વગેરેમાંના ઠમણું પ્રત્યય કેવા વિધવિધ અંશોની મેળવણીથી અત્યારનું અલગ સ્વરૂપ પામ્યો છે એ જાણીતું છે. આમાં અમુક પ્રત્યય કે શબ્દના ઘડતર પાછળ અમુક શિષ્ટમાન્ય નિયમો જ હોવા જોઈએ એવું કશું નથી. એટલે ગુજરાતીને શબ્દઘડતરના સંસ્કૃતથી સ્વતંત્ર નિયમો હોઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે.

(૨) સંસ્કૃત વ્યાકરણ-નિયમોનું દેખાવ પૂરતું જ અપ્રાધિતપણું

અને સંસ્કૃતની એકરૂપતા—તેના નિયમોની સાર્વત્રિકતા—પણ શું ઉપર-છલ્લી નથી ? ધર્મ અને સાહિત્ય માટે વપરાતી એક વિશિષ્ટ ભાષા તરીકે સંસ્કૃત પ્રતિગ્રા પામી એટલે તેનો વિકાસ રૂંધાયો અને પાણિનિ અને તેના પુરાગામી તથા અનુગામી વैयाકરણોની અસામાન્ય ભાષાશાસ્ત્રીય પ્રતિભાને બળે તેને સ્થિર સ્વરૂપ મળ્યું; તેના વપરાશ માટે એક શિષ્ટમાન્ય ધોરણ બંધાયું; પણ વીરચરિત કાવ્યોનું સંસ્કૃત, બૌદ્ધગ્રંથોનું સંકર-સંસ્કૃત અને જૈન સંસ્કૃતઃ બ્રાહ્મણ—બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરા પ્રમાણેનાં સંસ્કૃતનાં આ ત્રણ લૌકિક સ્વરૂપો તથા કાતન્ત્ર, સારસ્વત, ચાંદ્ર, જૈનેન્દ્ર, શાક્ટાયન, હેમચંદ્ર, જૈમર ઇત્યાદિ ઇતર વ્યાકરણી સંપ્રદાયોને માન્ય એવી કેટલીક અપાણિનીય વ્યાકરણી વિગતો સામ્પ્રિત ફરે છે કે સંસ્કૃતની નિયમબદ્ધ સ્થિરતા માત્ર દેખાવ પૂરતી હતી. તેમાં મર્યાદિત ફેરફારો તો થતા જ રહેલા. જૈન સંસ્કૃતમાં તો બોલ-ચાલની ભાષામાં વપરાતા અનેક દેશજ શબ્દોને સંસ્કૃત વાંધા પહેરાવી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે. અને આમ રૂઢિપુનિતતા અને શિષ્ટતાના ધોરણો દુઃકંજની હોઈને, ભાષાની સદોદિત વિકાસશીલતા આગળ તેમને નમવું જ પડે છે એ સત્ત્વની આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

(૩) ગુજરાતીને વિકાસ માટે પૂરતી મોકળાશ આપવાની જરૂર

એટલે, ભાષા માનસિક ભાવો વગેરે વ્યક્ત કરવાનું એક સાધનમાત્ર હોઈ તેમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર થવાની શક્યતા છે એ બહુ સામાન્ય ખિના છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં નામો ઉપરથી વિશેષણો ધડવાની શક્તિ જોઈએ તેટલી વિકસી નથી. તેવી જરૂર પડે ત્યાં આપણે સામાન્ય રીતે, તત્સમની બાબતમાં ઠવિધયક, ઠલક્ષી, ઠઆમક, ઠનિષ્ઠ, ઠગત, ઠમૂલક, વગેરે દ્વારા, કેટલાક સંસ્કૃત તદ્દિત પ્રત્યયો દ્વારા, અને એમનાથી કામ ન સરે ત્યારે સમાસ દ્વારા, જ્યારે તત્સમેતરની બાબતમાં મર્યાદિત કાવ્યપ્રદેશવાળા ગુદ્ધ ગુજરાતી પ્રત્યયોથી, સંબંધવિભક્તિથી કે છેવટે ગોળગોળ ઉક્તિથી ચલાવી લઈએ છીએ. આમ આપણી ભાષાની વિશેષણો ધડવાની શક્તિ વિકસે એ જરૂરી છે. બીજું, અમુક અશે આપણી ભાષા હજી ધડતર-અવસ્થામાં છે. તેના સ્વરૂપના અમુક પાસાં હજી એરણુ ને હથોડીની વચ્ચે છે. તે આ સ્થિતિમાં શુદ્ધતા-બ્રષ્ટતાના ખોટા ખ્યાલો છોડી દઈ, શાસ્ત્રપૂત શુદ્ધિથી પ્રેરિત પ્રયોગપરંપરા વાટે ભાષાની શક્તિને વિકસવા માટે અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ.

સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બ્રષ્ટ ગણાય તેવા ધ્રુવચનીય પ્રચલિત થયો હોય તો તેમાં ખોટું શું છે ?

✓ કરવું-કરણીય : સ્મરવું-સ્મરણીય : વંદવું-વંદનીય : : ધ્રુવવું : ધ્રુવચનીય—આમ ધ્રુવચનીય એ સાદસ્પષ્ટ શબ્દધડતરનો એક દાખલો છે.^૨ અને ભાષાને પલટનારા બોલોમાં સાદૃશ્ય એ પ્રથમ કોટિની અગત્યના બળ તરીકે જાણીતું છે. પ્રજાકીય અને રાજકીય પૂરતા પ્રચલિત છે. નાણાકીય અને દવાકીય છાપામાં અવાગનાર વપરાયેલા દેખાય છે અને તે ઝંઝૂમતી જરૂરિયાત નીચે, સાદસ્પષ્ટતા બળને અસાનપણે વશવર્તીને, સ્વયંભૂ રીતે નિર્માપા છે. એટલે, અભિવ્યક્તિની સુવિધા સાધતો હોવાથી નવતર ધડતરનો—કીય પ્રત્યય એક વિશેષણ-સાધક તરીકે આવકારલાયક છે—અને ભાષાકીય, સાહિત્યકીય, સંખ્યાકીય, દ્વનિકીય, સભાકીય, છાપાકીય,

૨. સરખાવો દશકોના સાદસ્યે ધડી કાટેલો પંદરકો (વિજયતય પેઠ), ફણુબંધુર પરથી ધડીબંધુર (વિષ્ણુપ્રસાદ).

૩. ૪૬ ૧૩મી સદીમાં પૂર્ણબદના ખંચાખ્યાનકમાં દેવ પરથી સંસ્કૃતમાં દેવકીય (एव सति देवकीयवृत्तेरमज्जातेष्व विच्छेदो न भवति. ૪૧-૬) વપરાયો છે અને પ્રા. ગુજ.માં પણ તે મળે છે; દુદ્ધિ વાળ દેવકીય—જૂનાગિચરિય, ૬

વગેરેને પ્રયોગદાખલ વહેતા કરવામાં કશું જોડું નથી.^૪ તેજ પ્રમાણે ગુજરાતી અર્ધતત્સમ જ્યોતિ સાથે તત્સમ રેખાનો સમાસ કરી સાધવામાં આવેલો જ્યોતિરેખા સંસ્કૃત જ્યોતીરેખાથી જરા પણ બિતરતો ન ગણી શકાય. સરખાવો જ્યોતીન્દ્રનું જ ધડતર.

આ શબ્દોમાના કેટલાકમાં (ઉ. ત. નાણાકીય, છાપાકીય) સંસ્કૃતેતર અંગને સંસ્કૃત (કે નવસંસ્કૃત) પ્રત્યય લગાડાય તેમાં પણ કશું અણુગતું નથી. ભાષાઓના ધતિહાસમા આ બિના સાવ સાધારણ છે. અંગ્રેજીમા -ess [shepherdess, seeress], -ment [endearment, bewilderment], -age [mileage shortage], -ance [hindrance, forbearance], -able [knowable, understandable] વગેરે રોમાન્સ [Romance] પ્રત્યયો આંગ્લ-સેક્સન [Anglo-Saxon], અંગેને લગાડવામા આવે છે.^૫ લેટીન de- [de-anglicize] co-[co-wife] inter-[inter-marriage] pre-[pre-war prices]. ex-[ex-king], વગેરે પૂર્વપ્રત્યયોનું પણ તેમજ. ખીજી ભાષાઓમાથી પણ બેઈએ તેટલાં ઉદાહરણો ટાંકી શકાય તેમ છે. અને તે તે ભાષામાં તેમને શ્રષ્ટ, અશુદ્ધ, વળુ'સંકર કહી ભાડવામાં આવતું નથી. એટલે સંસ્કૃત, ફારસી, તદ્દલવ કે દેશ્ય ગમે તે પ્રકારનું અંગ અને ગમે તે પ્રકારનો પ્રત્યય લઈ તેમની ઉચિત મેળવણીદ્વારા સધાતા મિશ્ર-શબ્દોને તેમની મિશ્રતાના જ કારણે વળ્ય' ગણવાનું વલણ એ ખરો શુદ્ધિપ્રેમ નહીં પણ ભાષાવિકાસના સ્વરૂપના પૂરતા સાત્ત્વીય પરિચયને અભાવે જન્મેલું ચોખ્ખા-પણું જ ગણી શકાય.

સાથે સાથે અહીં એકે ખીજી બાબત પર પણ ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે. એકે દષ્ટિએ 'સાહિત્યિક', 'સાહિત્યકીય', 'સાહિત્યવિષયક', 'સાહિત્યલક્ષી', 'સાહિત્યગત', 'સાહિત્યનિષ્ઠ', 'વાક્યમયિક', 'સાક્ષરી', એમ એક શબ્દના બધાંયે સમનાય' (કે લગભગ સમનાય') શબ્દો પ્રચલિત થાય એ જરૂરી છે. તેમ યવાથી જુદાજુદા સંદર્ભોમાં આવશ્યક એવી વક્તાવ્યની સૂક્ષ્મતમ અર્થજાણાઓને વ્યક્ત કરવાની સામગ્રી આપણને મળી રહેશે પશ્ચિમની

૪ જુઓ પરીક્ષાકીય (અનવરાય રાવળ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા કાર્યવહી, ૧૯૪૬-૪૭, છે'તાળીયનું અવરજ વાક્યમ. ૮૭) તથા સંસ્કૃતકીય (૧૯૪૭-૪૮ની કાર્યવહી, ૭૬)

૫. થેરપર્સન : ઉકેલ ગ્રંથ, ૨૧૪.

સ સ્ફુટિ સાથેના સા પક ધી આપણા જીવનમાં જનતજનતની અને ભાતભાતની સંકુલતાઓ પ્રવેશ્યે જાય છે અને પશ્ચિમ જોટથી સમૃદ્ધિ અને સ્પૂળ સંસ્કારિ-તાની ખિલવણી સાથે સમાજમાં વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેના માનસિક સબધો ખૂબ જ અટપટા અને સંક્રમતર બનતા, તેમને ઘટતી રીતે વ્યક્ત કરવાની સૌઈ ભાષામાં લાવવા માટે ભાષાને કેળવવાની જરૂર ઊભી થવાની જ આથી શબ્દોની સમૃદ્ધિ વધારવી અને ઉક્તિઓમાં વૈવિધ્ય અને વૈચિત્ર્યને, ચોક્કસાઈ અને સચોટતાને વિકસવા માટે મોકળાશ કરી આપવી એ સાચી દિશામાં લેવાતું પગલું ગણી શકાય એવા શબ્દો વચ્ચે અસારે તો મુદ્દલ અર્થભેદ નહિ લાગે, પણ તેમનો વપરાશ વધવા સાથે તેમના વિશિષ્ટ અર્થવર્ણનો નિર્માણ થવાનું જ અને તેમાં કોઈ શબ્દ અણખપનો લાગશે તો તે આપમેળે વપરાશ-અનુત થવાનો.

[૨]

પરભાષાનું : ઋણ સંકર-સમાસો

(૧) શ્રી. વિજયરાય કં. વૈદ્યના મતે કરી રહ્યા છે, વગેરેમાં થતો રહેણું નો સહાયક તરીકેનો ક્રિયાસાતત્વદર્શક પ્રયોગ એ મિથ્યા હિંદીકરણ છે—હિંદીગંડુ ગુજરાતીઓની અસર નીચે એ રૂઢિપ્રયોગ નાહકનો પડેલો છે. કારણ કે આપણી માતૃભાષાનો કુદરતી રૂઢિપ્રયોગ તો ક્રિયાસમાપ્તિ માટે જ રહેણું ને એમ વાપરવાની છૂટ આપે છે અને સાતત્ય દર્શાવવા કયર્ડ કરે છે, કયર્ડ જાય છે, કરેલા હોય છે એના જેવી ઉક્તિઓ યોગ્ય એ જ હીક છે (એજન, પા ૧૫૦, ૧૭૦, ૧૭૭.).

(૨) તેમના જ મતે જોવા મળે છે એવા પ્રયોગ મરાઠીમાંથી અકારણ થયેલી આપાત હોય એ સહવિત છે. જોવામાં આવે છે એ જ ગુજરાતી માટે માન્ય રૂઢિપ્રયોગ છે (એજન, પા ૧૭૦)

(૩) બુળવતગાય કં. ઠાકોરના મતે હરમલદાસ જેવા સમાસો વર્ણસંકર હોવાથી તેવા સમાસ કરવા એ યોગ્ય નથી (આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ, ૧૯૩૧, પા. ૧૪૦)

ગુજરાતીની અભિવ્યંજક શક્તિને નિકસાવવા માટે જોઈતો અવકાશ આપવાની દૃષ્ટિને કેન્દ્રસ્થાને રાખનાર માટે પરભાષાની અસરની બાબતમાં પણ 'અડશો-મા-તમે-અલડાવશો' [don't-touchism]^૧ એવું અનુદા:

^૧ બ. ક. ઠાકોર જીવિતકાલ, જોડપો-દિસે ૧૯૪૦, પા ૪૦૮

વલણુ દાખવવું શક્ય નથી. દરેક ભાષાના ઇતિહાસમા ભૂમિકાવાર પરભાષાની અસરનો વધતોઓછો ક્ષણો નોંધાયેલા હોય છે. હિંદની ભાષાઓના ઇતિહાસના દરેક યુગમાં જુદીજુદી ભાષાઓ વચ્ચે થયેલા ભાષાસામગ્રીનો આંતરવિનિમય તો એટલો અટપટો છે કે તેની ચૂંચો ઉકેલવી એ ભારતીય-આર્ય ભાષા-શાસ્ત્રનો એક મહાન કાયડો છે. એટલે અમુક પ્રયોગ પરભાષાનો હોવાને કારણે ખોટો જ ગણાય એવા કોઈ નિયમ ન આંધી શકાય. તેના ખોટા ખરા-પણાનો આધાર આપણી ભાષાના હાર્દને તે કેટલે અંશે અનુકૂળ છે તેના નિર્ણય પર રહે છે.

ચાલુ ક્રિયા દર્શાવવા રહેવું નો પ્રયોગ કરવાનું વિજયરાયને પોતાને બે વાર જીએ આવે છે, પણ તેમણે તેને દુષપ્રયોગ ધારી લીધા હોવાથી તે વાપરતા અટકે છે. તેમણે નોંધ્યું છે તેમ ચુનીલાલ વ. શાહે બુદ્ધિની ખાસ સભાન પ્રવૃત્તિ વિના સાહજિકપણે જ એ પ્રયોગ કર્યો છે. બીજા લેખકોમાં પણ એ સામાન્યપણે વપરાતો મળી આવે. આમ તે ચાલુ વપગરમાં હોવા છતાં તેને ભાષાખજાર શા માટે મૂકવો? રહેવું ચાલુ અને સમાપ્ત બંને ક્રિયા માટે વપરાય તો શું ખોટું છે? અને મને તો ચોક્કસ લાગે છે કે જમ કચરો કચે છે, કચે જાય છે ને ફરતો હોય છે એ ત્રણેની જુદાજુદા સંદર્ભો પ્રમાણેની અર્થભાષાના કેટલાક અંશો એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે, તેમ કરી રહ્યો છે ની અર્થસમૃદ્ધિ એટલી બધી છે કે તેનાથી વ્યક્ત થતો ભાવ દર્શાવવા માટે ઉપરના કોઈ એકનો જ નહિ પણ પ્રસંગાનુસાર ત્રણેયનો ઉપયોગ કરવો પડે. શ્રી. વિજયરાયે માનસીમાં પૂર્વનિર્દિષ્ટ ત્રણ સ્થળે કરી રહ્યો છે ની ટીકા કરી તેની અવેજીમાં વારાફરતી આ ત્રણ પ્રયોગો સૂચવ્યા છે એ આની સાબિતીરૂપે ટાંકી શકાય. અને આમાં અંતિમ નિર્ણય લાવનારી દલીલ તો એ છે કે હિંદીગંડુ કે ગુજરાતીગંડુ એવા કોઈ પણ આરોપ જમની પર મૂકવો શક્ય નથી તેવા સામાન્ય અશિક્ષિત મામીણુ લોકો પણ રહેવું નો ચાલુ ક્રિયા દર્શાવવા પ્રયોગ કરતા હોય છે. આ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. ‘જેઈ શું રહ્યો છો, કરને ઘા’, ‘આમ સૂનમૂન શું પડી રહ્યાં છો, ઇંધિરે હાથપગ નથી દીધા?’ આવી ઉક્તિઓ ખોલચાલની ભાષામાં સામાન્ય માણસો દ્વારા વપરાતી જવામાં આવે છે. એટલે એ પ્રયોગ અગુજરાતી નથી.

જેવા મળે છે ને જેવામાં આવે છે એ બંને તદ્દન સમાનમૂલ્ય છે! એવા સંદર્ભો નહિ મળે કે જમા એકને બદલે બીજું મૂકવાથી સૂક્ષ્મ અર્થફર થવાનો જ? અને મરાઠીમાંથી આપાત કરેલા હોય તો પણ જેવા મળે છે

એ પ્રયોગ પ્રચલિત થયો જતો હોય તો તેમાં ગુજરાતીના સ્વત્વને હાનિ દે
 એવું યુ તત્ત્વ છે? આવી બાબતોમાં વસ્તુસ્થિતિનિરૂપક (ડીસ્ક્રીપ્ટીવ,
 descriptive)ને બદલે વિધિનિર્દેશક (પ્રીસ્ક્રીપ્ટીવ, prescriptive)
 વાળુંતો અગીકાર ગ્રવામાં આવે છે તે આપણી ભાષા માટે કેઈ
 પણ ગીતે દિતર નથી અર્થાત્ એસ્પર્સનના શબ્દો^૭ ધણાજ પ્રસ્તુત અને
 ભાષા-અભ્યાસીને નિલ નજર સામે રાખવા જેવા છે ‘ભાષાને સિદ્ધતા-
 અસિદ્ધતા પર નિર્ભર રહેતી [નાર્મેટીવ, normative] દૃષ્ટિએ
 નિહાળનામાં કેટલાં મોટા ભયમ્થાનો રહેના છે અને ભાષાઓના ઐતિહાસિક
 વિનસનું અને ભાષા પાઠગીના માનમશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમોનું
 સર્વસ્પર્શી જ્ઞાન હોય તોજ તેમનાથી દુર રહી રાખી બાકી તો ‘શુદ્ધ’
 ‘શિષ્ટ’ અને ‘આદરણીય’ની મર્યાદા ખૂબજ માંડી દેરવાનું
 વલણ સર્જી દેખાય છે ધણીવાર વાસ્તવિકપણે તો બોનચાલમાં બે કે
 વધારે ગોખ અગર ઉક્તિપ્રકારો ઉપનબ્ધ હોય હતા એ નેજ આદર આપવામાં
 આવે છે શાસ્ત્રીય ધ્મોગી મારફત નિર્ગુન લાવવા જેટલો સમય હજી વીત્યો,
 ન હોય તેની બાબતોમાં સારા પ્રયોગ તરીકે કેની પસંદગી કરી એ પ્રશ્નને
 નિર્ણય ધણીયે નાજ બ્યક્તિગત તરફ કે અભિનિવેશથી લાવવામાં આવે છે,
 અને આમ દૃષ્ટિબિંદુ ઓછું સામ્ય રાખતા જે રૂપ, અધિકૃત વ્યા રણ કે
 શબ્દકોશમાં પસંદગી પામેલા રૂપ જેટલુંજ બટકે તેના કરતા પણ વધારે
 સાડ લાગે તેવું હોય તેને ધણીવાર નિષિદ્ધ ગણવામાં આવે છે... ..
 બામરણી ગુદ્ધતાના પ્રશ્નોનો નિમલ લાવવામાં ધણીવાર એકની તાર્કિક વિચારણાને
 અતિ મહત્ત્વ આપી દેવામાં આવે છે આ જાતનું વલણ અને તેની સાથે
 થતો માનવજનના—અને ખાસ કરીને શિક્ષકોના—સ્થિતિસુસ્તપણાનો સયોગ
 એ જીવંત ભાષાના નૈસર્ગિક વિમસન્નાપારમાં અનેક રીતે અડચણરૂપ થઈ
 પડે છે” આપણી ભાષાના વિકાસમાર્ગમાં આવી અડચણો ઊભી ન થાય
 તેને માટે આણે સચેત રહેવાની જરૂર છે

બાકી રહેતો હુરામબદ્ધક લઈએ હુરામબદ્ધક શબ્દની ધ્વનિગોઠવણી
 અરણ્ય- હોવાથી એનો પોતાનો બહુ બચાવ રવા જેવું નથી પણ તેના
 નિમિત્તે સામાન્યપણે સમ્પ્ર-સમાસો વિરુદ્ધ જે મતપ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે,
 તેને વિષે થોડુંક કહેવાનું છે ઉપરની વિચારણાનોજ કેટલોક અંશ તો આના
 પ્રતિવાદરૂપે રજૂ થઈ શકે તેમ છે વળી ઠાકોર ૨૬ થઈ ગયેલા સકરસમાસોને

તો રહેવા દેવાની તરફેણમાં છે. તેમનો વિરોધ એવા પ્રકારના નવા ધડતરની સામે છે. પણ એટલો વાધાયે સમર્થિત થઈ શકે એવું મને નથી લાગતું ભારતીય-આર્યના ઇતિહાસના હરેક યુગમાં આવા પ્રકારના પ્રકારના સકર-સમાસો મળી આવે છે. મુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાયે વિશિષ્ટ પ્રકારના સકર-સમાસો— ‘ભાષાન્તર-સમાસો’ [ટ્રાન્સલેશન કં પાઉન્ડ્ઝ, Translation Compounds] —તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચેલું છે.^૮ મધ્યયુગીન અંગ્રેજીમાં પણ એવા કેટલાક ઉદાહરણો મળી આવે છે. અર્વાચીન ભારતીય-આર્યભાષાઓમાંથી ‘ધન-દોલત’, ‘કાગળ-પત્તર’ ‘માન-મર્ત્યો’, ‘માન-અડરામ’, ‘દીવા-બત્તી’, ‘સીલ-મહોર’, ‘લાજ-સરમ’, ‘બળ-ભેરી’ વગેરે પુણ્ય શબ્દો ટાકી શકાય. પ્રાચીન અને મધ્ય ભારતીય-આર્યમાં પણ ભાષાકીય સંકર-જનન [લીન્ગ્વીસ્ટીક મીસેજનેશન, linguistic miscegenation]ના નમૂના મળી આવે છે. કાર્વાપણ (પ્રાચીન ફારસી+આર્યકૃષિત અવાચ્ય [ઓસ્ટ્રીક, Austrie]), જાલિહોત્ર (અવાચ્ય+દ્રાવિડી), પાલકાપ્પ (દ્રાવિડી+ ભારતભાષા આર્યેતર અસ), દન્તપાલ (આર્ય+દ્રાવિડી), ફલ્ગુગ્ઢ (આર્ય+ ‘દેશ્ય’), સાતવાહન (અવાચ્ય+દ્રાવિડી) વગેરે: આમ સકર-સમાસો માટે દોઢેક સહસ્ત્રાબ્દીની આપણી જ ભોમની પ્રાચીન પરંપરા મળે છે.

અને પગઈ ભાષાના ઋણનું ક્ષેત્ર આપણે ધારતા હોઈએ છીએ તેના ક્રતા ધણુ વિશાળ હોય છે.^૯ મુખ્યત્વે નામ અને વિશેષણની પરભાષામાંથી આયાત થતી હોય છે, પણ કેટલીકવાર સંખ્યાવાચકો (વિશિષ્ટ ઉપયોગ માટે), પૂર્વગો, સાધક પ્રત્યયો અને બહુ જ અસાધારણ સંજોગમાં નિત્યના વપરાશના આખ્યાતો ને પુરુષવાચક સર્વનામ સુદ્ધાતનો પરભાષામાંથી સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. વાક્યરચના પર પણ પારકી અસર પડતી હોય છે ઉ ત. કેટલીયે રૂઢોક્તિઓ અને પ્રયોગો ક્રેમ અને લૅટીનમાંથી અંગ્રેજી, જર્મન અને સ્કેન્ડીનેવીઆઈ ભાષાઓમાં તેમજ જર્મનમાંથી ડેની અને સ્વીડી ભાષામાં પ્રવેશ્યા છે. આથી ભેઈ શકાશે કે અમુક સ્ત્રયક

૮ (૧) ભારતીય-આર્યમાં ભાષાબાહુલ્યસ્રયક પ્રયોગો [પોલીગ્લોટીઝમ ઇન્ ઇન્ડોઆર્યન Polyglotism in Indo-Aryan] સાલમી પ્રાચ્યવિદ્ય ૧૯૧૬ (વૉલ્યુમ ૧૯૩૩)નું પ્રવૃત્તિનિવેદન, (૨) ભારતમાંની આર્ય ભાષાનો ઇતિહાસ [A History of Aryan Speech in India]—ધી કલકત્તા રીન્ચુ. સપ્ટે ૧૯૩૧, પા ૨૯૩ (૩) ‘જ્ઞાનગોબી’—બુદ્ધિપ્રકાશ: ઓક્ટો—સિસે ૧૯૪૦, પા ૩૮૭. (૪) ભારતીય-આર્ય અને હિંદી [Indo-Aryan and Hindi] ૧૯૪૨, પા ૩૭

૯ થેરપર્સન એજન પા ૨૧૧-૨૧૫

અને અગત્યની—ભાષાના આત્મારૂપ—સામગ્રી બાદ કરતાં બાકીના કોઈ પણ અંશની પરભાષામાંથી જરૂર પડે આપાત થવી એ ભાષાધર્મોના ઇતિહાસમાં સાધારણપણે બનતી ખીના છે. બેભાન, બેશુદ્ધ, બેસ્વાદ જેવા સંસ્કર સમાસ ચાલુ વપરાશમાં છે જ; ઉપનીષદ (વિષ્ણુપ્રસાદ) જેવા પ્રયોગો શિષ્ટ લેખકોમાં મળે છે; તે જેવા મળે છે તેવા પ્રયોગોને કે સારા લાગે તેવા સંસ્કર-સમાસોને ઉપયોગમાંથી બાતલ ન કરવાના પક્ષની સમર્થક છે.

[૩]

રૂપભો [મોર્ફી'મ્, morphemes]

વિજયરાય ક. વૈદ્યને મતે કેવળ શોખથી જ એવા પ્રયોગમાં વિનાશકારણ બેવડો ભાર દેવાની ભૂલ થાય છે [એબન, પા. ૧૫૦].

આ વાધાનું નિરસન કરતા પહેલાં અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રની કેટલીક છકીકોતોના ઊદાહરણો જાણી જોઈ છે.

દરેક વાક્યમાં આપણે બે તત્ત્વોને હુલ પાડી શકીએ : માનસિક અનુભવ-સંસ્કારોને આધારે ધ્યાયેલા ખ્યાલોને વ્યક્ત કરતાં તત્ત્વો અર્થસૌ.^{૧૦} [semanteme] અને આ અર્થસૌ વચ્ચે રહેલો વ્યાકરણી સંબંધ દર્શાવતા ધ્વન્યાત્મક તત્ત્વો (એક જ ધ્વનિ, એક અક્ષર [syllable] કે અનેક અક્ષરો) તે રૂપભો [morpheme]. રામે જાનકીને વનવાસ આપ્યો એ વાક્યમાં રામ જાનકી વનવાસ આપવું એ સૌ અર્થસૌ અને -એ ને -યો એ રૂપભો છે.

૧૦. લેખનમાં એક જ સંજ્ઞા ચારફલ અગ્ર કરવામાં આવેલા કોઈ ધ્વનિ ખરી રીતે એકરૂપ નથી હોતો. તેનાં જુદીજુદી અક્ષિતઓથી થતાં તેમજ એકની એક અક્ષિતથી જુદેજુદે સ્થાને થતાં ઉચ્ચારણો વચ્ચે સૂક્ષ્મ વક્રાવલ રહેલો જ છે. આ ઉચ્ચારણોમાં ઉચ્ચારણ-અવયવોની દ્વિલચાલ, ઉચ્ચારણને પ્રયત્નથી માત્રા, વગેરે ઝીણીઝીણી ધ્વનિવિભત્તોમાં કંઈ નહિ તે કંઈ કરક પડતો હોય છે. અને એમ રચૂળમાને એક અણવાલ હરેક ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ ખરી રીતે તો અનેક અંશલિખ ઉચ્ચારણોની સરેરાશ રજૂ કરે છે. સરેરાશ ઉચ્ચારણના ખ્યાલને લીધે સામાન્ય રીતે એક લાગતા કોઈ ધ્વનિના, જુદાજુદા ધ્વનિસંદર્ભોમાં દેખા દેતા બધાંય પરિવર્તો [વેરીયંટ્સ, variants]ના સમૂહને યુરોપી ભાષાઓમાં 'ફોનિમ' [phoneme] કહે છે. આપણે તેને માટે ધ્વનિસ [ધ્વનિસ્-ધ્વનિં ૦ નું પ્રથમા એકવચન] એવી સંજ્ઞા ચોલ શકીએ. અને તે પ્રમાણે યુરોપી 'મોર્ફીમ' [morpheme] માટે રૂપમ [રૂપસ્-રૂપં ૦ નું પ્રથમા એકવચન] અને 'સેમાન્ટેમ' [semanteme] માટે અર્થસ [અર્થસ્-અર્થં ૦ નું પ્રથમા એકવચન] અહીં ચોલ્યા છે.

નામ, વિશેષણ, આખ્યાત, અમુક પ્રકારના સવનામ : આ સૌ અર્થસોના વર્ગમાં આવે; (૧) પ્રસયો, પૂર્વગો, અનુગો, ઉપસર્ગો, નિપાતો, શબ્દયોગીઓ, વગેરે અન્યથો તથા પુરુષવાચક સર્વનામો, સંવાયકારક ક્રિયાપદો, વિશેષકો (આર્ટિકલ, article) અને એવી બીજી વ્યાકરણી યુક્તિઓ; (૨) આધાત (એકસંટ, accent) તેમજ અપધ્વનિ (એબ્લાઉટ, ablaut); (૩) શબ્દક્રમ : આ સૌનો ઉપમના વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે.^{૧૧} રૂપમના બીજા પ્રકારને છોડી દઈ પ્રસ્તુત અર્થને ઉપયોગી પ્રકાર વિશે જ થોડુંક કહીશું. ઉપરના ઉદાહરણમાંના ઓને, ઓયો, વગેરે જેવા એક જ ધ્વનિ કે એક જ ધ્વનિ-સમૂહના બનેલા હોય તેવા રૂપો સાદા રૂપો કહેવાય છે. તેમાં અમુક વિશિષ્ટ વ્યાકરણી કાર્ય એક જ ધ્વનિસમૂહ (કે ધ્વનિ) કરતો હોય છે. પણ રૂપોમાંની એક બીજી જાતમાં તે એક નહિ પણ જુદાજુદા ધ્વનિસમૂહોનું બનેલું હોય છે. તેમાં એક જ વ્યાકરણી કાર્ય જુદાજુદા બે ધ્વનિસમૂહો એક જ સાથે વાપરવાથી બને છે. એટલે કે આવી બાબતમાં તે બે શબ્દો છૂટા હોવા છતાં તેમનાં માનસિક સંયોગથી અવિલામ્બ ઐક્યવાણું એક રૂપમ ઊભું થાય છે કે જે ભાષામાં નમર્યં બે તત્ત્વોથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે; અને વાક્યમાં આ બેને ભાષ્યે જ એકબીજાની સમીપ મૂકવામાં આવે છે. ઉ. ત. “je¹ ne² mange³ pas⁴”. “હું ખાતો નથી”. આ જાતના રૂપો સંયુક્ત રૂપો કહેવાય છે.

જુજરાતીમાં ભારદર્શન કે અન્યવ્યાવર્તન માટે કેવળ અને જ અથવા માત્ર અને જ સાથે વાપરી શકાય છે ઉ. ત. “કેટલાક તરુણ વિદ્વાનો કેવળ શોખથી જ ગ્રંથકાર થવાને પ્રવર્તમાન થાય છે.” “આવી ઉમ્મ સાધના તો માત્ર ગાંધીજી જ કરી શકે.” ઉપર આપેલી હકીકતોના પ્રકાશમાં આ કેવળ-જ કે માત્ર-જને સંયુક્ત રૂપમની કોટીમાં મૂકી શકાય. પણ તેમાં એટલું બાધક છે કે અર્થવ્યક્તિ માટે કેવળ—જ કે માત્ર—જ ના બંનેય ઘટકોનો ઉપયોગ કરવો પડે એવું નથી. બંનેના ઉપયોગથી વ્યક્ત થતો ભાવ સ્પૂર્ણમાને વ્યક્ત કરવા માટે તેમાંથી ગમે તે એક પણ પર્ચાઈ છે. માત્ર, કેવળ અને જ એકલા પણ તેવી અર્થવ્યક્તિ કરે છે. ભારતી માત્રા વધારે હોય ત્યાં બે વાપરવાનું થાય છે. આથી આ રૂપમ સાદા અને સંયુક્તની વચ્ચેની દશામાં છે એવો નિષ્કર્ષ બાધી શકાય.

૧૧. વૈદ્યે (Vendryes), લેન્ગુન્ગો [Langungo] (અંગ્રેજ ભાષા-વર : ૧૯૩૧),

ઉક્ત રીતે ભાષાશાસ્ત્ર તરફથી માત્ર-જ કે કેવળ-જના પ્રયોગને સમર્થન મળે છે. રૂઢિ તો સમર્થક છેજ; અને ત્રીજી રીતે એમ સમર્થન થઈ શકે કે કેવળ કેવળ કે માત્ર, અગર કેવળ જ, અથવા તો એટલી વખતે તેમાંથી જે સાથે વાપરી શકાય છે તે ભાર કે કેવલની ઓછી વધુ માત્રા અનુસાર છે. એટલે તેનો સંયુક્ત ઉપયોગ ધારવામાં આવ્યું છે તેમ નિરર્થક નથી અને તો તેનો બહિષ્કાર કરવો પણ ઘટતો નથી.

છેવટમાં એટલું સ્પષ્ટ કરી લઉં કે ઉપરના વિચારમણુકામાં સ્વસ્થાને આટલી વાત રાખી છે કે ગુજરાતીને અમુક પ્રકારનું સ્થિર—શિષ્ટ સ્વરૂપ છે અથવા તો આપવાનું છે એ સ્વીકારીને પણ તેનો વિકાસ ખોટા નિયંત્રણોથી ન રોકાય અને સર્વ ભાષાઓની જેમ તે પણ એક સાધન હોઈ વાપરનાર સમૂહની જરૂરિયાત પ્રમાણે તેમાં પરિવર્તનો થયાં કરવાનાં એ લક્ષમાં રાખવું રૂઢિ ને આવશ્યક છે.

૧૨. વિજયરાયનાં લખાણોમાં ગુજરાતીના ચંદરની ભાવતમાં સામાન્ય રીતે પ્રયોગપ્રેમ અને ઉદાર દષ્ટિ સુચકતા થાય છે, પણ અહીં એવાં કેટલાંક સ્થળે તેમણે સાંકડું વલણ દાખવ્યું છે.

વ્યાકરણદ્રુષ્ટ કિંતુ બહુપ્રચલિત

શબ્દોને—અને ભાષાનાં બીજાં અંગોને પણ—લગતી આપણી શુદ્ધતા—અશુદ્ધતાની માન્યતાઓને અને ખ્યાલોને ચકાસવાને જરૂરભોગું અંતર આપણને ત્યારેજ મળી શકે, જ્યારે આપણે આપણી ભાષાના વર્તુળને વડી સહજન્ય પકોશભાષાઓના પ્રવાહને તપાસના રહીએ. ચલન્તિકા—આધુનિક બંગલાષા અભિધાન, એ નામના શ્રી. રાજશેખર બસુ સંકલિત (દ્વિતીય સંસ્કરણ ૧૯૩૩-૩૪) બંગાળી શબ્દકોષમાં પરિશિષ્ટ રૂપે જે કેટલીક પ્રકીર્ણ માહિતી આપેલી છે, તેમાં પા. ૬૨૪-૬૨૫ પરની શબ્દોની યાદી પ્રસ્તુત હકીકતના એક ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કરી શકાય. એ યાદીને ‘વ્યાકરણદ્રુષ્ટ કિંતુ બંગાળીમાં બહુપ્રચલિત’ એવા અર્થનું શીર્ષક આપેલું છે. ગુજરાતીની દૃષ્ટિએ ઉપકારક નહીં એવા ચોક્કસ શબ્દો છોડી દઈ, બાકીનામાંથી જે ગુજરાતીને પણ જાણીતા છે તેમની બાજુમાં ફૂદડી મૂકી એ આખી યાદી નીચે ઉતારું છું.

શુદ્ધ

અનૂદિત

અર્ધાદ્ગી

આવશ્યક

✓ આવશ્યક

ધ્રુષ્ટ

✓ ઉપયુક્ત

✓ કાય

ક્ષમ

✓ ચક્ષુર્ગોચર, વગેરે

નત

નૈરાશ્ય

પથાનુસરણ

બહુરૂપ

✓ વિદ્યુદ્વેગે

મહારથ

મહિમામય

✓ શરચ્ચંદ્ર

✓ સર્જન

પ્રચલિત

અનુવાદિત*

અર્ધાદ્ગિની*

આવશ્યકીય

આવશ્યકતા*

ધ્રુષ્ટિ*

ઉપરોક્ત*

ક્રયા*

સક્ષમ

ચક્ષુર્ગોચર, વગેરે

નમિત

નિરાશા

પથાનુસરણ

બહુરૂપી*

વિદ્યુત્વેગે

મહારથી*

મહિમામય

શરત્ચંદ્ર

સર્જન

આણેલી? કારણ, શુદ્ધિઅશુદ્ધિનો ખ્યાલ ભાષાસાપેક્ષ છે. અમુક, સમય કે સ્થળની ભાષા માટે જે શુદ્ધ હોય તે જુદા સમય કે સ્થળની ભાષા માટે શુદ્ધ ન હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. શુદ્ધિનું કોઈ નિરપેક્ષ ધોરણ નથી. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી વગેરેને શુદ્ધિનાં પોતીકાં સ્વતંત્ર ધોરણો હોય છે, ને તે તે ભાષામાં પ્રવર્તમાન યતા પ્રયોગો પૂરતાં જ સાર્યક છે. આમ હોવા છતાં ઉપરની યાદીમાં પ્રસિદ્ધ (કલાસીકલ, classical) સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમોને જ સક્ષમાં રાખીને બંગાળી શબ્દોની શુદ્ધિઅશુદ્ધિનો ન્યાય તોળવામાં આવ્યો છે! પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતના ઉત્કર્ષક્રમ પડીથી લઇને આજ મુખીના ગાળામાં બીજી ત્રણચાર ભાષાઓ ઉત્પ, વિકાસ ને અસ્તની ભાગી બનેલી છે, અને તે તે ભૂમિકામાં પ્રવર્તેલાં ભાષાદીપ વલણો સંસ્કૃતમાં પ્રવર્તેલાં વલણોથી જુદાં છે એ દ્રષ્ટીકને વીસારી દઈએ તો જ આપણે સંસ્કૃતનાં શુદ્ધિનાં ધોરણોને પ્રાકૃતાદિ-ભાષાનાં વલણોને લાગુ પાડવાની એટલા દુરી રાખીએ. પ્રાકૃતાદિ ભાષાઓ ને સંસ્કૃત કે હતર ભાષાની મામત્રીનો ઉપયોગ કરે તેને પણ સામાન્યનઃ તો તે તે ભાષાના જ નિયમો લાગુ પડે, નહીં કે સંસ્કૃતના. દેખણો, પીનો વગેરે વાપરવાને બદલે દેખણ લાવો, પીન્જ આપો એમ બોલવું એ શુદ્ધ ગુજરાતી નથી જ.

આટલી વાન ખ્યાનમાં રાખી પહેલાં આપેલી યાદીના શબ્દો તપાસીએ. એ શબ્દોમાંથી વિદ્યુત્પેગે ને શરતચંદ્રમાં સંસ્કૃત સંધિનિયમો અને મહિમામયમાં સંસ્કૃત સમાસનિયમોનો લંગ થયેલા છે તેથી, જ્યારે ચક્રગોચર, ઉપરોક્ત ને પદ્યાનુસરણમાં સંસ્કૃતેતર ને સંસ્કૃત અંગોનો સમાસ કરવામાં આવ્યો છે તેથી તેમને અશુદ્ધ સ્વરવામાં આવ્યા છે. આનો અર્થ એ કે સંસ્કૃત સંધિનિયમો સંસ્કૃત પૂરતાં જ હવંત હોવા છતાં તેમનું અર્વાચીન ભાષાઓ પર પણ વર્ચસ્વ સ્થાપવું અને અર્વાચીન ભાષાઓમાંથી મનમુખ, યશવંત જ્યોતીર્દ્ર, જેવા અનેક ભાષાના સ્વત્વના અંશરૂપ સમાસોને કાંઈ કાદી ભાષાઓની એવા સમાસ ધરવાની શક્તિને રુધિરી કે નષ્ટ કરવી.

એ જ પ્રમાણે બહુત્રીહિયી અર્થ વ્યક્ત થઈ શકેલા હોય ત્યાં મત્વર્થિય જન પ્રયોગનો એ નિયમને આધારે બહુરૂપી, મહારથી ને નિરપરાધી ને અશુદ્ધ રજા છે. પણ સંસ્કૃતમાં જ આવા પ્રકારના પુષ્પ શબ્દો વ્યવહારમાં ભરા મળે છે એ જ દેખાડે છે કે ઉપલા નિયમની હવંતતા અમુક સમય પડી નહ યવા લાગી પતી. બહુરૂપ વગેરે જેવા શબ્દોથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં 'બહુરૂપગ્રામે' ઇત્યાદિ અર્થનું ઘોતન તત્કાલ નથી યતું—એવા અર્થ-ઘોતનને માટે એ અપર્યાપ્ત લાગે છે, એટલે જ આપણે મત્વર્થિય રૂ લગાડી

આ ઉપરાંત આગળ આપેલી એક 'અશુદ્ધ' શબ્દોની યાદીમાંથી નોંધવા જેવા :-

શુદ્ધ

સંમુખ

સંમાન

કથિતવ્ય

નિરપરાધ

સરા ક

અશુદ્ધ

સન્મુખ

સન્માન*

કથિતવ્ય*

નિરપરાધી*

સરાકિત

આ *શબ્દો આપણે માટે ધણા સચક છે. શિષ્ટ ગુજરાતીનું સ્વરૂપ બાધવામાં જે ધોરણો અસારે પ્રવર્તી રહ્યાં છે, તેમાંથી કેટલાંક પંડિતયુગે ઘડેલાં છે. પણ આ પંડિતયુગ પોતે પશ્ચિમના સંપર્કે ઉદ્ભાવેલા ભાગતવ્યાપી પ્રયોધકાળના એક ફળરૂપ છે. પ્રયોધકાળે આપણને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાષાના સમૃદ્ધ વારસા તરફ સ્વમાન અને આત્મગૌરવ સાથે વાળ્યાં, અને સારથી જે વિચારવલણો અને આચારદાળા (બીહેવીયર પેટર્ન બેhaviour patterns) ઉદ્ભવ પામી સ્થિર સ્વરૂપ પકડતાં આવ્યાં છે તેમનું પોષણ કરનારી એમાંથી એક ધાત્રી તે આપણો એ પ્રાચીન વારસો જ છે. પ્રયોધકાળનું આરંભનું પ્રેરકબળ તે પરાઈ સંસ્કૃતિ સામેનો પ્રત્યાધાત. આને લીધે સદંજ ન આપણું વિચારનું ઢોલક તેના અધઃવર્તનના બીજા છેડાને સ્પર્શવા લાગ્યું, ને કેટલીયે બાબતોમાં આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને ભાષા પ્રેરક અને માગદર્શક અમુક હદ સુધી જ રહી, પછી માગદોષક બનતાં જતાં હોવાનાં ચિહ્નો વરતાવાં લાગ્યાં. એટલે ત્યારથી પ્રત્યાધાતની આરંભની ભૂમિકાની સાથોસાથ સમન્વયની ભૂમિકાનાં મંડાણ થયાં. વિચારાદિનાં આ પરિવર્તનો આપણી ભાષાઓનાં વિકાસ પર પણ પ્રભાવ પાડતાં રહ્યાં છે.

આટલું પ્રાસ્તાવિક લંબાણ આપણે ત્યાં તેમ જ ઉત્તર ભારતના અન્ય ભાષાપ્રદેશોમાં હજી પ્રવર્તતાં ભાષાકીય શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનાં ધોરણોને તેમના ખરા સ્વરૂપમાં સમજવા માટે અનિવાર્ય માનીને ક્યું છે. આ પૂર્વપીઠિકાને આધારે આપણે હવે શરૂમાં ટાકેલી યાદી વિશે થોડો વિચાર કરીએ.

ટાકેલી યાદીમાં શબ્દોની એક કટારને 'શુદ્ધ' એવી મહોરછાપ લગાડવામાં આવેલી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય કે આ શુદ્ધિ તે ક્યા ધોરણ

પ્રમાણેની? કારણ, શુદ્ધિઅશુદ્ધિનો ખ્યાલ ભાષાસાપેક્ષ છે. અમુક, સમય કે સ્થળની ભાષા માટે જે શુદ્ધ હોય તે જુદા સમય કે સ્થળની ભાષા માટે શુદ્ધ જ હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. શુદ્ધિનું કોઈ નિરપેક્ષ ધોરણ નથી. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુજરાતી વગેરેને શુદ્ધિનાં પોતાંકા સ્વતંત્ર ધોરણો હોય છે, જે તે તે ભાષામાં પ્રવર્તમાન થતા પ્રયોગો પૂરતા જ સાર્યક છે. આમ હોવા છતાં ઉપરની યાદીમાં પ્રશિષ્ટ (ક્લાસીકલ, classical) સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમોને જ લક્ષમાં રાખીને બંગાળી શબ્દોની શુદ્ધિઅશુદ્ધિનો ન્યાય તોળવામાં આવ્યો છે! પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના ઉત્કર્ષકાળ પછીથી લખેને આજ સુધીના ગાળામાં ખીલે ત્રણચાર ભાષાઓ ઉદય, વિકાસ ને અસ્તની ભાગી બનેલી છે, અને તે તે ભૂમિકામાં પ્રવર્તેલા ભાષાશીલ વલણો સંસ્કૃતમાં પ્રવર્તેલાં વલણોથી જુદાં છે એ હકીકતને વીસારી દઈએ તો જ આપણે સંસ્કૃતનાં શુદ્ધિનાં ધોરણોને પ્રાકૃતાદિ-ભાષાના વલણોને લાગુ પાડવાની એટલા કરી શકીએ. પ્રાકૃતાદિ ભાષાઓ જે સંસ્કૃત કે ઇતર ભાષાની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે તેને પણ સામાન્યતઃ તો તે તે ભાષાના જ નિયમો લાગુ પડે, નહીં કે સંસ્કૃતના. દેખલો, પીનો વગેરે વાપરવાને બદલે દેખલજ લાવો, પીન્જ આપો એમ બોલવું એ શુદ્ધ ગુજરાતી નથી જ.

આટલી વાન ધ્યાનમાં રાખી પહેલાં આપેલી યાદીના શબ્દો તપાસીએ. એ શબ્દોમાંથી વિદ્યુત્વેગે ને શરતચંદ્રમાં સંસ્કૃત સંધિનિયમો અને મહિમામયમાં સંસ્કૃત સમાસનિયમોનો ભંગ થયેલો છે તેથી. જ્યારે ચતુર્ગોચર, ઉપરોક્ત ને પથાનુસરણમાં સંસ્કૃતેતર ને સંસ્કૃત અંગોનો સમાસ કરવામાં આવ્યો છે તેથી તેમને અશુદ્ધ ધરાવવામાં આવ્યા છે. આનો અર્થ એ કે સંસ્કૃત સંધિનિયમો સંસ્કૃત પૂરતાં જ જીવંત હોવા છતાં તેમનું અર્વાચીન ભાષાઓ પર પણ વ્યસ્ત સ્થાપનું અને અર્વાચીન ભાષાઓમાંથી મનસુખ, યશવંત જ્યોતીંદ્ર, જેવા અનેક ભાષાના સ્વત્વના અંશરૂપ સમાસોને હાકી ઠાઠી ભાષાઓની એવા સમાસ ધડવાની શક્તિને રુધિરી કે નષ્ટ કરવી.

એ જ પ્રમાણે બહુમીહિથી અર્થ બ્રજા ધર્મ શકતો હોય ત્યાં મત્વર્થિય ફન્ ન પ્રયોજવો એ નિયમને આધારે બહુરૂપી, મહારૂપી ને નિરપરાધીને અશુદ્ધ ઠહ્યા છે. પણ સંસ્કૃતમાં જ આવા પ્રકારના પુષ્પળ શબ્દો વ્યવહારમાં એવા મળે છે એ જ દેખાડે છે કે ઉપલા નિયમની જીવંતતા અમુક-સમય પછી નષ્ટ થવા લાગી હતી. બહુરૂપ વગેરે જેવા શબ્દોથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં ‘બહુરૂપવાળો’ ઇત્યાદિ અર્થનું ઘોતન તત્કાલ નથી થતું—એવા અર્થ-ઘોતનને માટે એ અપર્યાપ્ત લાગે છે, એટલે જ આપણે મત્વર્થિય ફ લગાડી

અહુરૂપી વગેરે સાધી અર્થનિષ્ઠ આગ્રહા પૂરી કરીએ છીએ. એટલે, ભાષાનું વલણ જ આ જાતનું શબ્દધર માગી લે લા અશુદ્ધિનો સવાલ ઊભો કેમ કરી શકાય? એવી જ રીતે સન્મુખ શબ્દનો જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રબંધચિંતામણિ (૧૩૦૪) માં, ને સન્માનનો ચિત્રસેનપદ્માવતીકથા (૧૬૦૩) ને રામચરિતમાનસ (૧૬ મી સદી) માં પ્રયોગ થયેના છે તે દેખાડી આપે છે કે આજકાલથી નહિ પણ ચારપાંચ સદી પહેલાથી પ્રવર્તતા ભાષાવલણોને આધારે એ શબ્દોનો રૂપવલરો થયેના છે કાયા શબ્દ અપભ્રંશભૂમિકાથી જ જોલિજો બન્યોછે, અને જૂની ગુજરાતીમાં એ જ લિઙ્ગમાં એ જાણીતો છે. આવશ્યક સંસ્કૃતમાં વિશેષણ અને નામ બને છે. અને તો પછી વિશેષણાર્થક આવશ્યકમાંથી આવશ્યકતા સાધવામાં સંસ્કૃત પ્રમાણે પણ ઢંશો બાધ ન હોઈ શકે. એટલું જ નહીં, હિતોપદેશમાં આવશ્યકતા વપરાયેના જ મગે છે. બાકી ગદ્યનામાં ઇચ્છિત, અનુવાદિત, કૃત્યતત્વ વગેરે સાદૃશ્યને આધારે સધાયેના છે. ભાષાન્તરને ભાષાન્તરિત વગેરેની માફક અનુવાદ, અનુવાદિત, ઇચ્છા-ઇચ્છિત (સરં પ્રાકૃત ઇચ્છિય) વગેરે.

આમ ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓ કે તેમની પૂર્વભૂમિકાઓમાં હસ્તીમાં આવેલા ભાષાવલણોને વશવર્તીને ઉપરના જેવા શબ્દો, પ્રયોગો ઇત્યાદિ સંસ્કૃતથી સ્વતંત્રપણે વપરાતા થયા છે, અને તેથી તેમનો અર્વાચીન ભાષાઓ પૂરતો શુદ્ધિ માટેના દાવો સંસ્કૃતમાં વપરાતા શબ્દો ને પ્રયોગોના સંસ્કૃત પૂરતા શુદ્ધિ માટેના દાવો જેટલો જ વાજબી ગણાય.

ઈતિહાસ

હુ, એક અને હોવુંનાં ભારત-યુરોપીય મૂળસ્વરૂપો*

સામાન્ય જાણ અને સ્પષ્ટતા ખાતર નીચેની પારિભાષિ- સંજ્ઞાઓની પ્રાસ્તાવિક એખવટ જરૂરી છે

ભારતીય-આર્ય^૧ (Indo-Aryan) (=ભાઆ) મૂળે બહાગના કેઈ પ્રદેશમાંથી ભારતનર્થમાં વચવાટ માટે આની ગહેના આર્યોની ભાષા તેની ત્રણ ભૂમિત્ર-(૧) વૈદિક- ભાષા, વેદકાલીન ઇતર લોકોનીઓ અને મસ્કૃત એ મૌર્ય સમયેશ ઇતી પ્રાચીન ભૂમિત્ર તે પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (Old Indo-Aryan) (=પ્રાભાઆ), (૨) પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ તેમ જ તત્કાલીન લોકોનીઓ એ સૌને આવગી લેતી બીજી ભૂમિત્ર તે માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય (Middle Indo-Aryan) (=માભાઆ), (૩) શુન્ગકાલી, મરાઠી, નેપાળી, વગેરે ઉત્તર ભારતની અર્ધાચીન ભાષાઓથી મૂળ થાય છે તે અવાચીન ભૂમિત્ર—અર્ધાચીન ભારતીય-આર્ય (New Indo-Aryan) (=અભાઆ)

પ્રાથમિક ભારતીય-આર્ય (Primitive Indo-Aryan—Ur-Indo-Aryan) (પ્રાભાઆ) ભારતીય-આર્યમાં ખોલીભેદ વિસ્થા હોવાની નિશાનીઓએ સ્પષ્ટ દેખા દીધા તે પહેલાની એકરૂપતા ધરાવતી ભાષાભૂમિત્ર

* એલક્ટોબર-ડીસેમ્બર ૧૯૪૧ ના શ્રુદ્ધિપ્રકાશમાના ડોલરરાય માકડના “હુ” એક અને હેણ નો મૂળ ઇન્ડો-યુરોપીયન ૧ ૫૬” એ લેખની અન્વેષણપદ્ધતિ અને પેલકાક દિનન્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા

૧ ભારતીય-આર્ય, પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય, વગેરે સ શાઓ વધારે સાસ્ત્રીય અને વિદ્વાનિમાં ઇયારનીય સર્વમાન્ય અને સામાન્યપણે વપરાતી થઈ હોવાથી ડીપર્સન રોબી જૂની- અને ગર્થાર ૧૬—પરિભાષા પ્રાથમિક પ્રાકૃત, દ્વિતીયિક પ્રાકૃત વગેરે હવે ન વપરાતી ન્હાં એ

પ્રાથમિક ભારત-ઈરાની (Primitive Indo-Iranian-Ur-Indo-Iranian) (પ્રાભાઈ): પ્રાથમિક ભારતીય-આર્ય અને પ્રાથમિક ઈરાની (અવેસ્તી, પર્શ્વવી, વગેરેની એકરૂપતાવાળી પૂર્વભૂમિકા) એ બંનેની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતાઓ સ્પષ્ટપણે વિકસવા લાગી તે પહેલાંની એકરૂપતા ધરાવતી ભૂમિકા.

ભારત-યુરોપીય-(Indo-European) (ભા.યુ.): ભારતીય-આર્ય, ઈરાની, આર્મેની (Armenian), ગ્રીક, આલ્બેની, (Albanese), ઈટાલીય (Italic), કેલ્ટી કે સેલ્ટી (Keltic-Celtic), જર્મેની, (Germanic) બાલ્ટી-સ્લાવી (Baltic-Slavic), તોચર્ (Tocharian) એ સૌ સહજન્ય ભાષાવિશેષોને પરિવાર તે ભારત-યુરોપીય ભાષાપરિવાર અને એ ભાષાવિશેષોની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ જેમાંથી ફંટાઈ એ પૂર્વભૂમિકા તે પ્રાથમિક ભારત-યુરોપીય ભાષા.

પુનર્ધરના-(Reconstruction): ભાષાની અમુક ભૂમિકાના ધ્વનિઓ તે ભૂમિકા બદલાતાં જે પલટા પામે છે તેમને ફલિતરૂપે રજૂ કરતાં વિધાનો તે ધ્વનિનિયમો (ફોનેટીક લોજ phonetic laws), કે ઉત્સર્ગો કહેવાય છે. આમાં ઘણીવાર એમ પણ બને કે પાછલી ભૂમિકામાં કેટલાક એવા શબ્દો મળી આવે, જેમનાં પૂર્વસ્વરૂપ તરીકે રજૂ કરી શકાય તેવા શબ્દો, આગલી ભૂમિકાના મર્યાદિત અવશેષો જ જળવાઈ રહ્યા હોવાથી તેમાં ખૂટતા હોય. આવે વખતે ભાષાશાસ્ત્રી તે બે ભૂમિકાની સરખામણી દ્વારા યોતે તારવેલા સર્વસ્પર્શી ધ્વનિનિયમોને આધારે પાછલી ભૂમિકાના પ્રસ્તુત શબ્દોના ધ્વનિઓને સ્થાને આગલી ભૂમિકામાં કયા ધ્વનિઓ હોવા જોઈએ એ નક્કી કરી તદ્દનુસાર તે શબ્દોનાં પૂર્વરૂપો ઘડી કાઢે છે. દા. ત. ગુજરાતી જોઢવું ના મૂળરૂપ તરીકે ગણી શકાય તે શબ્દ પ્રાભાઆ.માં ન મળતો હોવાથી, (૧) અમુક શરતો

૨. હિટાઈટ (Hittite) સામાન્ય રીતે ભા.યુ.ની બગિચીભાષા તરીકે ગણાય છે.

નીચે ગુ. -હ- પ્રાભાઆ. -હ-નું અને (૨) ખીછ કેટલીક શરતો નીચે ગુ. જ- પ્રાભાઆ. ય-નું પરિણામ રજૂ કરે છે, જ્યારે (૩) અમુક સન્નેગોમા પ્રાભાઆ. ઓ-ગુ. મા ધયાવત્ જળવાઈ રહ્યો છે—આવા ઉત્સર્ગોને બેજોડવના મૂળધાતુ તરીકે *યુદ્- *યોદ્-ની પુનર્જનના સ્વામા આવે છે. યુ૦ વાન્તવિષયે પ્રભાઆ મા ધાતુ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવાથી, અને ખીજ શબ્દોના ધડતરના અભ્યાસથી ધાતુવિસ્તાર માટે -ટ- પ્રસપનો વપરાશ થયેરા હોવાની સાબિતી મળતી હોવાથી, માત્ર ધ્વનિશાસ્ત્રને આવારે કરેલી ઉપગની પુનર્ધટના ખીછ દિશાઓમાથી પણ સમર્થિત થાય છે ૩

હવે ઉપર ઉલ્લેખેલી ભાષુ ભૂમિ । વસ્તુસ્વરૂપે અસ્તિત્વમા હોવાને કાઈ પ્રસક્ત પુગવો નથી, પણ ઉક્ત ભાગત-ઈશિની, ઝીક, જર્મેની, વગેરે ભાષાઓની સરખામણી કરતા એ સૌના સમાન મૂળ તરીકે એ એવી ભાષા-ભૂમિકા સ્વીકારવી પડે તેમ છે, કે જે મૂળ મૂળમાને એકરૂપ હોય પણ સમય જતા તેમા યોગીભેદ વિસ્તારને તીધે ભાગત-ઈશિની, ઝીક, વગેરે રૂપે વિભક્ત થઈ હોય તે ભૂમિ ને ભારત-યુરોપીય કહેવામા આવે છે પ્રાભાધુનુ સ્વરૂપ કેટલું હશે—તેનું કચેર, શબ્દો રૂપો, ધ્વનિઓ વગેરે કેવા હશે—તે, ભાષુ પરિવારની પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવતી ભાષાઓની સરખામણી કરીને, ઉપર સમજાવેલી પુનર્ધટનાની પદ્ધતિએ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ તકથી નક્કી કર્યું છે, અને ઈ સ ૧૮૩૩ મા પ્રસિદ્ધ થયેલા બોપ (Bopp)ના તુલનાત્મક વ્યાકરણથી માઠી અત્યાર સુધીમા, ભાષુ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસના ક્ષેત્રે ભાષુ ના વ્યાકરણ, કાશ, વગેરેના ધણા ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે વાદશા વગવીને આ વિષય ઠી ઠી ખેડાઈ ગયો હોવાથી, ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સ્થાપેલા ભાષુ મૂળ ધ્વનિઓ અને ધ્વનિઓના સમૂહરૂપ શબ્દોને આરભસ્થાન ગણી જુદી જુદી ભાષુ શાખાઓમા આ ધ્વનિસમૂહો કેટલું રૂપાન્તર પામ્યા એ તપાસવું એ ભાષાઓના ધ્વનિઓ કે શબ્દોને સમજાવવાનો સળ માગ છે.

કાઈ પણ વિષયની ચર્ચા કે અન્વેષણ કરતા પહેલા તે વિષયમા અત્યા

સુધીમા યઈ ગયેલા કાયને લક્ષ્યમા ગખીને જ આગળ વધવું નેઈએ^૪ એ વાત શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરનારને સુવિદિત હોય છે. આ લેખના અતમા આપેલા ગ્રંથોમા, અધ્યા. માંકડે ચર્ચેલા સખ્દોને લગતા નિર્ણયો—મુખ્યત્વે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અને પૂરતા પુરાવાને આધાર બધાયેલા અને તેથી અસદિગ્ધ અને સ્થિરસ્વરૂપના—તેમ જ તેમને લગતુ સાહિત્ય મળી આવશે. આ ચર્ચામા મેં મુખ્યત્વે વાલ્ડે (Walde) અને પોકોર્ની (Pokorny) ના ભારત-યુરોપીય ભાષાઓનો તુલનાત્મક કોશ (Vergleichendes Woeterbuch der Indogermanischen Sprachen) (૧૯૩૦) નો ઉપયોગ કર્યો છે.

અધ્યા. માંકડે ધ્વનિનિયમોને ફાવે તેમ વાપર્યા છે^૫ ધ્વનિનિયમોને સ્થળ કાળના બધનો હોઈ શકે એ તેમને પૂરતુ ખ્યાલમા રહ્યું હોય એમ લાગતુ નથી. જુઓ તેમના નીચેના ભાષાચંવાળા વિધાનો —

૪ પછી આપણે ત્યાં આપુ બધન સ્વીકારવાની જરૂરિયાત માનવામા નથી આવતી ન્યુપત્તિચર્ચામા પછી, જે વિશે વારસો પહેલા નિર્ણયાત્મક પરિણામો આવી ગયા હોય છે, તે જાણે કે નવીનજ શોધ હોય તેમ રજૂ કરવામા આવે છે. પછી, આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને અડક્યા પછી વિના કોઈ દસપદર વરસની માથાવટ જાહેનદને અંદે ફરી શુરવાકર્ષણને નિયમ સ્વતંત્રપણે શોધી કાઢે તો તેથી તેનામા ન્યૂનતા એટલી ઉચ્ચ પ્રતિબી સરોપકતા હોવાનું પુરવાર થાય એટલું જ, જ્ઞાનની પ્રગતિની દષ્ટિએ તો એટલા વરસ એજે જ ગયા એમ લાગે.

૫ નરસિંહરાવે પછી સમગ્રે આપુ જ વલણ સ્વીકાર્યું છે જુઓ “I do not forget that phonetic laws are conditioned by the limits of time and space But when our theory goes far far back into a period where these limits of time and place are uncertain factors (શા માટે?) we are not unjustified in taking the phonetic principles on purely acoustic ground” ૧, ૩૦૪-૩૦૫

આ વલણને લીધે તેમ જ પ્રામાણિક ગ્રંથોનો પૂરતો આધાર ન લીધાને કારણે, જ્યાં જ્યાં નરસિંહરાવ શુજરાતી, વગેરેનું તેમનું જાણીતું ક્ષેત્ર છેાડી ભારત-યુરોપીય જેવી અજાણી ધરતીમા કેડી પાકવા કે ઠગ ભરવા ગયા છે (હા ત ઉક્ત ગ્રંથ, પા. ૨૬૪-૨૬૬, પા. ૧૮, આશ્વાનાના નિયમનો વિરોધ પા. ૨૬૬-૩૦૭ ગુફા-ગુહાનુ લાણલયક પોર્જલ્, પા. ૪૬૫-૪૬૭ વ>સ્ત્ર ને લગતી કલ્પનાઓ, વગેરે) ત્યાં ત્યાં આપણને મધ્ય ખતુ અર્થદગ્ધ કે ઉદ્ભવ ચર્ચાઓ—ગ્લોટ્ટોગોનીક ડિસ્કસન્સ, Glottogonic discussions—સિવાય ખાસ કોઈ મળ્યું નથી. પછી ન્યાય ખાતર કહેવું નેઈએ કે કોઈ સ્થળે તેમણે સાવચેત રહી નરમ શબ્દોમા અને કેટલીક મર્યાદાઓ સાથે સૂચન રૂપે પોતાનો વાદ રજૂ કર્યો છે (પા. ૩૦૦, ૩૦૭) તેમણે આ વિષયમા કરેલા વર્ષો, લેખોને બીક છે તેમ, તેમના નવતરપણને લીધે નહીં (પા. ૨૬૬,) પાછું ક્યારા અને અસાચીયતાને લીધે અસ્વીકાર્ય બને છે

एत् मांथी एत् કે एप् અમુક બોલીઓમાં એક કે એ ૩૫ ધારણ કરે છે.
 એત્ માંથી એત્ અને એન્ પણ સાધી શકાય.

એત્ માંથી પ્રાકૃત દ્વક્ (મૂળ ન્દના મહાપ્રાણત્વને જાળવવા બેવડા
 વ્ક) આવ્યો. હોય (1)

વત્ નો અહ્, થઈ શકે છે.

તુ અને દુ મૂળ એક જ શબ્દના રૂપાન્તરો છે.

આ ધ્વનિવિકારોમાના કેટલાક ભારતીય-આર્ય કે તેની પછીની
 ભૂમિકા પૂરતા જ મર્યાદિત છે, કેટલાક ભારત-ઈરાની ભૂમિકામાં જ પ્રવર્તે
 છે, જ્યારે બીજા કેટલાક અમુક ભાષાજૂથોને જ માન્ય છે, છતાં તેમને સૌને
 ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ગણવામાં આવ્યા છે. આ
 ધ્વનિશાસ્ત્રના મૂળમાં જ કુદારાધાત કર્યા જેવું છે. આના બચાવ તરીકે તેમણે
 ભાષુ. બોલીઓ વિભક્ત દશાને પામી તે પહેલાં તેમની વચ્ચે આતર-વિનિમય
 થયો હોવાની સંભાવના રજૂ કરી છે; પણ આવા પ્રકારનો ફાલે ભારે અને
 ફાલે તેટલા ધ્વનિવિકારો આતર-વિનિમય ધારી લેવામાં આવે તો પછી
 ભાષાશાસ્ત્રના શાસ્ત્રપણાને પાણીસું જ મળે. સ્વાભાવિકપણે સુરેખ ધ્વનિ
 નિયમોને આધારે અમુક ઘટના ન સમજાવી શકાય ત્યારે ન છૂટકે સાદશ્યનો
 કે પડોશ-બોલી અથવા પરભાષાના ત્રણનો વિકલ્પ—તે પણ સંભાવનાની
 દૃષ્ટિએ ચકાસ્યા પછી જ આગળ ધરી શકાય, અન્યથા નહિ.

ધણી ભાષાઓના બંધાણોમાં આદેશ (સબ્સ્ટીટ્યુશન, substitution) એ જાણીતી ઘટના છે એ હમીકતને અધ્યા. માકડની વિચારણામાં સ્થાન
 નથી મળ્યું. આથી ધ્વનિદૃષ્ટિએ જગા પણ સંબંધ ન ધરાવતા હોય તેવા
 અભિધાનો (વોકેબલ્સ, vocables) વચ્ચે મારીમચડીને સંબંધ
 બેસારવાનો તેમાં પ્રયાસ કરવો પડ્યો છે.

ચર્ચાપ્રાપ્ત ‘હું’, ‘એક’, ‘હોણ’ની પ્રાભાસુ. પ્રકૃતિઓ અને તેમના ધટક
 ધ્વનિઓનો જુદો જુદો ભાસુ. ભાષાઓમાના તે તે અર્થના વાચક શબ્દો
 અને ધ્વનિઓ સાથે કેવો સંબંધ છે એ, તેમજ તે ત્રણે પ્રાભાસુ. શબ્દો
 અધ્યા. માંકડ ધારે છે તેમ મૂળ એક જ પ્રકૃતિના વિકાર નહિ પણ ત્રણ
 સ્વતંત્ર પ્રકૃતિઓ છે એ આપણે હવે જોઈએ.

૧. હું

અધ્યા. માંકડના ઉક્ત લેખમાં પા. ૨૧૩ પરના કેટક અં. ૧માં પહેલા
 ખાનામાં આપેલા પ્રાકૃત વગેરે માલાઆ ના અને હિંદી વગેરે અભાઆ.ના
 પહેલા પુરુષ સર્વનામ (એકવચન)ની પ્રકૃતિ તરીકે તેમને પ્રાભાઆ. મહમ્
 સ્વીકાય છે એટલે, અને ત્રીજા ખાનામાં આપેલા મ-અંશ ધરાવતા શબ્દો

તેમની ચર્ચા માટે અપ્રસ્તુત છે એટલે આપણે માત્ર પ્રાણાઆ. અહમ્નો અને બીજા ખાનામાં આપેલા શબ્દો, એટલે કે ઈતર લાઘુ. લાપાના હુવાયક શબ્દોનો વિચાર કરવાનો છે. મુખ્ય મુખ્ય લાઘુ. શાખામાં તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે:

૧. પ્રાણાઆ અહમ્
 ૨. અવેસ્તી azem (પ્રાચીન દારસી adam)
 ૩. આર્મેની es (*ec)
 ૪. ગ્રીક 'egō', egōn
 ૫. લેટીન ego
- (સંભવિતપણે બંને *egomમાંથી ધ્વજયેલા)
૬. જર્મેની ik (પ્રાચીન ઉચ્ચ જર્મન ih)
 ૭. લીથુઆની aš (જનું eš) (લેટી. es)
 ૮. પ્રાચીન ચર્ચ-સ્લાવી azo

આમાં એ બતાવવાનું છે કે અધ્યા. માંક ધારે છે તેમ આ શબ્દોની પ્રકૃતિ અહ્, અહ્, અહ્, અહ્, અહ્ એમ પાંચ કે અહ્ અને અહ્—અહ્ એમ બે નહિ પણ એક જ *eg(h)om છે.

(૧) આ પ્રાણાઆ. પ્રકૃતિમાં *—om (પ્રાણાઆ. ંઅમ્) સાવનામિક અંગોની પ્રથમામાં દેખા દેતો પ્રત્યય છે (સરખાવો ત્વમ્, ક્યમ્, યૂમ્, વગેરે) એટલે બાકી બે ધ્વનિ રહે છે: e અને h(h).

(૨) લાઆ. અને ઈરાનીની બીજી લાઘુ. લાપાઓથી જુદી પાડતી એક લાક્ષણિકતા એ છે કે લાઆ. અને ઈરાનીમાં સમાનપણે મૂળ લાઘુ. ત્રણ સ્વરો ઐ, ઈ અને ઊ વચ્ચેનો ભેદ ભુંસાઈ જઈ તેમને સ્થાને સર્વત્ર ઐ વિદ્યસ્થો છે. ઉ ભારત-ઈરાની યુગની આ એક ધ્યાન ખેંચતી ખાસિયત છે. એ ત્રણ સ્વરો ગ્રીક વગેરેમાં તો ધણુંખડું પૂર્વવત્ જળવાઈ રહ્યા છે. દા. ત.

પ્રાણાઆ.* bhero; પ્રાણાઆ. મરામિ, અવે. barami, ગ્રી. phero
લે. fero, જર્મે. baira (ai = e), અ. bear, આય. berim;

પ્રાણાઆ *esti; પ્રાણાઆ. અસ્તિ, અવે. asti, ગ્રી. esti, લે. est
જર્મે. ist, લીથુ. esti;

૧. અધ્યા. માંકક ■ માટે કેવળાગરી જુ ઘોળે છે. આમ કેમ થઈ શકે? Z ન્ત્ય ધર્મ (ફ્રિકેટીવ, fricative) કે શ્વસકારી (સ્પાયરન્ટ, spirant) ધ્વનિ છે, જ્યારે ■ તાલન્ય મહાપ્રાણ રક્ષક છે, અને એથી એ બે વચ્ચે જરા પણ સમાનતા નથી.

૭. આ નિયમ કોઈ પણ લાઘુ. લાપા પરના પ્રમાણભૂત પ્રંચમાં મળશે.

પ્રભા. *septm : પ્રાભા. સપ્ત, અવે. hapta, ગ્રી. hepta, લે. septem, જર્મે. sibum, લીયુ. septyni.

આમ, ઉપર આપેલા લા. લાપાઓના હું-વાચક શબ્દોમાંથી ૬. ik અને ૮. azo સિવાયના દરેકના આઠ સ્વરનો અવતાર પ્રાભા. *c માંથી સાધી શકાય તેમ છે. બાકી શબ્દોમાંથી જર્મે. શબ્દમાં i છે, કારણ કે જર્મે. માં એક સામાન્ય નિયમ તરીકે પ્રાભા. *c ની જગ્યા i લે છે.^૮ જુઓ ઉપરના દાખલાઓમાં જર્મે. શબ્દો તથા પ્રાભા. *cd-: પ્રાભા. અદ, લે. ederc, જર્મે. itan; પ્રાભા. quetuur-(વગેરે) : પ્રાભા. ચત્તાર : લે. quattuor, જર્મે. fudwor.

લીયુ. azo માટે સરખાવો : પ્રા. *mezgeti, પ્રાભા. મજ્જતિ લે. mergo, લીયુ. mazgoti. આમ આઠ ધ્વનિ *c-ના ફેરફાર તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

હવે બીજા ધ્વનિ *g(h) લઈએ

પ્રાભા.માં કંઠ્ય ધ્વનિઓની જુદી જુદી ત્રણ શ્રેણી હોવાનું પુરવાર થયું છે. આ ત્રણ શ્રેણીના કંઠ્યો જુદી જુદી લા. શાખાઓમાં કેવા વેશે દેખા દે છે તે અને તેને લગતાં ઉદાહરણો બહુ પ્રસ્તુત ન હોવાથી આપવાની જરૂર નથી. વધારે જાણવા ઇર્નસ્ટ કીકર્સ (Ernst Kiekers) કૃત ભારત યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા (Einführung in die indo germanische Sprachwissenschaft),— ૧ ધ્વનિભીમાંસા (Lautlehre), મુન્કન (Munchen) ૧૯૩૩ પૃ. ૬૨ ઉપર આપેલા કોઈ અથવા બીજું કોઈ પ્રમાણભૂત પુસ્તક જોઈ લેવું. પ્રાભા. અવેસ્તી અને ગ્રીકમાં તે ધ્વનિઓ નામના રૂપાન્તરે સ્થાન પામ્યા છે.

૧. તાલવ્ય શ્રેણી	૨. શુદ્ધ કંઠ્ય શ્રેણી	૩. કંઠ્યૌષ્ઠ્ય શ્રેણી
૧. પ્રાભા. k ġ ġh	q g gh	qu gu ghu
૨. પ્રાભા. શ જ્ હ	ક્ ગ્ ઘ્	ક્ ગ્ ઘ્
૩. (તાલવ્ય ધ્વનિના સંયોગે) ચ્ જ્ હ	ચ્ જ્ હ	૨. શ્રેણી પ્રમાણે
૪. અવેસ્તી s z z	k g g	k g g
૫. ગ્રીક k g ch	k ·g g	p, t, k; b, d, g; ph, th, ch

૮. પણ *c ને h, lv કે r નો પૂર્વવર્તી હોય તો તેને સ્થાને ta આવે છે, જુઓ ઉપરનું hai'ra / bhero

આ કોઈ પર નજર નાખતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે કે પ્રાભાભ્યા. હરને ગ્રીકમાં છ મળતો આવે તેવું એકે ખાતું નથી, જ્યારે પ્રાભાભ્યા. અહમ્ નો ગ્રી. ego'm સાથે મેળ તો બેસારવામાં આવે છે તેવું શું? આ બાબતમાં વાલ્ડે-પેકોર્ની જણાવે છે : “ *eǵ(h)om (=હ) માં એવા ઉચ્ચારવૈશિષ્ટવાળો તાલવ્ય રહેલો કે જે પ્રાભાભ્યા. માં હૂ રૂપે, પણ બાકી બધે લાયુ. *ઘના પ્રતિનિધિ તરીકે છે (એટલે કે બીજે બધે આ તાલવ્ય જાણે કે *ઘ હોય તેમ ધ્વનિ-પરિવર્તન પામે છે) અને તેથી એ તાલવ્ય મહાપ્રાણ ધોષ gh કરતાં બિન્ન છે.” આ ઘૂના વિકારો આ પ્રમાણે છે :

પ્રાભાલુ *ઘ, ગ્રી. ઘ, લે. ઘ, આય. ઘ, જર્મે. k, પ્રાભાભ્યા. 'j, અવે. z, આર્મે. c, લીથુ. ડૅ, લેટી. z, ચસ્લા z

એટલે આ નિયમોને આધારે; શરૂઆતમાં આપેલા હવાચક શબ્દોમાંથી જ. મિવામના ખીજ બધાની ઉપપત્તિ મળે છે. અને એ લીથુ. શબ્દ પણ તે ભાષામાં પ્રવર્તેલા વિશિષ્ટ ધ્વનિનિયમને આધારે સમજાવી શકાય તેમ છે.

ઉપર જણાવેલા વિશિષ્ટ તાલવ્યના વિકાર માટે સરખાવો :

પ્રાભાલુ. *ǵ(h)enu-s, પ્રાભાભ્યા. હનુઃ, ગ્રી. gēnus.^૬

(૨) એકં

આ એકં સાથે એત્, એપ્, એનં નો પણ વિચાર કરીશું. આ સૌ વચ્ચે તેમ જ તેમને અહમ્ સાથે પણ સંબંધ છે ખરો; અધ્યા. માંકક ધારે છે તેવા એકરૂપતાનો નહિ પણ આંશિક સમાનતાનો. વાલ્ડે-પેકોર્નીમાંથી (૧, ૯૬) લીધેલી નીચેની માહિતી આ વધુ સ્પષ્ટ કરશે.

e-, i, ગ્રી. ī-, ē- “તે, એ” એ રૂપાખ્યાનની દૃષ્ટિએ પરસ્પર સંકળાયેલાં સાર્વનામિક અંગો છે. e, i મૂળે દર્શક નિપાત હોવાની સંભાવના છે. (પ્રાભાભ્યા. પ્રતિનિધિઓ અં ૬૦ ૬૦ આં છે)

(અ) સાર્વનામિક રૂપો

૧. પ્રાભાભ્યા. અયમ્, ગાથા-અવે. ayom અવર-અવે. aēm

વ્યુત્પત્તિ : લાયુ. *ei>ભાઈ. *ai>ભાયા. એ; તેને અહમ્માં છે તે અમ્ વડે વિસ્તાર થતાં (એ+અમ્=) અયમ્. આ લાયુ. *ei એ i- અંગનો

૬ વાલ્ડે-પેકોર્ની : ભારત-યુરોપીય ભાષાઓનો તુલનાત્મક કોશ (Vergleichendes Woerterbuch der indogermanischen Sprachen) ગ્રંથ ૧, બેર્લિન (Berlin) ને લાયપ્સીય (Leipzig), (૧૯૩૦) પા. ૧૧૫, ૫૪૧-૪૨ આ ધ્વનિની ચર્ચા કરતાં સાહિત્યનો ઉલ્લેખ પણ ત્યાં આપેલો છે.

ગુણ થઈને નથી સંધાયો, પણ *qʷa- અગમાથી સંધાયેલા *qʷa-ની જેમ તે e- અગમાથી સંધાયો છે (એટલે કે જેમ પ્રાભાઆ પ્રત્યય સર્વનામ કન્તુ પ્ર બહુ વ કે છે, તેવા જ-અગમે મ બધ એ સાથે છે)

૨ પ્રાભાઆ હદમ (=હદ+અમ),

આમાથી પાછળથી લજેને ઉપર ઉલ્લેખેલા વિસ્તારક-અમ દ્રાદી લઈએ તો

૩ પ્રાભાઆ હત, અવે it (ભારદ્વૈજ નિપાત)

૪. પ્રાભાઆ હ્યમ, અવે im (એટલે કે iyōm), વ્યુત્પત્તિ અગ હ્-નો અમ-વિસ્તાર

૫ પ્રાભાઆ હમમ=*હમ્-નો અમ-વિસ્તાર

૬ પ્રાભાઆ અહ્ય અવે ahe, જ-(જ<e-)ની પડી.

૭ આમામ, વગેરે આ-અગમાથી

(અ) મ બધી (ગિલ્ડી, Relative) અંગ

પ્રાભાઆ ય “જે”, અવે yo < ભાયુ *io-,

ભાયુ *o-, અગ i-સાથે સંજ્ઞાયેલુ

(ધ) નિપાતો અને ક્રિયાવિશેષણો

૧. પ્રાભાઆ જા (અન્યથા ઉપમર્ગ) <ભાયુ *e, ■ આ ભાયુ *e, *oની પ્રસ્તુત સાર્વનામિક અગ e-પ્રકૃતિ હોય, અથવા તો e-માથી ક્રશ્ય-વિભક્તિના રૂપ તરીકે *e, *o (પ્રાભાઆ જા) ધડાયા હોય.

૨ પ્રાભાઆ જ (તેમજ આપૂર્ણતા છે તેમ જા-ઉપચય (ઓગ્મેન્ટ, augment)) ભૂતભવચયક પૂર્વઅસ્ય, જામત વગેરેમા છે તે, અવે a-, ભાયુ *e, *e મળી અર્થ “પડી, સારે” હોય

૩ પ્રાભાઆ જ (∠ભાયુ *e-) નીચેના શબ્દોમા:

અમૌ, અદસૂ, અવા કે અવ, અહ

૪ પ્રાભાઆ જા ∠ભાયુ *e (તૃતીયા)

ક્રિયાવિશેષણો ને નામે પડી બાદ દર્શાવવા વપરાતો

૫ પ્રાભાઆ. જત ∠ભાયુ *etos

તૃતીયાનો ફ (વૈદિક મતી વગેરેમાં), કદાચ નપું. પ્રથમા બહુવચનના પ્રત્યય સાથે એકજ હોય, પણ ફમ્ દ્વિતીયા એકવચનું રૂપ છે એ નેતાં આ તૃતીયાના ફ ને ફં અંગનું અસ્મીભૂત (erstarrter) પ્રથમા એકવચન ગણી શકાય.]

(ઈ) સમાસો અને સાધિતરૂપો (Ableitungen)

૧. પ્રાભાઆ. એષ, એષા, એતત્, અવે. aesa-, aeta <ભાધુ. *eiso, *ei-to-

૨. પ્રાભાઆ. એવ, એવમ્

આનો અર્થ મૂળ 'એમ' હોય, પછી વિકસિત થતાં "બરોબર એમ જ, બરોબર એ જ, એ એકસા, તે એક" એમ થયું હોય; આથી, અવે. aēva, પ્રાક્રાર. aiva 'એક એક, માત્ર, એકસા'

ગ્રી. oios "એકસો," ભાધુ. *oiue, oiuos.

૩. પ્રાભાઆ એ-નં "એ" <ભાધુ. *oi-no- (અથવા *ei-no- પણ હોઈ શકે);

અર્વાચીન કુચ્ચ જર્મન ein, einer "એકો"

ગ્રી. oīnos, oīnē "પાસા પરનો એકો, ક્ષણ"

લે. ūnus, જુનુ oinos

જર્મે. äins

લીધુ. vienas, લેટી. viens "એક"

૪. ભાઆ. એક=eī-+ સાધક પ્રત્યય (formans)-ko-(પ્રાભાઆ. ંકં) સરખાવો. દ્વિ-ક "એમાંથી બનેલું."

આવી રીતે હદમ્, હત્, હયમ્, હમમ્, યં, હહ, હત્યા, હત્યમ્, હદ્, હતિ, ફ, ફમ્, એ સૌનો ભાધુ. *i- (પ્રાભાઆ. હં) સાથે, આસામ્ વગેરેનો *a (ઝા) સાથે, અસ્ય, ઝા, ઝ, ઝસી, ઝદસ્, ઝઘા કે ઝઘ, ઝહ, ઝતઃ વગેરેનો ભાધુ. *e (અં) સાથે અને ઝયમ્, એષં, એતત્, એનં, એકં, વગેરેનો ભાધુ. *ei. (પ્રાભાઆ. એં) ૮ ભાધુ. *e સાથે સંબંધ છે. આથી નેઈ શકારો કે એકં, એષં, એતત્, એનં, માં અંશતઃ જ સામ્ય છે. એટલે અર્થવિકાસને વશવર્તી જુદીજુદી ભાધુ. શાખાઓમાં "એક"-વાચક તરીકે મૂળ લિન્ન લિન્ન અર્થઘાયાવાળાં અભિધાનો સ્થિર થયાં છે એ દેખીતું છે. એતત્ ના અમુક રૂપોમાં એષં, અને એનં, વપરાય છે તે આદેશ તરીકે જ, જેમ પહેલા

અને બીજા પુરુષ વાચક સર્વનામોમાં સાથેસાથે બે ત્રણ અંગોમાથી રૂપસાધના થયેલી જોઈએ છીએ તેમ. આથી તેમની ખ્વનિમૂલક એકના—શક્ય હોય તો પણ—કદપવાની જગ્યાએ જરૂર નથી.

અહમ્ નો એતત્ વગેરે સાથે અધ્યા માંકે ક્રાંત્યો છ તેવી રીતે સંબધ નથી, કારણ જા મૂળના *ઈ (e) માથી આવ્યો છે, જ્યારે એ તો મૂળના સંયુક્ત સ્વર *ઠાના રૂપાન્તર *અઠ (a) માથી સક્રોચ પામી સાદા સ્વર તરીકે પરિણમ્યો છે. બનેના મૂળ તદ્દન નોખાં છે. પ્રાલાઆ. અને ભાષુ. પ્રતિનિધિ e ઇસ્વ છે, જ્યારે પ્રાલાઆ એ દીર્ઘ છે અને સદીર્ઘ (ક્રાંત્યોજ્ઞ, composite) મૂળનો છે.

પણ એ બે શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરતા ઉપર કૃત્યુ તેમ આશિક સામ્ય જોઈ શકાય છે, કેમકે બનેના એકદેશ તરીકે સાર્વનામિક અંગ *ઠ—ગહેલ છે. અહમ્ની પ્રકૃતિ *ઠ-ઘિ(h)omના પાયામા ગહેલો *ઠ-ઘિ(h) —, અંગ *ઠ—અને નિહત (enclitic) નિપાત *ઘિh—નો બનેલો છે. આ *ઘિh—નિપાતના બીજા પંચવર્તો (વેરીયંટ્સ variants) *ઘિhe-, ઘિho-, ઘિ(h)i છે.

* ઘિho માથી પ્રાલાઆ. ઘ આવેલો છે.^{૧૦}

* ઘિhe માથી પ્રાલાઆ. હ આવેલો છે.

* ઘિ(h)i માથી પ્રાલાઆ. હિ, અવે. જ એ ભારદર્શક નિપાતો આવેલા છે.

* ઠઘિ(h)om (અહમ્) નપુંસકલિંગી હોય એ ધણુ સંભવિત છે, અને તેનો અર્થ વાસ્તવિકપણે તો “(મારું) અહીંપણુ (hierheit), અહીં હોવાપણુ, અત્રત્વ” હોય એ મત ધણો વજનદાર લાગે છે.

એતત્ જાયુક્ત અંગ છે. ઉપર બતાવ્યું તેમ તે એકઠ, એતઠ, વગેરેમા રહેલા એ—અને ત્રીજા પુરુષ સર્વનામ તત્ત્વ બનેલું છે. જેમ તત્ ના પ્રથમા એકવચ્ચમા સ—અગના સઃ સા (અવે—hō, hā) ઉપો આદેશ તરીકે વપરાય છે તેમ, એતત્ માટે પણ એવ. (અવે. ac—hā) એવા વપરાય છે. આ સ—અસી

૧૦. આમ ઘ ને હ ની પ્રકૃતિ લિખ છે એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે વેદિક ભાષામાં જ્યાં જ્યાં ઘ ને હ વાળાં જોડકાં (doublets) મળે ત્યાં ત્યાં જ્યાં પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત, મહાપ્રાણ > હ એ વહણની જ અસર છે એવું માનવાને કારણ નથી કેટલીક જાણતોમા એ હ તાલન્ય રવરના સંપર્કથી બિખજેલા જ (Z)નું પરિણામ હોય છે

(=અ+સ+૩-)(અવે. hāu)માં તેમજ વિસ્તાર પામી ત્વઃ, ત્વા, (ભા.યુ. *s(i)io-, ગ્રી s(i)ia-, લીમ્ (ભા.યુ. ગ્રી *si)માં પણ દેખાય છે.

અને હુંનો એક સાથેનો સંબંધ નહીં નહોતો છે, તો તુનો જે સાથે તો મુદ્દલ સંબંધ નથી. તુંનાં ચારપાંચ ભા.યુ. અંગો છે: *tu-, teuo-, teue-, tuo-, tue- અને te-. આમાંથી પહેલાં *tu-૦માંથી અવધારણાર્થ અને આમાન્તણાર્થ નિપાત તુ કે તૂ (અવે. tu “તું”), અને અહમ્.ની માફક ૦અમ્ ભળતાં તુવમ્, ત્વમ્ (ભા.ઈ. *tu-uam) સધાયા છે. ભા.યુ. સ્વામિત્વ-વાચક *tuo-૦માંથી ત્વઃ (અવે. twa) સધાયા છે, *teuo-માંથી, ત્વ ને *te-માંથી તં (જેનું તે ૩૫ ત્વના નોડકા તરીકે વપરાય છે, અને જેને ભળતાં ગ્રી. toi, લ. te, પ્રા. ઉ.-જર્મન di-h, વગેરે છે) સધાયા છે. “બે” માટે ભા.યુ.માં duou (duou) અને duei-, duoi, dui એટલાં અંગો છે. પહેલાંમાંથી દ્વો, દ્વા (વૈદિકમાં વધારાનાં દુવો, દુવા), અવે. dua, લી.યુ. du; બીજા *duei-માંથી દ્વ (વૈદિક દુવે), અવે. bae, લી.યુ. dvi; ત્રીજામાંથી ગ્રી. du'o, લ. duo, જર્મ. twai, ગ્રી. twos; ચોથા *duiમાંથી દ્વિ, અને તેના અસ્પષ્ટ સ્વરૂપ *di માંથી અવે. bi, ગ્રી. di, લ. bi.

એટલે ‘તુ’ ને ‘વે’ ને જરા પણ સંબંધ નથી. તુ નો વ થવો ભા.યુ. ધ્વનિતંત્ર માટે શક્ય નથી.

(૩) ✓ અસુ

બાકી રહેલા ✓અસુ, વગેરે માટે ✓અસુ ના સહજન્ય શબ્દો અને મૂળસ્વરૂપ *es- ઉપર આપ્યાં છે. તેને અહમ્ વગેરેની સાથે કાંઈ પણ સાગતુંવળગતું નથી. પ્રા.ભા.આ. અ અને એના ઉદ્ગમ પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય રહેવાથી જોખી થયેલી તર્ક-ગરબા અધ્યા. માંકડને એસ, એસ, એન્ સાથે અત્, અસ, અન્ ખેતી લાવવા ગ્રેરે છે, અને પરિણામે કેક નિરાધાર કલ્પનાઓ કરવી પડી છે.

✓અન્ સ્વતંત્ર ધાતુ છે અને તેનાં સમાન્તર રૂપો આ પ્રમાણે છે :—
પ્રા.ભા.યુ. *an- “શ્વાસ લેવો.”

અવે. antya <ā+anti “શ્વાસ લેવો.”
ગ્રી. ānemos “પવન, શ્વાસ”

લે. animus “આત્મા”

જામે. uz—anan “ઉત્ક્રાંતિ કાલે” વગેરે

૩મી ગ્રંથસૂચી

૧. એર્ન્સ્ટ કીકર્સ (Ernst Kiekers), ભારત—યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા (Einfuehrung in die indogermanische Sprachwissenschaft) ભાગ ૧ લેા—શ્રવણભાષા (Lautlehre), મુંકન (Munchen) ૧૯૩૩ વગેરે.
૨. બાટાકૃષ્ણ ઘોષ (Batakrishna Ghosh,) સંસ્કૃતનો ભાષાશાસ્ત્રીય પરિચય (Linguistic Introduction to Sanskrit), દલકર્તા ૧૯૩૭.
૩. બ્રુગ્માન (Brugmann) અને ડેલ્બ્રુક (Dellbrueck), ભારત-યુરોપીય ભાષાઓના તુલનાત્મક વ્યાકરણની પાયાભૂત રૂપરેખા (Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen) પહેલી આવૃત્તિ—સ્ટ્રાસ્બુર્ગ (Strassburg), ૧૮૮૬-૧૯૦૦; બ્રુગ્માનકૃત બીજું સંસ્કરણ : ૧૮૯૭-૧૯૧૬.
૪. બ્રુગ્માન (Brugmann), ભારત-યુરોપીય ભાષાઓના તુલનાત્મક લઘુ વ્યાકરણ (Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen) સ્ટ્રાસ્બુર્ગ (Strassburg), ૧૯૦૨-૧૯૦૪.
૫. મેયે (Meillet), ભારત-યુરોપીય ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસની પરિચયિકા (Introduction à l'etude comparative der langues indoeuropeennes) પારી (Paris) ૧૯૦૩; પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૨૨.
૬. વાલ્ડે (Walde) અને પોકોર્ની (Pokorny), ભારત-યુરોપીય ભાષાઓના તુલનાત્મક કોશ (Vergleichendes wörterbuch der indogermanischen Sprachen), ભાગ : ૩ બર્લીન (Berlin) ને લાયપ્ઝીગ (Leipzig) ૧૯૩૦.

૭. હડ્સન વીલીયમ્સ (Hudson Williams); (ભારત-યુરોપીય)
તુલનાત્મક વ્યાકરણના અભ્યાસ માટે દૂંડી પરિચાલિકા
[A Short Introduction to the Study of the
Comparative Grammar (Indo-European),
કાર્ડિફ (Cardiff), ૧૯૩૫.

૮. હીર્ટ (Hirt) ભારત-યુરોપીય વ્યાકરણ (Indogermanische
Grammatik), ભાગ ૫ : હાઇડેલબર્ગ (Heidelberg)
૧૯૨૧-૧૯૨૯.*

*આધાત (accent)—સચક અથવા બીબા નહીં મળવાથી કેટલાક ચિહ્નો
વિકૃત સ્વરૂપે ગોઠવાયા છે.

ઈતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભારતીય-આર્યની કેટલીક સમસ્યાઓ

વ્યાખ્યાન પહેલું

ઈતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રનો પરિચય

પૂર્વકાર્ય પર દૃષ્ટિપાત

[ખુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમ નીચે અપાતા ‘વીસ્સન ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો’ (‘વીસ્સન ફીલોલોજીકલ લેક્ચર્સ’) ૧૯૪૦-૧૯૪૧ માટે પૂનાની ડેક્કન-કોલેજ ષોષ્ટ્રેન્જ્યુએટ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટના અધ્યક્ષ અને ભારત-યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રના પ્રધાન અધ્યાપક ડૉ. એસ. એમ. કૃતેએ આપ્યા હતાં. નીચે આપેલા વિસ્તૃત સાર, વ્યાખ્યાન દરામયાન લીધેલી નોંધો અને વ્યાખ્યાતાએ દરેક વ્યાખ્યાનને અંતે વહેંચેલા તે તે વ્યાખ્યાનના મુખ્ય મુદ્દાઓના દાદપ-સેષ પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આવા પ્રયત્નમાં સ્પષ્ટતા અને સર્ગગત્વતા જળવવા માટે અનિવાર્ય ગણીને કેટલાક ભડતો ઉત્તેષ પામેલા મુદ્દાઓનો જરૂરજોગો વિસ્તાર અને સ્થળે સ્થળે વીગતપૂર્તિ કર્યા છે.]

આશરે ચાર સહસ્રાબ્દી ઉપર વિસ્તરી રહેલી ભારતીય-આર્ય ભાષાઓને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ત્રણ યુગમાં વિભક્ત કરી શકાય. પહેલા પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય યુગ, વૈદિક સમયમાં નિત્યવ્યવહારમાં પ્રચલિત બોલીઓ, ઋગ્વેદ, ઈતર વેદો ને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સ્વરૂપભેદે વપરાએલી પ્રાચીન સાહિત્યભાષા અને પાણિની-વ્યાકરણને અનુસરતી કાવ્ય-નાટકાદિની પ્રશિષ્ટકાલીન (કલાસીકલ) સંસ્કૃત—એ સૌને આવરી લે છે. આ યુગના ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસથીજ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવવાની શરૂઆત કરી. તેમના અભ્યાસનું ભાષાશાસ્ત્રીય મહત્ત્વવાળું પ્રથમ ફળ તે બોતલીંગ (Bohtling) ને રોથ (Roth) દ્વારા “સંસ્કૃત અભિધાનકોશ” [‘સંસ્કૃત વોર્ટર્બુખ’] (૧૮૫૫-૭૫). આ પછી ૧૮૭૯ માં હ્વીટની (Whitney) નું સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થયું. પ્રાચીન ભારતીય-આર્યના વ્યાકરણી અભ્યાસના પરિપક્વ ફળ તરીકે, લાર પન્ડી સત્તર વર્ગે, ભારતીય-આર્યનો ભારત-યુરોપીય સંબંધ લક્ષમાં રાખી, સંક્રમતમ મુદ્દાઓને ગણતરીમાં લઈ, સર્વસ્પર્શી ચર્ચા કરતું, મુખ્યત્વે વૈદિક ભાષાનું શાસ્ત્રીય વ્યાકરણ,

વાકરનાગલે (Wackernagel) પ્રસિદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. એ આલ્તીદીશ ગ્રામાતીક (‘પ્રાચીન-ભારતીય વ્યાકરણ’)નો પહેલો ગ્રંથ તથા બીજા ગ્રંથનો એક ભાગ, અનુક્રમે ૧૮૯૬ અને ૧૯૦૫ માં પ્રસિદ્ધ થયા; જ્યારે ત્રીજો ભાગ ડેબ્રુનર (Debrüner)ના સહકર્તૃત્વ સાથે ૧૯૩૦ માં બહાર પડ્યો. બાકી રહેલા ગ્રંથો પૂરા કરવા બેટલું વાકરનાગલનું આયુષ્ય ન રહ્યું. દરમિયાન રેનુ (Renou), ડેલેબ્રુક (Delebrück), સ્પાયર (Speyer), ગ્રાસ્માન (Grassmann), કેથ (Keith), વ્યુસ્ટ (Wüst), બેલ્લેન્કર વગેરેએ પ્રાચીન ભારતીય-આર્યના અભ્યાસમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો.

બીજા યુગની—એટલે કે માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાં ધાર્મિક પ્રાકૃત (પાલિ, અર્ધમાગધી, જૈન, મહારાષ્ટ્રી અને જૈન શારસેની), ઉત્ક્રીણું લેખોની પ્રાકૃત, સાહિત્યિક પ્રાકૃત (કાવ્યની મહારાષ્ટ્રી, કથાની પૈશાચી, તથા નાટક, વ્યાકરણગ્રંથો અને ઈતર પ્રાકૃત ને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ઉપયુક્ત પ્રાકૃતભેદો), ભારતગણ્ય પ્રાકૃત (ચીનાઈ તુર્કેસ્તાનમાંથી મળેલા પ્રાકૃત ધર્મપદ અને બીજા પ્રાકૃત ગ્રંથોની ભાષા) અને છેલ્લે ‘લૌકિક’ સંસ્કૃત (એટલે કે બોદ્ધ અને જૈન ગ્રંથકારોનું તથા વીરચરિત કાવ્યોનું, શિષ્ટમાન્ય ધોરણનો ભંગ કરતું પ્રાકૃત લક્ષણોવાળું ‘સંકર’ સંસ્કૃત)—એ સૌનો સમાવેશ થાય છે. આરંભમાં વિદ્વાનોએ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવેલી; પણ ધીમે ધીમે અભ્યાસીઓએ તેના તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું અને ૧૯૦૦ માં પીશલ(Pischel)નું પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ (ગ્રામાતીક દેર પ્રાકૃત રપ્રાખન) બહાર પડ્યું. પીશલે આ ગ્રંથમાં પાલિને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. તે કામ ગાયગર (Geiger) તેના [‘પાલિ-લિટરેટરદુર ઉન્ટ રપ્રાખ’] ‘પાલી-સાહિત્ય અને ભાષા’ (૧૯૧૬)માં સાધ્યું. પછી જેમ જેમ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવતું ગયું તેમ તેમ અભ્યાસકોએ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય તરફ વિશેષ લક્ષ આપવા માંડ્યું. તેમાં સિલ્વા લેવી (Sylvain Lévi), યાકોબી (Jacobi), પ્રિન્સ (Printz), મ્યુલર (Müller), વિન્ડીસ (Windisch), બ્લુમફીલ્ડ (Bloomfield), એગર્ટન (Egerton), ઍલ્ડ, આલ્સડોર્ફ (Alsdorf), નીતી નીતી દોલ્ચી (Nitti Dolci) વગેરેનાં નામો અગ્રગણ્ય છે.

* આ વ્યાખ્યાન-સાર, ભારતીય વિદ્યા (અગ્રેજ), ૨, ૨, ૫૨ પ્રસિદ્ધ થયો છે—સમ પ્રોફેસર ઓફ હિસ્ટોરીકલ લિટરેચર ઓફ ઇન્ડિયા એ નામે. મૂળ-આખ્યાનો પણ “હિસ્ટોરીકલ લિટરેચર ઓફ ઇન્ડિયા” એ નામે ૧૯૪૪ માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

—છેલ્લા યુગ અર્વાચીન ભારતીય-આર્યનો આવે છે. આમાં ઉત્તર હિંદની ધણીખરી ભાષાઓને, સીંદહીને અને યુરોપના જુદા જુદા પ્રદેશના જીપ્સીઓની ભાષાઓને—તેમની અપભ્રંશોત્તર (કે તેથીયે પ્રાચીન) કાલથી માંડી અર્વાચીન સમયસુધીની ભૂમિકાઓ સાથે ગણાવી શકાય. શરૂઆતમાં મીશનરીઓએ અર્વાચીન ભાષાઓનું અધ્યયન કરવા માંડ્યું, અને મોલ્સવર્થનો મરાઠી-અંગ્રેજી ફોન (૧૮૫૭) અને કેટલાંક વ્યાકરણો લખાયાં. આ આરંભકાલીન અધ્યયનોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ભાષાસામગ્રીની ખોટી કે દીર્ઘી પક્ક અને શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મતાનો અભાવ હોય. ઓગણીશમી સદીના છેલ્લા અરણને અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના અભ્યાસનો ખરો આરંભકાળ ગણી શકાય. ૧૮૭૨, ૧૮૭૫ અને ૧૮૭૯ માં અનુક્રમે ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ક્રમ્પેરેટીવ મામર ઓવ ધ મોડર્ન આર્યન લેન્ગ્વેજઝ ઓવ ઈન્ડીયા’ (‘ભારતની અર્વાચીન આર્ય ભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ’) એ બીન્ગ્સ (Beames) ના અંથે અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના તુલનાત્મક વ્યાકરણનો પાયો નાખ્યો. આઠ વરસ પછી તે જ ધાટીનું હોર્નલે (Hoernle) નું ‘ક્રમ્પેરેટીવ મામર ઓવ ધ ગૌડીયન લેન્ગ્વેજઝ’ ‘ગૌડી ભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ’ લખાયું. દરમિયાન ૧૮૭૭ માં વીલ્સન ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો આપનાર સૌથી પહેલાં વૈદ્વાન રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાષ્યારકરે સાત વ્યાખ્યાનોમાં ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના સમગ્ર ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો—પછીથી થયેલા સંશોધનોના પ્રકાશમાં તેમનાં ઘણાં નિર્ણયો અને વિધાનો હવે પુનરવલોકન માગે તેવાં છે, તો પણ આ પ્રકારના અભ્યાસમાં અણિશુદ્ધ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ યોજવાનું માન એમને ઘટે છે.

ટ્રમ્પ (Trump), કેલોગ (Kellogg) વગેરેના છટાછવાયા પ્રયત્નો પછી આ પેઢીની પ્રતિ શ્રીગ્રિસન (Grierson) અને કોનોવ (Konow) ના સદા યાદગાર બની રહે તેવા લીટ્વીસ્કીક સર્વે ઓવ ઈન્ડીયા (ભારતવર્ષનું ભાષાકીય પર્વેક્ષણ) [૧૯૦૩-૨૮] થી થાય છે.

બ્લોખ (Bloch), ટર્નર (Turner), ટેસિટોરી (Tessitory) વગેરેથી અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના અભ્યાસમાં નવી ભૂમિકા આરંભાય છે. બ્લોખના લા ફ્રાંઝેસ્કો દ લાંગ મરાથે (મરાઠી ભાષાનું ઘડતર) [૧૯૨૦] માં અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના વ્યક્તિગત શાસ્ત્રીય અભ્યાસની પહેલ યદ. ભારત-યુરોપીય અને સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં જળવાયેલા શાસ્ત્રીય ધોરણે એ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે. આ જ ધાટીએ લખાયેલા સુનીતિકુમાર ચેટરજીનો ઝોરીજન ઝંડા ડેવેલપમેન્ટ ઓવ ધ બેંગાલી લેન્ગ્વેજ (બંગાળી ભાષાનાં

મૂળ અને વિકાસ) એ વિસ્તૃત પાણ્ડલપૂર્ણ ગ્રંથ ૧૯૨૬ માં પ્રકાશિત થયો. બ્લોખે (Bloch) અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના વ્યક્તિગત અભ્યાસની પહેલ કરી, તો ટર્નરે (Turner) તેના એ કુપેરેટીવ ઍન્ડ ઇટીમોલોજીકલ ડીક્શનરી ઓવ નેપાલી લેક્ષન્ (નેપાળી ભાષાનો તુલનાત્મક અને વ્યુત્પત્તિ-દર્શક શબ્દકોશ) [૧૯૩૧] માં અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના તુલનાત્મક ક્રાશની દિશામાં પ્રથમ પ્રશસ્ય શાસ્ત્રીય પ્રયાસ કર્યો. એ પછી ત્રણ વરસે બ્લોખનો ગ્રંથ લાંદો-આર્યન: ધુ વેદ ઓ તાં મોદેન (ભારતીય-આર્ય: વેદથી માંડીને અર્વાચીન સમય સુધી) આવે છે. આ સળંગસૂત્ર ઇતિહાસને એક રીતે ભાષ્યારકરના વ્યાખ્યાનોની પરિપૂર્તિ ગણી શકાય. સમગ્ર ભારતીય અભ્યાસના પ્રદેશમાં શુદ્ધ ભાષાકીય અધ્યયનોનો સર્વસ્પર્શી ઇતિહાસ આની અગાઉ વીન્ડીશે (Windisch) તેના ‘સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યિક અભ્યાસનો તથા ભારતીય પુરાતત્ત્વશોધનો ઇતિહાસ’ (ગચિસ્તે દેર સંસ્કૃત-ફીલોલોગી ઊન્ટ ઇન્ડીશન આલ્ટર્તુમ્સ્કુન્ડે) (૧૯૧૭) એમાં આપ્યો છે. અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ક્ષેત્રમાં બીજા વિદ્વાનોમાં ટર્નર, ટેસીટારી, ગ્રીઅર્સન, સિદ્ધેશ્વર વર્મા, બનારસીદાસ જૈન, બાજુરામ સહસેના વગેરેએ કામ કર્યું છે, તેમાં સહસેનાનો બહુમહત્વ ગ્રંથ હિવાદ્યુશન ઓવ અવધી (અવધીનો હ્રમ-વિકાસ) (૧૯૩૮) તેમાં રજૂ થયેલાં શાસ્ત્રપૂત પદ્ધતિ, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને ભાષાસામગ્રી પરના સર્વગ્રાહી પ્રભુત્વને લીધે ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

છેલ્લા સાઠ વરસના ભારતીય-આર્ય ભાષાકીય અભ્યાસને લગતા આ પાચાદશ ગ્રંથોને તપાસતાં, તેમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે ભાષાકીય અભ્યાસને લગતા હોવા છતાં, એ ગ્રંથોમાંના ધણાખરા વર્ણનાત્મક અને માત્ર વસ્તુસ્વરૂપનું કથન કરતી પદ્ધતિએ લખાયેલા છે. કાળના પ્રવાહ સાથે થએલા ભાષાકીય ઘટનાઓનો ઉદ્ગમ અને તેમનો વસ્તુતાએ થએલો વિકાસ-એ બંને વચ્ચે મેળ જળવાઈ રહે તેવી રીતે તેમનું પ્રતિપાદન ભાષ્યે જ કરવામાં આવ્યું છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ ગ્રંથકારોનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે સળંગ યુગો જોવા સમયના વિસ્તૃત ગાળાઓ પૂરતો મર્યાદિત હતો. આથી એ યુગોના અવાન્તર ગાળા, પહેલાંની જેમ વલુસ્પર્શ્યાં રહ્યાં/વિશેષમાં સહજન્ય ખોલીઓ (કોએટ ડાયલેક્ટ્સ) વચ્ચે ભાષાસામગ્રીની આપ-લે સતત ચાલુ રહેતી હોવાથી સામાન્યતઃ ઉપયોગમાં લેવાતી સમવિકાર-રેખા (આઇસોગ્લોસ) ની પદ્ધતિ પણ કામ આવી શકે તેમ હતું નહીં. ખરે ભાષાકીય અભ્યાસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ થવો જોઈએ અને તેમાં અંમુક સમયે પ્રચલિત ભાષાનાં શુદ્ધ અને બંધિયાર બને પ્રકારનાં વિકાસ અને પરસ્પર

સંબંધની ગવેષણા વચ્ચે ભેદ જળવાવો જોઈએ. પરિવર્તન પામ્યે જતી ભાષાભૂમિકાઓનું બોલચાલમાં વપરાતું સ્વરૂપ તે શ્રવંત સ્વરૂપ; જ્યારે બાલ પરિસ્થિતિ અને ધાર્મિક કે સાહિત્યિક અગત્યને અંગે અમુક બોલી, જે પ્રદારની વિકાસથી પર એવી વંધ્ય અવસ્થાને પામે તે પ્રદારની અવસ્થાને બંધિયાર સ્વરૂપ કહી શકાય. ભારતીય-આર્યના ઇતિહાસ પર એક જોડતી નજર નાખતાં આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ બનશે.

ભારતીય-આર્યના યુગ્મ: વિકાસની રૂપરેખા

ઋગ્વેદમાં રજૂ થએલા ભાષાભેદમાં મળતી કેટલીક ઘોતક ભાષાકીય ઘટનાઓ અને પાર્સિ-પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં જળવાઈ રહેલા કેટલાક કાલાતીત અવશેષો સાબિત કરે છે કે વૈદિક સમયમાં જુદી જુદી બોલીઓ વ્યવહારમાં હોવી જોઈએ, જેમાંથી એકનું ધાર્મિક-સાહિત્યિક સ્વરૂપ તે ઋગ્વેદનો ભાષાભેદ. એક જ ઉદાહરણ લઈએ. ઋગ્વેદની સૂરે દુહિતા એ ઉક્તિ બે રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એક મત પ્રમાણે અહીં સંબંધદર્શક અતુર્થી (ડેટીવ ઓવ કી-શીપ, dative of kinship)નો પ્રયોગ છે (જેમ અંગ્રેજીમાં daughter to the Sun god કહી શકાય તેમ). પણ વાકરનાગલે (Wackernagel) આપેલી ઉપપત્તિ જ પ્રતીતિજનક છે. અહીં મૂળના સૂર. દુહિતાનું સામાન્યરીતે પ્રચલિત સંધિનિયમ પ્રમાણે સૂરો દુહિતા થવું જોઈએ, તેને બદલે, જેમ બીજી પ્રાકૃતોમાં વીરો (<વીર) વગેરેમાં મૂળના વિસર્ગનું સ્થાન જ લે છે, પણ માગધીમાં તેવા જ સંલેગોમાં વીલે (<વીર.) વગેરેમાં મૂળના વિસર્ગને સ્થાને હ આવે છે, તેમ અહીં પણ સૂર: દુહિતા 'સૂર્યની પુત્રી'નું સૂરે દુહિતા એવું વિલક્ષણ સંધિરૂપ થયું છે. એટલે કે પાછળના સમયમાં માગધી વિશિષ્ટતા તરીકે મૂર્તિમન્ત થયેલા વલણનું આ એક પુરાવામી ચિહ્ન છે, અને પરિણામે વૈદિક સમયમાં બોલીભેદ હોવાનો તે એક મજબૂત પુરાવો પૂરો પાડે છે. વૈદિક શિથિર-(<√શ્રૂથ-), કૃષ્ણ-(<√કૃષ્ણ-), જ્યોતિસ્-(√જ્યોતિસ્-) વગેરે પણ બીજા સ્વરૂપમાં રહેલા પ્રાકૃતસદૃશ વલણોના ઘોતક છે, અને ઋગ્વેદના ભાષાભેદથી ધ્વનિ-વિકાસમાં આગળ વધેલું અન્ય ભાષાસ્વરૂપ તે સમયે પ્રચલિત હોવાનું સાબિત કરે છે.

સમય જતાં અનેક શબ્દો તેમ જ કાળ અને અર્થના કેટલાક ભેદો વપરાશમ્યુત થતાં, ને સાદસ્યના નિયમના પરિબળે ગણવ્યવસ્થા સાદી બનતાં, અને આથી વૈદિક ભાષાની રૂપસમૃદ્ધિ અને સંકુલતા દૂર થતાં રૂપતંત્રમાં કેટલીક સરળતા આવી. શુક્લ-, શુક્લ-જેવામાં ઉચ્ચારભેદ અર્થાન્તર વિકસ્યો, તેા કેટલાક શબ્દ-

યુગ્મની બાબતમાં એક અથવા સમાનતા, બીજા અમાલિક અર્થનું આરોપણ થવામાં કારણભૂત બની; આમ ભાષાવિકાસમાં સામાન્ય એવા કેટલાક ફેરફારો વ્યક્ત કરતી, છતાં મૂળનું ધ્વનિતંત્ર યથાસ્થિત જળવાઈ રહ્યું હોવાથી મર્યાદિત અને વિશ્લેષણ વિકાસના પરિણામરૂપ ગણી શકાય તેવી પ્રશિષ્ટ કે શિષ્ટમાન્ય કલાસીકલ, સંસ્કૃત તૈયાર થઈ. ઋગ્વેદના ભાષાભેદમાં નથી તેવાં કેટલાંક ભારત-યુરોપીય અભિધાનો પણ તેમાં સંઘરાયા છે, તે બોલીઓની અસ્પર્શની આપ-લેનું સૂચક છે. પાણિનિના તત્ત્વસ્પર્શી અને સર્વગ્રાહી અભ્યાસને પરિણામે એક સર્વ-માન્ય, અને જરાયે ઘરેલું જ ન સહી શકે એવું કડક ધોરણ બંધાયું. આવી અસ્વાભાવિક સ્થિતિને લીધે સંસ્કૃતનો વિકાસ રૂંધાઈ ગયો. છતાંયે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે અંદગોમી જેવા પાણિનિના અવુગામી વૈયાકરણો, જેમની પ્રશિષ્ટકાલીન સંસ્કૃતમાં હસ્તી જ નથી તેવાં કેટલાંક રૂપો ને પ્રયોગોની નોંધ લે છે. દરમિયાનમાં વૈદિક બોલીઓમાંથી ધ્વનિવિકાસ અને સાદસ્યના નિયમના પ્રભાવે પાલિ વગેરે માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભાષાભેદો વિકસે છે. તે જે સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહ્યા છે તે સ્વરૂપ, જીવંત—બોલચાલની—ભાષાની પાછળ હોય છે તેવી માનવ પૃષ્ઠભૂતા અભાવે અસંત કૃત્રિમ અને વિકાસશન્ય છે. આ મુશીબત ઉપરાંત પ્રાકૃતોના મૂળ આધારરૂપ હાયપ્રતોની વિશ્વસનીયતા, પ્રાચીન લેખનશૈલીને લગતી મુશ્કેલીઓને લીધે ઘણી ઓછી છે. હાયપ્રતો અને પ્રાકૃત વૈયાકરણોનાં વિધાનો વચ્ચે વિરોધ જોખો થાય ત્યારે બે પ્રકારનું વલણ સ્વીકારવું શક્ય છે; કાં તો પીશલની જેમ હેમચંદ્ર જેવા વૈયાકરણોને પ્રમાણ-ભૂત ગણી તે પ્રમાણે હાયપ્રતોની ભાષામાં ફેરફાર કરવા; અથવા માત્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોનું જ પ્રમાણ નહીં પણ દરેક માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભાષા-સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લઈ તેના પ્રકાશમાં દરેક હસ્તપ્રતનો નિરનિરાણો અભ્યાસ કરવો. અને આ બીજી પદ્ધતિ જ વધારે શાસ્ત્રીય છે. તેમાં દરેક હસ્તપ્રત ઉપરની તેના પ્રાપ્તિસ્થિતિને અંગેની અસર પણ લક્ષમાં રાખવી ઘટે છે. ઉદાહરણ તરીકે મહાભારતની દક્ષિણની વાચનાઓમાં સંખ્યધાર્મ ચતુર્થીનો પ્રયોગ મળે છે તે દ્રાવિડી અસરથી સહેજે સમજાવી શકાય. આ ઉપરાંત આંકડાશાસ્ત્રનો આધાર લેતાં લલિયાઓની ભૂયોની પણ નિષ્પક્ષપણે તપાસ થવી શક્ય બને છે, જે કે ઉત્તેપૂર્વક કરાએલી ધાલમેલને પરખવી એ ઘણું કઠણ છે. એટલું સારું છે કે ઉત્કૃષ્ટ લેખોની ભાષા આવા પ્રકારની અશુદ્ધિઓથી અલિપ્ત રહી શકી છે. તુર્ફન હાયપ્રતો પણ દ્ઘાઈને જળવાઈ રહી હોવાથી, તેમની એક જ વાચના હોવા છતાં ઘણી વિશ્વસનીય ગણાય.

માધ્યમિક ભારતીય-આર્યના અભ્યાસમાં વીરચરિત કાવ્યો અને ખૌદ-

જૈન યથોના લૌકિક સંકૃતનું અધ્યયન પણ ખાસ આવશ્યક છે. તેમાં મળી આવતા બંધારણવિરુદ્ધના ‘અભ્યાસરણી’ને આર્ય પ્રયોગોની, તેમ જ વીરચરિત કાવ્યોનાં પાદાન્તરોની આંકડાબદ્ધ ગવેયણા, ગર્ભદશામાં રહેલાં અસ્પષ્ટ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય વલણોના ઘોતક બને તેમ છે.

વિકારક બળોને વશ થઈ મધ્યકાલીન બોલચાલની ભાષાઓએ, અગિ-આરમી સદી સગભગ અર્વાચીન યુગમાં પ્રવેશ કર્યો. અર્વાચીન યુગના અભ્યાસને મુશ્કેલ બનાવતી ઘટનાઓમાં બે ખાસ ઉલ્લેખાર્હ છે. વિકસતી બોલીઓની પરસ્પર એકબીજા ઉપર થયેલી વિસ્તૃત, અનેકવિધ અને સંકુલ અસર; અને આમાં દ્રાવિડી જેવી પરભાષાનો ફાળો ફેટલો તે નક્કી કરવાની કઠિનતા.

ભારતીય-આર્યના વિકાસની આ રૂપરેખામાંથી સળંગસત્ર વિગતવાર ઇતિહાસ બનાવવા આડે બે ચાર મોટા અંતરાયો છે. એક તો ચોક્કસ સમય-નિર્ણયને અભાવે માત્ર સાપેક્ષ સમયગણના જ આપવી શક્ય છે. આથી ભાષાકીય ઘટનાઓના સીલસીલાગ્રંથ વૃત્તાંતને બદલે આપણે મોઢમ યુગોના ઉલ્લેખથી ચલવી લેવું પડે છે. પરિણામે પૃથ્વભૂમિ અને વેબનોથી વંચિત એી આ ઘટનાઓની ખરી મુલવણી કે સ્વરૂપ-ઓળખ થઈ શકતી નથી. બીજું, ઉપર સૂચવ્યું તેમ જે ભાષાભૂમિકાઓના અભ્યાસ કરવાનો છે તેમના તે તે સમયનાં જીવંત બોલચાલનાં સ્વરૂપોને બદલે આપણી પાસે સાહિત્યિક અને કૃત્રિમ ભાષાસ્વરૂપો છે. ખળખળ વહેતા ઝરણાને બદલે બંધિયાર ખાઓચિયા સાથે કામ કરવાનું છે. આથી વિકાસના વાસ્તવિક સ્વરૂપની આપણે માત્ર ઝાંખી જ કરી શકીએ છીએ. ત્રીજો અંતરાય તે ખામી ભરેલી પ્રતિપાદન-પદ્ધતિ છે. તે વિશે પણ ઉપર સૂચન કર્યું છે. આ માટે હવેથી ઇતિહાસલક્ષી પદ્ધતિનો સ્વીકાર થલો જ આવશ્યક છે. ભાષાશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં ઇતિહાસલક્ષી પદ્ધતિ એટલે દરેક ભાષાકીય હકીકત અને ઘટનાનો સ્વળ-કાળ સાથેનો પૂર્વોપર સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી, તુલનાત્મક વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અમુક ભાષા-પરિવારનો અભ્યાસ કરવો. આવી, સમયગણના અને ભૌગોલિક સ્થાનને લક્ષમાં લેતી પ્રતિપાદન-પદ્ધતિ ધડી કાઢવાથી ભારતીય-આર્યનો સળંગ વિકાસક્રમ સમજવામાં, હજી પણ-ખાસ કરીને માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ક્ષેત્રમાં રહેલાં ખાણ-ગાખડાં પૂરી દઈ શકાશે. માધ્યમિક ભારતીય-આર્યનો સામગ્રીમાં અભ્યાસ માટે હજી થલો અવકાશ છે; અને ખાસ કરીને પૂનાના ભાણ્ડારકર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર દ્વારા સંપાદિત થતા મહાભારતનું અને આલોચાનાત્મક (‘કીટીકલ’) પદ્ધતિએ સંપાદિત થતા તેવા

ખીજી પ્રથોતુ આંકડાબદ્ધ પૃથક્કરણ કરાય તો, તે તે ગ્રંથમાં મળી આવતા પાઠ મેદોમાં જળવાઈ રહેલાં માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય લક્ષણોની સ્થળમર્યાદા અને સમયગણના નક્કી કરવામાં તે ઘણું સહાયક બને. આથી અમુક શબ્દોનો વહેલામાં વહેલો ક્યારે ઉપયોગ થયો તે જાણી શકાય અને શાસ્ત્રીય કોશ તૈયાર કરવા સાથે સંકળાયેલા કોયડાઓનો પણ ઉકેલ આવે. એક બે હિદાહરણથી આ વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ થશે. દાલ્ગાદો (Dalgado) એ તેના ઈંગ્લિશ-પોર્ટુગીઝ વોકેબ્યુલરીઓ પોર્ટુગીઝ એમ લિયુઆસ એસિઆતિકાસ (એસિઆઈ ભાષા પર ફીરંગી શબ્દભંડોળની અસર) [૧૮૩૧] માં મરાઠી શબ્દ ભોપળાને એક ફીરંગી શબ્દ સાથે સાંકળ્યો છે; પણ એ જ અર્થમાં અગીઆરમી સદીની એક હાથ-પ્રતમાં બાહુકુલક મળતો હોવાથી નક્કી થાય છે કે ભોપળા ફીરંગી મૂળનો નથી પણ ગુદ તફલવ છે. મરાઠી દોન, દુળ, દુસરા, દુણા વગેરેમાં દેખાતા દ ઉપરાંત બારા, બીજ, બાવીસ જેવામાં બ દેખાય છે, તે કોઈ સમીપની બોલીના ઋણ તરીકે જ સમજાવી શકાય. પણ તેનો સ્વતંત્ર પુરાવો માધ્યમિક ભારતીય-આર્યના અભ્યાસમાંથી જ મેળવવો રહ્યો. આ બાબતમાં સંસ્કૃત કોશોમાં નોંધાયેલા સંખ્યાબંધ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય શબ્દો ખાસ તપાસ માગી લે છે.

અંતમાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળી ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ રાખી નવી પદ્ધતિએ અન્વેષણ હાથ ધરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ભારત-યુરોપીયના અભ્યાસમાં પણ આવા પ્રકારની પ્રતિપાદન-પદ્ધતિનો હમણાં હમણાં થએલો વિકાસ ઉલ્લેખનીય છે.

આ પંક્તિના ખીજી બ્યાખ્યાનમાં હું ભારતીય-આર્યના આખ્યાતિક અંગો (વર્બલ બેસિસ verbal bases) પર વિચાર કરવાનું, સાદસ-ભર્યું ગણી શકાય તેવું પગલું લઈશ. તે એટલા માટે કે તેમાંથી દોરેલા નિર્ણયો ભારતીય-આર્યને ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ લાગુ પાડી એટલે શુ, એ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ કરી શકશે.

અધ્યાન બીજું

ભારતીય-આર્યનાં આખ્યાતિક અંગે

આમાં અને આની પછીના અધ્યાનમાં ભારતીય-આર્યના સમગ્ર સમ્બંધોળભાષી માત્ર આખ્યાતિક અંગેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઇલાવટ કરવામાં આવી છે.

સામગ્રી

આવા અભ્યાસ માટે પ્રાચીન, મધ્ય તેમજ અર્વાચીન યુગો માટે આપણને કેટલીક સામગ્રી મળે છે પાણિનિ(આશરે ઇ. પૂર્વે પાંચમી સદી)-નો ધાતુપાઠ [વેસ્ટર્ગાર્ડ^૧ Westergaard સંપાદિત-૧૮૪૧; બોટ્લિગ્ક^૨ Bohtligk સંપાદિત-૧૮૮૭] અને તેના પરની ક્ષીરસ્વામી (આશરે ૧૦૫૦) કૃત ક્ષીરતરંગિણી [લીબીશ^૩ Libisch સંપાદિત-૧૯૩૦], માધવીય ધાતુવૃત્તિ (આ. ૧૩૫૦), ભદ્રેશ દીક્ષિતની (આ. ૧૬૩૦) વૃત્તિ, વગેરે, આદિ ધાતુપાઠ (આ. ૪૭૦) [લીબીશ-સંપાદિત], દુર્ગસિદ્ધ^૪ કૃત (આ. આઠમી સદી) ક્રાંતંત્રધાતુપાઠ (લીબીશ-સંપાદિત, ૧૯૧૯); શાકટાપન ધાતુપાઠ (નવમી સદી), હેમચંદ્રધાતુપાઠ (બારમી સદી); હર્ષકીર્તિ^૫ કૃત સારસ્વત ધાતુપાઠ (સાળમી સદી),-વગેરે પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય માટે ગણાવી શકાય. સંસ્કૃત ધાતુઓના સામાન્ય અભ્યાસની દૃષ્ટિએ હુવીટની (Whitney) ('ધ રિટ્સ, વર્બ-ફોર્મ્સ', એન્ડ પ્રાઇમરી ડેરિવેટીવ્ઝ ઓફ ધ સંસ્કૃત લેન્ગ્વેજ) સંસ્કૃત ભાષાના ધાતુઓ, આખ્યાતિક રૂપો અને કૃદન્ત રૂપો, ૧૮૮૫) એ મંથ લખ્યો. પીટર્સબર્ગના બૃહદ્ અભિધાન-કોશ (૧૮૫૫-૭૫)માં એકઠી કરાયેલી સામગ્રીનો એમા ઉપયોગ કરાયો હતો. આ દિશામાં આ પછીના સૌથી વધારે ખ્યાન ખેત્રે તેવા પ્રયત્ન લેખે લીબીશનો (માટેરીઆલીન લુમ ધાતુપાઠ (ધાતુપાઠ માટેની સામગ્રી), ૧૯૨૧) એ ત્રય ગણાવી શકાય.

માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય તરફ વળતાં પાલિ માટે ધાતુપાઠ, ધાતુમંજુષા (અને દિનેસ આન્ડર્સન^૬ Dines Andersen અને હેલ્મર સ્મીથ^૭ Helmer Smith સંપાદિત, ૧૯૨૧) અને ધાતુમાલા (હેલ્મર સ્મીથ સંપાદિત, ૧૯૨૯) એ પ્રસિદ્ધ થયા છે. આને આધારે મે' ('રિટ્સ ઓફ ધ પાલિ ધાતુપાઠ' 'પાલિ ધાતુપાઠગત ધાતુઓ', પ્રસિદ્ધ બુચેટીન ઓફ ધ ડક્કન કોલેજ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, માર્ચ, ૧૯૪૦) એ નામ નીચે પાલિ ધાતુઓનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પ્રાકૃત માટે, હેમચન્દ્ર, કમદીશ્વર, માર્કણ્ડેય, રામશર્મન, ત્રિવિક્રમ ચણ્ડ વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં, તેમ જ ધનપાલની પાઈચલચ્છીનામમાળા અને હેમચન્દ્રની દેશીનામમાલા જેવાં દેશી કાશોમાં સામગ્રી પડેલી છે. ગ્રીસમાં આ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરીને પ્રાકૃત ધાત્વાદેશજ એકાડિંક દુ ધ વેસ્તર્ન એંડ ઇસ્તર્ન સ્કુલ્જ આવે પ્રાકૃત ગ્રામેરીઅન્જ, પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય સંપ્રદાયના વૈયાકરણો પ્રમાણેના પ્રાકૃત ધાત્વાદેશો (૧૯૨૪) એ ગ્રંથમાં પ્રાકૃત ધાતુઓનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આથી બહુ જ વહેલાં ડેલિઅસે (Delius) રાદિકેસ પ્રાકૃતિકાએ ('પ્રાકૃત ધાતુઓ' ૧૮૩૯), એ ગ્રંથ લખેલા.

અંગોનું વર્ગીકરણ

હુવીદની તેના ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં આખ્યાતિક અંગોના આખા સમુદાયને છ વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે : વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત, બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત, ઔપનિષદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત, સૂત્ર સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત, વીર્યચરિત સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત અને પ્રશિક્ષાલીન સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત. હુવીદનીના આ છ વિભાગો સામાન્યપણે ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલા છે : (૧) ભાષાની માત્ર પ્રાચીન ભૂમિકામાં પ્રચલિત હોય તેવાં અભિધાનો; (૨) માત્ર અર્વાચીન ભૂમિકામાં પ્રચલિત હોય તેવાં અભિધાનો; અને (૩) પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન બંને ભૂમિકામાં પ્રચલિત હોય તેવાં અભિધાનો.

ખીજી દૃષ્ટિએ પણ આખ્યાતિક અંગોની વર્ગવહેંચણી થઈ શકે તેમ છે : (૧) આનુવંશિક અંશ—(અ) ભારત—યુરોપીય અંગો : (કા) ભારત ધરાનીય અંગો; (૨) અ—ભારત—યુરોપીય ઋણ—અંગો : આ ઉપરનો અંશ એ નવતર અંશ છે. નવા વિચારો, અનુભવો અને વસ્તુઓની અભિવ્યક્તિ માટે દરેક ભાષાના—અને ખાસ કરીને જીવન્ત ભાષાના—દૃતિકાસમાં નવાં નવાં અભિધાનોની જરૂર જોવી થતી હોય છે. તેવી જરૂર પૂરવા માટે આ નવતર અંશ સ્વીકારાયેલો છે.

ઉપસંગ્રહ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત થયાં હોય તેવાં પ્રાચીન ભારતીય—આખ્યાતિક અંગોના ગણવાર આંકડાઓ હુવીદનીએ આમ આપ્યા છે :

અદાદિ	(૨)	૧૪૩	ક્યાદિ	(૯)	૫૨
જુહોત્યાદિ	(૩)	૪૯	બ્યાદિ	(૧)	૫૨૯
રુધાદિ	(૭)	૨૯	તુદાદિ	(૬)	૧૪૨
સ્વાદિ	(૫)	૫૦	દિવાદી	(૪)	૧૩૩
તન્વાદિ	(૮)	૮	કુલ		૧૧૩૬

આ દરેકમાં માત્ર પ્રાચીન ભૂમિકામાં મળતા, પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ભૂમિકામાં મળતા, અને માત્ર અર્વાચીન ભૂમિકામાં મળના—એવા ત્રણ વિભાગ છે. દાખલા તરીકે જીભ ગણના ૮૦ ધાતુઓ એવા છે કે જે માત્ર પ્રાચીન ભૂમિકામાં જ વપરાયા છે. પછીની ભાષામાં તે ન દેખાતા હોવાથી, તે ભૂમિકાની દૃષ્ટિએ એ કાલગ્રસ્ત અંશ છે. ૪૯ ધાતુઓ બંને ભૂમિકામાં મળે છે. આ સ્થિર અંશ છે. બાકીના ૧૪ ધાતુઓ માત્ર અર્વાચીન ભૂમિકામાં જ મળે છે. આ નવતર અંશ છે. હૂવીરનીએ નોંધેલા ૧૧૩૬ ધાતુઓમાંથી આશરે ૮૦૦ વૈદિક સાહિત્યમાં અને બાકીના ચારસોએક વીરચરિત અને પ્રશિષ્ટ-કાલીન સાહિત્યમાં મળે છે. આ ચારસોમાંથી અરધા જેટલા ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાંથી વારસામાં ઊતરી આવેલા છે. તેમની વિભાગવહેંચણી કરીએ તો, (અ) ૧૭૧ એવા છે કે જે માત્ર વૈદિક ભાષામાં મળે છે; (આ) ૩૧૮ અંગે સામાન્યપણે વપરાયેલા છે; (ઇ) ૧૨૨ માત્ર પ્રશિષ્ટકાલીન (કે વીરચરિત) સંસ્કૃતમાં જ મળે છે. પ્રાચીન ભૂમિકામાં અતુલપ્રમાણ એવા આ ભારત-યુરોપીય મૂળના ૧૨૨ ધાતુઓની ઉપપત્તિ કેમ આપવી? આ માટે બે શક્યતા છે; (૧) ખીજા ભારત-યુરોપીય (ગ્રીક, ઇરાની વગેરે) ભાષાઓ સાથે ભારતીય-આર્યનો સંપર્ક થયેલા સાબિત કરી શકાય તો કેટલાક ધાતુઓ સ્વીકૃત શબ્દો તરીકે આવ્યા હોય; (૨) કેટલાક ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાંથી પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય દોઢખોલીઓમાં ઊતરી આવેલા અને માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં જળવાયેલા હોય; અને ભાષાભૂમિકાના પક્ષદાઓ સાથે ખવનિવિકાર અને રૂપવિકાર પામતાં પામતાં, એ લૌકિક ભાષાભેદોને સાહિત્યકીય સ્વરૂપ મળ્યું, ત્યારે તે સામાન્ય પ્રચારમાં આવ્યા હોય. પછીથી તે વેળાના પ્રાકૃત સ્વરૂપને અતિસંસ્કર ('સંસ્કૃત-સ્વરૂપ') અપાયો હોય કે તેમનું સંસ્કૃતીકરણ કરાયું હોય અને એ સ્વરૂપમાં ઉપરે ધાતુપાઠમાં નોંધાયા હોય.

રૂપતંત્રમાં થયેલાં પરિવર્તન

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભારતીય-આર્ય આખ્યાતસામગ્રી તપાસતા તેનાં સ્વરૂપ અને રૂપમાં આવેલા પક્ષદાઓ સ્પષ્ટપણે આપણી સામે ઉપસ્થિત થાય છે. ભારતીય-આર્ય આખ્યાતિક અંગોમાં વિવિધ ગણો, અર્થો ('મુદ્ડ' moods) અને પ્રયોગો ('વૉયસીજ' voices) અનુસાર વિવિધ રૂપો ધરવાની શક્તિ હતી. પદમાં થયેલા ફેરફારો આપણે તપાસીએ તો જણાશે કે કેટલાક ધાતુઓ પ્રાચીન ભૂમિકામાં અમુક એક પદના છે, જ્યારે પછીની ભૂમિકામાં તેથી જુદા જ પદમાં અથવા તો બંને પદમાં વપરાતા થયા છે. દા. ત. યસત્ (વૈદિક), અસતે

(વીરચરિત); અસ્યતે (ઋગ્વેદિક), અસ્યતિ, આસ્તે, આસ્તિ (વીર-ચરિત); ઇચ્છતિ (વૈદિક), ઇચ્છતે (પ્રશિષ્ટકાલીન), વગેરે. પ્રાચીન ભૂમિકામાં પરસ્મૈપદી હોય પણ પછીથી આત્મનેપદી થયા હોય એવા ધાતુઓની સંખ્યા આશરે ૧૫૦ ની છે; આત્મનેપદીના પરસ્મૈપદી થયા હોય તેવાની સંખ્યા ૧૦૦ ની છે; જ્યારે ૧૦૦ બંને ભૂમિકામાં ઉભયપદી રહ્યા છે. આ પદવ્યવસ્થાનું કારણ શું? પરસ્મૈદ અને આત્મનેપદ વચ્ચે મૂળમાં રહેલા સક્રમક-અક્રમકનો તાત્વિક ભેદ, સમય જતાં ભાષામાંથી હુપ્ત થઈ ગયો. માત્ર તેમના નામમાં તે અવશિષ્ટ રહી ગયો. આમ પદ વ્યાકરણી પદાર્થ (કેટેગરી category), તરીકે નિરર્થક બનતાં પદ પ્રમાણે લગાડવાના પ્રસંગોમાં પણ શિથિલતા આ વી અને છંદના ચોક્કસમાં ખેસાડવા માટે જરૂર પડે ત્યાં એકને બદલે બીજું પદ વાપરવું સગવડ ભર્યું બન્યું. વળી ૪ થા ગણના આત્મનેપદી ધાતુના કર્તરિ રૂપો અને કર્મણિ રૂપો વચ્ચે આધાત (એક્સન્ટ accent) પૂરતો જ ફરક હોવાથી, સમય જતાં તે ગણમાં પદ બાબત શિથિલતા પ્રવર્તવા લાગી વીરકાવ્યોમાં તો પદવ્યવસ્થાનાં કેટલાંય ઉદાહરણો મળે છે. આ વિષયને આંકડાવાર અભ્યાસ થવો જરૂરી છે. અર્થવાહકતા લોપાતાં અંતમાં માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભૂમિકા સુધીમાં તો પદનો વિભાગ તદ્દન હુપ્ત થઈ ગયો.

ભારતીય વૈયાકરણોએ ધાતુઓના જુદા જુદા ગણમાં કરેલા વર્ગીકરણનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, ગણવ્યવસ્થાનાં પચાસિક ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. અનતિ (વૈદિક), અનિતિ; અમેત્ (વૈદિક), અમીતિ; નવતે (વૈદિક), નુવતે (પ્રશિષ્ટ૦), વનતે (વૈદિક), વનુતે, વગેરે. પહેલા અને છઠ્ઠા ગણ વચ્ચે આધાત ('એક્સન્ટ' accent) પૂરતો જ ભેદ હોવાથી તેમની વચ્ચે ગરબડ થવાની ઘણી સંભાવના હતી. સમગ્ર રીતે જોતાં કહી શકાય કે પાછલા યુગ કરતાં આગલા યુગની ભાષાભૂમિકામાં અનુક્રમ એક અંગમાંથી જુદા-જુદા ગણોને અનુસરતા પ્રાતિપદિકો ધડવાની વધારે પ્રમાણમાં શક્તિ હતી. પાછળના યુગમાં સાધારણીકરણ (નોર્મલાઇઝેશન' normalization) અને અવિકરણી અંગોને વિકરણી બનાવવા ('થેમેટાઇઝેશન' thematization)નું વલણ વધ્યું ગયું છે. વળી કેટલીક બાબતમાં એક અંગને સ્થાને બે અંગો વપરાતાં થયાં છે. દા. ત. મૂળ $\sqrt{\text{દ્ર}}$ ને સ્થાને પાછળના અપ્રયમાં $\sqrt{\text{ઘ}}$ પણ વપરાતું થયું છે. તેવી જ રીતે ગણચિહ્ન ધાતુદેહનું અંશભૂત ગણાવાથી, પ્રશિષ્ટકાલીન ભૂમિકામાં કેટલાંક નવાં આખ્યાતિક અંગો અસ્તિત્વમાં આવેલાં છે. દા. ત. $\sqrt{\text{પ}}$ -માંથી $\sqrt{\text{પૂ}}$ -. આમ આખ્યાતિક અંગોમાં વિવિધ પરિવર્તન થયાં છે.

મત બાંધતાં પહેલાં માધ્યમિક તેમજ અર્વાચીન ભારતીય-આય' લાખા-ભૂમિકાઓને તપાસવાની જરૂર છે. કેમ કે કેટલાક ધાતુપાટના ધાતુઓના અર્વાચીન અવતારો તેમાંથી મળી આવે છે.

ધાતુપાઠના કેટલાક ધાતુઓ દેખીતા જ માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં પ્રચલિત કેટલાક ધ્વનિવલણોને આધારે ઘડયા છે. √સ્લેવ્-> √ગેવ્-, કે √સ્લેવ્-> મેવ્-માં અસ્થિર વ્યંજનસ્તબ્દોનું ઋજૂકરણ ('સીમેલીફિકેશન') દેખાઈ આવે છે. [મૂળ√ઞ્-ના વિસ્તારથી સધાયલા] *√ઞ્-ના રૂપાન્તરો √ઞ્- (વૈદિક), *હ્- (વૈદિક), ને √અદ્- (પ્રશિષ્ટ૦) માં; √કૃત્- : √કૃદ્-માં; √છૃત્- : છૃદ્-માં; √ગૃજ્- । √ગજ્-, √ગૃજ્- : ગુજ્-માં, √*મૃત્- : √મદ્-માં કે √મૃય્- : √મૃદ્-માં, માધ્યામિક ભારતીય-આર્યમાં સામાન્યપણે જાણીતી બે પ્રક્રિયા—ઋક્- રનું રૂપાન્તર અને ધણુખરું તેનો સહચારી મૂર્ધન્યભાવ—સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. √ચુષ્- : √ચુષ્- કે √અર્ષ્- : √અર્વ્- જેવામાં અધોધનુ ધોધીકરણ છે. પ્રાસાનુપ્રાણિત શબ્દઘટતરને આધારે કેટલાક ધાતુઓ સમજાવી શકાય તેમ છે. આ પણ એક માધ્યામિક ભારતીય-આર્ય વલણ છે. સંખ્યાબંધ અંગ્રેજી માધ્યામિક ભારતીય-આર્યમાંથી અતિસંસ્કાર કરી રચીકારી લીધેલા હાયારૂપો ('બેકફોર્મેશન' back formation) તરીકે સમજાવી શકાય તેવા છે. બાકી કેટલાક આખ્યાતવિસ્તારના સિદ્ધાન્તના ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે.

આથી માધ્યમિક તેમ જ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાઓ, ધરાની વગેરે ઇતર ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ અને દ્રાવિડી, મુણ્ડા વગેરે પડોશના ભાષાકુળો-એ સૌને ગણતરીમાં લીધા વિના 'ધાતુપાઠો એક-આરામી વિદ્વાનોએ પ્રામાણિક ધાતુસામગ્રીમાં કૃત્રિમ કચરો બેળવીને ધડી કાઢ્યા છે' એવા નિર્ણય બાંધી દેવા એ તદ્દન અયોગ્ય છે. ઉલટું તેમના શુશુદ્ધશન તરીકે કેટલુંક મહાવીર શકાય તેમ છે. દા. ત. તેમણે આપેલા ધાતુસ્વરૂપોમાં કોઈક વાર, બીજે ન જળવાઈ રહેલા લક્ષણ જળવાઈ રહેલાં દેખાય છે. વળતિ (<મૂળવર્તિ)માં અણધાર્યો અને બીજે ક્યાંઈથી ન જાણી શકાય તેવો મૂળ ધાતુના અપધ્વનિરૂપ ('એન્થ્રાક્ષિટ ફોર્મેશન')નો અવશેષ છુપાએલો છે. $\sqrt{\text{મસ્જૂના સ્ત્રી}}$ જાણુ આપણને ધાતુપાઠ દ્વારા જ થાય છે. એ ખરું કે તેમાં કેટલીક ભૂલો પણ થએલી દેખાય છે. દા. ત. $\sqrt{\text{સજ્જૂના મૂળરૂપ તરીકે ખોટી રીતે જ } \sqrt{\text{સજ્જૂના આધ્યુ}}}$ છે પણ આવા રજાખજા દાખલા પરથી ધાતુપાઠકરો કોઈ એલાણુ કે નવશિખાઉ પંડિતમંત્ર્યો હતા એવા આત્યંતિક નિર્ણય પર આવી જવું એ જરા પણ ઉચિત નથી.

ધાતુપાઠ અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો

ભારતીય-આર્યના આખ્યાતિક અંગોની હુવીટનીએ કરેલી ચર્ચામાં ખાસ લક્ષ્ય એવું તેથી બાબત એ છે કે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ આપેલા ધાતુપાઠોની તેમાં સખત ટીકા કરવામાં આવી છે. હુવીટનીનાં સંશોધન પ્રમાણે માત્ર ૧૧૩૬ ધાતુઓ સાહિત્યમાં પ્રત્યક્ષપણે યોગ્યએવા મળે છે, એટલે એટલા જ ધાતુઓ ખરા અને પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. આથી પાણિનિએ આપેલી ધાતુઓની આશરે ૨૩૦૦ ની સંખ્યામાંથી અરધાને વ્યાકરણકરોએ કૃત્રિમરીતે ધડી ઢાઢેલા ગણવા નેઈએ.^૧ ધાતુપાઠમાં ધ્રુસાડવામાં આવેલા આ કચરો તદ્દન અપ્રમાણિત ગણવો નેઈએ. પણ ખીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ હુવીટનીના આ અભિપ્રાયને સખત રીતે વખોડી દાખ્યો છે. વેબર (Weber), બેન્ફે (Ben-fey) વગેરે સંસ્કૃત વૈયાકરણોને વિશ્વસનીય ગણવાના મતના હતા. બ્યુહરે (Buehler) હુવીટનીના મતની ચર્ચા કરતા એક લેખમાં^૨ હુવીટનીએ અપ્રમાણિત ગણેલા ધાતુપાઠગત કેટલાક ધાતુઓ પાલિ-પ્રાકૃતમાં અથવા અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય^૩ ખોલીઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાનું દેખાડ્યું છે. આમ ધાતુપાઠના કેટલાક ધાતુઓ ભારત-યુરોપીય મૂળના હોઈ, લૌકિક ભાષાઓમાં જળવાઈ રહીને માધ્યમિક અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં ઊતરી આવેલા છે.^૪

ધાતુપાઠના ધાતુઓ સામે ખીજા એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે તેમાના કેટલાક તો પ્રાસમેળ કે ધ્વનિસંવાદની અસર ઉપજાવવા માટે ધડી ઢાઢવામાં આવ્યા હોય તેમ લાગે છે. દા. ત. સેવ્, ગેવ્, ગ્લેવ્. પણ આ દલીલમાં અંશતઃ જ સત્ય રહેલું છે. માત્ર પ્રાસમેળ કે ધ્વનિસંવાદ ધાતુઓને કૃત્રિમ ન ઠરાવી શકે.

घस्, भस् કે इनोति, हिनोति, जिनोतिમાં પ્રાસમેળ હોવા છતાં, તે તદ્દન પ્રમાણિત ધાતુઓ છે. ખરૂં જોતા, ધાતુપાઠોના ધાતુઓ વિશે સર્વસ્પર્શી શાસ્ત્રીય

૧ જુઓ હુવીટની 'રીન્યુ-ઓવ રીસર્ટ સ્ટીજ ઇન હિન્દુ આયર' (હિન્દુ વ્યાકરણને લગતાં નવાં અધ્યયનોનું અવલોકન) - 'અમેરિકન જર્નલ ઓવ શીયોલોજી', ગ્રંથ ૧૪ તે પહેલાં હુવીટની (અમેરિકન જર્નલ ઓવ શીયોલોજી' ગ્રંથ ૫), એડગ્રેન (Edgren), વર્જલ રૂડસ ઓવ સંસ્કૃત લેન્ગ્વેજ, (સંસ્કૃત ભાષાના આખ્યાતિક ધાતુઓ) 'જર્નલ ઓવ ધી અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી', ગ્રંથ ૧૧

૨ જુઓ, 'ઈન્ડિઅન એન્ડીક્યુવરી', જુન-સપ્ટે. ૧૮૯૪

૩ આ વિષય માટે સરખાવો, ગ્રે (Grey) (શિક્ષીય પ્રાકૃત-ઈન્ડો-યુરોપીયન ઇટીમોલોજી), (પંદર પ્રાકૃત-ભારત-યુરોપીય ન્યુનપતિઓ) 'જર્નલ ઓવ ધી અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી', ગ્રંથ ૧૦, અંક ૩, ૫૧ ૩૪૩, સપ્ટે ૧૯૪૦.

મત બાંધતાં પહેલાં માધ્યમિક તેમજ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષા-ભૂમિકાઓને તપાસવાની જરૂર છે. કેમ કે કેટલાક ધાતુપાઠના ધાતુઓના અર્વાચીન અવતારો તેમથી મળી આવે છે.

ધાતુપાઠના કેટલાક ધાતુઓ દેખીતા જ માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં પ્રચલિત કેટલાક ધ્વનિવલણોને આધારે ધડાયા છે. √સ્લેવ્-> √મેવ્-, કે √સ્લેવ્-> મેવ્-માં અસ્થિર વ્યંજનસ્તબ્ધોનો ઋજૂકરણ ('સીમ્પ્લીફિકેશન') દેખાઇ આવે છે. [મૂળ√ઋ-ના વિસ્તારથી સધાયલા] *√ઋત્-ના રૂપાન્તરો √મત્-(વૈદિક), *હૃત્-(વૈદિક), ને √મદ્-(પ્રશિષ્ટ૦) માં; √કન્ત્-: √કુદ્-માં; √છન્ત્-: છુદ્-માં; √ગુજ્-: √ગજ્-, √ગુઙ્-: ગુઙ્-માં, √*મૃત્-: √મદ્-માં કે √મૃષ્-: √મુષ્-માં, માધ્યામિક ભારતીય-આર્યમાં સામાન્યપણે જાણીતી બે પ્રક્રિયા—ઋકા-રત્ન રૂપાન્તર અને ધણુખટું તેના સક્રિયારી મૂર્ધન્યભાવ—સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. √ચુષ્-: √ચુષ્- કે √મર્ષ્-: √મર્ષ્- જેવામાં અધોધતુ ધોપીકરણ છે. પ્રાસાનુપ્રાણિત રાષ્ટ્રધ્વજરને આધારે કેટલાક ધાતુઓ સમજાવી શકાય તેમ છે. આ પણ એક માધ્યામિક ભારતીય-આર્ય વલ્લણ છે. સંખ્યાબંધ અંગે માધ્યામિક ભારતીય-આર્યમાંથી અતિસંસ્કાર કરી સ્વીકારી લીધેલા છાયારૂપો ('બેકફોર્મેશન' back formation) તરીકે સમજાવી શકાય તેવા છે. બાકી કેટલાક આખ્યાતવિસ્તારના સિદ્ધાન્તનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે.

આથી માધ્યમિક તેમજ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાઓ, ઈરાની વગેરે ઈતર ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ અને દ્રાવિડી, યુરુઝા વગેરે પડોશના ભાષાકુળો-એ સૌને ગણતરીમાં લીધા વિના 'ધાતુપાઠો એક-આરામી વિદ્વાનોએ પ્રામાણિક ધાતુસામગ્રીમાં કૃત્રિમ કચરો ભેળવીને ઘડી કાઢ્યા છે' એવા નિર્ણય બાંધી દેવો એ તદ્દન અયોગ્ય છે. હિલકુ તેમના ગુણદર્શન તરીકે કેટલુંક ગણાવી શકાય તેમ છે. દા. ત. તેમણે આપેલા ધાતુસ્વરૂપોમાં કોઈક વાગ, ખીજે ન જળવાઈ રહેલાં લક્ષણ જળવાઈ રહેલાં દેખાય છે. પઠતિ (<*પૃષતિ)માં અણધાર્યો અને ખીજે ક્યાંધથી ન જાણી શકાય તેવો મૂળ ધાતુના અપધ્વનિરૂપ ('એન્સાઈલિડેમ્'જન'નો અપરોક્ષ ધ્રુવરૂપ) છે. √પ્સત્-ના સ્ત્રી જાણુ આપણને ધાતુપાઠ દ્વારા જ યાવ્ય છે. એ ખરું કે તેમાં કેટલીક ભૂલો પણ ચંચેલી દેખાય છે. દા. ત. √લજ્-ના મૂળરૂપ તરીકે ખોટી રીતે જ √લજ્-આધ્ય છે. પણ આવા રજાખજા દાખલા પરથી ધાતુપાઠકારો કોઈ લેભાગુ કે નવશિખાઈ પંડિતમન્યો હતા એવા આત્યંતિક નિર્ણય પર આવી જતું એ જરા પણ હિચિત નથી.

અંતમાં, સૂચન કરવાનું કે પ્રાચીન ભારતીય-આર્યની પાછલી ભૂમિકામાં જ મળી આવતા ભારત-યુરોપીય અંશનું ફરી અન્વેષણ ફરી તેને માધ્યમિક ભારતીય આર્યમાંથી જાપા-ધરતર ('બેક-ફોર્મશન') થઈ પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાં પ્રવેશેલા અંશ તરીકે, અથવા તો ખીજ ભારતગાહ ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાંથી ઋણરૂપે સ્વીકારાએલા અંશ તરીકે (કેમ કે ખાસ ફરીને મૌર્યયુગ દરમિયાન તેમ જ તે પહેલાં પણ ભારતવાસીઓ અને ગ્રીકો વચ્ચે ફટલોક સંપર્ક થએલા) ધટાવવો એ જરૂરી છે. ભારતીય-આર્યની અધીય ભૂમિકાઓના શબ્દ-ભડાળનો, ઉક્ત પ્રકારની પ્રતિપાદનપદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો જ ભારતીય-આર્યને ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રની મહોગ્ગાપ લાગે.

ઉપસંહાર

અંતમાં, સૂચન કરવાનું કે પ્રાચીન ભારતીય-આર્યની પાઠવી ભૂમિકામાં જ મળી આવતા ભારત-યુરોપીય અથવા ફરી અન્વેષણ ફરી તેને માધ્યમિક ભારતીય આર્યમાથી જાણા-ધરતર ('બેક-ફોર્મશન') થઈ પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાં પ્રવેશોલા અંશ તરીકે, અથવા તો ખીજ ભારતઆલ ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાથી ઝલુરપે સ્વીકારાએલા અંશ તરીકે (કેમ કે ખાસ કરીને મૌર્યયુગ દરમિયાન તેમ જ તે પહેલા પશુ ભારતવાસીઓ અને ગ્રીકો વચ્ચે કટલાક સપર્ક થએલા) ઘટાવવા એ જરૂરી છે ભારતીય-આર્યની બધીય ભૂમિકાઓના શબ્દ-ભડોળનો, ઉક્ત પ્રકારની પ્રતિપાદનપદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો જ ભારતીય-આર્યને ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રની મહોરછાપ લાગે.

અંતમાં, સચન કરવાનું કે પ્રાચીન ભારતીય-આર્યની પાઠશાળા ભૂમિકામાં જ મળી આવતા ભારત-યુરોપીય અંશનું ફરી અન્વેષણ ફરી તેને માધ્યમિક ભારતીય આર્યમાથી ળાયા-ઘડતર ('બેક-ફોર્મેશન') થઈ પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાં પ્રવેશેલા અશ તરીકે, અથવા તો બીજી ભારતગ્રાહ્ય ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાથી ગ્રજુરૂપે સ્વીકારાએલા અંશ તરીકે (કેમ કે ખાસ કરીને મૌર્યયુગ દરમિયાન તેમ જ તે પહેલાં પણ ભાગતવામીઓ અને ગ્રીકો વચ્ચે દૃષ્ટાંત સંપર્ક થએલા) ઘટાવવા એ જરૂરી છે ભારતીય-આર્યની બધીય ભૂમિકાઓના શબ્દ-લઢાળનો, ઉક્ત પ્રકારની પ્રતિપાદનપદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો જ ભારતીય-આર્યને ઇતિહાસસક્ષી ભાષાશાસ્ત્રની મહોરછાપ લાગે.

*

ઉપસંહાર

અંતમાં, સૂચન કરવાનું કે પ્રાચીન ભારતીય-આર્યની પાછલી ભૂમિકામાં જ મળી આવતા ભારત-યુરોપીય અંશનું ફરી અન્વેષણ ફરી તેને માધ્યમિક ભારતીય આર્યમાથી જાયા-ઘડતર (‘બેક-ફોર્મશન’) યર્ષ પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાં પ્રવેશેલા અશ તરીકે, અથવા તે બીજી ભારતગ્રાહ્ય ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાથી ઋણરૂપે સ્વીકારાએલા અંશ તરીકે (કેમ કે ખાસ કરીને મૌર્યયુગ દરમિયાન તેમ જ તે પહેલાં પણ ભારતવાસીઓ અને ગ્રીકો વચ્ચે કટલોક સંપર્ક થએલો) ઘટાવવો એ જરૂરી છે. ભારતીય-આર્યની બધીય ભૂમિકાઓના શબ્દ-ભડોળનો, ઉક્ત પ્રકારની પ્રતિપાદનપદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવામા આવે, તે જ ભારતીય-આર્યને ઇતિહાસગ્રહી ભાષાશાસ્ત્રની મહોરછાપ લાગે.

✱

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

ભારતીય-આર્યનાં આખ્યાતિક અંગો (ચાલુ)

લૌકિક જોલીઓમાં જળવાઈ રહેતો પ્રાચીન અંશ

“અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં દેખાતા, સંસ્કૃત કોશોમાં અપનાવાયેલા કે ધાતુપાદોમાં અંગો તરીકે નોધાયેલા કેટલાય પ્રાકૃત શબ્દોને માટે સંસ્કૃતમાં કાતો બહુ દૂરદૂરના સહજન્ય શબ્દો મળતા હોય અથવા તે તેમને મળતુ કંઈ પણ ન હોય એ હકીકત ખૂબ જ જાણીતી હોવાથી હવે અર્થથી પર છે. પણ, તપાસ કરતા જણાય છે કે આવા પ્રાકૃત શબ્દોની સારી એવી સંખ્યા ભારત-યુરોપીયની અ-ભારતીય શાખાઓમાં જાણીતા અંગોમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય તેમ છે. આથી એ દેખીતુ છે કે પાલિસહિત પ્રાકૃતના જુદાજુદા ભાષાભેદોનો આ દૃષ્ટિએ કાર્યેથી અભ્યાસ ભારતીયવિદોને તેમ જ ભારત-યુરોપીયવિદોને ઉપયોગી નીવડે.”^૧

એ આ લેખ દ્વારા અન્વેષણુ એક હજી થતું ધ્યાન નહિ પામેલા ક્ષેત્ર તરફ અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. સાહિત્યભાષામાં જેમની નિશાની પણ ન મળતી હોય તેવા કેટલાક પ્રાચીન ભૂમિકાના શબ્દો લોકભાષામાં કેટલીક વાર જળવાઈ રહ્યા હોય છે. આ વસ્તુને આધારે પ્રાકૃતોની કે અર્વાચીન દેશભાષાની ‘દેશ્ય’ સામગ્રીના કેટલાક અંશના મૂળ માટે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાની તપાસ ફળપ્રદ નીવડવાની ધણી શક્યતા છે. પણ આ પ્રકારના અન્વેષણુ ભયસ્થાન નજર બહાર ન રહેવું જોઈએ. કોઈ વાર અમુક શબ્દ ભારતની ભૂમિ પર જ સધાયેલા વિકાસને આધારે સમજાવી શકાય તેમ હોય તો પણ તે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાના જળવાઈ રહેલા અવશેષ તરીકે ખપી જવા સંભવ છે, કેમ કે એ બે ક્ષેત્રને વિભક્ત કરતી સ્પષ્ટ મરજદ-રેખ નિશ્ચિત થઈ નથી. પાલિ સીસતિના થી-નો દીર્ઘ ઈ જુલ બ્લોચ (Jules Bloch) અને હેલ્મર સ્મીથ (Helmer Smith) ના મતે ભારત-યુરોપીય (*વી) *wi નો અવશેષ છે, અને એના આધારમાં તેઓ લેટીન વીગિન્તિ (viginti) ટાકે છે. પણ ટર્નર માને છે કે આ બાબતમાં ભારતીય ભૂમિકાથી આગળ જવાની જરૂર નથી. કારણ, સાર્વપને લીધે નિપ્પત્ર થયેલા એવઘ જિખમ્યજનોના ઝજ્જલાવ સાથે તેમની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ કરવાનું ધ્વનિવલણ પાલિમાં સુપરિતચિત છે. તેને આધારે સં. સિહ-

૧ એ શીફ્ટન પ્રાકૃત-ઈટાલિયન ઇટાલિયન (૧૯૨૨ પ્રાકૃત-ભારતયુરોપીય ન્યુપતિઓ) જર્નલ એવ ધી અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ૬૦ (૧૯૪૦), ૩૬૧.

ઉપસંહાર

અંતમાં, સૂચન કરવાનું કે પ્રાચીન ભારતીય-આર્યની પાછલી ભૂમિકામાં જ મળી આવતા ભારત-યુરોપીય અંશનું ફરી અન્વેષણ ફરી તેને માધ્યમિક ભારતીય આર્યમાંથી જાયા-ઘડતર (‘એક-ફોર્મેશન’) થઈ પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાં પ્રવેશેલા અથ તરીકે, અથવા તો બીજી ભારતગ્રાહ્ય ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાંથી ઋણરૂપે સ્વીકારાએલા અંશ તરીકે (કેમ કે ખાસ કરીને મૌર્યયુગ દરમિયાન તેમ જ તે પહેલાં પણ ભારતવાસીઓ અને ગ્રીકો વચ્ચે કટલોક સંપર્ક થએલા) ઘટાવવો એ જરૂરી છે. ભારતીય-આર્યની બધીય ભૂમિકાઓના શબ્દ-સંકલનનો, ઉક્ત પ્રકારની પ્રતિપાદનપદ્ધતિએ અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો જ ભારતીય-આર્યને ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રની મહોરછાપ લાગે.

✱

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

ભારતીય - આર્યનાં આખ્યાતિક અંગો (ચાલુ)

લૌકિક બોલીઓમાં જળવાઈ રહેતો પ્રાચીન અંશ

“અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં દેખાતા, સંસ્કૃત કાશોમાં અપનાવાયેલા કે ધાતુપાદોમાં અંગો તરીકે નોધાયેલા કેટલાય પ્રાકૃત શબ્દોને માટે સંસ્કૃતમાં કાંતો બહુ દરદરના સહજન્ય શબ્દો મળતા હોય અથવા તે તેમને મળતું કંઈ પણ ન હોય એ હકીકત ખૂબ જ જાણીતી હોવાથી હવે ચર્ચાથી પર છે. પણ, તપાસ કરતાં જણાય છે કે આવા પ્રાકૃત શબ્દોની સારી એવી સંખ્યા ભારત-યુરોપીયની અ-ભારતીય સાખાઓમાં જાણીતા અંગોમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય તેમ છે. આથી એ દેખીતું છે કે પાલિસહિત પ્રાકૃતના જુદાજુદા ભાષાભેદોના આ દષ્ટિએ કરાયેલા અભ્યાસ ભારતીયવિદોને તેમ જ ભારત-યુરોપીયવિદોને ઉપયોગી નીવડશે.”^૧

એ આ લેખ દ્વારા અન્વેષણનું એક હજી થતું ધ્યાન નહિ પામેલા ક્ષેત્ર તરફ અંશુલિનિર્દેશ કરે છે. સાહિત્યભાષામાં જેમની નિશાની પણ ન મળતી હોય તેવા કેટલાક પ્રાચીન ભૂમિકાના શબ્દો લોકભાષામાં કેટલીક વાર જળવાઈ રહ્યા હોય છે. આ વસ્તુને આધારે પ્રાકૃતોની કે અર્વાચીન દેશભાષાની ‘દેશ્ય’ સામગ્રીના કેટલાક અંશના મૂળ માટે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાની તપાસ ફળપ્રદ નીવડવાની ધણી શક્યતા છે. પણ આ પ્રકારના અન્વેષણનું મયસ્થાન નજર બહાર ન રહેવું જોઈએ. કોઈ વાર અમુક શબ્દ ભારતની ભૂમિ પર જ સધાયેલા વિકાસને આધારે સમજાવી શકાય તેમ હોય તો પણ તે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાના જળવાઈ રહેલા અવશેષ તરીકે ખપી જવા સંભવ છે, કેમ કે એ જે ક્ષેત્રને વિભક્ત કરતી સ્પષ્ટ મરજદ-રેખ નિશ્ચિત થઈ નથી. પાલિ વીસતિના વી-નો દીર્ઘ ઈ જુદા બ્લોચ (Jules Bloch) અને હેલ્મર સ્મીથ (Helmer Smith)ના મતે ભારત-યુરોપીય (*વી) *wi નો અવશેષ છે, અને એના આધારમાં તેઓ લેટીન વીગિન્ટિ (viginti) ટાંકે છે. પણ ટર્નર માને છે કે આ બાબતમાં ભારતીય ભૂમિકાથી આગળ જવાની જરૂર નથી. કારણ, સાર્થકને લીધે નિષ્પન્ન થયેલા જેવડા ઉષ્મવ્યંજનોના ઋણુભાવ સાથે તેમની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ કરવાનું પ્વનિવલણ પાલિમાં સુપરિતચિત છે. તેને આધારે સં. સિંહ-

૧ એ : શીક્ષીત પ્રાકૃત-ઇંડોયુરોપીયન ઇંડોયુરોપીય (૫૬૨ પ્રાકૃત-ભારતયુરોપીય વ્યુત્પત્તિઓ) જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ૬૦ (૧૯૪૦), ૩૬૧.

> પા. સોહ-ની જેમ, સં. વિવર્તિ > પા. વોતતિ સરળતાથી સાધી શકાય. વળી, બીજાંદશમાં રહેલાં પૂનઃ પ્વનિવસણોને બીજાં અભિધાનો કરતાં સંખ્યાવાચકો વધારે જલદીથી વચ થાય છે એ દર્શાવત પાંચ આમાં કારણભૂત છે.

આખ્યાત-વિસ્તાર

ત્રેએ અંગેના શબ્દોમાંથી મટ-, કદ્દ- વગેરે આખ્યાતવિસ્તારની પ્રક્રિયાનાં ઉદાહરણો છે. આમાં મૂળ ધાતુનો સાધકો (કોર્મીટીવ્ઝ) વડે વિસ્તાર થયે નવા અંગો તેવાર થાય છે. આવા પીત આખ્યાતિક સાધકો કે નિશ્ચાયકો (ડીટર્મિનિટીવ્ઝ, determinatives) છે. દા. ત. $\sqrt{\text{મ્}} + \text{—આ—} = \sqrt{\text{મ્સા—}}$, $\sqrt{\text{દા—}} + \text{—ઉ—} = \sqrt{\text{દુ—}}$, $\sqrt{\text{સુ—}} + \text{—ગ્—} = \sqrt{\text{સુગ્—}}$, $\sqrt{\text{*કિ—}}$ (ચિતેતિ) + $\text{—ત્—} = \sqrt{\text{ચિત્—}}$ (ચેતે), $\sqrt{\text{સ્વા—}} + \text{—ય્—} = \sqrt{\text{સ્વાય્—}}$, $\sqrt{\text{મા—}} + \text{—ન્—} = \sqrt{\text{માન્—}}$ વગેરે. આ આખ્યાતિક નિશ્ચાયકોને લીધે મૂળ ભ્રાન્ત-યુરોપીય આખ્યાતિક અંગોની સંખ્યા ધણી જ વધી પામેલી છે.

ધાત્વાદેશ

અંગસંખ્યાની વધી કરનારી બીજી ધટના તે ધાત્વાદેશ (વર્બલ સબ્સ્ટીટ્યુશન verbal substitution) છે. વિશિષ્ટ કારણોને લીધે કાંઈ ધાતુના વપરાયકુષ્ઠ થયેલાં અસુકે રૂપો મારે તે ધાતુના નિકટના સમાનાર્થ બીજા ધાતુનાં તેટલાં રૂપો વપરાવા લાગે છે. એટલે કે તે ધાતુનાં એટલા રૂપો પૂરતો બીજો ધાતુ આદેશ તરીકે કામ કરે છે. ધ્રુવીતિ ને ઉવાચ, ગ્રાહ અને અવોચત્, પરવતિ ને દદર્શ, અતિ ને જપાસ, હન્તિ ને અવધીત્ વગેરેમાં આ પ્રસક્ત છે.

આખ્યાત-સમાસ

ત્રીજી ધટના તે આખ્યાતસમાસ ('વર્બલ કંપોઝિશન,' verbal composition) છે. અસુકે આખ્યાતિક અંગના દેહનો બીજા અંગેના સાથેના સમાસદ્વારા ઉપયય થયે નવાં અંગો ધરાય છે. આ તરફ વિદ્વાનોનું પૂનઃ ખ્યાત હજી નથી ખેંચાયું. આના, જુદા જુદા પ્રકારોનો હિલ્લેખ કરીએ તે (૧) પર્યાયિકત ('પેરીફ્રેસ્ટીક,' periphrastic) પરોક્ષભૂત અંભવિખ્યકાળ : ષષાદમૂલ, આસાચકાર, ગન્તાસ્મિ વગેરે; (૨) ત્રિવિધો ગોષ્ઠીકરોતિ, ગલ્ગમીમવતિ વગેરે; (૩) સયુક્ત અંગો : $\sqrt{\text{મવેપ્—}} < \sqrt{\text{મવિપ્—}} (= \text{મો—} + \sqrt{\text{દિપ્—}})$, મવેપણ-, મવિપ્તિ-; આમાં આખ્યાતિક અંગ કોઈ

શબ્દ સાથે સંયુક્ત દસામાં રહેલું હોવા છતાં ૩૫ અને અર્થની દૃષ્ટિએ તે એક શબ્દ તરીકે જ ગણાય છે. √પલાય-માં ઉપસર્ગયુક્ત અંગ છે. કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આવી એકરૂપતાની માત્રા ઓછીવધતી હોય છે; જેમ કે આત્મસાત્કરોતિ, પરમપ્રસાદવામાસ. (૪) પ્રલમ્ભમિશ્રિત અંગો : કેટલીક આખતમાં ધાતુમાં પ્રલમ્ભ લળી સધાયેલા કૃદંત-શબ્દો પરથી નવું આખ્યાતિક અંગ ધકાય છે. √માર્ગ- (<માર્ગ-)ને √મૃગ- (<મૃગ-) બને મૃગ √મૃગ-પરથી, √વેન- (< : વેન √વન- પરથી), √વેપ- (સરખાવો √યસ્-) - તે જ પ્રમાણે √વા- : √વાસ્-, √હન- : √હિસ્-, √શાસ્- : √શિશ્-; કેટલાંક ઉદાહરણોમાં કર્મણિ ભૂતકૃદંત અંગનું કામ કરે છે : પાલિ મુદ્દેયમ્, છિન્નામિ (દિવ્યાવધાન), અપચ્છિન્નતિ (કૌશિકસૂત્ર).

પ્રકીર્ણ

કેટલાંકમાં મૂળ એક અંગમાંથી ધ્વનિવલ્લભોની અસર નીચે નવું અંગ ઊપજે છે. √ચૂત- : —કૂત-, —જૂ- : —ગૂ-, —મદ્- : મન્દ-, —સ્ત્- : —ત્-, —પ્પા- —ધિ- વગેરે.

પ્રાકૃત પરથી અતિસંસ્કારપણી સધાયેલા અંગો પણ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે : પ્રા. √હમ્- પરથી સં. √હન- (ગતી); પ્રા. વિસ્તા- (<વિ- + ક્ષે- પરથી) વિઘ્વ- વિઘ્વાયિત “બુઝાવેલું” વગેરે.

આ ઉપરાંત વ્યાકરણકારોએ નોંધેલાં વચતકિ (=વચતિ) યામકિ (=યામિ - કૌપીતકી બ્રાહ્મણ, ૨૭,૧) વગેરે.

માધ્યામિક ભારતીય-આર્ય અંગો : પાલિ

પાલિ ધાતુપાઠોમાં કુલ આશરે ૧૮૦૦ અંગો આપેલા છે. તેમાંથી અધ્યોડેશં ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં વાસ્તવિકપણે વપરાયેલાં છે. માધ્યામિક ભારતીય-આર્ય ધાતુપાઠો તપાસતાં તેમાં અંગસંખ્યાનો વધારો કરવામાં કેટલીક વાર ધ્વનિવ્યાપારો જ કારણરૂપે રહેલા જોઈ શકાય. જેમ કે √ઝક્- : √ઝગ્-માં રહેલા ઘોષભાવ. (ઘોષભાવ પાલિ ધ્વનિભીમાંસામાં લાક્ષણિકપણે ગ્નણીતો નથી, એટલે આને પાછળથી પ્રચલિત થયેલ ધ્વનિવલ્લભની આરંભદશાના સૂચક તરીકે લેખી શકાય.)

આખ્યાતિક અંગ ઉપસર્ગ સાથે સંયુક્ત થઈ એક અંગ તરીકે પ્રચલિત થયાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો છે : √અનુષ્ઠ્-, √આગમ્- વગેરે.

કેટલાંક એકખા નામધાતુ છે : √અંગ્-, √તિળ્- (તૂળ-).

ગણવ્યવસ્થા પાલિમાંથી તદ્દન અદસ્ય નથી થઈ. પણ અવિકરણી અંગોના વિકરણભાવની ('થેમેટાઇઝેશન', thematization) પ્રક્રિયા ધીમે ધીમે વેગ પકડતી દેખાય છે. સં વેત્તિ : પા. વિદત્તિ, સં. હન્તિ : પા. હનતિ વગેરે. પાંચમાં ગણના ધાતુઓના નવમા ગણ પ્રમાણે રૂપ થવાં લાગ્યાં છે, જ્યારે સાતમો ગણ વિકરણી બની ✓મુચ્-✓મુન્વ-ની હરેણમાં આવી જોમો રહે છે. આવ આવા ફેરફારો થતા જાય છે, છતાં જૂની વ્યવસ્થા તદ્દન લુપ્ત નથી થઈ. મુખ્યત્વે વિકરણભાવ તરફ વલણ છે.

પદની બાબતમાં પાલિમાં પરસ્મૈ અને આત્મને બન્ને જળવાઈ રહ્યાં છે, પણ આત્મનેનો અસ્ત ક્યારનોયે આરંભાઈ ચૂક્યો છે. કોઈ સ્થળે જ'દને કારણે તો ક્યાંક પ્રાચીનતાનો રંગ લાવવા તે યોજાયો છે, અને મુખ્યત્વે -સ (સં.-સ્વ) ને -ક્ત્વ પ્રસયોમાં તે મર્યાદિત છે. વર્તમાન કૃદન્તમાં આત્મનેપદી પ્રસયનો જ ખૂબ પ્રચાર છે. પાલિ આગમોના પ્રાચીન પદ્યાત્મક ભાગોમાં આત્મનેપદ વિશેષ મળે છે.

ઉત્કીર્ણ પ્રાકૃતો

પાલિ પછી મધ્ય ભારતીય-આર્યની સૌથી પ્રાચીન અને વધુમાં વધુ અમત્યની બોલીઓ તે અશોકના શિલા-લેખોની બોલીઓ. પાલિમાં દેખાતા વિકાસવલણોનું જ સમર્થન આમાં પણ દેખાય છે. લેખોના લખાણનું પ્રમાણ અલ્પ હોવાથી કોઈ દરગામી નિહુ'યો દોરવા ન પાલવે; છતાં મુખ્ય વલણોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે તે પૂરતું છે. વિકરણભાવની બાબતમાં અવિકરણી પ્રકારનાં અંગોમાં માત્ર સંયોજક ('કોપ્યુલા' copula) તરીકે વપરાતા ✓અસ્-નાં રૂપો સર્વત્ર જળવાઈ રહ્યાં છે. મોટા ભાગ પહેલા ગણના ધાતુઓનો છે. ગિરનારમાં ત્રીજામાં માત્ર ✓હ્-ના, છઠ્ઠામાં કેટલાકના ને આઠમાં ✓ક્-ના અવશેષો જળવાયેલા જોઈ શકાય છે. બીજા ને નવમાંના કેટલાંક અંગો વિકરણી બન્યાં છે, ને બીજી કેટલીક ગણગરબડ પણ દેખાય છે.

આત્મનેપદની બાબતમાં બીજા લેખોમાં તેનો લગભગ અભાવ હોવાનું કહી શકાય, માત્ર ગિરનારનાં પરિક્રમતે, પરિપક્વતે વગેરે મૂળી નવ રૂપો મળે છે. કાસ્તીમાં -ક્ત્વાઅંતી રૂપો જ દેખાય છે, ત્યારે ધૌલીને જૈનગડમાં માત્ર આત્મનેપદી વર્તમાન કૃદન્તો મળે છે.

ભૂતકૃદન્તની બાબતમાં, પાલિમાં જૂના સૈદ્ અંગો પરથી સધાયેલાં તેમ જ નવાં ધડતરનાં કૃદન્તો સાથે સાથે મળે છે. ગિરનાર વગેરેના શિલા-લેખોમાં ધણુંખણું કૃદન્તો મૂળે અનિદ્ અંગોમાંથી સધાયેલાં છે. મૂળનો

પ્રેરકાથ' -૧- પ્રસન્ન શિલાલેખોમાં તો માત્ર એક ધાતુવિસ્તારકનું કામ કરતો જણાય છે. પાલિમાં પણ એવા ઉદાહરણો છે, પણ મર્યાદિત સંખ્યામાં જ. વાક્યતત્ત્વ (સીટિક્સ, syntax) ની બાબતમાં પાછળથી દૃઢમૂળ બનેલી નામિક વાક્યમૂલક રચનાનો^૨ વધતો અચાર સચિત કરતા ક્રમશ્ચિ ભૂતકૃદન્તના પ્રયોગના દાખલા મળી આવે છે.

ઈસુ પૂર્વની અને પછીની એક સદીના સમયના, લુદેનમાં મળેલા, અને અખ્યાપક લ્યુડર્સે (Lueders) સંપાદિત કરેલા ગ્રંથખંડોની પ્રાકૃતમાં, રચાખંડના અવશેષો બાદ કરતાં, આત્મનેપદનો તદ્દન અભાવ છે. ન્યારે એનાઈ લુકેસ્તાનમાં મળેલા ત્રીજી સદીના ખરોખરી લેખોની ભાષામાં વેનતિ વગેરે, ક્રમશ્ચિમાં પણ વુચતિ (=ઉચ્યતે), ને એકાદ વન્તદે (=વન્દતે) ઉપયુક્ત વલણોના વધ્યે જતા જોરના ઘોતક છે.

સાહિત્યકીય પ્રાકૃતો

સમય ને પ્રદેશનું વૈવિધ્ય ધરાવતી સાહિત્યકીય પ્રાકૃતોમાં પણ જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રાકૃતોમાં પ્રસક્ત થયેલા છે તે જ વિકાસબાધારાની વધારે જડી બનેલી હાપ જોઈ શકાય છે. ગણભેદ હુમ થયે વિકરણી પ્રકાર સર્વસ્વામી બની રહ્યો છે. વિકાસરેખાઓ હવે સ્પષ્ટતર બની છે. નામતંત્ર કરતાં આખ્યાતંત્રમાં વધારે જખરું પરિવર્તન થયેલું જોઈ શકાય છે. આખ્યાતિક અંગે આંકને પ્રકારભેદે ધડાયેલાં જોઈ શકાય છે : (૧) પ્રાચીન ભારતીય-આખ્યાના વાસ્તવિકપણે મળતા પ્રાતિપદિકોમાંથી—કરહ < *કરતિ, કરન્તિ; ડવિલ્લજહ < હ્વ + *ક્ષિણતિ (પીયલ માને છે તેમ જ્ઞતિમાંથી નહિ), (૨) પ્રાચીન ભારતીય-આખ્યાનાં પુનર્વદિત ('રીકન્સ્ટ્રક્ટેડ,' reconstructed) પ્રાતિપદિકોમાંથી—કિસહ < *કૂચતિ (કૂચયતિને બદલે). (આ બન્ને પ્રકારનાં સાહિત્યભાષામાંથી હુમ થયેલાં રૂપ ધણી વાર લોકભાષામાં જળવાઈ રહેતાં હોવાનાં ઉદાહરણ પૂરાં પાડે છે), (૩) પ્રાચીન ભારતીય-આખ્યા' ક્રમશ્ચિ ભૂતકૃદન્ત પરથી—મિણદહ < (અ)મિનદહ-, સંવહહ < સસ્તૂત-(૪) એથા ગણનાં કે ક્રમશ્ચિ પ્રાતિપદિકોમાંથી—ચલહ કે ચલ્લહ < ચલતિ, ચલ્યતે કે ચલ્યતિ, અટ્ટહ < *અટ્યતિ.

૩ આની ચર્ચા માટે જુઓ : ભાણુસરકર : પીલ્ગન શીલોલેખકલ લેકચર્ન, ૧૯૧૪
જુલ બ્લોક : ભારતીય-આખે (હાંદો આખેન, L' Indo-Aryen), ૧૯૩૪ પા.
૩૦-૫૩. સામાન્ય ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ : વેન્ડ્રિયે (Vendryes), લેકૂવેજ (ભાષા), અંગ્રેજ
ભાષાવર (૧૯૩૧), ૧૨૫.

આ ઉપરાંત અવનવા આખ્યાતનિશ્ચાયકો (‘વર્બલ ટીટર્મિનિટીવ્ઝ,’ verbal determinatives) ના ભાગમાંથી નવાં વિસ્તારિત અંગો બહાં થતાં જાય છે.

(૧) -ર-, કપ્પર- ‘ચીરા કરવા’ : કપ્પ-‘કાપવું’; ચન્ચાર-‘ઠપકા દેવા’ ॥ ચર્ચા-‘ચર્ચા.’

(૨) -ડ-, -ગુમ્મડ- : ગુમ્મ- ‘ખેલાન થવું, ગૂંચવાવું.’

(૩) -ક્ક-, -ઝક્ક-, -√યા- (< √સ્થા-): √વક્ક-, ઘુસ્વક્ક- : સરખાવો √ધુરધુર- ‘ધુરકવું,’ ધુરધુર અવાજ કરવો.’

(૪) -ઝલ્લ-, -ફલ્લ-, -ઝલ્લ-, -ગુજલ્લ-, ગુજેલ્લ, ગુજોલ્લ- : ગુજ- ‘ગૂંચવું.’

કોઈ કોઈ ઉદાહરણમાં વાક્યખંડ પરથી પણ અંગ ધડાયેલું છે : √મંમીસ-(મમ્મીસઢી હિમચંદ્ર, ૪-૪૨૨-૨૨)-સરખાવો સં. મા મેંથી :

આ સૌ ઉપરાંત પ્રાકૃત ધાત્વવાદેશોની નિરાળી ગણતરી કરવી પડશે. ગ્રીયસને (Grierson) તેમનું પ્રતિપાદન એક સરસ ઐકાન્તિક નિબંધ (‘મેનોગ્રાફ,’ monograph) ૭માં કર્યું છે. તેમનું મૂળ ઠાં તો વ્યુત્પત્તિને આધારે પ્રાચીન ભારતીય-આર્યમાં જોઈ શકાય (જેમ કે વિઠવડ, વિઠવિજ્જડ, વિઠત્ત-, વિઠવ્વ-, એ સૌ ગ્રીયસને પ્રમાણે વિ- + ઝડ્- + √વડ્-પરથી, પણ ખરી રીતે પીશલ પ્રમાણે વિ- + √ધા-પરથી : -વિવા- + -વ્- + -ય્- કે -ત્- = વિઠવ્વ કે વિઠત્ત, વગેરે અવતારી શકાય) અથવા તો માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં ભળી ગયેલાં દેશી અભિધાનો પરથી સધાયેલાં હોવાનું દેખાડી શકાય. આ દેશી અંશની સ્વરૂપ-ઓળખમાં દ્રાવિડી અને અવાચ્ય-એશિયાઈ (ઓસ્ટ્રોએશિયાટીક Austro-Asiatic) ભાષાપરિવારો તરફથી સારી સહાય મળે. ઉક્ત ત્રણેય ક્ષેત્રમાં સમાન ધારણે વિદ્વાનો વ્યવસ્થિત સંશોધનકાર્ય હાથ ધરે તો એ ઝઝૂમતા પ્રશ્નનો ઝંડપી ઉકેલ આવવાની આશા ફળીભૂત થાય.

૩ પ્રાકૃત ધાત્વવાદેશ એકેડેમિક ડુ ધે રેસર્ચ ઑફ ઇસ્ટર્ન સ્કૂલ ઓફ પ્રાકૃત ઓરિ-અન્ન Prakrit Dhātavadēśas according to the Western and Eastern School of Prakrit Grammarians) એશિયાટીક સોસાયટી, બંગાળ, ૧૯૨૪

વ્યાખ્યાન ચોથું

ભારતીય-આર્યમાં નામિક અંગોનું પ્રકાર

પૂર્વકાર્ય

ભારતીય-આર્ય ભાષા-અધ્યયનનો આ પ્રદેશ સૌથી ઓછો ખેડાયેલો છે. લિન્ડનર (Lindner) ને વાકર્નાગલ-ડેલબ્રુક (Wakernagel-Delbrueck) ના ઉચ્ચ ક્રાંતિના ઐકાન્તિક નિબંધો (મોનોગ્રાફ monograph) કે હુવીટની (Whitney), મેકડોનેલ (Macdonell), ને રેનુ (Renou) નો વ્યાખ્યાન-ચોમા આપેલી યાદીઓ એટલું જ આ વિષયમાં મૂઢી તરીકે છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય પૂરતો આટલું જે સ્વરૂપવર્ણનાત્મક કે વધુમાં ઐતિહાસિક રીતનું પ્રતિપાદન મળે છે, પણ માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં પીશન (Pischel) અને ગાયગર (Geiger) આ બાબત પર નજરુ જ લક્ષ્ય આપ્યું છે. અર્નાચીન ભારતીય-આર્યમાં અંગાળી માટે ચેટરજીએ કેટલુંક કાર્ય કર્યું છે, પણ નામિક અંગોના સાધકો (ફોર્મેટીવ્ઝ) નો સમગ્ર ભારતીય-આર્યને સ્પર્શતો ઘુવનાત્મક અભ્યાસ હજી કર્તવ્યક્રાંતિમાં જ છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાન આ દિશામાં દૂકા પ્રવેશક તરીકે ગણવાનું છે. એટલે એથી સંશોધનની શબ્દતાઓ ખલાસ નથી થઈ જતી.

કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયો

સ સ્કૃતમાં જે પ્રાચીન નામસાધક પ્રસયોની વ્યવસ્થા છે. પ્રાથમિક કે કૃત્ પ્રત્યયો ને દ્વિતીયિક કે તદ્વિત પ્રત્યયો. કૃત્ પ્રત્યયો ક્રિયાપદના અર્થની સાથે નિશ્ચયપણે સંબંધાયેલા છે, જ્યારે તદ્વિતો અમૂર્ત-અર્થવાચી શબ્દોની સિદ્ધિ કરે છે. પહેલા પ્રકારના આશરે ૭૪ પ્રત્યયો છે. ઉદાહરણ તરીકે—

શૂન્ય પ્રત્યય યુત્- < √ યુત્-, ચિકિત્- < √ કિત્-, વગેરે,
 -અ- અય- < √ ઇ-, પ્રિય- < √ પ્રી-, વગેરે,
 -અત- ભરત- < √ મૃ-, વગેરે

બીજા પ્રકારના આશરે ૪૯ છે તેમાંથી નમૂના તરીકે -

-અ- માસ્ત- < મસ્ત્-, વગેરે
 પશ્ય- < પશ્ત્-, વગેરે
 સ્ત્રીલિંગના -આ- અને -ઈ-

આમાં કેટલાક પ્રત્યયો મિશ્ર સ્વરૂપના પણ હોય. -વેસ્ય- < વેસ- +
 -ય- (કે √ વિન્- પરથી ?), -આક- (જલ્પાક-, ફુટાક-, લુપ્તાક-,
 રમ્યાક-, હેવાક- વગેરેમાંનો) પણ મિશ્ર જણાય છે.

પ્રત્યયોના ફળદ્રુપતા ('પ્રોડક્ટીવીટી,' productivity) ની દૃષ્ટિએ એ વર્ગ પાડી શકાય : જેમની ફળદ્રુપતા શ્રવણ-જાગૃતી હોય તેવાઓ ને જે આગવી ભૂમિકામાંથી વારસા તરીકે ઊતરી આવી હાલ મૃતપ્રાય અવશેષ બની રહ્યા હોય તેવા.

આ ફળદ્રુપતામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ફરક છે; અને ભાષાવિજ્ઞાને પગલેપગલે પ્રત્યયોની ફળદ્રુપતામાં પણ ભરતી-ઘોટ થયા કરે છે. કેટલાક પ્રત્યયોની સાધકશક્તિ પ્રશિષ્ટકાળમાં લોપાઈ છે, તો કેટલાક પ્રત્યયો તે કાળમાં જ પ્રથમ દેખા દે છે. કારક નામો સાધતા -મન્-ની ફળદ્રુપતા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં નહીં થઈ છે. -ચર- (વૈદિક ઈશ્વર-, ઘસ્વર-) નું અન્યરૂપ -મર- (દેવો સુમર-, ઘસ્મર- અપર-) પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં જ છે.

વૈદિક કાળમાં સંખ્યાબધ -અસ્- અતી વિરોધભ્રુ મળે છે, સંસ્કૃતમાં માત્ર વેપસ્ છે. -તુ- અને -ત્વન- પ્રત્યયાન્તોનું પણ એમ જ થયું છે. આમાંથી -ત્વન- ને બદલે સંસ્કૃતમાં -ત્વ- જ દેખાય છે, જ્યારે પ્રાકૃતમાં -ત્વન- વધારે ફળદ્રુપ થયો છે. -આલુ- ને પીચલે (Pischel) માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય' ગણ્યો છે, પણ ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં કૃણાલુ-, સ્પૃહ્યાલુ-, ઘૃણાલુ- નો વપરાશ છે. એકી એક ભૂમિકામાં પણ પ્રત્યયદીક વધતીઓળી ફળદ્રુપતા હોય છે. -હ- પ્રશિષ્ટ અને પુગલુકાળ પૂરતો મર્યાદિત લાગે છે, પણ તેનું વિસ્તારિત સ્વરૂપ -ઝક- બ્રાહ્મણ અંગ્રંથોમાં જ પ્રચલિત છે. દરેક પ્રત્યયના ઊગમ અને પ્રચાર પાછળ આવો દત્તિહાસ હોય છે.

પ્રાકૃત પ્રત્યયો

માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય' ભૂમિકામાં ધ્વનિતંત્રમાંનું સ્વરૂપ ઝાલું બનતા, પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય'ના કેટલાયે પ્રત્યયોનું સ્વત્વ હુત થયું. -અક- > -અઞ-, -ચ- > -હ-, વગેરે ફેરફારોએ પ્રત્યયોના સારો એવો રૂપલક્ષણ કરી નાખ્યો, અને તેમાં મૂળનાં વ્યંજનાન્ત અંગ સાથે તેમના ભળી જવાથી વધારે ગૂંચવાડો થયો. સમગ્ર રીતે જોતાં પ્રત્યયોની સંખ્યામાં ઘટ આવી. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય' અને પાલિ-પ્રાકૃતમાં એક જ અંગમાંથી સંધાયેલા શબ્દો સરખાવતાં આ હકીકત પ્રતીત થશે. ઉદાહરણ તરીકે /કૃ- માંથી સંસ્કૃતમાં ઉપ કૃદન્તો ને તદ્વિતાન્તો બન્યાં છે; પ્રાકૃતોનો આંકડો ૨૦ નો છે.

નવા પ્રત્યયોમાં મત્વર્થિય -મલ્લ- અને તેના અન્યરૂપો, કુત્સાદિવાચક કે સ્વાયિક' 1-ટ- લાવવાચક નામો સાધતો -સજ- (> વૈદિક -ત્વન-)

વગેરે ધીમે ધીમે વધારે અગત્યનો ભાગ લખવતા જાય છે. અહીં પ્રાપ્ત અંગોની પ્રત્યયોને આત્મસાત્ કરી દેહનો વિસ્તાર કરવાની લાક્ષણિકતા પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. ચિન્તણા- કે ચિન્તણિયા- (< ચિન્તન-) જેવા સ્વાર્થિક -ક- થી વિસ્તૃત બનેલા શબ્દો કોશની વૃદ્ધિ કરવામાં સહાયક બન્યા છે.

અપેક્ષિત સંશોધન

માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભૂમિકામાં કેટલા પ્રલયો ફળરૂપ હતા- કેટલા નવા જ હસ્તીમાં આવ્યા એ પ્રશ્નની તપાસ થવી જોઈએ. તે માટે વાસ્તવિકપણે મળતા બધા કૃદન્તોને તદ્દિતાન્તોની સાહિત્યકીય ટાંચણો સાથેની તે પ્રત્યયોની ફળરૂપતાની સ્થળમર્યાદા અને સમયમર્યાદાના નિર્દેશ સાથેની યાદી, પ્રત્યયોની આંકડાબદ્ધ ગણણણા અને જરૂરી સચીઓ એટલું તૈયાર કરવું ધટે—અને પછી આવે અભ્યાસ ભારતીય-આર્યની બધીયે ભૂમિકાને આવરી લે તેટલા વિસ્તારી શકાય. આ વિષય ભારતીય-આર્ય ભાષાશાસ્ત્રમાં એક નવો સંશોધનપ્રદેશ ખુલ્લો કરે છે, અને તેમાં નવતર વિકાસની સક્યતાઓ પણ રહેલી છે. અહીં તો માત્ર પ્રશ્નનું સ્વરૂપ દેખાડી દિશાસૂચન કરવા ઉપરાંત વધારે માટે અવકાશ નથી. આ પ્રકારનું અન્વેષણ સ્થળ-કાળની મર્યાદાઓને પૂરેપૂરી ગણતરીમાં લેતી ઇતિહાસલક્ષી પદ્ધતિના જ ફળરૂપ છે, અને તેથી જેમ ભારત-યુરોપીય ક્ષેત્રમાં એ પદ્ધતિના સ્વીકારથી થયું છે તેમ અહીં પણ કેટલાય કૃદ કોષગોનો સંતોષપ્રદ ઉકેલ મળશે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું

ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રના ક્રોડા

ઐતિહાસિક જાણના પ્રભાવ

દરેક ભાષામાં જને છે તેમ ભારતીય-આર્યમાં થયેલા પરિવર્તનો એ પ્રકારના છે ના રૂપો ધરાવતા રહેવાનું ભાષાની જીતરમાં જે વચલું હોય છે તેને અંગેના અને નવા સંસ્કૃતિ-સંપર્કોની લીધેની બાહ્ય અસરથી ઉદ્ભવેલા ત્રણ સહસ્ત્રાબ્દીથીએ વધારે કાળથી ભારતીય-આર્ય ભાષાપ્રવાહને દ્રાવિડી અને અવાન્ધ-એશિયાઈ (‘ઓસ્ટ્રો-એસિઆટીક’ Austro-Asiatic) ભાષાપરિવારો દ્વારા વ્યક્ત થતા વિવિધ ગી સંસ્કૃતિ-પ્રવાહોના સમાગમ થયેલા છે ઉપરાંત તેને ઈરાની વગેરે બીજી ભાષાઓની પણ થોડીથોડી ખાટલાગી છે પરિણામે ધ્વનિતત્ત્વમાં ને શબ્દભંડોળમાં—અને અલપાશે રૂપતત્ત્વમાંયે દુગ્ગામી ફેરફારો થવાનું શક્ય જન્યુ છે એટલે ઐતિહાસિક ઘટનાઓના સ્રોતથી ભારતીય-આર્યના વિજસવ્યાપારને છૂટા પાડી શકાય તેમ નથી આ ઐતિહાસિક બધ કાઈ ઓછો દહ હોય તો તેને દહતર કરવા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિનું પગ-સંસ્કૃતિના પથ લાગતા તત્ત્વોને આત્મસાત કરી લેવાનું જીડીને આખે વળગે તેનું લક્ષણ પૂરતું છે

ભારતીય-આર્ય શબ્દભંડોળ તપાસતા તેમાં વિવિધ સ્તરો સહજ જ મળી આવે, તેમાં રોજના વપરાશની કેટલીક નીચેને લગતા, વનસ્પતિને લગતા અને બીજા કેટલાક છૂટા છવાયા શબ્દો દ્રાવિડી કે અવાન્ધ-એશિયાઈ મૂળના હોવાનું જણાય છે ૪ અને સંસ્કૃતિની એકરૂપતા હોવાથી અને સંસ્કૃત ભાષા તેની વાહક હોવાથી તેમાં પરભાષા કે લોકભાષામાંથી ઋણ તરીકે નવી સામગ્રી અપનાવી લેવાનું સતત ચાલુ રહ્યું છે

મૂર્ધન્યોનો ઉદ્ભવ

પરભાષાની અસરની વાતમાં, ભારતીય-આર્યના ધ્વનિતત્ત્વમાં થયેલા એક લાક્ષણિક ફેરફારની ચર્ચા થોડાક જને તેવી છે, ભારતીય-આર્યમાં છે તેવા મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ તે સમયની બીજી કોઈ પણ સહજન્ય ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં ન હતા. પણ ભારતીય-આર્યના પડોશી દ્રાવિડી ભાષાપરિવાર અને મુણ્ડા વગેરે ભાષાઓમાં તે ધ્વનિઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા આથી સામાન્ય રીતે મનાય છે કે ભારતીય-આર્યે એ ધ્વનિઓ પડોશી ભાષામાંથી અપનાવી લીધા હોય/હવે, એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે મૂર્ધન્ય તત્ત્વનો ભાષામાં

એકાએક પ્રવેશ થયો એવું નથી. શરૂઆતમાં મૂર્ધન્યો ધીમે ધીમે અને અમુક ચોક્કસ શરતોને અનુસરીને જ દંત્યો કે તાલવ્યોમાંથી વિકસ્યા છે. આ હકીકત પુરવાર કરે છે કે આ પરિવર્તન સાધવામાં ભાષાની ભીતરમાં કાય' કરી રહેલા વિકાસઆપારોનું બળ પરભાષાની અસર કરતાં વધારે જવાબદાર હતું; અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં જણાય કે દ્રાવિડીઆદિના સંપર્કની પહેલાં જ આ પ્રકારનું પરિવર્તક બળ કામ કરી રહ્યું હતું. એટલે દ્રાવિડી કે મુખ્ય અસરનો કાળો ચોંટી હતો.

દ્રાવિડી-મુંડા અસર

આ સંબંધમાં જુલ બ્લોકે (Jules Bloch) સૂચવેલી ફેટલીક દ્રાવિડી અસરવાળી વ્યુત્પત્તિઓ તપાસીએ. બ્લોકે પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય ✓તદ્- (તેમ જ તજ્જુલ- “છેલા ચોખા”ના આદિ અંશ)ને તથા ✓મદ્-ને અનુક્રમે દ્રાવિડી તદ્- ‘ટકારા મારવા’, અને આદુ-સાથે સાંકળે છે. પણ એ શબ્દોને શુદ્ધ ભારતીય-આર્ય સિદ્ધિ તરીકે સમજાવવા એ વધારે ઠીક છે. ✓તદ્- : ✓તદ્- એ સંબંધ-આવા પ્રકારના મૂર્ધન્યભાવનાં વિકૃત : વિકૃત, વગેરે આઠ ઉદાહરણો ઋગ્વેદમાં જ મળતાં હોવાથી—સ્વાભાવિક લાગે છે. ✓મદ્- ઉપરાંત ✓મ્- (અતિયિ-)ને *✓મ્-ને પણ સાથે જ સમજાવવા પડશે. અને એ સૌનો સંતોષપ્રદ ઉકેલ મૂળ ધાતુ તરીકે ભારતીય-આર્ય *✓મ્- (= <મ્- + નિશ્ચાયક-ત્-) સ્વીકારવાથી જ આવી શકે. મૂર્ધન્યભાવ ન થતાં ✓મ્-, તેવી પ્રક્રિયા નીચે ✓મદ્-અને બીજી પ્રક્રિયાથી *✓મ્- (સરખાવો ક્રિયિર- <*મ્-ક્રિર-) નિષ્પન્ન થાય. એટલે એ સૌને મધ્યમિક ભારતીય-આર્ય અસર નીચે સધાયેલા અને પ્રતિધ્વતર (‘મેક-ફેર્મેશન્સ’) તરીકે પાછા સ્વીકારાયેલા ગણવા જોઈએ. અને બ્લોકે એટલું તો સ્વીકારે છે જ કે અનેક ઉદાહરણોમાં મૂર્ધન્યભાવની ઉપપત્તિ બહારની અસરનો આધાર લીધા વિના આપી શકાય તેવી સ્વયંપ્રતીત છે. ઉપલા બે શબ્દોની જેમ જ બ્લોકે સૂચવેલા ✓મજ્-ના દ્રાવિડી માલ્લિગે, માહુ સાથેના સંબંધને બહુ પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય ✓મદ્-, *✓મદ્- એ ધાતુમાંથી સાધવો વધારે ઉચિત છે. આ અંગમાંથી જ ✓મદ્- કૃપાળુ

૪. જુઓ : સિલ્વૉ લેવી (Sylvain Lévy) વગેરે દ્વારા પ્રી-આર્યન એન્ડ પ્રી-દ્રાવિડીયન ઇન ઇન્ડિયા (Pre-Aryan and Pre-Dravidian in India) હિન્દમાં પ્રાગ્-આર્ય અને પ્રાગ્-દ્રાવિડી વસ્તો), અલેક્ષ ભાષા-વરકાર : પ્રજોત્પત્તિ પાગચી, કલકત્તા, ૧૯૨૬.

યવુ', √મૃદ્- 'ધસવુ, માંજવુ' તેમજ √મણ્ડ- 'શણ્ડગારવુ' તે √મન્દ- 'મુદિત કરવુ' બીજી આવ્યા છે,

એટલે મૂળન્યાયાવનુ મૂળ દરેક વેળા દ્રાવિડી કે મુણ્ડા અસરમાં જોવામાં આવેલાની જરૂર નથી. માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં પ્રવર્તેલા સામાન્ય ધ્વનિવલણની અસરે પણ ઠીકઠીક કામ કર્યું છે એ હકીકત પહેલેથી જ લક્ષમાં લેવાની છે.

ઉપરના દાખલા પરથી એક અગત્યની વાત એ પણ દર્શાવવામાં આવે છે કે વ્યુત્પત્તિવિચારમાં છૂટા એકવચનો શબ્દ લેવા એ ઠીક નથી. અર્થથી પરસ્પર સંજ્ઞાયેના એક આખો શબ્દસમુદાય પરભાષાના તેવા અર્થના ઘોતક બીજા શબ્દસમુદાય સાથે સરખાવીને જ તે શબ્દો એક ભાષામાંથી બીજા ભાષામાં અપનાવાયા હોવાનું ચોક્કસપણે જાણી શકાય. દાખલા તરીકે અમુક અર્થસભ્ય સંજ્ઞાયેના દસ શબ્દોના સમૂહમાંથી આઠેક શબ્દો એક ભાષાએ બીજા ભાષામાંથી લીધા હોવાનું પુરવાર થાય તો બાકીના શબ્દો પણ તે પ્રકારના હોવાની સંભાવનાને નોતરેજ. અને ભાષાની હકીકતો પર સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓનો નિર્ણય આધાર ગણતો હોવાથી મૂળ ભાષા અને ઋણ લેનાર ભાષાનો નિર્ણય પૂરતી ચોક્કસાઈથી થવા જોઈએ. સં. કૃષ્ણકા 'ઈટ'ને માટે દ્રાવિડી મૂળ સૂચવાયું છે. આ જો સાબિત થાય તો ઈટાળ ચરણતરની કળા મોં આર્યેતર લોકોની હોવાનું સ્પષ્ટ થાય.

જેણે 'ભારતીય-આર્ય' અને દ્રાવિડી-મુણ્ડા ભાષાસમૂહોનો જાતપરિચય ન મેળવ્યો હોય તેવા સંશોધકને અવેપલ્યના આ ક્ષેત્રમાં રહેલા લયસ્થાનો નજર સામે રાખવાની જરૂર છે, કારણ દ્રાવિડી મુણ્ડા ભાષાઓ અભ્યાસની અધ્યક્ષરી ભૂમિકા સુધી જ પહોંચેલી હોઈ, તેમના સબધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હજી સુલભ નથી બન્યું. એની વ્યુત્પત્તિચર્યામાં મુખ્યત્વે ત્રણ મુદ્દાઓ માર્ગદર્શક તરીકે રહેવા જોઈએ. (૧) ચર્યાપ્રાપ્ત અભિધાનો આર્યેતર લક્ષણો ધરાવે છે તે સુપ્રતીત હોવું જોઈએ નહીં તો આર્ય સામગ્રી આર્યેતરમાં ખપી જવાનું બનશે. (૨) સહજન્ય ('કોગ્નેટ', cognate) તરીકે દર્શાવાતા દ્રાવિડી કે મુણ્ડા શબ્દો માત્ર જડતાં-અજડતાં ઉદાહરણો નહીં પણ પ્રમાણિકપણે દ્રાવિડી કે મુણ્ડા અશો હોવા જોઈએ. નહીં તો વ્યુત્પત્તિઓ ખાલી તકબાજીનો વિલાસ બની, તેમની શ્રદ્ધેયતા ખોશે. (૩) દ્રાવિડી ને મુણ્ડામાં સ્વીકારાયેલા

ભારતીય-આય' શબ્દોના સ્વરૂપનો પણ અભ્યાસ નહિ એ. દ્રાવિડી સંસ્કૃતિ વિકાસની ઊંચી ભૂમિકાએ પહોંચી હતી તેથી તેમાંથી કેટલીક સંજ્ઞાઓ અપનાવાઈ હોય એ દેખીતું છે. પણ તે ભાષાઓએ પણ ભારતીય-આય'માંથી કેટલાયે શબ્દો લીધા છે. આ દૃષ્ટિએ એ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય ધોરણે તૈયાર કરવામાં આવેલું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ એ એક પ્રાથમિક જરૂરિયાત છે. આ ઉપરાંત તીર્થતો-શ્રદ્ધા પરિવારની ભાષાઓ પણ સાવ ગણતરી બહાર ન રહેવી નહિ એ. ઘણા તરીકે ખોતાની હાથપ્રતોમાં આ ભાષા-પરિવારમાંથી કેટલાક શબ્દો લેવાયેલા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અગત્ય

પહેલા વ્યાખ્યાનમાં જેનું લક્ષણ બાધવામાં આવ્યું છે તે ઇતિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્ર પર પૂરતું ધ્યાન ન દેવામાં આવે તો ખીણ બધી રીતે સાધનસભજ હોય તેવા અભ્યાસીને માટે પણ વિમાર્ગે ચઢી જવાનો ધણો સંભવ છે. પાઉલ ટીમએ (Paul Thieme) 'ઈંડીય વોર્ટર ઊંટ લુટ,' Indische Wörter und Sitte ('ભારતીય શબ્દો ને રિવાજો') એ લેખમાં ઇતિહાસભાસી પદ્ધતિએ, અભાર સુધી દ્રાવિડી મૂળવાળા મનાતા કેટલાક શબ્દોની દેખાવમાં તો પ્રતીતિકર લાગે તેવી જે ભારતીય-આય' વ્યુત્પત્તિઓ આપી છે, તે તપાસતાં ઉપર કરેલા વિધાનની સત્યતા દબીભૂત થશે. ચાર્પેંતીર (Charpentier) સં. પૂજા નો સંબંધ દ્રાવિડી વૃણ, વૃણ સાથે જોડે છે. પણ ટીમએ દેખાડે છે કે તેનું મૂળ ભારતીય-આય' √વૃજ-માં છે. અર્થદૃષ્ટિએ પૂજા : વર્ક-એવું સમીકરણ બાધી શકાય. અર્થવર્તેદમાં જ આ √વૃજ-ના વિકરણી ('થેમેટાઇઝડ,' thematized) અંગવાળું વૃજ્વતિ મળે છે. આ પરથી પર્યાયિક્ત ('પેરીફ્રેસ્ટીક' periphrastic) વૃજાક્ તે પછી *વૃજામ્, *વૃજામ્, *વૃજામ્ : વૃજામ્. આ સ્થાન ખૂબ પાડિત્યભયું ને ચક્ષુમદર્શી છે. છતાં જૈમિનીય ઉપનિષદ-બ્રાહ્મણમાં મળતા એક રૂપ માટે, અતુનાસિકતા પરવર્તી સ્પર્શધ્વનિનો ધોષભાવ (*વૃજામ્ > *વૃજામ્), સાતુનાસિક બંજનસ્તબ્ધનું સાર્થ (વૃજામ્ > વૃજામ્) અને અંગોગલોપ તથા તળજન્ય પૂર્વસ્વરનો દીર્ઘભાવ (વૃજામ્ > વૃજામ્) એ ફેરફારો ધારણા-બહાર કઢી શકાય તેટલા પહેલા છે; અને ધોષભાવવાળા ફેરફારો તો અશોકના લેખોમાં પણ હજી દેખા નથી દીધા. આમ સચિત વ્યુત્પત્તિ સ્થળકાળની ક્લોટી પાર કરી શકતી નથી. અહીં કદાચ એ વાધો લેવામાં આવે કે માધ્યમિક ભારતીય-આય'ની પ્રાથમિક ભૂમિકામાં જ કેટલાક એવા દાખલા

મળે છે જેમાં સંયોગલોપ અને તજજન્ય પૂર્વસ્વરદીર્ઘભાવ પ્રત્યક્ષ છે, તેનું શું ? પા. લોપ- < લોપ- , પા. લાસા < લાસા જેવામાં ઋણુભાવ આરંભાઈ ગયો હોવાનું સ્વીકારવું પડશે. પણ આ વાધાનો રદિયો આપી શકાય તેમ છે. ઉક્ત ઉદાહરણોઃ ક્ર તો ખામીભરેલી લેખનપદ્ધતિને અથવા તો વિચિત્ર ઉચ્ચારણુ-પ્રકારને આભારી હોય. લોપ- > લોપ- ^{વિગ્ન} આવે દ્વિવિધ- _{લોપ} એકમાં સ્વરની માત્રા પૂર્વવત્ જળની રાખતો, બીજામાં વ્યંજનસંયોગ જળની રાખતો—વિકાસક્રમ સ્વીકારવાથી સમાધાન થઈ શકે. અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં આને મળતા જ વલ્લુના દર્શન સિંધી (માત્રાગ્રહી) ને પૂનખી (સંયોગગ્રહી) એ લાપાઓમાં થાય છે. એટલે ઉપર સૂચવ્યાં બે ભિન્ન રૂપો ભૌગોલિક વિસ્તારના ભેદે સમજાવી શકાય. આ બાબતમાં વધારે શ્રદ્ધેય અને વિસ્તૃત પરિણામો સંશોધન આગળ વધે ત્યારે જ લાવી શકાય. એવું જ સ્વરમધ્યગત વ્યંજનોના લોપનું છે. ડો. ચંદ્રોપાધ્યાય આ લોપ ચાર ભૂમિકાના ક્રમમાં સંધાયો હોવાનું સૂચવે છે : અધોપ સ્પર્શ > ધોપ સ્પર્શ > ધપ (સ્પાયરન્ટ, spirant) > લોપ. પણ એક બાબતમાં ચારેય ભૂમિકાઓ ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર ખરાબી લેખોમાં જ ધર્ધધ્વનિઓ (સ્પાયરન્ટ spirant) મળી આવે છે. શ્રદ્ધેય નિર્ણય લાવી સંશોધન પર જ અવલ બે.

દીમચના ઉક્ત લેખમાથી એક બીજે શબ્દ લઈએ. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય મુજબતે એમાં વૈદિક મુજબતેની સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. મુજબતે, *મુજ્ઞે, *મુજ્ઞે *મુજ્ઞે અને પછી માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય પ્રક્રિયાઓને અનુસરી *મુજ્ઞે > મુજ્ઞે > *મુજ્ઞે (*મુજ્ઞે) > મુજ્ઞે એવા સાધનાક્રમ બાધી શકાય. સમાન્તર વિકાસના ઉદાહરણ તરીકે √વિણ્- : વિણ્ડે પરથી જોતરી આવેલું વિણ્ડ- ટાકયું છે. પણ અનુનાસિક પછી આવતા અધોપ સ્પર્શના ધોપભાવની પ્રક્રિયા એ વાયવ્ય પ્રદેશની જ લાક્ષણિકતા હોઈ, અશોકના લેખોમાં પણ હજી એના ચિહ્નો મળતા નથી, જ્યારે ચર્યાપ્રાપ્ત રૂપ અશોક પહેલાનું—સૂત્રગણનું છે. એટલે દીમચની વ્યુત્પત્તિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરાધાર બને છે. સમાન્તર ઉદાહરણ તરીકે આપેલા વિણ્ડ- બીજી રીતે વધારે ઔચિત્યથી સમજાવી શકાય :

√વ- + જ્- - + ભૂતકૃદન્તનો -ત્- (-ટ-) = *વુજ્ઞ- > વિણ્ડ-
આમ : ધોપભાવ √વજ્ઞ- + -ત્- = વજ્ઞ- વગેરેની જેમ નિયમિત છે. આવી જ રીતે √વુજ્ઞ- પરથી વુજ્ઞ- એટલે √મુજ્ઞ-ના મૂળ તરીકે √મુજ્ઞ- કરતા આગળ સૂચવાયેલું મુજ્ઞ- વધારે ઉચિત ઠેર છે. દીમચની બીજી વ્યુત્પત્તિઓ પણ સ્થળાનુસાર સર્લ્લ પ્રત્યેની કાળજીનો અભાવ સૂચવે છે.

છતર પ્રશ્નો

માધ્યમિક ભારતીય-આય'ના ભાષાભેદોમાં નિય (Niy) પ્રાકૃત કેટલીક બાબતમાં ખાસ ધ્યાન એએ તેની છે. તેમાં સ્પર્શો હજી હુત નથી થયા. તે કાં તે ધોષભાવ અથવા તેા ધર્વભાવ ('સ્પાયુન્ટાઈઝેશન' spirantization) પામ્યા છે અને એ રીતે એને વચગાળાનો પ્રાકૃતભેદ ગણી શકાય. તેના રૂપતંત્રમાં ઝમ'ણિ ભૂતકૃદન્તને પુરુષવાચક પ્રત્યયો લગાડી (ઉ. ત. ન/વા પરથી ક્ષિતેમિ, ક્ષિતેસિ વગેરે) કત'રિ ભૂતકાળ ધડી દેવાયો છે. આને મળતો વિકાસ બિહારી અને ઇરાનીમાં થયો છે, પણ ખીજા એકે માધ્યમિક ભારતીય-આય' ભાષાભેદમાં તેની નિશાની જડતી નથી. આટલી વહેલી ભૂમિકાએ આ પ્રકારનો વિકાસ કેમ સમજાવવો? સરહદ પરની પડોશી ભાષાઓની અસરનું આ પરિણામ હશે? તે સમયનો ઇતિહાસ અને પડોશી ભાષાઓનાં અન્વેષણ પછી જ આનો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર મળે.

માધ્યમિક અને અર્વાચીન ભારતીય-આય'માં રહેલા દેશ્ય અંશનો અભ્યાસ કરવામાં પણ સ્થળકાળની મર્યાદાઓને માન આપવાનું છે. એ હેતુથી તેમ જ સમગ્ર ભારતીય-આય'ના વિકાસઇતિહાસનું સ્વરૂપ વધારે વિશદતાથી સમજવા માટે હિંદમાંના દરેક ભાષાપરિવારનું ઐતિહાસિક ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરવાની તાત્કાલિક અગત્ય ઉઠાડી છે.

પર્યાયવિજ્ઞાન, અણુઉકલ્યા પ્રશ્નો અને અપેક્ષાઓ

પર્યાયવિજ્ઞાન (‘સીનોનીમીક્સ’ Synonymics)

શબ્દોના ઇતિહાસમાં ક્યા બળોને વશ થઈને અમુક અભિધાનો વ્યવહારુ થાય છે અને બીજાં તેનું સ્થાન લે છે, એની તપાસ એક અણુ-ખેડાયેલો પ્રદેશ રજૂ કરે છે. એકાર્થવાચી એ સંજ્ઞાઓમાંથી એક જોર પકડે છે, તે બીજી વધારે પ્રાચીન ધીમે ધીમે અદસ્ય થાય છે. જેમ કે મજા-નું સ્થાન પાછળથી ઘોઢક-લે છે, અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં અશ્વવાચી સંજ્ઞા ઘોઢક-પરથી જ ઊતરી આવી છે. એટલે દરેક શબ્દના વ્યવહાર અને કાલ-પ્રસ્તુતિ જાણવા માટે તે તે શબ્દના સમકક્ષીન તેમ જ પૂર્વ ને ઉત્તરકાલીન એકાર્થવાચી શબ્દોનો અભ્યાસ જરૂરી છે. આ નવી અધ્યયનશાખાને પર્યાય-વિજ્ઞાન (‘સીનોનીમીક્સ,’ Synonymics) નામ આપી શકાય. કોઈ ભાષાપરિવારની દરેક ભાષામાં રહેલા એકાર્થવાચી કે પર્યાયશબ્દોનો અભ્યાસ કરી તેમને તે ભાષા પૂરતા વ્યુત્પત્તિદર્શક અને વૃદ્ધનાત્મક ધોરણે અને રૂપોની કાલાનુપૂર્વી પ્રમાણે ગોઠવવા એ પર્યાયવિજ્ઞાનનો વિષય છે. આથી દરેક અભિ-ધાનના અમુક અર્થને ક્રમગત વપરાશપ્રદેશની અને તેના શુવન્ત વપરાશના સમયની સીમાઓ નિર્ણીત કરવામાં અગત્યની સહાય મળશે. આમાં અરસપરસ અપનાવાયેલા સ્વીકૃતશબ્દો (loan words)ના પ્રશ્નો પણ ફેટલાક ઉઠેલા આવવા સંભવ છે. અમુક એક અર્થની વાચક સંજ્ઞાઓ બદલાતી રહેવાના વિવિધ કારણોમાં નવા વિચારોનો જિગમ, રાજકીય ને સામાજિક પરિવર્તનો, સાંસ્કૃતિક પેઢી, પ્રતિભાશીલ વ્યક્તિઓ અને લેખકોનો પ્રભાવ વગેરે ખાસ ગણાવી શકાય. આથી આ વિષયના પરિશીલનમાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને પૃષ્ઠભૂમિને સ્થાને રાખવો એ ‘અનિવાર્ય’ છે.

કેશવિદ્યા (‘લેક્સિકોગ્રાફી,’ lexicography) ઐતિહાસિક પાયાપર અભ્યાસ આગળ વધે અને દરેક અભિધાનના જૂનામાં જૂના વ્યવહારનો સમય નિશ્ચિત થાય તો પર્યાયવિજ્ઞાન ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર માટે પણ ઉપયોગી નીવડે. અવનવી અર્થઝાયાઓ અને ભાવાર્થો ખીલવવાનું વલણ દરેક અભિધાનની બીતરમાં હોય છે. આ અર્થવિકાસનો અભ્યાસ કે શબ્દાર્થવિજ્ઞાન (‘સેમાટીક્સ,’ semantics) પર પણ પર્યાયવિજ્ઞાન પ્રકાશ નાખી શકે. વૈદિક ભાષામાં મળતાં સમાનાર્થ અંગોની આ પદ્ધતિએ તપાસ કરવામાં સહાયક થઈ પડે તે હેતુથી

હિંદીદ્રવીના વર્ણ, Verbs ('ધાતુઓ') જેવી કૃતિઓનું નવેસરથી સંકલન થવાની જરૂર છે.

કર્તવ્ય કાર્યો

ભારતીય-આર્ય ભાષાશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં અપેક્ષિત કાર્યોની વાત કરતા, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાદીઠ ઐતિહાસિક લિપિવિજ્ઞાન ('હિસ્ટોરીકલ પેલીઓગ્રાફી', Historical Palaeography)ને અવલખીને ભારતીય-આર્યના દરેક ભાષાભેદમાં રચાયેલા ગ્રંથોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંપાદન થવાની જરૂરિયાતનો ઉલ્લેખ કરી શકાય. લિપિવિજ્ઞાન ઠીકઠીક આગળ વધ્યું હોવા છતાં તેનો ઐતિહાસિક અભ્યાસ હજી સુધી હાથ ધરાયો નથી. ઐતિહાસિક લિપિવિજ્ઞાનને આધારે અનિર્દિષ્ટ સમયવાળી હાથપ્રતોનો સમયનિર્ણય સ્પષ્ટભાવે બને તેટલી સાક્ષી મર્યાદામાં કરી શકાય. આથી શબ્દોના ઇતિહાસ પર પણ કેટલોક પ્રકાશ પડી શકે. ઉ. ત. મજીર-શબ્દને સામાન્ય રીતે ભારતીય-આર્યમાં પ્રવેશેલા ધરાની સ્વીકૃત શબ્દ ગણવામાં આવે છે. પણ મહાભારતની નીલકંઠી વાચનામાં વનપર્વમાં આ શબ્દ વપરાયેલા દેખાય છે. એટલે જો તે મૂળમાં હોય તો તેની પ્રાચીનતા તે પરભાષાનો હોવા સાથે સશય ઉત્પન્ન કરે. પણ મહાભારતનું આલોચનાત્મક સંપાદન એ સ્થળે મજીર-ને બદલે મૂળપાઠ જુદો હોવાનું પુરવાર કરે છે. હાથપ્રતોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન આ વિષયમાં કેટલું સહાયક થઈ શકે તે આ પરથી સમજી શકાશે. ખીજી, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, નરસી મહેતા અને તુલસીદાસ જેવા લેખકોની છૂટક છૂટક શબ્દસૂચીઓ સમજદારીપૂર્વક અને શાસ્ત્રીયપણે તૈયાર થવાની જરૂર છે. આથી તે તે યુગના તે તે લેખકો પર પડેલા પ્રભાવનો તેમજ યુગ પર પડેલા લેખકપ્રભાવનો અભ્યાસ થઈ શકે. પછીથી આ છૂટક સૂચીઓ પરથી યુગયુગના શબ્દકોશ રચી શકાય. આ કોશો માત્ર અભિધાનસંગ્રહો ન બનવા જોઈએ. ભાષાકીય અભ્યાસમાં શીઘ્રતાથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી રીતે તેમનું બનસ્થિત સંકલન થવું જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં આવતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરેનો અભ્યાસ અને શાસ્ત્રીય કોશ ઉપર્યુક્ત યુગકોશોની સંસાઓને તેમનો સ્થળકાળસંદર્ભ પૂરો પાડશે.

ભારતીય-આર્યની દરેક શાખા માટે પર્યસ્ત-સૂચીઓ ('રીનસ' ઇન્ડેક્સીજ', Reverse-indexes), વિશેષ નામોનો કોશ, લૌગોલિક કોશ, વનસ્પતિ અને પશુસૃષ્ટિને લગતી સંસાઓનો સમાવેશ કરતો પાઞ્ચભાષિક કોશ અને કળાકૃતિની સંસાઓનો કોશ એ ખીજી જરૂરીયાતો છે. હવે

ભાષાઓના અભ્યાસની બાબતમાં જુદીજુદી ખોલીઓની ધ્વનિયંત્ર દ્વારા નોંધ લેવાની જરૂરી છે. કેમ કે, આર્થિક ભીંસ, સામુદાયિક કેળવણી, સ્થળાંતર વગેરે આધુનિક સંસ્કૃતિની ધટનાઓના પ્રભાવથી કેટલાક ખોલીભેદો ઝડપથી નાશોષ થતા જાય છે. આમાં વય, લિંગ, વર્ગ ને પ્રદેશને અનુસરીને ભાષાસામગ્રીમાં પડતો ફરક, દરેક ગણધ્વનિ કે ધ્વનિસ્ (ફોનીમ, phoneme) અને તેના અન્ય ગણધ્વનિ (ફોનીમ Phoneme) સાથેના સૂક્ષ્મ ભેદ તેમ જ ખોલીભેદોની પ્રાદેશિક પહેચણી એ બહુય નોંધાવું ધટે. આ રીતે ધણુંધણું થતું હજી બાકી છે. ને એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે સાચા સંશોધકને જ્ઞાનના સીમાડાઓ વિસ્તારનારાં નવાં સંશોધનક્ષેત્રોની ખામી નથી પડતી. પણ એકલ વ્યક્તિથી થતું જ અશક્ય કે ખૂબ દુધંટ હોય તે સંસ્થાઓ માથે લે. એટલે ઉપર સચવેલા ઠંતવ્યભારને હળવો કરવામાં હિંદની યુનીવર્સિટીઓ અને ભારતીય ભાષા પરિષદ (લીન્ગ્વિસ્ટીક સોસાયટી ઓવ ઈંડિયા, Linguistic Society of India) જેવી સંસ્થાઓએ હવે પ્રવૃત્ત થતું ધટે. નિશ્ચય હોય તો કેળવાયેલા કાર્યકરો અને નાણાંના અભાવની મુશ્કેલી પણ ટાળી શકાય. ભારતીય ભાષા પરિષદ ('લીન્ગ્વિસ્ટીક સોસાયટી ઓવ ઈંડિયા' Linguistic Society of India) અસાર મુધીમાં ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રની કેટલીક નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. થોડાક સમય પહેલાં જ મદ્રાસ યુનીવર્સિટીએ ધ્વનિશાસ્ત્રનો વિભાગ ખોલ્યો છે. ત્યાંથી ચારપાંચ વરસમાં સારા અભ્યાસીઓ તૈયાર થશે.

ભાષાકીય અભ્યાસ પ્રત્યેની ઉપેક્ષા

વ્યક્તિગત લેખકોએ તૈયાર કરેલી ભાષાકીય અધ્યયનોને લગતી કૃતિઓ પ્રકાશકો પ્રસિદ્ધિ માટે હાથ ધરતા નથી. ગવર્નમેંટ સંસ્કૃત ઓફ પ્રાકૃત સીરીઝ પણ બહુ કામમાં નથી આવતી. એટલે યુનીવર્સિટીઓએ જ આવા પ્રયોગો પ્રકાશન કરવાનું સ્વીકારવું જોઈએ. ભાષાકીય અભ્યાસના પ્રદેશમાં કાર્યપ્રવૃત્તિ મંદ રહેતી હોવાનું એક કારણ એ છે કે આ વિષયમાં સમજપૂર્વક રસ લેનાર બહુ ઓછા છે. ટર્નર વગેરે પશ્ચિમના વિદ્વાનોના કાર્યથી આપણી આંખ બિંદાયતી જોઈએ. આ વિષયમાં આપણે સરમથી નીચું જોતું પડે તેટલા પાછળ પડી ગયા છીએ. ત્રીશક વરસ પહેલાં એક પ્રાકૃત અને એક સંસ્કૃત શબ્દકોશનું શાસ્ત્રીય ધોરણે સંકલન કરવાની યોજના વિચારાઈ રહી હતી ત્યારે તેમના સંપાદક તરીકે એક ઇટાલીય અને ફ્રેંચ વિદ્વાનનું નામ મુચવાયું હતું. આપણો ભૂતકાળનો ભવ્ય વિલાવારસો જોતાં આ ધણું જ ખેદજનક લાગે છે.

છેવટમાં મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ આ વ્યાખ્યાનમાળા યોજી છે છતાં તેના અસ્તિત્વના સાઠ વરસના ગાળા દરમિયાન તેણે ભાષાશાસ્ત્રીય મહત્વનું બહુ ઓછું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. જે યુનીવર્સિટી ભાષાકીય અભ્યાસની અગત્ય પિછાણવામાં સૌથી પહેલી હતી તેને માટે આ સૂચન કરવું ખૂબ ઉચિત જ ગણાશે કે તમિલકોશ માટે મદ્રાસ યુનીવર્સિટીએ જે કર્યું છે તેને અનુસરી, તેણે ડેક્કન કોલેજ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને વ્યવસ્થાકેન્દ્ર તરીકે રાખીને, ખીજી જગ્યાએ એરિએટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (પૂના), ભારતીય વિદ્યા ભવન (મુંબઈ), ગુજરાત બર્નાક્યુલર સોસાયટી (અમદાવાદ), વગેરે સંશોધન-સંસ્થાઓના લીફ્ટીસ્ટીક સોસાયટી ઓફ ઈંડિયાના તેમ જ હિંદની ખીજી યુનીવર્સિટીઓના સહકાર સાથે એક સંસ્કૃત ભાષાનો મહાકોશ ઐતિહાસિક અને ભાષાશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તોને અવલખીને તૈયાર કરવાનું હાથ ધરવું જોઈએ. અંતમાં, ઉપર સૂચવેલી કાર્યદિશાઓ તમારામાંથી કેટલાકને માટે આકર્ષક કે પ્રેરક બનશે તોપણ મારા વ્યાખ્યાનોને કૃતાર્થ બનાવવામાં એટલે અશે સહાય થશે.

શબ્દચર્યા

શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલ એક પત્રદ્વારા કેટલાક શબ્દોના મૂળ વિશે કેટલીક નવીન કલ્પનાઓ ચર્યા માટે રજૂ કરી છે. તેમના કથનનો સાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) ‘રૂપશ્ચ’ એ વિશેષણ ‘જેવું’ અર્થના પ્રાચૈદિક $\sqrt{\text{રૂપશ્ચ}}$ —નું ભૂતકૃદન્ત હોય, પ્રચલિત પર્ય— (પર્ય—) એ રૂપશ્ચ—માથી નિષ્પન્ન થયો હોય; અને પછીથી તે, ‘મૂળે તેનાથી જુદા, ‘દેખવું’ અર્થના $\sqrt{\text{દૃશ્}}$ —ના આદેશ તરીકે તરીકે વપરાતો થયો હોય

(૨) ‘આદિત્ય:’ એ શબ્દની ‘અદિતે: અપત્ય પુમાન્’ એ વ્યુત્પત્તિ ખરી નથી લાગતી. અહમડળમા સૌથી આદિ ઉત્પન્ન થનાર તરીકે આદિ+—ત્ય—, એમ અત્ય—, પાશ્ચાત્ય—, વગેરેની જેમ, આદિત્ય— સંધાયો છે.

(૩) ‘આત્મન્’ નો પ્રાચૈદિક અર્થ, પાછળથી પ્રચલિત છે તે ‘જીવતત્ત્વ’ નહિ, પણ માત્ર ‘શ્વાસ’ હોય. જર્મન atmen નો અર્થ ‘શ્વાસ’ થાય છે. વૈદિક ભાષામા પ્રચલિત છે તે અર્થ પાછળથી વિકાસદ્વારા નીપજ્યો હોય.

(૪) આલવાલ—, ચક્રવાલ—, ચક્રવાટ— એ ત્રણેમા પાછલો અંશ એ —વાલ—, —વાટ— ($< \sqrt{\text{વદ-‘ધેરવું’}}$) અથવા —વાડ—, એમ લિલરૂપે દેખાતો ‘સીમા’વાચક શબ્દ ન હોય?

(૫) આલવાલ— એ *આડવાડ— (= ‘આડી વાડ’) ન હોય?

(૬) અને તો આડખર—ની સાધના આડ+અખર— ‘આડો+પડદો’ એ રીતે ન થઈ હોય?

આ સૂચનોની યોગ્યતાઅવતા અહીં તપાસી જઈએ.

૧ — $\sqrt{\text{દૃશ્}}$ —(પર્ય—) ‘જેવું’ ‘દેખવું’

મૂળ તો લાસેને દૃશ્—અને પર્ય—નો સબધ ચર્ચ્યો હતો. આ પછી તેની અસ ગવસાત ધણે સ્થળે ચર્યા થયેલી છે.^૧ મૂળમા દૃશ્—અને પર્ય—બંને એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર ધાતુ હતા. પર્ય (અથવા ગણચિહ્ન દ્વર કરીએ તો પર્ય—)નું મૂળ સ્વરૂપ $\sqrt{\text{રૂપશ્ચ}}$ — ‘જડ્ઝેદ’મા પ્રચલિત છે. તે કે તેમા

^૧ ઇન્દીસ બીબ્લીઓથેક, ૩-૪૪, આસ્માન, વોર્ટલેન્કિ લ્હુચ ઝાન્વેદ (૧૮૭૩), પ. ૧૬૦૧, વિપુરોખર ભદ્રાચાર્ય (સુજરાવી ભાષાન્તર), સંસ્કૃતનું વૈજ્ઞાનિક અનુશીલન, ‘પ્રસ્થાન’ પૃ ૪૨૫, વેદાખ, ૧૯૬૨, વગેરે

પણ √રૂપશ-ની સ્વતંત્રતા લોપાવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યાના ચિહ્નો જણાય છે. કારણ, √રૂપશ- વર્તમાન કાળના રૂપો માટે અંગ તરીકે વપરાયુ નથી; તે માટે (તેજજ √દૃશ-ના વર્તમાન અંગ તરીકે) √પશ્ય- વપરાયું છે. પણ વર્તમાનેતર કાળ ને અર્થના રૂપો માટે રૂપશ્ચ (અને દૃશ-) અંગો છે. જેમ કે અદર્શિ, અસ્પષ્ટ (અઘતન), પસ્પરો (પરોક્ષ), રૂપાશયસ્વ (પ્રેરક), રૂપષ્ટ- (ભૂતકૃદન્ત), વગેરે. ચિષ્ટ કે પ્રચિષ્ટ સંસ્કૃતમાં પણ રૂપષ્ટ-, રૂપશ- ‘જસસ’ અને પસ્પશ- ‘મહાભાષ્યનુ એક વિશિષ્ટ પ્રકરણ’ એ √રૂપશ-માથી સધાયેલા રૂપો જળવાઈ રહ્યા છે. પશ્ય-માં થયેલો √રૂપશ-ના આદિ ‘સ્’નો લોપ સરળતાથી સમજાવી શકાય તેમ છે. કારણ, વૈદિક ભાષાની ખ્વનિમીમાંસામાં રૂપશ્ચ કે અનુનાસિક ખ્વનિના સંયોગમાં રહેલા આદિ ઉખખ્વનિનો લોપ કરવા તરફ વલણ હોવાનું દેખાઈ આવે છે.

[૧]

- (૧) √સ્કન્દ- : ઉત્કન્દ-
(૨) √સ્તમ્ભ- : ઉતમ્ભ-
(૩) √સ્તુલિંગ- : ઉતુલિંગ-

[૨]

- (૧) અસ્તૃષાયુ- : કૃષુ-
(૨) ચનિશ્વદત્ત,
*શ્વન્દ [હરિશ્વન્દ્ર૦, વગેરેમાં] : ચન્દ.

[૩]

- √સ્તન- : તન્યતિ
*સ્તાયુ- [સરખાવો :
સ્તેન-, સ્તેય-, વગેરે] : તાયુ.
સ્ત- : ત- [તારક-વગેરે]

- [૩] *સ્તૃણ- [સરખાવો :
ભૂસ્તૃણ- (મનુસ્મૃતિ) : તૃણ-.]

* સ્નાપિત- [સરખાવો : સ્નાપયતિ] : નાપિત- (પ્રાક્ષણ્યમથ).

આ સૌ ઉપયુક્ત વલણના ઉદાહરણો તરીકે ટાંકી શકાય.^૨

સંસ્કૃતની સહજન્ય (‘ક્રાન્તેટ’) ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં પણ √દૃશ-અને √રૂપશ-ને ઘગતા જુદા જુદા મળે છે. લેટિન specio, જર્મન sprachen, અંગ્રેજી spy, વગેરે √રૂપશ-ના સહજન્ય છે. જ્યારે ગ્રીક derkomai નો સંબંધ √દૃશ- સાથે છે.

√√દૃશ- અને √રૂપશ વચ્ચેનો સદ્ભ અર્થબેદ જુદાઈ, ખન્ને સમાનાર્થ [‘જેતું’, ‘દેખતું’] બની જવાથી, ભાષાઓના વિશ્લેષમાં સામાન્યરીતે બને છે તેમ, બેમાંથી એક (√રૂપશ-) વપરાશચ્યુત થયો અને તેનું વર્તમાન

૨ (૧૨૧૮૯ ચર્ચા માટે જુઓ વાકનાંશિલ : ‘આલ્લિન્ડિસ મામાન્દિક’ ૧ ૧૧૪-૨૧૦.

અંગ પર્યુ, ✓દશ-ના આદેશ તરીકે વપરાવા લાગ્યું, અને એ રીતે ✓દશ [પર્યુ-] 'એવું' થાયું.

૨—આદિત્ય-‘સ્ય’સ્વરૂપ દેવતા’

સામાન્યરીતે આદિત્ય-ની ઉત્પત્તિ આમ અપાય છે : ✓દા-‘બાધવું’, +તિ =દિતિ, ન દિતિ: અદિતિ: (‘બંધનરહિતતા’). અદિતે:અપત્યાનિ પુમાંસઃ આદિત્યાઃ; પણ બહુમૂર્તીએ એકવાર^૩ આદિત્ય =આદિ-‘આરંભ’ +ત્ય- (સંબંધવાચક પ્રત્યય) ‘પુરાતન સમયના (દેવે)’ [જેમ કે અત્ય- , પૌરસ્ત્ય-; પાશ્ચાત્ય-, વગેરે] એવી વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટી હતી. પણ કીય^૪ ક્ષે છે તેમ આ પ્રકારનું રાબ્દ-ધાતુર બાપાની શૃતિની વિરુદ્ધ છે. કારણ, ત્ય- પ્રત્યય સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણોમાંથી સંબંધવાચક વિશેષણો બનાવવા માટે છે, જ્યારે આદિ તો વિશેષણ છે. બહુમૂર્તીએ ચોતે પણ પાછળથી આ અભિપ્રાય છોડી દે છે

૩—આત્મનૃ ‘ચોતે’ ‘આત્મા’

આત્મનૃ-ની વ્યુત્પત્તિ વિશે વિદ્વાનોએ ઠીક ઠીક ચર્ચા કરી છે,^૫ છતાં હજી પણ તે વિવાદાસ્પદ રહી છે. ‘પીટર્સબર્ગ’-અભિધાનકોશ તેને ✓અન- ‘શ્વાસ દેવો’ સાથે સાંકળે છે, જેખર તેને ✓અવ- ,જવું’માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, જ્યારે આસ્માનનો ભત તેને ગ્રીક ætmoēs, જર્મેની ātum, āthom, atem, atmen, વગેરેનો સહજન્ય ગણી ✓અવ=✓વા- ‘વાવું’ એ ધાતુ-માંથી સાધવાનો છે.

ખીજું, તેનો અર્થવિકાસ આ પ્રમાણે થયો ગણાય છે :-

શ્વાસ>જવ>ચોતાની જાત, ચોતે.

પણ આ પ્રકારનો વિકાસક્રમ સ્વીકારવા સામે એ વાધા છે—એક તો ઋગ્વેદમાં જે ચાર સ્થળે આત્મનૃ-નો ‘શ્વાસ’ અર્થ લેવાનો છે તે ચારેય કક્ષાઓ પ્રાચીન હોવાને બદલે, મુકાબલે અર્વાચીન ગણાતા સૂક્તોમાં આવેલા છે. એટલે ‘શ્વાસ’ એ અર્થ મૌલિક નહિ પણ ગૌણપણે વિકસિત થયો હોય એમ લાગે છે. ખીજું, પ્રાચીન સૂક્તોમાં આત્મનૃ- ઉપરાંત ત્મનૃ- એ

૩ બહુમૂર્તીએ, ૫ સાંખ્યોલ્લેખ ગ્રંથ, ૪૫

૪ કીય : ‘૫ રીલીઅન એન્ડ શીથોસોફી ઓવ ધ વેડ એન્ડ ઉપનિરાપદ્ન ગ્રંથ ૧, પા ૨૧૭, પાઈનોપ ૪.

૫ જુઓ દોયસન ‘દી ફિથોસોફી ઓ ધ ઈન્ડિયન’ ૨૮૫—૨૮૬: ગ્રેહનર, વેલિય રીવ્યુ, ગ્રંથ ૩, ૧૧૬.

અંગનાં વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયેલાં રૂપો મળે છે, જે સહેલાઈથી સમજાવી શકાય તેમ નથી.

આથી દોષસનની સસના આત્મન્- (તેમ જ ગ્રીક 'autos')ને અ- (સરખાવો અ-હમ) અને ત- એ બે સાવનામિક ધાતુઓમાંથી સાધવાની છે. મૂળ અર્થ 'પોતાની, જાત' 'પડ' હોય. અર્થવિકાસનો ક્રમ આ પ્રમાણે હોય :-

૧ 'પોતાની જાત,' 'શરીર' [બાહ્ય જગતના વિરોધમાં]

↓

૨ 'ધડ' [ખીજા અવયવોના વિરોધમાં]

↓

૩ 'જીવ' [શરીરના વિરોધમાં]

↓

૪ 'સત' 'અસ્તિત્વ' [અસત, અનસ્તિત્વના વિરોધમાં]

પણ દોષસનનો આ મત યોગ્ય પુરાવાના આધાર વિનાનો, યોજના ખાતર યોજનાલક્ષી ('સ્કીમેટીક') અને વધારે પડતો તત્વાચનરંગી લાગે છે.

✓ ૪-આડમ્બર- 'ધોધાટ,' 'શબ્દાલુતા'

આડમ્બર-ની *આડ+અમ્બર એવી વ્યુત્પત્તિ દેખાવે જ તરંગી છે, અને અમ્બર- જેટલો પ્રાચીન તેટલો આડ- અર્વાચીન હોવાથી, [યુજ. આડ, આડશ, વગેરેનો સંબંધ દેશ્ય અડુ- સાથે છે] આપણા પર પડેલી છાપ સખળ બને છે. આડમ્બર-શબ્દ જ 'દોલક'ના અર્થમાં ઠેઠ 'શતપથ બ્રાહ્મણ' (૧૪) માં વપરાયેલો મળે છે, બીજા અર્થોમાં ઉત્તરરામચરિત અને કથાસરિત્સાગરમાં પણ તે વપરાયો છે. આમ શબ્દની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ હોવાથી તે કાઈકે નિયમિત ધડતર વાળો હોવો જોઈએ એમ ધારી શકાય. સંસ્કૃતમાં ડમ્બર- શબ્દ પણ છે, જેનો અર્થ 'ધોધાટ', 'વાણીનો આડમ્બર' 'ગરબડ-મોટો' થાય છે. ડમ્બરનામન્ એટલે 'આડમ્બરી નામ ધારણ કરનાર' એટલે આડમ્બર- ને ડમ્બર વચ્ચે સંબંધ બાધવો અયોગ્ય તો નથી જ. સંલવિત છે કે વિડમ્બના-માં રહેલા √ડમ્- દ્વારા સાધિત *ડમ્- અને -ર- પ્રત્યય મળીને ડમ્બર- થયો હોય- જો કે અર્થદૃષ્ટિએ મેળ બેસારવો સરળ નથી લાગતો. અને તો આ-√ડમ્-,-અ-,-ર-એ અસોની મેળવણીથી આડમ્બર- તૈયાર થાય.

આ શબ્દનું મૂળ અસ્પષ્ટ છે. દીકાકારોની ‘આ સમન્તાત્ લવં જલલવં આલાતિ ઇતિ’ એ વ્યુત્પત્તિ, આવા અસ્પષ્ટ શબ્દો માટે તેમણે ધડી કાઢેલી બીજી ધણી વ્યુત્પત્તિઓની જેમ, દેખીતી રીતે જ તદ્દન તરંગી છે. શબ્દ આલ- અને વાલ- એ બે અંશોનો બન્નો હોય તેમ લાગે છે. પાલિ આલક- મરાઠી અળે, હિંદી આલા ‘ક્યારો’, ગુજરાતી આળિય, આળિયો સચવે છે કે આલ- અથ પ્રમાણમાં જૂનો છે; અને આલવાલ-નો ને અથ’ પ્રચલિત છે, તેને મળતો તેનો અથ’ હોવો જોઈએ. તેથી આલ-ને આડ- સાથે જોડવાની જરૂર રહેતી નથી. આલ-નું મૂળ અસ્પષ્ટ રહે છે એ ખરું, પણ ‘ક્યારો’ ‘ખૂણો’ ‘ખાડો’ ‘પોલાણ’ જેવી અર્થજાયા વાળો આલ-, ‘આડશ’ ‘અતિનધ’ ‘તીરધુ’ સચવતા આડ- (કસ્ય અડુ-) સાથે અર્થદષ્ટિએ તો સંબંધ નથી. વળી ધ્વનિદષ્ટિએ -ડ- નો -લ- યવાની શક્યતા ખરી, પણ આડ-ના મૂળ અડુ-માંથી આલ- સાધવાની અશક્યતા એ એક જ કારણ આડ- ને ક્યાવી દેવા માટે પૂરતું છે.

બાકી રહેલા -વાલ- અંશ પર વિચાર કરતાં ચક્રવાલ- ‘એક પવંત’, ‘વર્તુળ’, ‘ટાણું’ પાકૃત કુણ્ડવાલ ‘કુંડણું’, પિણ્ડવાલ ‘પીડા’ અને કરવાલ-મા રહેલા સમાનધ્વનિ અથ આપણી નજર સામે આવે છે. તેમા ચક્ર- અને કર- એ અંશો તો સ્પષ્ટ જ છે. ચક્રવાલ-ના -વાલ- માટે નરસિંહભાઈ સચવે છે : ચક્રમિવ વાગતે= ચક્રવાડ-> ચક્રવાલ-(√વદ્-વાદ્-વાડ્= ‘ધેરતુ’). આમા તેમને બીજો આધાર કદાચ એ મળી શકે કે કોશીમા ચક્રવાડ એવું શબ્દ-સ્વરૂપ પણ મળે છે. પણ આ વ્યુત્પત્તિ નિરાધાર ધરાવતા બે મુદ્દા છે—એક તો એ કે ચક્રવાડ-વધારે* મૈલિક નહીં, પણ ડૂને લૂ ના ઉચ્ચારણના વિષયમાં પ્રવર્તતી શિથિલતાને કીધે મૂળ ચક્રવાલ-નો જ એ ઉચ્ચારણ-જોડ હોય એમ લાગે છે. કારણ ચક્રવાડ—એ ‘પૃથ્વી ફરતો એક ઠક્ષિપત પવંત’ એ જ અર્થમા અને અર્વાચીન ગ્રંથોમા જ વપરાયેલા મળે છે. તેનો જૂનો પ્રયોગ નથી મળતો. ચક્રવાલ-ચક્રવાડ-ના ઉપરોક્ત અર્થમા “કારણકાળ” (૨૩)માં અને ‘વર્તુળ’ ‘ટાણું’ એ અર્થમાં મહાભારત (૧, ૭૦૨૧)ને હરિવંશ (૪૦૯૮)મા

૧ ‘કલયોરજોડ’ એ આલ’કારિકોનો અણૂતિ સમય અને તેના આધારકે-ડ->લ- પ્રક્રિયા ધરાવતા સરફૂટ, પ્રાકૃત અને અર્વાચીન શબ્દો એ અહીં પ્રસ્તુત છે ઉપરાંત જુનો ફેરકમીકૃત વાકનાગિલ, રહસ અને પછીના, તેમ જ સાર્વજનિક, સમ સંસ્કૃત એન્ડ પાલિ વર્ણ ઇન્ડિઅન લીક્ષીસ્ટીકસ”, ૨, અંક ૧-૧, ૧૯૩૨

તેમજ પછીના સમયમાં પણ સામાન્યપણે ખોદ્ધસાહિત્યમાં તથા કાવ્યાદર્શ (૨,૯૯)માં મળે છે. ખીજું, વદ- એ ધાતુ દેખીતી રીતે જ, ધાતુપાઠના તેવા ખીજા કેટલાક ધાતુઓની જેમ, પાછળના ધડતરનો છે. વદ- 'વડલો', વગેરેનું મૂળ ન સમજતાં તેના ઉપરથી જ કહી કાઢેલો છે.^૭ ખરીરીતે તો વાટ-, વાટિકા, યુજરાતી વાડ, વાડી, વાડો ઇત્યાદિના મૂળમાં *વૃત્તિકા જેવો 'ફરતી આડશ' એવા કંઈક અર્થનો કોઈ શબ્દ હોવો જોઈએ. વૃત્ત- 'ગોળ'ને વૃત્તિ- 'વાડો, વાડ' એવા શબ્દો મળે હોય ખરા, પણ વાટિકા માટે તો *વૃત્તિકા જોઈએ કે ને *વટ્ટિઆ < *વાટિઆ દ્વારા પુનઃસંસ્કૃતરૂપ વાટિકા આપી શકે. આમ, ચક્રવાલ-ના -વાલ-નું મૂળ સ્પષ્ટ નથી થતું, છતાં તેનો સંબંધ વાડ સાથે તો નથી જ.

કરવાલ-ને માટે નરસિંહભાઈ મૂળ કરપાલ- (કરં પાલયતિ) સૂચવે છે પણ વસ્તુતઃ તેતે શબ્દોના થયેલા પ્રયોગ જોતાં જણાય છે કે કર- પાલ (-ક-) સાહિત્યમાં ગ્રામાણિકપણે વપરાયેલો નથી મળતો; માત્ર કેશોમાજ મળે છે, જ્યારે કરવાલ- મહાભારત તેમજ ભાગવત પુરાણમાં વપરાયેલો છે. આથી સંભવિત છે કે કરવાલ-ની ખરી વ્યુત્પત્તિ ન જણતા કોઈ દીકાકારે કરપાલ કહી કરં પાલયતિ એવી કહપના ઘટાવી હોય. ને કહપનાનો જ આશ્રય લેવાનો હોય તો વધારે સંભવિત તો એ છે કે કરવાલ-ના વાલ-ને √વલ્ 'વળવું' (વાલયતિ 'વાળે છે') સાથે સંબંધ હોય. પણ સારો આધાર ન મળે ત્યાંસુધી વાલનું મૂળ શું છે? એટલું જ નહિ પણ આલવાલ-, ચક્રવાલ-, કરવાલ-વગેરેના વાલ- એક મૂળના છે કે જુદાજુદા મૂળના? એ વિશે પણ આપણે અધારામાં જ રહેવું પડશે.

પુરવણી :

ગ્રા. ચવક- : ચવકવાલ-, દેશ્ય પેંડ- પેંડવાલ-, સુદ્ધ- સુદ્ધવાલ-. કુડ- : કુડવાલ સમાનાર્થક છે. તે રીતે બાલ- : બાલવાલ.

૭ મેન્ડાઅર વીલીયમ્સ, સસ્ક્રુવ-ઇંગ્લીશ ડિક્શનરી, ૧૮૮૯, ૧૮- અને વદ- શબ્દ નીચે

૮ ટર્નર, નેપાલી ડિક્શનરી, ૧૯૩૧, બાર નીચે તથા, જુલ ખેલોક, મરાઠી ભાષેના વિકાસ, ભાષાન્તર, ૧૯૪૧, ૪૧૮, સ્વ દેશરાયક, ૧૪ની ન્યાખ્યમાં મૂળના વાટિની યામ વૃત્તિ આપેલી છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો

પુરુષોત્તમના પ્રાકૃતાનુશાસનની આદ્યત્તિ^૧ અને પ્રાકૃત વૈયાકરણો પરની પ્રસ્તુત અગત્યની કૃતિએ ભારતીયવિદોનું શ્રીમતી નીતી-દોલ્સી તરફ પ્રાકૃતનાં એક અતીવ આશાસ્પદ યુરોપીય અભ્યાસી તરીકે હજી હમણાં જ લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું, ત્યાં તો

‘गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं दक्षिदिवाकरयोऽहं हपीडनम् ।

मतिमता च विलोक्य दग्धतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥”

એ ભૂતૃહરિના શબ્દોની યાદ આપવાને તેમના અઘણ અવસાનના સમાચાર આવ્યા. વિધિએ તેને લાસન (Lassen) અને પીચલ (Pischel)ની પરપરાને દીપાવતી પ્રસ્તુત કૃતિ સમાપ્ત કરી પ્રકાશિત કરવા દીધી એટલું આપણા અધ્યયનનું સુભાગ્ય છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણપરંપરાને લગતા મુખ્ય-મુખ્ય કોષકાંડની નવેસરથી કરેલી વિસ્તૃત તપાસણી આપણી પાસે રજૂ કરતાં ઘણીવાર એ કોષકાંડોનો રોચક ઉકેલ સ્પષ્ટવામાં, અથવા ઉવટે કંઈ નહિ તો તેમને નવી પીઠિકા પર જોવા કરવામાં મંચકર્ત્રિને જે સફળતા મળી છે તે, તેમની ભાષાશાસ્ત્રીય તેમ જ સાહિત્યાનુશીલનને લગતી (‘શીલોલોજીકલ’, philological) ઉચિત કેળવણીને અને ભારતીય મૂળમંથેના વિશાળ જ્ઞાનને આભારી છે. આપણે આ અવલોકનના અંતમાં, પ્રાકૃત વ્યાકરણી સંપ્રદાયોને લગતાં તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાભેદોના વાસ્તવિક સ્વરૂપને અંગેનાં મંચકર્ત્રીનાં સંશોધનોમાંથી ફલિત થતા નિર્ણયો એમંદિશું : આ ઉતુથી, જે સાત પ્રકારણોમાં કૃતિને વહેંચી નાખવામાં આવી છે તેની, ઘણુખરું મંચકર્ત્રીના પોતાના જ શબ્દોમાં, પૃથક્કરણાત્મક રૂપરેખા અહીં આપવી હું યોગ્ય ધારું છું, અને આશા રાખું છું કે માત્ર જોડતી ઉપરજીવી નોંધથી સંતોષ ન પામતા હોય તેવા આ સામયિકના વાચકો આમાં સંમત થશે. સ્વાભાવિક રીતે જ, આમાં કેટલીક

શ્રીમતી લુઈસ્યા નીતી-દોલ્સી [Luigia [Natti-Dolci] કૃત લે આગેયું પ્રાકૃત [Les grammairiens Prakrits] (પારી, Paris, લીબ્રેરી દાર્ગેરિક એ દોર્સી) આંધ્રા એચ્.એ. નેચ્, ૧૯૩૮)ના ન્યુ ઈન્ડિયન ઓરિએન્ટલ (પુસ્તક ૨, એ ૧૯૩૬, પા. ૧૩૫-૧૪૨) માં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી પીતોરે પીઝાની Vittorio Pisani ના અવલોકન-લેખનું ભાગીદાર.

૧ ‘લ પ્રાકૃતાનુશાસન દ પુરુષોત્તમ’, પાર લુઈસ્યા નીતી-દોલ્સી : કાયે દ લા રોરિયેતે આસ્પાતીક, ૬ પારી, ૧૯૩૮. પ્રસ્તુત અવલોકનના વિષયભૂત પુસ્તકના પૃ. ૯૦ ઉપર જે રામચાર્મના પ્રાકૃતકલ્પતરનો મહારાષ્ટ્રી વિભાગ પોતે સંપાદિત કર્યાના ઉલ્લેખ છે તે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે કે હજી નથી થયો તે હું બચ્સતો નથી.

ત્રીણી વિમેતો, પ્રાકૃતના જ્ઞાનમાં કેટલીક વખત તો સારી એવી અગત્યની હોવા છતાં મારે જતી કરવી પડશે. માકેન્ડ્રેય ૬-૩૫ ના આધારે આપણી જાણમાં આવતાં, દરેક કાળ અને પુરુષ માટે પ્રચલિત -જન્મે-કે-જન્મહિં વાળાં આખ્યાતિક રૂપોના^૨ વપરાશનો, અથવા તો ભારત-યુરોપીય * -ઓમાંથી આવેલા સ્લાવી -ઝે (ઙ)ને સ્થાને આવતા -ઝનું સમાન્તર ઉદાહરણ પૂરું પાડતા હેમચંદ્રે ૩-૧૪૧ માં આદેશવાચે ને -ઝામિને સ્થાને આવતા -ઝનો માત્ર સ્વયંક ઉલ્લેખ કરીનેજ હું અટકું છું. ઉક્ત બંને ધટનાઓનો પીયલે ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ હકીકત, પીયલની જીવન-કૃતિ પછી પણ પ્રાકૃતના જ્ઞાન માટે હજી કેટલું બધું કરવાનું છે એ દેખાડવા માટે પૂરતી છે.

પહેલું પ્રકરણ વરરચિ ઉપર છે. વરરચિનું પ્રાકૃતપ્રકાશનું કાર્ત્વ સમર્થિત થઈ શકે તેમ નથી, તો તેને નકારી શકાય તેમ પણ નથી; કારણ, “વરરચિ-કાલામનને ઈસુપૂર્વેની ત્રીજી સદીથી મોડો મૂકી શકાય નહિ, જ્યારે (એજ સમયના) અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખો તો બાકરણકારોના અને નાટકના પ્રાકૃતથી પ્રાચીનતર ભાષાભૂમિકા રજૂ કરે છે” એ વાત ખરી, પણ એ હકીકતને “વરરચિના સમયમાં આવી (એટલે કે વરરચિના વ્યાકરણમાં રજૂ થઈ છે તેવી) પ્રાકૃતોનું અસ્તિત્વ હોય નહીં” એવું ધારી લેવા માટે એક મજબૂત કારણ તરીકે ન લેખી શકાય. વરરચિના ગ્રંથપાઠમાં રહેલાં વિરોધી વિધાનો અને વિશિષ્ટતાઓની તપાસણી ગ્રંથકારને એવું અનુમાન કરવા તરફ દોરે છે કે ગાયાની મહારાષ્ટ્રી-જેને લાસન પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત (Prakritica Praecipua) કહે છે—એ એક જ પ્રાકૃત વરરચિનાં મૂળ સત્રોનો પ્રતિપાદ વિષય છે. શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી પરનાં છેલ્લા ત્રણ પ્રકરણો (પ્રકરણ ૧૦, ૧૧, ૧૨) કોઈ ટીકાકારે ઉમેર્યાં હોવાં નહિએ. સંબંધિત છે કે પ્રકરણ ૧૦ અને ૧૧ ના વિષયમાં એ ટીકાકાર તે ભામહ હોય; શૌરસેની પરનું ૧૨ મું પ્રકરણ ભામહની કૃતિ નથી. કારણ કે બધીએ હાથપ્રતોમાં તે ટીકા વિનાનું મળે છે. ભામહ સિવાયના ટીકાકારો માત્ર મુખ્ય પ્રાકૃતની જ વાત કરે છે, વરરચિ પર આધાર રાખતા પ્રાચ્ય વૈયાકરણો (Oriental Grammarians) બીજા પ્રાકૃતપ્રકારોનું વરરચિ-ભામહથી ભિન્ન રીતની ગોઠવણી દ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે, કુમદીશ્વર માત્ર મુખ્ય પ્રાકૃત માટે જ વરરચિનો ઉપયોગ કરે છે, હેમચંદ્ર બીજા વૈયાકરણો સાથે બીજા પ્રાકૃતપ્રકારોના નહિ પણ મુખ્ય પ્રાકૃતના જ વિષય પૂરતો ગ્રંથ છે

૨. જુઓ પ્રસ્તુત ગ્રંથ: પૃ. ૧૧૧. ૩. સર ઇ. ડેનિસન રોસ-અર્પેલ ગ્રંથમાં જે આ રૂપોનું દૃકમાં આવેલું નથી છે. જુઓ ઉક્ત ગ્રંથ: પૃ. ૧૦૪.

અને એ દ્વારા દેખાડે છે કે વરરુચિ સુધી પાછો પહોંચતો કોઈ અવિચ્છિન્ન સંપ્રદાય ન હતો : આ બધી હકીકતો, ઉપર દોરેલા નિર્ણયોનું સમર્થન કરે છે. આથી, અણ્ સિવાયના બધા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોને વરરુચિના માત્ર મુખ્ય પ્રાકૃત પરનાં સૂત્રોની ગ્રાહિતી હતી એવા નિર્ણય પર આપણે આવીએ છીએ. તો, આપણે જ્યારે વરરુચિની વાત કરીએ, ત્યારે આપણને ભામહ-કૌવેલ આદિ-તિના પહેલાં નવ પ્રકરણો જ ખ્યાલમાં હોવાં જોઈએ, અને એમાં પણ પાંચમું અને છઠ્ઠું એ પ્રકરણો મૂળ તો એક જ પ્રકરણરૂપે હતાં.

પણ ભામહના પ્રાકૃતપ્રકાશનાં ૧ થી ૯ પ્રકરણોએ મૂળની ખરી પરં-પરાથી ઘણાં વેગળા છે. વરરુચિના સંપ્રદાયના પ્રાબલ્યને લીધે વસંતરાજનાં પ્રાકૃતસંજીવની અને પ્રાકૃતમંજરી (તેમ જ, વસંતરાજની કૃતિના સારસ્વ સદાનંદ કૃત પ્રાકૃતસુબોધિની અને નારાયણ વિદ્યાવિનોદકૃત પ્રાકૃતપાઠ) એ પ્રાકૃતપ્રકાશ સાથે મુખ્ય પ્રાકૃતની બાબતમાં તો સુસંગત છે, માત્ર પ્રાકૃતપ્રકાશમા પ્રવેશેલી નવતર સામગ્રીની બાબતમાં તે અંધા મતભેદ ધરાવે છે : પરિણામે તેઓ ભામહની કૃતિથી અપરિચિત હોવા જોઈએ.—આ નિર્ણયનું કેટલાંક સૂત્રો પરની દીકાઓનું ૨૪ અને પછીનાં પૃષ્ઠો પર સદૃશ પૃથક્કરણ કરીને પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એટલે, વરરુચિનાં સૂત્રો એ ભામહની દીકા વિના પણ—સ્વતંત્રપણે—અસ્તિત્વ ધરાવતી કૃતિ છે અને ભામ-હથી અપરિચિત એવા તેના બીજા દીકાકારો અને અનુકૃતિકારો પણ હતા. ભામહે સ્વીકારાએલી વાચના એ વરરુચિનો મૂળ ગ્રંથપાઠ સ્થિરપણે નિર્ણીત કરવાના મુખ્ય સાધનોમાંનું માત્ર એક સાધન જ ગણી શકાય. મૂળ ગ્રંથપાઠ નક્કી કરવા માટે તો બધાંય ઉપલબ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ જરૂરી છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ વરરુચિનાં મુખ્ય પ્રાકૃત પરનાં સૂત્રો વિશેષ ફેરફાર સિવાય બધી દીકાઓમાં મળે છે, તે બતાવે છે કે એ સૂત્રો પ્રાચીન છે અને વાધાબરેલાં ગણી શકાય તેટલાં ખડિત થયાં વિના જળવાઈને ઉતરી આવ્યાં છે. આથી તેમની ઊંડી તપાસ કરવી શક્ય બને છે. તેમની રચના એક વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ તરીકે કામ આપવા માટે થઈ હોય એવું લાગતું નથી. દાખલા તરીકે ગ્રંથનું આદિ મંગળ જ નથી મળતું : આનો અર્થ શું તો એ હોય કે આ સૂત્રો કોઈ સંસ્કૃત વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ રૂપે હતાં (સરખાવો—જેમકે હિમચંદ્રની કૃતિ), અથવા તો એમ પણ હોય કે વરરુચિનો એક સળંગસૂત્ર વ્યાકરણ-નિબંધ રચવાનો આશય ન હતો ; માત્ર કેટલાક છૂટક પ્રાકૃત વ્યાકરણ-નિયમો જ તેણે લખેલા ; કોઈએ આ નિયમોને સંકલિત કરી એક શીર્ષક આપ્યું અને દીકાકારોએ તેમની પ્રશ્નિત શરૂ કરી દીધી. આમાંથી બીજી

સંભાવનાનું સમર્થન એટલાથી થાય છે કે વરરુચિનાં સૂત્રો આપણને પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ-વર્ણન નથી આપતાં, પણ રૂપોના માત્ર અમુક સમૂહને સંસ્કૃતમાંથી અવતારવાના નિયમો આપી તે રૂપોની પ્રમાણસિદ્ધતા પુરવાર કરવાના પ્રયત્ન જેવાં તે કાંઈક લાગે છે. એ સૂત્રો અમુક એક ગ્રંથને કે સુનિશ્ચિત સ્વરૂપના અમુક ગ્રંથસમૂહને ઉદ્દેશીને રચાયાં હોય એવી છાપ આપણા ઉપર પડે છે; અને દીકાકારોએ (દીકા દ્વિગિયાન) કરેલા કાવ્યગ્રંથોના, હંદોરચનામૂલક ફેરફારો વગેરેના ઉલ્લેખો એ છાપને દઢતર બનાવે છે. હવે, વરરુચિનાં સૂત્રો જેનું સ્વરૂપવર્ણન કરે છે તેનું શબ્દભંડોળ ૪૦૬ રૂપોનું બનેલું છે, જેમાંથી ૨૩૩ વેબર (Weber)-સંપાદિત હાલકૃત ગાદ્યાસત્તસર્થની ખીજ આવૃત્તિની શબ્દસૂચિમાં મળે છે; અને આમ વરરુચિના અભ્યાસપ્રદેશ નીચેના શબ્દોમાંથી ૫૯ દીકા શબ્દો હાલમાં મળે છે એટલું જ માત્ર નહિ, તેણે આદેશોલા લગભગ બધા એવડા સ્વરૂપવાળા શબ્દો (ઉદાહરણ તરીકે ધૃતિ માટે ધૃત્ય ને તિ (તિ), ૧-૧૪) પણ સત્તસર્થમાં દેખાય છે. આથી ગ્રંથકર્તા અતુમાન પર આવે છે કે સાહિત્યકીય મહારાષ્ટ્રીનું સ્વરૂપધરતર ગાથાઓમાં થયેલું છે અને (મહારાષ્ટ્રીમાં રચાયેલાં) મહાકાવ્યોએ તેમની ભાષા કોઈ પણ જાતના ફેરફાર સિવાય એમાંથી જ લીધી છે; અને ખરેખર સંચયાત્મક સ્વરૂપવાળા ગાથાગ્રંથોમાં તો એકબીજા શબ્દભેડીઓ (ડબ્લેટ્સ doublets), લખાણપદ્ધતિની વિપત્તિઓ વગેરેનું અસ્તિત્વ સરળતાથી સમજાવી શકાય તેવું છે, કારણ કે એ ગાથાઓ સંભાવ્યપણે ભિન્નભિન્ન ભાષાભાષી અનેક લેખકોની કૃતિ છે. આથી વરરુચિના ગ્રંથપાઠના નિર્ણય માટે તેના ઉપર આધાર રાખતા દીકાકારો અને વૈયાકરણોને જ નહિ, પણ સૂત્રસર્થ અને તેના જેવા હાલ ઉપલબ્ધ મહારાષ્ટ્રી ગાથાસંગ્રહોને ય ગણતરીમાં લેવા ભેદ છે.

દ્વંકમાં વરરુચિનાં સૂત્રોમાં આપણને કોઈ વ્યાકરણ નથી મળતું; તેમની રચના સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોય તેવા લોકોને પ્રાકૃતમાં ગાથાઓ કેમ રચવી તે શિખવાડવાના ઉત્પત્તિ યદ્ય છે. શરુઆતમાં આ ગાથાઓ મુકાબલે લોકોએ જ કહી શકાય તેવી સાહિત્યરચનાનો પ્રકાર હોવી ભેદ છે; પણ અમુક સમય પછી તે વિદ્વદ્ગણનું વિનોદસાધન બની ગઈ. વિદ્વાનોનું સંસ્કૃત તેમજ લોકોએલીઓ એ બંનેનું જ્ઞાન, ગીતિઓની ('લીરીકલ,' Lyrical) મહારાષ્ટ્રી જેવી-સંસ્કૃતના રંગે રંગાયેલી અને અસામાન્ય સ્વરૂપના જુદી-જુદી યોધાઓના શબ્દોથી પ્રચુરપણે શણગારાયેલી—કૃત્રિમ ભાષા લખવામાં પરિણમ્યું.—આ પ્રકરણ ત્રણ મુખ્ય દીકાકારો પ્રમાણેની વરરુચિના સૂત્રોની વાચનામાં મળતાં પાદાન્તરોની તુલનાત્મક નોંધ (પૃ. ૫૧ અને ૫૬ના) સાથે પૂરું થાય છે.

બીજા પ્રકરણનું ચીર્ણ હારત છે. એ કે પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોમાંથી માત્ર માકંડેય જ ભરતને પ્રમાણરૂપે ટાંકે છે (અને તેના નામ નીચે માકંડેયે આપેલા ૭ ટાયણોમાંથી માત્ર એ જ નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૭ મા પ્રકરણમાં મળે છે—પીશલનુ તો એવું માનવું હતું કે હામાંથી એકેય ટાયણ જાણીતા નાટ્ય શાસ્ત્રના ભરતમાંથી નથી), જતા ૩૪ નહિ તો દસમી કે અગિયાગમી સદીમાં તો પ્રાકૃત ઉપરનો ફકરો નાટ્યશાસ્ત્રનો એક ભાગ હતો જ એની સાક્ષી અભિનવશુભ્રતની ટીકા પૂરે છે. ત્રયગીએ આ ફકરો (૧૭, ૧-૬૪) પૃથક્કરણ અને અનુવાદ સાથે પૃ ૬૩-૭૬ પર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને ૭૬ અને ૫૪ના પૃષ્ઠ પર ભાષાઓ અને યોનીઓનું ભરતે ઠરેલું વર્ગીકરણ તપાસવામાં આવ્યું છે ‘સંસ્કૃત’ની ધાટીએ જ ‘પ્રાકૃત’ એવા બીજા કોઈ વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા વગરતો ઉલ્લેખ (ભરતે) કર્યો છે, તે પછી દેશભાષાઓ આવે છે આ આપણને એવું માનવા તરફ દોરે છે કે ‘પ્રાકૃત’ એ સંસ્કૃતની જેમ આખા ભારતવર્ષ માટે એક સાધારણ ભાષા ‘કોમન લેન્ગ્વેજ’ (Common Language) હતી. બીજા મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ નથી થતા. ગમે તેમ પણ આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે (૧) ભરતને યોનીઓની અમુક સંખ્યાની ખબર છે અને તે તેમનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપે છે, (૨) આ યોનીઓમાં મહારાષ્ટ્રીનું નામ મળતું નથી, તેમ જ ગદ્ય ને પદ્યની ભાષા વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ પણ પાડવામાં આવ્યો નથી પરંતુ ‘પ્રાકૃત’ તરીકે આપેના રૂપો એક પણ અપવાદ વિના મહારાષ્ટ્રીના છે.

વરગુપ્તિની બાબતમાં જે કંઈ તે ભરતને તો વિશેષે ક્રીને લાગુ પડે છે ભરત વ્યાકરણ નથી આપતો, પણ માત્ર ખ્વનિવિકરના નિયમો આપે છે અને સંભવિત છે કે એ નિયમો તે, પાઠ લખવતી વખતે જેમને સાહિત્યકીય પ્રાકૃતમાં યોલવાનું હોય તેવા પોતાના નટોને સૂત્રધાર તરફથી અપાતી સૂચનાઓ જ છે. આ ઉચ્ચારણ સૂચનાઓનો હેતુ એટલો કે નટોનું સંસ્કૃત આ નિયમોને અનુસરવાથી પ્રેક્ષકજનતાને પ્રાકૃત જેવું લાગે અને તોય તે સુખોદ્ય રહે આ ભાષામાં કેટલાક દેશી શબ્દોનો સમાવેશ થતા તેને છેવટનો સંસ્કાર મળી રહેતો. ખરેખર સિલ્વો લેવી (Sylvain L'evi) એ ખેંચેલું છે (“તેમને (=પ્રાકૃતને) ‘સંસ્કૃતનું એક વિશિષ્ટ રીતે કરેલું ઉચ્ચારણ’ એ સિવાય લાગ્યે જ બીજું કંઈ કહી શકાય ”) તેમ નાટકની પ્રાકૃત એ સંસ્કૃતનું એક વેશાતર જ છે. પરિણામે સંસ્કૃત નાટકમાં સંસ્કૃત અને “પ્રાકૃત” એ બે સ્થિરપણે વપરાતી સાહિત્યભાષાઓ હોય છે, અને તેમની આસપાસ કેટલીક યોલીઓ હોય છે, જેમની સંખ્યાનો આધાર

ગ્રંથકર્તા ઉપર, નહો. અને પ્રેક્ષકોની ઇચ્છા ઉપર હોય છે. આને અનુલક્ષીને ગ્રંથકર્તાએ બંગાળી, અર્વાચીન નાટકોમાં તેમ જ ઇટાલીના “કોમેદીઆ દેલ આતે” (એક આલંકારિક સુખાંત નાટ્યપ્રકાર)માં શું બનતું અથવા તો હાલ શું બને છે તેની સમુચિત રીતે જ સરખામણી આપી છે. ૮૪ અને પછીનાં પૃષ્ઠ પર ભરતે પોતાના ઉરમાં અધ્યાયમાં આપેલા ધ્રુવાના નમૂનાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. નાટ્યપ્રયોગ દરમિયાન ગાવાનાં અને ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રીમાં રચાયેલી ગાથાઓથી લિપ્ત, એવાં આ પદોની ભાષાને ભરત શૌરસેની કહે છે. એ કે નાટકની શૌરસેનીથી કેટલીક બાબતમાં આ ભાષા જુદી પડે છે, છતાં યાકોબી (Jacobi)એ માન્યું છે તે પ્રમાણે ગ્રંથકર્તા એમ માનવા તૈયાર નથી કે અહીં આપણે બે જુદી-જુદી ભાષાઓ ગણવી.

ત્રી જુ ધ્રુવ પ્રકરણ, પ્રાકૃતાનુસાસનકાર પુરુષોત્તમ, પ્રાકૃતકલ્પતરુકાર રામરામાં અને પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માકંડેય—એ પ્રામ્ય વૈયાકરણો ઉપર છે. આમાંથી માકંડેયને ૧૪મી સદીના અંત પહેલાં મૂકી શકાય. તે ત્રણે મળીને એક ઐકમલ ધરાવતો ખરો સંપ્રદાય બને છે. આ સંપ્રદાય જુદા-જુદા ભાષાભેદોને ચાર ધરમૂળના પૂથ નીચે એકત્રિત કરે છે: ભાષાઓ, વિભાષાઓ, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક. ભાષાઓમાં મહારાષ્ટ્રી સર્વોદ્કૃષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે અને તેનો અભ્યાસ ખીળ ભાષાભેદોના અભ્યાસમાં પાચારપ બને છે. પ્રામ્ય વૈયાકરણો શાકલ્યને સૌથી વધારે વાર પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે, જ્યારે ખીળ વ્યાકરણકરો આ શાકલ્યથી તદ્દન અજાણ છે. માકંડેય પોતાનાં પ્રારંભિક પદોમાં શાકલ્યનો સૌથી પહેલો નિર્દેશ કરે છે, અને જે બાબતો વરરુચિમાં ન મળતી હોય તેમને માટે શાકલ્યને નામે આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આથી એવો નિર્ણય દોરી શકાય કે શાકલ્યે (એ ૧૩મી સદી પહેલાં જ થયો હોવો જોઈએ) મુખ્ય પ્રાકૃત અને શૌરસેનીનું એક વ્યાકરણ રચેલું અને પ્રામ્ય વૈયાકરણોના મૂળ આધારોમાંથી એક એ હતો. આમાં માકંડેય, તેણે આપેલાં પ્રચુર ટાંચણોને લીધે, ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને એ હકીકત તેની પ્રતિષાઘ-મર્યાદા ધણી વિસ્તૃત હોવાનો પુરાવો છે. આ ટાંચણોમાંથી જેનીજેની બાબતમાં તેના કર્તાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, તે દરેક, માત્ર બેત્રણ અપવાદ સિવાય સાચું હતું છે. આ વસ્તુ ૧૦૨ અને પછીના પાનાં પર બતાવી છે. અનેક ગ્રંથકારોને, વારંવાર પ્રમાણ તરીકે આપવામાં આવ્યા છે, પણ કદાચ એક અપવાદ બાદ કરતાં, બધાં ટાંચણો મુખ્ય પ્રાકૃતને લગતાં છે; હેમચંદ્રની બાબતમાં પણ આમ જ છે. અને એનો અર્થ એવો કરી શકાય કે ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રી જેવી લિખિત અને સાહિત્યકીય ભાષા ઉપર જોટલા પ્રમાણમાં મુખ્ય પ્રાકૃત

શાસન ચલાવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનું વ્યાકરણ સ્થિરસ્વરૂપનું અને પર પરાગત હતું આ વ્યાકરણના આદિ સ્થાપક તરીકે વરરુચિનું પ્રમાણ ચર્ચાથી પર ગણાતું અને તેની આસપાસ ટીકાકારો અને શિષ્યો પોતાની જાતને ગોઠવી દેતા જ્યારે-જ્યારે માર્કંડેય કે હેમચંદ્ર અમુક રૂપના સંબંધમાં કોઈ વ્યાકરણકરનો નામનિર્દેશ કર્યા વિના તેનો અભિપ્રાય ટાકે છે (इति कश्चित्, इति केचित्) સારે તેવી દરેક બાબતમાં એ અભિપ્રાય વરરુચિના જ કોઈ સૂત્રનો કે તે વિરોધ કરતો હોય છે, કે તે તેની અનુપૂર્તિ કરતો હોય છે, અથવા તે તેનો નવી પદ્ધતિએ અર્થ ખેસાડતો હોય છે—પણ આનો અર્થ એવો નથી કે માર્કંડેય ને હેમચંદ્રની સમક્ષ બીજા બાબાભેદોની બાબતમાં કોઈ પુરોગામીઓ ન હતા, માત્ર એટલું જ કે તેમણે (એટલે કે માર્કંડેય અને હેમચંદ્ર) સ્પષ્ટ નિર્દેશ સાથે આપેલા ટાંચણો વગરુચિ કે ભરત પૂરતા જ મર્યાદિત હોય છે, જરૂર કે આવા પરંપરાપુનિત નામોનો નિર્દેશ તેમની પોતાની કૃતિને એક પ્રકારની ઉદાત્તતા બક્ષે છે. એ સંભવિત છે કે પુરુષોત્તમ, માર્કંડેય અને હેમચંદ્ર પાસે તેમના પાયાના આધાર તરીકે એક પ્રાચીનતર ‘પ્રાચ્ય’ વ્યાકરણ હતું રામશર્માએ હેમચંદ્ર ઉપર આધાર મૂક્યો હોય એ બનવા ભગ છે, જ્યારે હેમચંદ્ર અને માર્કંડેય વચ્ચે રહેલી વિશિષ્ટ પ્રકારની સમાનતાઓને સામાન્ય મૂળ યથોના ઉપયોગના પશ્ચિમમરૂપે સમજાવી શકાય

૧૧૦ અને પછીના પૃષ્ઠ પર માર્કંડેયે પોતાના અમગધમ આધારભૂત વરરુચિમાં મહારાષ્ટ્રીની બાબતમાં ડરેલા ઉમેરા તપાસવામાં આવ્યા છે પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી બીજી “બાબાઓ”ને વિશે એક પરિચ્છેદ આવે છે, એ “બાબાઓ”માંથી શૌરસેનીનો પ્રાચ્ય વૈયાકરણોએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે પ્રાચ્ય વૈયાકરણો પરની વિચારણાને આધારે અધિકારી એવા નિર્ણય પર આવે છે કે શૌરસેની બોલી—એટલે કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓના વપરાશની દેશબાષા શૌરસેની નહિ પણ ભારતના કોઈ પણ ભાગમાંથી દરેક જણાના વપરાશને યોગ્ય એવી શૌરસેની—એ, જે કોઈ વ્યક્તિને દેવબાષા (સંસ્કૃત) બોલવાનો અધિકાર ન હોય તેને નાટ્યમાં સંસ્કૃતની અવેશમાં વાપરવાની બાબા ૭ બીજી બાબાઓના સંબંધમાં, રામશર્મા ૨-૩-૩૧ અને માર્કંડેય ૧૬-૨ની તપાસણીને પરિણામે, અધિકારી દેખાડે છે કે પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ સાહિત્યમાં વપરાતા સ્વરૂપને આધારે પ્રાકૃતોનું વર્ગીકરણ કરેલું છે એટલે, રમભૂમિ ઉપર બોલાતી દરેક બોલી, તે તે બોલનાર વ્યક્તિની માનનીયતાની માત્રા અનુસાર “બાષા” કે “વિબાષા” હોઈ શકે તેથી જિતદુ, નાટ્યેતર સાહિત્યમાં વપરાતો બાબાભેદ “અપભ્રંશ” લેખાતો

પૃષ્ઠ ૧૨૫ પર આખા પ્રામ્ય સંગ્રહાય અને તેનાં મત-મંતવ્યોની વધારે સામાન્ય ધોરણે વિચારણા શરુ થાય છે. પુરુષોત્તમની કૃતિની નેપાળી હાથપ્રત દર્શાવે છે કે આ સંગ્રહાય કાંઈ નહિ તો તેરમી સદીની તો પહેલાં જ દૃષ્ટ્યો-દાત્યો હોવા જોઈએ; અને પુરુષોત્તમ જ એનો સ્થાપક હતો એવું કહેવા માટે આપણી પાસે જરા પણ પુરાવા નથી : બિલકુલ, તેને કેટલાક પુરોગામીઓ હતા એમ માનવાને પ્રયોજન છે. કારણ કે માર્ક'પ્રોય કે રામશર્મા કેાઈ તેના કલ્પે જરતા નથી. ઉપર કહ્યું તેમ, આ બધા જોને પ્રમાણ તરીકે આગળ ધરે છે તે શાકલ્ય એ પુરોગામીઓમાનો એક હોવા જોઈએ; કુભાંગે તેના વિશે આપણે કાંઈ પણ જાણતા નથી.

આ સંગ્રહાય અન્યાન્ય સ્થળેથી અનેક વસ્તુ ગ્રહણ કરવાના વલણવાળો—સંચયલક્ષી છે. ઉપર કહ્યું તેમ, ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રી વરચ્ચિ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત કરવામા આવી છે. નાટકની ભાષાઓની બાળતમા પ્રામ્ય વૈયાકરણોના મુખ્ય મૂળ-આધારો તરીકે નરોના ઉપયોગ માટે ધરી કાઢેલા, પ્રાકૃતને લગતા આદેશો—જેમનો એક નમૂનો નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૭મા અધ્યાયમાં જળવાઈ રહ્યો છે હોવા જોઈએ : (મહારાષ્ટ્રી સિવાયની) “ભાષાઓ” અને “વિભાષાઓ”ના સબધે નાટ્યશાસ્ત્ર અને પ્રામ્ય વૈયાકરણોની વચ્ચે રહેલું મળતાપણું બતાવે છે કે એ કૃત્રિમ—અથવા છેવટે પરંપરાઈ તો ખરી જ—નાટ્યભાષાઓનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ પરના શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમા બરોબર આવાજ—પરાપેક્ષી અને ચરતી સ્વરૂપવાળા અને પરિણામે દૂંક સમયમાં વપરાશયુક્ત થવાને નિમિત્તિલા—આદેશો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવાનો ચીલો પડેલો. “અપભ્રંશ” માટે—એટલે કે મહારાષ્ટ્રી સિવાયના ભાષાપ્રકારો નેટલા પ્રમાણમા ગીતકાવ્યો—(જે નાગર અપભ્રંશમાં ખાસ રચાતા) ની ભાષા માટે વપરાતા હતા તેટલા માટે—તે વેળા ખાસ વ્યાકરણો હતાં અને પ્રામ્ય વૈયાકરણોએ તેમનો ઉપયોગ દરેલો એવું આ ગ્રંથકર્તાને પ્રમાણસાધ્ય લાગે છે. છેવટમાં, તે ધારે છે કે પૈશાચી એ કથાવાર્તા માટેજ વપરાતી ભાષા હશે. કથાવાર્તાના સાહિત્યે આરંભ(બુદ્ધકથા!) થીજ પોતાનો વિશિષ્ટ ભાષાભેદ નક્કી કરી લીધેલો : પત્તીની બધી કૃતિઓ માટે આ આરંભની કૃતિ એક નિદર્શનરૂપ બની રહી અને કાંઈએ તે ખોટીના નિષ્ક્રમે લખી, ગીતિઓની અને નાટકપ્રયુક્ત ખોલીઓ પરના તે વેળા પ્રચલિત વ્યાકરણોને છોડે વળગાડી દીધા. એ પરંપરા પ્રામ્ય વૈયાકરણો સુધી ઊતરી આવી. આમ પ્રામ્ય વૈયાકરણો, વ્યાકરણોના એ જુદા જુદા સાહિત્યપ્રકારને લગતા એ ચો રચવા માટે ઉપયુક્ત અને તેવા નિયાના, મે અને તેટલા સંપૂર્ણ બનાવેલા સંગ્રહો છે. કાંઈ પણ લેખકને તેમાથી હાલને

ધારણે મહારાષ્ટ્રીમાં ગાયા લખવાનું; મૃચ્છકટિક કે શકુન્તલા જેવા નાટકના પ્રાકૃત અંશે લખવાનું; અપભ્રંશમાં પ્રાકૃતપિંગલસૂત્ર કે ભવિષ્યતકથા જેવાં પદ્યો કે કાવ્યો રચવાનું; કે બૃહત્કથાની ઢળનાં કથાનકો લખવાનું—જે પ્રકારનું જોઈએ તે પ્રકારનું શિક્ષણ મળી શકે. આથી આ વ્યાકરણોની સામગ્રીનું મૂલ્ય, પ્રામ્ય વૈયાકરણોએ જે વિશિષ્ટ ગ્રંથો પોતાનાં વ્યાકરણો રચતી વખતે નજર સામે રાખેલા તેમના પૂરતું જ છે (વરુચિએ પોતાનાં સૂત્રો હુલ્લ વગેરેને અનુલક્ષીને રચ્યા હોવાનું ઉપર કહ્યું છે તે અહીં સરખાવો); આથી તેમની શૌરસેની, તેમની ગણતરીમાંથી ખાતલ રહ્યાં હોય તેવાં કેટલાંક નાટકોની શૌરસેની જેવી કોઈક બાબતમાં ન હોય તો તે માટે તેઓ દોષપાત્ર ઠરતા નથી. એટલે, શિષ્ટ સંસ્કૃતનાં નાટકોના પ્રાકૃતમોદનો, તેમનામાં અમુક સમાન ધારણ પ્રમાણોની એકરૂપતા લાવવા માટે સ્વરૂપબદ્ધો કરવાનો સંપાદકોને કેટલો ઓછો હક છે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ બને છે.

ચોથા પ્રકરણમાં, સંક્ષિપ્તસારના કર્તા કુમદીશ્વરને લીધે છે. તેના વિશેનું “તે પશ્ચિમ બંગાળનો હોવો જોઈએ અને હેમચંદ્ર (૧૦૮૮-૧૧૭૨) અને ઘોષદેવ (૧૩ મી સદી) ની વચ્ચે થયો હોવો જોઈએ” એ તસાખારીએ— (Zachariae) નું વિધાન ખાસ ઉત્સાહ (અનુમોદન) વિના ટાંકવામાં આવ્યું છે. તેના વ્યાકરણના પહેલા સાત અધ્યાયમાં પાણિનિની અમુલ્યાધ્યાયોનો સાર આપવામાં આવ્યો છે અને આઠો પુરવણીનો અધ્યાય પ્રાકૃત ઉપર છે. જુમરનંદી (કે જૂમરનંદી)—જેના ઉપરથી આ સંગ્રહાય જૈમર કહેવાય છે—કૃત રસવતી એ આ આખા ગ્રંથ પરની ટીકા છે; એ રસવતી ઉપર પણ ટીકા લખાયેલી છે, પણ તે એકથી સાત અધ્યાય ઉપર જ : આનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે પ્રાકૃત વિભાગ એ મૂળ સંક્ષિપ્તસારના ભાગ તરીકે ન હતો. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે ક્યું છે તેમ, આપણે નારાયણ વિશાવિનોદના પ્રાકૃતપાદને સંક્ષિપ્તસારની ટીકા ગણવાની નથી. એ તો જેમ વસંતરાજે ક્યું છે તેમ વરુચિની જ કૃતિનું કરવામાં આવેલું એક સંસ્કરણ છે.

૧૩૩ અને પછીના પૃષ્ઠપર પ્રાકૃતપાદનું પૃથક્કરણ કરી આ હકીકત દર્શાવવામાં આવી છે. સમગ્ર રીતે જોતાં કુમદીશ્વરને મહાન વૈયાકરણ ન કહી શકાય; મુખ્ય પ્રાકૃત માટે તે વરુચિ પર આધાર રાખે છે; તેમાં ય કેટલીક વાર વરુચિના કેટલાંક સૂત્રો અગલનાં હોવા છતાં પણ સંક્ષેપપ્રેમને લીધે છોડી દીધાં છે, જ્યારે ધણીવાર તો નહીં જેવી અગલની બાબતો પર નવતર વિચારણા આપી છે. આ ઉમેરાઓ હેમચંદ્રમાંથી લીધેલાં નથી. આથી તસાખારીએ— (Zachariae) એ આપેલા પૂર્વસંધિ તદ્દન અસંગત લાગે છે. બીજા ભાષા-

પ્રકારોમાં ક્રમદીશ્વરે અપખંડ, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચીનું અધ્યયન કર્યું છે; અર્ધમાગધીનો તો માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે, અને નાટકપ્રયુક્ત ભાષાભેદો—(જે હારતે ઉલ્લેખ્યા છે તે) નો તે એ ચાર સંપદોમાં નિકાલ લાવે છે. જે હેમચંદ્ર પાસે હતા તેના તેજ મૂલ આધાર ક્રમદીર પાસે હોય તેમ લાગે છે.

હેમચંદ્ર અને તેનો સિદ્ધહેમ ગ્રંથ એ પાંચમા પ્રકરણનો ચર્ચા-વિષય છે. જૈન ધર્મના આ પ્રકાશ પંડિત માટે ગ્રંથકારને બહુ સમભાવ નથી; તેનામાં મુદ્દલ મૌલિકતા નથી એવા અભિપ્રાય તે આરંભમાં જ જણાવી દે છે. આ વિધાનના સમયેનમાં પ્રભવચરિત્ર* (૧૩મી સદી)નું ટંચણ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે હેમચંદ્ર (પોતાના ગ્રંથમાં) આઠ પ્રાચીન વ્યાકરણોનું સંકલન કર્યું છે. ૫૪ ૧૫૨ પર એવા દાખલા દેખાડવામાં આવ્યા છે કે જેમાં હેમચંદ્ર પોતાના મૂળ આધારને ખોટી રીતે સમજ્યા છે. મુખ્ય પ્રાકૃત માટે તેણે સીધા વરરુચિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. અને ૧૫૮ અને ૫૬૧નાં ૫૪ પર બતાવ્યું છે તેમ, હેમચંદ્રના જે મૂળ આધાર હોય તેમાંથી એક તો નમિસાધુએ 'રુદ્રદેવના કાવ્યાલક્ષ્ણ' (૨-૧૧-૧૨) પરની પોતાની ટીકામાં 'જેનો ઉપયોગ કર્યો છે તે જ છે: નમિસાધુની એ ટીકા ઈ. સ. ૧૦૬૯ માં— એટલે કે હેમચંદ્રના જન્મ પહેલાં પીરોક વરસે—લખાઈ હતી. વરરુચિ તેમ જ ઉપયુક્ત આંધાર ઉપરાન્ત, હેમચંદ્રે જૈન આગમગ્રંથોને પણ ઉપયોગમાં લીધા છે. એમની લાંબાને તે 'આર્ષ' કહે છે. અને તેમની ધણીય લાક્ષણિકતાઓ પર મુખ્ય પ્રાકૃત પરના વિભાગમાં નોંધો આપે છે. આ વિષયમાં તેણે સામાન્ય રીતે દોષ વિનાની ગણી શકાય એવી સામગ્રી આપી છે, પણ આગમેતર ગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી માટે તેણે એટલી ચીવટ નથી દેખાડી. એ ગ્રંથોનો તેને સારી રીતે પરિચય હતાં છતાં, પ્રાચીન વ્યાકરણકારોની કૃતિઓમાંથી તેને સંકલન કરવાનું હોવાથી, તેમને માટે તેણે ખીજ દરકાર ન કરી. માત્ર અહીં-તહીં કેટલીક માહિતી મૂકી છે. આ રીતે તેનું મુખ્ય પ્રાકૃત એ ગાયાની અને મહાગ્રંથોની મહારાષ્ટ્રીનો અને જૈન આગમિક તેમ જ આગમેતર મહારાષ્ટ્રીનો ખીચડો છે. આથી તેના વ્યાકરણનો ઉપયોગ કરવો એ સાહસભર્યું છે; કેમ કે ગ્રંથના વધારે વિશાળ જ્ઞાનને લીધે મહારાષ્ટ્રીનાં હેમચંદ્રે આદરેલાં સ્વરૂપોને મહારાષ્ટ્રીની જુદી-જુદી જાતવાર વહેંચી નાખવાનું શક્ય બનતું નથી.

* પ્રભાવચરિત્રને બદલે અવલોકનકારની ચતુર્થશ્લોકી પ્રભવચરિત્ર નામ અપાયું લાગે છે—લાવાનવરકાર.

હુમયંદની પૈશાચીની બાળતમા અચક્રી એવું ધારે છે (પૃ. ૧૭૫ અને પછીના) કે તેણે આપેલા ખંડકા (extracts) લાકોટે (Lacôte)એ સોમદેવ અને હોમેન્દના મૂળ આધાર તરીકે તર્કથી સ્વીકારેલા બૃહત્કથાસરિ-ત્સાગરમાંથી લેવામાં આવ્યા છે, જ્યારે માર્કપ્પેડેય તેના મૂળ આધારો મારફત ગુણાદયની બૃહત્કથામાંથી દાગણુ આપે છે. પછીની વાત ંરતા, અપભ્રંશ એ, હુમયંદના પ્રતિપાદન પ્રમાણે, બીજા વ્યાકરણકારોથી અબણી એવી એકરૂપતા અને સ્થિરતા વાળા એક લાવાબેદ છે. હુમયંદે ટાકેલા દોઢા અમુક અશે સત્ત્વર્કની ગાથાઓને મળતા છે અને તેમને મુસ્લિમ આક્રમણના ક્ષણમાં મૂકવા તરફ અધિકારનું વલણ છે.

ત્રિવિક્રમ અને વાલ્મીકિસૂત્રો એ છદ્દા પ્રકરણનો ચર્ચાવિષય છે. તેમાં ગ્રીયર્સને સ્થાપિત કરેલા (પ્રાકૃત વૈચારણોના) “પ્રતીઅ્ય સપ્રદાય”નો પણ સમાવેશ થાય છે. અચક્રીના મતે આ સપ્રદાયને “દાક્ષિણ્ય” કહેવો એ વધારે યુક્ત છે. ત્રિવિક્રમનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ (૧૦૮૫ શ્લોક કે આપાના બનેલા બાર પાદમાં વહેંચેલા ત્રણ અધ્યાય) — તેમજ પ્રાકૃત વ્યાકરણ વૃત્તિ એ સિદ્ધ હુમયંદનો પથમાં દાળેલો એક નવો આકારજ છે. તેના સમય તેરમી સદી હોવા બોધ્યે. સોળમી સદીના મધ્યની આસપાસ લક્ષ્મીધરે તેના ઉપર પદ્મભાષાચન્દ્રિકા નામની ટીકા લખી અને તેના પછી ચોગ્ર વખતે (સોળમી સદીના અંતમાં) અપ્પયદીક્ષિતકૃત પ્રાકૃતમણિહીપ એ બીજી ટીકા મળે છે. સિંહરાજનો પ્રાકૃતરૂપાવતાર વધારે પ્રાચીન હોવાની સંભાવના છે અને ગમે તેમ પણ તે અંશતઃ તે ત્રિવિક્રમથી સ્વતંત્ર છેજ. ત્રિવિક્રમ અને સિંહરાજ વચ્ચેનો સંબંધ, તેમજ પરંપરા પ્રમાણે વાલ્મીકિકૃત મનાતા સૂત્રો ત્રિવિક્રમની કૃતિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ૧૮૬ અને પછીના પાન પર તપાસ્યો છે. — સમયના વહેવા સાથે આ સપ્રદાયના શબ્દચિન્તામણિકાર શુભચંદ્ર જેવા કેટલાક વ્યાકરણકારો જોણપણે હુમયંદનો આશ્રય લેવાનું વલણ દાખવે છે.

હવે ચર્ચાને લગતું છેલ્લું એટલે કે સાતમું પ્રકરણ આવે છે. ચર્ચાના પ્રાકૃતલક્ષણ (મૂળે કદચ પ્રાકૃતમાં લખેલું; સરખાવો પૃ. ૨૦૮ અને પછીના) — ની બાળતમા હોર્નલે (Hoernle) ના મત વિરુદ્ધ અચક્રીના એવા મત છે કે તે અધ્યધારવામાં આવ્યું છે એટલો પ્રાચીન નથી અને આપણી પાસે તે તુટક રૂપમાં આવેલ છે. વરરુચિએ સજિત કરેલી ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રીમાં ન મળી આવતા કેટલાક રૂપો અને નિયમો ચર્ચા અને હુમયંદમાં સમાનપણે મળે છે; આ વિધાન ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે ચર્ચા જૈન વ્યાકરણકારોના એક પ્રાચીન સપ્રદાયની પરંપરા ચાલુ રાખે છે; અથવા

વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો તેની કૃત એ જૈનોએ ખાસ પોતા માટે રચેલા એક વ્યાકરણ-ગ્રંથનું પ્રતિબિંબિત સ્વરૂપ જ છે. એ વ્યાકરણ ગ્રંથની સામગ્રીનો ફટલાક ભાગ—સંભાવ્યપણે પ્રાકૃતલક્ષણોનો પ્રાચીનતમ ગર્ભરૂપ અંશ—હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં સમાવ્યો છે અને એમ પણ લાગે છે (જે કે ગ્રંથકારથી આ વાતનું સ્પષ્ટ કથન કરવાની હિંમત નથી દેખાડતી) કે પ્રાકૃત-લક્ષણનાં સત્રો “આર્ય” ભાષાનું પ્રતિપાદન કરે છે : કંઈ નહિ તો તેની ટીકામાંનાં ઉદાહરણો તો જૈન આગમગ્રંથોમાંથી લેવાયાં છે એ નક્કી. પ્રાકૃતલક્ષણના ઊક્ત ગર્ભરૂપ જૈન ગ્રંથને આધારે ગ્રંથકર્તા અંતમાં એવો જીલ બાંધે છે કે સંભાવ્યપણે, જૈનોએ પ્રાકૃતપરંપરા સામે પોતાનો વ્યાકરણી સંપ્રદાય ઊભો કરવાનો પ્રયાસ કરેલો; પણ તેઓ આવી વધારે પડતા મહાન આશયવાળી યોજનાને પહોંચી વળી શક્યા નહિ : કોઈએ—સંભાવ્યપણે અપૂર પહેલાં ફટલીય સદીએ—સામાન્ય વ્યાકરણી નિયમોને સ્પર્શતી છૂટક આપાંઓ અને તેમની વચ્ચે રખડતાં સત્રોને ભેગાં કર્યાં અને તેમની મારફત ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રી, અપભ્રંશ અને પૈશાચીનાં વ્યાકરણોથી સ્વતંત્ર એવું જૈન ગ્રંથોનું વ્યાકરણ રચવાનો પ્રયાસ કર્યો; પણ તે માટેની સાધન-સામગ્રી ન તો સમૃદ્ધ હતી કે ન તો તેની યોગ્ય રીતે વર્ગવહેંચણી કરેલી હતી, એટલે એ પ્રયત્નના પરિણામને “વ્યાકરણ” એવું નામ ન આપી શકાય.

ગ્રંથમાં એકઠી કરેલી હકીકતોના મોટા પૂંજમાંથી ગ્રંથકર્તા પ્રવેશકમાં ફટલાક નિર્ણયો દોરે છે. સૌ પહેલાં તો, લાસેન(Lassen)ના સમયથી વિદ્વાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા ચાર પૂર્વગ્રંથોથી આપણને ચેતતા રહેવાનું કહે છે:—

- (૧) મહારાષ્ટ્રી એ પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃતમ્ (૬૧૩ી ૧-૩૪) છે, તે બીજી પ્રાકૃતો કરતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત સંસ્કૃતને વધારે મળતી છે એટલા માટે નહિ (કેમ કે એ માન્યતા ખોટી છે), પણ એટલા જ માટે કે તેનું સાહિત્ય વધારે સમૃદ્ધ છે;
- (૨) જેમ જેમ વ્યાકરણકારો વધારે અર્વાચીન તેમ તેમ તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા ભાષાભેદોની સંખ્યા પણ વધારે મોટી—આ સાચું નથી. ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં વરરચિની કૃતિને બાદ કરતાં જે પ્રાચીનતમ છે તે નાલ્પશ્ચર્યને બાકીના વ્યાકરણો કરતાં વધારે સંખ્યામાં ભાષાભેદોની માહિતી છે. સામાન્ય રીતે જે વ્યાકરણો રંગભૂમિને અથે હોય છે તેમાં જ વધારે સંખ્યામાં ભાષાભેદો મળે છે; જૈનોમાં પ્રાકૃતને મહારાષ્ટ્રીનું સ્વરૂપ આપી દેવા તરફ વલણ છે;

(૩) વરરુચિના વ્યાકરણમાં મહારાષ્ટ્રી સિવાયની બોલીઓ માટે માત્ર ગણતર સૂત્રો આપવામાં આવ્યા છે એ સાચું નથી. બધી બોલીઓનું મુખ્ય પ્રાકૃતની સાથે આંતરિકપણે પ્રતિપાદન થયેલું જ છે. તે-તે ભાષા માટેનાં ખાસ સૂત્રો માત્ર તેમના મહારાષ્ટ્રી સાથેના તફાવતના મુદ્દાઓ જ રજૂ કરે છે;

(૪) ભારતીય વ્યાકરણકારો સંસ્કૃતને પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ કહે છે તેમાં તેમનો દોષ કાઢવો એ ઘટતું નથી; તેમની દૃષ્ટિએ માત્ર પ્રચિદ સંસ્કૃત એ જ “સંસ્કૃત” નહિ, પણ જેમાં પ્રાકૃત સાથે કેટલીક સમાનતાઓ મળી આવે છે તે વૈદિક ભાષા પણ “સંસ્કૃત” હતી.

પૃષ્ઠ ૪ પર ગ્રંથકર્તા કબૂલ કરે છે કે “મેં દોરેલા કેટલાંક સામાન્ય નિર્ણયો એક સ્થળે એકઠા કરવામાં આવ્યા હોત તો વધારે સારું હતું; કેમ કે તેથી ગ્રંથને વધારે સંવાદી હોવા પ્રાપ્ત થાત; પણ નિર્ણયોને તેમની ઉત્પાદક તર્કસરણીની સાથે જ તેમના મૂળસ્થાને રહેવા દેવાનું મેં પસંદ કર્યું છે.” પ્રવેશકમાંથી મળતાં કેટલાંક સૂચનોની મદદથી હું, પ્રાકૃત વ્યાકરણની આખી પરંપરા વિશેના અને તે દ્વારા પ્રતિપાદિત ભાષાઓના સ્વરૂપ વિશેના ગ્રંથકર્તાનાં મતવ્યોને સમન્વયાત્મક સારરૂપે અહીં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરીશ.

પ્રાકૃત વ્યાકરણના વિષયમાં આપણને જે કંઈ મળે છે તે એક મહાન મોઢાના ભ્રાવણશેષો જેવું છે: જે કંઈ જળવાઈ રહ્યું છે તે કદાચ હંમેશાને માટે હુમ થયેલી પ્રાચીનનર પરંપરાઓના પ્રતિબિંબિત સ્વરૂપો માત્ર છે. આમાં વરરુચિ એક અપવાદ છે, પણ તેનાં સૂત્રો એ એક ખરેખરું વ્યાકરણ ન કહી શકાય. તે-તે પરંપરાઓના, જુદાજુદા પ્રાકૃતભેદોનાં વિનિયોગને આધારે જુદાંજુદાં આરંભસ્થાનો આપણે સ્વીકારવાં જઈએ. એટલે આપણે નીચે પ્રમાણે ભાષાભેદો ગણવી શકીએ:—

[૧] ગીતિઓની (Lyrical) મહારાષ્ટ્રી—વરરુચિનાં સૂત્રો એ હાલની સત્તસર્ધ જેવા ગાયાસંયોગની ભાષાનું સ્વરૂપવર્ણન—અથવા તો વધારે યોગ્ય રીતે કહીએ તો, તેનું સંસ્કૃતની દૃષ્ટિએ પ્રમાણીકરણ—છે. આ ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રી પર મહાકાવ્યોની મહારાષ્ટ્રી અવલંબે છે.

[૨] નાટકપ્રયુક્ત બોલીઓ:—ઉચ્ચારણ માટેના નિયમો, વગેરે. આનો એક નમૂનો નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૭મા પ્રકરણમાં સચવાઈ રહ્યો છે.

[૩] ગીતિઓની (Lyrical) અપભ્રંશ:—ગીતપ્રધાન અવાન્તર નાટ્યપ્રયોગો (Lyrical intermezzos)માં તેમ જ દોહામાં પ્રયુક્ત—
તેનાં વ્યાકરણો?

[૪] કથાપ્રયુક્ત પૈશાચી:—ગીતિઓની અને નાટકપ્રયુક્ત બોલીઓનાં પૂર્વપ્રચલિત વ્યાકરણોને છેડે વળગાડવામાં આવેલા નિયમો.

[૫] જૈન મહારાષ્ટ્રી (આર્ય) અને આગમેતર લખાણોની ભાષા—
નિયમો(આર્યાઓ અને સૂત્રો)નો એક સંગ્રહ. આનું પ્રતિબિંબિત સ્વરૂપ અવડના પ્રાકૃતલક્ષણોમાં મળે છે.

આ મૂલ આધારો પર પાછળના સમયનાં સંપ્રદાયો નભે છે:—

[૧], [૨], [૩] અને [૪] પર પ્રાચ્ય સંપ્રદાય (જેનો એક પુરાગામી શાકલ્ય છે) નિર્ભર છે. આ સંપ્રદાય માર્કપેડેય માટે એક અગાધ પાણિસપૂર્ણ પ્રાકૃત વ્યાકરણકાર તરીકે અભિમાન લઈ શકે; કુમદીશ્વરને માટે પણ એમ જ કહી શકાય. કુમદીશ્વર રંગભૂમિ પર પ્રયોજાતી બોલીઓ માટે કદાચ સીધા જ ભારતનો જાણી છે અને અપભ્રંશ [૩] માટે તે હુમયંદ્રે જેનો ઉપયોગ કર્યો છે તે જ મૂળ આધારોનો લાલ લે છે.

હુમયંદ્ર [૧], [૨], [૩], [૪] (તેની પૈશાચી, પ્રાચ્ય વૈયાકરણોની પૈશાચીની જેમ ગુણાદ્યની બૃહત્કથાનું નહિ પણ કાશ્મીરી બૃહત્કથાસરિતસાગરનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.) તેમ જ [૫] પર આધાર રાખે છે: તેની જૈન સામગ્રી, જે ગ્રંથ અવડના વ્યાકરણમાં ગભીરૂત થયો છે તે ગ્રંથમાંથી જ આવેલી છે. ત્રિવિક્રમ અને તેના (પ્રતીચ્ચ—અથવા તો થોડાંતર, દાક્ષિણાત્ય) સંપ્રદાયે હુમયંદ્રની કૃતિનો નવો આકાર દાખ્યો છે.

આપણી પાસેના ગ્રંથોમાં મૂલ ગ્રંથોના જળવાઈ રહેલા અવશેષો અને સમારક અશીને અવલંબીને મૂલ આધારોના સ્વરૂપનું સંભવિત હોય તેટલા પ્રમાણમાં પુનર્ગટન કરવું એ આધુનિક સંશોધનનું હવે પછીનું કર્તવ્ય છે.

વ્યાકરણકારોએ પ્રતિપાદિત કરેલી પ્રાકૃતોને, આ વિચારણાને પરિણામે હવે કેવી ગણવી? (ભારતીય પરંપરા મારફત આપણા સુધી જિતરી આવેલું સાહિત્યકીય પ્રયોગ પ્રમાણેનું વર્ગીકરણ જ મને તો માન્ય છે).

પ્રાચીનતમ ગાથાઓની ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રી સ્વાભાવિકપણે જ લોક-ભાષાનું પ્રતિબિંબ પાડતી હતી. પણ થોડા સમયમાં જ એ કાવ્યપ્રકાર વિદ્વદ્ગર્ભના હાથે ચઢ્યો અને તેમણે પ્રચલિત બીજાઓની નકલમાં, અને સંસ્કૃત ભાષા અને વ્યાકરણની ચોક્કસ પ્રકારની પ્રબળ અસર નીચે, તે કાવ્યપ્રકારને રાજસભાઓનું અને ખૂબ જ સંસ્કારી ગણાતા વર્ગોનું વિનોદસ્થાન બનાવી દીધો. તેની ભાષા વધારે ને વધારે એક સાહિત્યકીય ભાષા બનતી ગઈ. તેનાં રૂપો, સંસ્કૃત રૂપોના

ધ્વનિઓને વરરુચિના જેવા નિયમો મારફત ફેરવીને સહેલાઈથી ઉપજાવી શકતાં. જો આપણે જૈન મહારાષ્ટ્રીનાં આર્ય અને આગમેતર લખાણોની મહારાષ્ટ્રી-એ અને પ્રકારોને ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રીથી જુદા રાખવામાં સફળ થઈએ, તો તે પ્રકારોમાંથી આપણને એક જાતનું અશુદ્ધિશોધક (‘ક્રેક્ટીવ’, corrective) સાધન મળી આવે છે. ધાર્મિક વ્યવહારમાં વપરાતી ભાષાઓ, એ સામાન્યરીતે લૌકિક ખોલીઓની જ થીજી ગયેલી પરંપરાઓ હોય છે, અને તેમાં મૂળનાં રૂપો નિહાંવ સજ્જતામાં—પણ સારી એવી ચીવટથી—ધણી વાર સચવાઈ રહે છે. આવાં રૂપોને વરરુચિની મુખ્ય પ્રાકૃતનાં રૂપો સાથે સરખાવવાથી અને તેમની એકરૂપતા શોધી કાઢવાથી આપણને મૂળની લૌકિક મહારાષ્ટ્રીનાં કેટલાંક લાક્ષણિક બાલ ચિહ્નો પાછાં મળી શકે. ગીતિઓની અપભ્રંશની અને આખ્યાનપ્રયુક્ત પૈથાચીની સ્થિતિમર્યાદાઓ પણ લગભગ ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રીની મર્યાદાઓ જેવી છે: માત્ર ગીતિઓની મહારાષ્ટ્રીને જ તેવા ધર્મવ્યવહારની પૂરકરૂપ ભાષા તરફથી મળતા અશુદ્ધિશોધકની તેને ખોટ છે. આવી ખોલીઓ વિશે વ્યાકરણકારો અને હાથપ્રતોને આધારે અભિપ્રાય બાંધેલાં છે, ઇટાલીની કેઈ એક ખોલીના મૂળસ્થાનથી જુદા જ પ્રદેશની રંગભૂમિ પર તે ખોલીના જાણકાર તરીકે માની લેવામાં આવેલા કેઈ માણસ જે ભાષા વાપરે, તેના ઉપરથી તે ખોલી વિશે અભિપ્રાય બાંધેલાં એના જેવું ગણાય. અવાજના લાક્ષણિક આરોહ-અવરોહ, કેટલાક ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં થોડાક જાણીતા ફેરફારો અને થોડાક સ્થાનિક રંગવાળા શબ્દો—આટલું રાષ્ટ્રીય ભાષામાંથી કેઈ પ્રાદેશિક ખોલીની સુખોધ નકલ બનાવી કાઢવાના સાધનરૂપ છે; પ્રેક્ષકોના વિનોદ માટે એ પૂરતું છે, પણ પ્રાદેશિક ખોલીના ખરા સ્વરૂપનું આવા ખીચડા પરથી અનુમાન કરવા માટે ભાષાશાસ્ત્રીઓને તે તદ્દન જુગલું પડે.

એટલે, “સંસ્કૃત પવિત્ર ભાષા હોઈ શૃંગારી કાવ્યો માટે તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો ન હોતો એટલે તેવા પ્રકારનાં કાવ્યો રચવા માટે શૃંગારપ્રેમી કવિઓએ ધડી કાઢેલી કૃત્રિમ ભાષાઓ તે સાહિત્યકીય પ્રાકૃતો” એવા પોતાનાં પ્રાયોગિક સંશોધન-વ્યાખ્યાનો (Habilitation-schrift) માં પીચલ (Pischel) વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાય અમુક અંશમાં તો, ધણા લોકો ધારે તેટલા ખોટા ન પણ હોય; સાધારણ ભાષાઓ (Common Languages) કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે અને વિકસે છે એ વિશેના અવિખ્યના પ્રયોગમાં પ્રાકૃતો માટે એક લખાણવાળું પ્રકરણ આપ્યું ઘટે છે, અને તે કાચ’ નવાંરે કરવામાં આવશે, ત્યારે તેવા પુસ્તકના લેખકને શ્રીમતી નીતી-દોસ્તીનું પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો (Le Grammairien Prakrits) વારંવાર ઉચ્ચાવ્યું પડશે.

હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનું સ્વરૂપ*

અપભ્રંશ સાહિત્યનું પ્રકાશન

ભારતીય ભાષાઓના શાસ્ત્રીય અભ્યાસના આરંભકાળથી જ—એટલે કે ઓગણીસમી સદીના ચોથા ચરણથી જ—પ્રાકૃતોની સાથેસાથ અપભ્રંશનું પણ ભારતીય ભાષાઓના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કેટલું-મહત્ત્વ છે, તે સમજવા લાગ્યું હતું. બાંકર જેવાએ પોતાના ભારતીય ભાષાઓના અધ્યયનમાં અપભ્રંશને પણ ગણતરીમાં લીધેલી. ટેસીટોરીએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના અભ્યાસમાં અપભ્રંશનો પૂરતો આધાર લીધો છે. આપણે ત્યાં પણ નરસિંહરાવ, દલાલ, મોદી, બહેચરદાસ, શાસ્ત્રી, હવે વગેરેએ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં અપભ્રંશને પૂર્ણભૂમિકા તરીકે સ્થાન આપેલું છે. ઉરલા ત્રીશેક વરસથી અપભ્રંશ સાહિત્યની અનેક કૃતિઓની ભાળ લાગતી જાય છે, અને તેમાંથી કેટલીક અગત્યની અને પુરાણોના વિસ્તારની સ્પર્ધા કરે તેવી કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે. અસાર સુધી માત્ર વૈયાકરણના વર્ણનોને, અને અક્ષરમયોમાં કે જૈન કથાસાહિત્યમાં મળતાં છૂટકચૂટક ટચણોને આધારે જ અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે અટકળ બાધવાની રહેતી. તેને સ્થાને હવે સાહિત્યમાં થયેલા અપભ્રંશના પ્રયોગના નમૂનાઓ ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં મુસલ થતાં તેમનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. આમ અપભ્રંશનો અભ્યાસ કરવા માટે ઠીકઠીક પ્રમાણમાં સામગ્રી એકઠી થઈ ગઈ છે, અને તેથી અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અપભ્રંશનું વ્યાકરણ તૈયાર કરવાના પ્રયાસોની પણ શરૂઆત થઈ ગઈ છે.

અપભ્રંશ અને માધ્યમિક ભૂમિકા

ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના ઇતિહાસમાં અપભ્રંશનું સ્થાન માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભૂમિકામાં છે, અને વિકાસની દૃષ્ટિએ તે પ્રાકૃતો કરતાં વધારે વિકસિત અને હિંદી, ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની પુરોગામી ભૂમિકા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ ધ્વનિતંત્રની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ, જેવી કે હૈં<મ્, ઙ કે ઍં<ઞ, ઞ કે ઞો<ઞો, હૂ<સ્ વગેરે પ્રાકૃત ધ્વનિતંત્રથી એક ડગલુ આગળ વધ્યાની સ્પષ્ટ છે. રૂપતંત્રમાં પણ અનેક પ્રસંગે પ્રાકૃત રૂપતંત્રની પૃષ્ઠભૂતે આધારે જ સમજાવી શકાય તેમ છે. ચન્દ્રલોકાળ નજરમાં લેતાં, દેશ્ય શબ્દો અને પ્રાસરંગી તત્ત્વની વધતી જતી

* ફાર્મસ ગુજરાતી સભા (ગુજર્)ના આશરે ૧૭-૧૨-૫૧ના કિસ્સે આપાયેલું આધ્યાન,

સમૃદ્ધિ પ્રાકૃતમા આરભદ્યામા રહેતા વલણોની જ પ્રગતિ દર્શાવે છે. આમ અપભ્રંશમા આપણને પ્રાકૃત ભાષાસામગ્રીનું અમુક અંશે વધારે પરિવર્તિત વધારે વિકસિત સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભૂમિકા /

ખીજે પહે, અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓ અને અપભ્રંશ વચ્ચેના સબધ પણ તરત જ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ગુજગતી, પશ્ચિમી હિંદી વગેરે ભાષાઓના કેટલાક નામિક અને આખ્યાતિક પ્રત્યયોનું મૂળ આપણને સીધીસીધું અપભ્રંશ પ્રત્યયોમા મળે છે. અપભ્રંશ પ્રત્યયોના ધ્વનિવિકાસના સીધા ફળ તરીકે અર્વાચીન ભાષાઓના—ખાસ કરીને તેમની આરભની ભૂમિકાના—પ્રત્યયો બહુ જ સરલતાથી અને સ્વાભાવિકતાથી સમજાવી શકાય છે. વળી સંસ્કૃતનું સમસ્ત (‘સીથેટીક’ synthetic) દશામા રહેલું રૂપતત્ત્વ કમેકમે ધસાર્થ જઈને બસ્ત (‘એનેલીટીકલ,’ analytical) દશા તરફ આગળ વધવાનું જે પ્રયત્ન વલણ આપણે અપભ્રંશમા જોઈ શકીએ છીએ તેનું તેજ વલણ, પણ અમુક અંશે ચરિતાર્થ થઈ જીંદી દિશામા વળતું, આપણે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમા પાગખી શકીએ છીએ. મૂળના વિભક્તિપ્રત્યયોના ધસારાને પરિણામે વિભક્તિઓ વચ્ચે ગરબડ વધતી ગઈ અને અતે અપભ્રંશમા ખે-ત્રણ વિભક્તિઓ જ સ્વરૂપ તેમજ કાર્યની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ વ્યક્તિત્વ જાળવી જીવતી રહી. આના આનુષંગિક ફળ તરીકે વિભક્તિઓની વિશિષ્ટ અર્થ-છાયાઓ વ્યક્ત કરવા માટે અનુગો (‘પોસ્ટ-પોઝિશન્સ,’ postpositions) નું મહત્ત્વ અને પ્રચાર વધવા લાગ્યા. આખ્યાતતત્ત્વમા પણ ત્રણચાર મુખ્ય કાળો ને અર્થો અવશિષ્ટ રહ્યા. આ જ વલણો આગળ વધતા અર્વાચીન ભૂમિકા સિદ્ધ કરે છે. તેમા જૂનું વિભક્તિતત્ત્વ પુત્રપ્રાપ્ત થઈ ગયું છે અને મોટે ભાગે અગને પ્રસયો લગાડી રૂપ તૈયાર કરવાને બદલે, એક સામાન્ય રૂપ અને વિભક્તિ અર્થો દર્શાવવા અનેક અનુગો, એવી વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમા આવી છે. આખ્યાતના વિષયમા પણ અપભ્રંશને માગે વિમસ થયેનો છે, તેમ કેટલાક નવતર વલણો પણ પ્રસક્ત થયા છે, જેને પરિણામે સહાયક ક્રિયાપદો અને આખ્યાતિક સમાસોનો ઉપયોગ ડ્રેતું નવું આખ્યાતતત્ત્વ અસ્તિત્વમા આવ્યું છે. શબ્દ-ભટ્ટાગના વિષયમા પણ અનેકાનેક દેશ્ય અને અચાત મૂળના શબ્દોની, તથા પ્રાસરગી અને રવાનુકારી તત્ત્વની પ્રચલ્લ ભરતી અપભ્રંશમા રહેલા વલણનું ઉત્કટ સ્વરૂપ જ છે. છેવટમા રોક્ષિતઓ, વિચાર વ્યક્ત કરવાની વિશિષ્ટ દળ, વાક્યોનો ચોક્કસ ઢાળો વગેરે સક્ષમ—પણ કાઈ પણ ભાષાના વ્યક્તિત્વના પ્રાણરૂપ—એવા તત્ત્વોની બાબતમા પણ અર્વાચીન ભાષાઓને અપભ્રંશનો જ

સીધો વારસો મળ્યો છે. આ બધી દૃષ્ટિએ અર્વાચીન ભાષાઓનો અપભ્રંશ સાથે ધનિષ્ઠ સખધ હોવાનું નેઈ શકાય છે, અને તેમના અભ્યાસ માટે અપભ્રંશનું મૂલ્ય નેટલું આકીએ તેટલું ઓછું છે.

અપભ્રંશ અને ગુજરાતી -

અને આ વાત ગુજરાતી, રાજસ્થાની, ને પશ્ચિમી હિંદી જેવી ભાષાઓને તો વિશેષે કરીને લાગુ પડે છે. બીજી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ ખતા તેમને અપભ્રંશ સાથે ઘણું વધારે લાગેવળગે છે અને ભાષાની વાત જ શુ કામ? પ્રાચીન ગુજરાતી ને હિંદી સાહિત્ય પણ સારી રીતે સમજવા માટે અપભ્રંશ સાહિત્યનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. આપણા પ્રાચીન છંદો, કાવ્યરીતિ અને સાહિત્યસ્વરૂપના મૂળ અપભ્રંશ સાહિત્યમાં છે. અપભ્રંશ રાસાયન ધ્રુવ અને સુધિન ધ મહાકાવ્ય આપણા પ્રાચીન રાસાઓ અને આખ્યાન જેવા સાહિત્યસ્વરૂપોના પૂર્વજ છે એવું ખાસ કરીને ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને હિંદી માટે તો અપભ્રંશ ભાષા તેમ જ સાહિત્ય અભ્યાસની અણમોલ સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

ગુજરાતીને લાગેવળગે ત્યાં સુધી અપભ્રંશનું એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ ખુબ જ મહત્ત્વ છે. ગુજરાતી, રાજસ્થાની ને હિંદીનો અપભ્રંશ સાથે ધનિષ્ઠ સખધ હોવાનું મે ઉપર કહ્યું પણ આપણા કેટલાક વિદ્વાનો તો એવી આગળ વધીને એમ માને છે કે અપભ્રંશ એ બીજી કશું નહીં પણ પ્રાચીન ગુજરાતીનું પૂર્વરૂપ જ છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અમુક અપભ્રંશભેદ પોતે જ સમય જતા પ્રાચીન ગુજરાતી રૂપે પરિણમ્યાં કે પ્રાચીન ગુજરાતીનો જનક બન્યો કે હ ધ્રુવ દસમા-અગિયારમા શતકની ગુજરાતની ભાષાને પ્રાચીન ગુજરાતી ઉપરાત વિદ્યુપે અપભ્રંશ નામ આપવાના મતના છે તેમના મતનો આશરો લઈને કે. કા. શાસ્ત્રી હઠી સદીથી ચૌદમી સદીની ગુજરાતની ભાષાને પ્રાચીન ગુજરાતી ઉપરાત વિદ્યુપે ગૌર્જર અપભ્રંશ નામે ઓળખાવે છે તેઓ હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ સ્ત્રોતોમાં જેનું પ્રતિષ્ઠાન થયું છે તે આ ગૌર્જર અપભ્રંશ હોવાનું માને છે અને એ જ ભાષા રૂપાતર પામતી પામતી ચૌદમી સદીમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી બની હોવાનું કહે છે નરસિંહરાવ પણ અપભ્રંશ (દસમી સદી સુધી)ને અને પછી ગૌર્જર અપભ્રંશ(આગિઆરમીથી ચૌદમી સદી સુધી)-ને પદરમી સદીથી શરૂ થતી જૂની ગુજરાતીના પૂર્વજ ગણે છે, આમ આ સૌ વિદ્વાનો અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચે જેવા તેવા નહીં પણ જન્ય-

જનકનો સીધો સંબંધ હોવાનું માને છે. આ મતનું ઔચિત્ય આપણે આગળ ઉપર તપાસીશું. પણ એ ઉપરથી ગુજરાતી પ્રતું અપભ્રંશનું મહત્વ કટકું છે તે સમજાશે.

હૃમયંદ્રનાં અપભ્રંશ સૂત્રો

આ અપભ્રંશના અભ્યાસ માટે—તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રૂપે અને વિગતથી સમજવા માટે જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે, તેમાં હૃમયંદ્રના વ્યાકરણના પ્રાકૃત વિભાગમાં આપવામાં આવેલી સામગ્રી ધણુ ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે. રામયમન, માકેંડય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરે પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ અપભ્રંશ વિશે વધતીઓઝી માહિતી આપેલી છે. પણ કાતો તેઓ અર્વાચીન અને હૃમયંદ્રના ઉપજીવી છે, અથવા તો તેમની માહિતી દ્વંકી ને અન્યવસ્થિત છે. એટલે પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ એ બધામાં હૃમયંદ્ર અગ્રસ્થાને છે. ઉપરાંત, અપભ્રંશ-સૂત્રો પરની સ્વોપચ વૃત્તિમાં હૃમયંદ્રે સૂત્રોના સમયનરૂપે પુષ્કળ અપભ્રંશ ઉદાહરણો આપેલાં છે, જેનાથી હૃમયંદ્રની સામગ્રી પર પ્રમાણભૂત હોવાની મહોરછાપ લાગે છે. એટલે અપભ્રંશનું સ્વરૂપ વગેરે સમજવા માટે હૃમયંદ્રના અપભ્રંશસૂત્રો એક પ્રમુખ અને વિશ્વસનીય સાધન બની રહે છે.

હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશનું બાહ્ય સ્વરૂપ : તેની મર્યાદા

અહીં સુધીમાં, ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે અપભ્રંશની અગત્ય, અને વિશેષ તો હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશની અગત્ય આપણે જોઈ. હવે આપણે હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશનું સ્વરૂપ અને તેની વિશેષતાઓ તપાસીયે. આરંભમાં આપણે હૃમયંદ્રના અપભ્રંશ-સૂત્રોના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર નજર નાખી લઈએ. બાહ્ય સ્વરૂપ એટલે કે તેમનું સ્થાન, વિસ્તાર, વિષય-વિભાગ અને પદ્ધતિ. હૃમયંદ્રે આપેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે નથી. તે તો તેના સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન નામના વ્યાકરણ-ગ્રંથનો એક વિભાગ છે. સિદ્ધહેમના પહેલા સાત અધ્યાયો સંસ્કૃત વ્યાકરણને લગતા છે, આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃતોનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પહેલા ત્રણ પાદ અને ચોથા પાદનાં પહેલા ૩૨૮ સૂત્રોમાં સામાન્ય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચીની ચર્ચા છે. છેવટનો અંશ—એટલે ૩૨૯ થી ૪૪૬ એમ કુલ ૧૧૮ સૂત્રો—અપભ્રંશ વિશે માહિતી આપે છે, પરંતુચિથી લઈને માકેંડય સુધીના બધાએ પ્રાકૃત વૈયાકરણો પ્રાકૃતોને અન્યનિરપેક્ષ, સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ જોતા નથી. ચોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતી હોય એ રીતે—

૧૩૪ ભાષાનું પ્રતિપાદન કરવાની દૃષ્ટિ જ આધુનિક છે. સંસ્કૃત, ધાર્મિક અને શિષ્ટમાન્ય સાહિત્ય ને વ્યવહારની ભાષા ઘોવાયી તેના ભાષા-દૃષ્ટિએ અભ્યાસ યથો. પ્રાકૃતોનો સાહિત્યમાં વપરાય હતો ખરો, પણ તે મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં અને સંસ્કૃતની તુલનામાં તો તેઓનું સ્થાન સારી રીતે નીચું, એટલે તેમના અભ્યાસનું મહત્ત્વ પણ ઓછું. એટલે કે પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે નહીં, સંસ્કૃત જેટલી નિઠાવી પણ નહીં, પણ સંસ્કૃત જાણનાર સાહિત્યપ્રિય સંસ્કારી શિષ્ટવર્ગને, પ્રાકૃતમાં સાહિત્યરચના કરવી ધોય તો તેમણે સંસ્કૃતમાં યા યા ફેરફાર કરવા, જેથી સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત બનાવી શકાય, મુખ્યત્વે એ દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત વ્યાકરણનિયમોની રચના કરવામાં આવતી. બીજા ચળોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની, તેનાં ઉચ્ચારણોમાં, વ્યાકરણતંત્રમાં તેમજ શબ્દભંડોળમાં યથેલા વિચાર રહેજ પ્રાકૃતો જવામાં આવતી અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આવા વિચારોની જે નોંધ આપવામાં આવી છે, તે સદૃશ પૃથક્કરણ દ્વારા મળતી વિગતોની વ્યવસ્થિત એકવણી કરીને, કે ભાષાનું સ્વરૂપ અને કાલે સમજવાના આશયથી નહીં, પણ તરત નજરે ચડે તેવા પચીસપચાસ વિચારો ને બેઠક લક્ષણોની એક નોંધપાથી રજૂ કરવાના આશયથી આપવામાં આવી છે. આ પરંપરાગત પદ્ધતિને અનુસરીને હૈમચંદ્રે પણ સંસ્કૃતમાંથી જુદા જુદા પ્રાકૃતભેદો કેમ બનાવવા તેના નિયમો આપી, અંતે, તે નિયમો ઉપરાંત જે કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો લાગુ પાડવાથી અપભ્રંશ સિદ્ધ થાય છે, તેની નોંધ આપી છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે હૈમચંદ્રના અપભ્રંશ-સૂત્રોમાં—અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારના ટિપ્પણોમાં—શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણેનું સદૃશ્યો વ્યાકરણ નહીં, પણ થોડીક, તરતજ નજરે ચડે તેવી લક્ષણિકતાઓની ઉપરટપકેની નોંધજ મળે.

તેના વિષય વિભાગ -

* વિષયનું પૃથક્કરણ કરતાં હૈમચંદ્રે આપેલાં અપભ્રંશના ૧૧૯ સૂત્રો નીચે પ્રમાણે વહેંચી શકાય :

સ્વરવ્યંજનોના વિચાર કે ધ્વનિપ્રક્રિયા—સૂત્ર ૩૨૯, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨.

નામિક રૂપાખ્યાન—સૂત્ર ૩૩૦ થી ૩૫૪.

સાવનામિક રૂપાખ્યાન—સૂત્ર ૩૫૫ થી ૩૮૧.

આખ્યાતિક રૂપાખ્યાન—સૂત્ર ૩૮૨ થી ૩૯૯, ૪૩૮ થી ૪૪૨.

ધાત્વાદેશો કે આખ્યાતિક અંગો—સૂત્ર ૩૯૦ થી ૩૯૫.

ત્રીલિંગ અંગોનું ધક્કર—સૂત્ર ૪૦૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩.

અવ્યય ને નિપાત—સૂત્ર ૪૦૧, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૧૪ થી ૪૨૦,
૪૨૩, ૪૨૮, ૪૩૬, ૪૪૪.

દંતર સંખ્યાના આદેશો—સૂત્ર ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૩,
૪૨૧, ૪૨૨, ૪૩૫.

સંખ્યા-ધક્કર—સૂત્ર ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૪, ૪૩૭, ૪૪૩.

લિંગ—સૂત્ર ૪૪૫.

સામાન્ય સ્વરૂપ—સૂત્ર ૪૪૬.

અપભ્રંશ—સૂત્રોના આ પૃથક્કરણથી મેં પહેલાં જે કહ્યું તેનું સમર્થન થતું જોઈ શકાશે. પ્રાકૃતોથી જે જે બાબતમાં અપભ્રંશ જુદી પડતી હોવાનું તરતજ નજરે ચડી આવે તેવી બાબતોની હેમચંદ્રે ક્રાંધક વ્યવસ્થિત યાદી બનાવીને આપણને આપી છે.

ઉદાહરણો

હેમચંદ્રે આપેલા અપભ્રંશના દૃષ્ટાંતમાં સૂત્રો ઉપરાંત, તેમના સમર્થન માટે દૃષ્ટિમાં ટાકેલાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો ખાસ અગત્ય ધરાવે છે. 'નાનામોદાં કુલ ૧૭૯ અપભ્રંશ પદ્યાત્મક ટાયણો આ રીતે આપેલાં છે. મોટે ભાગે એક આખો શ્લોક તો કવચિત્ એક કે અર્ધી પંક્તિ મળે છે. આલ્ડોર્ફ' (Aldorf)-ના પૃથક્કરણ પ્રમાણે તેમાં ૧૪૧ પૂર્ણ શ્લોક, ૪ શ્લોકના અર્ધ કે પાદ, અને રોષ જુદા જુદા ૧૭ છંદોમાં ૨૫ પૂર્ણ અને ૧૦ અપૂર્ણ શ્લોકો મળે છે. આમાંથી ઘણાખરાં ઉદાહરણ હેમચંદ્રે ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી કે પૂર્વરચિત વ્યાકરણગ્રંથોમાંથી એકાંકીયાં હોવાનું ધણું સંભવિત જણાય છે. ગોપિંદ નામના અપભ્રંશ કવિની કૃતિમાંથી એક ઉદાહરણ લેવાયું હોવાનું તો પુરવાર પણ થઈ શકે તેમ છે. માત્ર ચાર જ સ્થળે આપેલાં ઉદાહરણોનું કૃત્રિમ સ્વરૂપ આપણને તરતજ કહી આપે છે કે એ સાચાં—એટલે કે કોઈ સાહિત્યકૃતિમાંથી પીછેલાં—નથી, પણ અમુક વ્યાકરણી વિશિષ્ટતાનાં દૃષ્ટાંત લેખે આપવાના ખાસ હેતુથી જ હેમચંદ્રે—અથવા તો કોઈ તેના પુરોગામી વૈયાકરણે ઘડી દાઢેલાં છે. આગળ ઉપર એ સ્પષ્ટ થશે કે ઉદાહરણોની ભાષા એકધારી નથી. કેટલાંકના અપભ્રંશ પર પ્રાચીનતાની સ્પષ્ટ છાપ છે, જ્યારે બીજાં કેટલાંકની ભાષામાં અર્વાચીનતાનાં અસંદિગ્ધ લક્ષણો વ્યક્ત થાય છે. વિષયની વિવિધતા, અનાયાસસિદ્ધ લાગતા અલંકારો, ભાવોની ઉત્કટતા અને તેમની સરળ છતાં સંઘોષેષક અભિવ્યક્તિ અને ઊંડી અનુભૂતિનો

રણકાર—આ બધા ગુણોને કારણે હૃમયંદ્રનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો એક તાજગી અને ઉબ્ભાથી ધમકતા સાહિત્યની ફારમ પ્રસરાવે છે. ઉદાહરણોને લક્ષમાં લેતા હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશનો અભ્યાસ વિશેષ રસપ્રદ બને છે.

હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાઓ : અભિપ્રેત એકરૂપતા.

આટલા પ્રાસ્તાવિક વક્તવ્ય બાદ હવે આપણે હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાઓ તપાસીયે. કઈ કઈ બાબતો છે કે જે હૃમયંદ્રના અપભ્રંશમાં વિશેષરૂપે જોવા મળે છે—જે હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશને અન્ય અપભ્રંશોથી જુદા પાડે છે? આપણું લક્ષ સર્વપ્રથમ ખેચે તેવી વિશિષ્ટતા એ છે કે હૃમયંદ્રે અપભ્રંશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેણે કયાંય અપભ્રંશના વિવિધ બેદોનો ઉલ્લેખ સરખાયે નથી કર્યો. હૃમયંદ્રની પૂર્વના તેમ જ પછીના આલંકારિકો અને વૈયાકરણો અપભ્રંશના અનેક બેદો હોવાનું કહી ગયા છે. છઠ્ઠી સદીનો દંડી અપભ્રંશની એવી બાબતો આપે છે કે આબીર વગેરેની બોલીઓનું શિષ્ટ સ્વરૂપ તે અપભ્રંશ. દંડીને અપભ્રંશની અનેકતા જિદ્દિષ્ટ હોય એવા ધ્વનિ આભાથી નીકળે છે. આ પછી નવમી સદીનો રુદ્રદેવ તો સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે કે દેશવિશેષ પ્રમાણે અપભ્રંશના પણ અનેક ભેદ છે. અગિયારમી સદીનો નરિસાધુ રુદ્રદેવના ઉપયુક્ત વિધાનનું વિવરણ કરતા એક એવા ગ્રામીન મતનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેને અપભ્રંશનાં અનેક નહોં પણ ઉપનાગર, આબીર અને ગ્રામ્ય એવા ત્રણ જ ભેદો માન્ય છે. હૃમયંદ્ર પછીના માનવપુરુષ વગેરે વ્યાકરણકારોએ પણ અપભ્રંશના અનેક પ્રકારો ગણાવ્યા છે. આ સૌના વિરોધમાં હૃમયંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશની અનેકતા વિશે કશું પણ કહ્યું નથી. તેનો દષ્ટિએ તો અપભ્રંશ સ્થૂળમાને એકરૂપતા ધરાવતી, સંસ્કૃત અને ધોરણસરની (કે પ્રકૃષ્ટ) પ્રાકૃતના જેવી એક સાહિત્યભાષા હતી એમ જણાય છે. તેણે જેમ શૌરસેતી, આગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતભેદોની અને તેમના વ્યાવર્તક લક્ષણોની સ્પષ્ટપણે નોંધ લીધી છે, તેવી રીતે અપભ્રંશના પ્રકારો વિશે કશું સંકેત કર્યો નથી. કાવ્યાનુશાસનમાં તેણે એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપભ્રંશનો નિર્દેશ કર્યો છે ખરો; પણ તે તો શિષ્ટ સાહિત્યભાષાના અનુદ્ધ કે ભેળસેળિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોય એમ તરત સમજી શકાય છે. એટલે હૃમયંદ્રને અપભ્રંશ નામ નીચે સ્થૂળમાને એકરૂપતા ધરાવતી—ધ્યાન ખેચે તેવા બોલીભેદો વિનાની એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ અભિપ્રેત હતી એમ લાગે છે.

વસ્તુતઃ બોલીભેદોનું મિશ્રણ ✓

પણ અપભ્રંશ વિશેની હૃમયંદ્રની આ દષ્ટિ હોવા છતાં આપણને હૃમયંદ્રીય અપભ્રંશમાં એકરૂપતા દેખાય છે ખરી? હૃમયંદ્રનાં ઉદાહરણોની ભાષામાં એકંજ બોલીનાં લક્ષણો મળે છે કે તેમાં લિત્તલિત મૂળની

બાપાસામગ્રીનું મિશ્રણ છે? આ પ્રશ્નની તપાસ આપણને જુદા જ નિર્ણય પર લઈ જાય છે. હૃમયદ્રીય અપભ્રંશને વ્યવહાર પૂરતું જ એકરૂપતા ધરાવતું ગણી શકાય. બાકી જેવા ચાત્રીય પૃથક્કરણનો સૂક્ષ્મ અને અને વેધક પ્રકાશ તેના પર પડે છે કે તરત જ તેમાં ગૂંઘલા, સંભવતઃ બિન્નભિન્ન દેશજાળના હોય તેવા વિવિધ તત્ત્વોના સંબુદ્ધેજો સ્પષ્ટ તરી આવે છે, પહેલા આપણે હૃમયદ્રીય અપભ્રંશની ધ્વનિપ્રક્રિયા તપાસીયે.

ધ્વનિપ્રક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ

(૧) સામાન્ય નિયમ તરીકે મૂળનો ઋગ્દાર પ્રાકૃતમાં બને છે તેમ જ, હ, ડ કે રિ એમ પરિવર્તિત થાય છે, પણ હૃમયદ્રીય અપભ્રંશમાં બધા ને મળીને ૧૧ સ્થળે તેને જાળવી રાખતા સંદર્ભ મળે છે—તૂણ, સુકુદુ, ઘૂળ વગેરે અને ૩૯૪ મુ સૂત્ર અપભ્રંશમાં મૂળના $\sqrt{\text{ગ્રહનો}}$ $\sqrt{\text{ગૂંહ}}$ આદેશ વપરાતો હોવાનું વિધાન કરે છે. આ ગૂંહમાં પણ ઋગ્દાર છે, અને સામાન્ય રીતે તો અપભ્રંશમાં $\sqrt{\text{ગૂંહ}}$, ને $\sqrt{\text{ગૂંહ}}$ પ્રચલિત છે/

(૨) માહારાષ્ટ્રીમાં જ, છો વપરાતો નથી પાલિ અને પૈશાચીમાં—જૂ—ને બદલે જ્ઞ મળે છે સામાન્યતઃ અપભ્રંશમાં છો. જ્ઞ અગવધો છે પણ ૩૯૨ મુ સૂત્ર અપભ્રંશમાં $\sqrt{\text{ગ્રજ}}$ ‘જવુ’નો $\sqrt{\text{ગૂંહ}}$ આદેશ દેતો હોવાનું કહે છે, અને તેના ઉદાહરણ લેખે ગૂંહ, ગૂંમેણિ અને ગૂંમેણિનુ એ રૂપો નોધે છે. સાધારણ વપરાશમાં $\sqrt{\text{ગ્રજ}}$ ને ડેકાણે $\sqrt{\text{ગૂંહ}}$ છે/

(૩) ૩૯૭ મુ સૂત્ર સ્વર-મધ્યગત—મૂ—ને પૂર્વવત્ જાળવી રાખવાનું અને તેને અનુનાસિક વં ઉચ્ચારવાનું એમ બંને વલણો અપભ્રંશમાં હોવાનું નોધે છે એક જ બોલીમાં મનુ આવું દ્વિવિધ ઉચ્ચારણ સામાન્ય રીતે સંભવિત નથી/

(૪) ૩૯૬ માં સૂત્ર પ્રમાણે મૂળના સ્વર-મધ્યગત ક, જ, ત, ધ, પ, ફતુ બે રીતે પરિવર્તન થાય છે કેટલીક વાર તેમનો ધોષભાવ થતા ગ, ઘ, વ, ઘ, વૂ, મૂ, થાય છે, તો કેટલીક વાર તેમનો યથાપ્રાપ્ત ‘હ’ કે હોપ થાય છે. અન્ય ઉદાહરણોમાં, પણ સામાન્ય નિયમ લેખે સ્વર-મધ્યગત ક, ત વગેરે જેવા સ્પર્શોના યથાપ્રાપ્ત હોપ કે હૂ થાય છે, પણ ક્ષયકાલેનું લયગાતિ (૩૭૭), ગતનું મદો (૩૭૯, ૩૮૦) વગેરેમાં ધોષભાવનું વલણ દેખાય છે અને ૪૪૬ મુ સૂત્ર સ્પષ્ટ કરે છે કે અપભ્રંશ ધ્વનિતત્ત્વમાં કોઈ વાર શૌરસેનીને મળતું એટલે કે ધોષભાવનું લક્ષણ જેવા મળે છે. એક જ બોલીમાં આવી રીતના બે બિન્નભિન્ન ઉચ્ચારણો ન હોય તેથી આમાં જુદા જુદા

• સમય કે સ્થળની બોલીઓના વાણીતાણા વણાયા હોવાનું અનુમાન આપણે કરી શકીએ. •

(૫) એ જ પ્રમાણે ૩૯૮ મુ સૂત્ર અપભ્રંશમાં ઉત્તરાવયવ તરીકે રકાર હોય તેવા સંયુક્ત વ્યંજનોમાં વિગ્રહે રકાર જળવાઈ રહેતો હોવાની હકીકત નોંધે છે, અને ૩૯૯ મુ સૂત્ર મૂળમાં ન હોય ત્યારે પણ કેટલીક વાગ અપભ્રંશમાં રકારનો ઉત્તરાવયવ તરીકે પ્રક્ષેપ થતો હોવાનું જણાવે છે. હવે સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં તેમ જ અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજનોના સાર્થકતા નિયમને અનુસરીને ઉત્તર રકાર પૂર્વરૂપ બની જાય છે. પણ કોઈ કોઈ પ્રાકૃત શબ્દોમાં અને વધારે વ્યાપક રૂપે અપભ્રંશમાં આવેા રકાર જળવી રાખવાનું વલણ દેખાય છે. અન્ય ઉદાહરણોમાં પણ, રકારનું સાર્થક સંધાયું છે તેવા શબ્દોની સાથેસાથ રકારને જળવી રાખતા હોય તેવા શબ્દો પણ સંખ્યાબધ મળે છે. રકારનું આ દ્વિવિધ હિચારણુ પણ બોલીબેદનું સચક હોય.

(૬) સામાન્ય નિયમ તરીકે હ્રેમચદ્રીય અપભ્રંશમાં મૂળના સંયુક્ત વ્યંજન સાર્થક પામીને, પણ સંયુક્ત રૂપે કે એવડા જળવાઈ રહે છે. પણ અનુ, કટારદ, કટરેં, વપ્પીકી, નવલી વગેરે પાચસાત સ્થળે તે એકવડો થઈ ગયો છે આ હકીકત પણ પ્રાતીય અસર વ્યક્ત કરે છે.

રૂપપ્રક્રિયાની લાક્ષણિકતાઓ.

ધ્વનિપ્રક્રિયાને ઊંડી વાકરણુ લઈએ તો તેમાંથી પણ હ્રેમચદ્રીય અપભ્રંશમાં બિનબિન બોલીઓનું મિશ્રણ હોવાનું—એટલે કે હ્રેમચદ્રીય ઉદાહરણો બિન બિન સ્થળ અને સમયના હોવાનું પુરવાર થાય છે. મહારાત પુલ્લિંગ નામોના પ્રથમ એકવચનમાં અડ-અંતી તેમ જ આ-અંતી રૂપ (જેમ કે ઢોલ્લડ અને ઢોલ્લા), વર્તમાનકાળમાં પડેલા પુરુષ એકવચનના મિ અને રં, ખીજા પુરુષ એકવચનના સિ ને હિ, ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના અન્તિ ને અઈ એમ એવડા પ્રત્યયો, આજ્ઞાચંમાં ઈ, ઈ, ઝ, હિ, સુ એમ એક સાથે પાચ પ્રત્યયો, તેથી જ રીતે સખ ધક ભૂતકૃદન્તાના ઈવિણુ, ઈવિ, ઈવિણુ, ઈ, ઈઝ, ઈવિ, અવિ એમ આઠ પ્રત્યયો ને તેટલા જ હેત્વચં કૃદન્તાના પ્રત્યયો આ બધું કોઈ એકરૂપતા ધરાવતી બોલીનો નહીં પણ અનેક બોલીઓનો ખ્યાલ આપે છે.

કેટલાંક અસામાન્ય રૂપો.

હ્રેમચદ્રીય અપભ્રંશના જે લક્ષણો પરથી આપણે તેમાં બોલીબેદો હોવાનું અનુમાન તારવ્યું, તે લક્ષણોમાંના કેટલાક એ અપભ્રંશની એક ખીણ વિશિષ્ટતા રજૂ કરે છે.

નામના પુર્લિંગ પ્રથમા એકવચનમા હોહુ-હોહુત તેમ જ હોહા એમ બને પ્રકારના રૂપો મળે છે.

હેમચંદ્રની દષ્ટિ

અહીં પ્રશ્ન યસે કે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશમાં બિન્નબિન્ન પ્રકારોમાથી કેટલાકના લક્ષણોની આવી રીતે નોંધ મળે છે, તો પછી હેમચંદ્રે સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશના અનંક ભેદો હોવાનું કેમ નથી કહ્યું? આનો ઉત્તર આપેલા કંઈ નથી. સાહિત્યદ્વારા જ ગુજરાતીનો જેને પરિચય હોય તેને ગુજરાતી એક ધોરણસરની નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળી ભાષા તરીકે જ દેખાશે. કોઈ કોઈ લેખકે કવચિત પ્રાતિક બોલીના ચબ્દો કે પ્રયોગો સાહિત્યિક ગુજરાતીમાં વાપર્યા હોય તો પણ તેથી સાહિત્યિક ગુજરાતી એકરૂપ હોવાના આપણા ખ્યાલમાં કશો ફેર પડતો નથી. તે જ પ્રમાણે હેમચંદ્ર, આગળ યઈ ગયેલા પ્રાકૃત વૈયાકરણોને અનુસરીને અપભ્રંશને સાહિત્યરચના માટે શિષ્ટાએ માન્ય કહેલી, સંકૃત ને પ્રાકૃતના જેવી એક ભાષા તરીકે જ જુલે છે. માત્ર વિશાળ પ્રદેશ પર સદીઓ સુધી પ્રચલિત એવી એક સાહિત્યભાષા હોવાને કારણે અપભ્રંશની કોઈકોઈ કૃતિમા, સ્વીકૃત ધોરણથી જુદા પડતાં રૂપો, પ્રયોગો વગેરેનું જે પ્રાંતીય તત્ત્વ દેખાય છે તેની હેમચંદ્ર વિશિષ્ટ નોંધ લે છે. કોઈ વિભાગત્રિય અભ્યાસી અથવા તો પૃથક્કરણની અર્વાચીન દષ્ટિએ જોનાર આવી પ્રાંતીયતાની છાંટને આધારે અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપી શકે, પણ હેમચંદ્રના સમયની વ્યક્તિને તો એ અપભ્રંશ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેવી એકરૂપતાવાળી ભાષા જ દેખાશે.

હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનું નામકરણ

હેમચંદ્રીય અપભ્રંશના લક્ષણોની તપાસને અતે આપણી પાસે એ અવાલ ખડો થાય છે કે હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તે કયો અપભ્રંશ? વિદ્વાનોમા આ વિષયમા એકમત નથી. સૂત્ર ૩૨૯ પરની વૃત્તિમાં હેમચંદ્ર કહે છે કે અપભ્રંશમા સામાન્ય પ્રાકૃત અને શૌરસેની બનેલી અસર આવે છે. વળી ૪૪૬મા સૂત્રમા જણાવ્યું છે કે અપભ્રંશમાં ઘણીનાર શૌરસેની જેવી પ્રક્રિયાઓ પણ જોવા મળે છે. ૩૯૬મા સૂત્ર પરથી પણ અમુક અશે એ જ ફલિત થાય છે, તો બીજાં કેટલાક સંજોનાં ઉદાહરણોમાં પ્રયુક્ત વિશિષ્ટ અપભ્રંશ રૂપો આ વાતના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય તેમ છે. આ બધી સામગ્રીને અવલંબીને પીયલ, ગ્રીયસંન વગેરે વિદ્વાનો તેને શૌરસેન અપભ્રંશ ગણે છે. એ વિદ્વાનોનું સામાન્ય રૂપે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે

પણ એવું મંતવ્ય છે કે અપભ્રંશ એ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ અને પ્રાકૃતોને જોડતી બોલચાલની ભાષાઓની સંક્રમણ-ભૂમિકાનું નામ હતું, અને જેટલા પ્રાકૃતભેદો હતા, તેટલા જ અપભ્રંશભેદો પણ હતા.

બીજે પક્ષે, ગુર્જરો માત્ર પોતાના જ અપભ્રંશથી સંતુષ્ટ થતા હોવાનું જોઈએ કહે છે તે પરથી અને માકડેયે ગણાવેલા સંતાપીય સક્ષમ અપભ્રંશ-ભેદોમાં ગૌર્જરી નામે એક પ્રકાર છે તે ઉપરથી, કે. કા. -શાસ્ત્રી ગૌર્જર અપભ્રંશ નામે વિશિષ્ટ અપભ્રંશના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરે છે અને હેમચંદ્ર ગુર્જર દેશનાં તથા તેમના ઉદાહરણોની ભાષા ધરગંધ અને શાકભોજ્ય, માટે તેમણે જે અપભ્રંશનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તેમના જ દેશનો—એટલે કે ગૌર્જર અપભ્રંશ છે, એવા મત બાંધે છે.

પણ આપણે એવું તેમ હેમચંદ્રની દષ્ટિ, અપભ્રંશનું એક શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યની સામાન્યપણે વપરાતી ભાષા તરીકે પ્રતિપાદન કરવાની છે. અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો તે પછી કોઈ જ સાત સદી બાદ હેમચંદ્ર થયો હોવાથી, વિસ્તૃત પ્રદેશ પર લાંબા સમય સુધી વપરાતી રહેલી એક સાહિત્યભાષા તરીકે અપભ્રંશમાં જે ફેરફારો થયા હોય—જે અનેક ભિન્નભિન્ન રૂપોને પ્રયોગો જુદાજુદા શિષ્ટ સાહિત્યકારોમાં મળતાં હોય, તે બધાનો સમાવેશ કરવાનો અને એમ જાને તેટલા સર્વગ્રાહી ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો હેમચંદ્રનો આમલ રહ્યો હોય તે સમજી શકાય તેમ છે. એટલે પોતાના અપભ્રંશના પ્રતિપાદનમાં હેમચંદ્રે પૂર્વ વૈયાકરણોને માન્ય હોય તેવી ઉપરાંત, પાછળથી પ્રચલિત થઈ હોય તેવી કેટલીક પ્રાંતિક લાક્ષણિકતાઓની પણ નોંધ લીધી જણાય છે. વળી હેમચંદ્રે કોઈ આધુનિક ભાષાઅભ્યાસીની જેમ પોતાના પ્રાંતમાં પ્રચલિત ભાષાનું નિરીક્ષણ કરી તેનું વ્યાકરણ રચવાનો, અથવા તો ઉપલબ્ધ સાહિત્ય પરથી તેની ભાષાનું વ્યાકરણ બાંધવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય એમ માનવું એ વધારે પડતું છે. એ વલણ જ અર્વાચીન—પશ્ચિમની અસર નીચે ઉદ્ભવેલું છે. બિલકું એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે પૂર્વનાં આઠ જેટલાં વ્યાકરણો ભેગાં કરી તેને આધારે હેમચંદ્રે સિદ્ધહેમની રચના કરેલી. એટલે વ્યાકરણકારોએ પોતાના વ્યાકરણોમાં, સાહિત્યમાં સામાન્યપણે વપરાતા જે અપભ્રંશનું પ્રતિપાદન કરેલું તેને જ હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં વધારે વ્યવસ્થિત, વ્યાપક અને અંતતન રૂપે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ મુખ્ય ધોરણસરનો શિષ્ટમાન્ય અપભ્રંશ નાગર અપભ્રંશ તરીકે ગણીતો હતો. એટલે યાકોબી હેમચંદ્રના અપભ્રંશને નાગર અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાવે છે તે ઉચિતજ છે. અને શૌરસેન

કે ગૌજન'ર નહીં પણ કાંઈક પાછળના સમયના, સંયમલક્ષી, નાગર અપભ્રંશ તરીકે ઓળખવો જોઈએ. પુષ્પદંત વગેરેના અપભ્રંશ અને હેમચંદ્રના અપભ્રંશનો ભેદ સમયના ગાળાને અને વ્યાકરણના સંયમલક્ષી છતાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપને આધારે સમજાવી શકાય અને તેજ રીતે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ અને માર્કેડેયના નાગર અપભ્રંશ વચ્ચેના ભેદ માટે તે જાને વચ્ચેનું સમયનું અંતર જવાબદાર ગણી શકાય.

હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ વિશેનું મારું દ્વંક' વક્તવ્ય અહીં પૂરું થાય છે. ગુજરાતીનાં ઉદ્ભવ અને ઘડતરના અભ્યાસ માટેના એક પ્રાચીનતમ સાધન તરીકે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનો પૂરતા ઊંડાણથી અભ્યાસ કરાય એ ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રની તાત્કાલિક પૂરવી ઘટે તેવી અપેક્ષા છે.

અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી

અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓ વચ્ચેના સંબંધ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો એટલે તેનાં પરિણામ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં આવેલાં છે. સામાન્ય રીતે કોઈ ભાષાના વિકાસવ્યાપારમાં નવી ભૂમિકા સંપૂર્ણપણે સધાઈ રહે અને પછી અનુકૂળ ઐતિહાસિક બળનો ટેકો મળે સારે જ તે નવી ભૂમિકામાં સાહિત્યરચના આરંભાય છે, અને પરિણામે જૂની ભૂમિકાના સાહિત્ય તેમ જ ભાષા અને નવી ભૂમિકાના સાહિત્ય તેમ જ ભાષા વચ્ચે સારું અંતર પડી જતું હોય છે. પણ અપભ્રંશ એ એક રીતે તે સમયની ખોલચાલની ભાષાનું 'પ્રાકૃતીકૃત' સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ચાલુ ખોલના કટલાચે-શબ્દોને શ્લિષ્ટપ્રયોગો સ્થાન પામ્યા છે. અને તેથી, આગળ જતાં ખોલચાલની ભાષામાં પણ જ્યારે સાહિત્યરચના થવા લાગે છે ત્યારે આપણને એના એ જ શબ્દોને શ્લિષ્ટપ્રયોગો વપરાયેલા જોવા મળે છે, અને ભાષા અને સાહિત્યની પરંપરા ખાસ ખંડિત થઈ હોય એવું લાગતું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિનું એક શુભ ફળ એ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં વપરાયેલા શબ્દોના સ્વરૂપનિર્ણયમાં એ બે ભૂમિકાઓ પરસ્પરની પૂરક બની શકે છે. આ ઘટનાનાં ઘોતકે થોડાંક ઉદાહરણો :

૧. ગાલ સાથે ✓સલ.

પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં ૪/૩૭૯ માં સત્તના ઉદાહરણ તરીકે હેમચંદ્રે આ ઉદા. આપ્યો છે :—

મહુ કન્તહોં વે વોસઢા, હેલ્લિ મ સલ્હિ-ગાલુ.

દેન્તહોં હુઝં પર ઝબ્હરિઝ, જુઝ્ઝન્તહોં કરવાલુ ॥

અંહીં વોમ્બકવૃત્તિમાં બીજા પાદનો આવો અર્થ ધટાવેલો છે : હે સલિ, અનર્થક-મા જલ્પ. એટલે ગાલ સાથે ✓સલ 'વ્યર્થ ખોલવું' 'નિર્વર્થક કહેવું' એ અર્થમાં પ્રચલિત જણાય છે.

ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ કૃતિ 'ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ' * (૧૧૮૫) ની ૧૦૫ મી કડી આ પ્રમાણે છે :

જહ મરહેસર-કેરા પૂઠ, અવર જિ અમ્હ સહોયર દૂત ।

• તે મનિ માન મેત્હદ કીમદ, ગાલ ફી(અ)ધાણ મ સપિત્તિ ફીન્હદ ॥

* ઉલ્લેખો જિનવિજયલ્પની આગ્રતિ પ્રમાણે. પદિત લાલચ-લ્લાણી આગ્રતિ મારી પાસે ન હોવાથી તેના ઉલ્લેખ નથી આપી શક્યો.

અહીં ચોથા ચરણમાં એ ✓સહ સાથે ચાલ નો પ્રયોગ થયેલો છે. 'હે અબ્બા, એમ નિરથક-અર્થ' (ચાલુ લઢલુમાં કહીએ તો 'નાખી દેવાની') વાત ન કર' એવો અર્થ અહીં થાય. તેજ પ્રમાણે બીજી બે કૃતિઓમાં આજ પ્રયોગ મળે છે :

મિલિત સહી રાજલ પમળતિ, ચિણય જેમ ન મિરિય લજ્જતિ ।

અરગી અચ્છી સલિ શંલિ મન ચાલ, તપુ દોહિલ્લરેં તરેં સુકુમાલ ॥

(નેમિનાથચતુષ્પદિકા-૧૩ મી સદીનો અંત; ૩૬ મી કડી.)

માલિહિ અલોહ મ શંવિસિ કિમહ, જે જિનુ વયણુ હિયહ તૂ ગમહ ।

(માતૃશયઉપદ્ય-૧૩ મી સદીનો અંત; ૧૨ મી કડી પૂર્વાધ')

અહીં અનુક્રમે 'હે સખી, નિરથક વાત ન કર' અને 'નિરથક વાતમાં અસલ મા ખોલશે' એ અર્થ લાગે છે. નીચેના ટંચલુમાં ચોલીડ સાથે ચાલ વપરાયો છે :

ए साचउ कह बोलिउ आल

Is this true, or did you speak in joke,

(ટેસીટારી : જૂ. પ. રા. બ્યાકરથુનુ ટિપ્પણ, ૪ ૧૦૮)

૨. તુહિ સાથે ✓ચહ

ધનપાલની મવિસત્તકહમાં તુહિ ત્રણ વાર આવે છે, એક વાર ✓ચહ સાથે અને બે વાર તે વિના :

તુહિહિં ચહિવિ જહ ત કિર કિજ્જહ

વયણુ વિ નહ કરાલુ જપિજ્જહ (૩/૬/૪)

જો ચપ્પિડ જેણ, તાતુ તેણ સહ કવણ તુહિ (૧૫/૮/૮)

વુત્તુ દુવકેણ તુજ્જ વિ મજ્જુ વિ તુહિ કિજ્જહ (૧૭/૬/૧૧)

ચાકોખી અને ગુણે તુહિનો અર્થ 'કલહ, તકરાર' છે. વધારે ચોક્કસ રીતે 'વાદ કરવો, ખરાબરી—ચાસાચડસી કરવી' એવો અર્થ તુહિ સાથે ✓ચહનો લેતા બધાં સંદર્ભમાં ધટે છે.

આ. નવમી સદીના સ્વયંભૂકૃત પદ્યમંરિહિમાં પણ આ ૩૬ પ્રયોગ મળે છે, કળ્લા લાણુ કહિ તણહ, જહ જ દિણુ તો તુહિહિં ચહાવહ (૬-૩-૯)

'કન્યા કોઈકને દાનમાં ન ઈ દીધી હોય તો તે પ્રતિસ્પર્ધા કરાવે છે.'

સુપ્રભદેવકૃત વૈરાગ્યસાર^૧માં પણ આ પ્રયોગ બે વાર થયો છે :

૧. વેલ્લુકર સંપાદિત, એનલ્ફ એવ પ લાહરકર એરાએટલ રીસર્ચ ઇસ્ટીએટ, ૯, ૧૯૨૮, પૃ. ૨૭૨-૨૮૦.

જેતિર તુઝિ ચઢિ ધાવડ દામહુ (કડી ૬૮)

‘ચડસાચડસી કડી પૈસા માટે માણસ જેટલો દોડે છે (તેટલો ગુણ અને ધર્મ) માટે દોડતો હોય તો-)

સુખર(હુ) તુઝિ ચઢિ લજ્જ(અ)દ તિતિર (કડી ૭૦)

‘હે સુખર, સ્પર્ધા કરતા પણ તેટલું જ મળે છે (જેટલું અન્ય ભવે દીધું હોય)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ પણ ઊતરી આવ્યો છે

જીવતા વિહિ સહુ સપાઢડ, જુ તુઝિ ચઢિસિ તુ ચઢિર પવાઢડ.

(ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ, ૧૧૦ મી કડી પૂર્વાધ)

તે પરિ કાઢ મમાર વીસાર, જુ તુઝિ ચઢિસિ તુ જાણિસિ સાર

(ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ, ૧૧૬ મી કડી પૂર્વાધ)

સોરઠીયડ સેવડ, તુઝિ ન કરડ દેવડ।

(પૃથ્વીચ દ્રવ્યરિત્ર, પા ૮૬, પંક્તિ ૧૧)

આ ત્રણે સ્થળે—‘પ્રતિસ્પર્ધા’ અર્થ થતે છે

૩. વંચાલિડં

દેવ તગિરિરાસુના ચોથા કડવાની પહેલી પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

ગિરી-ગર્યા-સિહરિ ચઢેવિ અવજવાહિ વંચાલિડ એ

દેવ તગિરિરાસુના બીજા કડવકની ૪ થી કડીની પહેલી પંક્તિમાં પણ આ જ શબ્દ વપરાયો જણાય છે.

જલદ જાલ-વવાલે નીક્કરણિ રમારલુ

અહીં વવાલ ને બદલે વંચાલ હોય. આ વંચાલ કે વવાલ (વવાલિર) તું મૂળસ્વરૂપ *વમ્માલ, વમાલ છે. વમાલ દેશ્ય છે; અપભ્રંશમાં સામાન્યપણે વપરાયો છે. તેનો અર્થ ‘કેલાહલ, ક્યકલ’ અથવા ‘રાયિ, ઢગલો’ થાય છે અને આખ્યાત તરીકે ‘એકહું કરવું, વિસ્તારવું’ એવા અર્થ હેમચંદ્રે નોધેલા છે. વમાલના મ્ નો અપભ્રંશમાં વ થાય. સ્વભૂક્ત હરિવંશપુરાણ (અપ્રસિદ્ધ)માં એ સ્વરૂપ સાથે જ મળે છે

રણ-રસિણ કિય-કલકલેણ વજ્જિય-પડુ-પડહ-વંચોલે

(હરિવંશપુરાણ, સધિ ૧૧, કડ ૮ ધત્તા પૂર્વાધ) અહીં વંચોલનો અર્થ ‘કેલાહલ’ છે.

હેમચંદ્રના જીવોડ્ડુશાસનના ૬૬૩ અધ્યાયના ૩૫ માં (‘કેતકીકુસુમ’
૭૬ના) ઉદાહરણમાં વિવાલિત મળે છે તે વમાલિયનું જ રૂપાતર જણાય છે.

વિવાલિત મુવળુ, જવ-કચ્છ-કુસુમ-પરાઈ

પર્યાપકાર વિવાલિત નો અર્થ વ્યાપ્તમ્ કરે છે ઉપર આપેલા પ્રાચીન
ગુજરાતી ટાંચણોમાં વેવાલ કે વવાલ નો અર્થ ‘સમૂહ’ ને વવાલિતનો અર્થ
‘વ્યાપ્ત’ ‘આક્રમ’ એવો લઈ શકાય એટલે તેમનો અર્થ અનુક્રમે આમ થશે
‘ગરવા પર્વતના શિખર પર ચડીને, આખા અને જાણથી વ્યાપ્ત’,
‘વાદ્યોની ધગઓના સમૂહ તથા ઝરણાથી સમૃદ્ધ’

૪. અસ્તુટ સાથે ✓ પર

ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસની ૧૧૦ મી પ કિતનો ઉત્તરાધ આ પ્રમાણે છે
ગિરિકદરિ ગરિ છપિત ન છૂટહ, તું વાહવલિ મરિ મ અસ્તુટહ
એજ શબ્દો ફરી ૧૩૦ મી પ કિતાના ઉત્તરાધમાં વપરાયા છે
જહ ગિરિકદરિ વિચરિ વોર પદસતુ ન છૂટહ
જહ ચલિ જગલિ જાહ કિમ્હહ તુ મરહ અપૂટહ ॥

૬૧ મી પ કિતનો ઉત્તરાધ અહીં અધ્યાહત રહેલો શબ્દ પૂરો પાડે છે
આજ અસ્તુટ કાલ, પૂટર રહિ રહિ હમ મળહ ઇ
એટલે પહેલા ટાંકેની પ કિતનો અર્થ આમ થશે

‘શત્રુ ગિરિક દરમાં છુપાયો હોય તો પણ ન છો—ન ઝટકે, હે બાહુબલિ,
તુ (કાળ) ખૂલ્યા પડેલા—અકાળે ન મરે’ આજ પ્રયોગ પાછળના સાહિત્યમાં
યાનુ છે અને તે ‘અપૂરે ઝાળે’ વગેરે શબ્દોથી પણ વ્યક્ત થયેલો છે. હે
હેમચંદ્રન અપભ્રંશ ઉદાહરણોમાં અપૂરક કાલિ (૪, ૪૨૨-૧૪) વપરાયુ છે, અને
યાનુ વ્યવહારમાં ‘વણખૂટ્યે બિચારા ફેકે મરી ગયા’ એવું સંભળાય છે. આ
પ્રયોગ અપભ્રંશમાં જ જણીતો છે પુષ્પદત્તના મહાપુરાણની શ્લોક ૧૬, ૩૩૧
૭, પંક્તિ ૧૦નો ઉત્તરાધ આ પ્રમાણે છે

તો પળવહ જહ કાલુ જ સુદહ

આ પર ટિપ્પણ કાલુ વાયુ એટલે અર્થ થશે ‘જો આયુષ્ય ન ખૂટી
ગયું હોય તો નથી જા’

ધનપાલની ભવિષ્યકથા (૧૪, ૧૧, ૮ પૂર્વાધ)માં પણ આવો જ
પ્રયોગ મળે છે

જેલુ મઝરદ કાલિ મરિજ્જદ

‘જ્યાં આયુષ પૂરું થયા પહેલાં મરણ આવે છે.’

મહાપુરાણ સંધિ ૮૧, ક્ષવક ૫, પંકિત ૧૦ ઉત્તરાધ૧ પણ આવું જ એક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે:

મા મરણ અપુણ્ણદ કાલિ

‘અધૂરા આયુષે મર મા’.

૧૨મી સદીની પ્રાકૃત નર્મદાસુન્દરીકથા(અપ્રસિદ્ધ)માં પણ આ પ્રયોગ મળે છે:

સન્નો જળપવાઓ મરદ ન મલુદ્દે જીવ(?વિ)એ કોઈ

“જીવિત ખૂટ્યા વિના કોઈ ન મરે એ જનપ્રવાદ સાચો છે”

૫. પ્રત્યયરહિત પદી

હેમચંદ્ર (૪,૩૪૫) જણાવે છે કે અપભ્રંશમાં ક્વચિત્ પદીના પ્રત્યય યોગ્ય છે. એટલે કે ખાલી પ્રત્યય વિનાનું અંગ પરીના સંબંધનું વાચક કેટલીક વાર બને છે. પણ અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાથી આવા પ્રયોગનાં પ્રામાણિક ઉદાહરણો નથી મળતાં. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોએ બીજી રીતે સમજાવી શકાય તેવાં છે. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ અને ડિંગલ સાહિત્યમાં પ્રત્યય વિનાની પદીનાં એકસ ઉદાહરણો મળે છે. અખંદલ રહમાનકૃત સંદેશરાસકમાં અને વેલિ ફ્રીસન-રુકમણિ-રીમાથી કેટલાક આવા શબ્દો દાખી શકાય. આ પ્રયોગ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રચલિત હતો કે કેમ તે જોવાનું રહે છે. આમાં એટલી એકસઈ સખવી જરૂરી છે કે આપણે જે ઉદાહરણો નિઃપ્રત્યય પદીનાં ગણાવીએ તે નિઃશંકપણે તેવાં હોવાં જોઈએ—એટલે કે બીજી કોઈ રીતે તેમને ઘટાવવાનું શક્ય ન હોય જોઈએ. દાખલા તરીકે નીચેની પંક્તિઓ તપાસો:

મણિસુ રાસુ-રેવંતગિરે, અવિકલિવિ સુમરેવિ

(રેવંતગિરિરાસુ, ક્ષુ ૧, કડી ૧ ઉત્તરાધ૧)

પોર્યાઢકુલ-મંડળત મંદળુ-આસારાય (એજન, કડી ૬ ઉત્તરાધ૧)

નિમ્મિત્ત નામિહિ-નિજજળણિ કુમર-સરોવરુ ફાર (એજન, કડી ૧૦/ઉત્તરાધ૧)

પૂરદ એ વંછિત-મવિયજળ (એજન, ક્ષુ ૪, કડી ૪, ઉત્તરાધ૧માં)

આવા પ્રયોગોમાં આસારાય, મવિયજળ વગેરેને પ્રત્યયરહિત પદીનાં ઉદાહરણો ગણવાં તે કરતાં તેમને વ્યત્પસ્ત કર્મધારય તરીકે ગણવા એ વધારે ઉચિત લાગે છે. અને એથી રેવંતગિરિ-રાસુ, આસારાય-મંદળુ,

નિજજળણિ-નામિહિ, મવિયજળ-વહિઝ એવી રીતના સમસ્ત શબ્દોને ૭ દ્વા
એસાવા માટે, તેમના અગભૂત શબ્દોનો સ્થાન-અલ્પ કરનાની આમા ફર
લવાઈ છે એમ વહી શકાય

પણ ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમાધી તો કેટલાક આવી અથવા બીજી કોઈ
રીતે ન ધટાવી શકાય તેવા પ્રયોગો મળે છે અને એમની બાબતમા તો
આપણે પ્રત્યક્ષ પાત્રીનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. જુઓ

સલ ન સોંહવૂપાર (૬૭મી કડી, ઉત્તરાધ'મા).

‘સિંહાની સખ્યા નથી.’

સલ ન ગવઘડ જમુ કંકાળ (૮૨મી કડી, પૂર્વાધ'મા)

‘જેના ગજઘટા અને ઘોડાની સખ્યા નથી’

સલ ન દ જસ કંકાળ (૨૦૦મી કડી, ઉત્તરાધ'મા)

‘જેના ઘોડાની સખ્યા નથી’

નર નરવર કુળ પામદ પારો (૧૦૮મી કડી, ઉત્તરાધ'મા)

‘કયો માણસ (તેના) શ્રેષ્ઠ માણસોનો-શ્રેષ્ઠાઓનો પાર પામે?’

જોવિલા છડીય મોહ (૧૫૧મી કડી, પહેલી પંક્તિમા)

‘જીવવાનો મોહ ઝાડીને’

તસ સિદુ ચવક લેહ સચરદ, પયકમલ પુન્જદ મરહ મૂપતિ ॥ (કડી ૧૫૧,
પંક્તિ ૪-૫મા)

‘તેનું શિર લઈને ચક્ર આદ્યુ બાય છે, ને ભગત ભૂપતિના પાદકમળને
પૂજે છે.’

આમા એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસની બાપા
કિંગળ કે આનંદી દાળાની છે ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસની સાથે બાપાસગાઈ
ધરાવતા રણમહાજી અને પૃથ્વીચક્રચરિત્રમા દેખાતા કેટલાક વિશિષ્ટ
શબ્દો, વાક્યખંડો, ઉક્તિઓ ને પ્રયોગો આપણને ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમા
પણ અદ્વરશ પ્રયુક્ત થયેલા એવા મળે છે, તે આ જ કારણે

૬. સંદેશરાસકની ભાષા

અહીં આરભમા જ્યુ તેમ અપ્રશ્નનો પાયો તૌકિક ખોલીઓ હતી
સમય સાથે અપ્રશ્ન શમા લૌકિક ખોલીઓનું તત્ત્વ વધ્યે ગયું અને તેને પરિણામે
કેટલીક વાર ઉત્તરકાલીન અપ્રશ્ન શ કૃતિઓ અને આરભની ભાષાકૃતિઓ વચ્ચે
બેદરેખા દોરવી કંઈક થઈ પડે છે અનુમાને ઈસવી ૧૩મી સદીના આરભે
મુકાની મુસ્લિમ કવિ અબ્દલ રહમાનની કૃતિ સંદેશરાસકની ભાષા વિષે આવું જ

બન્યું છે. શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી સંદેશરાસકની ભાષાને ‘ઉપલક્ષ્ય નગરથી હેમકાલીન સાહિત્યકીય અપભ્રંશની’ છતાં ‘ભારેભાર ભરેલા પ્રાકૃત રૂપોવાળી’, ‘નવા રૂપો’ વાળી, ‘અવલંબના સંસ્કારવાળી’ અને ‘આ પ્રકારની કૃત્રિમતા’ ને લીધે ૧૪ મા સતકે પંક્તીની હોવાનું કહે છે. શ્રી. બેચરદાસ દોશીનાં બે ત્રણ વિધાનોમાથી વધારે સ્પષ્ટ આ છે : ‘સંદેશરાસકની ભાષા ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની અહીં આપેલી બીજી (ગુજરાતી) કૃતિઓની ભાષા જેવી જ વિગુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી છે.’ વળી શ્રી. શાસ્ત્રી સંદેશરાસકનો પણ આપણા કવિઓ અને કવિચરિત એ તેમના ગુજરાતી કવિઓ અને કૃતિઓને લગતા ગ્રંથોમાં સમાવેશ કરે છે, અને શ્રી. દોશી ‘ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ’ નામક તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં સંદેશરાસકનો વિચાર કરે છે. એ દેખાડી આપે છે કે આ વિદ્વાનો સંદેશરાસકની ભાષાને ગુજરાતી ગણે છે. આને આધારે શ્રી. વિજયરાય વૈદ્ય પણ તેમના ‘ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા’ માં સંદેશરાસકને એક ગુજરાતી ભાષાની કૃતિ તરીકે લખે છે.

પણ શાસ્ત્રીય ધોરણે તપાસતાં સંદેશરાસકની ભાષા અપભ્રંશ છે એમાં જરાયે શંકા રહે તેવું નથી. અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાસ્તીય-આર્ય ભાષાઓને એકબીજાથી જુદાં પાડતું અગત્યનું લક્ષણ એ કે અપભ્રંશમાં બેવડા બંજનો જળવાઈ રહ્યા છે, જ્યારે અર્વાચીન ભૂમિકામાં તે એકવડા બન્યા છે, અને સાથે અનુકૂળ સંજોગોમાં તેમનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બન્યો છે. સંદેશરાસકની ભાષામાં બેવડો બંજન ટકી રહ્યો હોવાનાં અનેક ઉદાહરણો છે. એ ખરું કે કોઈક સપ્તમેમાં એ એકવડો થઈ ગયો છે, તેમ કેટલીક બાબતોમાં રાજસ્થાની કે હિંદી જેવી અર્વાચીન ભાષાની અસર ચોક્કસપણે જોઈ શકાય છે. પણ આમ લૌકિક બોલીઓથી ઠીકઠીક પ્રભાવતિ હોવું એ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ માટે સહજ છે. તેથી કોઈ તેનું સ્વરૂપ અપભ્રંશને બદલે ગુજરાતી(કે રાજસ્થાની) હોવાનું ન કહી શકાય. અને દેશભાષામાં સાહિત્યરચના થવા લાગ્યા પછી બસો ત્રણસો વરસે સંદેશરાસકની રચના થઈ તેથી શું થયું ? કોઈ પારંગત અત્યારે પણ અપભ્રંશમાં (કે પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃતમાં) પણ કે ગદ્યમાં રચના કરી શકે.

૭. ચંદ્રમાં નામ લખાવડું

ચંદ્રના કલંકને રાગ, મૃગ વગેરે લેખવાની લોકમાન્યતા અને કવિસમય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાણીતા છે. અદ્દક કેરૂંપિ ચચલિકરે જલનિધે. વક્ત્રં પરે મેનિરે વાજો. શ્લોક આવી કેટલીક માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ચંદ્રકલંકને વિષે વળી જુદો જ કવિસમય પ્રચલિત થયેલો. પ્રતિષ્ઠિત

માણસોના ગગનગામી મચ ઠેઠ ચંદ્ર સુધી પહોંચતો ગણાય. એટલે ચંદ્રમાં કાણું ધાણું દેખાય છે તે ખીચું કંચું નથી, પણ ધાખાના મિથ નીચે આ પ્રતિષ્ઠિત માણસોનું કાળી સાદીથી વખેલું ચિરસ્થાથી નામ છે. અસામાન્ય કીર્તિ દર્શાવવા 'તેણે ચંદ્રમંડળને પોતાના નામથી અંકિત કર્યું' એવા અર્થનો કવિસમય મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પ્રચારમાં આવ્યો જણાય છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ :

૧. ચન્દ્રિય-ગામહે, લસણ-રામહે, લહુ અપ્પિજ્જડ જળય-મુય
સ્વયંભૂ(આ. છ મી સદી) કૃત પદ્મચરિઉ, ૫૮, ૧૦, ધતા
'જેમનાં નામ ચંદ્રમાં અંકિત થયાં છે તેવા રામલક્ષ્મણને જનકમુતા જલદી (પાછી) આપી દો'.

૨. તાહેં વિહિ-મિ ચન્દ્રિકય-ગામહે, હૂય હોડ તુહ માયરિ-ભામહે
સ્વયંભૂકૃત રિહૂભિચરિઉ, ૧૨, ૧, ૫.
'ચંદ્રમાં અંકિત થયેલાં નામવાળા તારી માતા (રુકિમણી) અને સત્યભામા એ બંને વચ્ચે હોડ થઈ'.

૩ મો પુષ્પયન્ત સસિ-લિહિય-ગામ
પુષ્પદંત (૧૦ મી સદી) કૃત મહાપુરાણ, ૧, ૬, ૯.
'ચંદ્રમાં અંકિત થયેલા નામવાળા હે પુષ્પદંત!'

૪. મહેં જેહડ કો વિ જ ચવકવહ
કો એમ સસદિક જાહેં યવહ
મહાપુરાણ, ૧૫, ૭, ૧૦.
'મારા જેવો કોઈ પણ ચક્રપતિ નથી. ખીલે કોણ એવી રીતે ચંદ્રમાં (પોતાનું) નામ સ્થાપિત કરે?'

નીચેના ટાંચણમાં આ વાત સાવ સ્પષ્ટ થઈ છે :

૫. તહિં અપ્પજાહેં જાહેં સજિહિયડ
છાહિ-છલેજ વ સસિજા ગહિયડ
ત તહિં દોસદ જ ઉજ કલહકડ
જિવ-જામદિકડ મમદ સસદકડ

મહાપુરાણ, ૧૬, ૧૭, ૧૧-૧૨.

'લાં (તેણે) પોતાનું નામ અંસ્થાપિત કર્યું', જે પડછાયાના મિથ નીચે ચંદ્રે ગ્રહણ કર્યું. લાં (ચંદ્રમાં) એ (નામ) દેખાય છે, નહીં કે કંકડ. (સારથી) ચંદ્ર રાખના નામથી અંકિત થઈને બમે છે.'

અપભ્રંશ સાહિત્યની અસર નીચે જૈન સંસ્કૃતમાં પણ આ પ્રયોગ મળે છે :

૬. યશોવીર લિખત્યાહ્યાં યાવચ્ચંદ્રે વિધિસ્તવ-

પુરાતનપ્રખંધ-સંગ્રહ, પૃ. ૫૦

‘હે યશ-વીર, જ્યારે વિધિ તારું નામ ચંદ્રમાં લખે-’

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને આ પ્રયોગનો વારસો મળ્યો છે, છુઓ :

૧. જિણિ સંવચ્છર મહિ અંવાવિર

અંવરિ ચદિહિ નામુ લિહાવિર

આસિમકૃત જીવહ્યારાસ (૧૨૦૧), ભારતીય વિદ્યા, ૩, ૧. પા. ૨૦૪-૯, કડી ૪૩, પંક્તિ ૧-૨.

‘જેણે પોતાનો સંવત્સર પૃથ્વી પર પ્રચલિત કર્યો (?) (અને) આકાશે ચંદ્રમાં (પોતાનું) નામ લખાવ્યું.’

૨. અહિણવુ જેમિ-જિણિદ તિણિ મવણુ કરાવિર

જિમ્મલુ ચંદર(?હ) વિવે નિય-નારું લિહાવિર

રેવંતગિરિરાસ (૧૨૩૧), કડવક ૨, કડી ૯, પંક્તિ ૧-૨.

‘તેણે નેમિજિનેંદ્રનું નવું મંદિર કરાવ્યું (અને એ કૃત્યથી) પોતાનું નિમંજી નામ ચંદ્રના ખિંખમાં લખાવ્યું.’

૩. ઘનુ ઘનુ વિમલ્લઝ જેણિ કરાવિર

સસિ-મંઢલિ જિણિ નાઝ લિહાવિર

પાલ્લવકૃત આખૂરાસ (૧૨૩૩), રાજસ્થાની, ૩, ૧, પા. ૮૩-૮૮, કડી ૯, પંક્તિ ૧-૨).

‘જેણે (એ) કરાવ્યું (તે) વિમળને ધન્ય છે, ધન્ય છે—જેણે ચંદ્ર મંડળમાં (પોતાનું) નામ લખાવ્યું.’

૪. નિમુણઝ મદે જિ પ્રતિજ્ઞા કોજદ

ચૌદુલડઝ ચિય નામુ લિહીજદ

પંચપાલવચિતરાસ (૧૩૫૪), ૧૫૦-૧૫૧.

‘સાંભળો, હું જ પ્રતિજ્ઞા કરું છું (અને એથી) દેહ ચંદ્રમાં નામ લખાવું છું.’

૮. રમાડલ 'સમૃદ્ધ'

રમાડલુ અપત્રંશમાં ગણીતો છે. સ્વપંભૂએ એ વાપર્યો છે. અન્ય અપત્રંશ કવિઓમાંથી ઉદાહરણો :

રાણર્થે કવણુ આસિ રહ રાડલિ
ધય-તોરણ-મણિસમ-રમાડલિ

ધનપાલકૃત ભવિસતકક (આ. ૧૦ મી સદી), દલાલ-ગુણેની આટ્તિ, ૫, ૯, ૨૨

‘ધ્વજ, તોરણ અને મણિસ્તંભથી સમૃદ્ધ એવા આ રાજભવનમાં કોણ રાણો હતો ?’

આ રાષ્ટ્રથી અગણ્ય હોવાથી યાદોળીએ તેમની આટ્તિમાં ૫૯ દેશીને સમાડલિ કર્યો છે.

વહુવિહ-જળ-ધળ-ધન-રવાડલુ
ગો-મહિસ-ડલ-રવાડલ-ગોડલુ

ધાહિલકૃત પદ્મસિરિચરિત્રિ (૧૨ મી સદી પહેલાં), ૧, ૨, ૬
‘તે (મધ્યદેશ) વિવધ મનુષ્યો, ધન ને ધાન્યથી સમૃદ્ધ તેમજ ગાયો ને બેંસોના ધણોના નાદથી વ્યાપ્ત એવી પશુસાળા યુક્ત હતો.’

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી રમાડલના કેટલાક પ્રયોગો નીચે નોંધ્યા છે :

૧. જલદ-જલ-વખાલે નીઝરણિ રમાડિલુ.

રેઠઈ ઉર્જિલ-સિહર અલિ-કર્જિલ-સામણ

રેવંતગિરિરાસુ, ૬૩૦ ૨, કડી ૪, પંક્તિ ૧-૨.

‘વાદળધરાના સમૃદ્ધથી અને ઝરણાંથી સમૃદ્ધ એવું ગિરનારનું ચિખર ભ્રમર અને કાજળ જેવું સ્થામવણું’ શોભે છે.’

૨. ચોર-વિક્રખંભ-વાપંભ-રમા(મ્મા)ઉલં

લલિય-પુતલિય-કલસ-કુલ-સંકુલં

રેવંતગિરિરાસુ, ૨, ૯, ૩-૪.

‘પ્રચંડ બારસાખ અને વાપંભ (?) થી સમૃદ્ધ તથા સુંદર પૂતળાઓ અને કળશોના સમૃદ્ધથી વ્યાપ્ત (મંડપ)’.

૩. અંબિકદેવિ-દેઉલુ દીહુ રમ્માઉલં એ

રેવંતગિરિરાસુ, ૪, ૧, ૨.

‘અંબકાદેવીનું સમૃદ્ધ દેવળ દીકું’

૪. વસંતમાસ રંગા(મા)ઉણ દીકે.

આખરાસ, ૫૪, ૨.

‘સમૃદ્ધ વસંતમાસના દિવસે(૧)’.

૫. ‘નય(ધ)–નીઝરણુ–રમાઉલધ’

સમસરાસ, ૧૧–૧.

‘નદી ને ઝરણાથી સમૃદ્ધ એવા તેમા.’

આમા રમ્માઝલ એ છંદની અપેક્ષા પૂરવા રમાઝલને બેવડાવાથી થયે છે, જ્યારે રવાઝલમા અપભ્રંશમા પ્રચલિત મૂ>વૃં ની પ્રક્રિયા પ્રવૃત્ત થઈ છે.

ગુણે ભવિષ્યતઃકલામા ટિપ્પણમાં રમાઝલ ને રમ્ય + ઝલ પ્રસય પરથી સધાયેલા ગણે છે. પણ તો ‘મા’નો આકાર ક્યાથી આવ્યો એ સમજમા બીતરતુ નથી રમાઝલ જેવા જ ધ્રુવરના ખીજ શબ્દો તપાસીએ તો જ તેનું ધ્રુવર સ્પષ્ટ થાય. જુઓ નીચેના શબ્દો :

હરિપાઝલ (હરિત + આકુલ) ‘હરિયાણુ’ (સંદેશરાસક, ૧૪૬)

રાસાઝલ (રાસ + આકુલ)

પાયાઝલ (પાદ + આકુલ)

મેળાઝલ (મદન + આકુલ)

ચંદ્રાઝલ (ચંદ્ર + આકુલ)

અપભ્રંશ છંદોના નમ

આ સૌના સાદસ્યે રમાઝલ = રમા + આકુલ લાગે છે, અને અર્થ ‘લક્ષ્મીથી વ્યાપ્ત’ = ‘સમૃદ્ધ’ એવા સહેજે ધટાવી શકાય

૬. અવારિય ‘અખૂટ, સતત’

(૧) અજ અવારી યાચકનર્થ પાત્રપૂરણ થઈ.

કેનકસુદરકૃત સગાળશા રાસ-(૧૬૧૦) પા. ૨૫, પંક્તિ ૧૦

(૨) અજ અવારી મુઝ ધરી હતુ.

સગાળશા રાસ, પા. ૫૨, પં. ૧૬ અજ અવારી દાન

જાનીકૃત સગાળચરિત્ર, પા. ૧૦૯, પં. ૫.

(૩) નિત અવારિત અજ

કેદરકૃત સગાળપુરી, પા. ૯૦, પ. ૨૦.

(૪) વસઈ વિવહારી તિહાં વણા, દીર્ઘ દાન વાહઈ અવારીયં

*નમંદાસુદરીરાસ (અપ્રસિદ્ધ) પંક્તિ ૩૨-૩૩.

આ બધા સંદર્ભમાં અવારિય (સં. અવાયં કે અવારિત?)નો અર્થ ‘અખૂટ’, ‘સતત’ ‘અવિરત’ એવા સ્પષ્ટ છે. અપ્રત્યંચ સાહિત્યમાં તે આવે પ્રયોગ નજરે નથી ચડ્યો, પણ અપ્રત્યંચ અને દેશભાષાથી પ્રભાવિત ૧૨મી સદીની પ્રાકૃત કથા નર્મદાસુન્દરી (અપ્રસિદ્ધ) માં અવારિયસત્ત શબ્દ વપરાયો છે.

(૫) સહદેવેણાવિ તિયન્નચક્કન્નચ્ચરાઈસુ પવત્તિયાઈ અવારિય-સત્તાઈ (૨૮૮મી ગાથા પછીના ગદ્ય ક્ષરામાં) ‘સહદેવેય ત્રિબેટા, ચોક અને ચાચરે પર અવારિત અત્ર ચાનુ કર્યા.’

અહીં અવારિયસત્ત ‘રાત દિવસ ખુલ્લુ અત્રસત્ર’ એવા અર્થમાં છે.

૧૦. સત્તુકાર ‘સદામત’

નીર નિવાણિહિ સત્તુકારા.

આખૂરાસ (૧૨૩૨), ૧૫.

ચિહ્ન દસિ માંઆ સત્તુકાર

અસાઈતકૃત હુંસાઉલી (૧૩૬૦), ૧, ૨૧.

શાહે માહિઈ શત્તુકાર

વાસુકૃત કથા કથા પા. ૭, પ. ૬.

કેા કહિ માહિનશ કેટલા શત્તુકારે પરચવી મિલા

કથા કથા, પા. ૭, પ. ૧૩.

શાહે માહ્યક શત્તુકાર.

કનકસુદરકૃત સગાળશાહ રાસ પા. ૨૪ પ. ૭.

શત્તુકારિ નિમર્ષ જન સહ.

સગાળશાહ રાસ, પા. ૨૫, પ. ૩.

શત્તાગાર બાર તુ ખૂરિ.

સગાળશાહ રાસ, પા. ૪૩, પ. ૧૩

તેના ચાલિ સત્તુકાર

નાનરકૃત સગાળપુરી ૧, પા ૧૨૫, પં. ૩.

શત્તુકાર, શત્તુકાર, શત્તુકાર, સત્તુકાર, ને શત્તાગાર એવા વિવિધ સ્વરૂપે દેખાતો આ શબ્દ ‘અત્રસત્ર’ કે ‘સદામત’ એવા અર્થમાં બધે પ્રયોજાયો છે.

અપભ્રંશમાં પુષ્પદન્તકૃત મહાપુરાણ (સંધિ ૯, કડવક ૧, પંક્તિ ૯.)માં આ શબ્દ મળે છે :

લિલ્લગિ-જીસ-ગર-સત્તૂગારહિં

અમણને વર્જવાના છેતાળીશ પ્રકારના આહારદોષ ગણાવતાં આમાં શ્લેષ છે કે સાધુલિંગીનું, અકિંચનનું ને સદાવ્રતનું અન્ન દોષિત છે. સત્તૂગાર° ને માટે સત્તુગાર, સત્તુગ્ગાર ને સત્તુગાર એટલા પાદાન્તરો છે.

જૈન સંસ્કૃતમાં પણ સત્રાગાર (સત્રાકાર) મળે છે : પ્રત્યધકાશમાં સત્રાકારે (૯૧, ૨૫) અને સત્રગારે (૧૨૯) આવે છે. હેમચંદ્રના ત્રિશષ્ઠિશાસ્ત્રમાં સત્રશાલા ‘અન્નસત્ર’ મળે છે.

સક્ત (કે શક્ત) (‘જવનો લોટ,’ ગુ. સત્તુ, સાતુ, સાતવો, સાથવો) + અગારમાંથી સત્તુગાર સધાયો લાગે છે. સત્તૂગારના તૂની દીર્ઘતા સત્તુય (સક્તુક) પરથી સિદ્ધ થાય. ગકાર અધોપ થઈ સત્તુકાર કેમ થયો તે લેવાનું શ્લેષ છે. ઘત્તાગારને દેખીતાં સત્ર+અગાર સાથે સાંકળી ઘઈ શકાય, ‘અન્નસત્રનું અગાર’. સત્રૂકાર એમ વ્રવાણું સ્વરૂપ સંસ્કૃતની અસર નીચે હોય.

ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ*

ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવનો વિષય—એટલે કે ભાષાના સ્વરૂપ, બધાંજા કે ઇતિહાસનો વિષય શાસ્ત્રીય ગણાય. અને આદિલના—એટલે કે રૂપનોત્થ સાદિલના વિષયમાં લોકોને જોડેલા રસ કે જિજ્ઞાસા હોય તેટલો રસ કે તેટલી જિજ્ઞાસા શાસ્ત્રીય સાદિલના વિષયમાં હોય નહીં એ આપણે જાણીએ છીએ તેમણે આપણે ત્યાં તો અભ્યાસના વિષયો તરફ સવિશેષ ઉપેક્ષા કે અણુગમે પ્રવર્તે છે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન બાજુએ રાખીએ તો પણ ભાષા, છ દ, તત્ત્વજ્ઞાન, અમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ હલાદિને લગતુ સાદિલ ગુજરાતીમાં કેટલું? તેમાં રસ લેનાર વ્યક્તિઓ કેટલી? પણ આ બાબત વિચારીએ ત્યારે આપણે ભૂનવું ન જોઈએ કે રૂપનોત્થ વાદ્યમયની સાધેસાથ શાસ્ત્રીય વાદ્યમયનું ખેડાણ પણ દરેક સરકારી ભાષામાં થતુ જ આવ્યુ છે માનનીના મનનું એક પાસું રૂપના ને ભર્મિની સૃષ્ટિ ગ્યવાનુ સામય્ય' ધરાવે છે, તો તેનું ખીજુ પાસું નિરીક્ષણ ને પરીક્ષણની, પૃથક્કરણ ને સયોજનની પદ્ધતિ પ્રયોજી, ચિંતન અને અનુમાનના ફળરૂપ શાસ્ત્રો રચવામાં—વિશ્વ રિશેનું જ્ઞાન વધારવામાં પ્રવૃત્ત થતુ હોય છે. પશ્ચિમમાં શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક વિષયો તરફ પણ ધણુ લક્ષ અપાય છે આપણે ત્યાં જ—તે પણ ખાસ તો વર્તમાન સમયમાં—વિદ્યાનું આરાધન નીરસ અને શુષ્ક ગણવાનું વક્ષણ જોરમાં છે, અને શાસ્ત્રીય સાદિલનું દારિદ્ર્ય આપણને ખાસ ખટકતું હોય તેમ લાગતુ નથી. પણ કોઈપણ પ્રજાની સરકારિતાનું માથે વિદ્યા ને કલાના શ્લેષમાં તેણે સાધેલા સર્વાંગીણ વિકાસ પૃથ્વી ને તેણે કરેલા મૌલિક પ્રદાન પરથી જ નીજે છે, એ હકીકત આપણે પીસરી ન શકીએ

ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવ વિશે વિચાર કરનારને કેટલીક જટિલ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો રહે છે, કેમ કે ભાષાશાસ્ત્રનો વિષય સુગમ નથી વળી આ વિષયને લગતુ પ્રાગ્લિક કાર્ય' પણ બહુ ઓછું થયુ છે, અને ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવના પ્રશ્નની સાથે ખીજા અનેક ચર્ચાસ્પદ પ્રતો સંકળાયેલા છે, જેમના વિશે વિદ્વાનોમાં સારો એવો મતભેદ પ્રવર્તે છે વિદ્યા ખટપટા હોવાને કારણે ઝાઝા અભ્યાસીઓએ તેને હાથમાં નથી લીધો પણ કોઈકોઈ અભ્યાસી આમાં રસ લે તો જ કોઈકે એ વિષયનું જ્ઞાન વધે અને ખીજા લોકો તેમાં રસ લેતા થાય વિષય વિસ્તૃત અને ચર્ચાસ્પદ હોવાથી મુખ્ય મુદ્દાઓનો સ્પષ્ટ કરવા સિવાય અહીં વિશેષ વિચાર કરવાનું નહીં બને

*જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી (મુંબઈ) ના આશયે ૧૧-૧૧-૫૦ ને દિવસે આપેલું વ્યાખ્યાન

વ્યાખ્યાનવિષયને હાથ ધરતા પહેલાં વિષયની મર્યાદાઓનો નિર્દેશ કરી
 લઈ યોનાતી ભાષાના પ્રાચીન સ્વરૂપની કે તેના મૂળની તપાસ તે ભાષામાં
 ગ્યાયેના પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે કે તેની બીજી લેખી સામગ્રીને આધારે જ
 કરી શકાય. સદ્ભાગ્યે પ્રાચીન ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે આપણી પાસે આવી
 સામગ્રી પૂરતી છે. ઉપર ભારતની બીજી કોઈ પણ ભાષા કરતા ગુજરાતી માટે
 પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. પણ સામગ્રી વિપુલપણે મળતી
 હોવા છતાં આપણે તેનો ઘટતો ઉપયોગ કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં નથી,
 એ તેટલી જ દુઃખદ હકીકત છે. કારણ, પ્રાચીન કૃતિઓની શાસ્ત્રીય અને
 આનોયનાત્મક પદ્ધતિએ તૈયાર કરેલી આવૃત્તિઓ મળે ત્યારે જ તેમને આધારે
 સૈદ્ધાંતિક ભાષાસ્વરૂપનો ઇતિહાસ આપી શકાય અને પરિણામે ભાષાનો સીલ-
 સીનાબદ્ધ ઇતિહાસ સ્વીકારી શકાય. પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ વ્યવસ્થિત રીતે
 સંપાદિત થઈ નથી એટલે ભાષાકીય દૃષ્ટિએ તેમનું મૂલ્ય બહુ નથી, અને
 તેમને આધારે દોરેના નિર્ણયો પણ સામાન્ય સ્વરૂપના અને અશે અટકળિયા રહે
 છે. ભાષાકીય સામગ્રી ચોક્કસ સ્વરૂપની હોય ત્યારે જ વિગતદૃષ્ટિએય સંપૂર્ણ
 ચોક્કસાઈ ધરાવતા અપભ્રંશ નિર્ણયો બાધી શકાય. જે જ પ્રમાણે અપભ્રંશ
 ભાષા અને સાહિત્યને લગતું સંશોધન હજી આરંભદશામાં હોવાથી આપણને
 એની જ મુશ્કેલી નડે છે કેમકે અપભ્રંશનો ગુજરાતીના મૂળ સાથે ધનિષ્ઠ
 સંબંધ છે, અને અપભ્રંશના બધારણ અને સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવ્યા
 પછી જ ગુજરાતીના ઉદ્ભવ વિશે પૂરતી પ્રમાણિતતાથી તપાસ થઈ શકે.
 આટલા ઉપરથી મારા આજના વ્યાખ્યાનવિષયની મર્યાદાઓનો આપને કંઈક
 ખ્યાલ આવશે.

આટલા પ્રાસ્તાવિક વાંચન પછી ૭ મુખ્ય વિષય હાથમાં લઈ છું
 ગુજરાતી ભાષા વિશે વિચાર કરવાનું હાથ ધરીએ એટલે પ્રથમ તે ભાષા
 માત્રને લગતા કેટલાક નિયમો ખ્યાનમાં રાખવાના રહે. ભાષા ગમે તે પ્રદેશની
 ને ગમે તે સમયની હોય, દરેક ભાષાના સ્વરૂપ અને નિર્માસનું નિર્માન કરતા
 કેટલાક સિદ્ધાંતો હોય છે. આ સિદ્ધાંતો અનેક ભાષાઓના બધારણ અને
 ઇતિહાસના અભ્યાસ પરથી તારવેલા છે. ગુજરાતી વિશે વિચાર કરતાં આવા
 કેટલાક સિદ્ધાંતો ગણતરીમાં લેના આવશ્યક છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ભાષામાત્ર સતત પગિવતનશીલ છે.
 સમયના વહેવા સાથે ક્રમેક્રમે, સક્ષમ ગીતે, અભાનપણે ભાષાનું સ્વરૂપ અવિરત
 પનદ્યતું બંધ છે. ઉચ્ચારણ, વ્યાકરણ, શબ્દભંડોળ, વાક્યરચના, ભાષાશૈલી
 ને બધારણ—એમ ભાષાના અગત્યગતું વધતુઘટતું રૂપાંતર થતું રહે છે.

અને આ રીતે જેમ કાળને અનુસરીને ભાષામાં વિકાર થાય છે, તેમ સ્થળને અનુસરીને યે ભાષાસ્વરૂપમાં પલટો આવે છે. અમુક પ્રદેશ પર એકરૂપે બોલાતી ભાષાની એકરૂપતા કાળે સમય ભાગ્યે જ ટકી રહે છે. તે પ્રદેશના જુદાજુદા વિભાગો વચ્ચેના સંબંધ ને વ્યવહાર ઐતિહાસિક કારણોને લીધે ઓછો થતાં, તે તે વિભાગનાં લોકોની બોલીમાં આગવી વિશિષ્ટતાએ વિકસે છે—એટલે કે એકરૂપે બોલાતી ભાષામાંથી પ્રાદેશિક બોલીઓ ઉદ્ભવે છે. ઐતિહાસિક બળોની અનુકૂળતા મળતાં આ બોલીઓ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વાળી ભાષાઓ બની રહે છે. જેમ એક મૂળ પુરુષમાંથી પુત્ર-પૌત્રાદિક પરિવારનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ એકરૂપતા ધરાવતી એક ભાષા સમયને અને સ્થળને અનુસરી અનેક રૂપાંતરો પામે છે. આ પ્રકારે એકમાંથી અનેકરૂપે બની રહેલી ભાષાઓ અને બોલીઓ એક જ કુટુંબ કે પરિવારની કહેવાય છે. જગતની ભાષાઓને આવા ભિન્નભિન્ન પરિવારમાં વિભક્ત કરાય છે.

આ દૃષ્ટિએ ઉત્તર ભારતની ધણીખરી ભાષાઓ જેને અંગ્રેજીમાં 'ઇન્ડો-યુરોપીયન' (Indo-European) એટલે કે ભારત-યુરોપીય કહે છે તે પરિવારની છે. એટલે કે મૂળે એકરૂપે રહેલી ભારત-યુરોપીય ભાષાના જ એ કાળક્રમે થયેલાં રૂપાંતરો છે. મીક, લેટીન વગેરે કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓ, તેમજ અવેસ્તી વગેરે કેટલીક એશિયાઈ ભાષાઓ ભારત-યુરોપીય પરિવારની છે. એ ભારત-યુરોપીય પરિવારની ભારતવર્ષમાંની શાખા વિદ્વાનોમાં ભારતીય-આર્ય' (અંગ્રેજી Indo-Aryan) નામે જાણીતી છે. ઉત્તર ભારતની પ્રાચીન સમયની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓ તેમજ તેમાંથી ક્રમે ઉદ્ભવેલી ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓ આ ભારતીય-આર્ય' શાખાની છે.

ભારતીય-આર્ય'નો વિકાસ ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી શકાય છે. પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય' (અંગ્રેજી Old Indo-Aryan), માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય' (અંગ્રેજી Middle Indo-Aryan) અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય' (અંગ્રેજી New Indo-Aryan). વેદિક ભાષા, સંસ્કૃત વગેરેનો સમાવેશ પહેલી ભૂમિકામાં, પાલી, પ્રાકૃતો, આપભ્રંશ વગેરેનો સમાવેશ બીજી ભૂમિકામાં અને હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરે ઉત્તર ભારતની અર્વાચીન ભાષાઓનો સમાવેશ ત્રીજી ભૂમિકામાં થાય છે. સામાન્ય વપરાશ માટે આપણે આ ભૂમિકાઓને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અર્વાચીન ભૂમિકા કહી શકીએ.

ભારતીય-આયની આ ત્રણમાંથી ખીજી ભૂમિકાનો—એટલે કે માધ્યમિક ભારતીય-આયન' કે પ્રાકૃત ભૂમિકાનો—આરંભ ઇસુ પૂર્વે ૭મી સદી લગભગ થયો હતો. ધ્રુવ અને મહાવીરે તેમના સમયમાં પડિતો અને શિષ્ટ વર્ગમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપદેશ નહીં કરતાં, સામાન્ય જનતાની નિલસના વ્યવહારની ભાષામાં ઉપદેશ અને પ્રચાર કરવાનું પસંદ કર્યું હતું. આ રીતે સંસ્કૃતની જેમ માધ્યમિક ભૂમિકાની એક પ્રાચીનતમ ભાષાને પણ પ્રતિષ્ઠા મળી. તેના અવશેષો આપણી પાસે જળવાઈ નથી રહ્યા, પણ ઇસુ પૂર્વે ત્રીજી સદીની ખોલીઓના કેટલાક નમૂના અલિપ્તરૂપે રૂપમાં સચવાયેલા આપણને મળે છે. તેમનો આધાર અશોકનાં ઉત્કીણ' લેખો છે. એ લેખોની ભાષામાં આપણે પ્રાચ્ય, ઉત્તર ને પશ્ચિમી કે પાશ્ચાત્ય એમ ત્રણેક પ્રાદેશિક ભેદો તારવી શકીએ છીએ. અશોકના ગિરનારના લેખની ખોલી પશ્ચિમ વિભાગની અશોક-કાલીન લોકખોલીની પ્રતિનિધિ છે, તેના ઉલ્લેખ કરવાનું અહીં એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે એકદલ લાક્ષણિકતાની બાબતમાં ગુજરાતી સાથે તેનો સંબંધ હોય તેમ લાગે છે. પાછળના અવયવ તરીકે રહાર હોય તેવા સંયુક્ત વ્યંજનોમા રહાર જળવી રાખવાનું જે વલણ ગુજરાતી અને અપભ્રંશમાં જોઈ શકાય છે, તે ગિરનારની ખોલીમાં પણ વ્યક્ત થયેલું છે.

અશોકકાલીન ખોલીઓ પછી ધણી સદીઓ સુધી ગુજરાતની કે તેની સાથે ભાષાદૃષ્ટિએ સંબંધ પ્રદેશની વિશિષ્ટ ભાષા વિષે કશો ઉલ્લેખ મળતો નથી. મુખ્ય ભાગે ઇસવી ત્રીજી સદી લગભગના ગણાતા ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના એક ઉલ્લેખ પરથી હાલના માળવાના પ્રદેશમાં અવન્તિજ નામે વિશિષ્ટ ભાષાભેદ ખોલવાયના વપરાશમાં હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે. ઉપરાંત ભારતના પશ્ચિમ કાંઠા પર શરૂઆતમાં વસવાટ કરી રહેલી આબીર જાતિની પોતાની ખાસ ખોલી હોવાનું આપણે તેમાંથી જાણીએ છીએ. પણ તે વિષે આથી કશો વધારે પ્રકાશ પડે તેવી સામગ્રીનો અભાવ છે.

આ પછી ગુજરાતીના મૂળ અને ઉદ્ભવ સાથે જેને ધણો નિકટનો સંબંધ છે તે ભાષા વિષે વિચાર કરીએ. આ ભાષાનું સ્થાન માધ્યમિક ભૂમિકાની અંતિમ કક્ષામાં છે, અને તે અપભ્રંશ નામે જાણીતી છે. અપભ્રંશના મૂળ અને સ્વરૂપ વિષે મળતી માહિતી જોઈએ તેટલી, સ્પષ્ટ કે ચોક્કસ નથી. એક અગત્યની સાહિત્યભાષા તરીકે આઠ સોથી હજાર વર્ષ જેટલા વિસ્તૃત ગાળા પર તેનો પ્રભાવ પચસેકો હોવા છતાં, આપણી પાસે ભાષાદૃષ્ટિએ અપભ્રંશનો કોઈ પ્રાચીન વિદ્વાનનો શાસ્ત્રીય જ્ઞાત નથી. એટલું જ નહીં પણ અપભ્રંશ વિષેનાં પ્રાચીન લેખકોનાં વિધાનો ઉપરચોટિયાં

ભેમિદાની લાપા તે પશ્ચિમી હિંદી; માગધી પ્રાકૃતનું ઉત્તરગદ્યીન સ્વરૂપ તે
માગધ અપભ્રંશ, અને તેનું અર્વાચીન રૂપાતર તે બગાળી વગેરે.

પણ સાહિત્યકીય અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશેષેના આ મત પ્રાચીન ઉલ્લેખોને
ને આધારેને પણ પછે નજરમા ન લેવાને કારણે, અથવા તો તેમનો અર્થ
ખોટી રીતે ધટાવવાને કારણે બધાયો છે. દેશભાષાઓ સાથે અપભ્રંશને એક
ગણતા ઉલ્લેખો મુકાબલે પાછળના સમયના છે. પ્રાચીનતર કે જુદી પરંપરાના
કેટલાક ઉલ્લેખોમા અપભ્રંશ ચબ્દ કોઈ ભાષાભૂમિદાની સામાન્ય સંજ્ઞા
તરીકે નહીં, પણ સાહિત્યમા પ્રયુક્ત અમુક ભાષાપ્રકારો માટે પ્રયોજાયો છે.
સાતમી સદીનો દંડી આખીર વગેરે જાતિઓની ભાષા સાહિત્યમા અપભ્રંશ
નામે જાણીતી હોવાનું કહે છે. રુદ્રતો દીકરાર નમિસાધુ અપભ્રંશના
ઉપનામર, આખીર અને ગ્રામ્ય એવા ત્રણ પ્રકાર હોવાનો એક પ્રાચીન મત
ટાકે છે. દસમી સદીનો રાજતોખર મારવાડ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પશ્ચિમ કાશના
પ્રદેશોને અપભ્રંશના સ્થાન તરીકે ગણાવે છે. બારમી સદીનો હેમચંદ્ર કે
જેણે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તે અપભ્રંશનું સિદ્ધમાન્ય સાહિત્યભાષા
તરીકે એક જ સ્વરૂપ હોય તે રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. કેટલાક વૈયાકરણોએ
અપભ્રંશને એક પ્રાકૃતભેદ જ ગણાવ્યો છે તે પણ લક્ષમા રાખવાનું છે. વળી
આપણને મળતું અપભ્રંશ સાહિત્ય સ્પૂર્ણમાને એક જ પ્રકારના અપભ્રંશમા
રચાયેલું છે. અને તે ભાષા નિલના વપનાયની બોલચાસની ભાષા હોય એવું
નથી લાગતું. અપભ્રંશ ગદ્યની કોઈ પ્રતિનિધિકૃતિ હજી લખ નથી લાગી એ
પણ બોધ સ્પષ્ટ નથી. આજે જેમ પ્રાકૃતોના વિવિધ ભેદોના યોગ્ય નામો
ને નમૂનાઓ મળે છે, તેવું અપભ્રંશની બાળનામા કશું કેમ નથી મળતું?
શૌરસેન કે માગધ અપભ્રંશ કોઈના જોનામા કેમ નથી આવ્યો? એટલે આ
બધું જોના વધારે પ્રામાણિક મત તો એ જણાય છે કે સિંધુ, મરુ, માલવ,
આનર્ત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વગેરે પશ્ચિમ કાશના પ્રદેશોમાં શરૂઆતમા
વસવાટ કરી રહેલી આખીર વગેરે કેટલીક જાતિઓની બોલીઓ, ~~અપભ્રંશ~~
કારણોને લીધે અગલ પામતા, સાહિત્યમાં સ્થાન પામી અને અપભ્રંશ નામે
જાણખાવા લાગી. ગ્રામ્ય બોલીને તેના મૂળના અસંસ્કારિત સ્વરૂપમા શિ
સાહિત્યોચિત ન ગણે એટલે એ બોલીઓનું પરિમાર્જિત સ્વરૂપ જ સાહિત્યસ્થાન
માટે વપરાયુ. આમ અપભ્રંશનો સંબંધ પશ્ચિમ કાશની દેશભાષાઓ
સાથે જ હોતો. યાકોળી, આસ્કોઈ, મોદી વગેરે વિદ્વાનોના આ નિર્ણયો
સાથે કોઈપણ તટસ્થ અભ્યાસી સમત થશે. અપભ્રંશનો પ્રાચીન અર્થ
આ જ જણાય છે.

અસ્પષ્ટ ને પરસ્પર વિરોધી છે. આને લઈને અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં અપત્રંશના મૂળ અને સ્વરૂપ વિષે સારા પ્રમાણમાં મતભેદ છે. અપત્રંશ સાહિત્ય પણ હમણાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે. તેનો કાચ કે શાસ્ત્રીય વ્યાકરણ હજી તૈયાર થયા નથી. આથી ભાષાદષ્ટિએ તેનું સ્વરૂપ ચોક્કસપણે સમજવાના માર્ગમાં ઘણી અડચણો છે.

અપત્રંશને લગતા પ્રાચીનનમ ઉલ્લેખ ઈસવી પાંચમી સદીથી બહુ આગળ જતા નથી. સાતમી સદીનો બાલુભટ્ટ 'ભાષાદિવિ'નો ઉલ્લેખ કરે છે. છઠી સદીનો વલ્લભી રાજા ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપત્રંશ એમ ત્રણે ભાષામાં સાહિત્યરચના કર્તા, એમ તેનો પુત્ર ધરસેન જણાવે છે. પાંચમી સદીના જૈન મહારાષ્ટ્રી ત્રય વસુદેવહિરીમાના એક પદ્યમાં કેટલાંક વિશિષ્ટ-પણે અપત્રંશ રૂપે વપરાયેલા છે તે પહેલાના કેટલાંક બૌદ્ધ ગ્રંથોની સંસ્કૃત પર અને ત્રીજી સદી લગભગના જૈન મહારાષ્ટ્રી ત્રય પદ્મચરિયની ભાષા પર તત્કાલીન લોકમોલીની અપત્રંશને મળતી અસર છે. આ ઉપરથી ઈસવી પાંચમી-છઠી શતાબ્દી લગભગમાં અપત્રંશ, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતોની હરોળમાં ગણાવાને પાત્ર એક સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકી હતી એમ ચોક્કસ કહી શકાય.

પણ તેના સ્વરૂપ વિષે વિદ્વાનોમાં પરસ્પરવિરોધી બે મતો પ્રચલિત છે. એક મતે જોડલા દેશભેદ હતા, તેટલા અપત્રંશભેદ હતા. એટલે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતો એ સાહિત્યભાષાઓના વિરોધમાં, જે પ્રાદેશિક બોલીઓ માધ્યમિક ભૂમિકાના અંતભાગમાં જનતામાં બોલચાલના સામાન્ય વપરાશમાં હતી તે બધી આ મત પ્રમાણે સામાન્યપણે અપત્રંશ નામે ઓળખાતી. નવમી સદીનો આલંકારિક ફોરટ દેગવિશેષ પ્રમાણે અપત્રંશના ઘણા ભેદ હોવાનું જણાવે છે. તે પછીના વાગ્બટ અને રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રને પણ એ જ કહેવાનું છે. પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કંડેય અપત્રંશના સત્યાપીરા જોડલા ચક્રમ જોડા નોંધે છે. આ પુરાવાને આધારે ગ્રીયસન જેવા કેટલાંક આધુનિક વિદ્વાનોની એવી માન્યતા થઈ કે અપત્રંશ અને માધ્યમિક ભૂમિકાની ઉત્તર-કાલીન લોકબોલીઓ—'દેશી' કે 'દેશજ' ભાષાઓ વચ્ચે કશો ભેદ ન હતો. દરેક પ્રાકૃતભેદનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ તે અપત્રંશ. આ દષ્ટિએ એક પક્ષે અર્વાચીન/ભૂમિકાની પ્રાદેશિક બોલીઓ અને બીજે પક્ષે પ્રાકૃતો : એ બંનેને સાધનારી સંક્રમણભૂમિકા તે અપત્રંશ. ઉદાહરણ તરીકે શૌરસેની પ્રાકૃતનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ તે શૌરસેન અપત્રંશ, અને તેમાંથી ઉદ્ભવેલી અર્વાચીન

ભૂમિદાની ભાષા તે પશ્ચિમી હિંદી; માગધી પ્રાકૃતનું ઉત્તરગ્રાહીન સ્વરૂપ તે માગધ અપભ્રંશ, અને તેનું અર્વાચીન રૂપાંતર તે બગાળી વગેરે.

પણ સાહિત્યકીય અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશેનો આ મત પ્રાચીન ઉલ્લેખોને ને આધારોને પ્રજ્વળિત નગરમાં ન લેવાને કારણે, અથવા તો તેમનો અર્થ ખોટી રીતે ધ્યાવવાને કારણે બધાયો છે. દેશભાષાઓ સાથે અપભ્રંશને એક ગણતા ઉલ્લેખો મુકાબલે પાઠળના સમયના છે. પ્રાચીનતર કે જુદી પરંપરાના કેટલાક ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ શબ્દ કોઈ ભાષાભૂમિદાની સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે નહીં, પણ સાહિત્યમાં પ્રચલિત અસુક ભાષાપ્રકાર માટે પ્રયોજાયો છે. સાતમી સદીનો દંડી આખીર વગેરે જાતિઓની ભાષા સાહિત્યમાં અપભ્રંશ નામે જાણીતી હોવાનું કહે છે. રુદ્રતનો દીકરાર નમિસાધુ અપભ્રંશના ઉપનામ, આખીર અને ગ્રામ્ય એવા ત્રણ પ્રકાર હોવાનો એ પ્રાચીન મત ટાકે છે. દસમી સદીનો રાજશેખર મારવાડ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પશ્ચિમ ગ્રાહીના પ્રદેશોને અપભ્રંશના સ્થાન તરીકે ગણાવે છે. બારમી સદીનો હેમચંદ્ર કે જેણે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તે અપભ્રંશનું શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યભાષા તરીકે એક જ સ્વરૂપ હોય તે રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. કેટલાક વૈયાકરણીયો અપભ્રંશને એક પ્રાકૃતભેદ જ ગણાવ્યો છે તે પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે. વળી આપણને મળતું અપભ્રંશ સાહિત્ય સ્પૂર્ણમાત્રે એક જ પ્રકારના અપભ્રંશમાં રચાયેલું છે. અને તે ભાષા નિલસના વપગરની બોલચાલની ભાષા હોય એવું નથી લાગતું. અપભ્રંશ ગદ્યની કોઈ પ્રતિનિધિધૃતિ હજી લઘુ નથી લાગી એ પણ ઓછું સ્પષ્ટ નથી. આજે જેમ પ્રાકૃતોના વિવિધ ભેદોના ઓક્કસ નામો ને નમૂનાઓ મળે છે, તેનું અપભ્રંશની બાળતમાં કશું કેમ નથી મળતું? શૌરસેન કે માગધ અપભ્રંશ કોઈના એવામાં કેમ નથી આવ્યો? એટલે આ બધું જોતાં વધારે પ્રમાણિત મત તો એ જણાય છે કે સિંધુ, મરુ, માલવ, આનંત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વગેરે પશ્ચિમ ગ્રાહીના પ્રદેશોમાં રાજઆતમાં વસવાટ કરી રહેલી આખીર વગેરે કેટલીક જાતિઓની બોલીઓ, અત્યંત કારણોને લીધે અગત્ય પામતા, સાહિત્યમાં સ્થાન પામી અને અપભ્રંશ નામે ઓળખાવા લાગી. ગ્રામ્ય યોતીને તેના મૂળના અસ સ્થારિત સ્વરૂપમાં શિષ્ટવર્ગ સાહિત્યોચિત ન ગણે એટલે એ બોલીઓનું પરિમાર્જિત સ્વરૂપ જ સાહિત્યરચના માટે વપગયું. આમ અપભ્રંશનો સંબંધ પશ્ચિમ ગ્રાહીની દેશભાષાઓ સાથે જ હતો. યાકોળી, આરંદોદ, મોદી વગેરે વિદ્વાનોના આ નિર્ણય સાથે કોઈપણ તટસ્થ અભ્યાસી સંમત થશે. અપભ્રંશનો પ્રાચીન અર્થ આ જ જણાય છે.

અસ્પષ્ટ ને પરસ્પર વિરોધી છે અને હઈને અર્વાચીન વિદ્વાનોમા અપત્રચના મળે અને સ્વરૂપ વિષે સારા પ્રમાણમા મતભેદ છે. અપત્રચ સાહિત્ય પણ હમણા હમણા પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે તેનો કાચ કે ચાંચાવ વ્યાકરણ હજી તેનાર ચવા નથી આથી ભાષાદષ્ટિએ તેનું સ્વરૂપ ચોક્કસપણે સમજનાના માર્ગમા ઘણી અગ્યણ છે.

અપત્રચને લગતા પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ ઇસવી પાંચમી સદીથી બહુ આગળ જતા નથી. સાતમી સદીનો બ્રાહ્મણ 'ભાષાવિ'નો ઉલ્લેખ કરે છે જી સદીનો વનશી રાજા ગુહસેન મંદુક, પ્રાકૃત અને અપત્રચ એમ ત્રણ ભાષામા સાહિત્યરચના કરતા, એમ તેનો પુત્ર ધર્મસેન જણાવે છે પાંચમી સદીના જૈન મહારાષ્ટ્રી અથ વસુદેવભિટ્ટીમાતા એક પદમા કેટલાક વિશિષ્ટ પદો અપત્રચ રૂપે વપરાયેલા છે તે પદોનાતા કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથોની સંસ્કૃત પર અને નીચી સદી લગભગના જૈન મહારાષ્ટ્રી અથ પદમચગિયતી ભાષા પર તાત્પર્યીન લોકમોનીતી અપત્રચને મળતી અસર છે આ ઉપરથી ઇસવી પાંચમીજી સતાબ્દી લગભગમા અપત્રચ, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતોની હરણમા ગણાવાને પાત્ર એક સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકી હતી એમ ચોક્કસ કહી શકાય

પણ તેના સ્વરૂપ વિષે વિદ્વાનોમા પરસ્પરવિરોધી બે મતો પ્રચલિત છે એક મતે જેટલા દેશભેદ હતા, તેટલા અપત્રચભેદ હતા એટલે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતો એ સાહિત્યભાષાઓના વિગ્રહમા, જે પ્રાદેશિક બોલીઓ માધ્યમિક ભૂમિગના અતભાગમા જનતામા બોલવાના સામાન્ય વપરાશમા હતી તે બધી આ મત પ્રમાણે સામાન્યપણે અપત્રચ નામે ઓળખાતી નવમી સદીનો આવકારિત ફોર્મ દેશવિશેષ પ્રમાણે અપત્રચના ઘણા ભેદ હોવાનું જણાવે છે. તે પછીના વાગ્બટ અને રામચંદ્ર-ગુણચંદ્રને પણ એ જ કહેવાનું છે પ્રાકૃતસર્વસ્વકારે માર્કડેવ અપત્રચના સત્યાપીણ જેટલા સદ્મ ભેદો નોધે છે આ પુગવાને આધારે ગ્રીયસન જેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોની એવી માન્યતા થઈ કે અપત્રચ અને માધ્યમિક ભૂમિગની ઉત્તર ગામીન લોકમોનીઓ—'દેશી' કે 'દેશજ' ભાષાઓ વચ્ચે કશો ભેદ ન હતો. દરેક પ્રાકૃતભેદનું ઉત્તરગામીન સ્વરૂપ તે અપત્રચ આ દષ્ટિએ એક પક્ષે અર્વાચીન/ભૂમિગની પ્રાદેશિક બોલીઓ અને બીજે પક્ષે પ્રાકૃતો એ બંનેને સાધનારી સંક્રમણભૂમિકા તે અપત્રચ ઉદ્ભવણ તરીકે શૌર્યમની પ્રાકૃતનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ તે શૌર્યસેન અપત્રચ, અને તેમાથી ઉદ્ભવેલી અર્વાચીન

ભૂમિકાની ભાષા તે પશ્ચિમી હિંદી; માગધી પ્રાકૃતનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ તે માગધ અપભ્રંશ, અને તેનું અર્વાચીન રૂપાંતર તે બંગાળી વગેરે.

પણ સાહિત્યકીય અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશેનો આ મત પ્રાચીન ઉલ્લેખોને તે આધારોને પૂર્ણપણે નજરમાં ન લેવાને કારણે, અથવા તેા તેમનો અર્થ ખોટી રીતે ધરાવવાને કારણે બંધાયેા છે. દેશભાષાઓ સાથે અપભ્રંશને એક ગણતા ઉલ્લેખો મુકાબલે પાછળના સમયના છે. પ્રાચીનતર કે જુદી પરંપરાના કેટલાક ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ શબ્દ કોઈ ભાષાભૂમિકાની સામાન્ય સંગ્રહ તરીકે નહીં, પણ સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત અમુક ભાષાપ્રકારો માટે પ્રયોજાયેા છે. સાતમી સદીનો દંડી આખીર વગેરે જાતિઓની ભાષા સાહિત્યમાં અપભ્રંશ નામે જાણીતી હોવાનું કહે છે. સુદ્રટનો ટીકાકાર નમિસાધુ અપભ્રંશના ઉપનાગર, આખીર અને ગ્રામ્ય એવા ત્રણ પ્રકાર હોવાનો એક પ્રાચીન મત ટાકે છે. દસમી સદીનો રાજશેખર મારવાડ, સૌગંદ્ર વગેરે પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશોને અપભ્રંશના સ્થાન તરીકે ગણાવે છે. બારમી સદીનો હેમચંદ્ર કે જેણે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તે અપભ્રંશનું શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યભાષા તરીકે એક જ સ્વરૂપ હોય તે રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. કેટલાક વૈયાકરણીએ અપભ્રંશને એક પ્રાકૃતભેદ જ ગણાવ્યો છે તે પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે. વળી આપણને મળતું અપભ્રંશ સાહિત્ય સ્પૂર્ણમાને એક જ પ્રકારના અપભ્રંશમાં રચાયેલું છે. અને તે ભાષા નિલના વપરાયતી બોલચાલની ભાષા હોય એવું નથી લાગતું. અપભ્રંશ ગદ્યની કોઈ પ્રતિનિધિકૃતિ હજી લખ નથી લાગી એ પણ ઓછું સ્પષ્ટ નથી. આજે જેમ પ્રાકૃતોના વિવિધ ભેદોના ચોક્કસ નામો ને નમૂનાઓ મળે છે, તેનું અપભ્રંશની બાબતમાં કશું કેમ નથી મળતું? શૌરસેન કે માગધ અપભ્રંશ કોઈના જવામાં કેમ નથી આવ્યો? એટલે આ બધું જોતાં વધારે પ્રામાણિક મત તો એ જણાય છે કે સિંધુ, મરુ, માલવ, આનંત, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વગેરે પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશોમાં શરૂઆતમાં વસવાટ કરી રહેલી આખીર વગેરે કેટલીક જાતિઓની બોલીઓ, અસાત કારણોને લીધે અગલ પામતાં, સાહિત્યમાં સ્થાન પામી અને અપભ્રંશ નામે ઓળખાવા લાગી. ગ્રામ્ય બોલીને તેના મૂળના અસસ્કારિત સ્વરૂપમાં શિષ્ટવર્ગ સાહિત્યોચિત ન ગણે એટલે એ બોલીઓનું પરિમાર્જિત સ્વરૂપ જ સાહિત્યરચના માટે વપરાયુ. આમ અપભ્રંશનો સંબંધ પશ્ચિમ કાંઠાની દેશભાષાઓ સાથે જ હતો. યાકોળી, આદિસ્કંદ, મોદી વગેરે વિદ્વાનોના આ નિર્ણય સાથે કોઈપણ તટસ્થ અભ્યાસી સંમત થશે. અપભ્રંશનો પ્રાચીન અર્થ આ જ જણાય છે.

પણ તો પછી પ્રશ્ન થશે કે દેશભેદ પ્રમાણે અપભ્રંશના ભેદો હોવાના પહેલાના ઉલ્લેખોનું સમાધાન શું? આની ઉપપત્તિ અપભ્રંશના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં રહેલી છે. અપભ્રંશનું સ્વરૂપ જરાજર સમજવા માટે તેની પૂર્વભૂમિકા ઉપર એક નજર નાખવી આવશ્યક છે. શુદ્ધ અને મહાવીરે એક માધ્યમિક ભૂમિકાની લોકખેલીમાં ઉપદેશ કર્યો. એટલે તેમનાં ઉપદેશવચનો પહેલાં તો તે ખેલીમાં જ સંગ્રહાયા અને એ રીતે અમુક માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય કે પ્રાકૃત ભૂમિકાની ખેલીઓ ધાર્મિક સાહિત્યના વાહન તરીકે ઉપયોગમાં આવી. પછીના સમયમાં કોઈ પ્રાકૃતભેદ તેમાં ખેડાયેલા વિશિષ્ટ સાહિત્યપ્રકારને કારણે તો કોઈ, વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના અધકચરા અનુકરણમાં નાટકનાં પાત્રોના અધિકારભેદ પ્રમાણે ભાષાભેદ રાખવાના પ્રઘાતને કારણે, સાહિત્યિક સ્વરૂપ પામ્યો; સમય જતાં આ સાહિત્યિક પ્રાકૃતોનું સ્વરૂપ વધારે ને વધારે શ્દ ને શ્લોકોબદ્ધ થતું ગયું. ખીજે પક્ષે ખોલચાલની ભાષા તો સમયપ્રવાહ સાથે પલટાતી રહી. પરિણામ એ આવ્યું કે ખોલચાલની ભાષા અને સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વચ્ચે વધુ ને વધુ અંતર પડવા લાગ્યું. આમ જીવંત સંપર્ક ગુમાવતાં સાહિત્યમાં વપરાતી પ્રાકૃતોનું સ્વરૂપ વધારે ને વધારે કૃત્રિમ થતું ચાલ્યું. આપણને મળતી સાહિત્યગત પ્રાકૃતો તત્કાલીન ખોલચાલની ભાષાઓનું શીકું પ્રતિબિંબ જ રજૂ કરે છે.

આ કૃત્રિમ પ્રાકૃતોના વિરોધે અપભ્રંશનો, વિકાસ અમુક અંશે સાવ જીદી જ ધટના રજૂ કરે છે. અપભ્રંશના વિષયમાં સૌથી વધારે અગત્ય ધરાવતી હકીકત એ છે કે તે એક મિશ્ર સ્વરૂપની ભાષા હોવાનું જણાય છે. તેનાં ઉચ્ચારણ અને શબ્દકોશનું મૂળ એક છે, તેના વ્યાકરણનું મૂળ ખીન્નું જ છે પ્રાકૃતો સાથે સંખાવતાં ઉચ્ચારણની બાબતમાં અપભ્રંશમાં ખાસ કોઈ ફરક નથી. ખેચાર બાબતમાં સહેજસાજ પરિવર્તન દેખાય છે. તેનું ખાસ મૂલ્ય ન ગણાય. શબ્દકોશની બાબતમાં પણ એંસી-નેવું ટકા જેટલા શબ્દો અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત વચ્ચે સમાન છે. માત્ર દેશ્ય શબ્દોનું પ્રમાણ પ્રાકૃતો કરતાં અપભ્રંશમાં વિશેષ છે, અને તેનું વજન વધવા તરફ છે. પણ અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ગણી ચકાય તેવો અંશ તે તેનું વ્યાકરણ છે. અપભ્રંશમાં નામ અને આખ્યાતના પ્રલયો પ્રાકૃત પ્રલયોથી જીદા છે; કેટલાક નવતર છે, તો કેટલાક પ્રાકૃત પ્રત્યયોથી ધ્વનિદષ્ટિએ વધારે વિકસિત ભૂમિકા રજૂ કરે છે. અને એ પ્રલયો ગુજરાતી, પશ્ચિમી-હિંદી વગેરે જેવી અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓના જે પ્રત્યયો છે, તેમના પૂર્વજ જેવા જણાય છે. તેવી જ રીતે ભાષાજંધારણની દષ્ટિએ બેઈએ તોપણ અપભ્રંશ પ્રાકૃતોથી ઠીકઠીક લિન

જણાય છે. ભાષારૂઢિ કે વિચારોને બ્રજ કરવાની વિશિષ્ટ લઢણ, સ્વાનુકારી
 ને પ્રાસરંગી તત્ત્વોનું પ્રાબલ્ય, બંધારણ વ્યસ્ત બનવા તરફ જોર પકડતું વલણ
 જોરે જોતાં અપભ્રંશ અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાની વધારે નિકટ છે. આ
 ક્રીકતોનો નિષ્કર્ષ એ નીકળશે કે એક પક્ષે પ્રાચીન ઉચ્ચારણ ચાતુ રાખીને,
 અને બીજે પક્ષે આબીરી વગેરે દેશબોલીઓનું વ્યાકરણ લઈને જે વિશિષ્ટ
 માધ્ય સાહિત્યરચના માટે વપરાવા લાગી તે અપભ્રંશ આ સાહિત્યભાષાની
 પ્રતિષ્ઠા વધતાં તે વિશાળ પ્રદેશ પર પ્રચલિત થઈ હોય એ ધારૂં સંભવિત
 છે. આમ થતાં અપભ્રંશના પાયામાં રહેલા દેસ્ય અંશનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું;
 જુદી જુદી સ્થાનિક બોલીઓનો તેને પાસ લાગ્યો, અને એમ દેશભેદ પ્રમાણે
 અપભ્રંશભેદ સ્વીકારાવા લાગ્યા એવું જણાય છે.

પણ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આપણને મળતા અપભ્રંશ સાહિત્યમા
 ભાષા સ્પૂળમાને એકરૂપ જ છે. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં રચાયેલી અપભ્રંશ
 કૃતિઓની ભાષા વચ્ચે કેટલોક સૂક્ષ્મ ફરક છે ખરા. પણ તે ફરકની ઉપપત્તિ
 અમુક અંશે સમયને અનુસરીને થયેલા વિકાસને આધારે આપી શકાય તેમ
 છે, અને બીજા જે કાઈ ભેદ છે, તે એટલો સ્પષ્ટરૂપ કે ચોક્કસપણે લાક્ષણિક
 નથી, જેને લઈને આપણે અપભ્રંશની જુદીજુદી બોલીઓ ગણાવી શકીએ.
 હેમચંદ્ર પણ અપભ્રંશનું શિષ્ટમાન્ય એક જ સ્વરૂપ હોય તે રીતે તેનું
 પ્રતિપાદન કરે છે.^૧ આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનની દષ્ટિએ હેમચંદ્રપ્રતિપાદિત
 અપભ્રંશમાં આપણે બેચાર બોલીઓનાં લક્ષણોની બેળસેળ હોવાનું કહી શકીએ.
 પણ હેમચંદ્રની દષ્ટિએ પ્રાકૃતમાં શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે વિશિષ્ટ
 વ્યક્તિત્વવાળા, જાણીતા અને સર્વમાન્ય ભેદો છે, તેવા કાંઈ ભેદ અપભ્રંશમાં
 ન હતા એ નિઃસંક છે, પોતાના કાવ્યાનુયાયનમાં હેમચંદ્રે આમ્યાપભ્રંશ
 કરીને એક અપભ્રંશભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે તો શિષ્ટમાન્ય અપભ્રંશના
 વિરોધમાં, પુષ્કળ દેસ્ય તત્ત્વના મિશ્રણવાળી ભાષાને ઉદ્દેશીને હોય—‘આમ્યાપભ્રંશ’
 એ સંજ્ઞા તેણે ‘Vulgar Apabhramśa’ માટે વાપરી હોય—એમ સહજ
 સમાધાન કરી શકાય. નાગર અપભ્રંશ તરીકે જાણીતો અપભ્રંશ એ જ
 શિષ્ટમાન્ય અપભ્રંશ એમ આપણે સીધરીએ તો ‘નાગર’ના વિરોધે ‘આમ્ય’
 સંજ્ઞાની યોગ્યતા ધ્યાનમાં બેસે.

ભાષાવિકાસની દષ્ટિએ અપભ્રંશની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ ખાસ
 ઉલ્લેખપાત્ર છે. શિષ્ટોના અંત્યાક્ષરને હંસ્વ કરવાનું વલણ, રૂહંસ્વ

૧. આની વિરુદ્ધ વિચારણા માટે જુઓ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ‘હેમચંદ્રોય અપભ્રંશનું
 સ્વરૂપ.’

૫, ૭૦, નાસિકા વૈ અને અનુનાસિકનો બાજોળો વપરાય, કેસંયુક્ત વ્યંજનોમાં ઉત્તરાવયવ તરીકે રહેલા રક્ષારને જળવી રાખવાનું અને ક્વચિત્ રક્ષારનો પ્રક્ષેપ કરવાનું વલણ—આટલી અપભ્રંશની ખનિવિષયક લાક્ષણિકતાઓ છે. આમાંનું કોઈ કોઈ વલણ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ચાલુ રહ્યું છે. ૫૫૧નું, પ્રત્યયો ધસાર્થ જતાં વિભક્તિઓ વચ્ચેનો સંબ્રમ વધતો ગયો અને અર્ધબોધમાં મુસ્કેલીઓ જામી થવા લાગી, જેને પરિણામે વિશિષ્ટ વિભક્તિ—અર્થો દર્શાવવા, મૂળે સ્વતંત્રપણે વપરાતા શબ્દો—જેને ‘અનુચો’ કે પોસ્ટપોઝિશન, post-positions કહે છે તે—અપભ્રંશમાં પ્રચારમાં આવી. એ રીતે ભાષાનું સ્વરૂપ બદલ—એનલીટીકલ, analytical—દશ તરફ આગળ વધતું ગયું.

૫ દેસ્ય શબ્દો અને પ્રાસરંગી તથા સ્વાનુકરી શબ્દો પણ મુકાબલે મોટા પ્રમાણમાં વપરાવા લાગ્યા. ઉપર દર્શાવે તેમ ગુજરાતી-મારવાડી અને પશ્ચિમી હિંદીના ધણા પ્રત્યયોનું મૂળ અપભ્રંશમાં મળે છે. એ ભાષાઓની વાક્યરચનાની લઘુતા, રહેકિતઓ અને વિશિષ્ટ કહેવતો પણ બીજાં રૂપે કે વિદ્યક્ષિતરૂપે અપભ્રંશમાં જડે છે.

આપણે ઉપર એક ટુકડાં કે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલા દેસ્ય અંશ વૃદ્ધિ પામતો ગયો, એટલે વખત જતાં એ અપભ્રંશ અને બોલચાલની ભાષાઓ વચ્ચેનો ભેદ ભુંસાવા લાગ્યો, અને પાછળના સમયના અસંક્રારિકો અને વૈયાકરણો અપભ્રંશના અનેક પ્રકાર ગણાવવા લાગ્યા. આમાં અગીઆરમી સદીમાં થઈ ગયેલા ભોજ ગુજરાતો પોતાનો અપભ્રંશ હતો એવી નોંધ કરે છે. એટલે દસમી અગીઆરમી સદી મુધીમાં ગુજરાતે એ અપભ્રંશ વાપરતા હશે તેનું વ્યક્તિત્વ કેટલેક અંશે બંધાઈ ચૂક્યું હશે એમ આપણે અનુમાન કરી શકીએ, પણ એ ગુજરાત અપભ્રંશની વિશિષ્ટતા શી હતી, કઈ વિગતોમાં તે શિષ્ટમાન્ય અપભ્રંશથી કે અપભ્રંશના અન્ય પ્રકારોથી ભુલો પડતો હતો એ જાણવાનું આપણી પાસે ઘણું સાધન નથી. આલ્ફ્રેડ અને યાકોબી એ વિદ્વાનોએ આ બાબત કેટલીક ચર્ચા કરી છે, પણ તેમની આધારભૂત સામગ્રી અધૂરી હોવાથી, તેમના નિર્ણયો વિશ્વસનીય નથી. હુમચંદ ગુજરાતના હતા પણ તેમણે રચેલા અપભ્રંશ વ્યાકરણને ‘ગુજરાત અપભ્રંશ’ સાથે પ્રત્યક્ષપણે દર્શી લેવા દેવા નથી. કેમ કે પૂર્વાચાર્યો અને પૂર્વપ્રણાલીને અનુસરીને તેમણે બહુમાન્ય સાહિત્ય પ્રયુક્ત ધોરણસરના અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચેલું છે. બોલચાલની ભાષાના સદમ ભેદોનું અવલોકન કરી તેનું વ્યાકરણ રચવાનું વલણ આધુનિક છે. હુમચંદની અપભ્રંશમાં તત્કાલીન લોકબોલીની છાંટ આવી છે એ સાચું, પણ તે તદ્દત અગ્રણ્યપણે. અપભ્રંશ બોલચાલની ભાષાની નિકટ હોવાથી, તેમાં થતું જતું સદમ ક્રમિક રૂપાંતર તત્કાલીન લોકોની નજરે ચડે એ સંભવિત નથી.

મેં હમણાંજ કહ્યું કે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ પર તત્કાલીન લોકબોલીની છાંટ અજાણતા પડેલી છે. હેમચંદ્રીય અપભ્રંશમાંથી તારવી શકાતી ત્રણચાર વિગતો આપા પ્રભાવની ઘોતક છે. પ્રથમ તો એ કે તેમાં પાંચ સાત શબ્દો એવા મળે છે જેમાં સંયુક્ત વ્યંજનને એકવડો કરવાનું ને સાથે કેટલીક વાર પૂર્વનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ કરવાનું વલણ વ્યક્ત થાય છે. આગળ ઉપર આપણે તેણું કે આ વલણ લાક્ષણિક રીતે ગુજરાતી, હિંદી વગેરે અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓમાં પ્રયત્ન છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભૂમિકાનાં શબ્દોમાં ખેવડો વ્યંજન જળવાઈ રહે છે. ખીજું, હેમચંદ્રીય અપભ્રંશમાં એક વાર કરતું એવું વર્તમાન ફક્તનું રૂપ વપરાયેલું છે તે પણ સચક છે. આ કરતું શુદ્ધ અપભ્રંશ કરતું (કરન્તઙ) અને અર્વાચીન કરતો, કરતા વચ્ચેની કડી જેવું છે. ત્રીજું, અને જે વાત પર ખાસ લક્ષ આપવાનું છે તે આ છે કે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશમાં પ્રથમા એકવચનમાં ઢોલ્લા અને ઢોલ્લુ એમ આકારાન્ત તેમજ ઉકારાન્ત બંને પ્રકારનાં રૂપો મળે છે. હવે અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓના વિસ્તારિત અકારાન્ત અંગોનું પ્રથમા એકવચનનું રૂપ આકારાન્ત થાય છે કે ઉકારાન્ત તેને આધારે બે જૂથ પાડી શકાય છે. જેમ કે હિંદી ઘોઘા, ગુજરાતી ઘોઘો. આ રીતે હેમચંદ્રીય અપભ્રંશના સમયથી જ એટલે કે ૧૨ મી સદીથી જ આ રીતના ભિન્નભિન્ન વિદ્વાસનાં ખીજ વવાઈ ચૂક્યાં હોવાનું આપણે ચોક્કસપણે કહી શકીએ.

ગુજરાતીની પૂર્વભૂમિકા—કહો કે જનની—લેખે અપભ્રંશનાં ઉદ્ભવ, વિકાસ અને સ્વરૂપનો સહેજ વિસ્તારથી પરિચય આપવો પ્રાપ્ત થયો. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અપભ્રંશની ગુજરાતી, હિંદી જેવી અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓ સાથે આંતરિક નિકટતા હોવા છતાં બાહ્ય દેહે એ એક માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભાષા જ છે, જ્યારે ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાની ભાષાઓ છે. એટલે ગુજરાતીના ઉદ્ભવનો વિચાર કરતાં અર્વાચીન ભૂમિકાને માધ્યમિક ભૂમિકાથી જુદી પાડતા મુખ્ય લક્ષણો ક્યાં ક્યાં છે તે આપણે તપાસી જવું પડશે.

અર્વાચીન ભૂમિકાનું તરત જ ધ્યાન ખેંચે તેવું એક લક્ષણ તે પૂર્વભૂમિકાના સંયુક્ત વ્યંજનોના પરિવર્તનને લગતું છે. સંસ્કૃત ભૂમિકાના સંયુક્ત વ્યંજનો, માધ્યમિક ભૂમિકામાં આવતાં સાર્થ પામીને, પણ સંયુક્ત રૂપે જ જળવાઈ રહે છે. સં. કર્મ નું પ્રાકૃત માં કર્મ થાય છે. અપભ્રંશમાં પણ કર્મ જ રહે છે. પણ અર્વાચીન ભૂમિકામાં એ ખેવડા વ્યંજનોમાં ફેરફાર થાય છે. કેટલાક અપવાદો બાદ કરતાં, પૂર્વભૂમિકાના ખેવડા વ્યંજનો અર્વાચીન ભૂમિકામાં એકવડા

બને છે, અને તેમની પૂર્વના હંસ્વસ્વર સ્વરભાર પ્રતિકૂળ ન હોય તો દીર્ઘ થાય છે સંયુક્ત વ્યંજનોમા પૂર્વાવયવ તરીકે અનુનાસિક વ્યંજન હોય તો, આગળે હંસ્વ સ્વર દીર્ઘ થવાની સાથે સાનુનાસિક પણ બને છે કમ્મ નુ અર્વાચીન ભૂમિગામા કામ થાય છે, અને પચ્ચ નુ પાચ અર્વાચીન ભૂમિગાનું આ એક આગવું લક્ષણ છે.

૭. અર્વાચીન ભૂમિગાનુ બીજું લક્ષણ છે ભાષાનધારણની વ્યસ્તતા પ્રાકૃતમા અને ધણે અરે અપભ્રંશમા પણ નામ અને આખ્યાતના રૂપો પ્રત્યયો લગાડીને સિદ્ધ કરવામા આવે છે, અને અગ અને પ્રત્યય એ બીજા સાથે મળી જતા એકરૂપતા ધરાવતો એક શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે આને બદલે અર્વાચીન ભૂમિગામા વિભક્તિ અર્થોને સચવવા માટે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવતા શબ્દોનો અભ્યુદયની જગાએ ઉપયોગ થાય છે અને એ અનુગો જેમને લગાડી શકાય તેવું એક સામાન્ય રૂપ (એ નીક ફોર્મ oblique form) અસ્તિત્વમા આવ્યું છે, જનારે કાળના ભેદો વ્યક્ત કરવા માટે સહાયકારક ક્રિયાપદો પ્રચલિત થયા છે એ ગીતે અર્વાચીન ભૂમિગામા સમસ્ત દશમાથી પસાર થઈને વ્યસ્ત બનવાનું ઉત્કટ વનણ ધણે ભાગે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

૧. આ પગી અસાતમૂળના પુષ્કળ શબ્દોનો વપરાશ એ અર્વાચીન ભૂમિગાનુ ત્રીજું લક્ષણ ગણાવી સહાય આવા શબ્દોને પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ દેશ્ય નામ આપેલું છે દેશ્ય એટલે જે શબ્દો પ્રાકૃતમા પ્રવર્તતા સામાન્ય ધ્વનિવનણોને આધારે સિદ્ધ ન થયા હોય, જે શબ્દોનું પૂર્વરૂપ સંસ્કૃતમા કે તેની પૂર્વભૂમિગામા ન જળવાઈ રહ્યું હોય, જે શબ્દો દ્રાવિડી વગેરે ભારતની આર્યેતર ભાષામાથી અથવા તો ભારત બહારની પરદેશી જાતિઓની ભાષામાથી આવ્યા હોય તે બધા દેશ્ય અરે પ્રાકૃત ક્રતા અપભ્રંશમા વધારે પ્રમાણમા છે, પણ અર્વાચીન ભૂમિગામા તો તેનું પ્રમાણ ક્યાંય વધી જાય છે,

આ દેશ્ય અશની સાથેસાથ પ્રાસર ગી અને રવાનુમરી શબ્દોની પ્રચુરતાને અને સ્વરભારના પરિવર્તનને પણ અર્વાચીન ભૂમિગામી એક લાક્ષણિકતા લેખે ગણાવી શકાય.

આ બધી જોગી જે ભાષા પાર કરે તે અર્વાચીન ભૂમિગામી હરે પ્રાચીન ગુજરાતીની આરબની કૃતિઓ વજ્રસેનસચિદ્ર મરતશ્વર-વાહુવલિ-ધોર (ઈ સ ૧૧૮૯ લગભગ) શાલિભદ્રકૃત મરતેશ્વર-વાહુવલિરાસ (ઈ સ

૧ શોધ-પત્રિકા, માર્ચ, ૧૯૫૨, ૧૪૧-૧૪૭ (પ્રાચીન રાજસ્થાની કી એક મહત્વપૂર્ણ કૃતિ)માં શ્રી ભ વરલાલ નાહરા દ્વારા પ્રગટ

૧૧૮૫), ધર્મકૃત જવુસામિચરિત્ર (ઈ. સ. ૧૨૧૦) અને વિજયસેનચરિત્ર (ઈ. સ. ૧૨૩૦ આસપાસ) છે. આ કૃતિઓની ભાષા ઉપરની કસોટીએ અર્વાચીન ભૂમિકાની જણાય છે. કવચિત નવમી દસમી સદીની અપભ્રંશમાં પણ કેઈ કેઈ શબ્દમા એવડા વ્યંજનને એકવડો કરવાનું ને તેની પૂર્વેના ડસન સ્વરને દીધું કરવાનું વલણ એવા મળે છે. પણ ત્યાં આ વલણ પુરુષ શબ્દમાં એવા મળે છે, ન્યારે ઉપયુક્ત કૃતિઓમાં તે વ્યાપકપણે અને દૃઢમૂળ થયેલું જોઈ શકાય છે. તેવી જ રીતે અનુગોનો વપરાશ અપભ્રંશ ભૂમિકાથી જ શરૂ થઈ ગયો છે, પણ પ્રાચીન ગુજરાતીની ઉપર ગાણવેલી કૃતિઓમાં તેમના ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં અને લાક્ષણિક રૂપે થયો છે. આમ પ્રાચીન ગુજરાતી બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તે સાર્વજનિકભાષા તરીકે વપરાતી થઈ ગઈ હતી. ઉપરાંત આપણે ઉપર જોયું કે હિમચંદ્રીય અપભ્રંશને પણ અર્વાચીનતાનો પાસ લાગેલો છે. એ લક્ષમાં લેતા બોલચાલના વ્યવહારમાં બારમી સદીના આરંભથી કે તે પહેલા પચીસ પચાસ વરસથી અર્વાચીન ભૂમિકા અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ ગણાય.

આ ધસિયી બારમી સદીનો આરંભ એ ગુજરાતીના ઉદ્ભવ માટે આપેલી સમયમર્યાદા અભ્યાસદષ્ટિએ જ સાચી ગણાય. બાકી તે ભાષામાં અવિરતપણે પરિવર્તન થયા કરતું હોય છે. તેની ગતિ પ્રમાણમાં ધીમી અને સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ અને ક્રમિક હોવાથી એ પરિવર્તન તત્કાલીન નજરે ચડતું નથી. ભાષા બોલનાર લોકોને તે પોતાની ભાષા સદાને માટે એક રૂપે જ બોલાતી હોવાનો શ્રમ રહે છે. ઉચ્ચારણમાં પડતો જતો સૂક્ષ્મ ફરક, શબ્દોની ધીમે ધીમે બદલાતી જતી અર્થબોધા, પ્રચલિત શબ્દોનો વપરાશલોપ અને નવતર શબ્દોનો પ્રચાર, પ્રયોગોની ચડતીપડતી—આ પરિવર્તનોનો પેટાળમાં વહેતો પ્રવાહ ભાષા બોલનારના લક્ષની બહાર જ રહે છે. પણ પોણોસો કે સો વરસના અંતરે રહેલા એ ભાષાનમૂળ તપાસતાં થયેલું પરિવર્તન આપણે તરત પકડી શકીએ છીએ. જેમ આપણી આખ સામે સતત રહેતા માણસમાં થતો ફેરફાર આપણે ઢળી શકતા નથી, પણ દસપંદર વરસને અંતરે એટલી એક વ્યક્તિને જોતાં તેનામાં થયેલો ફેરફાર નરત જ દષ્ટિગોચર થાય છે, તેવું જ ભાષાનું છે. આમ હોવાથી કેઈ પણ ભાષાના ઇતિહાસમાં અમુક ચોક્કસ સમયે આગલી ભૂમિકા પૂરી થઈ ને નવી ભૂમિકા શરૂ થઈ એમ કહી પણ ન કહી શકાય. પણ ભાષામાં થતા પરિવર્તનની ગતિ એકધારી નથી હોતી. ઐતિહાસિક કારણોને લઈને અમુક એક ગાળામાં ભાષામાં પ્રમાણમાં થોડા ફેરફાર થતા હોય છે, તે બીજા સમયનો ગાળો એવા હોય છે, જેમાં ભાષાના વિવિધ

અંગોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં પલટો આવે છે. જ્યારે પરિવર્તનનાં સંખ્યાબંધ વલણો અમુક સમયના ગાળામાં અપેક્ષાએ સ્થિર થયેલા જોવામાં આવે ત્યારે ભાષાની નવી ભૂમિકા સિદ્ધ થઈ એમ કહી શકાય. નવી ભૂમિકાની તુલનામાં આગલી ભૂમિકાના અનેક લક્ષણોની કાયાપલટ થઈ ગયેલી દેખાય છે. અને એક ભૂમિકા પૂરી થાય અને બીજી ભૂમિકા સિદ્ધ થાય તે વચ્ચે હંમેશાં સંક્રાન્તિનો ગાળો સ્વીકારવાનો હોય છે, જેમાં ક્રિટલીક બાજતમાં આગલી ભૂમિકાનાં વલણો અને પાછલી ભૂમિકાનાં વલણો સાથેસાથ પ્રવર્તતાં હોય છે. એ દૃષ્ટિએ ઇસવી અગીઆરમી સદી લગભગથી ઉત્તર ગુજરાત અને મારવાડના પ્રદેશની ખોલચાલની ભાષામાં અર્વાચીન વલણો પ્રગળ થયાં હોવાનું અને ઇસવી બારમી સદીમાં તે વલણો સ્થિર થયા હોવાનું આપણે માનીશું તો તે સમુક્તિ કે ગણાશે.

આપણી પાસે પ્રાચીન ગુજરાતીની ઠેક બારમી સદી લગભગની કૃતિઓ હોવાથી આપણે ગુજરાતીના ઉદ્ભવનો સમય કાંઈક ચોક્કસાઈ સાથે દર્શાવી શક્યા. ઉત્તર ભારતની બીજી અર્વાચીન ભૂમિકાની ભાષાઓનું સાહિત્ય આટલું વહેલું નથી મળતું, કેમ કે સાહિત્યભાષા તરીકે રૂઢ થયેલી ભાષાને બદલે ખોલચાલની ભાષા સાહિત્યરચના માટે વપરાય તેવું અસાધારણ સંજોગોમાં જ બને. અપભ્રંશ જેની સદીઓથી પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષાની તુલનામાં ખોલચાલની ભાષા ગ્રામ્ય ગણાય, અને તેમાં સાહિત્ય રચવાનું કોઈની રૂપનામાં પણ ન આવે. પણ અપભ્રંશમાં ક્રમેક્રમે ‘ગ્રામ્ય’ તત્વોનું ભરણ થતું ગયું, એટલે શિષ્ટ અપભ્રંશની સાથેસાથ આ ‘ગ્રામ્ય’ તત્વોવાળો—એટલે કે ખોલચાલની ભાષાની સેળમેળવાળો ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ પણ સાહિત્યરચના માટે વપરાતો થયો. ઉપરાંત ગુજરાતના જૈનો (અને ખૈરો)માં પહેલેથી જ સામાન્ય જનતાની ભાષામાં સાહિત્ય રચવાનો પ્રઘાત હોવાથી તેમણે અપભ્રંશની થોડીક છાંટવાળી લોકબોલીમાં જ સાહિત્ય રચવા માંડ્યું. પ્રાચીનતમ ગુજરાતી કૃતિઓ જૈન લેખકોની છે તેનું એક કારણ આ છે.

અહીં મારું વક્તવ્ય પૂરું થાય છે. સંશોધન, અભ્યાસ અને મનન માગી લે તેવા સાહિત્ય તરફ જ્યારે આપણે ત્યાં સર્વત્ર વધતોઓછો અનાદર કે ઉપેક્ષા પ્રવર્તી રહ્યાં છે, ત્યારે જ્ઞાનપ્રસારક ‘મંડળી’ જેવી સંસ્થા પોતાની પરંપરા બળવી રાખીને એવા વિષયોને લગતાં ભાષણો થોડા અભ્યાસને ઉત્તેજન આપી રહી છે ઘણું પ્રશંસાપાત્ર છે.

✱

સંયુક્ત વ્યંજનના ઋજુભાવનો પ્રાચીનતમ પુરાવો

ગુજરાતી, પશ્ચિમ રાજસ્થાની, હિંદી, મરાઠી વગેરે જેવી કેટલીક અર્વા. ભારતીય-આર્ય ભાષાઓનું તેમની અપભ્રંશકાલીન પૂર્વ ભૂમિકાથી તેમને નોખી તારવનારું એક આગણુ લક્ષણ એ કે આ ભાષાઓમાં આગલી ભૂમિકાનો સ્વરમધ્યગત સંયુક્ત વ્યંજન અમુક શરતોને અનુસરીને ઋજુભાવ પામે છે ને ધણુખરું એવા વ્યંજનની પૂર્વે રહેલા સ્વર મળે હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બને છે. આ લાક્ષણિકતા ગુજરાતી પૂરતી પહેલવહેલી ક્યારે દેખા દે છે એ બાબતની તપાસ કરતાં ટનરે આ વલણ ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસમાં પ્રચારમાં આવ્યું હોવાનો મત દર્શાવેલો. નરસિંહરાવે તેમના વિદ્વસન-વ્યાખ્યાનોના બીજા ગ્રંથના સોળમા પૃષ્ઠ પર આ વિષયની ચર્ચા કરી ટનરે આપેલી સમય-મર્યાદાથી પચીસેક વરસ પછી એ ઋજુભાવનું વલણ ગુજરાતીમાં વિકસવા લાગ્યું હોવાનું જણાવ્યું છે*. પણ હવે તો બારમી સદીના મધ્યની—એટલે અઘાવધિ ઉપલબ્ધ જૂની ગુજરાતી સાહિત્ય કૃતિઓમાં પ્રાચીનન—વજસેનચરિત્ર ઉત્તરેશ્વર-બાહુબલિધાર આપણી પાસે છે, અને તેમાં સયોગના ઋજુભાવનું વલણ આપણને અસંદિગ્ધ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. એટલે બારમી સદીના પૂર્વાર્ધ પછીથી એ ઘસણે તત્કાલીન ‘ગુજરાતીઓ’ની બોલીમાં વિકાસ-વિસ્તાર સાધવાનો આરંભ કરી દીધો હોવાનો મત સાધાર સ્થાપિત થયો ગણાય.

પણ થોડાક સમય પર પ્રકાશિત થયેલા એક સંસ્કૃત કથાગ્રંથમાં મળતાં એક વિકલ્પ શબ્દને આધારે આ મર્યાદા બસોએક સાલ હજી પણ આગળ ઠેલી શકાય એવું કાંઈક લાગે છે. આ. ને. ઉપાધ્યે સંપાદિત હરિષેણાચાર્યકૃત બૃહત્કથાકોશ વિસ્તૃત ને સંશોધનસમૃદ્ધ પ્રવેશક સાથે સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળાના સત્તરમા ગ્રંથાંક તરીકે પ્રકાશિત થયેલા છે. પૃ. ૮૪-૧૧૨ પર કથાકોશમાં પ્રયુક્ત સંસ્કૃત ભાષાની લાક્ષણિકતાઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જૈન ગ્રંથકોશને હાથે મધ્યયુગમાં રચાયેલી ધણીયે સંસ્કૃત સાહિત્યકૃતિઓની ભાષા પ્રાકૃતના તેમજ તત્કાલીન લોકબોલીઓના ગાઢ પાશવળી છે, અને આથી વિદ્વાનોએ તેને જૈન સંસ્કૃત એવી વિચિષ્ટ સંજ્ઞા આપી છે. કથાકોશની ભાષામાં મળતાં

* ગુજરાતી લેન્ડમેન્સ એન્ડ ક્ષીટરેચર, ૧૧, પા. ૩૬૧-૨ પર નરસિંહરાવ આ વલણ ઠંઠ પાણિનીના સમય પહેલાંથી બીજા રૂપે અસ્તિત્વમાં હોવાનું કહે છે, પણ તેમાં તેમણે લિન્ગ-લિન્ગ સ્વરૂપનાં બે ત્રણ ભવિષ્યલક્ષણો વચ્ચે ગરબડ કરી નાખી છે, અને નીચે અર્થેલો શબ્દ તો ચોખ્ખો ‘અર્વાચીન’ છે.

આવા જૈન સંસ્કૃતનાં (એટલે કે પ્રાકૃત અને લોકબોલીઓની અસરવાળાં) શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો વગેરેની વિગતી નોંધ ઉપાધ્યેએ પ્રવેશના ઉપર્યુક્ત વિભાગમાં આપી છે. આમાં એક વર્ગ એવા શબ્દોના છે જેમાં પ્રાકૃત કે લોકબોલીના અમુક શબ્દના ધટક ધ્વનિએકને, જે ધ્વનિવલ્લોને વશવર્તી સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતાદિ ભૂમિકામાં તે આવ્યા તે વલ્લોને આધારે બિલકા બદલી, તે શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉ. ત. પ્રાકૃત પાળહા કે વિસ્તારિત પાળહિયા શબ્દ ‘પગરખા’ના અર્થમાં બાળીતો છે ને તે સંસ્કૃત (૪) પાનહ (સ્ત્રી.) પરથી આવ્યો છે. પણ પાળહિયાની આ વ્યુત્પત્તિ પ્રત્યે દુર્લભ યતાં, ને મૂળનો પ્રા-પ્રાકૃતમાં પા-તરીકે, -ન્-એ-ન્-તરીકે ને-તા-એ-આ-તરીકે, આવતો હોવાના નિયમને આધારે ‘પાછે પગલે’ ચાલીને પાળહિયાના સંસ્કૃત મૂળ તરીકે પ્રાળહિયા (લૌકિક વ્યુત્પત્તિને આધારે ‘પ્રાણ માટે હિતકર !’) શબ્દ ધડી કાઢવામાં આવ્યો, જે કથાકોશમાં ‘ઉપાનહ’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. આ પ્રકારની પ્રતિધાતર (બેક-ફોર્મેશન, back-formation) ની પ્રક્રિયાને અવલમીને સધાયેલા કથાકોશના શબ્દોમાં એક ખાસ ધ્યાનપાત્ર શબ્દ છે માત્સલિકા (કથાનક ૧૦૬, શ્લોક ૭૮—વૃષ્ણ માત્સલિકા મૂમૌ પતિતાસ્તજ્જદાન્તરાત્. “તેની જાદની અંદરથી માછલીઓ, બોય પર પડેલી જોઈને—”). ગુજ. શબ્દ માછલી સાથે સરખાવતાવેંત રૂપે ધરે કે માત્સલિકા પ્રતિધાતનું જ એક ઉદાહરણ છે. સંસ્કૃત મત્સ્ય-પ્રાકૃતમાં મચ્છ-રૂપે આવે છે. પછી અઘલ-, પગલ-વગેરેની જેમ સ્વાર્થિક-લ-ભળતાં થાય *મચ્છલ-, ને વિસ્તારિત સ્ત્રીલિંગ *મચ્છલિયા. હવે, કથાકોશનો માત્સલિકા શબ્દ આ *મચ્છલિયા પરથી ન ધડી શકાય, કારણ *મચ્છલિયા પરથી મત્સલિકા જ પ્રતિધાતર દ્વારા મળે, માત્સલિકા નહીં. માત્સલિકાની જેમ, તેના પાયામાં રહેલા શબ્દમાં પણ મા-હોવા જોઈએ અને આ મા-મચ્છલિયાના મચ્છ-અંશનું સંયોગ-ઋણત્વ ને પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વના વલ્લુને આધારે માછ-થાય ભારે જ આવી શકે. સંસ્કૃત-ત્સ-નો પ્રાકૃતમાં -ચ્છ-(વત્સ-વચ્છ-વગેરે) થતો હોવાથી પ્રતિધાતરમાં માછલી કે માછલિયાના -છ-ને સ્થાને -ત્સ-મૂકતા માત્સલિકા શબ્દ બને. આમ માત્સલિકાના આધાર-શબ્દ તરીકે માછલી કે માછલિયા સિદ્ધ યતાં, માછ-અંશમાં મૂત્ત યતું ઋણભાવ ને પૂર્વદીર્ઘતાનું વલ્લુ કથાકોશકાર હરિષેણના સમયની લોકભાષામાં સક્રિય હતું એ અનુમાન સહજ બને છે. હરિષેણ ધણુ કરીને વડવાણુનો રહેવાસી હતો અને તેણે કથાકોશની રચના ૯૩૧-૩૨ માં કરેલી. આથી દસમી સદીના

આરંભની “ગુજરાત”ની લોકબોલીમાં પૂર્વસ્વરના દીર્ઘાક્ષર સાથે સંયુક્ત વ્યંજનના ઋણભાવનું વલણ જણાતું હતું એમ ક્ષિત થાય.

છેવટમાં એક આડવાતની નોંધ લઈ લઈએ કે અર્વા. ગુજ. શબ્દ માછલીના અંત્યાંશમાં રહેલા—લ્—મૂળ તરીકે—સ્લ્—ની અપેક્ષા રાખે છે, કારણ મૂળનો—સ્લ્—જ અર્વા. ગુજ. માં—લ્—તરીકે આવી શકે, મૂળના—લ્—નો તો અર્વા. ગુજ.માં—લ્—થાય. એટલે માત્સલિકાના મૂળમાં રહેલા લૌકિક શબ્દ એકવચ્ચ લઙ્કારવાળો હોવાથી અર્વા. ગુજ. માછલીના સીધા પૂર્વજ તરીકે તે ન હોઈ શકે, ન્યારે મરાઠી માસલીનો લઙ્કાર તેને માત્સલિકાના આધારભૂત શબ્દની વધારે નિકટમાં મૂકી દે છે.

✱

અંગ્રેજી પ્રભાવ ?

અર્વાચીન ગુજરાતી પરની અંગ્રેજીની અસર વિશે વિચાર કરતા અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભૂમિકાઓને લક્ષમાં લીધા વિના આગળ જરા પણ ન વધાય. કારણ, જે કેટલાક પ્રયોગો અંગ્રેજીની અસર તળે આપણી ભાષામાં પ્રચલિત થયા હોવાનું સ્પષ્ટવત્તા આપણે લલચાઈએ, તે પ્રયોગો અંગ્રેજીનો સંપર્ક થયો તે પહેલા જ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતા કે કેમ તે પૂર્વભૂમિકાઓ તપાસ્યા વિના ન જાણી શકાય અને ત્યાંસુધી એ પ્રયોગો મૌલિક છે કે લીધેલા તેનો ચોક્કસ નિર્ણય ન થઈ શકે. ઉદાહરણ લેએ, આ વિષયમાં કસાયેલી એક સૂચનાત્મક નોંધને^૧ આપણે તપાસીએ.

ક એ વિવાદમાં હું ન જિતું (જ. ૨) એવા શક્યાર્થ જેવા પ્રયોગને અંગ્રેજી 'I would not enter' જેવાની અસરનું પરિણામ ગણી વિદેશી ઝૂંવાનું મન થાય; પણ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભમાંથી નીચેના પ્રાચીન ગુજરાતી ઉદાહરણ જુઓ:

૧. પાપ લાગઈ તેહ બાણી હું ન કરઉં (પ. ૯૭, પં. ૧૧ ઇ. સ. ૧૪૦૧-૧૪૮૩).

૨. એક એટલો આપણાઈ હાથિં લાલું-પાલું ઇસી ઇચ્છા ઊપની (પ. ૭૪, પં. ૧૪-૧૫, ઇ. સ. ૧૪૦૧-૧૪૪૩).

૩. ચાલુ ભાષામાં સાદા ભવિષ્યના નગર (હું લઈશ-હું નહીં લઉં)માં આજ પ્રયોગ સામાન્યપણે વપરાય છે. અર્થ જુદો છે પણ, બંનેનું (હું ન લઉં, હું નહીં લઉં) મૂળ એક છે. પ્રાચીન ભૂમિકામાં આ પ્રયોગ પણ જાણીતા છે: હવઈ કાઈ મોટઉં રાજ્ય છાંડી દીક્ષા નહીં લિઈ (પ. ૧૧૧, પ. ૫, ઇ. સ. ૧૪૦૧-૧૪૪૩).

૪. સંશયાર્થમાં આવાં રૂપો પ્રાચીન ગુજરાતીમાં સામાન્ય પ્રચારમાં હતાં, અને મૂળે વર્તમાનના અર્થમાંથી સંશયાર્થમાં વિકસિત થઈ આવા રૂપો અનિશ્ચિતતાની અર્થઝાયાના એક વાર ઘોતક બન્યા એટલે તેમાંથી ઉપર દર્શો તેવા શક્યાર્થ કે વિધ્યર્થ જેવા ભાવ વિકસવો એ બહુ સ્વાભાવિક છે, અને ઘણી ભાષાઓમાં આવો વિકાસ થયેલો છે.

૧. અમ્યા ડોલરરાય માકડે ('ભાષા', વાણી, માગશીર્, ૨૦૦૪) કેટલાક ગુજરાતી પ્રયોગો અંગ્રેજીની અસર નીચે આપણે ત્યાં પ્રચારમાં આવ્યા હોવાનું સ્પષ્ટવત્તા તેની ચર્ચાએ લખાયેલી આ નોંધ સહેજ ફેરફાર સાથે અહીં આપી છે. 'પૂર્વપક્ષ' વરીકે લખેલાં ટાંચેલાં શ્રી. મહિંડના ઉક્ત લેખમાંથી છે. બહુમતીમાં નોંધ વરીકે લખાયાથી આમાં એકાદ હાથમાં આવ્યું તે સાધનનો જ ઉપયોગ કરેલો છે. ટેસ્ટોટોરીમાંથી વિશેષ સામગ્રી પૂરી મળશે.

જ. મારા જોવામાં કોઈ દોષ નહોતો (ગ. ૨.) એવા પ્રયોગોમાં સામાન્ય રૂઢત (જોવા) નામ તરીકે વપરાય છે તે પણ શુદ્ધ ગુજરાતી છે. એક ટાંચણ આપું છું :

છાંડવાઈ વાત આવી તઉ એકઈ વારઈ કાંઈ છાંડઈ (પૃ. ૧૧૪, પં. ૧૫-૧૬, ઈ. સ. ૧૪૦૧-૧૪૪૩). પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભમાં ઔક્તિક પ્રકરણમાં આ પ્રકરનાં ધણાં ઉદાહરણો છે.

ગ. દરેક નવયુવક અને યુવતી મારા દાખલાથી ચેતે અને સમજે-આવામાં ચેતે ને સમજે ને ક્રિયાસ્થિતિના વિધિવોતક લાવના વાહક છે, તે પણ અંગ્રેજી પ્રભાવનું પરિણામ માનવું આવશ્યક બનતું નથી. ઉપર કં. માં કહ્યું છે તેમ આવો અર્થવિકાસ ભાષામાં સ્વતંત્રપણે જ થાય છે. વળી પ્રાચીન ગુજરાતીમાં વર્તમાન પહેલાં પુરુષ બહુવચનમાં વપરાતા મૂળે વિધિવોતક રૂપના નનર્થ પ્રયોગો (યોગીનું અનં ન ખાઈયે) પરથી અન્ય પુરુષોમાં પણ એવા પ્રયોગો પ્રચલિત થયા હોવાનું સમજી શકાય.

ઘ. સંકેતાર્થમાં અપૂર્ણ જૂતકાળ (તે બોલતો હોત), પૂર્ણ જૂતકાળ (તે બોલ્યો હોત) કે અભૂતાર્થક જૂતકાળ (તે બોલનાર હતો કે તે બોલવાનો હતો) માટે પણ આપણે અંગ્રેજીનાં આભારી નથી. અંગ્રેજીના સંપર્ક પહેલાં વર્ણોથી એવા પ્રયોગ આપણી ભાષામાં સ્વતંત્રપણે પ્રચલિત થઈ ચૂક્યા હતા. એ નાચેનાં જોવાં ઉદાહરણો ખતાવી આપે છે.

૧. સ્વામી! તું ધન્ય જિણિ તઈ હું જિગારિહિ, નહીં તુ તલારે હુંતુ મારિઉ (પૃ. ૧૪૦, પં. ૧૫-૧૬; ઈ. સ. ૧૪૨૨).

૨. કરત, જાએત, હુંત, લહત, પ્રામત (પૃ. ૭૬, પં. ૭).

૩. કરણહાર વગેરે પ્રા. ગુજ. માં ખૂબ વપરાયેલાં છે, અને મરાઠી (કરણાર), અવધી (કરણિહાર) વગેરે સૂચવે છે કે એ સામાન્ય વારસાનાં હતાં.

ઙ. છતું, હુંતઉ વગેરેના પ્રયોગથી સિદ્ધ થતાં સંયુક્ત કાળો પ્રાચીન ગુજરાતીમાં લાક્ષણિકપણે વિકસેલા હતા.

ચ. શ્રીનેમિં મુખિઈ સ્વરૂપ જાણી, એક બેટઓ આપણાઈ હાથિં લાહું-પાહું ઈસી ઈજા જીપજ (પૃ. ૭૪, પં. ૧૪-૧૫). એવા વાક્યોમાંનો પ્રયોગ જોતાં, આપણા નિઃશબ્દ આકારો કયાં શરૂ થાય છે તે જાણવું પડેલે તે પણ અઘરું પડત, એમાં રહેલા વિસિદ્ધ પ્રયોગ પણ આપણે અંગ્રેજીમાંથી લીધો હોય એવી માન્યતાને નિરાધાર કરાવે છે.

ધ્વનિવિચાર

૧-વ્યંજનનાશ* ?

ભાષાશાસ્ત્ર એક કૃત ને ગહન શાસ્ત્ર હોવાનો જે ખોટોસાચો ખ્યાલ પ્રચલિત થયો છે તેનું એક કારણ એ શાસ્ત્ર વધારે પડતું અતંત્ર કે સ્વચ્છંદી હોવાની માન્યતા છે. બીજા શાસ્ત્રોમાં જે નિયમબદ્ધ ચોક્કસાર્થ દેખાય છે તેનો અહીં ધણાને અભાવ લાગે છે. અને આપણે હાનું ભાષાશાસ્ત્રીય સાહિત્ય ભેટાં આ પ્રકારની માન્યતા કેમ બંધાઈ એ સહજમાં સમજાય એવું છે. આપણા અસારસુધીના એ વિષયને લગતા સાહિત્યની એક પ્રમુખ ખામી પ્રતિપાદન-પદ્ધતિની છે. શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ને સંશોધનમાં પ્રતિપાદન-પદ્ધતિ ખૂબ જ અગત્ય ધરાવે છે. નિરીક્ષણાદિને આધારે ભેગી કરેલી સામગ્રીનાં વર્ગીકરણ અને આંતરિક સંબંધનાની નિર્દોષતા પર જ સર્વસ્પર્શી અંતિમ નિયમો ને સિદ્ધાંતોના સ્વરૂપનો તેમ જ તેમના મૂલ્યનો આધાર રહેલો છે. વર્ગીકરણ અને તારવણીમાં સ્વીકૃત પદ્ધતિ સામાન્ય નિયમોના સ્વરૂપનિર્ણયમાં અને પરિણામે હકીકતોની સાચી સમજમાં સૌથી મોટો ભાગ ભજવે છે. સૌ શાસ્ત્રોને લાગુ પડતી આ વાત ભાષાશાસ્ત્ર માટે સ્વિશેષ મહત્વની છે કારણ કે અહીં ઝીણીમોટી પારાવાર વિગતો સાથે કામ કરવાનું હોવાથી ભાષાસામગ્રીના વર્ગીકરણ ને ગોઠવણી જીવિત રીતે ન થતાં તેમાં કંઈ ક્યારા રહી જાય તેો સામાન્ય નિયમની તારવણીના માર્ગમાં અનેક અપવાદો કાંટાની જેમ ફૂટી નીકળે અને આથી વસ્તુસ્થિતિને ખૂબ કચળા ચિત્ર પર જ્યાં ને ત્યાં કાઢાડપકા દેખા દે. પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ પ્રાકૃત ભાષાસામગ્રીનું જે રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમાં આવી કેટલીક કચાશ દેખાય છે, ને તેવું જ હેમચંદ્રપ્રચિત અપભ્રંશનું છે. ગુજરાતીના અભ્યાસની દિશામાં થયેલા પ્રયત્નોમાં અભ્યાસ પ્રારંભદશામાં હોવાને લીધે આવી ક્ષતિઓ વધારે પ્રમાણમાં જણાય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં આપણે નરસિંહરાવનાં વીલ્સન ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમાંથી ચોધા વ્યાખ્યાનનાં તેરમા ઉત્સર્ગ* વ્યંજનનાશ નો આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરશું.^૧

*પ્રતિપાદનપદ્ધતિ પુરાણી-કાંઈકે અનાલોચકે, 'અન્કોટીકલ' uncritical હોવાને લીધે, કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતો દુર્લભ હોવાને લીધે, આ વિષયનો અભ્યાસ ઘણી દિશાઓમાં આગળ વધ્યો હોવાને લીધે અને નવતર સામગ્રી ઉપલબ્ધ બની હોવાને લીધે, ગુજરાતી લેહરેજ એક લીટરેચરમાં ગુજરાતીના ભાષાશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાને નરસિંહરાવે કરેલો સમર્થ પ્રયત્ન અનેક રીતે અને અનેક દૃષ્ટિએ કાળગ્રસ્ત બની ગયો છે. કેટલીક બાબતોમાં તેની શક્તિ કે પૂર્તિ કરવાની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરવા ધારેલી લેખનમાળાનો આ પહેલો લેખ 'ઈત્યોનો મૂર્ધન્યલાવા!', 'સ્વરમધ્યગત-મૂ-' અને 'રકાર-પ્રસેપ' એ પછી તૈયાર કર્યા હતા.

૧. નરસિંહરાવ, ઉક્ત ગ્રંથ, ૧, ૩૭૮-૨૮૫.

અભ્યાસની પદ્ધતિ વધારે ચોક્કસ અને ગ્રીણવટભરી બનતા જેમ હેમચંદ્રનું સ્વરાજા સ્વરા પ્રાયોગ્મસે એ વિધાન ખૂબ જ સ્થૂળરેખ બની જાય છે, તે પ્રમાણે જ આ 'વ્યજન-નારા'નું છે વ્યજનો ખાસ પ્રયોજન વિના વધારે પડતી ઊગ્રભિદ કરે એ સ્વાભાવિકપણે જ ચોક્કસવારી વાત ગણાય, કારણ આથી 'સાજ'ના આત્મા 'સાસન'—નિયમબદ્ધતા—પર સીધા ધા પડે છે બાપાસાસની થિયરી આવી ઘટનાથી અબજ છે. એટલે અહીં એ બતાવવા પ્રયાસ થોડો છે કે 'વ્યજનનારા'ના આ દોઢેડ કોડી દાખલાઓમાંથી કેટલાક કોઈ જાણીતા સામાન્ય નિયમને આધારે તો કેટલાક જુદી જ રીતે વ્યુત્પાદ હોઈ તેમને સમજાવવા માટે કોઈ અસાધારણ પ્રક્રિયાની કલ્પના કરવાની જરૂર રહેતી નથી, જ્યારે બીજા કેટલાકમાં વ્યજન—એટલે કે અક્ષર—હોવાથી એ ખરે પણ તે એક ધડાકે નહીં, બે ત્રણ ક્રમગ્રાપ્ત સાધારણ પ્રક્રિયાઓને વશવર્તીને. આવી રીતની સમજૂતી જેમને લાગુ નથી પડતી એવો પણ એક શેષભાગ રહે છે પણ બીજા દાખલાઓની સમજૂતીના પ્રકાશમાં આપણે કંઠી શકીએ કે આધારભૂત સામગ્રી વધારે પ્રમાણમાં બહાર આવતા ને સંશોધન વિસ્તૃત બનતા તે શેષચંદોની સખ્યા પણ વધુ ને વધુ નાની થતી જશે.

અહીં એક બે વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ખાલી તર્કને માટે ખૂબજ ઓછું સ્થાન છે. નિર્મૂલ તર્કમૂલક વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં બેચાર તુલ્યબળ વિકલ્પો સસવવા સમ્ય હોઈ, તેમાંથી કયો સાચો એનો નિર્ણય કરવાનું કોઈ સાધન ન હોવાથી તેમને સાસ્ત્રીય ગણતરીની બહાર રાખવી એ જ યોગ્ય છે બીજું, અમુક ધ્વનિવિકારની કલ્પના કરતા તેમનું સમર્થન વ્યાપકપણે પ્રચલિત ધ્વનિવલણો દ્વારા અને તેને ધ્વનિવલણોની સ્થળ-કાળની મર્યાદાઓને પૂરતી લક્ષમાં લઇને કરવું જોઈએ, ન છુટકે જ વિરલ ધ્વનિપરિવર્તનો કે ધ્વનિવ્યાપારોની સહાય લવી ઘટે આ વાત બધી

૨ નાસિહરાવે પોતે જ આ ઉત્સર્ગનું પ્રતિષાદન કરવાં રાજઆવમાં જ ૨૫૫૮ ક્ર્ષ્ણે છે કે એ ઉત્સર્ગ નીચે ચર્ચા શબ્દોમાં માત્ર વ્યજન નહીં પણ સરસર વ્યજન એટલે કે અક્ષરનો હોવા થાય છે પણ તેમના માનવા પ્રમાણે વ્યજનહોવા એ પ્રુખ્ય અને તેમાં રહેલા સ્વરનો—ઉચ્ચ સ્વરનો—હોવા એ વ્યજનહોવાનું એક અવ્યયી રૂપ હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રક્રિયાને તેમણે 'વ્યજન નારા' નામ આપેલું છે પણ આલો ભેદ પાઠવો એ કૃત્રિમ છે અને વિશિષ્ટ સ્વરનો નીચે જેવામાં આવતી આવી પ્રક્રિયા અક્ષરહોવા' તરીકે જ બાપાસાસમાં જાણીતી છે.

૩ નાસિહરાવ નીચે ચર્ચા શબ્દોમાં 'વ્યજનનારા' થયો હોવાની બાબતમાં સલાવનાડ આધુપાવણ પઠ પણ ઊંચું કરી ચક્રા તેનું એક કારણ એ કે આમાંથી ૨૮લાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ મુકાબલે પડી સ કુલ કે ૬૭ અસ્પષ્ટ રહેલી છે.

વ્યુત્પત્તિચર્યાને લાગુ પડે છે, અને આ વિષયના દરેક અભ્યાસાર્થીને માટે મુદ્રાલેખ જેવી છે.

‘વ્યંજનનાશ’નાં આ ઉદાહરણોમાથી

૧. (૮) લીલમ, (૨૪) કલવો, ને (૨૬) ખંગી એની વ્યુત્પત્તિઓ માટે નરસિંહરાવ પોતે પણ વધતાઓછા સાચક હોવાથી આપણે તેમને સ્પર્શ્યા વિના જ છોડી દઈએ.

૨. (૧૦) એ ખરેખર અક્ષરલોપની પ્રક્રિયા રજૂ કરે છે, પણ તેની પાછળ ચોક્કસ નિયમ રહેલો છે. *વર્ણસાસન-વરપસાસન-વરપાસન (વરખાશણ, વરશાસન)માં અનુક્રમે ઉચ્ચારાતા બે સ્વરોમાથી એક ઉચ્ચારસારથ્ય ખાતર લોપાય છે. આવા સમીપસમીપમા આવતા બે ધ્વનિમાથી એકનો લોપ—‘સધ્વનિ-લોપ’^૪ કે હેપ્લોલોજી, haplology—ની પ્રક્રિયા દરેક ભાષામાં જાણીતી છે.

૩. (૧), (૨), (૩), (૧૮), (૨૧), (૨૩), (૨૫) એ સંખ્યાકોવાળા શબ્દો નરસિંહરાવે આપ્યા છે તે કરતા જુદા જ મૂળશબ્દોમાથી ઊતરી આવેલા છે.

✓ (૧) નરસિંહરાવે દક્ષિણ-દહિયડ-ડાહ્યો એવો વિકાસ આપ્યો છે. આમાં બે અસાધારણ ફેરફારોની કલ્પના કરવી પડે છે. જોના ‘નાશ’ને દક્ષિણના આદિ દનો ઢ થવો.

✓ ડાહ્યોની વ્યુત્પત્તિ ધણી સંકુલ અને ચિંત્ય અવસ્થામાં છે. છતાં તેનો સંબંધ દક્ષિણ-ને બદલે સં. દગ્ધ- સાથે હોય એ ધણું સંભવિત છે.^૫ સં. દગ્ધ પ્રાકૃતમા દગ્ધ કે વઢ બને છે. આમાંનો આદિ દ વિકલ્પે ઢ પણ ઉચ્ચારાતો, કારણ કે સં. વઢ ને દશ્માથી ઊતરી આવેલાં આખ્યાતિક રૂપો, કૃત-અંતી રૂપો વગેરે પ્રાકૃતમા ઢાદિ તેમજ ઢાદિ રૂપે દેખાય છે (દક્ષિણની બાબતમાં પણ આવું બન્યું હોવાનો કોઈ પુરાવો નથી). એટલે સં. ✓વાહ-ના પ્રા. વાહ-પરથી ભૂ. ફૂ. વાહિડ તેમજ વાહિયડ (કે બીજા કેટલાક ભૂ. ફૂની અસર નીચે ડાહુડિ)ને પછી ડાહ્યું બન્યું હોય.

૪. ‘અવકમ્પટો’ લાગે છે જતા આ શબ્દ ચોક્કસ છે, કારણ haplology માટે સામાન્યતઃ પ્રચલિત ‘સવર્ણલોપ’ સાથે વાધા બે: (૧) ‘વર્ણ’ લિખિત સંકેતનો વાચક છે, ઉચ્ચારપ્રાપ્તનો નહીં, (૨) ‘સવર્ણ’ શબ્દ homorganic અર્થમાં રૂઢ છે.

૫. ડી એન. દવે : એ સ્ટડી ઓફ ધ ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ, A Study of the Gujarati Language—સપ્તી, રાહડ શબ્દ નીચે.

આમાં દક્ષિણ-નો કાગો કંઈ પણ હોય તો તે, દ્વે સયવે છે તેમ પ્રા. દાહિણ-નો દાહ અંશ પૂરતો જ. અરબી દાહી 'સમજી' નો પણ પ્રભાવ પડ્યો હોય.

અર્થદષ્ટિએ ડાહ્યોના દમ્બ-સાથેના સંબંધ માટે સરખાવો સં. વિદગ્ધ-, અર્થદમ્બ ને દાહારંગુ = 'દાહ્યા' જેવા રંગુ = 'અધગાંડુ.'

(૨) આસો શબ્દ વાસ્તવિક-ઉપરથી નહિ પણ અસ્વયુજ પરથી આવેલો છે. અસ્વયુજ-, વિસ્તારિત વસ્તોય-, અપ. વાસોય-, ગુ. આસો. અહીં પણ વ્યંજનનાશનો સવાલ ઉપસ્થિત નથી થતો.

(૩) ઉદાસીન-પરથી ઉદાસ આવ્યો હોય એ બરાબર છે. પણ તેમાં ન-દોષ કલ્પવાની જરૂર નથી ગુજરાતીમાં ઉદાસ-ઉદાશ ઉપરાંત ઉદાસી શબ્દ પણ વપરાય છે. આ સૌને સમજાવવાનો એક સીધો રસ્તો છે. ઉદાસીન-તત્સમ તરીકે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો થયા પછી, અમુક ભૂમિકાએ, ગુજરાતી શબ્દના અલગ વક્રરનું ઉચ્ચારણ નબળું પડી ધસાઈ જવા લાગ્યું તે સ્થિતિએ ઉદાસીનને બદલે ઉદાસિન્ એ ઉચ્ચારણ પ્રચલિત થયું હોય. આથી એ શબ્દ સંસ્કૃત દન્-અંતી શબ્દો (જેવા કે કરિને સ્વામિન્) જેવા ગણાઈ જતા તેમની જેમ તેનું ઉદાસી એવું સાદશ્યમૂલક સ્વરૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય, અને આ ઉદાસી આગળ જતાં ઉદાસ, ઉદાશ બને.

(૧૮) નોતરું નરસિંહરાવે નિમત્રણકમ પરથી સાધ્યો છે. અહીં (૨૩) અંતરાશ=અંતરાશન પણ ઉમેરીએ. આ બંને શબ્દો ગુજરાતીમાં ઘોતરી આવતા મૂળમાંના-અન-પ્રસયમાંથી-ન-દોષે છે એવું નરસિંહગવનું માનવું છે. આમાં કાવ્યભાષામાં વપરાતો દરસ-દર્શન પણ ગણવાય. કે. હ. ધ્રુવે પણ આવા એવાર ઉદાહરણો કર્યાકે (કદાચ ભાલણ-કાદંબરીના દ્રિષ્ટાંતમાં) નોખ્યા હોવાનું સ્મરણ છે. આ સૌ માટે જુદી જ સમજૂતી આપવાની છે. તદ્દન ગણ્યું છે કે સંસ્કૃતમાં ક્રિયાવાચી નામો સાધતો જેમ-અન-એ કૃતપ્રત્યય છે, તેમ ખીળ-અ-, આ(સી.) વગેરે પણ તે જ પ્રકારના પ્રસયો છે, જેમ કે વોષન-વોષ-, કાદસન-કાદસા વગેરે. અપભ્રંશ ભૂમિકા આવતા આ સ્થિતિ કેટલીક બાબતમાં તો જળવાઈ રહી છે, ને જે આખ્યાતિક અંગો સંસ્કૃતમાં-અન-પ્રત્યય લેતાં હતાં તે એ અપભ્રંશમાં પણ-અન-લે છે, ને જે અંગો-અ-કે-આ લેતાં હતાં તે એ જ પ્રત્યયોને જળવી રાખે છે. પણ સાથે સાથે એવાં પણ પુષ્કળ ઉદાહરણો મળતાં આવે છે, જેમાં મૂળે-અન-પ્રસયથી ક્રિયાવાચી નામ

અનાવતું આખ્યાતિકે અંગ સાથેસાથે કે બદલીમાં હવે તે હેતુ સાધવા માટે -અ-(પુ. કે સ્ત્રી.) પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરે છે. ગમુ(=ગમન-), અત્વમુ(=અસ્તમન-), જ્ઠઠ સ્ત્રી. (=જ્ઠ્યાન-),, વર્હસ સ્ત્રી. (=ઉપવેશન-) ઇત્યાદિ ધણાધણા શબ્દો નોંધી શકાય. આ જ પ્રમાણે નિમ્નમ્ન્ પરથી અપભ્રંશમાં અ-પ્રત્યયાન્ત નામ સધાતાં તે પરથી ગુજરાતી નોંતરું આવી શકે. દરસ નુ પણ તેમ જ છે. અંતરાશ ગુજરાતીમાં સ્ત્રીલિંગ છે (અંતરાશ જવી). એ જ તેને અતરાશન- સાથે સાંકળવા આડે આવીને બિન્ને છે. ંન-ને બદલે ંઆ-પ્રત્યયાન્ત નામ પરથી તે બિતરી આખ્યું હોય એ દેખીતું છે. એટલે આ બાબતોમાં પણ ‘બ્યજનનાશ’ નેવું કાંઈ નથી. અંતરાશને બદલે કાઠિયાવાડ (ગોહિલવાડ) માં એંતરાશ શબ્દ વપરાય છે તેમાંના એંતરં અંશનો સંબંધ સં. અવાન્તરં સાથે હોય.

✓(૨૧) દીને દિવસ- પરથી લાવવાની જરૂર નથી. અપભ્રંશમાં દિવ- કે દિવ- ‘દિવસ’ (સરં વૈદિક ચુ-દિવ) ને દિવે દિવે, દિવિદિવિ ‘દિવસે દિવસે’ (સરં વૈદિક દિવેદિવે) બાળીતા છે. એક તો હેમચંદ્રમાં જ મળે છે. આ દિવ- પરથી વી આવ્યો હોય. ખીજી રીતે સં. દિવસ-, મા.ભાઆ. દિવહ-,પ્રા. ગુજ. દીહ, અંલાક્ષરના સ્વરનું ઉચ્ચારણ નબળું પડતાં, અને હકાર છુપે થતાં દી-, એમ પણ સિદ્ધ થાય. નરસિંહરાવ ધારે છે તેમ કદી માં પણ આ જ દી છે.

✓(૨૫) શોક્યને સવત્તી (=સપત્ની) પરથી અવતારવા સામે નરસિંહરાવ એ વાંધો રજૂ કરે છે કે હિંદીમાં સવત્તી એ પ્રમાણેના વિશ્લેષમૂલક પૂર્વસ્વરૂપ- માંથી સંધીયેલા સવત્તન શબ્દ છે તો ગુજરાતી શબ્દ સવત્તીમાંથી કેમ સધાય ! પણ જુદી જુદી સહજન્ય બાબાઓમાં જુદાજુદા અંગોમાંથી સહજન્ય શબ્દો બિતરી આવતા હોવાની દૃષ્ટિકોણ બાબાચાએમાં તદ્દન સામાન્ય છે. અને આમેય શોક્યને સવત્તી સાથે સાંકળવામાં સ્વર-બ્યંજનોની અસાધારણ કસરતો કેટલી કરવી પડે છે ! વસ્તુરૂપે મળતા સવત્તીને બાલુએ હકાવી વિશ્લેષમૂલક સવત્તનીની કલ્પના કરીએ, એકવચ્ચ -ત- નો -ક- થયો હોવાનું નિરાધાર (લોક ને ખીતિનો સંબંધ એક કાણુ પણ ટકી શકે તેવા નથી) અતુમાન કરીએ, ને અંલ -તીનો ન્ બિડી જતાં જતાં પોતાના ફેને આગલા ત (કે મ્ક?) પર ઢેલતો જાય છે જેમાંથી શોક્યની અંલ યશ્રુતિ સિદ્ધ થઈ છે એવું નિરૂપાયે સમાધાન કરીએ—આટલી આટલી ફલાંગો ભરીએ ત્યારે જ સવત્તનોમાંથી શોક્ય મળે. ને આ બધું શા માટે? તો કહે છે કે હિંદીમાં સવત્તન છે માટે ! પણ હિંદીમાં સોતન (સોતનિ, સોતિન) ઉપરાંત સોત પણ છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય કે સોત પરથી જ ઈન-અન એ સ્ત્રીલિંગ

પ્રત્યય સાદસ્ય-બળે લઈને સૌતન વગેરે થયા છે. સવત્તી સાથે શૌક્યનો સંબંધ સ્વાભાવિકતાથી જ ભેદાય તેવું છે.

૪. (૩), (૬), (૧૬), (૧૯), (૨૦), (૨૨), (૨૫), એ સંખ્યાંકવાળા શબ્દો સામાન્ય ધ્વનિવિકારોને આધારે જ સમજાવી શકાય તેવા છે.

કંકુ. સં. કુંકુમ-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રચલિત ધ્વનિવલણને અનુસરી કુંકુવું, ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં અંતર રૂઢીના પૂર્વવર્તી વ્ કે વ્ નો લોપ થતાં કુંકુડ ને પછી ગુજરાતી ભૂમિકામાં કંકુ એમ ડ-અંતી અંગ તરીકે સ્વાભાવિક નિયમેને વશ વર્તીને ઊતરી આવેલું છે. એટલે-મ એકાએક 'જીડી' નથી ગયો, પણ ક્રમે ક્રમે ઘસાર્ધ ગયો છે.

પરીસવું (કે પરીસવું)ના અર્થમાં નરસિંહરાવે પરીસવું આપ્યો છે, તે ખોલીભેદે વપરાતો હોવાનું ધારીએ અને તો, તેમણે રકાર સીધો લોપાયો છે એમ માનવાની જરૂર નથી. ગુજરાતીની મધ્યકાલીન ને તે પછીની ભૂમિકામાં અમુક શરતો નીચે શબ્દાન્તર્ગત રકારને પૂર્વક્ષર સાથે ભેળવી દેવાનું સ્પષ્ટ વલણ જોવામાં આવે છે, જેમ કે સોજળ (=સોવરળ=સૌવર્ણ=), સમરય (=સમરય=સમર્ય) વગેરે. ચારણી ભાષામાં આ વલણ ખૂબ પ્રચલિત હોય છે. આને અનુસરીને પરીસવું પરથી પ્રીસવું આવે. ને પછી પરીસવું થયું હોય. સરખાવો, પીમળ < પ્રિમલ < પરિમલ, વગેરે.

ચળિયો અર્થદષ્ટિએ ચરણ સાથે સંકળાયેલા હોઈ મૂળમાં ચરણિયો હોય એ નરસિંહરાવનું સૂચન બરાબર છે. પણ તેમાં ચે-ર-બારોબાર્શુમ થતો નથી. અર્વા. ગુજરાતીમાં શબ્દાન્તર્ગત રકાર ખોલીભેદે જુદાજુદા વિકાર પામે છે. નરસિંહરાવે પહેલા પ્રયત્ન પા. ૪૬૦-૪૬૧ પર જ કે જ (તેમજ જ)નો પૂર્વવર્તી ર હુપ્ત થઈ તેને સ્થાને -ચ- આવતો હોવાનો ઉત્સર્ગ આપેલો છે. આવા જ સંજોગોમાં કાઠિયાવાડી (ગોહિલવાડી)માં લોપાતો -ર- ને -ળ- કે -ઙ- નો પૂર્વવર્તી હોય તો જ હુપ્ત થાય છે ને બાકી રહેલા ઠણ્ઠસ્વર જ ઉચ્ચારાય છે (ખારણું-ખાઝણું, દોરડું-દોઝડું) એવા નિયમ છે. પણ આમાં એક પેટા-નિયમ છે કે શબ્દ ને ચાર અક્ષરનો હોય અને -ર- પછી આવતો -ળ- અંત નહીં પણ હિપાંત અક્ષર હોય તો -ર- તેમજ તે સાથે સંપૂર્ણ ઠણ્ઠસ્વર -જ- એમ બંને હુપ્ત થાય છે, ને રના લોપની કોઈ પણ નિશાની રહેતી નથી-બરેબર 'વ્યંજનનાશ' થાય છે (આ ઘટના નળળા

૧. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં એ વપરાયો પણ છે : 'લોપમાત્રને પ્રીસે હરી'—દશમસ્કંધ, (પ્રેમાનંદ) ૨૩-૭૦, પૃ. ૧૧૩.

અને પછી ત્વરિત ઉચ્ચારણુને આભારી છે). ઘ. ત. ખાણિયો=ખારણિયો, પણુવુ=પરણુવું બરાબર આ જ રીતે ચણિયો=ચરણિયો ને તે જ પ્રમાણે અંખોડો-અંખોરડો, કંડિયો=કરંડિયો અંગ્રેજીમાં warm વગેરેના વૉઅમ ઉચ્ચારમાં સંયોગના પૂર્વ ઘટક તરીકે રહેલા રૂનો લોપ થઈ તેને સ્થાને દ્રુતતર કે કણુસ્વર અ જેવું ઉચ્ચારાય છે તે આ સાથે સરખાવવા જેવું છે. બળવુદન સાથે બળવવું નો સીધો સંબંધ બાંધવામાં કરી બાધ નથી દેખાતો. એટલે બળલાના ને વચ્ચે લાવી જ-લોપ થયો એમ માનવું અનિવાર્ય નથી બનતું. દસ્તકતું પણ તેવું જ છે. મૂળ દસ્તખતમાંથી દસ્તતું ત્વરિત ઉચ્ચારણુમાં દસ (સરખાવો સોગંદ-સોગન, હરગોવિંદ=હરગોવન વગેરે) થાય ને આ દસખતનું દસ્કત.

બાકી રહેલામાંથી કેટલાક માટે ખીલે વિકલ્પ રજૂ કરી શકાય તેવું છે, તો કેટલાકનું મૂળ સાવ અગોચર હોવાથી તેમની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત સ્વરૂપે સ્થાપિત કરવા માટે વધારે પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે. એટલે ખીજી સાધન સામગ્રી બહાર ન આવે ત્યાંસુધી એ સૌ ચિંતકોમાં આવે છે. તેમાં કલવોને લગતી ચર્ચામાં એક દૂષિત વ્યુત્પત્તિ શુદ્ધિ માગી લે છે. કલવો ઉપરાત કરમલડો, કલમલડો, કરમલો એ સૌને નરસિંહરાવે કલ્પવત્-સાથે સાંકળ્યા છે. પણ કરમ્-કરમ્-શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'હર્ષ ભેજવેલો આટો કે અન્ન' એ અર્થમાં સુવિદિત છે, અને આ અર્થથી 'હર્ષભાત' અર્થે જરાયે દૂર નથી. ઠંઠ ઋગ્વેદમાં પોદ્ધા દાંતવાળા પૂષન્ દેવના કરમ્માદ્ 'હર્ષ ભેજવેલો આટો કે ઘેસ ખાનાર' એ પ્રસિદ્ધ વિશેષણમાં એ શબ્દ મળે છે. નરસિંહરાવે કલ્પવત્-માંથી વ્યુત્પન્ન હરેલા કલવો સિવાયના ઉપરના બધા શબ્દો આ કરમ્-માંથી સહેલાઈથી મળી રહે છે. કરમ્-વિસ્તારિત થતાં કરવો (વિમલપ્રબંધમાં પ્રયુક્ત); લીમ-ડો, ગોવન-જી વગેરેમાં થયું છે તેમ થતાં પછી કરનો, સ્વાર્થિક 'લ બળતાં કરમલો કે (ત્વરિત ઉચ્ચારણુમાં) કરમલો, વળી સ્વાર્થિક 'હ થી વિસ્તાર થયો એટલે કરમલડો ને પશ્ચાદ્ગામી સારથ્ય (રીગ્રેસીવ એસીમિલેશન, Regressive Assimilation)ને વશવર્તી 'લ' ની અસર નીચે આગ્રહા 'રૂ'નો 'લ' થતાં કલમલડો-એમ કરમ્-શબ્દમાંથી જ આખો યે પ્રબંધ રચાયેલો છે.

આમ 'વ્યંજનનાશ' નરસિંહરાવે ધારેલા સ્વરૂપમાં એક ઉત્સર્ગ તરીકે અવાસ્તવિક ઠરે છે.

આમાં તેમ જ અન્યત્ર અનુક્રમ સ્વર, વ્યંજન કે અક્ષર હુપ્ત કે વિષ્ટ થવાની સ્પૂળ ધટના પોતે ભાષાના ધ્વનિવિદ્યુત્ત પદ કરી પ્રકાશ નાખી રહ્યાં

નથી ખાતી એની નોંધમાં હર્ષ સ્વાસ્થ્ય નથી. જે ભાર મૂકાવે છે તે એવા
 લોપ કે વિકાર પાછળ કયું બળ કામ કરી રહ્યું છે—એ લોપ કે વિકાર કયા
 ધ્વનિવ્યાપારોના પરિણામ પરિણામ છે એના પર જ કેમકે ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ એની
 એક લાગતી લોપ કે વિકારની પ્રક્રિયા ભિન્ન ભિન્ન કારણોને આભારી લોપ છે
 એકનું એક લાગતું પશ્વિત્તન, તપાસ કરતા કેઈ વાગ સારૂપ્ય પરિણામ લોપ,
 તે કેઈવાર સંધ્વનિરોધનું તે વળી ખીજ કેઈ બાબતમાં સ્વરભારનું એટલે
 સ્થૂળ પરિણામની પાછળ કયો મનોવ્યાપાર, કયું ધ્વનિબળ કામ કરી રહ્યું છે,
 તેની તપાસ જ સ્થાને છે, એટલે ‘વ્યજનનાય’ના નામ નીચે સાવ જુદા જ
 બળોના પ્રભાવ નીચે સિદ્ધ થયેલા શબ્દોના શબ્દોને ઉચ્ચારણના સ્વરૂપ પર
 કરી વિશિષ્ટ પ્રકાર ન નાખી શકે કર્મનું પરથી કામ થયું તેમાં મળેલો—૨—કુપ
 થયેલો દેખાય છે ચરણિયો અને ચણિયો સરખાવતા ચણિયોમાં પણ ર-
 કારનો લોપ છે સ્થૂળ પરિણામ સમુદાય છે, પણ એ પરિણામ લાવનાર પ્રેરક બળો
 તદ્દન જુદા છે કર્મનું-કામમાં સમુક્ત વ્યજનોના સારૂપ્યના વ્યાપક માધ્યમિક
 ભાગતીય-આયં વલણ પ્રમાણે—મં—એ વ્યજનસ્તમકમાંથી અર્ધસ્વર—૨—નું
 ઉચ્ચારણ દ્વાર્ધ જઈ—મ્—પરિણમે છે, બ્યારે ચરણિયોમાંથી ચણિયો થયો
 તે એ ધ્વનિસદર્ભમાં રૂઢરનું ઉચ્ચારણ ગુજરાતીમાં નબળું પડી ધસાર્ધ ગયું
 અને અવશિષ્ટ ક્રુતતર જ—ણસ્વર ચ્—સ્વરભારની અસર નીચે કુપ થયો એ
 ક્રમે એટલે જુદાજુદા વ્યાપારોને પરિણામે સિદ્ધ થયેલા શબ્દોને એક જ નિયમ
 નીચે ભેગા કરવામાં ઉનાડો જ પદ્ધતિલોપ છે

✱

૨—દંત્યોનો મૂર્ધન્યલાવ* ?

ગુજરાતી લોહવેળ ઓડ લીટરેચરના ચોથા વ્યાખ્યાનના ત્રીજા વિભાગનો ૨૧ મો ઉત્સર્ગ દંત્યોના મૂર્ધન્યલાવનું પ્રતિપાદન કરે છે (પૃ. ૪૫૩-૪૫૫). આ ઉત્સર્ગ હાથ ધરતા નરસિંહરાવે પ્રાસ્તાવિક રૂપે બે શબ્દો કહ્યા છે. દંત્યોનો મૂર્ધન્ય કરવાનું વલણ પ્રાકૃતમાં હતું ને હૈમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અનુક્ર સૂત્રો આ જ પ્રક્રિયાને લુગતાં છે (પણ આ પ્રક્રિયા ગુજરાતીના મૂળરૂપ પ્રાકૃતભેદને અચાત હતી/એ બાબત આગળ ઉપર એક ઉલ્લેખ આવશે). પોતાના પ્રતિપાદનપૂરતી તેમણે આટલી મર્યાદા સ્વીકારી છે: પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં ન મળતાં હોય અને ગુજરાતીમાં જ ખાસ એવામાં આવતાં હોય તેવા ઉદાહરણોની નોંધ લેવી. આ રીતે તેમણે બીશેક જેટલાં ગુજરાતી શબ્દોમાં આ ધ્વનિવલણ પ્રવૃત્ત થયેલું હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. પ્રસ્તુત નોંધનો આશય એટલું બતાવવાનો છે કે નરસિંહરાવે ટાકેલા શબ્દોમાંથી બેચાર બાદ કરતાં બાકીના (૧) કાં તો જુદી જ રીતે વ્યુત્પન્ન થતા હોઈ આ ઉત્સર્ગ નીચે આવી શકતા નથી, (૨) કાં તો તે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં જે શબ્દોમાં મૂર્ધન્યલાવનું વલણ પ્રતીત થાય છે તે જ અથવા તો તેમની સાથે નિકટપણે સંબંધ છે ને એટલું ગુજરાતીપૂરતી એમની કોઈ વિશિષ્ટતા નથી, (૩) અથવા તો તેમની વ્યુત્પત્તિ એટલી શંકાસ્પદ છે કે કોઈ શાસ્ત્રીય નિર્ણય બાધવા માટે તેમનો સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવો શક્ય નથી.

આ વર્ગો આપણે વારાફરતી લઈએ.

વર્ગ (૧) : જુદી રીતે વ્યુત્પાદ્ય શબ્દો.

૧ ઝટ—પ્રા. ક્ષતિ, સં. ક્ષટિતિ (નરસિંહરાવના મતે) ખરી રીતે :

(૧) સં. ક્ષટિતિ = ક્ષદ + ક્ષતિ.

(૨) સં. ક્ષદ > પ્રા. ક્ષ-, સં. ક્ષતિ > પ્રા. ક્ષિ, આથી સં. ક્ષટિતિ > પ્રા. ક્ષતિ.

(૩) ગુજરાતી 'ઝટ' નો સંબંધ સીધો કંઈકેટલો શબ્દ સાથે છે. સં. ક્ષટ્તુ ભારસ્યક ઉચ્ચારણ *ક્ષટ્તુ થયું (સરખાવો ચોખ્ખું, પકકું, લુચ્ચું, વગેરેમાં રહેલી વ્યંજનોની ભારદ્વ્યક દ્વિરુક્તિ), અને અર્વાચીન ઉચ્ચારણ 'ઝટ'. આવી જ રીતે ગુજ. મઘમઘવું, થરથરવું, તડતડવું, વગેરે રવા નુકારી શબ્દોને પ્રા. મહમહહ, થરહરહ, તડયડહ, વગેરે સાથે સરખાવતા ગુજ. શબ્દોમાં મૂળરૂપ જળવાયેલું હોવાનું એક શકાય છે.

૨ મહોદ્—મહારજ—મહત્તજ—મહત્કમ્ (નરસિંહરાવના મતે; વધારેમાં જુઓ : પા. ૪૨૫-૪૨૯). ખરી રીતે :

(૧) મહત્તજ(પુ.)માંથી 'મહોતો' આવ્યો છે.

(૨) લોકખોલીઓમાં કુતસાવાચક કે લઘુતાવાચક અને છેવટે સ્વાયિકેટ (વિસ્તારિત, દૃષ્ય) પ્રત્યય વપરાયમાં હતો. ગુજ. પાક-ટ, દોક-ટ, બળક-ટ, ચોર-ટો, ભામ-ટો, ભેગ-ટો, ગોર-ટો^૧ (ગોરો), લીંટી, (<*લિહ્દિપ્તિ <લેલા+*દિપ્તિ) વગેરેમાં ને^૧ હિંદી છોટા, મરાઠી તીખટ, વગેરેમાં તે જળવાઈ રહ્યો છે. એ પ્રમાણે સં. મહત્ > પ્રા. મહ; મહ+દૃષ્ય=*મહદૃષ્ય > મહદુ-મહોદ્ 'મહોદ્', 'મોદ્'.

૩ ભાંડુ—સં. વપુ- કે વાગ્યવ- માથી (નરસિંહરાવના મતે).

(૧) આમા વનો મ્, ધ્નો દ્ ને પછી ઢ્ એવા એવા વિચિત્ર ધ્વનિ-પરિવર્તનોની નિષ્કારણ કલ્પના કરવી પડે છે. આ જ વસ્તુ આ વ્યુત્પત્તિને કાઢી નાખવા માટે પૂરતી છે.

(૨) 'વસુદેવહિંદી' વગેરે પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં પુત્તમઢ્ઢ 'છોકરો ને છોકરી', 'છોકરા' અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલો છે. આમાં પુત્ત- (પુત્ર-) ને મઢ- (નાન્ઢ-) એ બે અવયવો છે. ઉપરાંત મઢ- દેશી શબ્દ તરીકે 'દૌહિત્ર' અર્થમાં હુમચંદ્રે નોધેલો છે. કુમારપાદપ્રતિબોધ (૧૩ મી સદી)માં માહજન્ઢ- વપરાયેલો વાનુ પાઈઅસદ્મહજ્જુવો નોધે છે.

આ મઢ- સાથે દેખીતો જ આપણા ભાંડુનો સંબંધ છે. ભાંડરડાં, ભાઈભાંડુ માં અર્થફેરે તે મળે છે. ગુજરાતી શબ્દ ઉદ્ધર્ગત હોવાથી પૂર્વરૂપ *મહદુ- હોવાનું સ્પષ્ટની શકાય. આથી આગળ જવા માટે વિશેષ સામગ્રી જોઈએ.

✓ ૪ રડવું—સં. ર્દ્—(નરસિંહરાવના મતે).
ખરી રીતે :

૧ રડવું સં. ર્દ્—'જૂમ પાડવી' એ ધાતુમાથી અર્થપરિવર્તન પામી નિયમપ્રમાણે જિતરી આવ્યો છે.

૨ આ જાતનો જ અર્થવિકાસ અંગ્રેજી 'ક્રાય' (cry) 'જૂમ પાડવી' 'રડવું'માં થયેલો છે. 'જૂમ પાડવી'—'દુઃખની જૂમ પાડવી'—'રડતાં જૂમ પાડવી'—'જિએથી રડવું'—'રડવું' આવો અર્થવિકાસ સહજ છે.

૫ મડદુ—કા. મુદ્દહ (નરસિંહરાવના મતે).

૧. 'કૃષ્ણ સચીરે સ્વામ હબધર જોરતા', પ્રેમાનંદ, સ્વામસંપ્રદાય, ૮-૩૧, 'જોરતા', ૩૩-૬૫

આ વ્યુત્પત્તિ તો ખરાબર છે. જે ધ્વનિપ્રક્રિયા દ્વારા મડદું સિદ્ધ થયે છે, તેને મૂર્ધન્યભાવ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. સંયુક્ત વ્યંજનના આદિ ઘટક તરીકે -ર- હોય ત્યારે અથવા તો ક્વચિત્ ક્ષુદ્ર રૂપે શબ્દાંતર્ગત હોય ત્યારે તેનો -ઙ- થવાનું વલણ બાળીતું છે. આનાં અપરધ્વનિ—અપરધ્વનિ, દ્વાદશાક્ષરિકા ખારાખડી, પદ્ધે—પડદો વગેરે ઉદાહરણો છે અને નરસિંહરાવે જ એથા વ્યાખ્યાનના ત્રીજા વિભાગના ૨૮ માં ઉત્સર્ગમાં આ ઘટનાની નોંધ લીધેલી છે. (પા. ૪૫૯-૪૬૦), એટલું જ નહીં ત્યાં પણ મુદ્દે—મડદું એ ઉદાહરણને સમાવેશ કરેલો છે! સંભવ છે કે શસ્ત્રચૂકથી મડદુંમાંના -ઙ-નો સંબંધ મુદ્દેના -દ- સાથે હોવાનું તેમના મનમાં હોય.

૬ હાંડો—હાંડિયો વગેરે—સં. દણ્ડ— (નરસિંહરાવના મતે).

આ વ્યુત્પત્તિ પણ સાચી છે. પંજુ આમાં આદિ ઢ- નો ઢ-પાછળના ઢની અસર નીચે થયો છે. એટલે કે

પૂગફલ—પોષ્ફલ—ફોફળ.

વિહ્વલ—વિન્મલ—મિમલ—રાજસ્થાની લીભળ.

વિમૂત્તિ—વિમૂત્તિ—ભભૂત.

વગેરે પ્રમાણે અહીં સારૂપના નિયમ ને અનુસરી પાછળના વ્યંજન પ્રમાણે આગણો વ્યંજન પલટાયો છે. એટલે દણ્ડક:-હાંડો માં દંત્યનો મૂર્ધન્ય થયો એ એક અકસ્માત કે ગૌણ વસ્તુ છે. એમ તો પોષ્ફલ—‘ફોફળ’ વગેરેમાં અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ થયો છે. એટલે આમાં જેના પર ભાર મૂકવાનો છે તે સારૂપનો નિયમ છે, નહિ કે દંત્યનો મૂર્ધન્યભાવ. બીજી રીતે કહીએ તો દણ્ડ-ના દકારના ઉચ્ચારણમાં ક્રમશઃ પરિવર્તન થઈને તે દકાર તરીકે નથી ઉચ્ચારાતો થયો, પણ અમુક સમયે પાછળના દકારની અસર નીચે આગળના દકારનું સ્થાન દકારે સીધેસીધું લઈ લીધું છે.

નીચે વર્ગ (૨)ના ગણદોષાથી પહેલા પ્રકારના આ સારૂપને આધારે જ સંધાયા છે.

વર્ગ (૨). પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં જ મૂર્ધન્યભાવ સિદ્ધ થયો હોય તેવા શબ્દો.

પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાંનાં મૂર્ધન્યભાવનાં ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે : જેમાં ધતર મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ (ખાસ કરીને રકાર-ઝકાર)ની અસર નીચે મૂર્ધન્યતા નિષ્પન્ન થઈ છે તેવાં અને જેમાં દેખીતા કારણ વિના જ તે નિષ્પન્ન થઈ છે તેવાં.

મગે તો રકાર વગેરેની અસર નીચે દંત્યોને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારવાનું વલણ ગુજરાતી ને પ્રાકૃતભેદમાથી ક્રમે ગિતરી આવી છે તેમા ન હતું, એટલે એ દષ્ટિએ આવા બધાંયે શબ્દો ગુજરાતીના ઉદ્ભવ પહેલા કેટલાયે સમયે ખીજ કોઈ બોલીમાથી અપનાવેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.^૧

૭ છીંદુ—છિદ્દ—છિદ્રક (નરસિંહરાવના મતે).

મૂર્ધન્યતા રાગની અસર નીચે પ્રાકૃત સાહિત્યમા છિદ્— ને છિંદી નાણીતા છે તે પાઠઅસદ્ગમદણ્યોને બેતા જણાશે.

૮-૯ અઢી ને ઢાઢ.

મૂળમા અસ તરીકે રહેલા સં અચનો રૂ મૂર્ધન્યતાનો ઉત્પાદક છે. પ્રાકૃતમા જ ઝડ્ઢાઙ્ઙ— અને દિવઢ્ઢ— શબ્દો પ્રચલિત હતા.

૧૦ ઢાઢ.

દ્વઢા પરથી પાસિમા જ દાઢ થયો છે. ૫ઢી પ્રાકૃતમા નિયમ પ્રમાણે દાઢા

નરસિંહાવે ન નોધેલા ત્રાઢ્યું (વસ્ત—૫ઢી નામધાતુ) વગેરેના અઢી સમાવેશ જી શકાય

૧૧-૧૨-૧૩ એકઢુ એકલ્પક, ઠર્યું—સ્વર— સાથે સબ્દ (નરસિંહના નહે ■ તેમ બોલા સામ્યને આધારે નહીં, પણ નામધાતુ તરીકે—જે કે પા ૨૬૮-૨૬૯ પર આ સભાવનાને વિકલ્પે તેઓ સ્વીકારે છે.) અને ઊઠ્યું—તુ મૂળ ડ્ઢ+√સ્યા—આ સોમા સ્યા— ધાતુ રહેલો છે, અને પ્રાકૃતમા જ તે વિકલ્પે √યા— કે √ઝ— તરીકે વપરાતો. આથી આ વિકલ્પ તેમાથી સાધિત શબ્દોમા પણ દેખાય છે આમ આમા પણ કોઈ નવું વલણ નથી ૩૪ ડાઢી—દક્ષિણ— (નરસિંહરાવના મતે)

આગલા લેખમા દર્શાવ્યું છે તેમ આ શબ્દનો સબ્દ સ. ધાતુ √દઢ્ઢ— સાથે જોડેલો વધારે ઉચિત છે. અર્થવિકાસ માટે અર્ધદંબ, દાધાર એ ટાકી શકાય વહનો પહેલો બ્યજન પ્રાકૃતમા જ રકાર રૂપે મળે છે ગ્રેરક દાઢ્ઢ— પરથી દાઢ્ઢ— તેનું કર્મણિ ભૂ ફ. દાહિઝ (દાહિયઝ) કે દાહઝ, પછી ડાહ્યું આવો કેમ હોય આ સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે અપરખીમા દાહી 'સમજુ', 'બુદ્ધિમાન' એવો એક શબ્દ છે.

૧ જુઓ ટર્નર, ગુજરાતી ફોનોલોજી—કે કા શાસ્ત્રી અનુવાદિત, 'ગુજરાતી સ્વરન્ધ જન-પ્રક્રિયા' ફ ૪૩ : 'ગુજરાતી એવા પ્રકારના શાષામૂલ્યમાની છે કે જેમાં રાત્રી દાખરીએ દંત્ય જન દંત્ય જન તરીકે જ રહેવા પામ્યો છે, અને આથી ક્ષિપ્રિમા મૂર્ધ-ય ચપેલો સાંચવતા શબ્દોને પહેલાંના કે મોડેના ઉછીના ગણવા જોઈએ.'

૧૫ સાંડશી—સદશિકા.

નરસિંહરાવે જ સ્વીકાર્યું છે કે $\sqrt{\text{દશ}}$ —નું પ્રાકૃતમાં $\sqrt{\text{દશ}}$ — થતું હોવાથી આ શબ્દને ગુજરાતીના વિશિષ્ટ વલણનો ઘોતક ગણવો જરૂરી નથી.
વર્ગ (૩). અતિશય શંકાસ્પદ વ્યુત્પત્તિઓ.

આ વ્યુત્પત્તિઓમાં સ્વરવ્યંજનોના એવા વિચિત્ર ને અસાધારણ પલટા-ઓની કલ્પના કરવાની રહે છે કે તેમનો સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરી જ ન શકાય. જરા અર્થની સમાનતા હોય અને ધ્વનિઓનું અરધુંપરધું સામ્ય હોય એટલે એ શબ્દો વચ્ચે મૂળ-સાધિતનો સંબંધ બાંધી દેવામાં વોલ્ટેરના કટાક્ષનું જ સમર્થન થાય કે વ્યુત્પત્તિચર્યામાં વ્યંજનોની ફાવે તેમ ફેરબદલી થાય ને સ્વરોની તો ગણતરી જ નહીં.

૧૬ એપટી—સં. ભાષિ (નરસિંહરાવના મતે).

આમાં—વૂ—નો નિપમપ્રમાણે—વૂ— કેમ ન થયો તેનો ખુલાસો કદાચેય શબ્દને અધત્તસમ ધારી આપી શકાય, પણ બા—નો ઓ— થયો જાણ્યો નથી.

૧૭ ઘાંટી—સં. ઘાત—(નરસિંહરાવના મતે).

ઘાત—પરથી ઘા આવ્યો છે. આ સિવાય વિશિષ્ટ વિકાસ થયો હોય એમ ધારવા ઘાટે પૂરતો આધાર હોય તો જ સ્પષ્ટ કરવું ઉચિત.

૧૮ મઠો—સં. મથિત (નરસિંહરાવના મતે).

મથિત પરથી મઠી ‘દહી’ આવ્યું છે. તેમાંથી વળી મઠો એ વ્યુત્પન્ન કરવા જતાં હ્ય નો ઓ અથવા તો નપું.નું પુલિંગ થયાની કલ્પના કરવી પડે છે.

સં. મૃષ્ટકમાંથી મીઠું આવ્યો છે, મૃષ્ટ—નો એક અર્થ ‘રાધેક્ષ, સંભાર બરેલું’ એવો પણ થાય છે;—ઋકારનો—ઋ— પણ થાય છે. પ્રાકૃતમાં મઠ્ઠ—‘લીસુ’ ‘ચીકણુ’ એ અર્થમાં દેશ્ય તરીકે નોધાયેલા છે. તો મૃષ્ટક:—મઠ્ઠજો—પછીથી હિંદી મઠ્ઠા, ગુજ. મઠ્ઠો, મઠો એ રીતે કેમ ન સાધવો ? આથી હું નવી વ્યુત્પત્તિ નથી સ્વીકારતો, પણ ઉપરની જમ એકે કલ્પના મૂકું છું. વધારે વિચાર કરી બીજું કોઈ વળી આથી જુદી ત્રીજી જ સંભાવના રજૂ કરે. પુરાવાઓ વિના એકેને ગણનામાં લેવી ઉચિત નથી.

૧૯ મીઠું—સં. મિન્દુ—(નરસિંહરાવના મતે).

આમાં ગુજરાતી શબ્દનું અંગ વિસ્તારિત અકારાંત છે, મૂળશબ્દ અકારાંત છે. સંસ્કૃત અન્તી શબ્દો એ સ્વાર્થિક—ક થી વિસ્તાર ન પામ્યા હોય તો ગુજરાતીમાં—અન્તી બને છે (મધુ-મધ), ને વિસ્તાર પામ્યા હોય તો અન્તી (બેવાર

—ક-લાયો હોય તો —અવઅતી) બને છે. (વધૂકા—વહુ, લઘુક—હળુ, લઘુ+ક+ક—હળુકુ). આમ મીડું નુ મૂળ ઉદારાત શબ્દ હોવાની સભાવના ઓછી છે વળી વુ-નો મ-થો હોવાનુ ગળે ઉતારવા માટે એવા ખીજા ઉદાહરણોની પણ અપેક્ષા ગ્હે છે. પાન ૩૧૮ પર નરસિંહરાવે આ વ્યુત્પત્તિ પર નોંધ આપતા સ્પષ્ટ કહે છે કે આ સાધના અનિશ્ચિત છે, અને માત્ર એક તર્ક તરીકે જ તે ગ્રજી કરી છે પણ આવી કોઈ મર્યાદાનો ઉલ્લેખ ‘દત્તોના મૂર્ધન્યભાવ’ના ઉત્સર્ગના એક ઉદાહરણ લેખે મીડું શબ્દ આપતા તેમણે કયો નથી નરસિંહરાવની વ્યુત્પત્તિચર્યામા આવુ કેટલેય સ્થળે બન્યું છે અમુક એક ધ્વનિપરિવર્તનના ઉદાહરણ તરીકે આછીપાતળી સભાવના સાથે એક શબ્દ રજી કરવામા આવે, પછી એ વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત હોય એ રીતે તેનો ખીજા કોઈ ધ્વનિનિયમના સમર્થન માટે ઉપયોગ કરવામા આવે એક અધ્યયની અટકળ ખીજીની સમર્થક બને ને એમ અટકળની ધમાગત ઊભી થાય ત્યારે તેને શાસ્ત્રીય તપાસનો સહેજ ધક્કો વાગતામા જ તે ઝડપીસ કરતી પડે તેમા શી નવાઈ?

૨૦. દીલુ—સ તિલક (નરસિંહરાવના મતે)

આ વ્યુત્પત્તિ સામે વાધા બે એક તો મૂળનો હ્રસ્વ નિધારણ દીધ’ થયો એમ માનવુ પડે છે, અને ખીજુ મૂળમા લ્ એવડો હોવા છતાં તેનો જ્ થવાને બદલે લ જ કેમ રહ્યો તેનો ખુલાસો નથી મળતો.

તલ (તિલ—) (‘તેલ’ની અમર?), કોયલ (કોકિલા—) વગેરે કેટલાક શબ્દોમા લકારની આવી જ સ્થિતિ છે એ ખરુ વળી ગુજરાતીમા એવા કેટલાક શબ્દો છે—દા ત થાન, જાડું, વાંદરો વગેરે—જેમા મૂળનો એકબડો વ્યજન તરત નજરે ચડે તેવા કારણુ વિના જ એવડાથો હોય અને પછીથી તેનો ઋણુભાવ થતા આગળનો હ્રસ્વ સ્વર દીધ’ બન્યો હોય એ રીતે દીલુ અને તિલકનો સબધ બાધી શકાય ખરો, પણ વચગાળાનુ પરિવર્તન દર્શાવતા રૂપો મળે ત્યારે જ આ વ્યુત્પત્તિ અસદિગ્ધ બને અથવા તો અતે આપેલા કેટલાક ગુજ શબ્દોની જેમ આમા પણ લકારની અસ’ નીચે મૂર્ધન્યભાવ સિદ્ધ થયો હોય.

બાકી રહેલામા ડગલો (<તુર્મી દગલેહ) પરભાતનો શબ્દ હોવાથી તેના ધ્વનિઓનુ વિશિષ્ટ કે વિકૃત ઉચ્ચારણ સમજી શકાય તેમ છે ડગલો એક જ નહીં ડાયરો, ડખલ, ડખો, ડડ, ડાઘ, ડેલી, ડાઘલુ, ડાલ વગેરે ધણાયે દેથી શરૂ થતા ફારસી-અરબી શબ્દોનો આદિ વ્યજન

ગુજરાતીમાં મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારાય છે. અંગ્રેજીના દંસ ધ્વનિઓ પણ અવાગુને સ્પર્શીને ઉચ્ચારાતા હોવા છતાં આપણે તેમનો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. ૨૧ છેવટે જેટલું, તેટલું વગેરે રહે છે.

૧. મુખ્યાવખોધ-ઔકિતક (૧૩૯૪)માં જેતલઉં, તેતલઉં મળે છે. પછીથી જેટલું-તેટલું વપરાતા થયા છે.

૨. નરસિંહરાવ માને છે કે આ જેટલું-તેટલુંનો સંબંધ સિદ્ધહેમ ૮-૨-૧૫૭ માં આપેલા જેતિલ-તેતિલ- સાથે છે. પણ ગુજરાતી શબ્દોમાનો લકાર મૂળમાં લ (ખેવડો -લ્લ-) હોવાની અપેક્ષા રાખે છે. સિદ્ધહેમ ૮-૪-૪૦૪, ૪૩૫ માં જેટલો-તેટલોના જ અર્થમાં અપભ્રંશ જેતુલો-તેતુલો આપેલા છે, ત્યાં એક પાશંતર તરીકે જેતુલ્લો-તેતુલ્લો પણ છે. આ ઉપરથી અર્વાચીન ગુજરાતી જેટલો-તેટલો (પ્રાતિક જેટ્યલ્યો-તેટ્યલ્યો) મૂળે જેતિલ્લય-તેતિલ્લય-હોવાની અટકળ થાય.

આ શબ્દોમાં તેમજ નીચેના જેવા બીજા કેટલાક શબ્દોમાં વિશિષ્ટ ધ્વનિવિકાસ થયો હોવાનું આપણે સ્વીકારવાનું રહે છે.

૧. પ્રાચીન ગુજ. નિટોલ (અપ. નિતુલ્લહ, સં. નિસ્તુલ્ય-૧)* 'નક્કી'.

૨. વ્યંડળ : મૂળ વૃહન્નલા; અપ. વિહન્દલ.

૩. 'હીડોળો : હિન્દોલ-.

૪. ઉપરના ૩ સાથે સંબંધ ડોલણું, ડોળી : સં. દોલા.

આ બધામાંનો મૂળના દંસનો મૂર્ધન્યભાવ રાંઝથી પર છે. અને તે પરવર્તી-લ્- કે-લ્- ની અસરથી સિદ્ધ થયો હોવાનું ધણું સંભવિત લાગે છે

એ દૃષ્ટિએ એ સંપર્ક-વિકરોના વર્ગમાં આવે છે. આ શબ્દોને બા કરતાં, ન્- > -ળ્-, -લ્- > -લ્- એ વ્યાપક પ્રક્રિયાઓ બાજુ પ રાખતાં, અથવા તેા કેટલીક અર્વાચીન ગુજ. ખોલીઓમાંનું દંસ તે મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓનો સંત્રમ કરવાનું વલણ ગણતરીમાં ન લેતાં, દંત્યોને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારવા વલણ ગુજરાતીમાં જગા પણ ઉત્કટ નથી એમ કહિત થાય છે.

* દહે (એ ૨૮૬ ઓષ ધ ઓ૨૩ ગુજરાતી લેક્ષેન, સચી, નિટોલ શબ્દનોએ) એને નટ્તોલ કે નિપ્તોલ પરથી સાચે છે.

✓ ૩-સ્વરમધ્યગત ન્ (-ન્-)

૧. પ્રાણાઆ. નો આઠ એકવડો -ન્- ગુજરાતીમાં ન્-, પ્રાણાઆ. નો સ્વરમધ્યગત -ન્- ગુજરાતીમાં -ન્- અને પ્રાણાઆ. નો સ્વરમધ્યગત (વ્યંજન+ન્) એ સંયોગ (=પ્રા. અપ. -ન્- કે -ન્હ-) ગુજરાતીમાં -ન્- બને છે, એવો વ્યાપક નિયમ છે. લેણું, દેણું, બેસણું વગેરેનો -ણ પ્રસવ (=સં યમન-, ઘોષન- વગેરેમાં -ઞન- + સ્વાર્થિક -કમ), ભાણું (ભાજન-), લસણ (લઘુન-), અણમાર (અનુસાર-), નવાણ (નિપાન-) ઇત્યાદિ અનેક શબ્દો પરથી સ. -ન્- (પ્રા અપ. -ન્-) માંથી ગુજ. -ન્- ઊતરી આવતો હોવાનો નિયમ જોઈ શકાય છે.^૧

૨. પણ નરસિંહરાવ માને છે કે કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોમાં સ. સ્વર-મધ્યગત -ન્- માંથી સિદ્ધ થતો પ્રા. -ન્- ગુજ.માં -ન્- બની જાય છે,^૨ અને એ રીતે ઉપયુક્ત નિયમનો એટલા પૂરતો ભગ કે અપનાદ થાય છે. જે શબ્દો પરથી એમણે આ નિર્ણય તારવ્યો ■ તે આ. (૧) થાન, (૨) મન, (૩) તન, (૪) વનો, (૫) ઘેન, (૬) વનેરું, (૭) નેન, (૮) જોખન, (૯) જલમનસાઈ, (૧૦) થાન, (૧૧) નવ, (૧૨) પહેન

૩. પણ આ શબ્દોના વિકાસક્રમને તપાસતા જુદા બળોને આધારે જ તેમનો -ન્- સિદ્ધ થયો હોવાનું જોઈ શકાય છે, અને એ રીતે સામાન્ય નિયમ નિરપવાદ કરે છે. ચર્યાપ્રાપ્ત શબ્દો કા તો તત્સમ કે અર્ધતત્સમ છે, કા તો હિંદીમાંથી આવેલા છે, અથવા તો જુદી રીતે વ્યુત્પન્ન કરી શકાય તેમ છે

૪. પહેલા છ શબ્દોમાંથી મન તત્સમ છે, થાન (તથા થાનક, સં. સ્થાન-, સ્થાનક-), તન (તનય-), ને નવો (વિનય-) એ અર્ધતત્સમ છે.^૩ — એટલે કે -ન્- > -ન્- એ પ્રાકૃત-આપ્રકૃત વચ્ચે બધે થયા પછી પ્રસ્તુત શબ્દો સીધા સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં લેવામાં આવ્યા છે, અને તત્કાલીન ઉચ્ચારણના નિયમો પ્રમાણે તેમાં મર્યાદિત પરિવર્તન થયું છે.

ઘેન પણ એ જ કાટિનો છે. નરસિંહરાવ તેના મૂળ તરીકે સ. ગ્રહણ- આપે છે. પણ અર્થદષ્ટિએ ઘેન ગ્રહણ-થી દૂર છે. ઘેન ના મૂળ તરીકે ગહન- 'અભેદ અધકાર' વધારે સંબંધિત લાગે છે. ગહન- ઉપરથી અર્ધતત્સમ

૧. ટર્નર, ગુજરાતી ફોનોલોજી, પૃ ૪૮ (૨)

નરસિંહરાવ, ગુજ. લે. એ. લી., ૧, પા. ૩૬૧, ઉત્સર્ગ ૬

૨ ઉક્ત પુસ્તક, પૂર્વોક્ત ઉલ્લેખ, વળા પા ૧૦૬-૧૮૦

૩. વના ૮ વિના પણ આ જ પ્રકારનો છે. તેનું વર્ણન ૩૫ વચ્ચે છે જુવાન ૫૬ અર્ધતત્સમ છે

વહેન (તદ્ભવ વહેણ), વહેન- ઉપરથી દેન, તેમ ગહન- ઉપરથી *ગહેન ને પડી ઘેન. આ -ગહે->-ઘ- માટે સરખાવો અર્ધતત્સમ ઘરાક < ગ્રાહક-, ઘરણ < ગ્રહણ-. બાકીના વનેરું માં તત્સમ વન-ની અસર હોય. સરખાવો વનરાઈ (વનરાજી), વનપક, વનમાળી. વનેરુંના -ને-માનો એકાર સંવૃત છે એ જોતાં મૂળ વનચરકમ્ ની જેમ વનેચર+કમ્, અથવા શુદ્ધ તદ્ભવ ગણતાં વન્યતર-કમ્ પણ સુચવાય.

૫. નેન, જોખન અને ભલમનસાઈ હિંદીમાંથી લીધેલા છે. નેન પૂરતું નરસિંહરાવ પણ આ સ્વીકારે છે. જોખન પણ હિંદીમાંથી જ છે. ગુજ. માં વ્ થાય—જોખનાઈ. ભલમનસાઈ સાથે સરખાવો હિંદી ભલમનસી ભલમનસત, ભલમનસાહત, 'સજ્જનતા'.

૬. થાન માટે નરસિંહરાવ પોતે સં. સ્તન- પ્રા. માં ઘણ- થયાની સંભાવના સ્વીકારે છે, અને એવું સ્વીકારીએ તો જ થાનના આકારની સંયુક્ત વ્યંજનોના ઋણભાવ દ્વારા ઉપપત્તિ આપી શકાય, એમ યોગ્ય જ કહે છે.

૭. નવનો શરતચૂકથી નરસિંહરાવે ચર્ચાપ્રાપ્ત ઉત્સર્ગનાં ઉદાહરણોમાં સમાવેશ કર્યો જણાય છે. ચર્ચા સ્વરમધ્યગત -ન્-ની છે, જ્યારે નવ કે સં. નાપિ, પ્રા. જવિનો ન્- કે જ્- શબ્દારંભે છે. અને પ્રાકૃતમાં શબ્દારંભે ન્- લખવાની અને જ્-લખવાની એમ બે પરંપરા હતી. એટલે સંસ્કૃતનો શબ્દારંભી ન્- ગુજ.માં જળવાઈ રહેવાનો જે સામાન્ય નિયમ છે તેને અનુસરીને જ નાપિનું નબ્ધ, નબ થયું છે.

૮. બાકી બહેન કે બહેન રહે છે. પ્રા. અપ.માં વહિણી છે. નિયમ પ્રમાણે *બહેણ થતું જોઈએ. પણ બહેન અને બનેલીમાં ન્-કાર મળે છે (બાણેજમાં નિયમિત મ્-તેમ જ -જ-છે). આની ઉપપત્તિ સહેલાઈથી અપાય તેમ નથી. પણ વહિણી શબ્દ જ અનિયમિત રીતે મગિનીમાંથી થયો છે. હિંદી વહન, વહિનની અસર પડી હશે કે કેમ તે પણ વિચારવા જેવું છે. હિંદીમાં વહનાપા 'બહેનપણ', વહનેલી 'બહેનપણી', વહનોઈ 'બનેરી', વહનોતા 'બાણેજ', વહનોરા 'બહેનનું સાસરું' એ શબ્દો પણ છે. અને આવા સંદિગ્ધ વિકાસક્રમ વાળા એક શબ્દનું પુરાવા તરીકે મૂલ્ય પણ કેટલું?

આમ નરસિંહરાવે જે શબ્દોને આધારે સં.-ન્- ગુજરાતીમાં કેટલીક વાર -ન્-રૂપે બનેરી આવ્યો હોવાનો નિયમ બાંધ્યો છે, તે શબ્દોનો વિકાસક્રમ તપાસતાં, તેમની પાછળ જુદા જ બજો કામ કરી રહ્યાં હોવાનું જણાય છે અને તે પરથી નરસિંહરાવ દોરે છે તેવો નિષ્કૃષ્ટ ફક્ત થતો નથી. તેમાંથી કોઈ પણ શબ્દ સં.-ન્->ગુજ.-જ્- એ સામાન્ય નિયમને બાંધક હોવાનું બળ ધરાવતો નથી.

✱

૧ ગુજરાતી કામ, રમત, માણસ એવા શબ્દોમાં છેવટના વર્ણમાં, ચોપડી, ભમતો એવા શબ્દોમાં વચ્ચા વર્ણમાં કે શરૂમાં, રાગવડ, લેવા શબ્દોમાં બીજા (તેમજ ચોથા) વર્ણમાં અક્ષર કોઈ પણ સ્વરૂપે ઉચ્ચારાય છે કે એ વર્ણો માન વ્યજનો તરીકે ઉચ્ચારાય છે. આ બાબતમાં વિદ્વાનોમાં સારો એવો મતભેદ હોવાનું જાણીતું છે નરસિંહરાવે મતાતરોની નોંધ સાથે આ મુદ્દો વિગતે ચર્ચ્યો છે ૧ એક તરફ બીમ્સ, હ્યોન્, ભાંડારકર, ગ્રીયસન, ટર્નર, ટેસીટ્ટી, ટાગોર, ત્રિવેદી, દેવે વગેરેએ આના અક્ષરને શાન્ત (આયત્, silent કે ક્વાયેસન્ટ, quiescent) કે એવું કાંઈ નામ આપીને કે આપ્યા વિના, અનુચ્ચરિત કહ્યો છે—એટલે કે આવે સ્થળે અક્ષર છે જ નહીં, કેવળ વ્યજન જ ઉચ્ચારાય છે એમ તેમનું માનવું છે બીજી તરફ કેશવલાલ, નરસિંહરાવ, કે મ શાસ્ત્રી, વિપ્લવપ્રસાદ વગેરેના મતે ઉપયુક્ત સ્થળે અક્ષર લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારાય છે. અને એથી તેમણે તેને દ્રુત કે લઘુપ્રયત્ન અક્ષર કહ્યો છે ચર્ચાપ્રાપ્ત ઉચ્ચારણની ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉપપત્તિ આપી, આ બાબત આટલો ચોખ્ખો મતભેદ પ્રવર્તવાનું કાગળ શુ એ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રસ્તુત નોંધનો આગય છે.

ઉચ્ચારણની લાક્ષણિકતાઓ અનુસાર જેમ આપણે વ્યજનોના સ્પર્શ જીભ, નાસિકા, અસ્થિપ્રાણ, મહાપ્રાણ વગેરે પ્રમુખ પાડીએ છીએ, તેમ સ્વરોના પણ વિધવિધ પ્રકાર ગણવામાં આવે છે આપણને જાણીતા દ્વન્ન ને દીર્ઘ ઉપરાત શુદ્ધ ને સયુક્ત, લઘુપ્રયત્ન ને પૂર્ણપ્રયત્ન, સ્પષ્ટ ઉચ્ચરિત અને ઉપાશુ ઉચ્ચરિત (સીસ્પર્ડ, whispered) વગેરે ઉચ્ચારણની વિશિષ્ટતા પ્રમાણે સ્વરોના યે ભેદ પાડવામાં આવે છે

આમાં અ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઋ, ઋ, વગેરે શુદ્ધ સ્વરો છે, ઐ, ઔ, ઐર્ધ (કાઈ, જોઈતું, વગેરેમાં), આઈ, (ભાઈ, રાઈતું વગેરેમાં), એઈ (એઈ વગેરેમાં), આઈ (ખાઈકડ વગેરેમાં) વગેરે સયુક્ત સ્વરો (ડીથેઝ, diphthongs) છે સાદી સમજણ આપવા માટે કહી શકાય કે શુદ્ધ અને સયુક્ત સ્વરો વચ્ચે ફેર એટલે કે સયુક્ત સ્વરોમાં શુદ્ધ સ્વરની લગોચ્ચ એક બીજા સ્વર પણ ગૌણપણે ઉચ્ચારાય છે એટલે સયુક્ત સ્વરમાં બે ઘટકો હોય છે તેમાં એક સ્વરનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય સ્થાને છે અને એ જ અશ સ્વરભાગનો વાહક બની શકે છે, બીજા સ્વરનું ઉચ્ચારણ લઘુપ્રયત્ન હોય છે અને સ્વરભાર તેના પર આવી શકતો નથી સ્થૂળ

ખ્યાલ આપવા માટે કહી શકાય કે શુદ્ધ ધ્રુવ સ્વરની એક માત્રા ગણીએ સંયુક્ત સ્વરના ગૌણ અંશની માત્રા અરધી કે એથી ઓછી ગણાય. લખાણમાં તો સંયુક્ત સ્વર ધણુખરું બે વર્ણદ્વારા દર્શાવાતો હોય છે, પણ તેનું ઉચ્ચારણ એકાક્ષરી છે. કોઈ કોઈ એમ નોંધણીમાં ચાર વર્ણો છે, પણ તેનું ઉચ્ચારણ દ્વિ-અક્ષરી (‘ડીસીલેબીક’ dyssyllabic) છે—એ કે આપણી નોંધણીમાં એ ને ઓ સંયુક્ત સ્વરો હોવા છતાં એકેકા વર્ણથી જ દર્શાવાય છે.

સંસ્કૃત, ગુજરાતી વગેરેમાના સંયુક્ત સ્વરોમાં ઉત્તરાંશ ગૌણસ્થાને હોય છે. સાધારણ રીતે ઇ કે ઊ સંયુક્ત સ્વરોના ઉત્તરાંશ તરીકે આવે છે. પણ ક્વચિત કોઈ ભાષામાં બીજા સ્વરોનો પણ એ પ્રમાણે ‘ડીપ્થોંગલ એલેમેન્ટ’, (diphthongal element) તરીકે ઉપયોગ થતો હોય છે. સંયુક્ત સ્વરોમાં મુખ્ય સ્થાને આવતો સ્વર પૂર્ણ પ્રયત્નથી ઉચ્ચારાય છે. એટલે એ પૂર્ણ સ્વરના વિરોધે ગૌણસ્થાને આવતા diphthongal elementને આપણે કણુસ્વર* (કણુરૂપ સ્વર) એવું નામ આપી શકીએ.

છે. કામ, રમત, માણસ વગેરેના અંત્ય વર્ણો પણ, એ શબ્દો તે સહાન પ્રયત્ન કે ચીવટથી અથવા ધૂરા બોલાતા હોય તો, આવા કબુત્તર અ સહિત ઉચ્ચારાય છે. પણ આપણી ઉચ્ચારણપદ્ધતિમાં એક નિયમ તરીકે જ અંત્યાક્ષરનું ઉચ્ચારણ મુકાબલે નબળું હોવાથી અનંત્ય અક્ષરમાં રહેલા લઘુપ્રયત્ન અકાર કરતાં અંત્ય અક્ષરનો તેવો અકાર વધારે નબળો લાગે છે. પણ આ તો વિશિષ્ટ સંજોગોમાં કરાતા ચીવટપૂર્વકના ને સહાન ઉચ્ચારણની વાત થઈ. ખાસી હમેશની ચાલુ વાતચીત ને સંભાષણ—જે ધારાવાહી છે, એટલે કે જેમાં વૈયાકરણી પૃથક્કરણ દ્વારા જુદા પાડેલા શબ્દો સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળા ઘટક તરીકે નથી રહેતા પણ એકબીજાના ભાગી જઈ એક સંગમ પ્રવાહ તરીકે જ રજૂ થાય છે— તેમાં કામ, નામ વગેરેના અંત્ય વર્ણો માત્ર એકલા વ્યંજન તરીકે જ ઉચ્ચારાય છે એટલે કે એ એકાક્ષરી (‘મોનોસિલેબીક’, monosyllabic) શબ્દો છે. પણ આવા શબ્દો પછી -માં, -થી, -વડે વગેરે અનુગો આવે ત્યારે તે શબ્દોનો અંત્ય વર્ણ લઘુપ્રયત્ન અ સાથે ઉચ્ચારાય છે. છોકરા વગેરેમાં પણ વાક્યમાં ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં તેમના બીજા વર્ણમાં રહેલા કબુત્તર અ નથી બોલાતો—એ શબ્દો દ્વિ-અક્ષરી (‘ડીસિલેબીક’, dyssyllabic) બની જાય છે. રમતો, હસતો જેવામાં (વચ્ચે વર્ણ મ કે સ હોય ત્યારે) ચાલુ વાતચીતમાં પણ મ, સ ને ખાલી વ્યંજન તરીકે ઉચ્ચારવાનું વલણ છે/ ઝડપથી બોલાતા છોકરાની ટાઢ બકરા ચરી જાય એ વાક્યમાંના છોકરા શબ્દના કરા અંશનું ઉચ્ચારણ અને વજ્ર વિઘાતુર્ગતિ: એમાંના વજ્રના જા અંશનું ઉચ્ચારણ સરખું જ છે. તેમની વચ્ચે જે સક્ષમ ફરક લાગે છે તે સંસ્કૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજનો પૂર્વના સ્વર પર ભાર દર્શાવે અને તેને યકારીને ઉચ્ચારાય છે, જ્યારે ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં તેવા કેઈ ભાર કે યકારની અપેક્ષા નથી રહેતી, તે કારણે છે. આ ભાર ને યકાર વ્યક્ત કરતી વજ્ર, ઉગ્ર-એવી જોડણી પણ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત હતી એ આપણે જાણીએ છીએ. શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દોમાં જોડાક્ષરો સામાન્યતઃ ભાર કે યકાર વગર જ ઉચ્ચારાય છે. ‘ક્યું’, ‘બોલ્યો’ વગેરેમાં આવા જોડાક્ષરો છે. આવા શબ્દોમાંના ય ને નરસિંહરાવ વગેરે યત્રિતિ ગણે છે. પણ એ બરોબર નથી. ક્યોર્ ના ચોર્-માં આગલો અને પાછલો વ્યંજન સરખા જ પ્રયત્નથી ઉચ્ચારાય છે— તેમાં યકારનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ જ છે. માત્ર સંસ્કૃતની રીતે બોલેલો, આલેલો એમ આપણે નથી કહેતાં એટલું જ.

વળી કેટલાક એમ માને છે કે અંગ્રેજી calm and considerate જેવામાંના calm ના ઉચ્ચારણમાં અને ગુજરાતી કામ કરે કાઠી ને જશ

ખાય જેથી જોવામાંના કામ ના ઉચ્ચારણમાં મ કાંઈક અંશે જુદીજુદી રીતે ઉચ્ચારાતો લાગે છે અને એ હકીકત ગુજરાતી કામમાં અંસાક્ષરમાં લઘુપ્રયત્ન મકાર હોવાની સ્પષ્ટ છે. અહીં પણ મેદ લાગે છે એ વાત સાચી, પણ કારણ જુદું છે. અંગ્રેજી calm ના ઉચ્ચારણમાં તે શબ્દના સ્વર ઉપર જે જાતનો ભાર આવે છે તેવો ભાર ગુજરાતી કામ ના ઉચ્ચારણમાં કા પર નથી આવતો, આથી ભારની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી કામ ના કા ને મ વચ્ચે છે તે કરતાં અંગ્રેજી calm ના cહ ને lમ ના ઉચ્ચારણ વચ્ચે વધારે અંતર હોવાની આપણા કાન પર છાપ પડે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ બંને શબ્દો વ્યંજનાન્ત જ ઉચ્ચારાય છે.

ઉપરાંત પહેલાં કહ્યું તેમ છૂટા શબ્દો લઈ તેનું ઉચ્ચારણ કરીએ તો તેમાં લઘુપ્રયત્ન મકાર હોવાનું જણાશે જ. આનો અર્થ એ કે વાતચીતમાં પણ કણ્ઠસ્વર અ નો પ્રયોગ થતો હતો, પણ વખત જતાં એ ધસાઈ ગયો. પણ પૂર્વના સંસ્કાર સાવ નિર્મૂળ થાય એટલો સમય આ ધ્વનિવિકારને ન થયો હોવાથી—કહેવાતા લઘુપ્રયત્ન મકારની જેમ મકારની બાબતમાં પણ ગુજરાતી એક સંક્રાંતિકાળની ભૂમિકા રજૂ કરતી હોવાથી આપણને આ બાબત દિધા રહ્યા કરે છે. અને એટલે વિદ્વાનોમાં પણ આ મુદ્દા પર સ્પષ્ટ બે પક્ષો કેમ પડ્યા હશે તે ય સમજી શકાય છે.

ગુજરાતીના કોઈકોઈ પ્રાતિક મેદોમાં ખારણું, ચાળણી જેવા શબ્દોમાંથી વચ્ચે રકાર ને ઝકાર ઉચ્ચારણમાંથી હુમ થયા છે. તેમને સ્થાને ઝાલાવાડીમાં ઘકાર મૂકી ખાયણું, ચાયણી એમ બોલાય છે. પણ ઝાહિલવાડીમાં આવો ર કે ળ હુમ થતાં તેમાંથી અવશિષ્ટ કણ્ઠસ્વર અ જ ઉચ્ચારાય છે; ખારણું ને બદલે ખાખણું ને ચાળણીને બદલે ચાખણી. ખાખણું અને ચાખણી માં રહેલો આખ કોઈ ના એાઈ અને લાઈ ના આઈ ની જેમ એક સંયુક્ત સ્વર છે અને એ રીતે ઉક્ત શબ્દોનું ઉચ્ચારણ દ્વિ-અક્ષરી છે.

આમ લઘુપ્રયત્ન મકાર એક કણ્ઠસ્વર છે અને તેનું મૂલ્ય ઐ, ઐ વગેરે સંયુક્ત સ્વરોમાં ઉત્તરાંશ તરીકે આવતા લઘુપ્રયત્ન ધ વગેરેના જોડણી એ ખ્યાલમાં રાખતાં તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

★

અર્વાચીન ગુજરાતી ઇકાર-ઉકારનાં ઉચારણ અને જોડણી

માત્ર વાતચીત અને ધારણામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતી બેંસના દૂધની વહેંચણી વિશે જાણે કે ખરેખર દૂધની વહેંચણી કરવાની હોય તેટલા જ નેરશોરથી ઝગડો થઈ ચક્રોતો હોવાનું જે જાણીતો દ્વયકો નોંધે છે તેવું જ કાંઈક ગુજરાતી જોડણીના ધણાંખરાં ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ બાબત—અને ખાસ કરીને તેમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન ભોગવતી ઇ-ઉની જોડણી બાબત બનેલું છે. હ્રસ્વદીર્ઘના નિયમો, પેટાનિયમો અને ઉપ-પેટાનિયમો, અપવાદો અને પ્રતિઅપવાદો તથા તેમને લગતી ચર્ચાચર્ચાનું સાહિત્ય એ શાખાપ્રશાખા ને અગણિત વડાઘંઘોના વિદ્વત્ વિસ્તારવાળા વટગજનો ખ્યાલ આપે છે; અને એમાં ખૂબી પાછી એ છે કે આ વટરાજને મૂળ છે ખરાં, કે તે એક કલ્પનાનું ભૂત છે તેની બહુ તપાસ કરવાની કોઈએ ઝાઝી પરવા નથી કરી. તત્ત્વબોધ થાય ત્યારે જે આનંદ થતો હોય તે, પણ વાદ્યચર્ચાનો પોતાનો આગવો શુદ્ધ આનંદ માણવાની ત્રહ વૃત્તિથી પ્રેરાઈને આ ચર્ચાઓ થઈ હોવાની આપણને શંકા જાય છે. કારણ, જેની પાસે ધ્વનિપારખુ દૃષ્ટિ છે, અને આપણા સ્વરોના ઇતિહાસનું આધુપાતળું પણ જ્ઞાન છે તે તો તરત જોઈ શકે તેમ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં ઇ, ઉ વગેરે સ્વરોની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા વચ્ચેનું ભેદભાન જ નષ્ટ થયેલું છે. અર્થબોધ માટે વ્યાપક રૂપે સ્વરોની માત્રા (‘ક્વોન્ટિટી,’ quantity) કશો ભાગ ભજવતી નથી. એટલે તેમને હ્રસ્વતાદીર્ઘતા સ્વયં જુદાજુદા બે લિપિચિહ્નોથી બતાવવાની જરૂર નથી. આથી વ્યવહારને—અને કેટલેક અંશે શાસ્ત્રને પણ—લાગેવળે છે ત્યાંસુધી તો ક્યાં હ્રસ્વ અને ક્યાં દીર્ઘ તેનો નિર્ણય શશવિપાણની લંબાઈ, પહોળાઈ, આકાર વગેરેનો નિર્ણય કરવાની તોણ આવે છે. આશા છે કે ચર્ચાગ્રાંથ સ્વરોમાં માત્રાભેદના લેખનો ઇતિહાસ; ઉચ્ચારણમાં વ્યક્ત થતા, અર્થબોધને માટે આવશ્યક તેમ જ અનાવશ્યક ધ્વનિઅંશો; અને એ સ્વરોનું આધુનિક સ્વરૂપ—ધ્વનાદિને સ્પર્શતી પ્રખુત વિચારણાથી આ વિષયમાં શંકાને સ્થાન નહીં રહે.

ઇકાર-ઉકારના ઉચ્ચારણમાં માત્રાભેદનો ક્રમિક લેખ

પહેલાં, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ. સંસ્કૃતમાં ઇ-ઉના હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરૂપો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ હતો. સંસ્કૃત રૂપતંત્રમાં આ ભેદ ખુલ્લો દેખાય છે. તેમાં ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગે ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગેથી જુદો ભાગ ભજવે છે. તેમના કેટલાંક વિભક્તિરૂપો ભિન્ન ભિન્ન પ્રત્યયોથી સંધાય છે. એટલે સંસ્કૃત

શબ્દોના રૂપતેજકીય (મોર્ફોલોજીકલ, morphological) વ્યક્તિત્વના નિર્ણય માટે ઇકાર-ઉકારની હંસ્વતાદીર્ઘતા પણ પાયારૂપ હતી.

પણ સમય સાથે વિકારક વલણો પ્રવર્ત્યે જતાં હોવાથી, ભાષાસ્વરૂપમાં પલટા આવતા ગયા અને માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય કે પ્રાકૃત ભૂમિકા દરમિયાન હંસ્વતાદીર્ઘતાનું મૂલ્ય લુપ્ત થતા લાગ્યું પ્રાકૃત કાવ્યો અને પાઠળના સમયના સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી—શિશુપાલવધ જેવામાંથી પણ—હંદ ખાતર હંસ્વદીર્ઘની છૂટ લેવાયાનાં ઉદાહરણો મળે છે, અને એનાં મૂળ ઉચ્ચારણમાં આવેલા પરિવર્તનમાં હતા^૧. પ્રાકૃત વૈયાકરણો સમાસમાં મૂળના દીર્ઘને સ્થાને હંસ્વ સ્વર કે હંસ્વને સ્થાને દીર્ઘ સ્વર આવતો હોવાનું નોધે છે તે પણ ઉપરની છકીકતનું જ સચક છે. કેમ કે કોઈપણ ભાષામાં ધ્વનિપરિવર્તન સ્વચ્છંદપણે ન થાય. અમુક વ્યાપક વલણને આધારે, અમુક નિયમતંત્રને આધારે, તે તે ભૂમિકાનું દરેક ધ્વનિવલણ સમજાવી શકાતું હોય છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ નોધેલી છકીકતનો અર્થ એટલો જ કે મૂળમાં ચીવટથી જળવાઈ રહેલા હંસ્વદીર્ઘ વચ્ચેના ભેદ શિથિલ થતા લાગ્યા હતા. આરંભમાં સમાસના ધટકોમાં આ વલણ વ્યક્ત થતા લાગ્યું તે સમજી શકાય તેવું છે. રૂપતંત્રની દૃષ્ટિએ શબ્દ ક્યા વર્ગનો છે તેનો નિર્ણય અંત્યાક્ષરને આધારે થતો હોવાથી તેની સાથે છૂટ લેવાય તો શરૂઆતમાં ગરબડ ઊભી થવાની પૂરતી સભાવના. પણ સમાસના આદિ ધટકને સર્ગગ વાક્યપ્રવાહમાં રૂપતંત્રની દૃષ્ટિએ જરા પણ અગત્યનો ભાગ લેજવવાનો ન હોવાથી, અને ખીજી રીતે પણ તેનું વ્યક્તિત્વ ગૌણ હોવાથી તેના અંત્યાક્ષરની માત્રા સાથે છૂટછાટ લેવી એ સ્વાભાવિક. આમાં હંદોમૂલક જરૂરિયાતોનો સહારો મળ્યો. વારિ(રી)મઈ, પદ(ઈ)હર, લેલ(લૂ)વળ, મુજ(જા)યત વગેરે હિમચંદ્રે નોધેલા ઉદાહરણોની ખરી ઉપપત્તિ આ છે. હંદને આધારે આવા ફેરફાર થયા થતા. એટલે તેમની નોંધ તો લીધા વિના ન જ ચાલે. પણ આ ફેરફાર હંદ જેવા બાહ્ય કારણપર આધાર રાખતો હોવાથી—અને આવું કારણ ક્વચિત્ પ્રવૃત્ત, ક્વચિત્ અપ્રવૃત્ત—ક્યાં ક્યાં હંસ્વદીર્ઘ થાય છે, તેની યાદી આપવી શક્ય ન હતી. આથી પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો પોતાની લાક્ષણિક શિથિલતાથી કહી દે છે કે હંસ્વદીર્ઘની છૂટ પ્રાકૃત સમાસોમાં અતંત્રપણે લેવાય છે.

૧. સિદ્ધેશ્વર વર્મા, સ્કટીજ ઇન ધ ફોનેટીક એક્ષન્સ-શન્ઝ ઓવ ઇન્ડિયન આમેરીકન, પાંચમું પ્રકરણ (અક્ષરનું માત્રાપ્રમાણ).

પણ ઉચ્ચારણમાથી ભેદ ધરાવતો જતો હોવાથી હ્રસ્વદીર્ઘની વ્યાખતમાં લખાણમાં શિથિલતા વધ્યે જ જતી હતી. અત્યાક્ષરનું સ્વરૂપ અગત્યનું હોવા છતાં તેમાં શિથિલતા પ્રવેશ કરવા લાગી અને આમાં સાદસ્યનો પ્રભાવ ભળતાં હ્રસ્વ ને દીર્ઘ ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગોનાં રૂપાખ્યાન વચ્ચેનો ભેદ હુત થયો. વકારાંત અને વાકારાંત રૂપાખ્યાનોનો ભેદ હજી જળવાઈ રહ્યો હતો, કારણ વાકાર પ્રકૃષ્ટપણે સ્ત્રીલિંગનો સૂચક હતો; અને વકારાંત અંગો નિયમે કરીને પુંલિંગ કે નપુસકલિંગ હતાં. પણ જ્યાં છટ લઈ ચક્રાતી હોય તેવે સ્થળે (ઉ. ત. સમાસમાં, જગજગદ વગેરે) આકાર હ્રસ્વ થતો પણ પછી અપભ્રંશના સમય સુધીમાં તો અત્યાક્ષરને હ્રસ્વ કરવાનું વ્યાપક વલણ સ્થિર બને છે—એ કે સાથોસાથ સાહિત્યમાં આગલી ભૂમિકાના દીર્ઘસ્વરાત રૂપો વપરાતાં રહે છે. આ દશાને હેમચંદ્રે, અપભ્રંશમાં ધણુખરું મૂળનાં કોઈ સ્વરને સ્થાને ખીજે કોઈ પણ સ્વર આવે એવા અસાચીય વચનોથી વણવી છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભૂમિકામાં પણ ઇકાર-ઉકારની ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિ ચાલુ હતી એટલું જ નહીં, પણ લેખનમાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઇકાર-ઉકાર વચ્ચેની ગરબડ લાક્ષણિક બની ચૂકી હતી. પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિનું સંપાદન કરવાનો જોને થોડોક પણ અનુભવ હોય તે કહી શકશે કે પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રતોમાં ઇકાર-ઉકાર, અતુનાસિક વગેરેની વ્યાખતમાં પ્રવર્તતી ઉચ્ચ શિથિલતા તેના કાર્યમાં કેટલી અડચણો જોવી કરે છે. “ખાસ કરીને ઇકાર-ઉકારના હ્રસ્વ-દીર્ઘનો કોઈ ચોક્કસ નિયમ આપણી બાધાના જૂના લેખકો સાચવતા નથી. જેઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃતના મહાધરંધર વિદ્વાનો હતા, અને જેમણે હજારો શ્લોક-વાળા મોટામોટા ગ્રંથ, કાવ્યો, શાસ્ત્રો લખ્યા છે, તેઓ પણ જ્યારે પોતાની માતૃભાષામાં કોઈ રચના કરે છે કે લખે છે તો તેમાં બાધાની વિશુદ્ધતા કે નેહાણીની એકરૂપતાની કશી પણ ચોક્કસાઈ દેખાતી નથી.”

આપણા અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં ઇ-ઉ વગેરે સ્વરોની હ્રસ્વતાદીર્ઘતાનું જ્ઞાન હુતપ્રાય છે એ તટસ્થતાથી જોનારને તરન જ જણાઈ આવશે. ખીજા સ્વરો ને વ્યંજનોનું અન્યથી ભિન્ન સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ તેમના ઉચ્ચારણમાથી આપણો જ્ઞાન અસદિગ્ધપણે પકડી આવે છે; પણ તેવું સ્વરોની હ્રસ્વતાદીર્ઘતા વ્યાખતમાં નથી બનતું. ગોળા અને ગાળાનાં સંવૃત અને વિવૃત ઓકાર અશિ-ક્ષિત પણ વિના પ્રયાસે વરતી શકે છે. જ્ઞાન ને જ્ઞાન ના વ્યંજનોમાં રહેલા ભેદ કહેવા માટે વિશિષ્ટ નિયમોના જ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી. જ્યારે આપણે ત્યાં, શ્રુતલેખન વેળા લખાવનારને દીર્ઘ સ્વર અભિગ્રેત હોય ત્યારે બાર દહ

સંભાવીને ‘મૂ-ઉ-ઉકયું’ કહેવું પડે છે ત્યારે જ વિદ્યાર્થીને સ્વર દીર્ઘ ડોવાનો ખ્યાલ આપી શકાય છે. આવી રીતે અથવા તો અંગ્રેજીની જેમ વિશિષ્ટ નિયમો દ્વારા જ નોંધણીનો ખ્યાલ આવે એવું હોય ત્યારે નોંધણી ધ્વનિભિંબી (‘ફોનેટીક’, phonetic) નહીં, પણ ઐતિહાસિક જ હોય. ઉચ્ચારણમાં વ્યાપક સ્વરૂપે ધ્રુસ્વદીર્ઘનું ભાન ન જળવાયું હોવાથી જ હ્રોપક્રમિટીએ એ ભેદને જતો કરેલો. અને કોઈ પણ સામાન્ય માણસના—અથવા તો સામાન્ય શું કામ, નોંધણીકાશના કે તેવા કોઈ ખાસ ધડી કાઢેલા નિયમોનો અભ્યાસ કરીને તેને આધારે લખવાનો ઠીકઠીક મદાવરો જેણે પાડ્યો હોય, તેવાઓની નાની સંખ્યાને ખાદ કરતા દરેક ગુજરાતી લખનારના—લખાણમાં ઇ-ઉની દ્રુસ્વતાદીર્ઘતા ખાખત અનવસ્થા પ્રવર્તતી હોય છે. નાનપણથી તેણે સાંભળેલું સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ અને કેળવણી અને મુદ્રિત ભાષાએ આપેલો તેનો કૃત્રિમ સંસ્કાર એ બેની અથડામણને લઈને તેના મનમાં આ ખાખત ઠીકઠીક અનિશ્ચય હોય છે. આપણામાંના કોઈકોઈને મૂકવુંના મૂ વગેરેમાં ઉકાર દીર્ઘ સંભળાતો હોવાનો ભ્રમ રહે છે તેના મૂળમાં પણ લિખિત ભાષાના સંસ્કાર જ છે. કેમ કે મૂકવુંમાં પડેલો ઉકાર ધ્રુસ્વ છે કે દીર્ઘ એમ સવાલ પૂછતાં ઉત્તર આપવા માટે એ વ્યક્તિ મૂકવું મનમાં ખેત્રણ વાર ઉચ્ચારે છે—મૂકવુંના ઉચ્ચારણ-સંસ્કાર પોતાની સ્મૃતિમાં જીવિત કરે છે. પણ આવા વિષયમાં ધ્વનિકાંપ ધટનાઓને તપાસવાની દૃષ્ટિ કેળવાઈ ન હોય તો વાચનસંસ્કારોની જાપ પડ્યા વિના ન જ રહે, ને એટલે દીર્ઘ સંભળવાનો ભ્રમ થાય. અને કોઈ શબ્દ કે ધ્વનિના વાસ્તવિક ઉચ્ચારણનો નિર્ણય તેને એકલોઅટ્ટલો ઉચ્ચારીને, બીજા ભાષાસામગ્રીથી અજાણો કરીને એ કૃત્રિમ સ્થિતિમાં નહીં, પણ સળંગ વાણીપ્રવાહમાં તેનો પ્રયોગ થાય તે સમયના ઉચ્ચારણને આધારે જ કરાય. આ રીતે સાંભળતાં ઇકાર-ઉકારના ઉચ્ચારણમાં ભેદ નહીં વરતાય. આવી ખાખતોના નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રીય રીતે કેળવાયેલી ન હોય તેવી વ્યક્તિ કેમ અનધિકૃત છે એ નીચેના ટાંચણથી સ્પષ્ટ થશે.

“Terms like ‘long,’ ‘half-long,’ ‘short,’ etc. express a mere relation. A sound which is long with reference to another may be short in relation to a third; what is considered as long in one language may be short in another because of difference in general tempo characteristic of each. It goes without saying that the quantity of a sound is quite distinct from its pitch, stress or acoustic colouring. But here more than elsewhere mental illusions play an important part. Vowels which are generally believed long are often

short ; others which are regarded as short often surpass in length those which are deemed long. Again and again graphic methods show that sounds supposed to be long are in reality only more stressed or higher pitched.....very often the term 'long' and 'short' refer to subjective or mental impressions rather than to physical properties The sound that by some peculiar feature impresses the ear more than others is easily felt to be longer even though it actually is not "

પણ ગુજરાતીની બાબતમાં તો આમ ખરેખર શું ઉચ્ચારાય છે તેની સાચી ખોટી તપાસને પણ કોઈ મહત્ત્વ નથી અપાયું. આપણી ભાષાના વ્યાકરણનો સ્વતંત્રપણે નહીં, પણ ધણુખરું સંસ્કૃત વ્યાકરણના એક પડછાયા રૂપે જ વિચાર થયો છે. સંસ્કૃતમાં ધ્વસ્વદીર્ઘના સ્પષ્ટ ભેદ, એટલે આપણા વ્યાકરણમાં પણ એ ભેદએ જ ને ! અને તેમાં ગુજરાતી વગેરેમાં આગળી ભૂમિકાનો સચુક્ત વ્યંજન એકવચો યતાં ઘણીવાર પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો હોવાનું પણ જાણુમાં આવ્યું. આનો આધાર ધર્મને એમ માની લેવામાં આવ્યું કે એવો દીર્ઘ પ્રચલિત ઉચ્ચારણુમાં પણ દીર્ઘ ખોલાય છે. કેટલીક ભારતીય ભાષાઓ અને ભારતીય સાહિત્યનો વર્ષોથી અભ્યાસ કરી રહેતા એ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોનો આ વિશેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે :

૧. "As in Bengali and perhaps in Gujarati, there is in spoken Nepali no longer any distinction of quantity or quality between long : and short : or long u and short u. i represents equally Sh i, i before two or more consonants and i. So too with u..... There is in consequence as in Bengali and Gujarati much hesitation in the use of the long and short forms in writing Of late years there has been a certain tendency to write short form in the interior of the words, and the long when they are final But there is no justification for such a practice And since there is no distinction in pronunciation I have uniformly used the short form.

The only exception to this has been in the case of words borrowed from Sanskrit....If the Sanskrit word has been thoroughly adapted, I have used the short vowel....

The general adoption of the system of spelling advocated in this dictionary, would without any violent break with the tradition give Nepali a practical and phonetic system of spelling and would

*વીલીયમ ગ્રાફ, લેક્ચર એન્ડ લેક્ટર્સ ૧૯૩૨, ૫૨-૫૩.

lessen the difficulties of teaching children and others to read and write." (આર. એલ. ટર્નર, નેપાલી ડીક્શનરી, ભૂમિકા).

નૃપાળાને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલાં આ વચનો ગુજરાતીને પણ અપરિણામ લાગુ પડે છે.

૨. “રશીયનની જેમ અર્વાચીન ગુજરાતીએ પણ દીર્ઘ ને હ્રસ્વ સ્વરો વચ્ચેનો ભેદ જાતો કર્યો છે; એટલે કે જે કે બોલાતી વાણીના પ્રવાહમાં ભારવાહક સ્વરો દીર્ઘ ને ભારરહિત સ્વરો હ્રસ્વ ઉચ્ચારાય છે, તો પણ સ્વર સ્વતઃ માત્રદષ્ટિએ ઉદાસીન—તટસ્થ છે. સ્વરની માત્રાને, સંસ્કૃતમાં છે તેથી બિલકુલ, બાકરણી વિભાગ (‘ગ્રામૅટીકલ કેટેગરી’) સાથે કશી લેવાદેવા નથી. હવે, નાગરી વર્ણમાળા એ ને એ—આ બંને ગુજરાતીમાં ‘હ્રસ્વ’ને ‘દીર્ઘ’ રૂપે નહીં, પણ ‘વિવૃત’ને ‘સંવૃત’ રૂપે છે—તો માત્રાભેદ (એટલે કે હ્રસ્વતાદીર્ઘતા) વ્યક્ત કરતી નથી; અંતે આ વચ્ચે ગરબડ કે ભ્રમ થવો શક્ય જ નથી, કેમ કે તેમની વચ્ચે પૂરેપૂરો સ્વરપભેદ (‘ક્રોલીટીટીવ ડીફરન્સ’) છે; પણ ઇ-ઈ ને ઉ-ઉની બાબત તદ્દન જુદી છે. બીજી કોઈ પણ રીતે શિથિલતાથી વર્ણિત નથી રહી શક્યો એવા તેમની વચ્ચે અર્વાચીન ભાષામાં દેખાડતો ભેદ એ એક બાકરણી તૂટ (‘ગ્રામૅટીકલ રીક્લિન’) હોવા સિવાય બીજું કશું નથી. આ જાતનું તૂટ બિનું થયું હોવાનું કારણ એ કે સંસ્કૃતમાં એ બંને (હ્રસ્વ ને દીર્ઘ) વર્ણો હસ્તી ધરાવે છે; એટલે તેમને ત્યાંથી અહ, ખેંચી લાવવામાં આવ્યા છે. (માત્ર જ ને જ માટે એક જ સંકેત વપરાવો ચાહુ થયો છે). અને આથી ખ્વનિતંત્ર અને વર્ણમાળા બંને તેટલા સંસ્કૃત જેવાં દેખાય એ હેતુ સધાય છે.” (લુડ્વીગ આલ્ડોર્ફ—Ludwig Alsdorf સંપાદિત કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ. ૨૧૦—અહીં મૂળ શબ્દોનું ગુજરાતી ક્યું છે).

પોતાના પ્રસ્તુત સંપાદનમાં પરિશિષ્ટમાં ત્રણ ગુજરાતી રાસાપ્રબંધોના નમૂના આપતાં ગુજરાતી હસ્તપ્રતોની વિશિષ્ટતાઓ અંગે આલ્ડોર્ફ કહે છે : ‘પ્રસ્તુત હાથપ્રતના લલિયાઓ ઇ ને ઈ તથા ઉ ને ઊ વચ્ચે એટલી અરાજકતાભરી ને ભેદભાન વિનાની ગરબડ કરે છે કે ઇ, ઉ સાથે હ્રસ્વતા ને ઈ, ઊ સાથે દીર્ઘતા સંકળાયેલી હોવાનો તેમના મનમાં ખ્યાલ હોય એ પ્રમાણસાધ્ય જ નથી.”

મૂકવું, તૂટવું એવી જોડણી શબ્દના મૂળની દૃષ્ટિએ સૂચક છે એ ખરું જાણી શબ્દોમાં દીર્ઘ ઊ મૂળનાં મક્ક—, તુદ— વગેરે અંગ્રેજીમાં સંયુક્ત

અનન્યતા ઝળુલાવ સાથે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થયાનો ઘોતક છે પણ એવા
 ઐતિહાસિક કારણે તેને અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાથી નષ્ટ થયો હોય તો પણ
 લેખનમા વ્યક્ત ન કરી શકાય કેમ કે એ આપણી લિપિની પર પરાની વિરુદ્ધ
 છે મૂળના અલ્પ-, આત્મન- ને અર્પ- એ ત્રણેનું માધ્યમિક હારતીપ-આર્પ
 ઉચ્ચારણ અલ્પ- યયુ, ત્યારે લખાણમા પણ ત્રણે માટે કયા ભેદ વિના અલ્પ
 વપરાતુ તે વેળા કોઈને ચિંતા ન થઈ કે આ એક અલ્પ-, અલ્પ- ને સ્થાને
 હશે, આત્મન-ને સ્થાને હશે કે અર્પ-ને સ્થાને હશે યુત્પત્તિ એમદે ધ્વનિવિગત
 ઉપર નિર્ભર નથી હોતી એ રીતે આપણે ત્યા સ્થૂળમાને ધ્વનિસ વાદી કે
 ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીની જ પરપરા છે ને તેથી મૂકણુ, તૂટણુ જેવી જોડણી
 માટે કશે આધાર નથી

આ ચર્ચા પગથી ફલિત થતો નિર્ણય સર્વમાન્ય થાય તો ગુજરાતી
 લેખનાગી જનતા પરથી એક જગ્યર નિષ્કારણ બોલે દર થાય, અને સત્ત્વની
 ગાના સુવણુ સાથે સરળતાની સુગંધ લળે પણ આ વિશેની વિદ્વાનોની
 સ્પષ્ટ વિચારણા અને માર્ગદર્શનને અભાવે, અને ગમે તેમ રી એવાક્યતા
 સાધવાના આગ્રહથી વિદ્યાપીઠના જોડણીકાશની જોડણી હવે તો સર્વમાન્ય
 જેવી બની ગઈ છે તે પૂરેપૂરી રૂઢમૂળ થતા, જેમ અગ્રેજ અને ફ્રેંચ
 જોડણીની ભયકર અગજકતા દૂર કરવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ શન્યવત્ આવ્યું
 છે તેમ આપણે ત્યા પણ તેનું પુનરાવર્તન જ થશે એમ લાગે છે

*ધ્વનિસ વદી જોડણી પાછળ આવું ખીઠબળ હોવાથી ગુજરાતી વર્ણમાળામાં અનુસ્વર
 અને અનુનાસિક માટે વધા સજ્વ-વિજ્વ એ એક માટે વિશિષ્ટ સૂકેતો વાળવાથી અને
 જરૂર પડે ત્યાં વિકલ્પનો અશરો લેવાથી આપણા ઉચ્ચારણ અને લેખન વચ્ચે હેલી
 જટલીક મુખ્યમુખ્ય વિસતરિઓ ટાળી શકાય

★

૨૬૨-પ્રક્ષેપ

હુમયંદ્રે અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા તરીકે એક હકીકત એ નોધી છે (૪, ૩૯૯)કે અપભ્રંશમાં મૂળ શબ્દમાં ન હોય તોયે કોઈવાર રેફ આવે છે— એટલે કે રકારનો પ્રક્ષેપ થાય છે, અને તેના ઉદાહરણ લેખે આપેલા પદમાં વ્રાસુ (સં. વ્યાસ.) વપરાયો છે. વ્યાસઃ નું નિયમ પ્રમાણે વ્રાસુ ન થતાં વ્રાસુ થયું. બીજા અપભ્રંશ વૈયાકરણો પણ આ ઘટનાની નોંધ લે છે. પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણમાંથી હુમયંદ્રના ઉપર્યુક્ત વિધાનના સમર્થનમાં કેટલાક શબ્દો ટાંકી શકાય તેમ છે. મહાપુરાણની જે ઐઠક હાથપ્રત છે, અને જેને આધાર ગણીને મહાપુરાણના સંપાદકે ગ્રંથપાઠ તૈયાર કર્યો છે, તે કેટલેક સ્થળે મૂળના ઉત્તર અવયવ તરીકે રકાર હોય તેવાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં રક્ષાળ જળળવી રાખે છે—જેમ કે વ્રજ<વ્રતમ્, સૂય<સૂયા, નૃવહ <નૃપતિ, પ્રિજ <પ્રિય. એટલું જ નહીં. કેટલાંક શબ્દો એવા મળે છે જેમાં રકારનો પ્રક્ષેપ થયેલો છે. મારી નજરે ત્રણ શબ્દો ચક્ષા છે:

વિળગ વિમારહારિ વુહ-સગમુ । સંધિ ૧૬, કાવક ૧૧, પક્તિ ૭ ક.

‘વિનય, (તથા) વિકારને હરે તેવો બુધપુરુષોનો સમાગમ.’

સં. વુષ-નું અપભ્રંશમાં નિયમ પ્રમાણે વુહ-(કે વુહ-) થાય છે. પણ અહીં વુહ- થયું છે.

મન્છધિગિહિ વ્રાસુ રપ્પણગ । સં. ૯૮, કા. ૮, પં. ૬ ક.

‘માછણથી વ્યાસ ઉત્પન્ન થયો’.

અહીં હુમયંદ્રે નોધેલો શબ્દ જ મળે છે. સં. વ્યાસઃ નું વ્રાસુ ને બદલે વ્રાસુ થયું છે.

રપ્પરિ જાહિવિ રળિ વ્રહિર રાહ । સં. ૯૯, કા. ૩, પં. ૫ ખ.

‘રાળ ઉપર ચડી આવીને (તેનો) રણમાં વધ કર્યો.’

અહીં મહાપુરાણમાં આ પ્રમાણે દિપ્પણુ છે: વ્રહિર હત. વધિતઃ એટલે વધિતઃનું વહિર થવાને બદલે વ્રહિર થયું.

આ ઉદાહરણોમાં ત્રણે સ્થળે વકારમાં જ રનો પ્રક્ષેપ થયો છે. (વુહ-માં વ્ દેખાવ પૂરતો જ છે, કારણ અપભ્રંશમાં વ્-વ્ વચ્ચે ભેદ નથી જળવાયો.) પણ આ એક અકસ્માત હોવા સહ્ય છે. કારણ ગુજરાતી વગેરેમાં રકાર-પ્રક્ષેપનાં જે ઉદાહરણો મળે છે, તેમાં ધણુંખરું વકાર સિવાયના વ્યંજનોમાં જ એ પ્રક્ષેપ થતો જોવામાં આવે છે.

પ્રાચીન અને અપ્રાચીન ગુજરાતમાં તેમ જ પ્રાંતીય ઉચ્ચારણમાં કે અશિક્ષિત વર્ગની બોલીમાં આ જાતના જે શબ્દો^૧ મને મળ્યા છે તે અહીં આપું છું^૨ :

૧. કરોડ—સં. કોટિ-, માભાઆ. કોટિ; પછીથી કોટિ દ્વારા કોટ અને કરોડ. પૂર્વી હિંદીમાં વપરાય છે.
૨. તટ—અર્ધતત્સમ. સં. તટ- પરથી. ત્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ (૩૭, ૧૦૫; ૩૮, ૧૦૬), ગિરધરકૃત રામાયણ (ઉત્તરકાંડ, ૫, ૫. ૫૦૦) વગેરેમાં. તટ રૂપે પણ ગિરધરકૃત રામાયણ (ઉત્તરકાંડ, ૪૬, ૫. ૫૮૨; ૫૭, ૫. ૬૧૯) માં મળે છે.
૩. ત્રાંડવું—અર્ધતત્સમ. સં. √ તાઢ-.
'જમકિંકર બાધીને ત્રાંડે' (દશમસ્કંધ, ૪૫, ૧૨૩).
૪. ત્રાંડવ—અર્ધતત્સમ. સં. તાણ્ઢવ-નું અદ્વપશિક્ષિતોનું ઉચ્ચારણ.
૫. ત્રિલોત્તમા—અર્ધતત્સમ. સં. તિલોત્તમા. શામળમાં વપરાયો છે.
૬. ત્રીક્ષુ—અર્ધતત્સમ. સં. ત્રીક્ષ્ણ. શામળમાં વપરાયો છે.
૭. ત્રૂંડું—સં. તુષ્ટ-, માભાઆ. તુઢ્ઢ- પરથી આખ્યાતિક અંગ ત્રૂંડું અથવા ત્રૂંડુ. 'દામોદર દાસીને ત્રૂંડા રે' (દશમસ્કંધ, ૪૨, ૨૧૭).
૮. દ્રક્ષણી—અર્ધતત્સમ. સં. દક્ષિણિન પરથી ગ્રામ્ય ઉચ્ચારણ. નરસિંહરાવે નોંધ્યો છે.
૯. દુષ્ટ—અર્ધતત્સમ. સં. દુષ્ટ-નું ગ્રામ્ય ઉચ્ચારણ. મરાઠીમાં પણ છે.

૧. આ સિવાય, મૂળનો રકાર સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ભળવી સખતા શબ્દો વિશે મેં અન્ય વિચાર કર્યો છે. છુઓ, મીઠલ છંડો-આર્યન શૂંષ ઓંવ કોંજોનંદસ વીધ અનેસીમીલેલેઠ આર એજ પ્રીજ્ઞંક ધન ગુજરાતી, એનાદજ બી. ઓ. આર. આઈ. ૩૧, ૧૬૫૧, ૨૨૫-૨૩૨.

૨. નરસિંહરાવે (ગુ. લે. અં. લી. ૧, ૪૭૩-૪૭૫) કરદાગી, સંજરે, પદ્યું, કરોડ, સરાણ, તૂડું, ભરખડું, નાગરવેલ, આપ, ગણતરી, કેરખી, કળૂતર, દ્રક્ષણી, પ્રજ્ઞાતાપ, પ્રેરવી એટલા શબ્દો રકારપ્રસેપના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યાં છે. આમાં કરદાગી કટાક્ષ પરથી નહીં, પણ દેશ્ય કુરુઢ (=કૂર-) પરથી થયેલા કરડું પરથી સધાયો છે (સરખાવો, માંદગી, ગંદગી), સંજરે માં પ્રસેપ નથી, પણ રાતરે, સવારે, જ્યોરે, અત્યારે, ક્યારે વગેરેના સાદર્યનું જ પરિણામ છે, પદ્યું ને કેરખીનું મૂળ થયું જ સંજોગ છે; નાગરવેલમાં નામ ને રથાને નાગર સાદર્યથી-જમથી આવ્યો હોવા નો સંભવ છે; કળૂતર ચોખ્ખો કારસી છે. અને મણતરી પરથી કળાતર, ભણતર વગેરે નહીં, પણ તર, તરી પ્રત્યયો જ જણાય છે અને એટલે તેમાં રકારપ્રસેપ નથી બાકીના શબ્દોનો અહીં આપેલી યાદીમાં સમાવેશ થઈ નય છે.

૧૦. પ્રશ્નાત્તાપ—અર્ધતત્સમ. સં. પરચાત્તાપ—નુ અલ્પશિક્ષિતોનુ ઉચ્ચારણ નરસિંહરાવે નોધેલા.
૧૧. ભરખતું—સં. મહ્, માલાઆ. ભવલ્—પછી; * મલ્—ને ભરખતું
૧૨. શ્રાપ—અર્ધતત્સમ. સં. શાપ—પરથી. પૂવી^૧ હિંદી, પશ્ચિમી હિંદી વગેરેમાં શ્રાપ, સરાપ એમ ઉચ્ચારભેદે પણ વપરાય છે.
૧૩. શ્રોણિત—અર્ધતત્સમ. સં. શોણિત—પરથી; ગિરધરકૃત રામાયણ (ઉત્તરકાંડ, ૫૧, પૃ. ૬૮૭; ૬૪, પૃ. ૬૩૪; ૭૧, પૃ. ૬૪૯.) શ્રોણિતપુર (સં. શોણિતપુર) એખાહરણમાં વાંચ્યાનું સ્મરણ છે.
૧૩. ક. શ્રોણું—સોણું (તદ્ભવ) (સાંડેસરા, પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્ય, શબ્દકોશ.)
૧૪. સરાણું—સં. સાળ, માલાઆ. સાળ—પરથી. લિંગવ્યત્યય પણ થયો છે. આ ઉદાહરણોમાં શબ્દના આઘ અક્ષરમાં રકારપ્રક્ષેપ થયો છે. અનાઘ અક્ષરમાં પ્રક્ષેપ થયાનાં ઉદાહરણો પણ છે :—
૧૫. ચાતુક—અર્ધતત્સમ. સં. ચાતક—, તે પરથી ચાત્રક થાય. અને પછી જનુની (જનની), માનુની (માનની, માનિની) એમ મધ્યાક્ષરમાં, તથા ગુણ્યકથા (ગણિકા), મુસ્તક (મસ્તક) વગેરેમાં આઘાક્ષરમાં વ્યક્ત થતાં—અ—>ઉ—એ વલણ અનુસાર ચાતુક. ‘ચાતુક અર્થે મેઘ સમર્થ’ ગિરધર-રામાયણ, યુદ્ધકાંડ ૪૫, પૃ. ૪૬૪. પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાં ચાતુંગી પ્રયુક્ત થયો છે^૨
૧૬. જડિત્ર—માલાઆ. જડિઅ—નું સંસ્કૃત બનાવ્યું જડિત—, તેનો ઉચ્ચારભેદ તે જડિત્ર. ‘હીરે જડિત્ર લ્યો હાથ, બલા લેઈ તાકારી રે’ વિશ્વનાથ જાની કૃત પ્રેમપત્રીશી, ૨૬.
૧૭. કાલિંદ્રી—અર્ધતત્સમ. સં. કાલિન્દી પરથી. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પ્રયુક્ત
૧૮. પુલિંદ્ર—અર્ધતત્સમ. સં. પુલિન્દ.
૧૯. સંધુકલું—સં. સમ્ + ઘુલ્ પરથી માલાઆ. ✓ સધુકલ્; પછી ગુજરાતી સંધુકલું, અથવા સંધુકલું (પ્રાતિક). (ચૂલો) ‘સળગાવેલો’
૨૦. ડંડવ્રત—સં. ઢ્ઞવ્રત—પ્રણામ— પરથી સંક્ષિપ્ત ડંડવ્રત—ડંડવ્રત, અ તેનું ઉચ્ચારણાંતર ડંડવ્રત (આમાં વ્રત શબ્દનો પણ સંગદે લાગ્યો હોય).

‘ઉમત દરબા કરી’ (મહાપ્રચ્ચીતી, ૨૧, ૩૦, ૧). ‘વલી ઇમત કરતા ગયા’ (સાહેસરા, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, ૧-૨૩).

આ ઉપરાંત પેરવી (ફારસી) નું ગ્રેરવી લેખનમાં વપરાયું નરસિંહરાવે નોંધ્યું છે. કાંતિ (એ ટૂંકમાર્ગનો સાધુ) ને બદલે કાંતિ ઉચ્ચારતું મેં સાંભળ્યું છે.

આ વલણની પાછળનો ધ્વનિવ્યાપાર ‘અતિસસ્કાર’ તરીકે જાણીતો છે. સંસ્કૃત વિશેનો સમાન્ય જનતાનો ખ્યાલ એવો રહ્યો છે કે તેમાં રકારવાળા સંયુક્ત વ્યંજનો અને અનુસ્વારવાળા શબ્દો ધણા આવે છે. એટલે સંસ્કૃતનું અનુકરણ કરવું હોય તો પોતાની ભાષાના કેટલાક શબ્દોમાં—ખાસ કરીને શબ્દારંભી ત, દ, ધ, સ્ વગેરેમાં—રકાર ઉચ્ચારવો અને શબ્દોને અનુસ્વાર યોગ્ય એટલે ક્રમ સરી જાય. વળી તદ્દલવેળામાં સંસ્કૃત રકારવાળા યુક્ત વ્યંજનોનું સાર્થક થયું છે તેથી કેટલાક શુદ્ધ તત્સમ શબ્દો વિશે પણ એવો જિમ ઊભો થયો કે તેમાં રકાર વગેરેનો અભાવ એ તેમનાં અશુદ્ધ, ગ્રામ્ય ઉચ્ચારને આભારી છે. એટલે આવા શુદ્ધ તત્સમો તેમના કોઈ એક અક્ષરમાં રકાર ઉમેરીને ઉચ્ચારવા લાગ્યા.^૧ ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાં મોટાભાગનાં તત્સમ શબ્દો પરથી છે તેનું કાળુ આજ છે. આગ્રહ નું આગ્રસ કે મોહનલાલ નું મોસનલાલ એવું ઉચ્ચારણ કેટલાક કરે છે, તેની પાછળ આવો અચાન-મયક કે અર્ધદૃઢતા-મયક ગ્રામ્યતાનો ભાવ રહેલો છે. શિષ્ટ ઉચ્ચારણના સ્કારનું ગ્રામ્ય ઉચ્ચારણ હકાર જેવું કેટલેક સ્થળે થતું હોવાથી આગ્રહ, વગેરે જેવા શબ્દોમાં હકાર શુદ્ધ હોવા છતાં, તે આવા ગ્રામ્ય ઉચ્ચાર-મલક હોવાનું માનીને આગ્રસ વગેરે ઉચ્ચારાય છે. તેવી જ રીતે ખીસું ને બદલે ખીચું. પ્રેમાનંદ સંકટને બદલે સંકટ,^૨ સંપુટ ને બદલે સંપુટ^૩ અને જીવિત ને બદલે જીવિત્ય^૪ વાપરે છે તેની પાછળ આજ માનસવ્યાપાર રહેલો છે. ગુજરાતની કેટલીક ખેડીઓમાં શિષ્ટ ભાષાના ઢઠકારને સ્થાને સર્વત્ર રકાર ઉચ્ચારાય છે. આવા પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓએ રકારે ગ્રામ્ય હોવાના અતિભાનથી અને ક્યાં રકાર, ક્યાં ઢઠકાર શુદ્ધ ગણાય તેનાં

૧. તત્સમેના સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ઉત્તરવધવ વરીકે રહેલા રકારનું સાર્થક કરવાને બદલે તેને જાણી રાખવાના વલણની પણ આજ ઉપપત્તિ છે જુઓ, આરંભમાં નિર્દિષ્ટ અંગ્રેજ લેખ-

૨. ‘કોણ મૂકવે સંકટથી’—દશમસ્કંધ, ૧૨, ૪૩, પૃ. ૬૪.

૩. ‘સંપુટ કરી નીજ હાથ’—દશમસ્કંધ, ૨૬, ૮૧, પૃ. ૧૭૬.

૪. ‘આપણું જીવિત્ય તે ગોપન’—દશમસ્કંધ, ૧૬, ૬૦, પૃ. ૧૩૪.

અગાનથી વાંદળા (વાદ્દા), કંપાળી (કપારી), કિનાળે (કિનારે), તળસ (તરસ), ઉગાળવા (ઉગારવા), નગળી (નગરી) વગેરે મેટ્રીકના ગુજરાતીના પેપરમાં વાપરેલા. આ ઉપરથી પણ ઉપર્યુક્ત અતિસ રકારનું વલણ કેવા પરિણામ લાવે છે તે જોઈ શકાશે નીચેના દૂયકો સ્પષ્ટ છે

જ્ય ત સસ્તારી મિત્રો સાથે સાહિત્ય, સંગીત આદિની ચર્ચા કરતો બેઠો હતો નોકર આ લઈને આવ્યો ન બોલ્યો, ‘લ્યો સા’બ સા!’ જ્ય તને અશિષ્ટ ઉચ્ચારણ ખૂબ્યું નોકરને હે, ‘એલા ‘સા’ ‘સા’ શુ કરે છે? ‘ચા’ બોન!’ નોકરે શરમાઈને જવાબ આપ્યો, ‘હીક સા’બ, હવે ધ્યાન રાખીશ’ આપણી પત્યા એટલે સોપારી લઈને નોકર આ થો ન બોલ્યો, ‘લ્યો સા’બ સોપારી’

✱

✓ ગોહિલવાડી ઉચ્ચારણ

ગુજરાત કે સૌરાષ્ટ્રની બોલીઓ વિશે થોડીધણી માહિતી આપવાના જે ચારપાય પ્રયાસ થયા છે, તેમાં કાર્ષક પ્રતિ કરવાનો આ નોંધ પાછળ આરાય છે. અહીં સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણપૂર્વ વિભાગ ગોહિલવાડના ઉચ્ચારણની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓની નોંધ લીધી છે, અને તે જે ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જેવી લાગી તેમનીજ.

૧. સ્વ વર્ગનો ઘર્ષભાવ (સ્પાયરંટાઇઝેશન, spirantisation)

માધ્યમિક ભાગતીય-આર્ય કે પ્રાકૃત ભૂમિકામાથી જિતરી આવેલા ચવર્ગના ધ્વનિઓ—એટલે કે ચ, જ, જ્ નું ગુજરાતી ઉચ્ચારણ શુદ્ધ તાલવ્ય નથી, પણ જેને કેટલાક વિદ્વાનો ‘અર્ધતાલવ્ય’ કહ્યું છે (પણ શાસ્ત્રીય નામ આપતાં જને ‘સ્પર્શધર્ષ’* કહી શકાય) તેવું છે. પણ આ ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ ગોહિલવાડની બોલીમાં એક ભૂમિકા આગળ વધ્યું અને તે સ્પર્શધર્ષ (affricates) ને બદલે પૂર્ણપણે ધર્ષ (ફ્રિકેટીવ્ઝ, કે સ્પાયરંટ્સ, fricatives, spirants) બની ગયા છે, અને તે જે તાલવ્ય વર્ગના નહીં પણ દંત્ય વર્ગના દંત્યધર્ષ (ડેન્ટલ સ્પાયરંટ્સ dental spirants). એટલે ચ જ્ઞને બદલે સ, ને જ જ્ઞને બદલે હ (એટલે સનો ધોય, અંગ્રેજી s) ઉચ્ચારાય છે. ઉદાહરણ:

સકલી (ચકલી), સાખવું (ચાખવું), સોર (ચોર), સાપું (ઝાપું), સતરી (જતરી), સોન્નો (છોડરો), જમરખ (જમરખ), જોવું (જેવું), જાણવું (જાણવું), જાડ (ઝાડ), જોકો (ઝોકો), જળકવું (ઝળકવું).

✓ ૨. તાલવ્યભાવનો નિયમ (પેલેટલ લો, palatal law)

પણ શિષ્ટ ગુજરાતીમાં ચવર્ગનું ઉચ્ચારણ બધા સંજોગોમાં સ્પર્શધર્ષ (એફ્રિકેટ, affricate) નથી. જ્યારે જ વર્ગની પછી આવતો ધ્વનિ તાલવ્ય (હ, ઇ, ય) હોય ત્યારે ચવર્ગનું શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચારણ થતું લાગે છે. આને તાલવ્યભાવનો નિયમ (પેલેટલ લો palatal law) કહી શકાય. અને એ જ પ્રમાણે

* સ્ટોપ (stop)=સ્પર્શ, તે પ્રમાણે ફ્રિકેટીવ (fricative)=ફ્રિક્શન (friction) એટલે કે ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થતો તે ધર્ષ અને એફ્રિકેટ (affricate)=બંનેનું મિશ્રણ એટલે સ્પર્શધર્ષ. ફ્રી. નાગરખાએ sibilant ખાતે ‘ધર્ષવર્ણ’ વાપર્યો હોવાનું હમણાં મારા જેવામાં આવ્યું. “હિંદી એવં દ્રાવિડી ભાષાઓમાં અવધારિક સામ્ય” નામની પ્રચારિણી પરિકા, ૧૬, ૨, ૧૫૮.

ગોહિલવાડી ઉચ્ચારણ્યમાં સિદ્ધ ગુજરાતીના તાલવ્ય ધ્વનિથી યુક્ત ચવર્ગના ધ્વનિઓને સ્થાને તાલવ્ય વર્ષ (પેલેટલ ફ્રિક્ટીવ palatal fricative) ધ્વનિઓ ઉચ્ચારાય છે. એટલે જ્ઞ નો (સ્ નહીં પણ) જ્ઞ ને જ્ઞ નો (જ્ નહીં પણ) જ્ઞ (એટલે જ્ઞ નો ધોષ, અંગ્રેજી measure માં su નું જે ઉચ્ચારણ્ય છે તે) થાય છે.

ઉદાહરણ :

શીકણુ (ચીકણું), શી : (ચીસ), શીર (ચીર);
 શોષ (એપ), શોતણુ (એતણું), શોથા (એથા);
 શાર (ચાર-૪, મૂળ 'ચિયાર'), મથા રેણુ (મથ્યા રહેણું);
 વરાણુ (વચણું, વિચિત્ત્વમાંથી), વશાર (વિચાર : અર્થતત્સમ);
 શીક (છીક), પશી (પછી), શીપણુ (છીપણું);
 શોડા (છોડા), શોવટ (છેવટ), શોથા (છેથા);
 પારાણુ (પાછણું, * 'પચ્છિદલ'માંથી), પુસ (પૂછ્ય, 'પૂછવું'નું આરાર્થ
 ૨. એકવચન, યકાર સાથે), મુસ ('મુછ્ય' યકાર સાથે);
 છમી (છમી) ભાણુ (ભાણુ), ભાણ (ભાણ);
 જેવડુ (જેવડું) જેઠ (જેઠ), જે (જે);
 વાજખી (વાજખી, મૂળ 'વજિં'?), જાજખ (જાજખ, મૂળ 'વજિં'?)
 લાજખ (લાજખ, 'લાજખું' નું આરાર્થ ૨. એકવચન, યકાર સાથે);
 છણુ (ચીણું), છંકણુ (છંકણું), છલણુ (ચીલણું);
 રેખજેખ (રેખજેખ), જેણુ (જેણુ), સાંજે (સાંજે);
 દાજખ (દાઝ), સુજખ (સુઝ), વાંજજેથો (વાંજિથો).

અહીં એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે વિવૃત (હાફ ઓપન, half open) 'એ તાલવ્યતાકારક નથી :

સેક (ચેક), સેન (ચેન), સેરા (ચહેરા);
 સે (છે), સેકણુ (છેકણું), સેલસખીથો (છેલછખીથો);
 જે જે (જે જે, જ્યજ્ય), જેણે (જેણે), જેલ (જેલ) જેર (જેર)

આ ધર્ષભાવ (સ્પાયરંટાઇઝેશન, spirantization) અને તાલવ્ય-ભાવના નિયમ મરાઠીમાં પણ પ્રવૃત્ત થયેલા એક સકાય છે.

૩. સ્ નો અધોષ હ્ (વિસર્ગ)

સિદ્ધ ગુજરાતીમાં જ્યાં સ્ ધોષ છે, ત્યાં ગોહિલવાડીમાં અધોષ હ્ ધોષાય છે. અધોષ હ્ એટલે સંસ્કૃતનો વિસર્ગ. આમ સંસ્કૃતમાં જ સ્વદંતે

આવે ત્યારે જ વિસર્ગ બનતો, ત્યારે ગોઠિલવાડીમાં તે સર્વત્ર વિસર્ગ બને છે. ઉદાહરણ :

:રખુ (સરખુ), :ાર (સાર), :ુલુ (સુલુ), :ેલુ (સહેલુ), :ોરુ (સોયરુ), :ો (સો), :ેયારુ (સદિયારુ), :ૌ (સૌ), :ાં (સાંસ), દઃ (દસ), માણુઃ (માણુસ), વઃવાયા (વસવાયાં).

આમાં પણ તાલવ્યભાવનો નિયમ લાગુ પડે છે. સ્ પછી તાલવ્ય ધ્વનિ આવે ત્યારે તેનો વિસર્ગ ન થતાં સ્ થાય છે :

વાસી (વાસી), પરશેવો (પરશેવો), કરીચ (મૂળ 'ઠસિ'માંથી), ધસ ('ધસવું'નું આસાર્ય ર. એકવચન, યકાર સાથે).

અધત્તસમેમાં સ્નો દ્ ઉચ્ચારાય છે. 'શુખ' (મુખ), પણ તદ્ભવ 'ઃખ' (*સખ, મુખ). ક્વમિત સ્નો પણ વિસર્ગ થતો હોય છે :

ડું (ડું): 'રાદ'માં મૂળનું શ્રાદ્ધ વિરોધપથી 'સરાધ' એમ ઉચ્ચારાવું થયું હોય તે પછી 'રાદ'

૪. અંત્ય અનુનાસિકનો લોપ

સંસ્કૃત *અકમ્માંથી ઊતરી આવેલાં નપુંસકલિંગી અંગોના એકવચનમાં કે બહુવચનમાં ક્યાંયે અંત્ય અનુનાસિક ઉચ્ચારાતો નથી. માત્ર એકાદકરી શબ્દોમાં તે ઉચ્ચારાય છે.

:ાર (સાર), કપ્પા (કપ્પાં), ક્કલુ (કલું), ધોઙ્ગિ (ધોઙ્ગો);
કે, ડું, ટું.

પણ નાસિક્ય (નેઝલ, nasal) ધ્વનિની અસર નીચે સમીપના સ્વ અનુનાસિક બને છે, એટલે કે સહચારી નાસિક્યતા (સીપથેટીક, sympathetic) કે એસોસીએટીવ નેઝલાયઝેશન associative nasalization) થાય છે :

કાંણ, નાંમ, પંણ, એને (એને).

સંસ્કૃત *અકમ્માંથી ઊતરી આવેલાં નપુંસકલિંગી અંગો શિષ્ટ ગુજરાતીમાં અનુનાસિકાંત છે, જ્યારે ગોઠિલવાડીમાં નિસ્તુનાસિક છે એ વસ્તુસ્થિતિ અપભ્રંશમાં જે આવાં અંગોનો વિકલ્પે *અરેને અર એવો વક્રાસમેદ દેખાય છે તેનું પરિણામ હોય.

૫. નાસિક્ય ધ્વનિની અસર નીચે વિવૃતભાવ

જ, ન, મ, જેવાં નાસિક્ય ધ્વનિઓની આગળનો દ કે ઓ વિવૃત (હાફ ઓપન, half open) બને છે :

‘વગોવવુ’માંથી ‘વગાંણુ,’ ‘રાવું’માંથી ‘રોંણું,’ પ્રેમ (પ્રેમ), કેમ, :ોમ (સોમ), મેં નાં (મેના), :ોનું (સોનું)

૬. અનાદિ હકારનો લોપ

આવો લોપ યથા પછી સાથે આવી ગયેલા સ્વરો સંયુક્ત બને છે :

ઐન્ય (અઇન), ઔ (અહુ), નાવુ (નહાવું), પોણુ (પહોણુ), કેવુ (કહેવું), પેરવુ (પહેરવું), પોસવુ (પહોચવું).

અંલ હકાર અધોપ થવા તરફ વલણુઃ આગ્રઃ (આગ્રહ), મોઃ (મોહ)

૭. મૂર્ધન્યોત્તં એક જ ઉચ્ચારણ

ખીજ કેટલીક યોદ્ધીઓમાં મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓનું (ઙ, ઙ નું) અમુક સંલેગોમાં મૂર્ધન્યતર (ઙ, ઙ.) ઉચ્ચારણ થાય છે, પણ ગોહિલવાડીમાં મને એક જ— મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ હોય તેમ લાગે છે. કોઈપણ સ્થિતિમાં ઙ, ઙ ના ઉચ્ચારણમાં કરોા ફેર પડતો હુ કળી શક્યો નથી.

૮. સ્વરોની હ્રસ્વતા

ખાસ બાર મૂકવો હોય તે સિવાય સામાન્ય રીતે સ્વરોમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ નથી, બધા સ્વરો એક જ રીતે ઉચ્ચારાના સંભળાય છે. શબ્દ કે વાક્યમાં ઉચ્ચારાતી વખતે વિશિષ્ટ ધ્વનિસંદર્ભને કારણે કે અર્થમૂલક કારણોને લઈને કોઈ વાર દીર્ઘ ઉચ્ચારણ પણ થતું હોય, પણ સ્પષ્ટપણે પકડાય તેવું અને અગત્ય ધરાવે તેટલા પ્રમાણમાં દીર્ઘ ઉચ્ચારણ જણાતું નથી. માત્રાપ્રમાણની અર્થવાહકતા તો સાવ નષ્ટ થઈ ચૂકી છે.

૧૦. અદ્યપ્રાણનો મહાપ્રાણ કરવાનું વલણ

અદ્યપ્રાણની આસપાસમાં ઊભાક્ષરો, રકાર, ઢકાર કે મહાપ્રાણ ઉપ-
સારે તેની અસર નીચે અદ્યપ્રાણનું મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ થાય છે :

રાખ (શાક), ખીનખાખ (કીનખાખ)
ધુંશ (ગૂંચ), ધચ્છુ (ધરડું), ધદપણ, ધોળ (ગોળ), ધધેડ, (ગધેડ)
ધરણ (ગ્રહણ), મરધલ્યો (મ્રગલો=મૃગ), ધદડા (ગૂદડા);
ધાભો (ગાભો), ધભરુ (ગભરુ),
ઢેડ ? (ડેડ),
ભરથ (ભરત), પરખથ (પરવત), ભારથ (ભારત),
ધોડવુ (દોડવુ, મૂળ દ્રોડવુ), ધરાખ (દરાખ), બળધ (બળદ), ધાધર (દાદર),
ધ્રસ્તાન્ત (દ્રક્ષાન્ત, દક્ષાન્ત),
ભામણ, બ્રામણ (બ્રાહ્મણ).

આ સાથે ખીજ બોલીઓમાં ઝલણું, ઝબ્બો, ભાથું વગેરેમા દેખાતું
મહાપ્રાણવિધાન સરખાવી શકાય.

આ સિવાય વિશિષ્ટ ધ્વનિસદ્ભોગ સ્વરભારની અસર તમે શબ્દાન્તર્ગત
રકાર, ગઢાર, ઢકાર, ઢકાર વગેરેનો લોપ—જેમ કે બાચ્છણ (બારહું),
ચાચ્છણી (ચાળણી), બાચ્છણી (બાંણણી, બાંડણી)—કે તેવી ખીજ
કેટલીક બાબતોનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રત્યયવિચાર

‘સરાકત’દિ ગણ

‘પંડિતયુગ’ દરમ્યાન બધાથેલાં શિષ્ટતાનાં ધોરણો આજની સાહિત્યભાષા પર પોતાનો પ્રભાવ-પૂરતા પ્રાગત્યથી પાડી રહ્યાં છે. સંસ્કૃત ભાષાના ગાદ આશ્રયે આપણી ભાષા માટે સંજ્ઞવનભર્યાં ને ઋદ્ધિસમર્પક નીવડીને તેને ભ્રમ અમૃતદાન કર્યું છે, તેમ સાથે સાથે ગુજરાતીના સ્વત્વને, તેના સાહજિક વિકાસ-વિસ્તારને કેટલેક અંશે રૂંધીને કંઈક વિષગ્રંથિનું કામ પણ તે કરી રહ્યો છે, ‘ફલાણો શબ્દ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ ?’ એવી રૂઢપ્રાય, રૂઢ કે સુરૂઢ (અથવા તો નવતર છતાં સવળતાભર્યાં) એવા કેટલાક શબ્દોની બાબતમાં આઠે છાંડે એકાદ ચર્ચાના આપણને ભેટો થાય છે એ ઉક્ત હકીકતનું જ સ્વયં છે.

આવી અસર નીચે ગુજ. સરાકત શબ્દ સામે કોઈ શંકાની નજરે ભેગે તો તે સમજી શકાય તેવું છે, કારણ દેખીતું તો સરાકત શબ્દને સંસ્કૃત વ્યાકરણનો આધાર હોય એવું લાગતું નથી. સંસ્કૃતમાં સજ્ઞક્તિ (બહુવ્રીહિ) કે જ્ઞક્ત થાય અને તેથી ‘શુદ્ધિ’નો આગ્રહી ગુજરાતી કાશબહાર તેને મૂકવા પ્રેરાય એ સહજ છે. પણ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીને સાંધતી એક નહીં પણ બે ચાર નાનીમોટી ભાષાભૂમિકાઓ વચ્ચે પડી છે, અને ગુજરાતીનું કાર્તું કહેવર બંધા-રણ—જે કહેા તે—ને અને તેના અનુપ્રાણકત્વને અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતોની પાયારૂપ ને સમકાલીન લૌકિક બોલીઓ સાથે જોડણી લાગેવળગે છે, તેથી ધણુધણુ ઓહું સંસ્કૃત સાથે લાગેવળગે છે. આથી કેટલીયે બાબતોમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે અર્વાચીન ઉત્તરભારતીય ભાષાઓ—નહીં કે સંસ્કૃત—ગુજરાતી ભાષાસામગ્રી પર સાચો પ્રકાશ નાખી શકે કે તેના વિકાસને હિતકર, પથ્ય ને ઇષ્ટ શું છે તે સૂચવી શકે તેમ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સરાકત રૂઢ છે તેની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી. અને સરાકતના જેવા જ ધડતરવાળા એટલે કે વિશેષણ હોવા છતાં આરંભે સ ઉમેરતા ખીળ શબ્દો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જ નહીં, પણ પ્રાકૃત, ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારવાડી (ડિંગળ), પ્રાચીન અવધી અને બંગાળીમાંથી પણ મળી આવે છે. એવાં કેટલાંક ઉદાહરણો અહીં એકઠાં કર્યાં છે.

ઈસવી પાચમી સદીના પ્રાકૃત કથાગ્રંથ વસુદેવલિપિઝમાં બે વાર સસંકિજ શબ્દ સંકિજ (સજ્ઞિત)ના અર્થમાં આવે છે :

તત્તો અહમવિ સસંકિઓ હેયવદ્વિપયારેણ તમણુગજ્ઞામિ । વસુદેવલિપિઝ,
૧, ૪૦, ૧૯.

મુહુર્તીસત્ત્વોવાયચારુસલો સસકિયં સે ચરિય બલ્લસ્થમિ ।
વસુદેવહિષિઃ, ૧, ૪૧, ૧૭.

શાંતિચરિની ઉત્તરાધ્યયન-ટીકામાં વસુદેવહિષિઃમાંથી જ સસકિય લેવાયે છે આ ઉપરાંત સવિલક્ષ (= વિલક્ષ), સસમત (= સમત-સમ્માન્ત) અને સસિણિદ (= સિણિદ-સ્નિગ્ધ) દેવેન્દ્રચરિની ઉત્તરાધ્યયન-ટીકામાંથી યાકોબી- (Jacobi)એ નોંધ્યા છે.^૧

પુણ્યભદ્રના પંચાખ્યાનક્રમાં સચકિત (= ચકિત) મળે છે

સંદેશરાસકના ઉત્તર લીન અપશ્ચિ રામા સકોમલ (= કોમલ), સવિલક્ષ (= વિલક્ષ), સકસાય (= કસાય), સલગ્ગિર (= લગ્ગિર), સગગિર (= ગગિર), સલોલ (= લોલ) મળે છે.

પ્રાચીન મારવાડી (ડિંગળ) ના પ્રસિદ્ધ ધ્રુવ્ય વેલિ કિસન રુકમણી રી (ધ સ ૧૫૮૦) માં સકુસળ (= કુસળ), સધન (= ધન), સભિજ ('ભીનુ'), સસત ('સલ') વપરાયા છે ટિપ્પણી (૫ ૩૮૪) માં સપાદો કહે છે કે કિસી શબ્દવિષય પર જોર દેન કે લિએ મારવાડી મેં 'સુ' યા 'સ' લગા દેતે હેં । આ રીતે મારવાડીમાં સચિર (= ચિર) વપરાયે છે

મેરઘૂ સચિર અહરાવ-સિર મેદળી (રાજસ્થાન-ભારતી. એપ્રિલ ૧૯૪૬ પૃ. ૭૫)

તુલસી રામાયણ (રામચરિતમાનસ, ઇ. સ. ૧૫૭૫-૭૭) ની અવધીમાં સમીત (= મીત) અનેક વાર વપરાયે છે

પરમ સમીત ઘરા અકુલાતી

—ખાલક્રડ ૧૮૪,૪.

આ જ પ્રમાણે ૧૩૮,૨, ૧૩૯,૨, ૨૦૨,૩, ૨૨૯,૧૦ વગેરે

સોળમી સદીના ધ્વંગાળી કવિ ગોવિંદદાસે સચકિત વાપર્યો છે (તેની બાષા ધ્રુવ્યથી ખૂબ પ્રભાવિત છે) :

કર્પૂર તામ્બૂલ વદનહિ પૂરલ

સચકિત મલ પીતવાસ ।

અને

સચકિત નયન નહારદ સહચરી

અર્વાચીન ધ્વંગાળીમાં સચ્ચકિત સામાન્ય વપરાશમાં છે

૧ એલ્સેવ્સ્કન, શબ્દકોશ, 8^મ નીએ

૨ હર્ટલ (Hertel) સ પાદિત ૫ યાખ્યાનક, ૭૦, ૩

૩ બિરવપતિ ચૌપરી એ કીટીકલ રેટરી ઓવ ૫ સોગ્ગ ઓવ ગોવિંદદાસ, ૨ જનલ ઓવ ૫ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓવ લેટર્સ, ઝ ય ૨૩, ૧૯૩૩, પૃ ૩

પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધમાં સંક્રામણ મળે છે :

સંક્રામણ પદમા બળ અત્યંત

દશમસ્કંધ, ૭-૨૬

તે જ રીતે ૫૧, ૨૫ અને ૭૫, ૧૬૧ માં તે વપરાયો છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સાનુકૂળ (અનુકૂળ), સઘન (ઘન) ચાલુ વપરાશમાં છે.

આ બધી સામગ્રી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સશક્ત નો સ-કોઈ તરંગને કે અશુદ્ધિને કારણે નહીં, પણ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યની પ્રાચીન ભૂમિકામાં પ્રવર્તતા એક વલણના પરિણામે આવેલો છે. દેખીતી રીતે જ તે મૂળે આધિક્ય કે ભાર દર્શાવવા પ્રયોજાતો અને એ દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત સુ- સાથે એનો સંબંધ બાંધી શકાય. અપભ્રંશમાં સુ-નો સારો એવો પ્રચાર હોતો. આ વલણ પગીયી પણ ચાલુ રહ્યું જણાય છે, કેમ કે વેલિ ક્રિસન ફેકમણી રી ના ત્રણસો નેટલા શ્લોકમાં બાવીશોક સુ-વાળા શબ્દો મળે છે. આમાં મોટા ભાગના શબ્દોમાં સુ- મૂળ શબ્દના અર્થમાં ખાસ કશો વધારો કરતો જણાતો નથી. લઘુતા કે લાઠ દર્શાવતા અગવિસ્તારક પ્રત્યયોની જેમ સુ- આધિક્ય કે પ્રાશસ્ત્ય સંચવતો, તે સમય જતા 'સ્વાથે' કે 'શબ્દાલંકારે' પ્રયોજાવા લાગ્યો. સ-નું પણ એમ જ છે. સશક્ત એટલે શક્ત. સંસ્કૃત -ત્તર એ પરપ્રસપનો અર્થવિકાસ પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે પણ પુરુષવર, મિત્રવર વગેરેમાં પ્રાશસ્ત્યે છે અને તેનો પણ અપભ્રંશમાં સ્વાથે પ્રયોગ થતો ગયો છે, અને આપણે તરુવર ને સરોવર પ્રાશસ્ત્યના જરા પણ ભાવ વિના વાપરીએ છીએ.

✓ કર્તૃવાચક પ્રત્યય ‘-નાર’

૧. સરજનાર, સરજનારો, સરજનહાર એવા કર્તૃવાચક નામોના પ્રસય વિશે વિચાર કરતા નરસિંહગવે (૧) સર્જનકાર—સરજનહાર—સરજનહાર, (૨) સર્જનકાર:—સરજનહાર—સરજનવાહ—મરજનાર એવા વિગ્રહક્રમ જણાવ્યો છે.^૧ (૧) મા હુનો પ્રક્ષેપ થયો હોવાનું માન્યું છે અને (૨) મા એ પ્રક્ષિપ્ત હોનો વળી પાછો લેખ થયો હોવાનું માન્યું છે. હેમચંદ્રે પ્રાકૃતમાં લોહણહારો ‘લોહનારી’ ‘લોનારી’ શબ્દ આપ્યો હોવાથી સ. લોહનકારો ને નજીકમાં રાખી નરસિંહરાવે હ. ના પ્રક્ષેપદ્વારા—કાર-માથી—હાર-થવાની પ્રક્રિયા હેમચંદ્રની પણ પહેલાના સમયથી અસ્તિત્વમાં હોવાનું અનુમાન કરે છે.^૨

૨. ‘નાર’ ની આ વ્યુત્પત્તિમાં ધ્વનિદૃષ્ટિએ કેટલાક ગંભીર દોષો રહેલા છે

(૧) ગુજરાતી માટે પણ નરસિંહરાવ માને છે તે રૂપમાં હૂમર-પ્રક્ષેપ થતો નથી જે શબ્દો પરથી તેમણે હૂકા-પ્રક્ષેપનો ધ્વનિનિયમ બાધ્યો છે,^૩ તેમની ઉપપત્તિ ખીજી રીતે વધારે સાસ્ત્રીયતાપૂર્વક આપી શકાય તેમ હોવાથી, એ નિયમ ટકી શકે તેમ નથી

(૨) પ્રાકૃતમાં આ જાતનો હૂ-પ્રક્ષેપ અભવ્યો છે

(૩) મધ્યગત-નૂ-નો ગુજરાતીમાં-જૂ-થવા જોઈએ એટલે હૂ, ડૂપ થયો હોય તો લોહણાર, લોહાર એવું રૂપ સિદ્ધ થવું જોઈએ. તેને બદલે તો લોહનાર, લોનાર એવું ઉચ્ચારણ છે. કેટલાક શબ્દોમાં સ’-નૂ-, પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં-જૂ-થઈ ફરી ગુજરાતીમાં-જૂ-જતી જાય છે, એવા નિયમ નગસિંહગવે તાજાવ્યો છે ખરો, પણ એ શબ્દોની સાચી ઉપપત્તિ જુદી જ હોવાથી, નરસિંહરાવનો ઉક્ત નિયમ ખોટો કરે છે, અને સંસ્કૃતનો મધ્યગત-નૂ-ગુજરાતીમાં-જૂ-રૂપે જાતગી આવ્યો હોવાનો નિયમ નિરપવાદ કરે છે

આ કારણે નરસિંહગવની વ્યુત્પત્તિ અસ્વીકાર્ય છે

૩ કરનાર, તારણહાર વગેરેમાંનો-આર એ અ રા સ. -કાર-માથી નિષ્પન્ન થયો કે એટલું તો ખરોખર છે. અપભ્રંશમાં-ગાર-કે-ગારય-(સ-કાર-

૧ ગુજ હો એ લી, ૧, ૩૦૬, ૩૧૪

૨ ઉક્ત પ્રસ્તક, ૧ પા ૩૧૪, પાદ્ધીપ ૫૦

૩ ઉક્ત પ્રસ્તક ૧, પા ૩૦૮ આમાં પહેલાંન્યુન મૂળમાં પદ્મ, પદ્મવ (સ પ્રમૂત, પ્રમૂત-?), મહે-લહે માં અપભ્રંશ થવાથી રૂપ મહ-મહાર-, તુહ-તુહાર-(જેમાંના-હ-મૂલે સ, પાલીપ્રસય-સ્વમાથી છે)ની અસર કે જ્યારે, જ્યારે વગેરેમાં મૂળ જિહવાર વગેરે છે અને જહ-તેહ જિહ જિહના સાદરન્ય પદિણાય છે હોને, જ્યારેના સ જ ધ હય-ને ચિતા સારે નથી

દોહનહાર પરથી દોહનહાર અને પછી દોહનાર, દોનાર. આમ પ્રા અપ-
-ળ-ગુજરાતીમાં જળવાઈ ન રહેતા ન-બની જાય છે, કાગ્ય કે તે હારથી
સપ્કત થઈ નહ-બની પછી હાર લુપ્ત થતા ન-રૂપે આવી રહે છે
પ્રાચીન ગુજરાતીમાં દેણહાર, દેણહાર, કરણહાર, લેણહાર, પઠણહાર
જાણનહાર જેવા રૂપો મળે છે નહ- > નહ- > ન-માટે સરખાવો

કૂળ્ય — કૂળ્ય — કાન્હ, કહાન, કાન

વલકળક — લળ્હલ — ના-હો-નહાનો, નાનો

એ જ ધોરણે ઊનું (જળ-), પાનો (પ્રસવ), તીનું (તોલક-) વગેરે
આમ હકારના સંયોગે રહેલો પ્રા -ળ- ગુજરાતીમાં -ન- રૂપે આવવાનો
ધ્વનિનિયમ બાધી થકાપ તેને અનુસરીને દોહનાર વગેરેમાં નૂકાર છે.
તારણહાર વગેરેનો હકાર લુપ્ત થયા પછી તારનાર વગેરે નથી થતા, પણ
તારણહાર નો તારણહાર-તારણહાર એમ ઉચ્ચાર્ય-વિ-સ થયા પછી હાર-લોપ
થતા તારનાર (વિસ્તારિત તારનારો) સિદ્ધ થાય છે

મરાઠી કરણાર, અવધી પાલનિહાર વગેરેની આ સાથે અર્થાગતા
આ બાબત વિશેષ પ્રકાશ પડ્યા અંગત છે.

★

તદ્વિત-રૂપ-નો વારસો

૧. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (૫, ૩, ૬૬) ક્રિયાપદો અને નામોને લાગતા, અને વસ્તુ, યુષ્ ક્રિયાનું પ્રાચસ્ય, ઉત્કૃષ્ટતા સ્વયવતા -રૂપ- પ્રત્યયનું વિધાન કરે છે. ભદ્રેષ્ઠ દીક્ષિતે ઉદાહરણ લેખે પદુરૂપ-‘સુનિપુણ’ અને પત્તિ-રૂપમ્ ‘સારું રાધે છે’ એ આપ્યા છે, અને તેનો ટીકાકાર ચોરૂપ-‘નિપુણ ચોર’એ ઉમેરે છે. હુપંચરિતમાં વત્સરૂપ-‘વાહરૂ’ અને મદાભારત તથા શાકુન્તલમાં યુક્તરૂપ-‘સુયોગ્ય’ મળે છે. -રૂપ- પ્રત્યય લેતા શાકુન્તલ સંસ્કૃતમાં મળતા નથી. પણ માધ્યમિક અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં એ -રૂપ- ના વિકારરૂપ પ્રત્યયને લેતા ઠીકઠીક શબ્દો મળી આવે છે, તે ઉપરથી અટકળ કરી શકાય કે ઉત્તરકાલીન પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય લોકખોલાઓમાં -રૂપ-ની ફળદ્રૂણતા ગણનાપાત્ર હશે. પાણિમાં ગોરૂપ-‘બળદ’, અને પ્રાકૃતમાં વાસરૂવ-‘નોકર’, વેદરૂવ-‘નોકર’, ડિમ્મરૂવ-‘છાકર’, ડિવ્વરૂવ-‘(કે વેવ્વરૂવ-)’ ‘છાકર’, વન્ઠરૂવ-‘વાહરૂ’, પદ્ડરૂવ-‘પાહરૂ’ વગેરે મળે છે. આમાં જોઈ શકાયો કે રૂપ-નો મૂળનો પ્રાચસ્ય કે વહાલનો ભાવ ધસાઈ જઈ, -ક- કે પ્રા. અપ-ક-ની જેમ લઘુતાવાચક અને છેવટે સ્વાયિક પ્રત્યય તરીકે—એક અંગવિસ્તારક તરીકે તે જળવાઈ રહ્યો. સાથે તેની નવું ધડતર કરવાની શક્તિ પણ હુત થઈ.

૨. અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં -રૂપ- ૩ કે -રૂ તરીકે ઊતરી આવ્યો છે. મરાઠી ગુરૂં ‘બળદ’, પાલ્હ ‘પક્ષી’, વાસરૂં ‘વાહરૂ’, લેકરૂં ‘બાળક’, હવૂં ‘હાથી’; હિંદી ગોરૂ ‘બળદ’, બંગાળી સૉજરૂ માં એ જોઈ શકાય છે.

૩. બ્લોક (Bloch) કહે છે કે મરાઠીમાં રૂં પ્રત્યય મુખ્યત્વે પ્રાણિવાચક નામોને લાગે છે. પણ પ્રા. ડિમ્મરૂવ, ડિવ્વરૂવ- (વેવ્વરૂવ-) ‘બાળક’ અને મરાઠી લેકરૂં ‘બાળક’માં જોઈ શકાય છે કે તે સગાઈ-સંબંધ-વાચક શબ્દોને પણ લાગે છે. -રૂપ- પ્રત્યાન્ટોના ગુજરાતી પ્રતિનિધિઓમાં આ બંને પ્રકારના શબ્દો મળે છે. આ બધા શબ્દો નપુંસકલિંગી છે.

પ્રાણિવાચક -રૂઅંતી શબ્દો

૧. પંખેરૂ. ઉત્તરાંશ -રૂપ- છે. પૂર્વોંશ પક્ષિ- પરથી ધોય, પણ -એ-નો એકાર અરજતાથી સમજાવી શકાય તેમ નથી. વનેરૂં જેવાની અસર

હશે ! ભરતેશ્વરખાહુ-અધિરાસ (૨૪)માં પંખરુ મળે છે, પણ અર્થ રૂપ નથી. -રુ વિનાનો પંખી શબ્દ પણ છે.

૨. પાડરુ. પ્રા. પઢ્ઢસ્વ-, પઢ્ઢસ્વ- એ દેસ્ય પઢ્ઢ- અને સં. -રુપ- પરથી સિદ્ધ થયો છે. -રુ વિનાનો પાડું શબ્દ પણ છે. પાડરશિંગા એ સ્થળનામમાં પાડરુ અકારાંત પાડર- રૂપે જણાય છે.

૩. વાછરુ. પ્રા. વચ્છસ્વ-, સં. વત્સરૂપ-વાછરુ મૂળે ઉકારાંત નામ છે. એક જૂના પદની નીચેની પંક્તિઓ જુઓ :

કૃષ્ણજી ઘેરધેર રમવા જાય
સાચાં મહીમાખણ ચોરી ખાય
કોઈનાં ખાળકને ખીવરાવે
કોઈના વાછરુ કોઈને ધવરાવે

આમાં વાછરુ અહુવચન છે છતાં ઉકારાંત રહ્યો છે તે દેખાડે છે કે મૂળ શબ્દ વાછરું નથી. સંસ્કૃત-અક-પ્રકારના મોટા ભાગના અંગ્રેજીની અસર નીચે-લક-પ્રકાર લુપ્ત થઈ ગયો છે એ સાચું. પણ વાછરુ વગેરે કેટલાક અંગ્રેજીમાં તે જળવાઈ રહ્યો છે અને એ દૃષ્ટિએ વાછરું, પાડરું વગેરેમાં અનુનાસિક પાછળથી ઉમેરાયેલા છે. વાછરુમાં સ્વાયિક-કુ' લાગતાં ઉકારાંત અંગ અકારાંત બની ગયું છે-જેમ પાડરશિંગામાં થયું છે તેમ. એટલે ટનર વાછરુના મૂળ તરીકે સં. વત્સ-ર- આપે છે તે ખોટું છે.

૪. ગોરુ. 'ગાય, બળદ' એ હિંદી ગોરુ, પ્રા. ગોસ્વ-, સં. ગોસ્વ-.

૫. એરુ. સં. અહિરૂપ-, પ્રા. *અહિસ્વ-, પછી યુગ્મમાં હાર લુપ્ત થતાં અને તેની અસર નીચે એકાર વિષત થતાં એરુ.

સંબંધવાચક -રુઅંતી શબ્દા

૬. છોરુ. કન્ને હિંદી છોરા, છોરા, હેયા (યુગ્મ. છોકરો) વગેરેનો છો-અંશ સં. *હોદ- (સરખાવે સં. હુદ્- એટલે કે હુદ્ + ર) પ્રા. *હોઝ- સાથે સાંકળે છે. એટલે હોદ-રૂપ- પરથી સંબંધાધી છોરુ આવે 'મોટાનાં છોરુ' વગેરે પ્રયોગોમાં અહુવચનમાં પણ છોરુ રહે છે, તે અંગ

૨. તેપાલી યાદનરી, વાલો શબ્દ નીચે, દલે, યુગ્મવાલી લેલેજ, શબ્દવાલી, વાહરડાં નીચે

૩. 'ગોર, છોર, મંજણા પ્રીત દેખે' તિલાં પરવરે' સામળકૃત મહાપદ્યોથી, વાલે

૩, ૪૫૦ ૧૧, પંક્તિ ૫.

ઉકારાંત ઉવાનું સમર્થક છે. છારુંમાં અનુનાસિક મૌલિક નથી, પણ છારું વગેરે ઉં-અંતવાળા અ-અંગેની અસરથી છે.

૭. ભાંડરું. ભાઇભાંડરું (બહુવચન) એવા પ્રયોગમાં તે મળે છે. ભાઇભાંડુ પણ બોલાય છે. અને એ રીતે પ્રાકૃતમાં પુત્ત-મણ્ડ, માદ-હણ્ડ વગેરેમાં મણ્ડ- શબ્દ મળે છે, તેમાં -રૂપ- મળીને અંતે ભાંડરું થયો છે. વાછરું પરથી વાછરણું, તેમ ભાંડરું પરથી ભાંડરણું.

૮. માવરું સં. *માતૃ-રૂપ-, પ્રા. *મારૂ-રૂપ-, પછી માવરું. આ સ્ત્રીલિંગ બહુવચનમાં જ વપરાય છે. ગોદિલવાડમાં બોલાય છે : 'તમારી માવરું તમને કાંઈ કહેતી નથી ?'

૯. વહુરું. ઉપરના શબ્દની જેમ સં. *વધૂ-રૂપ-, પ્રા. વઠૂ-રૂપ-. પછી વહુરું. સ્ત્રી. બહુવચનમાં જ વપરાય છે. વહુવારું *વધૂ-વારૂકા પરથી બોલ્યું.

*

લઘુત્વવાચક પ્રત્યય-ચું (સ્ત્રી.-ચી)

સીટી, મોટું જેવા શબ્દોમાં ઉત્તરાંશ તરીકે એક સ્વાયિક પ્રત્યય રહેલો છે એમ આપણે પૃથક્કરણ પછી જ જાણીએ છીએ, કારણ એવા શબ્દોમાં મૂળ અંગ ધ્વનિવિકાર પામી છે; નાનું થઈ ગયું છે. પણ કેટલીક વાર પ્રકૃતિ કે પ્રસયનું ક્ષેત્ર જાણે ધસારો ન ખમ્યું હોય તો પણ, એ પ્રકારના ઓછા શબ્દો હોવાથી આપણને ખજર નથી પડતી કે એ શબ્દ એકાત્મક નહીં, પણ પ્રત્યયયુક્ત છે. કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોમાં -ચું (સ્ત્રી. ચી) લઘુતાવાચક (અને પછીથી સ્વાયિક) પ્રત્યય તરીકે રહેલા છે, એ નીચેનાં શબ્દો પરથી જોઈ શકાશે :

૧. ગળચી—ગળું ને -ચી લાગતાં સિદ્ધ થાય છે. પછી તે પરથી ધાતુ ગળચ્યું 'ખાતું' (તિરસ્કારમાં).

૨. નાળચું—નાળું ને -ચું લાગી સંધાયો છે.

૩. ડાલચું = ડાલ + ચું.

૪. હીમચું = હીમ + ચું.

૫. હડખચી—હડખો (પ્રા. હડખ્ખ-, હડખ્ખ-), 'હસ્કાતરો,' તે ઉપરથી લાક્ષણિક અર્થમાં—ટોળમાં ઉપસિષ્ટ ('સ્લેગ ') પ્રયોગ તરીકે હતું માટે વપરાયો; અને પછી સામાન્ય વપરાશમાં. જોડણીકાશ (ચોથી આવૃત્તિ) આના મૂળ તરીકે હનુ + વટ્ટી આપે છે તે તદ્દન તરંગી. આ સાથે સરખાવો હિંદી સદૂક-સદૂકચી પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ (૪૨, ૧૧૭; ૧૮૦) માં હડખચી એવું રૂપ મળે છે.

૬. પોપચું—સરખાવો પોપ-ડો. 'ઉપરના ઉપસેક્ષા થર કે ઢાંકણ'ના અર્થમાં પોપ + ચું પરથી.

૭. ગાખચી—સરખાવો ગાખ-ડું.

૮. ફડચો, ફડચિયું—સરખાવો ફડકું, ફડકિયું.

૯. એલચી. ગુજરાતીમાં આ ઉપરાંત એળચી, ઇલાયચી, એલાયચી એ રૂપાંતરો પ્રચલિત છે. સહજન્ય ભાષાઓમાં ખંગાળી એલાચ, એલાચ; ઉડિયા બલાચ; નેપાળી બલેચિ, બલેચિ; હિંદી, પંજાબી ઇલાચી પંજાબી એલાચી; મરાઠી એલાચી, એલાચી છે. ફારસીમાં બલાચી છે^૧.

નરસિંહરાવ માને છે કે ગુજ. એલચીનો -ચી અંશ કદાચ યાલકિક ની સહાય વિના કાઈ પણ રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી.^૨ વળી તેઓ કહે છે કે અરબના કે બમણી જ કેટલાક એલચી સ્ત્રીલિંગ હોવાનું માને છે.

૧. નેપાળી કાશ્મીરી. બલેચિ શબ્દ નોવે.

૨. ગ્ર. લે. એ. લી. ૧, ૧૦-૧૧.

પણ ઉપર આપેલા -ચી -ચો પ્રત્યય લેતા શબ્દો પરથી, આપણે એવો તર્ક કરવાને લલચાઈએ છીએ કે સં. દા. અપ. દા. ને પછી -ચી લાગી એળચી, ને બીજાર ન જાળવી રાખતા પ્રાંતનું ઉચ્ચારણ એલચી : એમ શબ્દ સિદ્ધ થયો હોય. ને ઋલિંગ સામેના વાઘો સાવ પાયા વિનાનો છે. કેમ કે, સં. દા. ઋલિંગ જ છે. ગળચી, હુડપચી વગેરે જેવા -ચી પ્રત્યય લેતા શબ્દો ઋલિંગ છે. ઋલિંગી પ્રત્યયો લઘુતાદયક પણ હોવાથી એલચી અને એલચો નાની મોટી જાત માટે પ્રયોગતા હોવાનું સમજી શકાય તેમ છે, અને ખાસ તો એ કે શબ્દનું કયું લિંગ તે તેના વાસ્તવિક વપરાશ પરથી જ નક્કી કરવાનું હોય, ઐતિહાસિક કે વ્યાકરણી દલીલોને આધારે નહીં.

પણ ગુજ. ઇલાચચી, એલાચચી તથા કેટલાક સહજન્ય ભાષાના શબ્દો દ્વારસી બલાચી (જે મૂળે બિંદની—મલબારની કેઈ ભાષામાંથી લેવાયો હોય) અને કનડાં ચાલવિક, તામિળ ચેલવ્વાય જેવાની અસર નીચે સંધાયા હોય તેમ લાગે છે. દ્રાવિડી ભાષાની આ શબ્દને લગતી સામગ્રી જોઈ શકાઈ ન હોવાથી નિશ્ચિતપણે કશું ન કહેવાય.

*

ગુજરાતીના અંગ-વિસ્તારક પ્રત્યયો

ધણી ભાષાઓમાં લઘુતા, કૃત્સા, લાઙ, તોઙાઈ ઇત્યાદિ લાવે સમજવા માટે નામ વગેરેને લગાડવાના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો હોય છે. જુરિયો (સુરો), ઠાકરો (ઠાકર), લીલકી (લીલી), કુસુમડી (કુસુમ), વજુ (મજલાલ), હાંડલી-હાંડલી (હાડી), રાતલડી (રાત), હલકટ (હાક), ડાલચું (ડાલ) વગેરે જેતા ગુજરાતીમાં વપરાતા આવા પ્રત્યયોનો ખ્યાલ આવશે સરસ્વતીમાં -ક-, -ર-, -લ-, -ટ- વગેરે આ રીતે વપરાતા. વાલક-(વાલ-), મિતુક-(મિતુ-), મધુર-(મધુ-), પાણ્ડર-(પાણ્ડ-), ઘીતલ-(ઘીત-), પિત્તલ-(પિત્ત-), પુચુલ-(પુચુ-), વહુલ-(વહુ-), કકંટ-(કકં-), વઘૂટી-(વઘૂ) વગેરે આના ઉદાહરણ છે ભારતચુરોપીય પૂરતા તે આવા સહેજ અર્થપરિવર્તન કરતા તે પત્રીથી નિરચા બની જતા નિશ્ચાયકો ('ડીટર્મીનેટીવ્ઝ', determinatives) લાગીને થતા ધાતુવિસ્તાર ('રુટ-એક્સ્ટેન્શન' root extension) નો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થયેલો છે.^૧ પીછડે પ્રાકૃત સમયમાં આ વિષયનું ઊડતુઅઠતું પ્રતિપાદન થયું છે અપભ્રંશમાં -અ-, -ઢ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ-, -હલ- વગેરે પુષ્કળ પ્રત્યયો પ્રચારમાં હોવાનું જોઈ શકાય છે અર્વાચીનમાં ખંગાળી, અવધી, હિંદી વગેરે સમયમાં થોડી માહિતી મળે છે.

આવા પ્રત્યયો લાખો સમય વપરાતા રહે પછી તેમના અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. મૂળના લઘુતા, કૃત્સા, લાઙ વગેરેના ભાવો ધસાઈ જાય છે, અને પ્રત્યયો મૂળ શબ્દના અર્થમાં કરો ફેરફાર કર્યા વિના વાપરી શકાય છે—નિર્ધક લેવા બની ગયે છે. આ કારણે આવા પ્રત્યયોને 'સ્વાયિક' પ્રત્યયો કહી શકાય. 'ગરબડિયો' કારાવો ગરબે બળીડા મેલાવો રે' એ પદ્ધતિમાં મૂળ ગરબો ને -ડિયો પ્રત્યય લાગી ગરબડિયો થયું છે. ગરબો અને ગરબડિયોના અર્થમાં ફરક નથી એટલે -ડિયો અહીં સ્વાયિક પ્રત્યય છે. આવા પ્રત્યયો સરવાળે તે મૂળના નામિક કે આખ્યાતિક અંગનો વિસ્તાર સાધવાનું કાર્ય કરે છે એટલે તેમના કોઈ કોઈ પ્રયોગમાં લઘુતા, લાઙ આદિ લાવેના ઘોતક તરીકે વપરાતા હોવા છતાં મુખ્યત્વે તે તે પ્રત્યયો મૂળના નાના અંગને વિસ્તૃત કરતા હોવાથી તેમને અંગવિસ્તારક ('સ્ટેમ-એન્લાર્જિંગ', stem enlarging) પ્રત્યયો કહ્યા છે.

૧ ૧૮૬૧માં પર્સોન (Persson) 'ધાતુવિસ્તાર અને ધાતુપરિવર્તનના સિદ્ધાંત અભ્યાસ' (Studien zur lehre von der wurzelerweiterung und wurzel variation) એ પુસ્તકમાં આ દષ્ટિએ વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરી છે

અપભ્રંશની તુલનાએ ગુજરાતી વગેરે અર્વાચીન ભાષાઓમાં આવા લઘુનાદિ-વાચક અને સ્વાયિક પ્રત્યયો પુષ્કળ વપરાય છે. આવી અટકળ કરી શકાય કે અપભ્રંશના સમયની લોકભાષામાં આવા પ્રત્યયોનો મોટો પ્રચાર હતો. ગુજરાતીના આવા પ્રત્યયો તપાસતાં મોટા ભાગના મૂળ -ક-, -ટ- ને -લ- એ તથા પ્રત્યયોમાંથી આવ્યાનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ -ક-, -ટ- ને -લ- એકવડા તેમ જ બેવડા પ્રયોજતા અને મૂળ અંગ સાથે તેમને જોડનાર સ્વર તરીકે—સંયોજક સ્વર તરીકે -અ-, -ઇ- કે -ઊ- (કવચિત્ત ઓ) ગમે તે એકે આવી શકેતો. ઉપરાંત આ પ્રત્યયો એકલા અથવા એક સાથે બેત્રણ લગાડી શકાતા. આ યોજના અનુસાર, તેમ જ ઉપર સૂચવ્યું તેથી ભિન્ન મૂળના બીજા ગુજરાતી અંગવિસ્તારક પ્રત્યયોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય^૧ :

૧. -ક-.

એ ક વ ડા

- (૧) સં. -અક, -ઇકા, -અકમ્
પ્રા. -અઝો, -ઇઝા, -અઝ
અપ. -અડ, -ઇઝ, -અડ કે -અડ.
ગુજ. -એ, -ઈ, -ઉં

ઉદાહરણો—દાકરો (દાકર), તંજૂરો (તંજૂર), હાથો (હાથ), ડુંગરો (ડુંગર), કમળી (કમળા), ડોકી (ડોક), નાકું (નાક), પાનું (પાન)

- (૨) સં. -ઇક-નાં ઉદાહરણો નથી મળતાં. પણ -ઇક- + -ક- (-ઇકકઃ, -ઇકકમ્ : ગુજ. -ઇયે, -ઇઈ)ના મળે છે ;

ઉદાહરણો—નાથિયો (નાથો, નાથ-), ભોળિયો (ભોળે, મોજ-), ભાણિયો (ભાણો, *માગિન-), ડાડિયો (ડાડ, દણ્ડ-), જાડિયો (જાડો, પ્રા. જદ્ડ-, સં. જદ્ડ-), નાળિયો (નકુલ-), ખાળિયુ (ખાળું), ડાગળિયો (ડાગળ), ઘોળિયો (ધોળો, ઘવલ-), ટીણિયુ (ટીણું, = ટીણ, તોચળ-), જાળિયુ (જાળું, જાલ-).

૧. સર્વ સંસ્કૃતમાં હોય તેમ ગણીને મૂળ રૂપ આપેલું છે. પણ આમાંથી કેટલાક પ્રત્યયો પાછળથી જ પ્રચલિત થયેલા છે સંસ્કૃતમાં એમને મળતું કશું નહતું, એટલે એમનું પુનર્નિર્મિત ('રીકંસ્ટ્રક્ટેડ,' reconstructed) રૂપ આપેલું છે.

મૂળના ઉકારાંત નામને -ક-+ -ક- લાગતાં પણ ગુજરાતીમાં -ધયો -ધયું થાય છે :

ઉદાહરણો—પ્રાણિયો (પ્રાણી), હરિયો (હરિ), દાયિયો (દાયી), લાલિયો, લાલિયું (લાલી), પાપિયો, પાપિયું (પાપી).

(૩) સં. -ઝક, -ઝકા, યુ. -ઉ.

નાતુ (નાનાલાલ), રમુ (રમણીક), બાપુ(બાપ), ભાતુ (સરખાવો, ભાભી)

(૪) મૂળના ઉકારાંત નામને -ક-+ -ક- લાગ્યો હોય તેવાં ઉદાહરણો મળે છે. સં. -ઝ+ક-+ -ક-, યુ. -વો, -વી, -વું.

ગરવો (ગુરુ), હળવુ (લઘુ-), સાથવો (સત્તુ-), કડવુ (કટુ-).

પછી આ -વો સ્વતંત્રપણે લઘુતાવાચક પ્રત્યય બની ગયો, જેમ કે, છોડવો (છોડ), ઝાડવુ (ઝાડ), શિયાળવુ (શિયાળ), ઝાંઝવાં (સરખાવો, જાણ), અવધી, ધ્રુજ વગેરેમાં સદેસવા, પચિકવા, કગવા, ઘોડવા, અવવા વગેરેમાં સામાન્ય વપરાશમાં રહેલા -વા પ્રત્યયનું મૂળ આ જ હશે ?

બે વ ૩૧

(૫) સં.-અક્ક-, યુજ.-અ ક-.

ઉદાહરણો—આખ્યાતિક ધાતુઓમાં : અડકવું (અડવું), સરકવું (સરવું) ખસકવું (ખસવું), ઝબકાળવું (ઝબાળવું), ઢળકવું (ઢળવું), લળકવું (લળવું), ઝગકવું (સં. જ્વલ્-, યુજ. ઝળહળવું), સળકવું (સરખાવો, સળવળવું), હીચકવું (હીચવું), ફરકવું (સ્ફુર-).

મૂળે આ -અક્ક- ક્રિયાની ક્ષણિકતા-લઘુતા સૂચવવા વપરાતો હોય. ગુજરાતીમાં ટ-અંતી અંગેને લાગતાં -ટક-એ અંશ, ક્રિયા ધડી અટકતી ને ધડી ચાતુ હોવાનો, ક્રિયા એકાએક અટકી પડ્યાનો, ક્ષણિક ટક્યાનો કે ચાતુ સ્થિતિ એકાએક બદલાયાનો ભાવ સૂચિત કરતો બની ગયો છે. જુઓ, ઉદાહરણો—અટકવું, કટકો, ખટકવું, ગટકાવવું, ચટકો, જટકવું, ઝટકો, ઝાટકો, પટકવું, ફટકવું, ફટકો, મટકું, લટકો, વટકવું.

એવી રીતે -ળક-એ અંશ ક્ષણિક ગતિ કે પ્રકાશનો સૂચક બની ગયો છે. આના તેમ જ -અક્ક- દ્વારા વિસ્તાર થયાનાં અન્ય ઉદાહરણો :

ખળકવું, ચળકવું, ઝળકવું, ઢળકવું, લળકવું, સળકવું; ફટકવું, મટકવું; અટકવું; લટકવું, ચટકવું; મારકણું, ખોલકણું, ફરકણું; ઝબકવું, ધબકવું, ખાબકવું.

(૬) સં. -અક્ક-+ -ક-, યુજ. -અકે.

-અડ, અડો- પ્રત્યયયુક્ત શબ્દોથી જુદા પાડી શકાતા નથી. અપભ્રંશમાં વણુડ-, વણુડય- (વણ-), ગમ્મુડ- (ગમ્મ-, ગમ્મ-) અને વદ્ધકુડ-, -વદ્ધકુડય (વદ્ધ-, વદ્ધ-) મળે છે, આમાંથી બાપુડો-બાપડો. અને વાંકુડો -વાંકુડો ગુજરાતીમાં આવ્યા છે.

હાથીડો, માછીડો, સાધુડો વગેરે ધકારાંત અને ઉકારાંત અંગેને -ટ-+ક- લાગ્યાના ઉદાહરણો છે.

(૩) સં. -ઓટ-+ક-, ગુજ. -ઓડો

(૪) સં. -ઓટ-+ફ-+ક-, ગુજ. -ઓડિયો

ઉદાહરણો—કોટોડો (કોટ), મટોડી (માટી), રાખોડો, રાખોડી (રાખ), લીટોડો (લીટો), ગપોડો (ગપ, ગપ્પો), ગદોડો (ગદો), થાકોડો (થાક), તારોડિયો (તારો)

બે વ ડો

(૫) સં. -અટ્ટ-, ગુજ. અટ.

ઉદાહરણો—હલકટ (હલકું), ફેકટ (ફેક), પાકટ (પાકું, પક્વ-) શીકટ (શીકું, દે. ફિક્ક-), પોચટ (પોચું, સરખાવો દેશ્ય પોચ્વ-ક-) બળકટ (બળકું?), ખરછટ (સરખાવો, ખરછી- દિ. વરછા), ખરસટ (?), ચીસટ (? (સરખાવો, ચીકછું),

મરાઠીમાં તીખટ, આંખટ, વગેરે જાણીતા છે.

(૬) સં. -અટ્ટ-+ક-, ગુજ. -અટો

ઉદાહરણો—ચોરટો (ચોર), લામટો (લામ-ણ, ભ્રંમ), નેગટો (નેગી), થોકટો (થોક), લીટી (અપ. લીહ, સં. લેલા-), જુવડુ-જુમડું (જૂઓ, જૂત-), મોડું (મહત્), જાકટો (? સરખાવો; છકવું-છકેલું), પોપટો (પોપ-ડો?)

(૭) સં. -ઓટ્ટ-+ક-, ગુજ. ઓટો.

ઉદાહરણો—રાગોટો (રાગ), તાળોટો (તાળી), પાધોટુંમાં અંત્યાશનો -પટ્ટ- સાથે સંબંધ પણ શક્ય છે.

૩. -લ-

એ ક વ ડો

(૧) સં. -અલ-, ગુજ. ળ

ઉદાહરણો—સાયળ (સં. સનિયન્), હેકળ (હેક, ગ્રા. હેટ્ઠા), શામળ (શ્યામલ-, શ્યામ-).

(૨) સં. -અલ-+ -ક-, ગુજ. -ળો.

ઉદાહરણો—આંધળો (સં. અધ-). વિજળી (વિજ), પીળું (સં. પીત-), પીંગળું (સં. પિદલ-, પિઙ્ગ-), પહોળું (પૃથુલ, પૃથુ), બહોળું (સં. બહુલ-, બહુ-).

આમાંથી છેલ્લાં બે ઉદાહરણો—ઉકારાંત અંગોનાં છે. -ઇ-+ -લ- (+ -ક-) અને -ઝ-+ -લ- (+ -ક-) નાં ઉદાહરણો મળતાં નથી. આ શબ્દાંતર્ગત -ઇ-, -ઝ- ગુજરાતમાં -અ- બની જવાના વલણને આભારી હોય.

(૩) સં. -ઓલ-, ગુ. -ઓળ

(૪) સં. -ઓલ-+ -ઇક-+ -ક-, ગુજ. -ઓળિયો.

ઉદાહરણો—આખ્યાતિક અંગોમાં ફગોળવું (ફગાવણુ), ડખોળવું (ડખો), ફફોળવું (ફાંફાં), ડાખોળિયું (ડાખ), બખોળિયું (બચુ).

બે વ ૩

(૫) સં. -અલ્લ-, ગુજ. -અલ.

ઉદાહરણો—સોનલ (સોન), વીજલ (વીજ), જાણુતલ (જાણુતું), રાંદલ (રના-દે), ફૂટલ (ફૂડ), વૂટલ (વૂડું), ખૂટલ (ખૂંટ-ડું).

(૬) સં. -અલ્લ-+ -ક-, ગુજ. -અલો;

(૭) સં. -અલ્લ-+ -ઇક-+ -ક-, ગુજ. -અલિયો.

ઉદાહરણો—ભગલો (ભગુ, ભગવાન), બગલો (બગ), ચોટલો (ચોટી), ઢગલો (ઢગ), કાંખલો (કાંખ), ખોખલો (ખોખુ), ખોખલો (ખોખો), ખેડલ (ખેડું), હાંડલો (હાંડલી, હાંડી), ગાંડલો (ગાંડલી, ગાંડી), ચાંડલો (ચાંડલો, ચાંડલો, ચદ્ર-), ચાંડલિયો (ચાંદો, ચદ્ર-), તારલિયો (તારો).

સં. -અલ્લ-+ -ક-નું પ્રાચીન ગુજ.માં-ઉલઉ, ઉલો થાય છે, તે અર્વાચીન ભૂમિકામાં -અલો થઈ જાય છે : હુંસુલઉ (હંસુલ્લ) —હુંસલો, મોરલો (અપ. મોરુલ્લ), કડલું (કદુલ્લ) વગેરે.

(૮) સં. -ઇલ્લ- અને -ઇલ્લ-+ -ક-નું ગુજ. -એલ, -એલું અ વિશિષ્ટ પરિવર્તન છે.

ઉદાહરણો—દીધેલ, દીધેલું (દીધુ), ખાધેલ, ખાધેલું (ખાધુ), પીધેલ, પીધેલું, કરેલું, મારેલું વગેરે. પ્રાકૃતમાં -ઇલ્લય- પ્રત્યય છે.

(૯) સં. -ઓલ્લ-+ -ક-, ગુજ. -ઓલું નાં ઉદાહરણ નથી મળ્યાં. પણ સં. -ઓલ્લ-+ -ઇક-+ -ક-, ગુજ. -ઓલિયું સાપોલિયું (સાપ)માં મળે છે.

૪. મિશ્રણો

(૧) સ. -ઝક-+ -ટ-+ -વ-, ગુજ. -આડો

ઉદાહરણો-સીમાડો (સીમ), દહાડો (દીહ, દિયહ, દિવસ-), ધુમાડો (સ. ધૂમ-), સધાડો (સધ), ખોટાડો (ખોટો), ફેંકાડ (ફે, રોમન્-).

(૨) સં. -ઢક-+ -ટ-+ -ક-, ગુજ. -ઈડો.

ઉદાહરણો-ભળીડા (ભળિયા, જાલ-), વાળીડો ('મારો વાલીડો' એ પ્રયોગમાં, વાલો, વહાલો),

(૩) સ. -ઝક-+ -ટ-+ -ક-, ગુજ. -ઉડો. વળુડો (વળ, મજલાલ), હરુડો (હરુ, હરિલાલ), લડુડા પડુડા (લટપટ), બાણુડો (બાળ)

(૪) સ. -ઝક-+ -ટટ-+ -ક-, ગુજ. -આટો.

ઉદાહરણો-ફવાટુ-ફવાટી (ફુ, રોમન્-), ગપાટો (ગપ, ગપ્પુ), ઝપાટો, સપાટો શબ્દપદ છે. ચોરાઈયોમાં -ઝક-+ -ટટ-+ -ઢક-+ -ક- સમજવા

(૫) સ. -ઝક-+ -લ-, ગુજ. -આળી.

ઉદાહરણો-પેટાળ (પેટ), વચાળ (વચ-માં, વિચ્ચ-).

(૬) સ. -ઝક-+ -લ-+ -વ-, ગુજ. -આળો.

ઉદાહરણો-ગોટાળો (ગોટો), કુઝાળુ (કુઝ, કુચ્છ-), પીડાળો (પીડો, પિચ્છ-)

(૭) સ. -ઝક્ક-+ -ટ-+ -ક-, ગુજ. --ઝકકુડં.

ઉદાહરણો-નાનકુડં (નાનકે, નાનુ, ફલક્ષ-), રમકકુડં, કચકકુડં છુટી રીતે ધડાયા હોય

(૮) સ. -ઝક્ક-+ -ઝક-+ -ટ-+ -ક-, ગુજ. -ઝકુડો

ઉદાહરણો — નનકુડો (નાનુ, નાનકુ), દીચકુડં (દીચકુ), દીનકુડં (દીચકુ)

(૯) સ. -ઝક્ક+ -ટ-+ -ક-, ગુજ. -ઝિકકુડં.

ઉદાહરણો — ટચ્ચકુડં (ટચ્ચકુડં), ટપ્પકુડં (ટપ્પ, ટપ્પી), બચ્ચકુડં, બડ્ડકુડં

(૧૦) સ. -ઝક્ક-+ -લ્લ-+ -ક- ગુજ. ઝિકલું.

ઉદાહરણ — બચ્ચકલું (બચ્ચુ)

(૧૧) સ. -ટ-+ -લ્લ-+ -ક-, ગુજ. -ડલો

ઉદાહરણો. — આખાડી વાતડી, મુખાડલું

(૧૨) સ. -લ્લ-+ -ટ-+ -ક-, ગુજ. -લડો.

ઉદાહરણો — રાતલડી, શબલડી પીજલડી, કુજલડી, મરકલડ

આનું મૂળ સ્પષ્ટ નથી.

ઉદાહરણો :—ડાળખી (ડાળી), લહેરખી (લહેર), માળખું (માળો-માળિયું), તણખ-હું, તરખ-હું (તરણ-ખહું, તરણું, તૂળ-), હૂમખો (હૂમ), ઝૂમખો (ઝૂમ?), ચખરખી (?), નોખું (અપ. નવચી (ચી.), નોચી (ચી.), નવ-, પણ ગુજ. અનોખું < અન્યપક્ષ-ક-?)

૬. કારસી જેહ, ગુજ.-ચો,-ચું,-ચી : ડેલચું (ડેલ), દીમચું (દીમ), ગાખ(પ)ચું, ગાખ(પ)ચી (ગાખ-કું), ગળચી (ગળું), નાળચું (નાળ, નાળું.), પોપચું (પોપ-ડો), હડપ(બ)ચી (હડકો?), એલચી-એળચી (एला), નકૂચો (નાકું?).

સરખાવો : હિંદી દેગચા, દેગચી (દેગ), સદૂકચા, સદૂકચી (સદૂક).

આ રીતે-ઓ,-ઇચો,-ઉ,-વો,-અક,-અકો,-ઈકો,-ઉકો,-અડ,-અડો,-ઓડો,-ઓહિયો,-અટ,-અટો,-ઓટો,-ળ,-ળો,-ઓળ,-ઓળિયો,-અલ,-અલો,-અલિયો,-એલ,-એલું.-ઓલિયું,-આડો,-ઈડો,-ઉડો,-અટોં,-આળ,-આળો,-અકકું,અકુડો,-ઉકલું,-ઉકડું,-હલો,-હડો,-ખો ને-ચો એમ ઓગણચાવીસ જેટલા ગુજરાતીના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો અહીં નોંધ્યા છે. આમાંથી કેટલાકે કુત્સા, લઘુતા, લાઙ, તિરસ્કાર વગેરેના લાવેને પણ વધતેઓછે અંશે જુજીવી રાખ્યા છે, તો કેટલાક મૂળથી સહેજ જુદા અર્થમાં પણ રૂઢ થયેલા છે.

✱

केश विचार

આડોશી-પડોશી ગણ

ભારતીય-આર્યમાં દ્વિકૃતા કે વીષ્ણિત શબ્દોના જે બિન્નબિન્ન વર્ગો ગણાવાયા છે તેમાં એક વર્ગ 'પ્રતિધ્વનિ શબ્દો' કે 'પ્રાસરંગી સમાસો'નો છે, જેનું બે ઘટકોમાંથી બીજા ઘટક જ સાર્ય હોય છે. આમાં પણ ગુજરાતીમાં એક એવો પ્રકાર મળે છે, જેમાં પાછલો આખો શબ્દ, માત્ર આઘ બ્યંજનના અપવાદે, પુનરુચ્ચરિત થાય છે. આમાં પ્રાસનું તત્વ ખૂબ આગળ પડતું છે. આ પ્રકારના શબ્દોને 'આડોશી-પાડોશી ગણ' એવું નામ આપી શકાય. આપણી ધરઆગળે રમાતી બાળરમતોમાં આવા પ્રકારના દ્વિકૃતા પ્રાસરંગી ઘડતરના શબ્દોના ઘણા ઉદાહરણ મળે છે. નીચે આપેલા શબ્દોમાં મોટા દિસ્સો રમતના નામોનો છે, અને તેને રમતમાં આવતી મુખ્ય વસ્તુ કે ક્રિયા પરથી, અથવા તો તે રમતમાં વપરાતા નેડકણાના શરૂઆતના શબ્દો પરથી પડેલા છે. અહીં નોધ્યા તે ઉપરાંત બીજા પણ પુષ્કળ એવા શબ્દો મળશે. એક રીતે કહીએ તો કોઈ પણ નેડકણાનો આરંભ કરવાની આ એક પ્રચલિત રીત હતી. ઉપરાત સ્વતંત્રપણે—કોઈ રમત કે નેડકણાની સાથે સંજાયા વિના પણ આ ઢાળાના શબ્દો તૈયાર થયેલા છે. પહેલી જાતના ઉદાહરણ :—

૧. અતરીશ કાઠા, બતરીશ કાઠા તેમાં રમે નાના મોટા, વગેરે
૨. અસલી દેને, પસલી દેને, વગેરે

એ છે. બીજી જાતના :—

૩. આડોશી-પાડોશી, ૪. આણુ-પાણુ, ૫. હંડિયા-પાંડિયા,
૬. અગડં-ખગડં, ૭. આળુ-ખાળુ, ૮. અચકો-મચકો, ૯. અડુકં-દડુકં,
૧૦. આરો-વારો, ૧૧. અડખે-પડખે, ૧૨. ઓળા-ઘોળા, ૧૩. આલણુ-ફાલણુ,
૧૪. અલકં-મલકં, ૧૫. ઓટો-ગોટો, વગેરે છે.

બાકીના કોશમાં મળતા આવા નેડકણાં યાદી નીચે આપી છે.

૧૬. અકરી-ટકરી : ધૂળની 'ટકરી'ઓની રમત, જેમાં 'અકરી ટકરી હો દો, સવાયા ને સાડી સો' એ નેડકણું બોલાય છે.
૧૭. અકરી-ખકરી : 'ખકરી' બનવાની રમત.
૧૮. અકલી-ચકલી

૧. કચે, રટીજ હન ૫ રીયમ આવે આલેક છડો-આર્યન વોલેખન, લુલેટીન આવે ૫ રેકન કોલેજ રીસર્ચ ઇસ્ટીટ્યુટ, ૩, ૩, પા. ૧૮૧-૨૧૧

૧૯. અગલી-ઢગલી : 'ઢગલી'ની રમત. આને,
 ૨૦. ઇગલી-ઢીગલી પણ કહેવાય છે, અને ઢીંગલી સાથે ગરબડ થઈ જતાં,
 ૨૧. ઇંગલી-ઢીંગલી પણ.
 ૨૨. અઝરી-ખઝરી : 'ખઝર' પરથી
 ૨૩. અડકણુ-દડકણુ કે (-ક-ની અસરથી)
 ૨૪. અટકણુ-દટકણુ :—જોડકણું આ રીતે શરૂ થાય છે.
 અડકણુ-દડકણુ, દહીંનાં ટાકણુ, દહીં ફુઝાણું, વગેરે.
 દડકણું, દડી જણું ઉપરથી.
 ૨૫. અટકી-મટકી : 'મટકા' પરથી.
 ૨૬. અટી-પટી : 'પટી'='લીટી' પરથી.
 ૨૭. અટીસો-મટીસો.
 ૨૮. અડકો-દડકો : જોડકણું:
 અડકો દડકો, દહીં દફકો
 કે, અડકો મડકો, દહીં દફકો,
 દકો=લોહો?
 ૨૯. અડધો-દડધો : 'દડધો'='જડું મોટું વાસણુ; જોડકણું :
 અડધો જમ, દડધો જમ, બાર મહીનાનો રોગ જમ.
 ૩૦. અડવળ-ધૂમ—પડવળ-ધૂમ : 'પડવળ' કે 'પરવળ' ઉપરથી.
 ૩૧. અડી-દડી : દડી = નાનો દડો. આને બદલે
 ૩૨. અડિયો-દડિયો : પણ કહેવાય છે.
 ૩૩. અડંગ-જડંગ.
 ૩૪. અણિદરો-કણિદરો.
 ૩૫. અતન-મતન.
 ૩૬. અંતી-પંતી : 'પંતી'='પાંદડું; સરખાવો 'પંતુ'='પાનું'.
 ૩૭. અળીલ-તળીલ.
 ૩૮. અણુલો-ઢણુલો.
 ૩૯. અદુડા-મદુડા
 ૪૦. અરવારી-પરવારી. જોડકણું:
 રાજા ભોજ, તેરીયા તોજા, માણેક
 મોતી, અરવારી-પરવારી, ભૂમ દધન ભૂસ્કો.
 ૪૧. આખલો-દાખલો.

૪૨. આટા-પાટા : 'પાટા' = લીટા; રૂપાંતર આટિયાં-પાટિયાં.
૪૩. આડવો-ગાડવો : 'ગાડવો' = ધીનો ધાડવો ?
૪૪. આન-પાન : નેડકણુ : આન-પાન, પૂતણીએ જમાડી જન.
૪૫. આલખી-પાલખી : નેડકણુ : આલખી-પાલખી, જે જે ગોપાળ-કી.
૪૬. આંદી-ફાંદી.
૪૭. ઈંપણી-પીંપણી : 'પીંપણી' ઉપરથી
૪૮. ઉકડ-મુકડ : 'મુકડી' પરથી. રમતમા મુકડી પર મુકડી ચડાવી બોલાય
છે: ઉકડ-મુકડ, કેટલો ભાર, એક ઉતાર
૪૯. ઉડકી-દુડકી.
૫૦. ઉડમ-તુડમ.
૫૧. ઉડંગ-તુડંગ.
૫૨. ઉલાંટ-ગુલાંટ-'ગુલાટ' પરથી.
૫૩. એન-ધેન : નેડકણુ એન-ધેન, દીવા ધેન, ડાહીનો ઘોડો, વગેરે
૫૪. એલો-ધેલો : 'ધેલો' ઉપરથી ?
૫૫. એંડી-ગેંડી.
૫૬. એઘો-ડાઘો.
૫૭. એળી-ઝેળી : નેડકણુ : એળી-ઝેળી, પીમળપાન
ફઈએ પાડયુ, ઉકિ નામ.

૫૮. ઓડક-હોડક

૫૯. ઓળામણો-કોળામણો-'કોળવુ' સાથે સંબંધ ?

સમજવું છે કે આ પ્રકારની પ્રયાનો ઉદ્ભવ બને ઘટકો સાર્થક હોય તેવા પ્રાસંગિક નેડકામાંથી થયો હોય. એટલે કે સાર્થક પ્રાસંગી નેડકાના આર્થ પરથી કોઈ પણ શબ્દને શરૂઆતના વ્યંજન સિવાય બેવડાવી નવા શબ્દો ધડવાનું વલણ વિકસ્યું હોય આસપાસમા ઘસ-ખૂણો અને પાવ-બાજુ બને અર્થવાક્ય. આવળઆવળમાં બને જુદી જુદી વનસ્પતિના નામ છે. અવર-જવર કે આવરો-જવરો ને 'આવવુ' 'જવુ' સાથે ખુલ્લો સબંધ છે. અગવડ ને સગવડ, ઊલટું ને સુલટું, આવળું ને સવળું એ વિરોધી શબ્દો પણ ધોતાનો પ્રભાવ પાડ્યા વિના ન રહે. એ રીતે પછી આડોશી-પાડોશી 'પાડોશી અને બીજા તેવા', આણુ પાણુ 'પાણુ અને તેને લગતુ', ઈંડીયા-પીંડીયા 'પીંડ ને તેના જેવા' : એમ મૂળ શબ્દને આધાર વ્યંજનના અપવાદે બેવડાવી બેડિયા શબ્દો ધડવાનું વ્યાપક વલણ ઉદ્ભવ્યું હોય.

ગુજરાતનાં સ્થળનામો

(૧)

ગુજરાતી ભાષાસામગ્રીમાંથી કેટલીક તો એવી છે જે સાચેખોટે પણ અભ્યાસનો સ્પર્શ હજી પામી નથી. આવા એક વિષયને લગતો ભોગીલાલ સાંડેસરાનો ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક (એપ્રિલ ૧૯૪૨, પા-૧૧૯-૨૦) માંનો ગુજરાતના શહેરો અને ગામોનાં નામ એ લેખ અન્નપ્રધાન પ્રદેશમાં રસ્તો કરવાના પ્રયાસ તરીકે નોંધપાત્ર છે. ભાષાશાસ્ત્રના દ્વિસેદ્વિસે વિસ્તરતા જતા ક્ષેત્રના જે જુદા જુદા ભાગોનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ થતો જાય છે, તેમાંનું એક ભાષા-ભૂગોળશાસ્ત્ર (સાયન્સ ઓફ લીન્ગ્વિસ્ટીક જ્યોગ્રાફી, Science of Linguistic Geography) છે. સમકાલીન અને ઐતિહાસિક એવા તેના બે વિભાગ છે. સમકાલીન ભાષાભૂગોળના વિષય અમુક ભાષાવિસ્તારના વિષમતા યોદ્ધાભેદો અને સમવિકાર-રેખાઓ ('આઇસોગ્લોસીઝ' Isoglosses) દર્શાવતાં નકશા વગેરે તૈયાર કરવા એ છે. ઐતિહાસિક ભાષાભૂગોળ વિશેષનામો (એટલે કે સ્થળનામો ને વ્યક્તિનામો) વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે.

સ્થળનામોનો અભ્યાસ ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ઠીકઠીક અગત્યનો છે. કારણ, તે દ્વારા ઉપલબ્ધ થતા પુરાવા વડે ભાષાવિસ્તારોના જન્મમરણ ને હાસવિકાસ પર ધણી પ્રકાશ પડતો હોય છે. અમુક વિશિષ્ટ ધ્વનિવિકારનું કે અમુક સંરાતું ચોક્કસ સ્થળનામોમાં અસ્તિત્વ અને તેમનો ખીર્ણ સ્થળનામોમાં અભાવ એ તેતે સ્થાનો પર વિસ્તરેલા ભાષાભેદોનાં ચોતક બને છે. કેટલીક વાર એવું બને કે હાલ વપરાશમાં હોય તેથી જુદી જ ભાષા અમુક પ્રદેશ પર ભૂતકાલીન અસ્તિત્વના પુરાવાઓ નિઃશેષ લુપ્ત થઈ ગયા

(૧) આ પહેલા નાતલિહલાઈ પરંવે પ્રસ્થાનમાં એક વખત આ બાબત પર કેટલીક ઠીકતી-આછટી ચર્ચા કરેલી, જેમાં તેમણે

-પદ્મમાંથી -દરા, -દર -ઓદ, -ઓદ

-પુરમાંથી -ઓર, -ઓલ

-નગરમાંથી -નેર, -એલ

-સિદ્ધ 'એસડું'માંથી -સદ

આનું હોવાનો મત દર્શાવેલો અને સાચે -સહ, -સર, -અલી, -અજ, -અવર -આલ -આવ એવા ઉત્તરનાંચવાળાં કેટલાક નામનામોનો, તેમની ન્યુપત્તિ વિષે કંઈપણ સૂચના કર્યા વિનાય ઉલ્લેખ કરેલો.

હોય. આવી સ્થિતિમાં કેટલીક વાર તે પ્રદેશના સ્થળનામોમાં સચવાય રહેલા એકાદ અંશ તે બાબત એકાદ અચૂક પુરાવા પૂરા પાડી દેતો હોય છે. દા. ત. કાંદિવલી ને બોરીવલી એ નામોમાં રહેલા વલી અંગ અસંદિગ્ધપણે દ્રાવિડી મૂળનો સાબિત થાય તો તે પ્રદેશ પર દ્રાવિડી પરિવારની ક્ષાઈ લાખા વપરાશમાં હોવાનું સિદ્ધ થાય. વળી સાંસ્કૃતિક બાબતો પર પણ સ્થળનામોનો પૂર્વ ઇતિહાસ ધણે પ્રકાર નાખી શકે. ખંભાત, ખંભાળિયા, ખાંભા વગેરેના મૂળમાં રહેલા સં. સ્કમ-“ખામો” પરથી તે પ્રદેશમાં પ્રાચીન સમયમાં સિંગપૂળ પ્રચારમાં હોવાનું અનુમાન બાધી શકાય.

આ કારણે, પશ્ચિમમાં આ વિષયનો ધણો વિસ્તૃત અભ્યાસ થયો છે. તેને લગતા વિપુલ સાહિત્યમાંથી વાનગી લેખે એક બેનો ઉલ્લેખ કરીએ તો અંગ્રેજી સ્થળનામોના અવલોકનની પરિચાલિકા [Introduction to the Survey of English Place-names] કેમ્બ્રીજ, ૧૯૨૪; એક્વાલ [Ekwall]: અંગ્રેજી સ્થળનામોનો લઘુ એક્ષર્સર્ડ કોડ [Concise Oxford Dictionary of English Place-names]. ઈંગ્લાન્ડના પ્રાતવાર સ્થળનામો પર સ્વતંત્ર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે; તેમજ ફ્રાન્સ, નોર્વે વગેરે ખીજા યુરોપીય દેશોનાં પણ સ્થળનામોનો અભ્યાસ થયો છે. જર્મનીમાં આ વિષયનું એક ખાસ સામયિક સ્થળનામ સંશોધક [Zeitschrift fuer Ortsnamenforschung] મુનીશ ને બહાનથી ૧૯૨૫ થી પ્રસિદ્ધ થાય છે.^૨

અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના ક્ષેત્રમાં પણ કોઈ પ્રયાસ થયા છે. સુતીતિકુમાર ચેટર્જીએ બંગાળી ભાષાનું મૂળ અને વિકાસ (Origin and Development of Bengali Language) માં બંગાળી સ્થળનામો બાબત કેટલીક ચર્ચા કરી છે. આ ઉપરાંત તમિલ સ્થળનામોનું વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત અધ્યયન સેતુ પિલે (Sethu Pillai) એ ‘તમિલના સ્થળનામ-સાધક પ્રત્યયો’ (Place-name Suffixes in Tamil)-એનાલૅગ્ઝ ઓવ ઓરિએન્ટલ રીસર્ચ ઓવ ધ યુનીવર્સિટી ઓવ મદ્રાસ, ૧, ૧૯૩૯-૪૦, ૧, ૧૯૪૦-૪૧.—એ લેખમાંથી ક્યું છે, ન્યારે એવો અભ્યાસ કે અમ્યુત મેનને કોચીન સરકારનાં સ્થળનામો માટે આદર્યો છે. (Place names in Cochin State-Bulletin of the Rama Varma Research Institute, Trichur ૭, ૫૬-૭૦). હાલમાં

૨. ગ્રેય માટે ગ્રુગ્રો ગ્રે (Gray): ભાષાના પાયા [Foundations of Language], -કુશોર્ડ ૧૯૩૧, ૪૫૨.

પ્રચલિત સ્થળનામનું પૂર્વસ્વરૂપ શું હતું તે ભાષાશાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી અને ગુજરાતીના પ્રાચીન સ્વરૂપનો કે તેની પૂર્વભૂમિકા અપભ્રંશનો સંપૂર્ણ વિગત-યુક્ત અભ્યાસ હજી લગી એક વાંछિત તરીકે જ રહ્યો હોવાથી, આપણે ત્યાં ઉપર ઉદાહરણો જેવા પ્રયાસ હજી થઈ શક્યા નથી અને સાદુમુશી થઈ પ્રાય-મિક ભૂમિકા તૈયાર થાય તે પહેલાં તે થશે તેમ પણ લાગતું નથી.

સાહેસરાના ઉક્ત લેખમાંની વ્યુત્પત્તિચર્યાની પદ્ધતિ અને કેટલીક વ્યુત્પત્તિઓ પરત્વે થોડુંક વિશેષ કહી શકાય તેમ છે.

(૨)

વ્યુત્પત્તિ એ હવે તરંગાવલાસનો વિષય ન રહી હોવાથી, ખીજાં શાસ્ત્રોની જેમ તેની ખાખતમાં પણ નિયમબદ્ધતા અને ચોક્કસાઈ તેનાં જીવાતુભૂત હોય એમાં કાંઈ ખાસ કહેવાની જરૂર નથી. ખીજું, એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ધ્વનિ-વિચાર એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ધરમૂળનો પાયો હોવાથી, અને દરેક વિશિષ્ટ ધ્વનિવિકાસને સ્થળકાળનાં ચોક્કસ બંધનો હોવાથી કાંઈ પણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચર્યાતાં, તે શબ્દ જે ભાષાભૂમિકાનો હોય તે ભૂમિકામાં જ પ્રવર્તતાં ધ્વનિવલ્લોને આધારે અને તે ભૂમિકાની ભૌગોલિક મર્યાદાને લક્ષમાં રાખીને જ તકે કરી શકાય. આ હકીકત, આપણે હાં થતી શબ્દચર્યામાં ધણુખડું ખ્યાલ બહાર રહે છે અને આને અંગે કેટલેક સ્થળે સંભવપુષ્ટ શાસ્ત્રીય જિહ ને બદલે કલ્પના વડે તાણીતૂશીને કરેલી સંબંધઘટના આપણને મળે છે. વળી, વ્યુત્પત્તિવિષયક ચર્યાની અંદર આવશ્યક એવી ત્રીણવટભરી ચોક્કસાઈની ખામી પણ આપણને ખૂંએ છે. ચર્યાપ્રાપ્ત શબ્દોમાં કેટલાક તત્સમ અને બાકીના તદ્ભવ હોય, અનેક સૂચવેલા મૂળોમાંથી કેટલાક સંસ્કૃત ને બાકીના તદ્ભવ હોય ત્યાં તેના સ્પષ્ટ ઉદ્ભવ સ્થળે સ્થળે કરવો ઘટે, નહીં તો કેટલેક નાહકનો મુંચવાડો જિને થવા સંભવ રહે છે. અંગ કે શબ્દાંશને તે તેના સૂચક ચિહ્નોથી દર્શાવવાની ચીવટ પણ રાખવી ઘટે. પદ્ધતિગત આવી નાનુકે ક્ષતિઓથી દ્વેષા પ્રતિપદ્ધતિમાં એક પ્રકારની ચિયિવતા પેસી જઈ વક્તવ્યને વિચદરેખ બનવા આડે અંતરાય જિને થતો હોય છે.

(૩)

સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિઓમાંથી ચિન્ત્ય લાગતી કેટલીક તપાસીએ.

નીચેની વ્યુત્પત્તિઓ જૂની ગુજરાતી કે તેની પૂર્વભૂમિકામાં પ્રતેષ્ટ ધ્વનિવ્યાપારોની દર્શિએ અચક્ય છે:

સં-પદ્ર > ઉદ, ઉંજ, ઉંઝ, દડ, અપ (૧૫), અજ (૧૬),
આજ, એજ, ઓજ, અર, (૧૨), આર, અરી
(૧૨ી), ઉટ, આવ, અવ, (૧૦૫),

સં-પદ્રકમ >એજુ, આજુ, અરં (૧૩), ઉંઝુ;

સ-પલ્લી >એલી, એલ, વેલ,

સ-પલ્લકમ >આહુ, ધહુ, વહુ,

• °સળ > °હળ > અણ, આણ, વણ

°સદ > °હદ > *અંદ

સ °પુરી > ... ઉડી

સ. °પુરં > ... એર

સ પુરકમ >એરુ

સ °રાષ્ટ્રં > ... રેઠ

°કોટં > ઠંટ

°ગઢં > ઘડા

°ધારીં > ધરી

આ સૌમા ધારી લેવામા આવેના -દ- > -જ્ઞ-, -ઝ- > -દ- કે
-ઝો-, -ઝો- > જ-, -જ્ઞ- > -ઝ- કે -ઝ્- એવાએવા ધ્વનિવિકાસે તેમજ
ખીજ અસાધારણ પરિવર્તનો માટે નહિ જોવા યે આધાર મળતો નથી

નીચેની વ્યુત્પત્તિઓ કાતો સાચી નથી, અથવા તો તેમને માટે પ્રત્યક્ષ
ને ગણતરીપાત્ર ખીજો વિકલ્પ પણ છે

ધર્મજ વગેરે

તળાજુ—તળાજ (તળાજુ) તુ જુનું નામ તાલધ્વજગિરિ જાણીતું છે,
એટલે

સ. તાલધ્વજકમ > *તાલજ્ઞજમ > *તાલજ્ઞજ > તાલાજકં > તળાજ,
તળાજ

એવા સાધનાક્રમ હોય આમા મૂળના તાં નો હ્રસ્વભાવ પાઠધારિયા-
પાધારિયા-પધાર્યા એમ સમજાવવાનો રહે છે, અને અર્વાચીન ગુજરાતી
ઉચ્ચારણમાથી જકાર-ઝકાર વચ્ચેનો ભેદ ટળી ગયો હોવાથી -જ્ઞ- > -જ્-નો
ફેરફાર સહજસિદ્ધ લાગે છે.

વાલોડ (અલોડું) વગેરે :

આમાં-ઓઢ (વિસ્તારિત 'ઓઢ') અંશ સં.-પદ્ર૦ના -વઢ૦ એવા અર્થાસપદ વિકાર દ્વારા સાધવો તે કરતાં સં.-કૂટ૦>ઠઢ> (પૂર્વ સ્વર સાથે સંકાય પામી)-એૌડ એ રીતે (સર ચિત્રકૂટ-: ચિતોડ) સાધવો વધારે ઠીક નથી? વિસ્તારિત-ઓઢ માટે-કૂટકમ્ હોઈ શકે. એક ખીજી સંભાવના સં.-વટ->-વઢ->-ઠઢ-> (પૂર્વ સ્વર સાથે ભળતાં)-એૌડ એ છે.

સુદામડું વગેરે :

આના-હુ ને સં.-પદ્રકમ્ સુધી ખેંચી જવા કરતાં સ્વાધિંક કે કુસ-વાચક અપભ્રંશ પ્રત્યય -હ-ના વિસ્તારિત સ્વરૂપ-હઢ પરથી આવ્યો હોવાનું વધારે શક્યતાવાળું લાગે છે.

ગાધકડું વગેરે :

આગળના સમૂહ સાથે આનું ઉપરછલું સામ્ય હોવા છતાં આ કદાચ જુદી રીતે જ ધકાયો હોય. પ્રાચીન નામો (સં. મોજકટ વગેરે) માં એક-કટ- (વિસ્તારિત-કટકમ્) અંશ પણ અંત્ય તરીકે એવામાં આવે છે.

સં. 'કટ૦' > 'કઢ૦' — વાળુકડ (= સં. વાલુકાકટ ?)

સં. કટકમ્ >કડું — ગાધકડું (= સં. ગર્દમકટકમ્ ?)

મૂળ 'કટ૦' અમુક શબ્દોમાં આરભક ધ્વનિ ક ને અવિકૃત જાળવી રાખે છે, તે સાથે સં. 'નગર૦' ના 'નેર' ને 'નાર' એ વિકારો સરખાવી શકાય. લીલાડ વગેરેના 'આૌડ' અંશ 'પાટ૦' (સર. મેદપાટ—એવાડ; સર. -પાટક—જેમ કે અણુહિલ્લપાટક) કે 'વાટ૦' ('વાટક૦') પરથી અવતારી શકાય.

ખારડોલી વગેરે :

એડોલી એ અંત્યાંશના મૂળ તરીકે માત્ર સાદું -વલ્લી- નથી, પણ ખીજાં અર્વા. ગુજ. ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામોની જેમ તે વિસ્તારિત નામિક અંગમાંથી જ સાધી શકાય તેમ હોવાથી -વલ્લિકા છે. -વલ્લિકા > -વલ્લિલા > -વલ્લિલ > -વલી એ વિકાસક્રમ છે.

વડલી વગેરે :

કેટલાક 'લી' અંતી ગામનામોનો અંત્યાંશ અપભ્રંશ સ્વાધિંક પ્રત્યય -લ્લ-ના વિસ્તારિત સ્ત્રીલિંગી અંગ -લ્લિકા-નું રૂપાન્તર ન હોય. ધુમલી-આના પ્રાચીન નામ તરીકે સં. મૂમ્ત્વલ્લી તેમજ મૂતામ્લિકાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ધ્વનિદૃષ્ટિએ જને ધુમલીના મૂળસ્વરૂપ તરીકે અયોચ્ય હરે છે.

મૂતામ્લિકા એ > મૂલવિલિયા > મૂવિલિય > ભૂખલી (ભૂખલી) & ભૂમલી આપી શકે ધુમલી નહિ

કાદિવલી ને બોરીવલીનો વલી અથવા દ્રાવિડી મૂળનો હોવાની કિશોરલાલ મશરુવાળાએ (પ્રસ્થાન, માગસર ૧૯૯૦, કાનડી ભાષામા ડાકિયુ) કહેની સૂચના વિચારવા જેવી છે.

અમરતવેલ, બુધેલ, પાનેલી વગેરે.

ઉપર જુલું તેમ -મ > -ન એ ફેરફાર આપણી ધ્વનિપ્રક્રિયાને અનુરૂપ હોવાથી -વલ્લી (-વલ્લિકા) માથી -એલ (-એલી) સાધવો શક્ય નથી. પણ અમરતવેલ પરથી સચવાય છે તેમ, સ -વલ્લી “વેલ” એ મૂળ તરીકે હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. આમ સ -વલ્લી < પ્રા. -વલ્લી < અપ -વલ્લી < -વેદ્ય < વેલ અને પ્રાકૃતમા આદિ વકારનો લોપ થાય ત્યારે -એલ (વિસ્તારિત-એલી) બને છે એટલે પનવેલ અને પાનેલી એ પર્ણવલ્લી અને પર્ણવલ્લિકાના રૂપાન્તરો છે. અહીં તરત જ પ્રશ્ન થશે કે જુલું તો એનાદ વાક્ય પહેલા જ -મ < -ન ની પ્રક્રિયાને અશક્ય કહી સાથે સાથે -વલ્લી < વલ્લી મા એ જ પ્રક્રિયા સ્વીકારવાના ઉધાગ વદતો વ્યાધાતનું સમાધાન થુ ? પ્રા વેલ્લી સ વલ્લી માથી બિતરી આવ્યો હોવાનું આપણા પ્રાચીન પ્રાકૃત વૈયાકરણો માને છે પણ ખરી રીતે પ્રા વેલ્લી નું મૂળ *વિલ્લી (< √ *વિલ્ ‘ગતિ કરવી’) જ હોઈ શકે વલ્લી નહિ તે માટે જુઓ પીશલ (Pischel), ગ્રામાતીક (Grammatik), § ૧૦૭, ૯૦ ચોટિલું વગેરે

-હલું નું મૂળ -વલ્લકમ્ નહિ, પણ અપભ્રંશ સ્વાયિ'ઠ -હલ્લ નું વિસ્તારિત સ્વરૂપ -હલ્લકમ્ હોય એ વધારે સંભવિત છે.

નીગાળું વગેરે

આમા રહેલો બકાર -લ્- માથી ન આપી શકે મૂળનો બેવડો લઘર તો ગુજરાતીમા લ્ તરીકે આવ્યો છે, જ્યારે બ્ એકવાર લઘરનો અર્વાચીન અવતાર છે

બોરસઃ વગેરે

-સઃ અશને સ √ સઢ સાથે સાકળના સામે જંગી અતરાય એ છે કે અસયુક્ત ઢ સંસ્કૃત ભૂમિકા હોડી પ્રાકૃત ભૂમિકાની અધવચમા આવતા જ લોપાયો હોય, એટલે ગુજરાતી ભૂમિકા સુધી તેના બિતરી આવવાની શક્યતા જ નથી— સિવાય કે -સઢ (< સ સઢ્) હમણાહમણામા જ અપનાવી

લેવામાં આવેલા એક તત્સમ હોય, જેમ -નગર (વાધનગર), -પુર (રાણપુર)
-તીયં (શુક્લતીયં), વગેરેની બાબતમાં બન્યું છે તેમ.

સંજ્ઞાણુ (મેસાણા) વગેરે :

આમાં રહેલાં અંત્યાશનું મૂળ -આન-કે-આનક-(=?) છે. ટક્ક દેશ સાથે
ઉલ્લેખાતા ભાદાનકમાં તેમજ ઉત્કીર્ણ લેખોના મંગલાનક ને ડિંડવાનક
અને રજપુતાનામાં આજ અંશ દેખાય છે. પાલિતાણું—આ ગામ પાદલિપ્ત
નામના આચાર્યે સ્થાપ્યું હોવાની પરંપરા છે. આને આધારે સં. પાદલિપ્તાનકમ્ >
પાલ્લિત્તાણવ > પાલ્લિત્તાણવ પાણીતાણું એવા ક્રમ બાંધી શકાય. પણ
આમાં એક મુશ્કેલી રહે છે. મૂળના -ક્-ને સ્થાને ગુજરાતીમાં -ઢ્-થવા
જોઈએ, તે નથી થયો. પણ આ ગામનું અશિક્ષિતોમાં પ્રચલિત (ધ્વનિવ્યત્પત્તિ
સધાયેલું) નામ ‘પાણીતાણું’ છે અને એ મૂળ તરીકે ‘* પાણીતાણું’ એવા
શબ્દની અપેક્ષા રાખે છે.

મેસાણા એ મહિષાનક ૦ હશે.

-પુર-ના અંત્યોમાં-પર (સરતાનપર, કતપર, પીથલપર વગેરે),
-પરું (રામપરું),-પરડું (રાણપરડું) એટલાં ઉમેરી, શકાય. આ બધાં
અર્ધતત્સમ છે.

ગોધરા વગેરે.

ગોધરાના મૂળ તરીકે સ મોહદક (સરખાવો ધરો > યા હદક-) સામે મુદ્દન વાધો લઈ શકાય તેમ નથી ધ્રાંગધરાના પણ એ જ અર્થ હોય? દ્રગદહ-પરથી?

ધોળકુંડ વગેરે.

-કુંડ અર્થ સં. -અકમ્ માથી નહિ, -વક્રકમ્ માથી જ આવી શકે.

જંબુધોડા વગેરે

‘ધોડાને સ. ઘોટક- પરથી થયેલા કેમ ન માનવો?

વીરમગામ વગેરે

‘ગામ અર્થ સ. ‘ગ્રામ’ માથી સીધેસીધો નથી આવ્યો સ ગ્રામ-> માભાઆ ગામ-> યુ ગામ એવો વિકાસક્રમ છે.

ભિલ્લમાળ વગેરે.

-માળ અર્થ સ. માલામાથી નહિ, પણ અસ્પષ્ટ મૂળના -માલ- (સર ગુજરાતી માળો=મેડી, ‘માળિયુ’ વગેરે) ‘સનિવેશ’ એ શબ્દ પરથી આવ્યો છે શ્રીમાળ નામ પાછળની ‘લક્ષ્મીની માળા’ને આધારે તે નગર સ્થપાયું હોવાની દત્તકયા પરથી જ ધડી કાઢ્યું હોય એ ધણુ શક્ય છે

નોરતા વગેરે:

નોરતા, ઉમતા, ગેરીતા, જવાનો -તા મૂળ-ત્તક- ઉપરથી જ આવી શકે દાંતા-આમા કોઈ સ્થળવાચી અર્થ નથી લાગતો યા દત્તક-પરથી જ તેને અવતારી શકાય તેમ છે

મહુવા વગેરે

મહુવા સ મધુમતીમાથી આવેલા છે ૩ મધુમતી > મહુર્વૈ > મહુવે મહુવહ > મહુવા ગામનામોમાથી ધણુપ નપુંસકલિંગી-વ- અતી કે -આ- અતી બને હોય છે ઉ ત. વડોદરુ, વડોદરા. આમા પહેલુ પ્રાચીન સમયથી કમે ઊતરી આવેલું છે, જ્યારે બીજુ -આ- અતી રૂપ મુસલમાન સમયમા ફારસી અસર નીચે ગામનામોને છેડે હ (‘હાએ હવાજ’ કે ‘હાએ મુખ્તશી’-ચેટલ) ધડા આર્યન અર્ધ હિન્દી, ૧૩) ઉમેરાતા સંધાયો છે. ૬ા ‘ફહ અતી શબ્દો તેમના વિશિષ્ટ રીતે ઉચ્ચારાતા અ અક્ષરને લીધે ગુજ-ઓ કે -ઝ અતપાળા નામોના -આઅતી વકરૂપ (ઓબ્લી કોર્મ, Oblique form) સાથે લખા ગયા અને પછી તેા નિયમિત ગીં -‘ઓ કે -ઝઅતી નામો તરીકે (દ ત ૬ા પર્વેહ > યુ પડદો, ૬ા મુર્વેહ > ય

મહદું વગેરે) તે અપનાવી લેવાયાં છે. (સર. નરસિંહરાવ; ગુ. લૅ. અં. લી. ૧, ૪૮). આ રીતે ગામનામોના —આ અંતની સાધના થઈ છે. આના સમર્થનમાં સં. વલમી > વલહી < વલઈ > વળે : વળેવ્ > વળા ટાંકી શકાય.

સાંડવી વગેરે :

°વી ને વસતિ પરથી લાવવા કરતાં —વતિકા કે —મતિકા > —વૅંદમ > વદ્ > —વી એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરવો એ વધારે યોગ્ય નથી ?

વસઈ—સં. વસતિ° ને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વસહી છે. એટલે સં. વસતિકા > વસહિઆ > વસહિઅ > વસહી > વસઈ એ°કમ છે.

ખીજડિયું વગેરે :

દ્યુ પ્રત્યય—ઈયમ્ માંથી નહિ, —દક્કમ્ માંથી આવે.

આ સર્વ ચર્ચામાં સૌથી વધુ અગત્યની વાત એ છે કે અહીં કે સાંડેસરાના લેખમાં સૂચવેલી બધી વ્યુત્પત્તિઓ છેવટમાં તો અનુમાનો જ રહે છે. જ્યાં મુધી જૂની ગુજરાતી વગેરેનાં પ્રથમ અને ઉત્ક્રીણું લખાણોમાં વાસ્તવિકપણે મળતાં સ્થળનામોની સહાયથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી ને અર્વા, ગુજરાતી એ ભૂમિકાવાર ક્રમિક સ્વરૂપે તૈયાર ન થાય ત્યાંમુધી પ્રમાણભૂત વ્યુત્પત્તિ એક વાંછત જ રહે છે. પણ શબ્દોના મૂળની આખતમાં જે તર્ક થાય તે પૂર્વ અને પ્રવર્તમાન ભૂમિકાના જાણીતા ધ્વનિવ લણોની મર્યાદામાં થયો હોય તો જ શાસ્ત્રપૂત તર્ક કહેવાય, નહીં તો તરંગ. પ્રાચીન લેખોમાં આવતાં સ્થળનામોમાં પ્રચલિત સ્થળનામોનાં કેટલાંક પૂર્વરૂપ મળતાં હોય છે. એ દષ્ટિએ તેમનો અભ્યાસ ધણો મૂલ્યવાન ગણાય.

ડિસકનકરે કાઠિયાવાડના ઉત્ક્રીણું લેખોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જે લેખો ઇસવી ૧૩ મી સદીથી શરૂ થાય છે. એટલે કે તે ગુજરાતીની પ્રાચીન ભૂમિકાને આવરી લે છે. તેમાંથી વીણી કાઢેલાં નીચેનાં સ્થળનામો, ઉપર ચર્ચેલા શબ્દો-માંથી કેટલાકના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ ફેંકશે. બાણુમાં તે તે ગામનું ડિસકનકરે આપેલ હાલનું નામ કે પ્રાંત અને જે લેખમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે તેની સાલ આપી છે. આમાં દરેક ઐક્ય-ઓળખ (આપ્ટેટીરીફિકેશન identification) સ્વીકાય છે એવું નથી. કેટલીક સારી રીતે સંક્રસ્પદ છે. લેખગત નામોમાંથી કેટલાંકની જોડણીમાં ગરબડ છે. કેટલાંકનું આપવામાં આપેલું સંસ્કૃત સ્વરૂપ ખોટું છે.

(૩) ન્યુ ઇન્ડિઅન ઍડિટરો, ગ્રંથ ૧, ૨, વગેરે (૧૯૩૬-૪૧). એ સંગ્રહ જુદા પુસ્તકોપે પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

अदिवाणीवा	अवाणीया	छं. स. १३८१
आजग	आणक (बुनागद)	१२०६
उसा	ओसा	१३७८
ककरपुरो	कंकरोली (भूण वपल्ली)	१३८७
कालिज	-----	१३८८
कोटिनगर	कोडिनार	१३३६
ककासक	कंकासा (भांगराण)	१३६८
कढोळ	कंडाण (थान पासो ओक टेकरो)	१३७६
खुरवासक, खुरास	भोरसा	१३८८
गुज्जर	-----	१३८०
गुजरघरित्री	-----	१३८६
गोरिज	गारेज (भांगराण पासो)	१३८३
चोरगाड	चोरवास	१३८२
जमला	जमला	१४०४
सिन्नरकोट	आंभरे (?)	१४१७
टिबानक	टिमाण्डा (तणान पासो)	१२१६
घघुसरस्	धंधुसर	१३८८
पलाशला	-----	१४०१
पचालक	-----	१३८८
पालीताण	पालिताण्डा	१३७६
फलका	फुलका	१३८१
(वग)सरा	भगसरा	१३८२
भूताम्बलि	धुमवी	१२०६
भूमृत्पल्ली	धुमवी	१३८८
मणिपुर	मियाणीतु, मृदु नाम	१२३४
मगलपुर	भांगराण	१३८६
मेसूआण	मेसवाण्डा	छं. स. १३८७, १४१४
योगिनीपुर	दिव्हीतु नाम	१३८६
रेवसगिरि	गिरनारतु नाम	१२६२
लाठिउद्रा	लाठोदरा	१२६६
लोढुवा	लोढवा	१४४२-४३
वदवाण	वदवाण्डा	१२६२

વાધેલાળા	વાધેલાળા	૧૪૧૫
વામનપુર, વામનસ્થલી	વંથળા	૧૪૧૩
વીસાવાડા	વિસાંવાડા (વોરખંદર)	૧૨૦૬
સહજિગપુર	સેજકપુર	૧૨૩૬
સોરસગ્રામ	કંસારાનું જાનું નામ	૧૨૯૧

[૫]

સ્થળનામોની વ્યુત્પત્તિશોધનું લયસ્થાન એ છે કે દરેક ગામનામની બાબતમાં તેના બધાથે કેમિક પૂર્વસ્વરૂપો મળવા શક્ય ન હોવાથી કેટલીક વાર અનુમાનને આધારે કોઈ પૂર્વસ્વરૂપ ધડી કાઢવું પડે. છે અને તેમાં ઉપરબ્રહ્મા કે નજીવા સામ્યથી દોરવાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. આમ હોવાથી આવા અનુમાનને બીજી ઐતિહાસિક હકીકતોનો આધાર હોય ત્યારે જ નક્કરતા મળે. ગજરાતનાં કેટલાંક ગામનામોની પંજબ અને સરહદનાં ગામનામો સાથે સમાનતા હોવા તરફ ધણી ધસારો કરે છે. પણ તે માટે ઐતિહાસિક પુરાવા હોય તો જ એ નિશ્ચયાત્મક રીતે સાબિત થાય. ગ્રે (Gray) એ આને કમતો એક ધણી સ્વચ્છ દાખરો નોંધ્યા છે.^૪ નેબ્રાસ્કામાં આવેલું લીંકન (Lincoln) ઈંગ્લાંડમાં આવેલાં લીંકન (Lincoln) ગામ સાથે પુરેપૂરું નામ-એક્ય ધરાવે છે. પણ એ ઉપરટપકેનું જ છે. ઈંગ્લાંડના એ નગરનું નામ Lindon Colonia = "Pool Colony", એમ સેલ્ટી ને લેટીન રાખ્ખના સંકરસમાસમાંથી ઘડાયું છે. આ શહેરનો કોઈ માણસ પહેલાં "લીંકન (ગામ) નો જોન (આલ્ફ વગેરે)" એ રીતે જાણીતો હોય. પછી દૂંકમાં "જોન લીંકન" પ્રચલિત થાય. આ ઉપનામ ધારણ કરતા કોઈ કુટુંબમાંથી અમેરીકાનો પ્રમુખ જીતરી આવેલો અને તેના માનાથે તેના નામનું લીંકન નગર વસાવાયું. આમ બંને "લીંકન" ઉચ્ચાર દષ્ટિએ એક હોવા છતાં જુદા જ મૂળ ને ઇતિહાસ ધરાવે છે. આથી આપણી પ્રતીતિ થાય છે કે નામના પૂર્વસ્વરૂપના સંશોધનમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો અગત્યનો પૂરક ઐતિહાસિક ગવેવળા છે.

व्युत्पत्ति विचार

‘ અણુ ’ અને ‘ આટો ’

૧. સંસ્કૃત, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ કે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાં કેટલાક એવા શબ્દો તેમ જ ઇતર ભાષાકીય સામગ્રી રહેલા છે, જેમનું મૂળ શોધવા માટે આપણે ભારત-યુરોપીય પરિવારની ઐતિહાસિક વચગાળાની શોધો તરફ નજર દોડાવીએ તો જ પ્રકાશ પડે^૧ માધ્યમિક ભારતીય આર્યના તૂટ-સિંચિલ, સન્નિધિ, મત્ત-વગેરેના ધ્વનિત્વરૂપની, કોઈ કોઈ પ્રત્યયો ને કેટલાક વાતુઓ અને અગોની પ્રકૃતિ તરીકે ગણી શકાય તેવી સામગ્રી વૈદિક ભાષા કે સંસ્કૃતમાં નથી મળતી, પણ તેને માટે આપણે પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (દ્વકમા પ્રાણાઆ)ની પૂર્વભૂમિકાઓનો આધાર લેવો પડે છે અર્વાચીન ભૂમિમાંની ભાષાઓના કેટલાક શબ્દો ને વાતુઓને પણ આ નાત લાગુ પડે છે એની સામગ્રીની બાબતમાં મૂળગત વાતુ, સાધક પ્રત્યય વગેરે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં—એટલે કે નવધાતુ કરવાની જનક-શક્તિ ધસાયા વિના ભારતીય-આર્ય ભાષાપરિવારમાં ન મળતા હોવાને નજરે, આપણે બીજા સહજન્ય ભાષુ ભાષાઓનો આશરો લેવો પડે છે સંસ્કૃત અણુ-આ પ્રગરનો છે^૨

૨. મૂળન્ય ધ્વનિઓ એ માત્ર ભાષા ધ્વનિત નની વિશિષ્ટતા હોવાથી જ ના મૂળરૂપ ધ્વનિ કે ધ્વનિઓની તપાસ પહેલા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ નીચેના અક્ષર કે સમઘટક સમાનમૂલક શબ્દોમાં તપાસો^૩
પ્રાણાઆ. કૃત— પ્રાણાઆ કટ—

„ વવર્— „ અવટ—

„ *વૃષતિ „ વૃષતિ

„ (કાશસ્થ) ગદયિત્તુ—ગદયિત્તુ—

„ કુલ,—કુલાય— પ્રાણાઆ. કુટ—કુટુમ્બ—

„ √ઋષ— „ ઋષ—

લેગીન કુલ્તેર (culter) સ. કુઠાર—

૧ બુહો, બુહર (Buhler), ૫ રૂસ ઓવ ૫ માત્રુપાક નોટ ફાઈલ ઇ
લીટરેચર ઇન્ડિઅન ઓફિસ ૧૮૯૪, ૨૫૧ બાટાકુબ્સ ઘોષ લીટરેચર ઇન્ડિઅન
સંસ્કૃત ૧૯૩૭, પ્રકરણ ૧, વાકર્નાગલ (Wackernagel) આલ્ટિન્ડિસ ગ્રામ્માટિક
(Altindische Grammatik) ૧, ૧૮૯૬, પ્રસ્તાવના, ૮૧-૨, નેપાલી ગ્રામ્માટિક પદ્ધિ
આપેલી ભારત-યુરોપીય શબ્દોની સૂચી

૨ બેચરડાસ દોશી, દેશ-પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોનાં મૂલ, શુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૪૧
પા ૧૬૦ પર આ શબ્દોની મુલપતિ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરી બિહારી દશવિધી ૭

૩ વાકર્નાગલ (Wackernagel), પૂર્વેકિત પુસ્તક, ક ૧૪૬

લીધુઆની સ્કેલ્દેતિ (skeldeti) સં. સખ્દ-

આ તથા બીજા શબ્દોની તુલના પરથી

પ્રાગ્વૈદિક રૂ કે લ્ + ત્, થ, દ > અનુક્રમે વૈદિક દ, ઠ, ઢ

એવા ધ્વનિવિકાસ થયો હોવાનું બેઈ શક્ય છે. આના જ અનુસંધાનમાં નીચેના યુગ્મો તપાસો :^૪

પ્રાભાઆ. $\sqrt{\text{પૂ-}}$, પૂર્ત- : પ્રાભાઆ. પુણ્ય-

„ $\sqrt{\text{પર્-}}$: „ $\sqrt{\text{ફર્-}}$

„ કલા : „ કળ-

„ $\sqrt{\text{ફલ્-}}$: „ $\sqrt{\text{ફળ્-}}$

આવા શબ્દોની તુલનાથી પ્રાગ્વૈદિક -ર- કે -લ્- + -ન્- > -ળ્-

એવા ધ્વનિવિકાસ થયો હોવાનું આપણે કહી શકીએ, અને આવા ઉદાહરણો ઉપરથી મૂળના પ્રવાહી ('લીકવીડ,' liquid) ધ્વનિ અને દંડ ધ્વનિના સંયોગનું સ્થાન પ્રાભાઆ.માં યોગ્ય મૂર્ધન્યે લીધુ હોવાનો ધ્વનિનિયમ સ્થાપી શકાય. આ નિયમને આધારે મળું- મૂળ સ્વરૂપે *ઝલ્નુ- કે અર્નુ- હોવા બેઈએ એ પહેલું અનુમાન.

૩. આ *ઝલ્નુ- કે *ઝર્નું-નું આગળ પૃથક્કરણ કરીએ. પ્રાભાઆ. લેન્નુ-, માનુ-, વન્નુ-, સૂનુ-, દાનુ-, ઘનુ-, વગેરેમાં દેખીતો જ -નુ- એ પરપ્રત્યય ('સૂફીક્સ' suffix) ગણેલા છે^૫ આ ઉપરથી *ઝલ્નુ- કે *ઝર્નું-માં *ઝલ્- કે *ઝર્- અને -નુ- એમ બે અંશો હોવાની સંભાવના બેઈ શકાય.

૪. બાકી રહે છે મૂળ ધાતુ *ઝલ્- હશે કે *ઝર્- તેનો નિર્ણય. આ માટે પ્રાભાઆ.ની સહજન્ય ભાષુ. ભાષાઓનો આધાર લેવા પડશે. ગ્રીક કાલેક (kalē) 'હુ દળું' હું', અને આર્મીનીઆઈ (Armenian) કાલામ્ (alam) વગેરે પરથી મૂળ ધાતુ તરીકે ભાષુ. *ઝૉલ્ (*al-) 'દળવું', 'ઘાટ કરવો' સ્થાપિત થાય છે એટલે મળુ-નું ભાષુ. પૂર્વસ્વરૂપ *ઝૉલ્-નું (*al-nu-) હોવાનું કહી શકાય.^૬

૪ વાકનાં ગિલ, પૂર્વોક્ત, પુસ્તક, ૬૭૧૨. ૬૧.

૫. હ્વીટની (Whitney), સંસ્કૃત આગર, ત્રીજી આવૃત્તી, ૧૮૬૧, ૧૧૬૨.

૬. વાલ્ડે (Walde) અને પોકોર્ન (Pokorny), કુર્બાઈમ્બર્ગસ વોર્ટેર્બુચ દર પર્ગેલેન્ડનીયન સપ્રાચન (Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen sprachen), ૧, ૧૯૩૦, ૫૧. ૮૬, (૬) *al- નીચે, વાકનાં ગિલ પૂર્વોક્ત પુસ્તક, ૧૪૬૧, ૧૭૨૬.

૫. બાણીને કદાચ અચરજ થશે કે હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી વગેરેમાં બાણીતા આટા કે આટો 'લોટ' એ રાખના મૂળમાં આ *બલ્- ધાતુ જ રહેલો છે. કૂમ્પુરાણમાં^૭ તેમ જ મહાભારતમાં અદ્દશૂલાઃ રાખ વપરાયે છે, અને નીલકંઠ તેનો—

અદ્દ અન્ન, શૂલ વિન્નેય, યેપા તે અદ્દશૂલા

એમ અદ્દ-નો અર્થ 'અન્ન' કરે છે. કાશકારો તેનો 'અન્ન', 'લાટ' એવો અર્થ આપે છે.

ભાષુ *ઍલ્તો-(*alto-) > પ્રાભાઆ. *બલ્ત- > સં અદ્દ- > અર્વાચીન ભાઆ (વિસ્તારિત) આટા કે આટો એવે ક્રમે રાખ સિદ્ધ થયો છે^૮

આ સો

બોણીકાશ આના મૂળ તરીકે સ.આશ્વિન્ પ્રા. આસોજ આપે છે. આમા આશ્વિન એ શુદ્ધ રૂપને બદલે અશુદ્ધ રૂપ આપ્યું છે, અને આશ્વિન- પૃથ્વી આસોજ કઈ રીતે સિદ્ધ થાય એની જરાયે ચિંતા કરી નથી.

નરસિંહરાવે^૧ આશ્વિનક-અસ્તિજન-આસો એ ક્રમે 'વ્યંજનનાશ'ના વનણને અનુસરીને રાખ સિદ્ધ થયો હોવાનું માન્યું છે, અને સાંડેસરાને^૨ આ વ્યુત્પત્તિ અને સિદ્ધાંત સ્વીકાય^૩ લાગ્યાં છે. પણ આ 'વ્યંજનનાશ'નો સિદ્ધાંત અશાસ્ત્રીય અને નિરાધાર હોવાનું—સમ્પ્રતિલોપ ('હેપ્લોલોજી Haploglogy')

૭. અટ્ટરાણ વનપદા શિવશૂલાશ્વતુષ્પથા^૪

પ્રમદાઃ કેરાશૂલાશ્વ ભવિષ્યન્તિ કલૌ યુગે ॥ ૩૦, ૧૨

'કળિયુગમાં જનપદો લોટ વેચશે, ચોટામા શિવલિંગ વેચાશે અને સ્ત્રીઓ પાતાલ કેશ વેચશે'

૮. આટોની વ્યુત્પત્તિ ઠીકઠીક ચર્ચાઈ છે બુઓ, વાકનાર્મલ, પૂર્વોક્ત પુરતક, ૧૪૧ મી, બ્લોખ (Bloch) — (પત્તજ્યે-ભાષાન્તરિત), મરાઠી ભાષેયા વિકાસ, ૧૯૪૧, પા ૩૫૯ આટ નીચે; ટર્નર, નેપાલી ડિક્શનરી, પા. ૩૩૫, ૩૪ એ, આટો નીચે, શહિદુલ્લા, અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદ, ૧૧ મું અધિવેશન, ભાષાસાસપિભાગના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન, ૧૯૪૧, પા. ૮; ગ્રે (Gray). શીક્ષીન પ્રાચીન-ઇંડોયુરોપીયન હંદીયોલોજી, જર્નલ ઓફ અમેરીકન ઓરીએન્ટલ રીસાચરી, (૧૯૪૦), ૧૦, ૩, પા. ૩૪૩.

૧. યુ. ઈ. એ. લી., ૧, ૩૭૬.

૨. હુદ્દિપ્રકાશ, ભન્યુ. ૧૯૫૨, પા. ૨૭, પાદનોંધ ૬.

જેવા બાણીતા બળની અસરને બાદ કરતાં, અન્યત્ર અનિયમિત રીતે વ્યંજનો લુપ્ત ન થના હોવાનું—મેં બતાવ્યું છે. આસો શબ્દની પણ ત્યાં ચર્ચા કરી છે.

આસોના પૂર્વરૂપ તરીકે પ્રા. જાસોજ— નોંધીને બેંગ્લીકાશે નરસિંહરાવથી આગળ એક પગલું સાચી દિશામાં લીધું છે. પણ એથી આગળ જતાં ભૂલ થઈ ગઈ છે. તાસ્વિન—માંથી જાસોજ— થયાનું માનવું એ હિટંગ તક^૩ છે. પાઈઅસદ્મહાણુઓમાં જ જાસોજ—ના મૂળ તરીકે સં. અશ્વયુજ— આપ્યો છે. અપભ્રંશ રાસાકાવ્ય સંદેશરાસક (૧૭૨ મે શ્લોક)માં આવતા જાસોજ માટે મેં સં. અશ્વયુજ—+જ્—, પછીથી જ્+અસ્સજ+જ—અને તેમાંથી જાસોજ એવા વિકાસક્રમ સૂચવેલા.^૪ પણ સંસ્કૃતમાં અશ્વયુજ—(પુ.) એ શબ્દનો ‘આશ્વિન’ (માસ) એવા અર્થમાં પ્રયોગ થયેલા હોવાનું આપે નોંધે છે, એટલે અશ્વયુજ—અસ્સજજો—જાસોજો—જાસોજ આસો એમ તદ્દન નિયમિત વિકાસક્રમ આપણને મળે છે.

હિંદી જાસોજ ‘આસો’ માટે હિંદીશબ્દસાગર, સં. અશ્વયુજ— મૂળ તરીકે આપે છે. અશ્વયુજ— ને બદલે ભૂલથી અશ્વયુજ— અપાતું લાગે છે. પણ અશ્વયુજ— કે અશ્વયુજ— મૂળ તરીકે લેતાં તેના જાકાર તો માધ્યમિક ભારતીય આપ^૫ ભૂમિકામાં લુપ્ત થાય, તો પછી હિંદી જાસોજમાંના જાકારની ઉપપત્તિ શું? મને લાગે છે કે જાસોજમાં રહેલા જ્, અશ્વયુજ પરથી પ્રાકૃતમાં જ્+અસ્સજજ એમ અંત્ય વ્યંજનના યેવગ્રાવાથી સધાયેલા એક વૈકલ્પિક રૂપની અટકળ કરીએ તો જ સિદ્ધ થાય. આ સાથે શૈલજાનું પ્રાકૃત રૂપાંતર સયલજ્જ (શુદ્ધ સહજજ) (સંદેશરાસક, ૪૦) સરખાવી શકાય.

ખંભાત

ખંભાત એ સ્થળનામની વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરવા માટે નવેક વિદ્વાનોનાં નામ ગણાવી શકાય તેમ છે—કમળાશંકર, મજલાલ શાસ્ત્રી, કે. હ. કુવ, દેરાસરી, બુવીલર (Buehler), તનસુખગમ, ચીમનલાલ ડા. કક્ષાલ, નરસિંહરાવ^૧, રત્નમણિરાવ બોટે અને બીજા પણ ખેત્રણ વિદ્વાનોએ તેની ચર્ચા કરેલી છે. ખંભાતના મૂળ તરીકે સ્તમ્ભતીર્થ— છે એ નરસિંહરાવનો નિર્ણય અને તેના સમર્થનમાં તે માટે આપેલી દલીલો ચિન્ત્ય

૩. સંદેશરાસક, ૧૯૪૫, ન્યાકરણ, ૬૨૦.

૪. આગલા મતો, તેમની ચર્ચા અને અનુલક્ષણ માટે જુઓ નરસિંહરાવ, ખંભાત, મનોચુક્ર ૪, ૧૯૩૮, પા. ૬૨-૧૧૬;

નાગતા, અને ખંભાતના મૂળ તરીકે જુદો જ શબ્દ સૂચવતા એ ઉલ્લેખો અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી મળી આવતા ફરીથી ખંભાતની વ્યુત્પત્તિ નયવાનો હું વિચાર કરી રહ્યો હતો, ત્યાં ઉમાવદર જોતીએ હું જે નિર્ણય પર આવ્યો હતો તે જ વાત સૂચન તરીકે મૂકી ની જોતા આનંદ થયો. તેમણે સચવેલો વિગ્રસક્રમ સ્વીકાર્ય અને તેવો નથી એ ખરું પણ ખંભાતના -આત અશને સ. આદિત્ય- સાથે જોડવાનું તેમનું સૂચન ખરે જ મૂલ્યવાન છે

ગામ, શહેર વગેરેના પ્રાચીન અને અર્વાચીન નામો તપાસતા એટલું તો તરત દેખાઈ આવે છે કે જુદેજુદે સમયે એકનું એક નગર અનુક્રમે કે એક સાથે બેચાર નામો બદલીતું હોવાના ધણા એ દાખલા મળે છે. અને કેટલીક વાર એવું બને કે અત્યારે પ્રચલિત નામ, પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેને માટે જે શબ્દ પ્રચલિત હોય તેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવું શક્ય ન હોય આવું હોય ત્યારે ધ્વનિનિયમોને આધારે પુનર્ધટના કરી નવા જ શબ્દને અત્યારે પ્રચલિત શબ્દના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાનો અને લોકોમાં એવું નામ પ્રચલિત હશે એમ ધારી લેવાનો જ માર્ગ સાચો છે પ્રચલિત નામને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતા શબ્દમાંથી મારીતોડીને વ્યુત્પન્ન કરવું એના કરતા અર્થ નથી

સ્તમ્ભતીર્થ-, સ્તમ્ભપુર-, ઉપરાત સ્તમ્ભાવતી ને યવાવતી પણ લોકોમાં પ્રચલિત હતા એમાં શંકા નથી દતકયામાં પ્રચલિત હોય તેથી અપ્રામાણિક જ એવું નથી કરતું પ્રાચીન નગરીના નામો માટે દતકયામાં 'આવતી' અથવા કાક્ષણિક ગણાયો એટલે લોકાક્યામાંના કનકાવતી, મધુમાવતી, પુષ્પાવતી પદ્માવતી વગેરે પ્રમાણે સ્તંભાવતી સાદસ્યે ધડાયો છે અને તેજ રીતે નાખાના ગઢ વાળી નગરી ત્રંબાવતી શામળતી સિંહાસનમંત્રીશીમાની ગઢલસેનની વાર્તામાં એ દતકયા છે.

ખંભાતના મૂળ તરીકે સ્તમ્ભતીર્થ- અશક્ય છે, ગમ્ય (૧)-સ્ત-નું રૂપાન્તર -ય- જ થાય, -લ- કદી નહીં હિમયદ્રે સ્તમ્ભ-નું સ્થ- આપેડ છે તે આદેશ જ સમજવો. તેનું ઐતિહાસિક ગરણુ આ છે 'ચાલડો' 'ટોકો' એ અર્થમાં પ્રાકૃતમાં ધમ- અને લમ- બંને પ્રચલિત હતા ધ્વનિનિયમો પ્રમાણે તેમનું મૂળ અનુક્રમે સ્તમ્ભ- અને સ્કમ્ભ- છે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં સ્તમ્ભ- એ એક જ શબ્દ છે, સ્કમ્ભ- ૧ જ મળે છે એટલે હિમયદ્ર પાને ૧ ૧ જ મળે છે

છીએ કે પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં કેટલાક એવાં શબ્દો, રૂપો ને પ્રત્યયો છે જેમને મળતું પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાં કાંઈ નથી, પણ વૈદિક ભાષામાં તેમનાં પૂર્વરૂપ મળે છે.^૪ એટલે ખંભાતનો જન્મ- એટલે અંશ સ્કમ્મ-માથી જ નિષ્પન્ન થયેલા છે.

(૨) -તૌર્ય-નું ^૦દ્વ્ય- થાય, ને પછી નિયમ પ્રમાણે ^૦દ્ય- કે ^૦દ્ય-; પછી જન્મદ્ય-નું જન્મેય કે જોમેત થાય ખંભાત નહીં. અને મા માં રહેલા આ ક્યાથી આવ્યો તેની કાંઈને જરાયે ચિંતા જ નથી થઈ. કાન્હાદેપ્રબંધ (૧, ૨૨) માંનું જમાયત એ ખંભાતનું પૂર્વરૂપ છે એ સાચું. પણ જન્મદ્ય- માથી આ જમાયત ને કેવી રીતે સિદ્ધ થયું માનવું ?

(૩) ૧૩મી સદીના આરંભ આસપાસના અપભ્રંશ કાવ્ય સંદેશરાસક (૬૫, ૬૭) માં જમાદત્ત- એવું રૂપ મળે છે. મૂળમાં 'તૌર્ય- હોય તો અપભ્રંશમાં તે ^૦દ્વ્ય રૂપે જ આવી શકે, ^૦દ્વ્ય રૂપે નહીં.

એટલે આપણે ખંભાતના મૂળનો જુદો જ રીતે વિચાર કરવાનો રહે છે. ઉપર આપેલાં ત્રણ રૂપો વિકાસક્રમની કેટલીક ક્કીઓ તો આપે જ છે :

જમાદત્ત- > જમાયત- > ખંભાત. યીમનલાલ ડા. દલાલે કહ્યું છે^૫ તેમ જમાદત્તમાં આપણે -દત્ત- અંશને પ્રાકૃત મત્વર્થીય તરીકે ધટાવી શકીએ તેની સામે નરસિંહરાવે કહેલા વાધો વજૂદ વગેરેનો છે. શું પ્રાકૃત સાહિત્ય તત્કાલીન ભાષાના સર્વ પ્રયોગો ને સામગ્રીનો સમાવેશ કરે એટલું વ્યાપક અને પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું છે કે વ્યાકરણનો આધાર હોય છતાં પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની સર્વત્ર અપેક્ષા રાખવી ? વળી ^૦મા^૦નો વાકાર દલાલે કહ્યું છે તેથી જુદી રીતે પણ ધટાવી શકાય : સંસ્કૃત શબ્દોને પ્રાકૃતમાં સ્વાધિક ^૦ય^૦ (< ^૦ક^૦) સામાન્યપણે લાગે છે. એટલે જમની જેમ જમય- સહજ જ પ્રાકૃતમાં વાપરી શકાતું.^૬ પછી જન્મય- ને મત્વર્થીય ^૦દ્વ્ય લાગતા કેટલાય અપભ્રંશ શબ્દોમાં બન્યું છે તેમ ^૦જયનો જા થઈ ગયો (સરખાવો, અપભ્રંશ કુસુમા-મજ્જરિ- < કુસુમય-મજ્જરિ, ^૦દવળા- > દવળય-. અને અપભ્રંશ તુલના- દર્શક રૂપો પિયાર- < પિગ્ગર- કે પિયયર- < પ્રિયતર-, વગેરે) ને જમાદત્ત શબ્દ સ્તમ્ભાવતી- (વધારે ઉચિત સ્કમ્માવતી-) ના પ્રાકૃત અનુવાદ તરીકે, પ્રચલિત

૪. પાલિ સન્નધિનો -ધિ પ્રત્યય, અપભ્રંશના -પ્પણ-, -પ્પિણ્ણ-, -પ્પિ વગેરે પ્રત્યયે દિવે^૭ દિવે^૭ જેવા શબ્દો વગેરે

૫. જુદિપ્રકાશ, ૧૦૧૪

૬. ન.સિંહરાવે આપેલા વિજયભદ્રબુદિ કૃત ગોતમરાસો (૧૩૫૬)-માંના એક દામજીમાં જ જમવનગર શબ્દ મળે છે-મનોચુકર, ૪, ૧૧૧, પાદ્મીપ.

૭. રત્નવંશીકૃત પદ્મમંદિર, ૧૪, ૨, ૫

થયો નિંગમેદની ઉપપત્તિ આપની જગ્યાએ મુરકેન નથી 'ગુજરાત'ના ઉક્ત્ય લિંગી પ્રયોગ જાણીતા છે 'નગરી' કે 'પુરી' ને બદલે 'નગર' વગેરે ઉદ્દિષ્ટ હોય તો નામ નપુ સક્રમા વપરાતુ થાય તે સમજી રાજાય તેવું છે એ કે પ્રાકૃતમા પ્રચલિત જમાદત્ત-નો સંસ્કૃતમા સ્તમ્ભાદિત્ય એવો અનુવાદ થયો હોવાની સંભાવના પણ તેટલી જ છે

પણ એક પુરાવો આ પ્રકારની ઉપપત્તિની તદ્દન વિરુદ્ધ જન છે અને આપણે મૂળ તરીકે જુદો જ શબ્દ સ્વીકારવો પડે છે ૧૭મી સદીના અપભ્રંશ કાવ્ય કરકણ્ડુચરિત્રમા જમાદત્ત- ૩૫ મળે છે અને ઉપર કહી તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવા જતા આ ૩૫ કોઈ પણ રીતે ધગવી શકાતું નથી

પણ જમાદત્ત- ૫૦થી મૂળ સંસ્કૃત ૩૫ *સ્કમ્ભાદિત્ય- ૫૮૫વુ સાવ સહેલું છે એગરે *સ્કમ્ભાદિત્ય-ને મૂળ તરીકે સ્વીકારી તેમાથી બાળીના રૂપોનો અવતાર આ રીતે સાધી શકાશે

(૧) *સ્કમ્ભાદિત્ય- ૫૦થી નિરમ પ્રમાણે પ્રાકૃત-અપભ્રંશ જમાદત્ત- એ તદ્દભવ૩૫

(૨) *સ્કમ્ભાદિત્ય-ના -*આદિત્ય- અથનો જરા ભિન્ન રીતે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભૂમિમા -*આદત્ત-એવો નિર્ણય થયો સરખાવો, આતવાર, પ્રાતિક આત્યવાર (=રવિવાર) < સ આદિત્યવાર-, અપભ્રંશ નિતુ < નિત્યમ્, અપ રત્ય > રમ્ભા-૮, પ્રા સામત્ય > સામય્ય (હિમય ૬) વગેરે આથી *સ્કમ્ભાદિત્ય-નું દ્વિવિધ રૂપાન્તર જમાદત્ત- અને જમાદત્ત-, ૫૦થી, ઉપર કહેલું તેમ જમાયત ને જમાત- એકત્ર રજૂ કરતા,

*સ્કમ્ભાદિત્ય- < જમાદત્ત-
જમાદત્ત - જમાયત - જમાત

આ રીતે આખોયે વિદ્યાસક્રમ ધ્વનિદષ્ટિએ સાવ શુદ્ધ છે *સ્કમ્ભાદિત્ય- એ ૩૫ વાસ્તવિકપણે સાહિત્યમા કે ઉત્કૃષ્ટ લેખોમા નથી મળતું એ હકીકત બહુ ઓછી અગત્ય ધરાવે છે અસખ્ય ગુજરાતી શબ્દો એવા છે કે જેમને જાણીતા ધ્વનિપરિવર્તનના અને અર્થપરિવર્તનના નિયમોને લક્ષમા લઈ, તેમ તેને ભૂમિકાની ભાષાસામગ્રી લક્ષમા લઈ અમુક પ્રતિપત્ત મૂળમાથી વ્યુત્પન્ન કરવાના રહે જેનો ધણોખરો ભાગ પાણીમા જ રહે છે, પણ સપાટી પર બહુ થોડો અંશ જ દષ્ટિએ પડે છે, એવા બરફના ડુંગરોની જેમ સાહિત્યમા-અને ખાસ

૮ હીરાચાવ જેન સ પાતિવ, ૧૯૩૪ મસ

૯ સ રસરાસક, આકાશ ૬ ૩૬

કરીને સંસ્કૃત જેવા વિદ્વદ્ભોજ સાહિત્યમાં—તેતે સમયની ભાષાસામગ્રીના ધણો મર્યાદિત અંશ જ સ્થાન પામ્યો હોય છે. આથી ચૌહાણ, ચાવડા વગેરેના મૂળ રૂપોને બદલે આપણને પાછળથી સંસ્કૃતીકરણની અવળી પ્રક્રિયાને આધારે સિદ્ધ થએલા ચાહમાન—, ચાપોતકટ— જેવાં રૂપો મળે છે.

ગુજરાતનો —આત અંશ અને ખંભાતનો આત અંશ બંને એક મૂળના નથી. ખંભાત પહેલાનું રૂપ લખાયત મળે છે (સરખાવો પચાયત, પચાત—પચાત્ય ને પચ, વઢાયતી^૧—‘વડુ,’ વગેરે) તેમ ગુજરાત માટે ફેઠ નવમી સદીથી અનેક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત ને પ્રાચીન ગુજરાતી ઉદ્ભવેા રૂપાંતરે મળતાં હોવા છતાં કથાય પણ *ગુજરાયત કે *ગુજરાઇત જેવું કશું દેખાતું નથી.

ગાઠુઓ

પ્રયોગ : ‘ગાઠુઓ થઇને ગાઠ્યો’ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન, દેસાઈ સંપાદિત, ૧૯૫૧, ૧૧, ૭.

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ:—(૧) ગાઠુઓ એ ઠગના વ્યત્પયથી થયેા હોય^૧ (૨) પ્રા. ગઠિમેવો (સં. ગ્રથિમેવક)નો એકાંશ લેખાતાં ગઠીઓ (ગઠિયો), ગાઠુઓ સંધાયા હોય.^૨ (૩) ગાઠુઓ સાથે સંબદ્ધ ગઠિયો—સં. ગ્રથિત—, પ્રા. ગઠિય—માથી^૩

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની ત્રુટિ:—ઠગના વ્યત્પયથી ગાઠુઓ બન્યેા હોવાનું માનવું એ ખાલી તરંગ છે. એમ ગમે ત્યારે વ્યત્પયનો આશરો ન લેવાય. અને વ્યત્પયથી ગઠ થાય. પછી ગ નો ગા ઠ નો ઠુ ને લટકાનો ઓ એ બધા ફેરફારો ઈલમ કી લકડીથી કરવાના રહે.

સ. ગ્રન્થિમેદ—(મનુ, યાગવલ્કય), ગ્રન્થિમોચક—(મોનિયર વિલિયમ્સ), પ્રા. ગઠિચ્ચેદ—અ=ગ્રન્થિચ્ચેદક—કે પાક્ષતર ગઠિમેદઅ=ગ્રન્થિમેદક—(શાકુ તલ), ગઠિમેવગ અને ગઠિછેવ (પાદઅસદ્મહ્વણુવે), હિંદી ગઠકટા, ગેઠકટા, ગોઠકટ વગેરે, ગુજ. ગંઠીછોડ (‘ચોરનો ભાઈ ઘંટીઓ’ કહેવાય છે તેમાં ઘંટીચોર એ આ ગંઠીછોડનો જ વેશપલટો છે) વગેરે જાણીતા છે. પણ

૧૦ પ્રજાપતિ-તામ્રણિ, પા. ૨૪, ૧૨

૧. મગનભાઈ દેસાઈ.

૨. ઉમાસકર બેળી, સંસ્કૃતિ, માર્ચ ૧૯૫૨.

૩. બેન્જ્ઝીકિસ, પૃ. બેચરદાસ દોશી, સંસ્કૃતિ, જૂન ૧૯૫૨.

આ ગઠિએઓ કે ગઠિએઓ માંથી ગાઠુએો ન જ આવી શકે. એ શબ્દનો સંક્ષેપ થઈ ગાઠુએો સિદ્ધ થયો હોવાનું સંભવિત નથી લાગતું. સંક્ષેપની પ્રક્રિયા આવા સમાસોમાંથી ઉત્તરાંશ લેવાપ થતો હોવાનું કાંઈ ઉદાહરણ નથી પૂરું પાડતી. આવા સમસ્ત શબ્દોનો સંક્ષેપ થાય ત્યારે પૂર્વોક્ત જ લેવાય. નહીં તો અર્થસંભ્રમ લેવજો. ઘરફાડુ, ઘોરખોદિયો વગેરેનો સંક્ષેપ કરતા ફાડુ, ખોદિયો શિથિલપણે પણ મૂળનો ભાવ સચવી શકે; પણ ઘર, ઘોર એ પૂર્વાંશ આખા સમાસ માટે ન વપરાય, કેમ કે તેઓ પોતાનો આગવો અર્થ ધરાવે જ છે. એ રીતે ગઠિ 'ગાઠ' 'ખીસુ' એવા અર્થમાં થાય. વપરાશમાં હોવાથી ગઠિએઓ વગેરેમાં ઉત્તરાંશ લેવાપ ન જ થાય. અને એવા લેવાપ થયો હોય તો પણ પછી ગઠિમાંથી ગાઠુએો સાધવો રમતવાત નથી. પણ જોડણીકાંચનું સચન કાંઈક સાચી દિશામાં છે.

નવું સૂચન :- ગાઠુએો એ પ્રાચીન રૂપ છે. અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં તેનું ગાઠવો થાય. લાડવો (<લદ્દુવડ < લદ્દુ- + -ક + -કઃ), રાંડવું (રઘુ- + અ), અગવો (હિંદી અગુઝા, અગ + -ઉક + -કઃ), હુળવું (હુ- + -ક + -ક), ખડવો (બદ્ક- + કઃ) વગેરે ઉપરથી જોઈ શકાય કે ગાઠુએો-ગાઠવોમાં અંતે -ઉક- + કઃ એ અંગવિસ્તારક પ્રત્યય રહેલા છે અને મૂળ અંગ ગાઠ છે. ઝાડવું (ઝાડ), છાડવો (છાડ) વગેરે પરથી જોઈ શકાય કે મૂળનું અંગ ઉકારાંત ન હોય, ને અકારાંત હોય તો પણ તેમને -વો, -વું એ હળવો લઘુતાવાચક પ્રત્યય લાગી શકે છે. ઉપર ટાંક્યા તે શબ્દો પરથી, સ્વતંત્ર -ઉએો કે -વો પ્રત્યય ધરાવે છે.

હવે ગઠો 'કઠણ ગાંગડો', હિંદી ગઠી બદલ 'હુબ્હુબ્હુ પણ જાડુ નહીં એવું શરીર' વગેરે જોતાં ગઠિયો કે ગાંઠિયો (સં. ગ્રથિત- + -કઃ, પ્રા. ગઠિઠજઓ કે ગઠિજઓ) 'બાધી દડીનો, ખેડી દડીનો, કાચોપોચો ન હોય તેવો માણસ' એવી અર્થજાયા કેમે વિકસી હોય તે સમજી શકાય તેમ છે. 'ગઠો', 'ગાંઠો'ની આકૃતિ ને ચુલ્કાધર્મના સામ્યતા આધારે અને દીંગણા માણસ હુએો, પક્કો હોવાની લૌકિક માન્યતાના બળે સમય જતાં ગઠિયો નો 'હુએો', 'ધુતારો' અર્થ રૂઢ થયો હોય. મૂળ ગઠો હોય, અને વધારે તોછડાઈ સચવવા ગઠિયો થયું હોય એ વળી વિશેષ સંભવિત લાગે છે. એથી પૂર્વસ્વર અવિકૃત રહે છે તેની ઉપપત્તિ પણ મળી જાય છે ૪

૪. સંસ્કૃત કેસોમાં ગોષાધેલાં /ગ્ર્ય 'કપટી હોવું', ગ્રથિ 'કપટીપણું' વાર્તાવિક પ્રયોગમાં દેખાતા નથી, તેમ માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં પણ તેમના દર્શન થતાં નથી, એટલે તેમને વચ્ચે લાવવા ઉચિત નથી.

આ ગઠો કે ગઠિયો પરથી —ઉઝો પ્રત્ય લાગી ગાઠુઓ સધાયુ હોય. ગુહ્ય- પરથી ગુજ્ઞ- ને પછી —ઝકક લાગી ગજ્જુ થયુ. કરડું (દે. કુહડ- + ઝ.) અને કરડું (ઉકરાંત અંગ, *કુહડુઝ-), સં. પરિપ્રહ-ને ગુજ. પરધુ, ગાંડો અને ગંડુ, પ્રા. મઢ-ને ગુજ. ભાડું, સં. વરમ્ અને ગુજ. વારુ (પ્રા. ગુજ. વારુઝ-, સં. *વારુક-) વગેરેની જેમ જુદાજુદા પ્રત્યયોથી બે શબ્દો સિદ્ધ થયા હોય.

ગટિયું, ગટ્ટી, ગટ્ટું 'ઠાંગણુ' 'બટકું' અને બટું' (મરાઠી ગટ્ટુ) એ બધાંનું મૂળ કદાચ જુદું હોય.

ગાઠુઓ સાથેના ગાઠ્યોનો અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે. 'છેતરાવું' એવા ક્રમંણિ કે કર્તૃવાચ્ય અર્થમાં ગાઠવું કંઈ રીતે હોય! બીજા પ્રયોગો મળે તો જ આ બાબતમાં કોઈ નિશ્ચય થઈ શકે.

‘ગૂજરાત’ કે ‘ગુજરાત’?

જોડણીકાશ ગુજરાત અને ગૂજરાત બંને જોડણી આપે છે. વપરાશમાં પણ બંને છે. ગુજરાત ને લગતા જૂના ઉલ્લેખો જાહેર ધોરણે તેમજ એ શબ્દના સ્વરભારને ધોરણે તપાસતાં આ બાબત આપણને કંઈ ખાસ જાણવા જેવું મળે તો જોઈએ.

જાહેર ધોરણે

શ્રી. સારંગેસરાએ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં મળતા ગુજરાતન ઉલ્લેખોને એકત્ર કર્યા છે (જુઓ ભારતીય વિદ્યા, ભાગ ૩, ૧૯૪૫, પા. ૯૫-૧૦૭) એટલે તેમાંનાં ટાંચણો આપણે તપાસીએ. પચીસ ટાંચણોમાંથી પદ્યમાં ૧૮ વાર ગૂજરાત છે, ૪ વાર ગુજરાત છે, અને ગદ્યમાં ૧ વાર ગૂજરાત છે, ૨ વાર ગુજરાત છે. ગૂજરાતવાળાં ૧૮ પદ્ય ટાંચણોમાંથી ૧૩ તો એકલા કાન્હડદે પ્રબન્ધનાં જ છે. જોડાદશિએ ગદ્ય ટાંચણોની તપાસ ન થઈ શકે એટલે તેમને છોડી બાકીનાં ટાંચણોમાં ‘ગૂજરાત’ શબ્દની જોડણી હંધપ્રમાણે સાચી છે કે નહિ તે જોઈએ.

૧. ગૂજરાત ધુર સમુધરણુ, રાષ્ટ્ર લૂણપસાત્ત.

આમાં ગૂજરાત જે પંક્તિમાં આવે છે તે દોહાનો એકી પાદ હોઈ તેનું માપ (૬+૪+૩=) ૧૩ માત્રાનું હોવું જોઈએ અને એ રીતે જોતાં એ નિર્દોષ છે એટલે ગૂજરાતની જોડણીમાં કશો ફેરફાર કરવાનું રહેતું નથી.

૨. વાપુહલી ગુજરાત, પાળીહદ પહુરત પહદ.

અહીં ૭૬ સોરઠો છે, એટલે પહેલું ૫૬ (૬+૪+૧=)૧૧ માત્રાનું હોવું જોઈએ, અને આ નિયમ પહેલા પાદમાં પળાયો છે એટલે ગુજરાત જોડણી સામે અહીંથી જોડાદષ્ટિએ કશું કહી શકાય તેમ નથી.

૩. નિચ્છોરી* ગુજરાત જિમ્વ, નાહ ન કેળડ મુત્ત ।

અહીં પણ ૧૩ માત્રાનું માપ બરાબર આવી રહે છે. જિમ્વ એ જિવં હોવાથી જિં એકમાત્રિક છે.

૪. સમરાસમાંના ટાચણનો ૭૬ અબળયો હોવાથી તેને વિશે કશું કહેવાનું નથી.

૫. અળહિલપુર વર નયર, ગુજરાત-ધર મુલ્હ મઢળુ ।

૭૬ વસ્તુ છે, પણ ૧૩+૧૫ ને બદલે આ પદોમાં ૧૧+૧૪ નું માપ મળે છે, એ દેખાડે છે કે ટાચણનો પાઠ શુદ્ધ નથી. એટલે આપણે માટે તેનું મૂલ્ય રહેતું નથી.

૬. દેસવિદેસહ મિલિય સઘ પહુતઝ ગૂજરાત ।

અહીં રોળા ૭૬ છે. માત્રા સંખ્યા તો બરાબર ૨૪ ની છે, પણ અંત રોળાનો નથી. રોળાનો અંત સામાન્યતઃ—~~કે — — હોય છે.—~ એવો અંત રોળા માટે અસામાન્ય છે. ઉપર ટાકેલી પંક્તિ જોમાંથી છે તે 'કુમાર-પાદરાસ'ના ૩૦ રોળામાં આવી —~ અંત વાળી ૩૦ પંક્તિઓ મળે છે. પણ એ દરેકમાં અંત્ય અક્ષર ડંસ્વને બદલે દીર્ઘ ઉચ્ચારીએ તો જ માત્રાસંખ્યા (૧૪+૧૦=)૨૪ થાય છે, નહિ તો યતિ પછીનો દટકો ૯ માત્રાનો જ રહે છે. નવિ પેલહ સારિ, લાગા સવિ કાજિ, સામલિ વહ વાત, નવિ લામહ પાર કરહા સદે ચ્પારિ પગેરેમાં ૯ માત્રા જ રહે છે. આને અનુસરી પહુતઝ ગૂજરાત એ ખંડમાં પણ ૯ માત્રા અને અંત્યાક્ષર દીર્ઘ જોઈએ, અને તો ગૂજરાતનો આદ્યક્ષર ડંસ્વ જોઈએ.

૭. ગુજરાત તિહો બોવા પોદે ।

ચોપાઈના ચરણની (૬+૪+૫=) ૧૫ માત્રાનું માપ તિહો તે = ત્હોં કે એવા કોઈ દ્વિમાત્રિક ઉચ્ચારણવાળો ગણવાથી જળવાય છે. એટલે અહીં જોડણી જોડાદષ્ટિએ વાધા ભરેલી નથી.

૮. કાન્હડેપ્રબંધના ગૂજરાત (કે ગૂજરાતિ) વાળાં ૧૩ ટાંચણોમાંથી ૧૧ માં તો જોડણીથી જોડાઈ ગયો નથી. પણ સોરઠ નદે ગૂજરાત મા ગું

* 'પ્રલાવકચરિત'માં વી દીર્ઘ જ આપ્યો છે.

એમ ડહ્સ્વ હોય તો જ ૧૧ માત્રાનુ માપ જળવાય અને સાતલનદ આપૂ ગુજરાતમાં પણ ૧૫ માત્રાનુ માપ જળવવા માટે ગુ° ડહ્સ્વ લેવો પડે.

૯. મરહપેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલનિવાસી ।

પંક્તિ રોળાતી લાગે છે, પણ આ પાઠ જ દોદષ્ટિએ દૂષિત છે. નરસિંહરાવે પાઠ આમ આપ્યો છે :

મરહપેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો ।

આમાં (૧૪+૧૦) ૨૪નુ માપ બરોબર જળવાઈ રહે છે.

આ બધાં ટાંચણો પરથી એક વસ્તુ એ તારવી સકાય કે જ દોદષ્ટિએ નેતા ગૂજરાત તેમ જ ગુજરાત બને ઉચ્ચારણુ પ્રચલિત હતાં, પણ ગૂજરાત વધારે જગ્યાએ મળે છે.

સ્વરભારને ધોરણે

જૂની ગુજરાતી ભૂમિકાનુ ધ્વનિતંત્ર સિદ્ધ કરવામા જે ધ્વનિબળોએ કામ ક્યું તેમા સ્વરભારનો આ એક નિયમ પણ પ્રવૃત્ત થયેલો (જુઓ ટર્નર : ગુજરાતી ફોનોલોજી (Gujarati Phonology), § ૨૧, ૨૩, ૩૧, નરહર ગોવિંદ સાસ્વદકર : Accent in Gujarati-BSOS પા. ૨૮૮, લે, Gujarati language, ભૂમિકા) મૂળના શબ્દમાં

[ડહ્સ્વ સ્વરવાળો અક્ષર+સંયુક્ત વ્યંજન ને ડહ્સ્વ સ્વરવાળો અક્ષર+દીર્ઘ સ્વરવાળો અક્ષર+ડહ્સ્વ કે દીર્ઘ સ્વરવાળો અક્ષર]

એ પ્રકારનો અક્ષરદાળો (syllabic pattern) હોય ત્યારે જૂની ગુજરાતી ભૂમિકામાં તે

ડહ્સ્વ સ્વરવાળો અક્ષર+એકવચ્ચ વ્યંજનવાળો અક્ષર.....

એ રૂપે પરિવર્તન પામે છે. સંકેતથી વ્યક્ત કરીએ તો

x ~ — ≡ > ~ ~ — ~અહીં x એ સવૃત

(closed) અક્ષર—એટલે સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વના અક્ષરનો સંયક છે. આ નિયમના ઉદાહરણો :-

ચર્મકાર :—ચમ્મઝાઠ (x ~ — ~)—ચમાર (સ્વરસંક્રોચદ્વારા)

* Accent માટે ‘સ્વરભાર’ સંજ્ઞા બરોબર નથી તે માત્ર stress એ એક પ્રકારના accentની જ વાચક બની શકે. હિંદીમાં ‘સ્વરધાતુ’ શબ્દ સૂચવાયો છે. સંસ્કૃત બ્યક્તિશ્લી પરિલાખમાં ‘નિધાવ’ એ સંજ્ઞા unaccented માટે બહુભૂતી છે તો accent માટે ‘આપાદ’ શબ્દ યોગ્યો હોય તો ? Strees accent=ભારાત્મક આપાદ, respiratory=ઉચ્છ્વાસાત્મક, pitch accent આરોહ-અવરોહાત્મક આપાદ, musical=રાગાત્મક.

સત્રપાર :—સુતહારો—સુતાર, સુથાર

ગર્ભાગારક :—ગભારે

સ્વતવાત :—સ્વતવા

*રક્ષાપાલ :—*રક્ષવાલ :—રખવાળ

*મધ્યકાર—મજ્જધાર—મઝાર

શુદ્ધ+કારક :—શુધારે

હતિયવાર—હથિયાર અને આ જ રીતે

*સ્વત્વપાલ :—કલાલ { વધારેકાપ
અક્ષવાટક :—અખાડો { એટલે દિલી-
માંથી લીધેલા ?

પક્ષવાચમ્ :—પખવાળ, પખાળ

*સદ્+મિષ્ટકમ્—ખટમીઠું

વર્ષમાનમ્—વઢવાણ વસેરે

એટલે ગુજરાત (કે ગુજરાત્તિ) પરથી આ નિયમને આધારે ગુજરાત (ગુજરાત્તિ) એ સ્વરૂપ જ સિદ્ધ થાય. અને તો ગુજરાત એમ દીર્ઘ આઘાક્ષરવાળું સ્વરૂપ ગૂર્જર કે ગૂર્જરના એ સંસ્કૃત શબ્દની અસર નીચે લખાતું હોવાનું—એટલે કે એ જોડણી ઉચ્ચારાનુસારી નહિ પણ ઐતિહાસિક હોવાનું અનુમાન કરવાનું રહે. —જેમ વિશે એ જ ઉચ્ચારાનુસારી જોડણી હોવા છતાં વિષયની અસર નીચે વિશે લખાતું ને લખાય છે તેમ. પણ ગુજરાત્તા કે ગૂર્જરના, ગુજ્જર, ગૂર્જર કે ગૂર્જર આ પ્રાકૃતીકૃત ને સંસ્કૃતીકૃત શબ્દોનું મુળ (અથવા તો મૂળ શબ્દ) શું છે તેની આપણને બાળ ન મળે હાંસુધી આ બાબત કાઈક અસ્પષ્ટતા રહેશે જ. ઠકરમાંથી ઠકર ને ઠકરાત (કાઠિ. ઠકરાત્વ) થાય છે તેમ ગુજ્જરમાંથી ગૂર્જર ને ગુજરાત (કાઠિ. ગુજરાત્વ) થયા હોય એ ખૂબ જ સંભવિત છે. લીલ-લીલાત, છવ-છવાત પણ સરખાવી શકાય. પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઘણું સ્થળે ગૂજરાત એમ દીર્ઘ આઘાક્ષરવાળી જોડણી મળતી હોવાથી ને સંસ્કૃત સ્વરૂપે પણ ગૂર્જર, ગૂર્જરના હોવાથી એ પણ સંભવપુષ્ટ છે કે આ બધાનો મૂળરૂપ પરદેશી શબ્દ ગૂ થી શરૂ થતો હોય, ગૂ થી નહિ. તો મૂળ શબ્દની અસર નીચે ગૂજરાત અને તત્કાલીન ખ્વનિવલ્લોની અસર નીચે એટલે કે ઉચ્ચારાનુસારી ગુજરાત એમ સમજાવી શકાય.

એક રીતે તો આ ચર્ચાની ઇતિહાસ પૂરતી જ અગત્ય ગણાય. અત્યારના ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં સ્વરોની ધ્વસ્વતા-દીર્ઘતાનો ભેદ લુપ્ત થયો હોવાથી લેખનમાં તેમને વ્યક્ત કરવા એ સાવ નિરર્થક છે. પણ અંગ્રેજી જોડણીની જ્વલંત ખામીઓએ દૂર નથી કરી શકાઈ એ ભેદના સામાન્ય સંલેખોમાં આપણે ત્યાં પણ આ બાબતમાં શ્દિનું વર્ચસ્વ જરાયે ઘટે તેમ માનવાને કારણ નથી.

ગોંધળ

જોડણીકોશ (ચોથી આવૃત્તિ) આ શબ્દના બે અર્થ નોંધે છે. (૧) ‘સેગમેળ’, ‘ખીચડો’, (૨) ‘ગોટાળો’. આમાંથી બીજા અર્થમાં આ શબ્દની મરાઠી ગોંધળ સાથે તુલના કરવાનું ત્યાં કહ્યું છે.

શિ. પ્રા. શુદ્ધે^૧ ગોંધળના જોણીમારો આપેના આ અર્થોની ટીકા કરતાં બે વાત કહી છે. (૧) આ શબ્દ મૂળે મરાઠી છે. (૨) તેનો મૂળ અર્થ છે 'લગ્ન વગેરે પ્રસંગે યોજાતો પોવાડા, લાવણી વગેરેના ગાણાનો ખાસ પ્રગટનો ગાયકેમ'. આ અર્થ પરથી 'ધમાલ' એવા અર્થ પાછળથી વિકસિત થયો છે.

આમાની પહેલી સૂચના સાચી લાગે છે. આપણે ત્યાં ગોંધળ મરાઠીમાંથી લેવાયો હોય. પણ ખીજી સૂચના બરાબર નથી એ નીચેની હકીકતો જોતા જણાશે.

ગોંધળનું મૂળ છે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં વપરાતો દેસ્ય મૂળનો ગુન્દલ-ગોન્દલ- (૧) શબ્દ.

પાષ્ટઅસદ્મહાશ્વેભા નોધેના પ્રયોગો પરથી 'તુમ્બુન હાંધ્વનિ' એવા અર્થ તારવી શકાય છે. જુઓ—

મત્ત-વરકામિણી-સઘ-કય-ગુદલ ।

✓ 'જેમા મત્ત સુદરીઓના સમૂહ તુમ્બુન હાંધ્વનિ કરે છે'

ગાળદ-ગુદલ, હરિસ-ગુદલ વગેરે.

અપભ્રંશમાં આ શબ્દ ગોન્દલ-રૂપે સામાન્ય પ્રચારમાં હતો. કેટલાક ઉદાહરણો :

૧. રસિય સય સદ્ધ જાય મહા-ગોન્દલ ।

'સે કડો શ ખોનો ધ્વનિ થયો. મોટી ધમાન મચી રહી.' (સ્વયંભૂક્ત પદ્મચરિત્ર, ૨૪-૨-૨)

૨ પઢહ-મન્દલુદ્દામ-ગોન્દલ ।

'પટલ અને મૂદગને લઈને જેમાં અતિશય કાલાહલ થતો હતો.' (પદ્મચરિત્ર, ૪૬-૩-૨)

૩ માયન્દ-ગોન્દ-ગોન્દલિય-કોરિ જન્દવણિ ।

ટીપ્પણમાં આપેલી ઢાયા : ગામ્-લુમ્બિ-મિલ્તિ-શુકે (નન્દનવને)

(પુષ્પદન્તકૃત મહાપુરાણ, ૧-૩-૭, ૮)

૧. 'કાશ (એક સ્વાધ્યાય)', જુહિપ્રકાશ, વલ્નુ ૧૯૫૨

અહીં ગોન્દલિયનો અર્થ 'ટાળે મળ્યા' 'બીડ જામી' એવો થાય છે. મહાપુરાણના સંપાદકે આ સાથે મરાઠી ગોષ્ઠ, ગોષ્ઠી એ શબ્દો સરખાવવાનું સૂચન કર્યું છે.

૪. જુજ્જઇ નારઝ નારય-ગોન્દલિ ।

ટિપ્પણ : ગોન્દલિ, સગ્રામે મેલાપકે વા ।

(મહાપુરાણ, ૧૧-૧૬-૯)

અહીં ટિપ્પણકારને મતે ગોન્દલનો અર્થ 'સગ્રામ' કે 'ટાળું' છે

૫. ધનપાલકૃત ભવિસ્યતઃ (દ્વાદ્શ-ગુણેની આદૃતિ) મા અતે આપેલા શબ્દકોશમાં ગુદલનો અર્થ 'આક્રંદ' આપેલો છે અને તેની સાથે મરાઠી ગોન્ધલ 'Confusion' ની તુલના કરવા કર્યું છે.

આપેતા સંસ્કૃતકોશમાં ગુદલ- 'દોલક કે પખવાજનો ધ્વનિ' એવો અર્થમાં આપેલો છે. આ પ્રાકૃતમાંથી જ લેવાયો છે.

આ ઉપરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ગુદલ- ગોન્દલ- શબ્દના 'ઉત્સવ, યુદ્ધ આદિને પ્રસંગે હવે' ને ઉત્સાહના નાદો, વાદોનો રોર અને મોટી ધમાલ-ધાધલ એ બધાને લઈને થતો ધોંધાટ', 'બીડબીડા કરતુ ધમાલિયુ ટાળું' એવા અર્થ થતા હોવાનું જોઈ શકાય છે.

મોહસવર્થનો મરાઠીકોશ ગોંધળ માટે 'અવ્યવસ્થા', 'ધમાલ', 'ગોટાળો', 'ધાધલ', 'ગરબડ' એવા અર્થો આપી, પછીથી 'ધામધૂમથી થતો એક દેવી-ઉત્સવ' એ અર્થ નોધે છે. ગોષ્ઠળે, ગાષ્ઠલિણે એ સાધિત ધાતુઓનો પણ 'ધમાલ-ધાધલ કરી મૂકવી' એવો અર્થ છે.

આમ 'વિશિષ્ટ ઉત્સવ'નો અર્થ પાછળથી વિકસ્યો છે.

ધ્વનિદષ્ટિએ અપ. ગોન્દલ- અને મરાઠી ગોષ્ઠના સબધ આડે એ મુશ્કેલી છે. આવા સંજોગોમાં મૂળ શબ્દમાં રહેલો -દ્- મરાઠીમાં મહાપ્રાણ બને ખરો? આ એક અનિયમિતતા લાગે છે, અને જલ્દીકે નોંધેવાર મરાઠી ઓષ્ઠળે (સં. અવગલ્-) 'ઓગળવુ', મરાઠી ઓઠ્ઠલણે (સં. અવલગ્-) 'વળગવુ' એ ઉદાહરણો પરથી એવું કદાચ સૂચવાય કે આ બધામાં મહાપ્રાણત્વનું કારણ જ્ઞની સનિધિ હોય. સરખાવો બળદનું ગોઠિયવાડી માંથીયું ઉચ્ચારણ બળધ.

ચકલી

૧. 'એક હતો ચકો ને એક હતી ચકી' એ શબ્દોથી શરૂ થતી બાળ-વાર્તામાંના ચકી સાથે ચકલી સરખાવતાં, અને

ખાટ : ખાટલો, પાટ : પાટલો, ચોટી : ચોટલી વગેરે સાથે ચકી : ચકલી સરખાવતાં, આપણે એવા અનુમાન પર આપીએ કે ચકી મૂળ શબ્દ છે અને તેમાં અંગવિસ્તારક -લી પ્રત્યય ભળતાં ચકલી થયું છે, અને ચકી કે ચકોના મૂળ માટે ચક્રક : (ચક્રવાક :) જેવા કોઈ શબ્દની કલ્પના કરીએ તો એ સ્વાભાવિક છે. નોંધણીકાર તો સીધાં એને રવાનુકારી 'ચક' પરથી જ સાધવાનું કરે છે. પણ ખીજી શબ્દસામગ્રી તપાસતાં આપણું એ અનુમાન ખોટું ઠરે. ચકલો, ચકલીમાં -લો, -લી સ્વાયિક પ્રત્યય છે એ સાચું પણ ચક- અંશનું મૂળ જુદું જ છે.

૨. એક જાણીતા હમગીતની પંક્તિ છે,

'અમે રે લીંબુડ વનની ચરકલી, જીડી જાશું પરદેશ ને.'

શામળમાં પણ ચકલો મળે છે.

'સિદ્ધ ચકલો આવીયો.' મહાપચ્ચીશી, ૧, ૨૭૮, ૩

'તે ધરમાં વાહી છે ચરકલી, ચરકલો ખોલો છે પાસ.' મહાપચ્ચીશી

૨૦, ૬૪, ૩-૪

ચકલી શબ્દને મૂળ માનનાર એવું અનુમાન કરે તો નવાઈ નહીં કે ચકલીના ચ.૦ પછી રકારનો પ્રક્ષેપ થઈ ચરકલીની સંધાય છે, જેમ સરાણુ (સાળ-), આપ (સાપ-), હરખણું (મજ-) વગેરેમાં થયું છે તેમ. નોંધણીકારે તો 'ચરકણું' સાથે નોંધવાનો તરંગ લગાડ્યો છે. પણ પ્રાચીન ગુજ. તથા મારવાડી ચિડકલી, હિંદી ચિડિયા વગેરે નજરમાં રાખતાં એ અનુમાન પણ ખોટું ઠરે.

૩. ચકલી અને ચરકલીમાં મૂળ ચરકલી છે. ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં રકાર હ્રસ્વ થઈ ચકલી થયું છે. સરખાવો, ચણિયો (*ચરણિયો, ચરણ-) ઢસડણું (ઢસરડણું), ખેલચાલમાં મડણું (મરડણું), ઉતડણું (ઉતરડણું) ખડવો-ખરડવો 'મિળગરું'; ઘંટી (ઘરટ્ટ-), વંડો (વરંડો), પીમળ (પરિમલ-), કંકડો (કરકંડો), વઘાણી (વઘારણી) 'હિંગ'. ચરકલીનું *ચકલી એવું ઉચ્ચારણ થઈ પછી ચકલી થયું છે એ—ચારણી ખોલીમાં ગ્રેવ (ગરવ, ગર્વ-), સ્વોવર (સરોવર) વગેરે ઉચ્ચારવાનું

વ્યાપક વલણ છે ગઢપણુ, ઘડપણુ (ઘરડુ), ગીણી (ગીરણી), છોડી (*છારડી, હિંદી છારા), વગેરેમાં તો રનારનુ ઉચ્ચાણુ ધસાતુ થયુ છે અને પછી તે તદ્દન લુપ્ત થયુ છે—કેટલીક પ્રાતિક બોનીઓમાં બાપણુ કે બાબાડું (બારણું), 'મંડણુ' (*મયડણું, મઝડણું) વગેરે ઉચ્ચાગય છે, તે વચ્ચી ભૂમિદા રજૂ કરે છે આમાં પણ રૂઢા-રોપ છે, પણ તે ચલિયો વગેરેના રૂઢાલોપથી જુદા પ્રકારના જ ધ્વનિસદર્ભમાં થાય છે

૪ ચડકલીનું પ્રાચીન રૂપ ચિડકલી છે. અમ્વગિત ફનો જ મ્વનુ વલણ તો ગુજરાતીમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ -ઢ->-ર-માટે પ્રમાણની અછેદા રહે છે હિંદીમાં તો આ વલણના (કદાચ પ્રાતભેદે) પૂગતા ઉદાહરણ મળી રહે છે જુઓ

ચિડિયા ચિરઈ, ચિરિયા, ચિરી	તડપના તરપના
ચિડીમાર ચિરહુંદા	તડકા તરકા
લડકા . લરિકા, લરિકઈ લરકઈ ચિથડા, ચિથાડના ગુજ સીધરું	
લડકી : લરકિની	ફેરકી : ફેરરી
લડાઈ લરાઈ	ખરજ વદજ

આવી કેઈ અસર નીચે ચરકલી થયો હોય (અંગ્રેજીમાં આપણા મૂળન્યતર હનો રજ ઉચ્ચાગય છે—Kathiawar, Baroda (બૌદા) વગેરે જાણીતા છે), એ કે ગુજરાતીનું વલણ તો મધ્યગત અસ્વરિત-રૂ-નો-ઢ-કરવાનું છે (અરધુ—અરધું, પહેલું . પડેલું, મુઢેલું મડડું વગેરે)

આમ ચરકલીનો -ર- મૂળન્યતર-ઢ-માંથી નિષ્પન્ન થયો છે, પ્રક્ષિપ્ત નથી

૫. ચિડકલી અને ચિડિયા સરખાવતા નોઈ સમશે કે પહેલામાં -ઈ- અને -લી એ સ્વાર્થિક પ્રસયો છે, બીજામાં ઈય પ્રત્યય છે મૂળ ધડ (૩૬ root) ચિડ- જણાય છે. અપજ્ઞ સમા ચિઢવલ્લડ (ચિઢય + સ્વાર્થિક -વલ્લય-) નોયાનુ સ્મરણ છે

૬ આ ચિડ- પણ એક રીતે ગુજરાતીમાં મળે છે ચડકલીના અર્થમાં પ્રાતભેદે ચટલી, ચટલુ વપરાય છે. હવે નીચેના યુગ્મો તપાસો

પ્રાતિક	સાડલો :	સાડલો
	હાંડલી :	હાંડલી
	ગાડલી :	*ગાડલી (ગાડી)
	ટાડલો :	ટાડલો

તેજ પ્રમાણે ચલ્લી : *ચડલી (મૂળ *ચિડલી)

આનાં પણ જોડણીકાચ દે. ચિલ્લા અને સં. ચિલ્લીને મૂળ તરીકે ખેંની લાગે છે. આપણને યાચ છે કે બાષાનો વિકાસ આવો સીધો સડ હોત તો તો કેવી મળ પડત !

૭. સંસ્કૃતમાં ચટક- શબ્દ છે. તેનું પ્રાકૃતમાં ચઢય- યાચ. પણ તે ઉપરાત આપણને ચિઢય-, ચિઢિય- મળે છે. તેની ઉપપત્તિ શું? સં ચટક- પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી જણાતો. ચેટલ્ $\sqrt{\text{ચર-}}$ ના સહજન્ય * $\sqrt{\text{ચ-}}$ 'જ્યુ, રખડુ' ધાતુની ક્રૂપના કરે છે, અને તેના ભૂતકૃદન્ત *ચૂત- પરથી ચાટ-, ચેર ચેટ-, ચેઢ- વગેરે શબ્દો સિદ્ધ થવાનું માને છે. સંસ્કૃત ચટક-ના આઘાદારનો -ઙ-, અને પ્રા. ચિઢય-ના આઘાદારનો -ઙ- એ બંનેની ઉપપત્તિ મૂળ જા-ને આધારે ધટે છે. માભાઆ. માં -ઙ- > -ય- કે -ઙ- એમ બંને વિકાર જાણીતા છે. એટલે *ચૂત-માંથી ચઢ- (પ્રાચીન ચટ-) અને ચિઢ- બંને સિદ્ધ થાય. ચટક- = ચરક- 'રખડુ' એમ પણ ધટી શકે.

ચાલુક્ય, ચૌલુક્ય, સોલંકી

૧. મીરાશીએ ઐતિહાસિક પુરાવાને આધારે શુલ્કિન્-, કે શૌલિક- અને ચાલુક્ય વચ્ચે સંબંધ હોવાનું સૂચ્યું છે^૧ ભારતીય વિદ્યાના એજ અંકમાં માંકે ચાલુક્ય-માટે એક વ્યુત્પત્તિ સૂચવી છે,^૨ પણ ખનિદષ્ટિએ તે અસ્વીકાય^૩ ગણાય તેમ છે. પ્રસ્તુત નોંધનો આશય બાષાકીય દષ્ટિએ પણ મીરાશીનું મંતવ્ય સમર્થિત થાય છે તે બતાવવાનો છે.

૨. શુલ્કિન્-અને શૌલિક-એ શબ્દો શુલ્ક-ને-ઇન્-(ઇનિ) અને-ઇન્-(ઠક્)એ મત્વર્થાય પ્રસયો લાગી સિદ્ધ થાય છે, અને એ રીતે સમાનાર્થ^૪ છે.

૧ સુગ્રીતિપ્રમાર ચેટલ્, સમ ઇંદ્રિયોલ્લક્ષ્ય નેદ્ય, ન્યુ ઇંદ્રિયન એંદ્રીકવરી, ૨, ૪૨૧-૪૨૭, ઉપરાત કને, ઇડો-એરીકા, જુલેટીન ઓવ ધ ડેક્કન ડોલ્ફ રીસર્ચ ઇસ્ટીટ્યુટ, ૧ પા. ૧૫૪-૧૫૬, પ્રાકૃત ઉચ્ચિદ્ધિમ અને ઉચ્ચુદ્ધ, ફરટમીકટ પી. વી. કાલ્જે, પા. ૨૫૬-૨૫૮.

૨. ધ જર્જલસર્મક ગ્રાંટ ઓફ ચામુંદરાન (સુસે ૧) ઇયર ૧૦૩૩, એ રીવાઈઝ્ડ ૨૬મી, ભારતીય વિદ્યા ૧, ૫, મે, ૧૯૪૫, પા. ૬૦-૬૩. પ્રસ્તુત નોંધમાં અર્થેલા શબ્દોના ૧૫૫નિર્દેશ માટે પણ એજ લેખ જોવો.

૩. ડેરીવેશન ઓફ ચાલુક્ય એંડ ચાલુક્યન, ભારતીય વિદ્યા, ૧, ૫, મે, ૧૯૪૫, પા ૧૦૭.

૩ શૌલિક નો વિમસ યે રૂપે માભાઆ મા થાય —સુકિઓ અથવા તો *સોલુકિઓ —લ્ક—નો વિષેય થતા, પૂર્વાક્ષરના આક્ષરની અસર નીચે —લ્— અને —ક્— વચ્ચે વિષેયક સ્વર તરીકે ઊભા આવે,^૩ અને આ વિષેય દ્વારા સિદ્ધ થતો એકવકો —ક્— પ્રાકૃત ઉચ્ચારણુત ન માટે અગત્યનો હોવાથી યેવડાય—જેમ સુન્ડ-પરથી સુલ્લ—, તિલક-પરથી તિલ્લક—, મળ્ડૂક-પરથી મળ્ડૂલ્ક— એવી જ રીતે શૌલિક: પરથી સોલુલિકવા

૪ માભાઆ ના અતભાગ તરફ પ્રાકૃત તથા દેસ્ય શબ્દોને સંસ્કૃત રૂપ આપવાનું પ્રયત્ન વલણુ જેવામા આવે છે. ઉપમિતિભવપ્રવચ્ચાકયા, વૃહત્વયા કોશ વગેરે જૈન ગ્રંથોમાથી તેમજ હિમચ્ચદના અભિધાનચિન્તામણિમાથી પુરૂષણ શબ્દો આના સમર્થનમા ટાકી શકાય. એ વલણુને અનુસરી સોલુલિકાનું સંસ્કૃતીકરણુ થતા શૌલિક થયો ‘ આ ગીતે શબ્દનુ ખરૂ મૂળ શુદ્ધાર્થ જતા કે સહેનાઈથી નજરમા ન આવતા, નવું સંસ્કૃત મૂળ ધડી ઠાઠવાના—‘લૌકિક વ્યુત્પત્તિ’ઓ ઊભી થયાના આપણને ધણા ઉદાહરણુ મળે છે જેમ કે, પ્રા પાળહિ—આનુ પ્રાણહિતા (જાણે કે પ્રાણ—અને—હિત—માથી બન્યું હોય) એવું સંસ્કૃત રૂપ ઉપજાવી ઠાઠવામા આવ્યું છે,^૪ જ્યારે ખરી રીતે તો તેનું મૂળ *ઉપાનહિકા—ઉપાનહ— છે તેવી જ રીતે અપ અષકવિષ્ટિ—નું મૂળ રૂપ છે અષકવૃણિ—, પણ તેનું સંસ્કૃત કરવામા આવ્યું છે અષ્કવૃષ્ટિ^૫ ! પ્રાકૃત માહણ—(સ વ્રાહ્મણ—) એ મા અને હનનો બનેલો હોય તેમ સમજાવવામા આવ્યો છે^૬ એ જ વલણુને અનુસરીને *સોલુલિકાનું સાચું મૂળ નજરમા ન આવતા શૌલિક એવું કલ્પિત મૂળ ઊભું કરવામા આવ્યું—જાણે કે તે ચુલુક—માથી સિદ્ધ થયો ન હોય, તેમ ગણીને અને પછી તો તે વેળા રાજ્ય કરતી રજપૂત જાતિઓનું આર્ય મૂળ ઊભું કરવાના વલણુથી કલ્પનાવ્યાપારને વેગ મળ્યો અને ‘બ્રહ્માના સુત્રકમાથી જેમનો મૂળ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તે ચૌતુકયો’ એવી ॥ તથાએ જન્મ લીધો—જે નીચેના શ્લોકમા બહુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થઈ છે

૩ પીચલ (Pischel), ગ્રામાતીક (Grammatik), § ૧૩૬ અવ

૪ શબ્દનુ આ રૂપ મૂલરાજના કક્ષીના દાનપત્રમાં મળે છે. છંદોધન એ ટીકવરી ૧૧ પા ૧૯૧ અને પાંખીનાં

૫ બૃહત્પ્રકાશિકાયા, (સિ જે ગ્ર ૧૦), બૃગ્ગિ, પા ૧૦૦

૬ આલ્ડોર્ફ (Aldorf) હરિવ ચપુતાણુ, પા ૧૩૫ ઉપર આપેલો ગુણમદ્દા ઉત્તરચુતાણુમાંનો ઉલ્લેખ

૭ રવિચંદ્ર પદ્યચરિત, ૪, ૧૨૨

૮ પ્રજ્ઞ પચિતામણિ (સિ જે ગ્ર , ૧) પા ૧૫, શ્લોક ૨૩

અસેવ્યા માતઙ્ગા. પરિચલિત-પક્ષાઃ સિલ્હરિણો
જડ-પ્રીતિઃ કૂમઃ ફણિપતિરય ચ દ્વિરસનઃ ।
ઈતિ ધ્યાતુર્ધાતુર્ધરણિ-ધૃતયે સાન્ધ્ય-ચુલુકાત્
સમુત્તત્યો કશ્ચિદ્ વિલસદસિપટ્ટ. સ સુમટઃ ॥

૫. પછી તે ચુલુક-પરથી જુદો પ્રત્યય (યત્) લગાડી ચોલુક્ય-ધડવામાં આવ્યો, અને ચુલુક-ને સ્થાને ચલુક-ચાલુ થતાં તે પરથી ચાલુક્ય-થયો. હેમચંદ્ર ચુલુક-ને એક દેશી શબ્દ તરીકે નોંધે છે, અને ચુલુક-ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં જ મળે છે એ પણ આણું સૂચક નથી.

૬. પણ તત્કાલીન બોલચાલની ભાષામાં મૂળ રૂપ જળવાયુ હોવું બેઈએ. આગળ જતાં સોલુકિકોનો ધ્વનિવિકાસ સોલકી એ રૂપે થયો. આમા-ક્ક- > અનુસ્વાર + ક્, એ પરિવર્તન માટે સરખાવો ૧૦

માલાઆ. લક્ક- કંમરઃ યુજ. લંક
,, ચાલુકકી અને ચાલુકી
,, સુક- < સં. શુલ્ક-

-લુ-માનો -ડ > -ઝ- અને અન્ય -ફમો>ઈ એ પરિવર્તનો પણ ગુજરાતીની જાણીતી પ્રક્રિયા છે.^{૧૧} એટલે ધ્વનિદૃષ્ટિએ સોલુકિકલ માથી તદ્દન સામાન્ય રીતે પ્રવર્તેલા ધ્વનિવલણોને આધારે સોલકી થાય છે. આમ, શૌલ્કિક-સોલુકિકો-સોલકી એ સંબંધ અસદિગ્ધપણે સ્થાપિત થાય છે.

ભારદર્શક-વ્યાવર્તક 'જ'

[૧]

તટસ્થપણે વિચાર કરનાર કોઈ પણ, લિપિ તેમજ જોડણી વ્યવહારુપણાની હદ ન ઓળંગે તેટલા પ્રમાણમાં ઉચ્ચારાનુસારી બને એ દરેક ભાષા માટે ઇષ્ટ છે, એ શાસ્ત્રીય^{૧૨} મતનું સમર્થન કર્યા વિના ન રહે. શુદ્ધ લેખનના કોઈ પણ

૬. દેશીનામચાલા, ૩, ૧૮.

૧૦. જુઓ, દર્નર ગુજરાતી ફોનોલોજી, જર્નલ ઓફ ધ રોયલ એસિયાટીક સોસાયટી, ૧૯૨૧, ફ્રી ૧૧; મીચર્સન, રિપોર્ટ-પ્રિન્સ નેજલાઈન્ડેસન દર્નર ધ ઇંડો-આર્યન લેન્ગ્વેજ્, જર્નલ ઓફ ધ રોયલ એસિયાટીક સોસાયટી, ૧૯૨૨, ૩૮૧-૩૮૮.

૧૧. દર્નર, ઉક્ત લેખ, ફ્રી ૨૪ (૧), ૨૭ (૩).

૧૨. જુઓ, વેન્ડ્રિયેસ (Vendryes), લેન્ગ્વેજ (Language), ૩૩૩.

પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવા માટે ઉચ્ચારના તત્ત્વને પ્રથમ ક્રોટિનું મહત્ત્વ આપવું ઘટે એ દેખીતું છે. ભારદ્વાજે જ પૂર્વવર્તી શબ્દની સાથે લખવો કે તેથી છોડા પાડીને એ બાબતના નિર્ણય માટે આ જ ધોષણે આપણે વિચાર કર્યો ઘટે. આગળ કેટલાક વિદ્વાનોએ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી, તેની તારવણી કરતા જને ભેડીને લખના વિરુદ્ધ નીચેની દલીલો માન્ય પડે છે -

(૧) જ સ્વતંત્ર પદ તરીકે વાક્યમાં સ્થાન પામતો લાગે છે.

(૨) તે બેગો લખવાથી અર્થગૂચ્છવાડો થવાનો સંભવ છે.

(૩) વ્યુત્પત્તિવિદો તેને સંસ્કૃત ક્રમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો માને છે, અને જ સંસ્કૃતમાં જુદો લખાય છે.

આ દલીલો આપણે તપાસીએ. જ ને સ્વતંત્ર પદ ગણવા પાછળ તેનો સ્વતંત્ર અર્થ થાય છે એ માન્યતા રહેતી છે. પણ આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય લાવવામાં સ્વતંત્રતાના અચોક્કસ ધોરણ ઉપગત ખાસ તો ઉચ્ચારણ અને સ્વરધાત (એક્સટ એક્સન્ટ) ના તત્ત્વોને વધારે ધ્યાનમાં લેવા ઘટે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે જ પૂર્વ શબ્દની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા જ વપરાય છે તે શબ્દના અર્થમાં તે વધારો કરે છે, અને આ રીતે જ નો અર્થ ગૌણ છે અને, ઉચ્ચારણ અને સ્વરધાતની દૃષ્ટિએ તો જ સાથે લખવો એ જ ઉચિત છે. આની તરફેણમાં મશરૂવાળાએ જ કાઠ કર્યું છે તે ઉચ્ચારણના ધોરણને માર્ગદર્શક ગણીને જ છે. એટલે આપણે જનુ ઉચ્ચારણ તપાસીએ (૧) “તે ધર્મજ ગયો.” (ધર્મજ=એક ગામનું નામ), અને “ત્રાસી રહેતી માનવજાતિને ધર્મજ ઉમારી શકશે” : આ ઉદાહરણોના અને ધર્મજ વચ્ચેની સમાનતા, તથા (૨) “અહીં ‘જ’ જવાબો રહી ગયો છે” (જ=સંસ્કૃત વર્ણમાળાનો આઠમો વ્યંજન) અને ‘તમે અહીંજ ખેસને’. એ ઉદાહરણોમાં જ ને અહીં જ વચ્ચેનો તફાવત એ દેખાડે છે કે ભારદ્વાજે જ નો ઉચ્ચાર, તે માત્ર એક વ્યંજનનો અને એ હોવાથી સ્વતંત્રપણે

૨. પ્રશ્ન, ચેત્ર, વૈશાખ, સે ૧૯૬૩

૩ તેમણે એક એવું પણ વિધાન કર્યું છે કે આવી બાબતોમાં તાર્કિક શુદ્ધતા કરતાં સગવડ અને સરળતાને વધારે મહત્ત્વ આપવું એ યોગ્ય છે આ ચિંત્ય છે સગવડ અને સરળતા પરત્વે વિવિધ જુદી દિશામાં લઈ જતા હોય તો અતે લેવો અગવડ અને કઠિનતામાં જ પરિણમે એટલે આમાં ઉચ્ચારણ એ જ નિર્ણાયક ગણાય

ન થતાં, તેના પૂર્વવર્તી શબ્દનો તે અંગભૂત હોય તેવી રીતે જ થાય છે.^૧ એ ખરું કે પંકજ, ધર્મજ, સૂરજ વગેરેમાં શબ્દદેહના અવયવરૂપે રહેલા જ ના ઉચ્ચારણ સાથે સરખાવતાં, અહીં જ, ઘણું જ, એક જ વગેરેમાં રહેલા ભારદશક જ ના ઉચ્ચારણની એટલી વિશિષ્ટતા છે કે તે (ભારદશક) જ નો પૂર્વવર્તી સ્વર દીર્ઘ કે ધ્રુવ જ ઉચ્ચારાય છે, જ્યારે સામાન્ય જ ના સંબંધમાં એવો કોઈ નિયમ નથી. પણ એ હકીકત ભારદશક જ ને જોડીને લખવાની વિરુદ્ધ જતી નથી આધાતનું તત્વ ધ્યાનમાં લેતાં આ સ્પષ્ટ થાય છે. એકના ઉચ્ચારણમાં એ ઉપર ભાર આવે છે, જ્યારે એક જ ઉચ્ચારણમાં તે ક ઉપર આવે છે, અને જ સદાય નિધાત (=આધાતનો અભાવ 'એન્ક્લીસીસ' *enclosis*) ની અવસ્થામાં રહે છે. આમ સમાન આધાતને કારણે જને સાથે લખવો એ જ ઉચિત છે.

વળી, એકજ, એકનેજ, એકમાંથીજ વગેરેમાં મૂળ શબ્દ અને જની વચ્ચે બીજા ધ્વનિ આવી શકે છે તે વસ્તુ પણ આપણા નિર્ણય સાથે કરો. સંબંધ ધરાવતી નથી, કેમકે ઉચ્ચારણના તત્વને જ નિર્ણાયક ગણવું એ સ્વીકૃતિને આપણે પાયાને સ્થાને રાખી છે.

‘જ’ના મૂળ વિશે નીચે ચર્ચા કરી છે, તે પરથી સ્પષ્ટ થશે કે તેને જ સાથે સીધો સંબંધ નથી. અને હોય તો યે જ સંસ્કૃતમાં અને ય પ્રાકૃતમાં સ્વતંત્ર શબ્દો તરીકે નહીં, પણ પૂર્વગામી શબ્દના એક ભાગ તરીકે, સ્વતંત્ર સ્વરાધાત વિના, ઉચ્ચારાના. જના મૂળરૂપ નિપાતનું પણ એમ જ હતું. આ પરથી પણ ક્ષિત થાય છે કે જને સાથે લખવો જોઈએ.

અભિવિધિવાચક (ઈન્કલુઝિવ, *inclusive*) નિપાત ‘ય’ને પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે. હેવટે, આ બંનેને જોડીને લખવાથી અર્થ—ગરબડ થશે એ ભય પણ તદ્દન વજ્રદ વિનાનો છે. શબ્દોના નિરનિરાજા બ્યાકરણી વ્યક્તિત્વ અને પૂર્વાપર સંબંધના કારણે સ્પષ્ટ અર્થબોધના માર્ગમાં આવા પ્રકારની સંભવનિતા (હોમોફોની *homophony*) આવી શકતી નથી.

૧ આ હકીકત, એક પછે ભારવાચક ‘જ’ના અને બીજા પછે બીજા એકાદશરી, પણ અ-અન્તી શબ્દોના ઉચ્ચારણ-પ્રથનો વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં લેવાથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલમાં આવશે ઉપર આપેલા ભાનવાચક જના ઉદાહરણ સાથે સરખાવો : (૧) “મેં દોહરોયની છ કૃતિઓ વાંચી છે” (૨) “રજન મણિવર્મા તો તદ્દન દ છે.” (૩) “કલાના વસ્ત્રોમાં સૌન્દર્ય અગ્રસ્થાને ન હોય એ કેમ માની શકાય !”

અર્વાચીન ગુજરાતી ભારદશકે તેમજ વ્યાવર્તકે (આઇસોલેટીવ, isolative) 'જ'ના મૂળની તપાસ કરતાં મળેલી સામગ્રી અહીં રજૂ કરી છે.

૧. સહજન્ય ભાષાઓમાં સિંધી જ, અર્વાચીન મરાઠી અને છત્તીસગઢી વ એ નિપાતો આપણા જના સમાનાર્થ છે.

૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં જ તેમજ જિ અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં જિ વપરાયા છે. પ્રાચીન મરાઠીમાં ચિ છે.

૩. અપભ્રંશમાં જિ, જિજ, જે, જ્જે એ અવધારણાથ નિપાતો છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી અને સિંધી જ અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી જિ એ અપ. જિમાંથી અને અર્વા. મરાઠી અને છત્તીસગઢી વ તથા પ્રાચીન મરા. ચિ એ પ્રા. જિવ્યમાંથી સધાયા છે.

અપ. જિ એ જિનું જ રૂપાંતર છે. અને પ્રા. વ (સં. હવ)ના રૂપાંતર જ્વની જેમ હસ્ત સ્વરો પછી જ એ રૂપ વપરાય છે. જે, જ્જે એ પ્રાચીનતર રૂપો છે.

ટેલિસ્ટોરી જિનો સંબંધ પ્રા. જે, જેવ સાથે જોડે છે, જ્યારે પરશુરામ લક્ષ્મણ વૈદ્ય તેને તેમજ ચિને વૈદિક નિપાત ચિત્તમાંથી આવ્યા માને છે. આમાં પહેલા મત વધારે સચુક્તિક લાગે છે, કારણ, કોઈ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય કે અપભ્રંશ શબ્દ માટે પૂર્વરૂપ તરીકે પ્રાકૃત (એટલે કે માધ્યમિક ભારતીય આર્ય) ભૂમિકામાં કોઈ સંતોષકારક શબ્દ ન મળી આવતો હોય તો જ પ્રાકૃત પૂર્વેની ભૂમિકાના શબ્દનો આધાર હેવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થાય. પ્રસ્તુત વિષયમાં પ્રા. જે, જિ દ્વારા અપ. જિ સાધી શકાય છે, એટલે તેને માટે વૈદિક ચિત્ત મૂળ કલ્પવાની જરૂર નથી. ચિ માટે પણ ચિત્ત કરતાં પ્રા. ચિવ વધારે યોગ્ય છે એ આગળ સ્પષ્ટ થશે.

પ્રાકૃતમાં જિ, જે, જેવ (અને તેના રૂપાંતરો જ્જેવ, જ્જેવ્વ, જિવ્વ, જિજ્વ, જેવ, વિવ, જ્વ્વ, વગેરે) ઉપરાંત ચિવ-ચેવ (રૂપાંતરો જિવ-જેવ) અને ચેવ (રૂપાંતર ચેવ્વ) અવધારણાથે મળે છે. આમાં ચિવ (જિવ-ચેવ(જેવ)), ચેવ(ચેવ્વ)માંથી આવેલા છે; અને ચેવ(ચેવ્વ)નું મૂળ સં. વ એવ, વ હવ છે. બેન્ઝમીન યાક્સ^૧ ચિવ-ચેવના પીરલ વગેરેએ સૂચવેલા વ હવ, વ એવ એ મૂળ સામે એવી દલીલ કરી છે કે સામાન્ય રીતે મૂળનો વ૦ પ્રાકૃત અવ્યયોમાં સમાન્યપણે પ્રવર્તતા ધ્વનિમળોને

૧. 'પ્રાકૃત ચિવ'—યુ ઇન્ડિયન એઝીકવરી. ૨, ૧૯૩૬-૪૦, ૪૨૦.

વશ થઈ હુપ્ત ન થતાં, તેજ સ્વરૂપે કે બેવડાઈને જળવાઈ રહે છે એ હકીકત વ, વ્વ; વિઝ, મિવ, પિવ, વિવ, યિવ, જિવ્વ, એવ્વ, વગેરેથી જણાઈ આવે છે; એટલે ચિઝ-ચેઝને ચ હવ, ચ એવમાંથી સાધવાને બદલે ચિત્માં રહેલાં સંબંધક સર્વનામ *ચિઞ અને નિહત (એન્ક્લીટીક enclitic) દર્શક નિપાત *દઞ—જેમને માટે બીજી ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં સહજન્ય શબ્દો મળે છે—એ બે મળી થયેલા *ચિદઞમાંથી સાધવો એ વધારે ઉચિત છે. પણ 'ધ્યાત્સર્જ'ને ચેવ-ચેવ્વ એ વક્રરવાળાં રૂપોની જાણ હોય તેમ લાગતું નથી, કારણ, ચેવ-ચેવ્વ દેખીતાંજ ચ હવ, ચ એવમાંથી નિષ્પન્ન થયેલાં છે, અને ચેઝ વગેરેના સંબંધ ચેવ સાથે બાધવો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે; વૃના હોય પ્રાકૃત-અપભ્રંશની એક જાણીતી પ્રક્રિયા છે. ઉપરાંત ચેવ દ્વારા ચ હવ ચ એવમાંથી ચેઝ-ચિઝ અવતારવામાં બીજી સરળતા એ છે કે આ રીતે ચિઞ તેમજ ચેઞી ઉત્પત્તિ સમજાવવા આડે જરા પણ અગત્યજી ઉપસ્થિત થતી નથી, જ્યારે *ચિદ તો માત્ર ચિઝ આપી શકે, એટલે 'ધ્યાત્સર્જ'ને ચેઝ સમજાવવા માટે તકનો આશ્રય લેવો પડે છે.

હવે, જેવ વગેરેને આપણે ચેવ વગેરેના આદિ વના ધોષભાવદ્વારા ગૌણરૂપે સધાયેલા ગણી શકીએ. આ આદિ અધોષ સ્પર્શના ધોષભાવની વિરલ પ્રક્રિયા માટે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે બીજા શબ્દોમાં થાય તેના કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો ધ્વનિવિકાસ થવો એ અવ્યયો, નિપાતો, પ્રસયો, વગેરેની બાબતમાં સાધારણ્યતઃ જનતી ખીના છે, અને ચેવ, વ વગેરે સ્વતંત્ર શબ્દો નહીં, પણ પૂર્વગામી શબ્દના ભાગ જેવા—સ્વતંત્ર આધાત વિનાના ગણાતા, એ. પણ ભૂતરૂં ન જોઈએ. એટલે

વ એવ <ચેવ, ચેવ>ચિઝ, જિવઝ>ચિ>વ
<જેવ, જ્જેવ>જેઝ, જ્જેઝ>જે, જ્જે>જિ, જ્જિ>જ.

એવો વિકાસક્રમ હોય. જિવ્વ વગેરે બેવડા વક્રરવાળાં રૂપ ચ હવ ઉપરથી સિદ્ધ થયાં હોય.

જુગાર

૧. જુગાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચાતા તેની સાથે સંબંધ બીજા શબ્દોનું મૂળ પણ સાથોસાથ તપાસીએ. 'છૂત' કે 'છૂત રમનાર' એ અર્થમાં જુએ.

૨. હવે, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, ૧૨, ૮૧૨, 'ફોનૅટીક વીક્રેસ ઓવ દર્બારિયનલ એલોમેન્ટસ ઇન ધ મોડર્ન ઇન્ડો-આર્યન', ૪૧૧૭ ઓવ ધ રોયલ એસિયાટીક સોસાયટી, ૧૯૨૭, ૨૨૭-૨૪૦.

(સરખાવો જુઝ્યાખાનું, જુઝ્યાખોર), જુવું (જુવાખાનું, જુવાખોર) જુવડું, જૂગડું, જુગાર, જુગારી એ શબ્દો ગુજરાતીમાં જાણીતા છે.

૨. આમાં જૂઝો (તેમજ જુઝ્યાખાનું, જુઝ્યાખોર) હિંદીમાંથી લીધેલા છે. હિંદીમાં જૂઝ્યા એમ દીર્ઘ ઊ મળે છે. આથી જુઝ્યાખાનું, જુઝ્યાખોરમાં પણ એજ હોવો જોઈએ. છતાં જોડણીકાર એ શબ્દો ડ્રસ્ટ હિ સાથે આપે છે. સં. છૂત, પ્રા. જૂઝ, ને સ્વાર્થિક-ક- વડે વિસ્તાર થતાં તેમાંથી જૂઝો. સંસ્કૃતમાં શબ્દ નપુસકર્ત્રિગી છે, પણ મહાભારતમાં પુલ્લિંગ તરીકે પણ વપરાયો હોવાનું મોનિયર વિલિયમ્સનો નોંધ છે.

૩. જુવું (જુવાખાનું, જુવાખોરમાં પણ છે) સં. છૂત+કમ્માંથી સિદ્ધ થયો છે. પ્રા. જૂઝઝમાં જૂ- અને -ઝ- વચ્ચે વ કારનો પ્રક્ષેપ થતાં જૂઝ થાય ને તેમાંથી અંતે જુવું. પ્રાકૃતમાં જૂવ- મળે છે. કેવડો (કેતક-), સૂવર (ઘૂકર-), ધુવડ (ઘૂક- + -ટ-), ભુવડ (ભોજ- + -ટ-), ચાટવો (પ્રા. ચટ્ટુજ- + -ઝ-), લાડવો (લટ્ટુ- + -કકઃ), હળાવું (હળુ- + -કકમ્), તેમજ ખીજા -ઝકક-માંથી સિદ્ધ થયેલા અંત્ય -ઝવ- વાળા શબ્દોમાં આ વકાર-પ્રક્ષેપનું વલણ જોઈ શકાય છે.

પ્રા. જૂઝઝમાંથી ગુજરાતીમાં જૂવું થતું જોઈએ, તેને બદલે જુવું એમ ડ્રસ્ટ હિ કેમ હશે? ધુવડમાં પણ મૂળના ઘૂક-માંના દીર્ઘ ઊ ને સ્થાને ડ્રસ્ટ હિ જોઈ શકાય છે.^૧ જો વકાર-પ્રક્ષેપની અસર નીચે મૂળના દીર્ઘ ઊ ને ડ્રસ્ટ કરવાનું વલણ હોય તો તે સૂવરને પણ લાગુ પડતું જોઈએ, પણ તેમાં મૂળનો ઊ દીર્ઘતા જાળવી રાખે છે. લાગે છે કે તે પણ સૂવર ખોલાય છે, પણ ગાળ તરીકે વપરાતાં લાર આપવા માટે સુવર કે સૂવર ઉચ્ચારણ થાય છે, અને એ કારણે સૂવર એવી જોડણી પ્રચલિત થઈ હોય.

૪. જુવડુંની પ્રાચીન જોડણી જૂવડું છે. જુઝો :

સાંધ જાત્ર જૂવડા ધણા

—અસાધ્યતકૃત હંસાલિલી, ૧, ૮. (૫. ૬).

પણ પછીથી જુવડું જોડણી અપલિત થયેલી જણાય છે :

‘જાર કરો’ કે ‘જુવડું’

મહાપદ્મીશી, ૩, ૪૦, ૧.

૧. પણ અપભ્રંશમાં દીર્ઘ ઊ છે :

પદ્મસે સહગમણિ, ધૂવડ (પાઠાવર ધૂવડ)—કુત્તુ નિચ્છાઝ ।

સાવયધમ્મરોહા (૧^{મી} ૫૨૧), ૧૪૦.

જુન-કુંમાં જુવ° અથ ડ પ્રમાણે °કું અથ સ્વાર્થિક કે કુત્સા-
વાચક *°ટ પ્રત્યયમાથી જિતરી આવ્યો છે લીટી (મૂળ લઘા + *ટિકા),
મોટું (મૂળ મહત્ + ટકમ્), ચોર-કું, ભામ-ટો, જોગ-ટો વગેરેમા
વિસ્તારિત રૂપે અને પાક-ટ, ફાક-ટ, હલક-ટ વગેરેમા અવિસ્તારિત
રૂપે તે મળે છે. એટલે ચૂત-+ * ટકમ્ પરથી જુવકું. ચતુરભાઈ પટેલ
મૂળ તરીકે ચૂતપટ્ટમ્ સૂચવે છે, પણ શબ્દ સીધી રીતે સમજાવી શકાતો
હોવાથી એ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર રહેતી નથી.

૫ જુગાકુંમા આગના શબ્દ પ્રમાણે જ °કું અથ સ્વાર્થિક છે. બાકીના
જૂગા-૪ માટે મૂળ ચૂત-+ -ક- = ચૂતક- હોવા સંભવ છે. સ્વાર્થિક-ક- પ્રાકૃતમા
સામાન્યતઃ -ચ- રૂપે, પણ કેટલીક વાર ધોષભાવ પામી -ગ- રૂપે પણ જોવામા
આવે છે. આવા ઉદાહરણો વિપુલ પ્રમાણમા મળે છે. અર્ધતત્સમ શબ્દોમા
પણ આ ફેરફાર જાણીતો છે, જેમકે કાગડો (કાક-), બગલો (બક-), વગેરે.
કેટલાક તદ્દલવમા પણ એ જોઈ શકાય છે. સગું (સ્વક-), બગડો (ઢિક-),
ત્રગડો (ત્રિક-), ચોગડો (ચતુષ્-+ક-), અગિયાર (एकादश), ઓગણું-
'ઓગણીશ' 'ઓગણીશી' વગેરેમા (एकोन°), અગાશી (अकाश-), વીગત
(व्यक्ति-), સૂગ (< વૂકા 'શબ્દ' 'વસવસો,' 'ડ ખ', 'ડ ખે કે પીડે તેવી વસ્તુ')
વગેરે ૨. આ પ્રમાણે ચૂતકમ્— જૂબળ + ટકમ્— જૂગકું.

૬. બાકી રહે છે જુગાર અને જુગારી. આમાથી જુગારની જુદી
જુદી બે વ્યુત્પત્તિ સૂચવવામા આવી છે. આ બંને વ્યુત્પત્તિઓમા એટલી
એક સમાનતા છે કે બંનેમા જુગાર પરથી જુગારી શબ્દ સિદ્ધ થયો હોવાનું
માની લીધું છે. નરસિંહરાવના મતે (વ્યાખ્યાનો, ૧, ૪૪૯, ૩૪૩) ચૂતકાર-
પરથી જુગાર સિદ્ધ થયો અને આ પરિવર્તન દરમિયાન મૂળ અથ 'ધૂન રમનાર'
હતો તેને બદલે 'ધૂત' બની ગયો. ટનંગ (શુજરાતી ફોનોલોજી, § ૨૩ (૩))
મા ની ઉપપત્તિ આપવા માટે મૂળ તરીકે ચૂત-+ ઉદગાર- = ધૂતોદગાર-
શબ્દ આપે છે.

૭. તેલ-તેલી, કોધ-કોધી, તોર-તોરી, કોઠાર-કોઠારી,
ભંડાર-ભંડારી વગેરેની જેમ જુગાર પરથી સ્વત્વવાચક પ્રત્યય ધ (મૂળ
°દન્ નુ પ્રથમા એ. વ. ફ, પછી -ક-થી વિસ્તાર) લાગી જુગારી થયું હોય
એમ ઘટાવવાનું આપણા મનમા આવે એ સહજ છે.

૮. પણ કોઈ કોઈ શબ્દોની બાજતમાં વિપરીત ક્રમ પણ હોય છે. સુધારો-સુધરવું મુદ્-+-આર-: મુદ્-+-કાર- પરથી સિદ્ધ થયા છે-જેમ વધારો, પેસારો, ખેસારવું વગેરે. પણ ઊગારવું નું સાદું ઊગરવું, ઉતારવું નું ઉતરવું તેમ સુધારવું પરથી સાદા રૂપ તરીકે સુધરવું સાદસ્પષ્ટ બનેલું છે. અપભ્રંશમાં પણ પદ્મ-(પ્ર+વિષ્)- પરથી પ્રેરક પદ્માર-નિયમ પ્રમાણે થયું, પણ મારદ-મરદ, પસારદ-પસરદ ના સાદસ્થે પદ્મારદ પરથી સાદા રૂપ તરીકે પદ્મારદ થી કાઢવામાં આવેલું છે.

૯. આ જ પદ્ધતિએ મૂળ જુગારી પરથી જુગાર નિષ્પન્ન થયેલાં છે. વેપારી-વેપાર, ભંડારી-ભંડાર, કોઠારી-કોઠાર તેમના સાદસ્થે જુગારી-જુગાર. પણ બીજાં ઉદાહરણોમાં વેપાર, ભંડાર, કોઠાર પહેલાં પણ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા અને તેમના આધારે જ વેપારી વગેરે સંધાયેલા છે, જ્યારે જુગાર શબ્દ જુગારી પહેલાં ન હતો, પણ તે પરથી નવો જ સિદ્ધ થયેલો. અને જુગાર શબ્દની પુનઃસર્જિતતા પણ આથી સમજી શકાય. આ સાદસ્પષ્ટ બનેલું ધાતુર (એનલોજિકલ ફોર્મેશન analogical formation) ના આધારરૂપ વેપાર, કોઠાર, ભંડાર, વગેરે શબ્દો (તેમજ ઉતાર, ઉગાર, વધાર વગેરે) પુનઃસર્જિત છે.

૧૦. જુગારી શબ્દને મૂળ તરીકે લેવાથી નરસિંહરાવને નહેલી અર્થ-પરિવર્તનની મોટી મુશ્કેલી આપણને નથી નડતી, તેમ ટર્નરની માફક ધેરી રસ્તો છોડી ગલીકૂચીનો આશરો નથી લેવો પડતો. 'કાર'ની જેમ 'કારિન્' પણ કારક પ્રત્યય (એજન્ટીવ agentive) તરીકે પ્રચલિત હતો: અનર્થકારિન્, વગેરે એટલે દૂતકારિન્ને મૂળ તરીકે લઈ શકાય. પુલ્હરી, લિખારી વગેરેમાં આ જ અંશ રહેલો છે. ઉચ્ચંદ્રના ત્રિપિઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર (૫, ૭૦૨)માં દૂતકારક-વપરાયો છે, અને પ્રાકૃતમાં જૂઝકર-, જૂઝાકાર- જૂઝાર-ને જૂઝારિ-જૂઝારિય-એ બધા શબ્દો મળે છે. બીજું, ઉત્તરાંશ તરીકે 'કર, 'કાર, 'કારિન્' હોય છે ત્યારે પ્રાકૃતમાં તે ત્રણ સ્વરૂપે વાપરી શકાતા હોય છે. મૂળ સ્વરૂપે, ક્ નો ધોષ ગ્ કરીને કે ક્ નો લોપ કરીને. ઉપર આપેલા શબ્દોમાં જ 'કર ને 'કાર એમ બે વિકલ્પ તો મળે છે. અપભ્રંશમાં આવા-ક- નો-ન્- કરવાનું વલણ પ્રબળ બનેલું છે. વિન્હોહ-ગર, હય-ગારા, મગલ-ગારા વગેરે સામાન્યપણે વપરાય છે. આને આધારે દૂતકારિન્ પરથી સ્વાર્થિક -ક- ના ઉમેરા સાથે જૂઝારિય-ની જેમ *જૂઝગારિય-શબ્દ પણ સિદ્ધ થઈ શકે ને તે પરથી જુગારી. આદિ અક્ષરની હસ્તતા ટર્નરે નોંધેલા આધાત (એક્સન્ટ, accent)ના નિયમને

આભારી. નરસિંહરાવે નોંધેલા -કાલ- પરથી આવેલ 'ગાળો' વાળા શબ્દો (ગાળો, ખેંગાળો) ને 'કર-પરથી ગરો (કહ્યાગરો, મુખધગરો) આના સમયનમા ટાકી શકાય.

૧૦. એટલે વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે હોય : જૂતકારિન્ + ક- : જૂઝગારિય- જુગારી, પગી વેપારી : વેપાર વગેરે પ્રમાણે જુગારી : જુગાર.

ઢીંકવો

ઢીંકવો માટે જોડણીકાર 'નદી કે તળાવના સડા તળિયામાં પાણી માટે ખોદેલા ખાડો' એવો અર્થ આપે છે. પણ ગોહિવવાડમાં એ શબ્દ 'કૂપ-તુલા-કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાનું એક યંત્ર (જેમાં ઉચ્ચાલન રૂપે રહેલી વળાને એક છેડે વજન બાંધી બાલદી જમી લાવવાની યોજના હોય છે)' એ અર્થમાં પ્રચલિત છે આ અર્થ માટે જોડણીકારમાં ઢેકવો શબ્દ આપેલો છે. હિંદીમાં ઢેંકુવા અને ઢેકલી વપરાય છે. પ્રાકૃતમાં આ માટે ઢેંકા પ્રચલિત હતો. દેશીનામમાલા (૪-૧૭)માં હેમચંદ્રે તે આપેલો છે. આ ઉપરથી અટકળ કરી શકાય કે ઢેંકા+કૂપક. -ઢેંકકૂવજો-ઢેંકકૂવડ-ને પછી ઢેંકુવો, ઢેકવો, ઢીંકવો એ ક્રમે અર્વાચીન શબ્દો સિદ્ધ થયા હોય.

ઢિંક- અને ઢેંક- પક્ષિવિશેષ તરીકે પ્રાકૃતમાં નોંધાયો છે અને ઢેંકો 'બગલી'ના અર્થમાં દેશીનામમાલા (૪-૧૫)માં બોધીતો છે. ગુજરાતીમાં ઢેકબગલો શબ્દ પણ આ સાથે સરખાવી શકાય. એટલે ઢક-ઢકાનો 'બગલી' અર્થ ધરાવી શકાય. જે કૂવા પર બગલીના આકારને મળતું—એટલે કે જેમ બગલી લાખી ચાચથી માછલું પકડતી વેળા પાછલો ભાગ જમી કરી, માછલી પકડતાં ચાચ જમી કરી પાછલો ભાગ નીચો કરે છે, તેમ બાલદી ભરવા મોઢલતી વખતે પાછળથી જમી થતું અને આગળથી નમતું, તથા ભરેલી બાલદી જમીતી વેળા આગળથી જમી થતું અને પાછળથી નમતું યંત્ર હોય તેને ઢેંકાકૂપ કહેવા સ્વાભાવિક છે. આવા જ અર્થવિકાસને રજૂ કરતો એક શબ્દ અંગ્રેજીમાં આપણને મળે છે. અંગ્રેજી 'ક્રેન' (crane) નો એક અર્થ 'બગલો' થાય છે, અને પછીથી વજનને ઉંચકીને ફેરવવાના એક યંત્રને પણ, બગલાના આકૃતિ-સામ્યને કારણે, 'ક્રેન' કહેવાય છે.^૧ તદ્દન

૧. "Crane—A machine for raising heavy weights and while holding them suspended, transporting them through a limited lateral distance. In one form it consists of a projecting arm or jib of timber or iron, a rotating post or base and the necessary tackle, windlass, etc—so called from a fancied similarity between its arm and the neck of a crane" વેન્ડર ક્રોડ

મિત્ર પ્રદેશની અને એક બીજીથી સેંકડો ગાઉને અંતરે રહેલી બે ભાષાઓમાં આટલું અદ્ભૂત સામ્ય ધરાવતા અર્થવિકાસનું આ ઉદાહરણ વિરલ છે.

દેંડવોને મળતો બીજો એક સખ્દ સ્ત્રીચવો ‘અણીદાર ઉભા લાકડાપર એક આડી મૂકી હાંચાતા ગોળ ફરવાનું રમતનું સાધન’ છે. પણ એનો ‘વો’ અંશ મૂળે લઘુતાવાચી પ્રત્યય છે (સરં લાડવો-લાડુ, ઝાડવુ-ઝાડ, છાડવો-છાડ વગેરે.). બાકી ગુંથો સ્ત્રીચ- અંત રવાનુકારી ધ્વનિનો હોવાનું જોડણીકાર કહે છે. પણ પ્રાકૃત ભૂમિકા સુધીમાં એની સાથે અમુક યાત્રિક સાધનનો ભાવ જોડાઈ ગયો હતો એટલું ચોક્કસ. સ્ત્રીચવોની સાથે ધ્વનિ તથા અર્થદષ્ટિએ સ બદ્ધ ચિચ્ચોડા (મગડી ચિચોરા) ‘રોરડીનો કોપુ’, અને દેશ્ય ચિચળી ‘ધટી’ લક્ષમાં બેતાં આવી અટકળ ફરી શકાય. દેશ્ય ચિચદ્વજ ‘ચકાવેલું’ પણ ગણતરીમાં લઈ શકાય.

ગુજ. તવ, હિં. તવ વગેરે

બંગાળીના^૧ તવે, દેવે, જવે, વવેને મળતાં ધ્રુજમાં તવે, અવે-અવે, જવે, કવે; આસામીમાં તવે, દવે, જેવે, કેવે; ને હિન્દીમાં તવ, અવ, જવ, કવ, ગુજરાતીમાં તવ, જવ, અવ છે. એમાં એકારાન્ત કે એકારાન્ત રૂપે સમસીનાં હોવા જોઈએ. સમસીનો પ્રત્યય ંએ, ંએ < અહિં, અહિં એમ સમજાવી શકાય. એટલે એ રૂપોને આધારે આપણે તવ્વ° (તેવ્વ°), દેવ્વ°, *જવ્વ° (*જેવ્વ°), *કવ્વ° (કેવ્વ°) અને સપ્તમીના *તવ્વહિ (*તેવ્વહિ), દેવ્વહિ, વગેરેને મૂળના શૌરસેન કે ભાગધ અપભ્રંશ રૂપે તરીકે કહી શકીએ.

અપભ્રંશ ભૂમિકામાં આ **એવ્વહિ**, **એવ્વહિનો** સાવનામિક અંગ **એ** < **एत०** સાથે જાણે કે તે તેમાંથી સધાયુ હોય તેમ મેળ ખેરી ગયો હોય. માધ્યમિક ભારતીય-આર્યની શરૂઆતની ભૂમિકામાં *તેવં, *યેવં, *કેવં જેવાં બીજાં સાવનામિક ક્રિયાવિશેષણો સાદરથે ધડાયાં હોય એ ધાણું જ સંભવિત છે. આમાંથી *તેવ્વ, >તેવ્વ વગેરે થયા હોય; અને °અક્રાન્ત સાવનામિક અંગો ત્-, ય-, ક- પૂર્વ અંશ તરીકે મૂકતાં *તવ્વં > *તવ્વ, વગેરે સધાયાં હોય. આમ એ સૌ **एव, एवन् > एव्वा**ના આધારે ધડાયાં છે. અવે, અવ એ અ-વાળાં ૩૫ **एव**, **एवे**ના ક્ષીણ થવાથી થયાં હોય એમ લાગે છે. ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં વપરાતા તવ, જવ વગેરેનું મૂળ આ *તવ્વ વગેરે છે.

આ કલ્પનાને આધાર આપે તેવા કેટલાંક રૂપો ખરેખર હિમચંદ્રના પ્રતીત્ય અપભ્રંશમાં મળી આવે છે. **एव**ને આધારે ધડાએલા *તેવ, *યેવ, *કેવ એમાં રહેલા °વના નાસિક્ય-ભાવથી **एव=एर्व**, **तैव=तैर्व**; **जैव=जैर्व**, **जिवे; कैंव=कैर्व**, **किवे** એ સૌ સધાયાં છે. અર્વાચીન ભારતીય-આર્યમાં આ રીતિદર્શક ક્રિયાવિશેષણોના વંશજો મળી આવે છે^૧. આ ક્રિયાવિશેષણોનાં સમન્વિત રૂપો કાલસૂચક ક્રિયાવિશેષણો તરીકે પ્રતીત્ય અપભ્રંશમાં વપરાતાં. હિમચંદ્રમાં જ **एर्व** ટાકેલું મળે છે. એટલે ઉપર સૂચવેલા અવે, **एवे**ના ઉદ્ભવક્રમ માટે આથી પુષ્ટિ મળે છે.

નિશાળ

૧. નિશાળનું મૂળ સં. નયશાળા નહીં, પણ સં. લેહશાળા હોવાનું નરસિંહરાવે બતાવ્યું છે.^૨ પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, લૌકિક સંસ્કૃત અને જૂની ગુજરાતીમાંથી આ શબ્દને લગતા ઉત્પત્તિ લેખને અતે આપ્યા છે. નરસિંહરાવે પૂરતી વીગતથી આ શબ્દના મૂળની ચર્ચા કરી હોવા છતાં જોડણિકોશની નવી આવૃત્તિ નિશાળના મૂળ તરીકે પ્રશ્નાર્થ સાથે સં. શાળા અથવા દેસ્ય બીજાર- 'મંડપ' આપે છે એ ખેદની વાત છે.

૨. સં. લેહશાળામાંથી પ્રા. લેહસાળા અને અપ. લેહસાલ સામાન્ય નિયમોને આધારે સિદ્ધ થાય છે. પછી લેહસાલ > નિશાલ એ રીતનો ધ્વનિવિકાસ અનિયમિત છે. સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે ગુજરાતીમાં *લેસાળ એવો શબ્દ

૧. ગુજરાતી એમ, કેમ, જેમ, તેમ. આમ ગુજરાતી શબ્દોની ન્યુત્પત્તિ પર પણ પ્રકાશ પડે છે.

૨. શુ. લે. એ. લી ૧, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૫૬-૪૫૮

સિદ્ધ થવે નેઈએ. લેહસાલમાથી નિશાળ થવામાં ત્રણ અનિયમિતતાઓ રહેલી છે (લ્-નો ન્-, -એ-નો -હ- અને -સ્-નો -ઝ-) અને તેમની ઉપપત્તિ આપવાની રહે છે.

૩. નિશાળની સાથે ઉતરાંશમાં સરખાવી શકાય તેવા ખીબ શબ્દો પોશાળ, ટંકશાળ, પડ(ર)સાળ, મોસાળ છે. આ સૌનો ઉતરાંશ સં. શાલામાથી નિષ્પન્ન થયે છે:

- (૧) પોશાળ-‘અપાશરે’, સં. ઉપવસય-‘ઉપવાસ’ પ્રા. પોસહ- ય પોસો; સ. શાલા>સાળ. પોસો+સાહ<પોસાસાળ^૨, પોસાળ, પોશાળ.
- (૨) ટંકશાળ દેખીતો ટકશાલ છે. હિંદી ને મરાઠીમાં ટકશાલ છે. હિંદી ઘુડશાલ ને હથસાર (હથસાલનું પ્રાતિક રૂપ?) પણ ઘુડના માટે નોંધી શકાય.
- (૩) પડસાળ કે પરસાળ ‘ધરનો આગલો ખડ’ ‘ઓશરી’, સં પ્રતિશાલ છે. પૃથ્વીયંદ્રચરિત્રમાં પટસાલ, શામળમાં પરશાલા એવું રૂપ મળે છે^૩
- (૪) મોસાળના મૂળ તરીકે જોડણીકાર (નવી આવૃત્તિ) માતૃશાલા આપે છે. પ્રા. માઝસાલ-અપ માઝસાલ પરથી વિવૃત ‘ઓ’ વાળો મોસાળ સિદ્ધ કરી શકાય^૪ માતૃજાયિકા-અપ. માઝજાહય-પરથી જોળય (જોડણીકાર જોળયમાં વિવૃત ઓનું ચિહ્ન નથી આપતો અને મૂળ તરીકે દેશ્ય માઝજા આપે છે એ ભૂલ છે.) અને પાદોત્તમ પરથી ‘પોણુ’ થાય છે તેમ. પણ મૂળનો શાલા સ્ત્રીલિંગ છે, જ્યારે મોસાળ છે નપુ સ્કલિંગ તેનું કેમ? અને લાગે છે કે પીયર (પિતૃગૃહ-), મહીયર (માતૃગૃહ-) વગેરેની અસર નીચે મોસાળ પણ નપુંસકલિંગ બન્યો હોય જૂની ગુજરાતીમાં હથસાલ (હસ્તિશાલા) મળે છે, ભણસાળી (માણ્ડશાલિક-) મા પણ શાલા છે.

૨, સમાન ખવનિના લોપે (જેમ, માતૃસ્વસિકા-માઝસ્વસિકા-માઝસ્તિકા -મારી, દીનનો નાથ-દીનોનાથ, અંજમત-અંજત વગેરે).

૩ પરસાલા પટસાલા પાક,

હથસાલા રથસાલા પાક,

ગજસાલા રેવસાલા ઢાક

—મહાપ્રવીણ. ૮, ૭૮

૪ શામળની સિંહાસનજતીથીમાં ઝુંસાલ ને ઝુંસાલ મળે છે (૩૨, ૧૫, ૨૫૧) અહીં ઉકાર વિવૃત ઓ દર્શાવે છે

૪. પણ પડ(ર)સાળ અને મોસાળમાં થાય છે તેમ નિયમ પ્રમાણે મૂળના શાલ-નો શ્- ગુજરાતીમાં સ્- બનવો જોઈએ, તેને બદલે નિશાળ, પોશાળ અને ટંકશાળમાં તે શ્ તરીકેજ રહે છે તેનું શું? અને જૂની ગુજરાતીમાં નેસાલ, નેસાલીયા મળે જ છે, તો અર્વાચીન ગુજ.માં શ્ ક્યાથી આવ્યો? નિશાળ પૂરતી આની સમજણ નરસિંહરાવ એમ આપે છે કે નિંમાં રહેલા ઇકારની તાલવ્ય અસર નીચે નેસાલમાંથી નિશાળ થયું; અને આને માટે તેઓ સામાન્ય ધ્વનિનિયમ એવો બાધે છે કે ઇ કે એ સકારની પૂર્વે હોય તો પણ કેટલીક બાબતમાં સ્-નો શ્- થાય છે.^૫ પણ જે ઉદાહરણો પરથી તેમણે આ નિયમ તારવ્યો છે, તે તપાસતાં તે ટકી શકે તેમ લાગતું નથી. કરીશ, કરશે, તરશ, પરશેવો અને નિશાળ-એટલામાં પૂર્વવર્તી ઇકાર કે એકારની અસરથી તાલવ્ય શ થયો હોવાનું નરસિંહરાવ કહે છે. આપણે એ શબ્દો તપાસીએ:

(૧) કરીશ, અને કરશેમાં જ નહીં પણ કરીશ, કરશું, કરશે અને કરશે એમ ભવિષ્યકાળનાં બધાં રૂપોમાં શ્કાર છે, અને તેનું મૂળ, કરિસિ, કરિસિહ કરિસિહ વગેરેનો સિ પ્રત્યય છે, જેમાંના પરવર્તી ઇકાર દ્વારા શ્ નિબ્બન થાય છે.

(૨) તરશ-સં. તુષા, અપ્રશં અને જૂની ગુજરાતીમાં આવતાં જાકારાન્ત ઓલિંગ અંગેને ફકારાન્ત કરી નાખવાના સામાન્ય વલણને આધારે ફકારાન્ત બને છે અને તેથી તરસ અને તરશ એમ બંને રૂપો પ્રાંતભેદે સિદ્ધ થાય છે. એટલે આમાં પણ તાલવ્ય શ્કાર પરવર્તી ઇકારની અસર નીચે સિદ્ધ થયો છે, પૂર્વવર્તી ઇકારની અસર નીચે નહીં.

(૩) પરશેવો—નરસિંહરાવ પોતે જ કહે છે કે આમાં શ્કાર પરવર્તી ફને આભારી હોય.

આ પ્રમાણે પૂર્વવર્તી તાલવ્ય સ્વર તાલવ્યવિધાયક હોવાનો નિયમ ખોટો ફરતાં, નિશાળના શ્કારની સમજણ આપવાની બાકી રહે છે. અને પોશાળ, ટંકશાળમાં. તે. આવો તાલવ્યવિધાનનો નિયમ સાચો હોત તો પણ લાગુ ન પડત.

આ ત્રણ માટે મને તો એમ લાગે છે કે તેમાં નિયમ પ્રમાણે થવો જોઈ તો સાલ્, સંસ્કૃત શાલની અસર નીચે સાલ્ બની ગયો. તદ્ભવ સાલ્ને બદલે અર્ધતત્સમ શાલ ચાલુ થયો. શિષ્ટ વપરાશમાં શાલ

તથા ગોરાલા, ગજશાલા વગેરે હતા.^૬ તેમની અસરથી ઉપરના ત્રણ શબ્દોના રૂપર આલ્યો જણાય છે આ જ રીતે મૂર્ધન્ય પદાગ્રુ તદ્ભવ શબ્દોમા અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં પ્રા. ગુજ વિપદ્ધ અને અર્વાચીન વિષે એ શબ્દોમા સ. વિષય-ની અસરથી પદાર આલ્યો છે, ને પ્રા. ગુજ સંક્રંતે સ્થાને અર્વા ગુજ. શકે પ્રચલિત થયો છે ઉપગત સરખાવો અશાડ<આપાદ-.

૫ નિશાળનો-શાળ અથ સ-શાળાનુ પરિણામ છે, એટલે નિ- એ અથ લેલ-નુ પરિણામ હોવું જોઈએ આમા બે અસાધારણ ધ્વનિવિમર સમાયેના છે. પહેલુ તે એ કે સ શબ્દાદિ લ્- ગુજરાતીમા સાધારણ રીતે પૂર્વવત્ જળવાઈ રહે છે, જ્યારે નિશાળમા તેમ ન થતા તેનો ન- થાય છે આને મળતા રચાખચા ઉદાહરણો નરસિંહરાવે નોધ્યા છે ન્હાનુ- સ દલક્ષણકમ્ ગુજરાતીમા, હેમચ દ્રે નોધ્યા પ્રમાણે જઢાલ-(સ જ્ઢાલ-) જાહલ-(સ લાહલ-), જગલ-(સ લાહલ-) અને જાલૂલ-(સ લાહાલૂલ-) પ્રાકૃતમા, આ જાતનુ પરિવર્તન રજૂ કરે છે એટલે અપ લહસાલ જૂની ગુજ મા નેસાલ બન્યો તે આ વિરલ પ્રક્રિયાને અનુસરીને જ. અને એ બધામા અંતે આગતા લઠારથી ઉચ્ચાગ્રભેદ સાધવા માટે વૈરધના નિયમને અનુસરીને લ્-નો જ્-કે ન્ થયો છે ન્હાનુંમા સાર્થ છે

૬ ખીજી અસાધારણતા તે લેહસાલ ના આલ અક્ષરમા રહેલા ઈ નો નિશાળમા ફાર થયો તે સાધારણ નિયમ તરીકે ખુલના ('ઓપન,' open) અક્ષરોમા રહેલા મૂળનો -ઈ- ગુજરાતીમા પૂર્વવત્ જળવાઈ રહે છે પણ નરસિંહરાવે નોધ્યું છે તેમ કોઈ રચાખચા શબ્દોમા -ઈ->-ઈ- પ્રક્રિયા જોઈ શકાય છે -ગુજ શીલુ- સ. ફત- આનુ ઉદાહરણ છે ૯ પ્રાકૃતના -ઈ->-ઈ-ના ઉદાહરણ હેમચ ૭ આદલા આપ્યા છે ૧૦

વિઝળા- સં. વેદના, ચવિઝા- સં. ચપેટા, દિઝર- સં. દેવર, કિસર- સં. કેસર. ગુજરાતીમાં દિયર, ક્યારો, વીણા ભુવડ, લીટી, ફૂળું, કુંહું, કુમળું, હીમખીમ, એ -એ- > -ઈ-(-ઈ-) અને ઓ-> -ઝ- એ પ્રક્રિયાના ખીળા ઉદાહરણો છે. તેમાં દિયર ને વીણનાં પૂર્વરૂપ પ્રાકૃતમાં ગણીતાં છે સં. કેદાર- + -ક- પરથી પ્રા. કેઝારઝ, પછી કિયારઝ અને ક્યારો; સં. મોજ- + -ટ- પરથી પ્રા. મોઝ- + -ઙ, પછી મૂઝઙ, ભુવડ; અને સં. કોમલ + -ક-, અપ. કોવૈલઝ, પછી કોઝલ, કૌલૌ કૌણ એ રીતે ક્યારો, ભુવડ ને ફૂળું (ફૂલું) સિદ્ધ થયા છે. પણ આ પાંચે શબ્દો પરથી પ્રસ્તુત વિકારની એક મર્યાદા સ્પષ્ટ થાય છે. તે એ કે આઘાક્ષરમાં રહેલા -એ-, -ઓ-, તેમની પછી જ કે જા હોય ત્યારે, તેમની અસર નીચે -ઈ-, -ઝ- તરીકે ઉચ્ચારવાનું વલણ બંધા ડરે છે : દેઝર-દિયર, વેઝળા-વીણ, કેઝારઝ-ક્યારો, મોઝ+ઙ-ભુવડ.

પણ પ્રાકૃત ચવિઝા, કિસર-, લીહ- (સં. લેહા- ગુજ. લીટી, લીંટી), ગુજ. હીમખીમ (સં. હોમ- નું દ્વિરૂપ પ્રાસરંગી રૂપ), કુમળું (સં. કોમલક-) એ સૌમાં આવી કોઈ નિયમક મર્યાદા નજરે નથી ચડતી. એટલે એ શબ્દોમાં તેમ જ નિશાલમાં -એ-> ઇ-એ વિકાર અનિયમિત હોવાનું માનવું રહેલું.

૭. અપ. લેહસાલનો હકાર સાધારણ નિયમ પ્રમાણે જ ગુજરાતીમાં હુપ્ત થાય છે,^૮ અને મછી લગોલગ આવતા દન્ત સ્વરો સંક્રાંતિ પામી દ થઈ ગયા તે પણ સામાન્ય નિયમને અનુરૂપ છે. લીટી, દેરું, ઓરશિયો (અવર્ણ-^૯) વગેરે કુડીબંધ ઉદાહરણો ટાંકી શકાય.

નિશાળને લગતા થોડાક પ્રાચીન ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે^{૧૦} (જૂની ગુજરાતીનાં ૫, ૬, ૮-૧૨, એ ઉલ્લેખો નરસિંહરાવે નોંધેલા તે જ છે) :—

- (૧) પ્રા. એક-લેહસાલિઓ ‘સહાધ્યાયી’—વસુદેવદિંડી, ૧, ૩૬, પં. ૧૬ (આશરે ઇસવી પાંચમી-છઠ્ઠી સદી).
- (૨) અપ. વેંછડ લેહસાલ-મયસાલ ‘તે લેખશાળા અને ગજશાળા જુવે છે’—પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણ ૪૧, ૧૧, ૮ (ઇસવી દસમી સદી).
- (૩) લૌકિક સં. લેહસાલિક-, પ્રજન્યકોશ (૧૩૪૯), પૃ. ૨૧.

૮. નરસિંહરાવ, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, ૧, ૩૧૩.

૯. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજા પણ ઉલ્લેખો મળે છે, પણ તેથી કોઈ વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી.

- (૪) લૌકિક સં. લેલશાલ અને લેલશાલિક ચંપક્રેષ્ઠિયાનક (૧૫ મી સદી)માથી મોનિયર વિલિયમ્સનો સંસ્કૃત-કોશ નોધે છે.
- (૫) જૂની યુ. એકવાર સૂનો નેસાલ—હિરિલીલાપોઽશકલા, ૮, ૩૦ (આ. ૧૪૮૫-૮૦)
- (૬) વિળસાદી સઘલી નેસાલ—હિરિલીલાપોઽશકલા, ૮, ૪૭.
- (૭) નેસાલ શબ્દ વાસુકૃત ક્લુંકથા (આ. ૧૫૦૮-૧ મુ. દેસાઈ સપાદિત સંગ્રાહણ આખ્યાન, પા. ૧૧, પ. ૧૬)મા વપરાયો છે
- (૮) દસ નેસાલ સમાલીદ—લાવણ્યસમયકૃત વિમલપ્રબંધ ૪, ૩૫, (૧૫૧૨)
- (૯) કિતિ થીવિમલપ્રબંધે નવપદે લેવડાલાકરણ—વિમલપ્રબંધ, ૪ થા ખંડને અંતે
- (૧૦) યમ ઘેટડ નેસાલ મળદ્
- (૧૧) નેસાલીડ જીવ નીસલે—વિમલપ્રબંધ, ૪, ૩૬.
- (૧૨) નેસાલીયા અવર પરવર્ણ—વિમલપ્રબંધ, ૪, ૩૬.
- (૧૩) નેસાલ=લેલશાલ—એક ઐતિહાસિક (સાલ નથી)

‘પગ’નું પગેસું

આપણા નિત્ય વપરાશના કેટલાક સુપરિચિત શબ્દો એવા છે કે તેમનું મૂળ તપાસવા પ્રયાસ કરશું તો તે આપણા પ્રવાસને લાગ્યે જ ગણ્યકારશે તારૂં ગાલ, ઢોક, ડાલુ, ઘૂટણ, ગાપ, ગાઈ, ફોઈ વગેરે ગણ્યવતા યાકી જવાપ તેટલા છે સગવડ ખાતર કહી નાખીએ કે એ સૌ દેસ્ય મૂળના છે, પણ એમ કહેવાથી એ શબ્દોના ઇતિહાસ બાબત આપણે પહેલાં જાણવા જરૂર પડે છે. પછી હું મન્ય દે દેલીનામમાલામા દેલી તરીકે નોંધેલા કેટલાક શબ્દોનું છે, તેમ ઉપરનોઆ જેવા કેટલાક શબ્દોને વિશે પણ એવું હોય કે તે મૂળે સંસ્કૃત કે પ્રામાઆ.માથી જ ઊતરી આવ્યા હોય—શુદ્ધ તદ્દભવ હોય, પણ જે ધ્વનિવિકરણને આધારે તે સધાયા હોય તે પ્રમાણમા સંકુલ સ્વરૂપના હોવાથી એ શબ્દોનું મૂળ જટ ઘડને પરખાયું ન હોય આપણો પગ શબ્દ પણ આ જાતનો જણાય છે.

‘ચરણ’ એ ભાવના વાયક તરીકે સંસ્કૃતમા બીજા શબ્દો ઉપરાંત ખાસ તો પાદ-(કે પદ-) શબ્દ પ્રચારમા હતો. કેટલીક હાલની ઉત્તર-ભારતીય ભાષાઓમા આ પાદ- જ પાપ, પૌવ ઇત્યાદિ રૂપે વપરાયો આવું રહ્યો છે. ગુજરાતીયે પાય વાપરે છે ખરી, પણ તે કાવ્યમા કે સાહિત્યભાષામા. તેજ

ખરોજના વપરાશમા તો નવા પગ શબ્દ પાંચનું સ્થાન લીધેલું છે. ગુજરાતી મારવાડી, હિંદીમા તેમજ વરાહની લલાણી (વલુજરી)મા આ શબ્દ જાણીતો છે. ગુજરાતીમા વળ પણ મળે છે પ્રાચીન ગુજરાતી તથા હિંગલમા વપરાયેતો વળ (દોલા-મારરા દૂલ, ૨૦૫)એ આ સૌમા જૂનું સ્વરૂપ રજૂ કરે છે.

આ વળ મૂળ શા પરથી આવ્યો? ઠનરે નેપાળી શબ્દકોશમા, ને તેને અનુસરીને દ્વેએ તેમની ઉપદેશમાલા-વાલાવચોચની આવૃત્તિમા વળના મૂળ સ્વરૂપ તરીકે સંસ્કૃત પદ્ય-‘વળપાળો’ ‘વળે ચાલનારો’ એ શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. ધ્વનિદષ્ટિએ આ સામે વાધાલયું કશું નથી પણ અર્થદષ્ટિએ ‘વળપાળો’ માથી ‘વળ’ લાવવું એ સહેલું નથી લાગતું આ પ્રકારના અર્થવિકાસના ખીળ સમાતર ઉદાહરણો ન આપવામા આવે ત્યાંસુધી એ વ્યુત્પત્તિ ચિત્ત દશામાથી નીકળી ગઈ ન કહી શકાય.

આથી અહીં વળની વ્યુત્પત્તિ માટે એક નવું સંચય મૂકે છું એનો આધાર છે હિંગળ (જૂની મારવાડી) શબ્દ કરગ. પૃથ્વીરાજના વિખ્યાત વેલિ ક્રીસન રુકમણી રી એ મવ્યમા એ શબ્દ ત્રણ વાર પ્રયુક્ત થયો છે. ધ્વનિદષ્ટિએ તેનો સંબંધ સ કરાગ-‘હાયનો અગ્ર ભાગ’ સાથે છે વિકાસ વ્યાપાર દરમિયાન કરાગ-ના અર્થમા જરા ફેરફાર થયો છે. સુખોદમ જરી વગેરે દીકાને અનુસરી વેલિના સ પાદકોએ ધટતી રીતેજ કરગનો અર્થ ‘કર’, ‘હાય’ વર્ણો છે એ સ્થળે તો તે આખો ‘કર’ના પર્ચા તરીકેજ વપરાયો છે જુઓ,

કિહિ કુમકુમી કરગિ, કુદકુમ કિહિ કરિ,

કિહિ કરિ કુસુમ, કપૂર કિહિ ।

(વેલિ, ૧૦૨ પૂર્વાધ)

“કાઈ (સ્ત્રી)ના હાયમા ગુલામજળ, (ને) કાઈના હાયમા કેસર, કાઈના હાયમા ફૂલો, (ને) કાઈના (હાયમા) કપૂર”

આમ ‘કરનો અગ્ર ભાગ’ એવા અથના વાચક કરાગ-માથી અગ્ર મૂળ અગીતો વાચક બની ખેસનાના અર્થવિકાસના નિરમને અનુસરી, ‘હાય’-વાચક (કરગ-દારા) કરગ શબ્દ નીપળ્યો છે. પાછળના ચાલુી નવ્યમા ત્રગ કે ક્રગો રૂપે પણ તે વપરાયો છે.

અને તો કરાગ-> કરગ-> કરગની જેમજ પદાગ્ર-માથી વગ ન થયો હોય? અર્થવિકાસ માટે તો હમણાજ કહ્યું સાથે એ પણ નોંધીએ કે વેલિ, ૧૬૭મા વગિ વગિ ‘ગગે ને વગલે’ એ અર્થમા પ્રયુક્ત છે. પણ

પદાન્ત્ર->પગ એ ધનિવિકાસ સમન્વયો પડે તેવો છે—ખાસ કરીને તો શબ્દાન્તગત -અ- નો લોપ આપશ્વરમા કે અર્વાચીન ભૂમિમા આવતા, શબ્દની વચ્ચે પડેલા (યશ્રુતિયુક્ત કે તે વિનાનો) -અ- (અથવા તો -વ-, -વ-) ખાસ કોઈ પણ સ્વર પછી આવતો હોય અને તે પછી સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો તે લોપાયના ઉદાહરણો તરીકે આટલા શબ્દો મને મળ્યા છે

સ મુજાગલ-, અપ મુજગલ- ભોગળ, ભુગળ.

સ મત્સ્ય-વન્ધિની-અપ મત્તધિની

સ પિશાચ-+ -લ્લ-, પ્રા પિસાચ-+ -લ્લ, અપ પિસલ્લ-

સં મુકુટવદ્-, અપ મરુડવદ્-, ગુચ. મડધે.

સ ભવિષ્યદન્ત- પ્રા ભવિસ્સન્ત અપ ભવિસન્ત-

સ પન્ચવળ- અપ પન્ચન્ન-

સ કષ્ટકાન્ત- પ્રા કષ્ટઅન્ત- અપ કષ્ટન્ત-

સ જયાયાના, પ્રા જન્નજન્તા, અપ જન્નજન્તા, જન્નજન્તા

સં વરયાન્ત્રા, પ્રા વરજન્તા, અપ *વરઅન્ત-, *વરન્ત—હિં વરાત

તેનીજ રીતે સ પદાન્ત્ર- પ્રા પઅન્ત્ર- અપ *પઅન્ત્ર-, પ્રા પુ પન્ત્ર,

પાન્ત્ર, પન્ત્ર

આમા ક્રમ પન્ત્ર એ સાદૃશ્યનો પ્રભાવ પણ ગણ્યતરીમા લેવા ધરે કેનાકે બીજા અનિયમિત વિકાસવાળા શબ્દોની જેમ અહીં પણ સંયુક્ત વ્યંજનો જુલુભાવ પામવા છતાં તેમની પડેનાનો સ્વર દીર્ઘ નથી થતો આમ પદાન્ત્ર- રૂપાન્તરિત થઈ પગ થયો એ ખૂબ સભવિત લાગે છે

પરોણો, પરાણો

૧ 'ગાડે ભેતરેલા બળદ વગેરેને હાકના માટેની આરવાળી હામડી' એવા અર્થમા, ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ નજીકનજીકના, બે શબ્દો ગુજરાતીમા જાણીતા છે પરોણો (અથવા પરોણી) અને પરાણો (અથવા પરાણી) પરોણો 'મહેમાન' આગલા શબ્દથી બે ત્રણ વીગતમા જુદો પડે છે જોણીકાચ ન નોધતો હોવા છતાં એમા પ-મા હકાર ક્યાય ક્યાય સહજાય છે, તેજ રૂપાન્તર પડેલો છે, અને તેનો સબધ પ્રા અપ પ્રાહુણ્ય- (*પ્રાહુણ્ય-), અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત પ્રાહુણક-, પ્રાહુણિક-, પ્રાહુણક-, પ્રાહુણિક- એવા રૂપાન્તરે મળતા શબ્દ સાથે છે.

*પ્રઑણઑ સિદ્ધ કરવામાં પ્ર- સારૂપ્ય પામ્ય વિના જળવાઈ રહ્યો એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે પાનો (પ્રસ્નવ-), પામણું (V પ્રાપ્-), પ્યારું (પ્રિયતર-) વગેરેમાં પ્ર-નો પ- થએલો બેઈ સકાય છે. પણ સાથે પરસેવો (પ્રસ્વેદ-), પરોવણું (પ્રોત-), પરોણો (*પ્રાહુણત, પ્રાધુણક-), પરખ (પ્રપા-?) વગેરેમાં પ્ર- એમને એમ જળવી રાખવાનું વલણ પણ બેઈ સકાય છે. એટલે *પ્રઑણઑ- *પ્રોણત- *પિરોણત- *પિરોણો પરોણો એવા વિકાસક્રમની અટકળ સ્વાભાવિક છે. જો કે હજી પણ એક ગઢ છતરો બાકી રહે છે. *પ્રતોદન-, સામાન્ય રીતે નપુંસકલિંગી નામ ગણાય. વળી તોદન-, પ્રહરણ-, તોત-, એ બધા પણ નપુંસકલિંગ છે. પણ પરોણો પુલ્લિંગ છે. એટલે આ લિંગવ્યસય પ્રતોદ-ની કે પ્રાજન- (વિકલ્પે પુલ્લિંગ) જેવાની અસર નીચે, પણ કાશિકામાં પ્રવચણો દળ્ઢઃ પ્રાજનો દળ્ઢઃ છે અને હેમચ દ્રેતોદનદળ્ઢ વાપરેલો છે તે પરથી વધારે સંભવિત પણે, *પ્રતોદનદળ્ઢ ના ટૂંકા રૂપ તરીકે સમજાવી શકાય.

૬. પરોણોના -રો-ની વિષ્ટતતા પરવર્તી નાસિક્ય ધ્વનિનું પરિણામ છે. કાશિકાવાડીમાં અને અમુક અંશે શિષ્ટ ગુજરાતીમાં પરવર્તી નાસિક્ય ધ્વનિની અસર નીચે આગળના એ કે ઓનું વિષ્ટત ઉચ્ચારણ થાય છે.^૪

૭. પરોણોનું મૂળ પ્રાજનકઃ *પ્રાઑણઑ, પ્રાણઑ, પિરાણઑ પરથી પરોણો સરળતાથી આવી શકે. જોડણીકાસ પ્રવચણ- મૂળ તરીકે આપે છે એ બરાબર નથી. તેમાં પ્ર°નું પ્રા° થયું એમ માનવું પડે, જેને માટે કશો આધાર નથી.

પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય-સંદર્ભ (પૃ. ૧૯૦) પર પિરાણઉ='પ્રતોદ' 'પ્રાજન', 'તોત' આપેલું છે. આમાં પ્રાજન બેઈએ. પ્રાણ- પરથી પિરાણ વસંતવિલાસમાં વપરાયું છે.

૮. પરોણી અને પરોણી લઘુતાવાચક રૂપો છે.

૩. -ઑઞ- > -જો- એ સ્વરસંક્રાંતિની પ્રક્રિયા પ્રાકૃતમાં બાંધીતી છે. સ્તોક-+-'દક' પરથી અપ. *યોમહત, યોહત એ આનું એક ઉદાહરણ છે.

૪. કે ૬. મુવના ધ્યાનમાં આ ઘટના આવી હતી (વશ્યાપાર) અ. પુ પરલે (જૂની ગુજરાતી બાષા, ૩૪૦) તથા સુ. વ. શાહે પણ આની નોંધ લીધી છે (બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૩૪) નરસિંહરાવના કાને આ કેમ ન વર્ત્યું એ એક આશ્ચર્ય છે (સુ. લે. એ લી., ૧, ૧૮૫, ૧૧૧.)

બેલ, મેલ, બળદ

૧. આ શબ્દોનું મૂળ બોળવાની શરૂઆત આપણે શરીર-ને કરીર-વગેરેનો વિકાસવિશેષ નિરૂપવાથી જ ડરીએ. શરીર-નું પહેલાં સરીર-ને પછી સધર-કે સયર- આ શરીર-ની જેમ જ કરીર-નો વિકાસ કરીર->કરીર-ને પછી કેર-ડા. તે જ પ્રમાણે સેંજળ-સંજલ <સરિજ્જલ-, અને પૈથ્થલ-પરિથ્થલ-પરબ્રહ્મ ?

૨. આ બે શબ્દોનો વિકાસ તપાસતા આપણે જોઈ શકીએ કે એમાં જે મધ્યવર્તી રહારનો લોપ થયો છે, તે નજી-નજીકના અક્ષરમાં એક પછી એક એમ બે રૂપ આવતા હોવાને પરિણામે જ

૩. ઉપરના બે શબ્દોમાં જેમ -ર- લોપાયો તેમ એકધ્વનિતાના કારણે -લ્- લોપવાથી બેલ અને મેલ સંધાયા જણાય છે. પ્રાકૃતમાં *હલ્- પ્રત્યય એક મત્વર્થીય તરીકે સામાન્ય પ્રચારમાં છે (હિમચદ્ર ૮-૨-૧૫૯, પીરાલ ૬ ૫૯૫) ઉ. ત ગુણિલ્- 'ગુણવાન', માદલ્- 'માયાવી'. રાજશૈખર (ઈ સ ૧૦મી સદી) જેવા લેખકની કૃતિઓમાં આવા શબ્દો ધૂટથી વપરાયા છે અને આધારે લ- પરથી *લિલ્- 'બળવાન', ને મલ- પરથી *મલિલ્- કે *મલિલ્- 'મળવાળું' પણ પ્રચારમાં હોવાની અટકળ થઈ શકે. પછી શરીર-ને કરીર-ની જેમ, મધ્યવર્તી -લ્- બહી જતા બઠલ-ને *મઠલ- અને પછી સ્વરસંકેત દ્વારા બેલ- અને મેલ- બેલમાં ક્વચિત એવું સંવૃત્તવ પણ સંભળાય છે. *લિલ્-ના સામાન્ય અર્થ 'બળવાન'માંથી 'બળદ' એવા અર્થના વિગ્રસ સાથે સરખાવો (૧)સ લિલ્-ના ચાતુ અર્થ ('બળવાન') ઉપરાંત કોઈ કોશમાં નોંધાયેલા અર્થ 'બળદ' (મોનીઅર પીલિયર), (૨) વૈદિક વૃષ્ણ-નો મૂળ અર્થ 'બળવાન'ને પછી 'બળદ'. કંત્રેએ પ્રા મદલ્- માટે પૂર્વરૂપ તરીકે મુદિલ્- (એટલે કે મુદ્ 'મૃતિકા' + -હલ્- મત્વર્થીય) સૂચવ્યો છે, અને ગ્રેએ મદલ્-ના મૂળ તરીકે મદિલ્- (એટલે કે મિન્દુ- સાથે સંબંધ ધાતુ √વદ્+હલ્-). આમાં છેલ્લું સૂચન તો દુરાકૃષ્ટ જણાય છે કંત્રેનું સૂચન ઘણી મોટી જાણના ધરાવે છે

૧ દવેએ તેમની ઉપરોક્તમાલો-બાલાવબોધ ની આવૃત્તિમાં સધર શબ્દ શરીર સાથે સાંકળ્યો છે

૨ સાહેસરા, સપરમા સવકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય શબ્દકોશ પૈથ્થલ

૩ દવે મૂળરૂપ વરીયે મલિલ- સૂચવે છે, પણ અર્વાં તુ મેલુ માં લકાર છે, જકાર નહીં એ હકીકત મૂળમાં -લ્- હોવાની સૂચક છે

૪. વાંકું ને વાંક, ધોળું ને ધોળ, ઉઘાડું ને ઉઘાડ તેમ મેલું ને મેલ એટલે કે જેમ કેટલાક વિગેપણો પૃથી જનતા ભાવવાચક નામ સ્ત્રીનિંગ હોય છે (મોળું-મોળ, સાંકડું-સાંકડ, ઉતાવળું-ઉતાવળ, અધીરું-અધીર), તેવી રીતે ઉપર નોંધના વિશેષણો પૃથી સંધાતા ભાવ વાચક નામ નપુ સર્વલિંગ છે

૫ બળદ શબ્દ પણ વૃષભ જનિ ઠાનુ પ્રતીક હોવાની હકીકતનો સ્પષ્ટ છે કથાસરિત્સાગરમા વલદ- વૃષભવાચી છે પ્રાકૃતમા વલ્હ- છે વલદ-નો યૌગિકાર્થ છે 'બળ દેનાર' તેમાથી વિ.સેના 'વૃષભ' એ અર્થ સાથે સરખાવો હમણાજ ઉલ્લેખેના વૃષભ- શબ્દનો યૌગિકાર્થ ' (વીર)સંક્રાંતા' અને ચાનુ અર્થ 'વૃષભ' આસ્કોર્ક^૩અપ વલ્હ-માનો ખેવડો દુકાર સમજાવવા તેના પૂર્વ સ્વરૂપ તરીકે વલદ-ને બદલે * વલદ- શબ્દ હોવાનું કહે છે પણ એ મિનજરૂરી છે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમા કોઈક સ્કૃત શબ્દોને અર્થતત્સમ રૂપે સ્વીકારવાનું વલણ પણ છે અને એવે વખતે મૂળના સ્કૃત શબ્દોનો લોપપ્રાપ્ત (કે વિનરપ્રાપ્ત) વ્યજન લોપ (કે વિકાર) પામવાને બદલે ખેવડાઈ ને જળવાઈ રહે છે અપભ્રંશમાથી બેજ ઉઘાડણુ નોંધ^૪ સહજજ = સંલજા, મળમત્થ = મન્મથ હિંદી આસોજ પણ * અસ્સહજજ જેવા પૂર્વરૂપની અપેક્ષા રાખે છે. એક રીતે આવા શબ્દો અર્થતત્સમ ગણાય એ રીતે સ વલદ- પ્રા. વલ્હ- ને પછી બળદ.

ભભૂત

ભભૂત કે ભભૂતી એ હિન્દીમાથી સ્વીકૃત શબ્દ ગુજરાતીમા પણ 'ભસ્મ', 'પવિત્ર રાખ' એ અર્થમા જાણીતો છે અને દેખીતા જ સ. વિમૂર્તિ- 'ભસ્મ'માથી સંધાયેલા એ એક અર્વાચીન તદ્ભવ (કે અર્થતત્સમ) છે એમા રહેલા વિશિષ્ટ ધ્વનિવિકાસ આ રીતે સમજારી સકાય

(૧) વિમૂર્તિ- > વિમૂતિ, હિન્દીના ધ્વનિનિયમ પ્રમાણે,

(૨) વિમૂર્તિ- > *વમૂત

આમાની - ઇ- > -ઝ- એ પ્રક્રિયા ગુજરાતીમા જાણીતી છે.

૩ હરિવંશપુરાણ ૧૫૬ વચ્ચે

૪ સ દેસરાસક શબ્દસૂચી

(૩) *વમૂત->મમૂત. પરવર્તી મૂ-ની અસર નીચે, આગળના વ-નેા મ- સમાન્તર ઉદાહરણ તરીકે, અર્ધતત્સમ ભાષીકણ (અશિક્ષિત લૌકિક ઉચ્ચારણ) <*વિમીષણ <વિમીષણ, વિમીષણ; રાજસ્થાની ભાષણ (ઢાલા-મારુરા દ્વારા, ૨૨૯) અપ. મિમલ- <*વિમ્મલ- <વિમ્મલ- <વિહ્વલ-; ઉપરાંત સરખાવો ફેફળ <ફોપ્ફલ- <પોપ્ફલ- <પૂગપ્ફલ-.

નરસિંહરાવ આ શબ્દ માટે વિમૂતિ->વિમૂતિ- > મમૂત એવા ક્રમ રચવે છે.^૧ પણ હિન્દી વિશિષ્ટતા ઉપર સૂચવી રીતે જ સમજાવી શકાય તેમ હોવાથી, અને વાલમની વ્યુત્પત્તિચર્યામાં ખતાવ્યું છે તેમ ભનો બહુ કે બહુ એ વિકાર શક્ય ન હોવાથી તેમની વ્યુત્પત્તિ અસ્વીકાર્ય હરે છે.

ભળવું-ભેળવવું

૧. ગુજરાતીમાં ગ્રેરક અંગ સાધવાના અનેક પ્રકાર છે :

પડવું : પાડવું, બળવું : બાળવું, તરવું : તારવું વગેરેમાં અ : આ એવી આનુપૂર્વી ('ઓલ્ટર્નેન્સ' alternance) વાળો પ્રકાર છે. તેવી જ રીતે

ઉકલવું : ઉકેલવું	ખરવું : ખેરવું
ઉખડવું : ઉખેડવું	ફરવું : ફેરવવું
ઉછરવું : ઉછેરવું	મળવું : મેળવવું
ભળવું : ભેળવવું	

વગેરેમાં અ : એ એવી આનુપૂર્વીવાળો પ્રકાર ભેઈ શકાય છે. આમાં પહેલો પ્રકાર તો દેખીતાં જ સં. વસતિ : વાસયતિ, જ્વલતિ : જ્વાલયતિ વગેરેના ફળ રૂપ છે, પણ બીજા પ્રકારના આખ્યાતિક અંગનું મૂળ તરત ખ્યાનમાં આવે તેવું નથી. પણ.

- ✓ લિપ્-પરથી લિમ્પતિ : લેપયતિ
- ✓ સિદ્-પરથી સિદ્ધતિ : સેદયતિ
- ✓ સિચ્-પરથી સિચ્વતિ : સેચયતિ

વગેરેને આધારે કહી શકાય કે ઉક્ત અ : એ ની આનુપૂર્વીવાળાં ગુજરાતી અંગો સંસ્કૃત ઇ : એ ની આનુપૂર્વીવાળાં અંગોમાથી નિષ્પન્ન થયા છે. આમાં સંસ્કૃત આખ્યાતિક અંગોના આઠ અક્ષરમાં રહેલા ઇ-

ગુજરાતીમાં —અ— તરીકે ઊતરી આવ્યો છે સ. મેલ્યતિ નો મે— ગુજ
 મેળવવું મા અવિકૃત જળવાઈ રહ્યો છે, ત્યારે સં. મિલતિ નો મિ— ગુજ.
 મળવું મા મ— રૂપે આવી રહ્યો છે. આ ઉપરથી એવો સામાન્ય નિયમ
 ફક્ત થાય કે જ્યારે ગુજમાં પ્રેરઃ અ ગોમાં ધાતુસ્વર એ હોય (‘ફેરવવું’,
 ‘ખેરવવું’) ત્યારે તેમના પ્રાથમિક અ ગોમાંનો ધાતુસ્વર અ (‘ફેરવવું’, ‘ખેરવવું’)
 પૂર્વ ભૂમિકામાં ઈ રૂપે હોય (√*સ્ફિર્— √*સ્ફિર્) એટલે

*સ્ફિરતિ—ફિરફ ફેરે *સ્ફેરયતિ—ફેરફ—ફરફ—ફરવફ—ફેરવે
 *સ્ફિરતિ—*ફિરફ—ખેરે : *સ્ફેરયતિ—*—ફરફ—*ફરફ—ફરવફ—ખેરવે
 મિલતિ—મિલફ—મળે મેલયફ—મેલેફ—મલફ—મલવફ—મેળવે.

૨. આ ‘મળવું’ ‘મેળવવું’ની જેવા, લગભગ તેવા અર્થના ‘લળવું’
 ‘લેળવવું’ એ ધાતુઓ પણ ગુજરાતીમાં છે ઉપર આપેલી સમાન્તર ૩૫
 ધટનાના સાદસ્યે આપણે હી ચકીએ કે પ્રેરઃ ‘લેળવવું’ના પ્રાથમિક અમ
 ‘લળવું’નો ધાતુસ્વર પૂર્વભૂમિકામાં ઈ રૂપે હોવો જોઈએ. એટલે લળવુંને
 મળવું પૂર્વભૂમિકાનું અગ *મિલ— હોય— મળવુંનું મિલ— છે તેમ, અને
 મારવાડીમાં એ મળે પણ છે.

ઘોતડા ભાળિ ઢહિ જાઈ ધરતી બિળે,^૧ ગીતડા નહિ જાઈ મહે ગાગે!

૩ આ *મિલ—થી પણ જગ આગળ વધીએ પ્રાકૃત ધ્વનિમીમાસાનો
 એક જાણીતો નિયમ છે કે

પ્રાભાઆ સ્વરમધ્યગત [ઉમ+નાસિક્ય]>પ્રા. સ્વરમધ્યગત

[અનુનાસિક+સવર્ણ] ધોય મહાપ્રાણ]

ઉદાહરણ સ ગ્રીષ્મ— —પ્રા ગ્રીષ્મ—

ફલેષ્મન્— — „ ફેષ્મ—

સસ્પરતિ— — „ સમરફ

આને મળતો વિકાર ચિહ્ન— — ચિન્ધ—મા જોઈ શકાય છે ઉક્ત
 વ્યજનજૂથ જ્યારે ચન્દારને હોય ત્યારે તેમાંથી પ્રાકૃતમાં માત્ર સવર્ણ
 મહાપ્રાણ પરિણમે છે. ઉદાહરણ

સ. સ્મરતિ — પ્રા. મરફ

√સ્મિર્—(‘અનાદરે, ગતો’) — પ્રા મિઢફ

આના સાદર્યે √*મિલ્-નુ મૂળ રૂપ √*સ્મિલ્- હોવાની અટકળ થઈ શકે.

૫. ધ્વનિનિયમો પ્રમાણે પુનર્વ્યક્તિ ('રીઝન્સ્ટ્રક્ટેડ', reconstructed) આ √*સ્મિલ્- વાસ્તવિકપણે સંસ્કૃત સાહિત્યમા કે કોશોમા મળતો નથી, એ ખરું. પણ એ માટે કેટલોક પરોક્ષ આધાર મળી રહે છે. 'પલકારા મારવા' એ અર્થની √મીલ્- અને √સ્મીલ્- એ ધાતુનેડી ધાતુપાઠમા આપેલી છે. આની સાથે √મિલ્- અને √*સ્મિલ્-નુ સામ્ય ઉઘાડ છે. ખીજુ, પ્રાહ્યાઆ.મા કેટલાક એવા શબ્દો ને રૂપો મળે છે, જેમા સ્પર્શ' કે નાસિક્ય ધ્વનિના સંયોગમા રહેલા આદિ ઉગ્મ ધ્વનિનો ઘોષ કરવાનું વલણ દેખાય છે. સરખાવો, કરોતિ, કૃત, કીરતિ વગેરે—સસ્કાર-, ઉપસ્કાર-, પરિષ્કાર- ચિકિર- વગેરે,

સ્તેન- : તાયુ-

સ્પષ્ટ- — પસ્યતિ

ચન્દ- — હરિશ્ચન્દ્ર-

સ્નાપયતિ — નાપિત- વગેરે.

પાણિનિએ નોંધેના સ્- આગમ વાળા શબ્દો ને રૂપોમાથી કેટલાકની ઉપપત્તિ આજ છે.^૨ આમ √મિલ્-. √સ્મિલ્- એવી એક સમાનાર્થ ધાતુ-નેડી હોવાનું માનવા માટે ઠીક ઠીક આધાર સાપડે છે. પ્રાહ્યાઆ.મા અને અહ્યાઆ.મા કેટલાક એવા શબ્દો મળે છે, જેમનો આવિ વ્યજન મહાગ્રાણુ ઘોષ, પણ તેમના ઉપલબ્ધ પ્રાહ્યાઆ. મૂળમા તે અદ્યપ્રાણુ ઘોષ (કરસુ-પરપ-, લીલો- કીલ-, વગેરે)^૩. આમાથી કેટલાકની ઉપપત્તિ અહીં નિર્દેશેલી ઘટનાને આધારે ન આપી શકાય ?

૬ આ વિચારણાનો નિષ્કર્ષ એટલો કે √મિલ્-'નજીવું'ના સંક્રાન્ત્ય (કે પૂર્વજ) √*સ્મિલ્-માથી ગુજ. ભળવું, અને તેના ટ્રેન્ડ અન *સ્મેલ્વ પરથી ક્રમે ડ્રીને ગુજ. ભેળવણું સિદ્ધ થયા ઘોષ.

શ્રખુ

નરસિંહ મહેતાના સુગતસ ગ્રામમા 'શ્રખુની દુલારી' એ શબ્દો કૃત્યુપ્રિયા રાધા માટે વપરાયેલા છે. રાધા વૃપભાનુજી 'વૃપભાનુની પુત્રી' તરીકે જાણીતી છે, અને આ 'શ્રખુની દુલારી' એ દેખીતા જ વૃપભાનુજીને અનુનાદ છે એટલે શ્રખુ એ વૃપભાનુનો જ સંક્ષેપ છે. બે ત્રણ ધ્વનિ વલણોના વ્યાપાર દ્વારા તે સધાયો છે.

૧. ધાર્મિક સાહિત્યમા વપરાતો શબ્દ હોવાને લીધે તેનું તદ્દલવ નર્મ, પણુ અર્ધતત્સમ સ્વરૂપ ચાલુ થયું છે. આથી વૃપભાનુ-નું વ્રજભાનુ થયું. તેમા

(ક) વૂ નો ખૂ પ્રજની અસર નીચે.

(ખ) ઋનો રૂ અર્ધતત્સમોમા સામાન્ય અમૃત-અમ્રત, વૃજલાલ-વ્રજલાલ, વુંદાવન-વ્રંદાવન-વ દ્રાવન, દૃષ્ટાંત > દ્રષ્ટાંત (અસિક્ષિત ઉચ્ચારણુ)-વગેરે ધણા ઉદાહરણો છે.

ઉચ્ચારવાના વલણને થીવે સંતોડ (સંતોખ, સંતોપ) ને વશેડ (વશેખ, વિશેષ, મા ડ મળે છે. (૨) પત્રી સક્ષેપથી વ્રતમાનુ નું *વ્રલુ—જેમ ધીરજલાલનું ધીરૂ, પરશોતમનું પરશુ, જગજીવનનું જગુ, વગેરે (૩) *વ્રલુનું રકારની અસગથી બ્રખુ આના પ્રકારની અસગ નીચે અલ્પપ્રાણને મહા-પ્રાણ ઉચ્ચારવાનું વલણ ગોઠી-વાડીમા બાણીતુ છે. ઉદાહરણો :

ઘરલુ (અહલુ), ઘરાડ (આહડ), મરઘલો (મૃગ-), ભરથ (ભરત) પરખથ (પર્વત), ભરથાર (મતાર-), ઘોડલુ, ઘોડલુ (દોડલુ), ધરાખ (દ્રાક્ષ), મધરાશી (મદ્રાસી), દ્રષ્ટાત (દૃષ્ટાંત), આમલુ (આહલુ), બ્રમ્યાલ (બ્રહ્મા-), ભરમાંડ (બ્રહ્માંડ), વગેરે.

મોટો

૧. રૂપાતરો મોટો, મોટોટો, મોટોટો, મરાડી મોઠા.

૨ નરસિંહરાવના મતે મોટોટું નીચેના ક્રમે વ્યુત્પત્ત થયો છે :
સ મહત્ક—અપ મહન્તર અવાન્ત મહત્તર, મોટોટું.^૧

૩ નરસિંહરાવની વ્યુત્પત્તિમા એ દોષ છે :

એક સ મહત્કમનુ પ્રાકૃતમા *મહવ્ક અને અપશ્ર સમા *મહવ્કુ ડે *મહવ્કર થાય, મહન્તર નહીં અપ મહન્તર મૂળ સંસ્કૃતના મહાન્તં એ સખળ (સ્ત્રાગ strong) અગ પરથી ઊતરી આવ્યો છે ખીજુ આવા ધ્વનિસદર્ભમા નહેવા અપશ્રના એવજ -ત્- નો -દ્- થતો હોવાનું ખીજુ એક પણ પ્રામાણિક ઉદાહરણ નથી વળી જે મૂર્ધન્યભાવના ઉત્સર્ગના ઉદાહરણ તરીકે નરસિંહગવે મોટોટું આપ્યો છે, તે ઉત્સર્ગ તેના પ્રસ્તુત સ્વરૂપમા ટકી શકે તેમ નથી.^૨

આથી નરસિંહરાવની વ્યુત્પત્તિ તેમણે આપેના સ્વરૂપમા અસ્વીકાર્ય હરે છે

૧ પૂર્વોક્ત અપ, ૧, ૪૫૪,

૨ જુઓ પ્રસ્તુત સ ગ્રંથમાં ‘દત્તોના મૂધન્યભાવ’

૪. ટર્નરના મતે ૩ ગુજ. મોટું તેમ જ નેપાળી મોટા, આસામી-ખંભાલી-હિંદી મોટા, પંજાબી મોટા, મરાઠી મોટા, સિંધી મોટા એ સદગત્ય શબ્દોના મૂળ તરીકે કાઢે *મોટ્ટ- એવા દેશ્ય શબ્દની કલ્પના કરી.
૫. ટર્નરની વ્યુત્પત્તિમાં એ દોષ રહેલા છે કે *મોટ્ટ-એ કલ્પિત મૂળ ગુજ. મહોટો ને મરાઠી મોટા તથા લલાણી (વણગરી) મોટો એમાં રહેલા હકારની ઉપપત્તિ આપી ચકતું નથી. આથી એ વ્યુત્પત્તિ પણ મહોટું માટે અસ્વીકાર્ય બને છે. પણ પ્રાચીન ગુજરાતી મોટ્ટિમ, હિંદી મોટા માટે ટર્નરનું સૂચન યોગ્ય છે. ૫
૬. મહોટો એ શબ્દ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં મોહટો, મોહોટો, મહુટો વગેરે જુદાંજુદાં સ્વરૂપે દેખાય છે. હકારનું ઉચ્ચારણ જૂની ગુજ.માં સંક્રમણદશાનું હોવાથી જ આવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આ કારણે મોહોટોના મોમાં રહેલા ઓકાર ભૌલિક નથી, પણ પાછળથી સિદ્ધ થયેલા છે.

પહોરનું મૂળ પ્રા. પહર-, સં. પ્રહર-

નહોરનું મૂળ પ્રા. નહર-, સં. નહર-

આના સામ્યે મહોટું પ્રાકૃતમાં *મહટ્ટયં રૂપે હોવાની અટકાવી શકાય.

૭. પ્રાકૃતમાં સં. મહત્માંથી સધાયેલા મહ- શબ્દ પણ જાણીતો છે.
૮. આ મહ- ને મહટ્ટય-ને સરખાવતાં જણાઈ આવે છે કે મહ-માં -ટ્ટય- એ સ્વાર્થિક પ્રત્યય ઉમેરાઈને મહટ્ટય- સિદ્ધ થયો છે. આ સ્વાર્થિક પ્રત્યય વિશે લીટીની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચામાં માહિતી આપેલી છે.
૯. હિંદી છોટા શબ્દ મોટાની નોડનો છે. તેમાં પણ આ જ અર્થ રહેલા છે. કુદ- 'નાનું' પરથી ✓*કુદ- ધાતુની કલ્પના થઈ શકે. તેમાંથી સાધિત *કોદ- 'બાળક, નાનું' એ શબ્દના પ્રાકૃત રૂપાંતર *છોઝ-માં -ટ્ટય- સ્વાર્થે ઉમેરાતાં *છોઝટ્ટય- થાય અને પછી છોટા. આ સૂચન કત્રેનું છે.

૩. નેપાળી કીરનચી, મોટા નાચે.

૪. 'મહિમા મોટ્ટિમ પત્ર', ઉપએસમાલ-કલાણ્ય-છપ્પય, ૭૩; 'મોટ્ટ મન ભલિ', સિદ્ધિચલિલકાણ્ય, ૧૦.

૫. આ ઉપરથી એક એ પણ સંભવ છે કે મહોટું એ મોટ અને મહતા સંયોગે પડેલા હોય.

૧૦. એટલે વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે થશે

સં. મહત્-

પ્રા. મહ-, મહદ્દય-

અપ. *મહદ્દય-, *મહદ્દર્ઝ-

ગુજ. મહોદ્, મોહોદ્, મ્હોદ્, મોદ્

રોંદલ

પ્રયોગ:—જોશીકાથ રત્નાદે, રોંદલ, ને રોંદર આપે છે.

ગોહીનવાડીમા રાનાદે^૧ અને રોંદલ વપરાય છે.

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ:—હુમયદ્ર(૧૨મી સદી)ના યોગચાત્રમા આવતા રત્નાદેવી 'સૂરપત્ની' પરથી રોંદલ નિબળ થયો હોવાનું સુચવાયુ છે^૨ ક્રમ રત્નાદે-રત્નાદે, રત્નાદે+લના ત્વરિત ઉચ્ચારણથી રોંદલ, રોંદલ.

જોશીકાથ પ્રમાણે સ રદલા પરથી રોંદલ થયો છે.

અર્થા—જોશીકાથે સ રદલા શબ્દ મોનીયર વીલીયમ્સના સંસ્કૃત કોશમાથી લીધો છે એ કાથ જોતા જણ્યારો કે તેમા નોંધેલા રદલા શબ્દ કોઈ હસ્તપ્રતોનાં યાદીમાથી લીધેલા છે, સાહિત્યિક ગ્રંથમાથી નહીં અને એ રીતે તે ધણાજ પાઠ્યના સમયનો અને સદિગ્ધ પ્રામાણિકતા વાળો હરે છે. રોંદલનું એ સંસ્કૃતીકૃત રૂપજ છે નહીં તો રદલા પરથી બાકીના રત્નાદે વગેરે સિદ્ધ ન થઈ શકે અને તેના એકવચ્ચ લગ્નર પરથી ગુજરાતીમા રોંદળ એવું રૂપ થાય. એટલે રદલાથી રોંદલ વગેરેના મૂળ પર કશો પ્રકાશ નથી પડતો.

રત્નાદેવી હુમયદ્ર ઉપગત વર્ધમાનસૂરિના આશ્યાગદિન-૨ (૧૨મી સદી)—મા મળે છે ત્યાં સૂરને રત્નાદેવીકાન્ત- કહ્યો છે^૩

૧ નણીવા હોકગીવમા 'જોળાનો ખુદતલ દેખે, રાનાદે' એમ પદિવચોને અતે રાનાદે તેમજ રત્નાદે જને બોલાય છે

૨ ૫ બેચરાસ દોમી, બારવીચ વિઘા (દિં ગુ) ચાર્ ૧૬૪૦, ૧૫૬

૩ ચાં ૭ ઉપાખ્યાય 'એ પ્રાસ હમેજ એવ રાણી', ૫ જર્નલ એવ ૫ ઉત્તરપ્રદેશ હીરદોરીકલ સોસાયટી, ૧૯૫૦ ૨૧૫. મોનીયર વીલીયમ્સમા 'સૂરપત્ની'ના અર્થમાં રત્નાદેવી નથી

પણ ધ્વનિદષ્ટિએ રત્ના = રત્ના (રણા) એ સમીપેથી બરોબર છે ખરું
 સં -ત્- એ વ્યજનસ્તબ્ધક્રમા તુની અપેક્ષાએ અનુનાસિક ન નબળો હોવાથી,
 સારૂ થતા સ -ત્- નુ -ત્ત- એનું ઉચ્ચાનુ થાય— -પ્- નવી
 સપત્ના>સવત્તા, યત્ન->જત્ત- વગેરે આને અને ટાકી શકાય એ રીતે
 રત્નાનું *રત્તા થાય, રત્ના નહીં. સાંપ્રતને બદલે વિશ્લેષ નમ કરે તો સ
 રત્નાનું પ્રા રચના થાય, જેમ રત્ન-નું રચન- થાય છે

આની વિરુદ્ધમાં કેનું કવિ રણ-નું સંસ્કૃત રૂપ રત્ન- પ્રવામાં
 આવ્યું છે એ ટાકી શકાય પણ આ રણ- ને રત્ન- માં તેમજ જૈનોના
 રણાને રત્નામાં આપણે એવું માનવા લલચાઈએ છીએ કે રણ- અને રણા
 લોકપ્રચલિત મૂળશબ્દો હોય અને તેમનું રત્ન-, રત્ના એનું સંસ્કૃત રૂપાંતર
 પ્રવામાં આવ્યું હોય

આમ માનના મારે એક આધાર એ છે કે સંસ્કૃત રત્નાના ઉલ્લેખ
 કરતા પ્રાચીનતર ઉલ્લેખો અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી રણા એ રૂપે મળે છે
 મૂળ રત્ના હોય તો અપભ્રંશમાં રચના થાય. રણાના બે અપભ્રંશ ઉલ્લેખો
 નીચે પ્રમાણે છે ‘ અપભ્રંશ ત્રય પદમચરિત (પદમચરિતમ્)ના મ્તા મહાપ્રવિ
 ર્નન-બૂનો કવનગણ સહવત ઇસવી નવમી સદીના પૂર્વાધ’ લગભગ આવે
 પદમચરિતના ૨૬મા સંધિના ૧૪મા કાવ્યકની અંતિમ ૯-૧૦મી પંક્તિઓ
 આ પ્રમાણે છે

તર્હિ સર-ગહયન્, સવલત્ત વે વિ હરિ-હલહર।
 રોહિણિ-રણાર્હિ, જ પરિમિય ચદ-દિવાયર।

“તે સરોવરરૂપી ગગનતલમાં પત્તીસહવર્તમાન લક્ષ્મણ અને રામ બંને
 બાજુ રોહિણી ને રત્નાથી પરિવૃત વ્યદ્ર ને સૂર્ય ન હોય (તેમ શોભવા લાગ્યા).”

આમ અભાર સુધી મળેલા ઉલ્લેખોમાં આ સૌથી પહેલો કરે છે

પણ ર્નન-બૂ પછી ઇસવી દસમી સદીની અધવચ થઈ ગયેલા ખીજા એક
 અપભ્રંશ મહાપ્રવિ પુષ્પદત્તના મહાપુરાણમાં પણ રણા ‘સૂરપત્તી’ના અર્થમાં મળે
 છે એ મહાપ્રાવ્યના ત્રોતેરમા સંધિના ખીજા કાવ્યકની ૧૨-૧૩ પંક્તિઓ આ રીતે

૪ આ ઉલ્લેખોની એ સુચરાવ સ્વરોધન મળતું ત્રીમાસિક (જુલાઈ ૧૯૪૪-
 ૧૫૬) માં નોંધ લીધી હતી ઉપરાંત રાહલ રબ્બની ચર્ચા કરતી વખતે નગરાના ઉત્કૃષ્ટ
 વાળો ઉલ્લેખ પણ આપ્યો હતો (ભારતીય વિદ્યા કિ-યુ ચર્ચા, ૧૯૪૨, ૧૯૭) પણ
 ઉપાધ્યાયના આ પહેલાં નિદિષ્ટ કરેલા લેખમાં ર્નન-બૂનો અધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ ન
 મળતો હોવાનું કહ્યું છે

હ્યસીયર્ઝે કયરણાગમણુ, અદરત્ત સરહાઇયર ।

દોહરપહરીણ રાહવિણ, રવિ પરવારુવ જોઇયર ॥

“લાખા પથને લખને થાકેલા રાધવે શીતહારક, રત્ના પાસે જતા અને અતિશય રાતા એવા સૂર્યને સામે આવેલા જોયા, જાણે કે તે, સીતાને હરનારો અરધ્યમા આવેલા અતિ અતુરાગશુકત પરદારબુધ્ધ (રાવણ) ન હોય ।”

કવ્ય-રણાગમણુ પર આ પ્રમાણે ટિપ્પણ છે. “રણા” આદિત્યમાર્યા, પક્ષે અરણ્યગમનમ્.

આથી આપણને એટલું જાણવા મળે છે કે રણ્યાદેવી સૂર્યપત્ની તરીકે ૯ મી ૧૦ મી સદીના અપભ્રંશ કવિઓને સુપરિચિત હતી.

આ પછી તેરમી સદીના એ ઉલ્લેખો મળે છે^૫ નગરા ગામમા બીડલજનના દહોરામાની સૂર્યભૂતિને જમણે તેમ જ ડાબે પડખે સ્ત્રીની એક એક ભૂતિ છે જમણી ભૂતિના ચરણ નીચે એવા અર્થનું ઉત્ક્રીણ^૬ લખાણ મળે છે કે નારદ મુનિના વસાવેલા નગરા ગામમા જૂનું જપાદિલનું દેવળ ધણું વરસાદથી સંવત્ ૯૦૩ના વરસમા પડી મયુ તે પછી વસ્તુપાળે રત્નાદેવીની ભૂતિ દરાવી. ડાબી તરફની ભૂતિ નીચે પણ એવું જ લખાણ છે, તેમા ઉપરોક્ત દેવળમા રત્નાદેવીની ભૂતિ નાશ પામી એટલે વસ્તુપાળે સંવત્ ૧૨૯૨ મા તેની ફરી સ્થાપના સ્તરી હોવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરથી તે સમયે રાંદલપૂજા ઠીકઠીકે પ્રચારમા હોય એમ જણાય છે.

પણ અસાર મુધી આપણે જૈન આધારો જ જોયા. આજણ સાહિત્યમા પુરાણોમા રત્નાદે રાજીદેવી એ નામે એક સૂર્યપત્ની તરીકે જાણીતી છે અગ્નિ, બ્રહ્મ, મત્સ્ય, સ્કંદ વગેરે પુરાણોમા રાજીદેવીનો ઉલ્લેખ કે વૃત્તાત મળે છે.^૭ રાજીનું પ્રાકૃતમા રણી થાય અને પછી રાણી જુદા અર્થમા આપણી ભાષાઓમા જાણીતો છે રણા આકારાત અગ છે અને માલાઆ નું સામાન્ય વલણ મૂળના આકારાત અગને ધકારાત કરવાનું છે, જિનનું નહીં. એટલે રત્નાની જેમ રાજીમા પણ મૂળના લૌકિક રણાને સંસ્કૃતના દાળામા દાળવાનો પ્રયાસ છે. જૈનોએ લોકપ્રચલિત રણા (કે રત્ના) નું રત્ના ક્યું, આજણોએ રાજી (રાજી ‘રાણી’ સાથેના સાદસ્યને કારણે ધકાગત, આકારાત નહીં). પ્રા રણા-રત્નાનું

૫ ભાવનગર પ્રાચીન શોધક ગ્રંથ, ન ૧૬૨-૧૬૩, દુર્ગાચક્ર કે ચાર્જી, શુન્ભરાવનો અધ્યકાલીન રાજપુત ઇતિહાસ, ૨, (૧૬૩૯), ૩૬૩.

૬ ઉપાખ્યાય, ઉક્ત લેખ, ૨૧૩-૨૧૪ એન્ટીકર વીલીયમ્સ પણ આ સંબંધે નોંધે છે.

અપભ્રંશમાં રણ કે રન્ન; તેમાં અંગવિસ્તારક પ્રત્યય (અ.) લ્લી-(-લ્લિ) બળમાં
 *રન્નલ્લિ, પછીથી *રન્દલ્લિ^૭ (સરખાવો સં. વૃહન્નલ-, અપ. વિહન્નલ; સં.
 વાનર-, ગુ. વાંદર, સં. વર્ણ-, માલાઆ. વન્ન-+ -દય-, ગુ. પાંદડું,
 માલાઆ. વન્નરહ-, ગુ. પંદર, વગેરે);

*રન્દલ્લિનું *રાંદલ્લિ, રાંદલ્ય, રાંદલ.

રન્ના+દેવી; પછી *રન્નાદેદ્-રન્નાદે-રાનાદે.

ધાર્મિક વપરાશનો શબ્દ હોવાથી રન્નાદેમાં પ્રાચીન ઉચ્ચારણ પણ
 જળવાઈ રહ્યું છે. મોહનદે, માલનદે, રાજલદે, પ્રેમલદે, લાઝલદે, લલિનાદે,
 છવાદે, વગેરે ગોવિંદકૃત માત્રે (૧૭મી સદી)માં વપરાયા છે.

રાંદલ્ય એ ઉચ્ચારણ પરથી રાંદલ (પ્રાંતિક)-જેમ વાઘજય-
 વાઘણ, વગેરે.^૮

રાંદલ પરથી કાંઈ બીજા શબ્દના સંગદોષથી રાંદર થયો હોય.

લીટી

૧. રૂપાન્તરો : લીટી (પ્રાંતિક, લીંટી), લીટા (લીંટા), લીટાડા
 (લીંટાડા).

૨. પ્રાચીન મારવાડીમાં લીહટી એવું રૂપ મળે છે: પગ-સૂ કાઢહ લીહટી^૧.

૩. પ્રા. ગુ. લીહટીમાંથી લીટી થયો. આમાંની હકારલોપની પ્રક્રિયા
 અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સારી રીતે વ્યાપક છે. ગોહિલવાડી જેવી અર્વાચીન
 ગુજરાતી બોલીમાં શબ્દાન્તર્ગત હકાર ઉચ્ચારતો જ નથી. નરસિંહરાવે

૭. આ પ્રકારના જ્વલિપરિવર્તન માટે જુઓ પીયલ, આમાતીક કુ ૨૬૫, હેમચંદ્ર
 પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૮-૨-૫૬, ૮-૪-૩૭૧(૧): ૮૪૨, ગુજરાતી ફોનોલોજી, ક ૮૪, જ્યોત્સના
 (૫૨૧૫), મરાઠી બોલેલા વિકાસ, ક ૧૨૩, પૃ. ૧૬૧; નરસિંહરાવ, પૂર્વકવ પ્રં ૬,
 ૧,૩૨૮-૩૩૩.

૮. -વના લોપ માટે જુઓ પીયલ, ઉકલ ગ્રંથ, ક ૧૮૬; હેમચંદ્ર, ઉકલ ગ્રંથ
 ૮-૧-૧૭૭; ટેસીટોરી, નોટ્સ, ક ૩૫.

૯. પ્રાકૃત સુન્દર-(સૌંદર્ય-), વમચર-(વલ્લવર્ય-) વગેરે; પ્રા. ગુજ. પિત (ધન્ય), ચામિક-
 (ચાળન્ય), વગેરે; તથા પ્રાંતિક બોધલો (બોલિયો) વગેરેમાં આવી પ્રવિનિબિદા
 (epenthesis)ની ઘટના મળે છે.

૧. દોલા-મારુ-રા કૂદા, નાગરી પ્રચારિણી સભા પ્રકાશિત, દ્. ૧૩૭.

હકારલોપનાં પ્રકીર્ણ ઉદાહરણોની નોંધ લીધી છે.^૨ લીટીમાં થયો છે તેને મળતા જ ધ્વનિસંદર્ભમાં થયેલા હકારલોપનાં ઉદાહરણો :

ચોંટવું : અપ. ચહુટ્ટ-

ઝોટ : સરખાવો અપ. √ઝોહટ્ટ-‘ધટું’

મોટું : મહ-+ટ્ટય, સંસ્કૃત મહત્+ટ્ટય-

૪. પ્રાચીન ભૂમિકામાં તેમ જ અપભ્રંશમાં ‘લીટી’ ‘હટ’ ‘મપાંદા’ એ અર્થમાં લીહ રાખ્ઠ પણ ધણો જાણીતો છે :

‘લીહ જસુ પહિલીય દીજઈ’^૩

‘બ્રહ્માએ નીરમીને લીહી વાળી રે’^૪

જૂની ગુજરાતીમાં હકારતું ઉચ્ચારણ સંક્રમણદશામાં હોવાથી તેના યોગે રાખ્ઠની જગણી અનિશ્ચિત રહેતી. આથી લીહને બદલે લીહી એવી જગણી પણ મળે છે. અપભ્રંશમાં લિહ, લીહ અને લેહ એમ ત્રણ રૂપો છે.^૫

૫. લીહ અને લીહટીમાં પહેલું રૂપ મૌલિક છે. ખીજું સ્વાર્થિક ંટી પ્રસય લગાડી સિદ્ધ કરાયું છે. આવો -ટ (અવિસ્તારિત) કે ટો, ટી, ટું (વિસ્તારિત) પ્રસય સ્વાર્થિક કે કૃત્સા ધ્વનિદિ અર્થજાયાના વાયકરણે કેટલાક ગુજરાતી (તેમજ મરાઠી) રાખ્ઠોમાં પ્રયુક્ત થયેલા નેઈ સકાય છે.^૬

પાકટ (પાકું)	બળકટ (બળું)
ફાકટ (ફાક)	મોટું (મહત્)
પોચટ (પોચું)	ચોરટો, ભામટો,
હલકટ (હલકું)	લોકટો, જોગટો

૬. ગુજરાતીનો સ્વરમધ્યગત -ટ- પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાંના ટ્ટમાંથી જ નિષ્પન્ન થઈ શકે તેમ હોવાથી, અને સ્ત્રીલિંગી અંગોનો અંસ -ઈ- મૂળના -દ્યમાંથી નિષ્પન્ન થયો હોવાથી લીહટીનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકાનું સ્વરૂપ *લીહટ્ટિયા *લિહટ્ટિયા હોવાનું અટકળી સકાય.

૨. ગુજરાતી લેડુએજ એન્ડ લીટરેચર, ૧, ૩૧૩-૩૧૪.
૩. સમરાસ, -૩-૧૧.
૪. પ્રેમાનંદ, કીમદલાગવવ દસમ સ્કંધ, નર્મદાસંકર-સંશોધિત, ત્રીયો આવૃત્તિ (૧૯૧૬), ૪૨, ૧૧૭, પા. ૨૪૩.
૫. હેમચંદ્રીય પ્રાકૃત બ્યાકરણ, ૪, ૩૨૯ ઉપરની વૃત્તિ.
૬. મરાઠીમાં ચારટ, ચારકટ, જીનટ, બંસટ, તુરટ, તોલટ વગેરેમાં આ પ્રત્યય રહેલો છે.

૭. અપભ્રંશ લીહ એ સં. લેણાનુ રૂપાતર છે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં શીણ (ફેન-), નિશાળ (લેણશાળ) જેવા કેટલાક શબ્દો મળે છે, જેના મૂળના શબ્દાન્તર્ગત -ણ-નો -ઈ- થયો છે. જેણા ડરતા રેણા એ રૂપ પ્રાચીનતર છે

૮. ગુજરાતીમાં શ્રીલિંગનો પ્રત્યય ર્દ વધુતાનો, અને પુર્દિનગનો પ્રત્યય ંજો મહતાનો પણ વાચ્ય છે. એટલે ‘મોટી લીટી’ એ અર્થમાં લીટી પરથી લીટા સિદ્ધ થયો.

૯. તિરસ્કાર સૂચવવા કે સ્વાર્થે અંગવિસ્તારક ંજોડા પ્રત્યય નીચેના ગુજરાતી શબ્દોમાં જોવા મળે છે.

કાટોડો (કાટ)
રાખોડો-ડી (ગખ)
મટોડી (માટી)

સરખાવો, તારોડિયો (તારો)

આજ પ્રમાણે લીટી - લીટા પરથી લીટોડો.

૧૦. આ શબ્દોના લીટી વગેરે સાનુનાસિક સ્વરૂપો પ્રાપ્ત છે. આવા જ ખ્વનિસદ્ભામાં એટલે કે આગલી ભૂમિશનો બેવડો ટકાર એકવડો બન્યા, પૂર્વસ્વર સાનુનાસિક બન્યો હોવાના સમાતર ઉદાહરણો નીચેના ગુજરાતી શબ્દો પૂરા પાડે છે :

રહ્દ — રહદ્, બરહદ્, બરષદ્ —
ચોઈવું — < √ ચહુદ્ —
હોઈ — હદ્ —, હપ્ —
ઈઈ — -ઈદા, ર્દા,
વોઈવું — < √ *વિદ્ — < √ *વેદ્ — < √ *વેષ્ટ —
ધંટી — સરખાવો સ ધરદ્ —

૧૧. આમ વિગ્રસનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે સં. રેણા, લેણા—

પ્રા. લેહા—
અપ લેહ, લિહ, લીહ, — *લિહટ્ટિય, — *લિહટ્ટિય—
પ્રાચીન ગુજ. લીહટી *લીહટી
અર્વાચીન ગુજ. લીટી લીટી

મૂળનો રેલા શબ્દ રૂપાંતર અને ઘસારો ખમતોખમતો માત્ર લીં
એટલા અંશ રૂપે ગુજ. લીંટીમાં જળવાઈ રહ્યો છે.

‘વચ્ચે’ વિશે

હિંદી વીચ? (ગુજ. વચ્ચે, નેપા. બચ, પંજ. વિચ્ચ, અપ.
વિચ્ચ-ની વ્યુત્પત્તિ ટર્નર, પીશવ વગેરેએ વિચાર્યા પછી છેલ્લે આર્થેડ્ર શર્માએ
આગળ મતોની જાડી ને સવિસ્તાર ચર્ચા કરી, તે મતો એક યા બીજી
દૃષ્ટિએ અસ તોપકારક જણાતા, પોતે એક નવી જ વ્યુત્પત્તિ સૂચવી છે.^૧ તેમનો
મત આ પ્રમાણે છે :

દ્વિ + અપ્-પરથી દ્વીપ-

નિ + √અવ્-પરથી નીચ-

તેથી જ રીતે દ્વિ + √અવ્-પરથી *દ્વીચ-

આનો અર્થવિકાસ તેઓ આ રીતે સમજાવે છે :

‘બને દિશા તરફ ગતિ કરતું’ > ‘બને દિશા (કે ભાગ) સાથે
સંબંધ’ > ‘મધ્ય’ > ‘મધ્યમાં રહેલું સ્થાન’ > ‘જે બિંદુ વચ્ચેનું અંતર કે
અંતરાલ.’ અને ‘ધ્વનિવિકાસનો કેમ આમ આપે છે :

સં. *દ્વીચ- > પ્રા. વીચ- > વિચ્ચ- > હિં. વીચ.

જે કે આ નવી વ્યુત્પત્તિ તેમણે ખુલ્લા દિલથી અને અતિમતાના
દાવા વિના સૂચવી છે એ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ.

જે હકીકતો આ નવા સૂચનનો સ્પષ્ટ રીતે વિરોધ કરે તેવી છે. પહેલું
તો એ કે જેટલા ગુજરાતી શબ્દોની પ્રામાણ્ય પ્રકૃતિમાં આરંભે દ્વ- છે તે
બધાથે, એક પણ અપવાદ વિના, વ્-થી શરૂ થાય છે, વ્-થી નહીં. ઉ. ત.

સં. દ્વે : ગુજ. બે દ્વિ-ગુણ-ક- : બમણું

દ્વાદશ- : બાર દ્વિ-પ્રહર- : બપોર

૧. પ્રાચીન હિંદી સાહિત્યમાં (ઉ. ટ બચસીમાં) વિચ એમ હરવ ધંકારવાળું ૧૫
પણ મળે છે

૨. બીચ કી વ્યુત્પત્તિ, ગ્રેમી-અભિનંદન યથ, ૧૯૪૬, પા ૭૪-૮૦.

૩. ટર્નરના ખ્યાનમાં પણ આ આનુ- છે : ગુજરાતી ફોનોલોજી (Gujarati
Phonology), જર્નલ ઓફ ધ રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૨૧, ૬૮૭ (૨).

૪ તે જ પ્રમાણે બાવીશ, જરીશ, વગેરે સંજ્ઞાવાચક શબ્દો.

દ્વિતીય-
દ્વિતીયા
દ્વિક-

બીજી *દ્વિ ઘટ-કમ્ . બહેડ, બેડ
બીજ દ્વાર- બાર
બગ-ડા

આ નિમ પ્રમાણે *દ્વીચ-નુ ગુજરાતીમા *બચ-(બચ્ચ-) થાય,
નહીં કે વચ-(વચ્ચ-) ગુજરાતીમા, વચ, વચ્ચે, વચમાં, (પ્રા ગુજ
વીચમા)^૬, વચાળ (પ્રા ગુજ વિચ્યાલિ),^૭ અધ-વચ, અધવચાળ,
વચેટ, વચલું, વચ્ચે-વચ, વચગાળો એ વિચ્ચ-ના વિસ્તારમા સર્વત્ર
૫ જ છે

બીજી, અપ વિચ્ચ-નો મુખ્યાર્થ 'મધ્ય' હોવાનું માનીએ તો શુ /
અધ-વચનો અર્થ ધટે નહીં પણ હેમચદ્રને અનુસરીને વિચ્ચ-વત્તમ્-મામ'
એટલે કે 'અતરાલ' 'ગાળો' એવો અર્થ લઈએ તો 'અરધે રસ્તે'
'મધ્યમા', 'અત સુધી પહોંચ્યા પહોંચના' એ અર્થ સમજી શકાય

આ વાધાઓનો સતોડજનક ખુનાસો ન આપી શકાય ત્યાસુધી તો
શર્માએ કે બીજાઓએ સૂચવેલા મૂળ કરતા દુનિયરે સૂચવેલું *વીચ્ચ- કે તેને
સુધારીને શર્માએ સૂચવેલું *વિચ્ચ-જ ઓછામા ઓછા વાધા બધું ગણાશે

વંડલું

કેટલાક ઉચ્ચારણ-વનણે તેમની સક્ષમતાને કારણે સહેજે ધ્યાનમા
નથી આવતા તેથી તેમને આધારે સધાયેના શબ્દોનું મૂળ આપણે તરત પમી
નથી શકતા અને કોઈ બળતા મૂળમાથી તેમને સિદ્ધ કરવા દોરવાઈ
જઈએ છીએ વંડલું ધાતુ આ પ્રકારનો જણાય છે જોગણીકાશ (મેથી
આવૃત્તિ) વંડલું નો સબધ સ વઠ- અને દે વઠ- સાથે હોવાનું સૂચવે છે
આ સૂચન બહુ આકર્ષક લાગતું નથી સ વઠ- 'એમ્લા જવું' માત્ર કોશો
કે ધાતુપાઠોમા મળે છે એટલે કે બીજા આવા અનેક ધાતુઓની જેમ આ
પણ સ વઠ- જેવા શબ્દોને સમજાવવા નવો ધડી કઢાયો હોય, અથવા તો
પ્રાકૃતમા પ્રચલિત કોઈ ધાતુનું શ્લોકીકૃત રૂપ હોય સ વઠ-ના 'વાઠો',
'ઠીંગણો', 'દાસ', 'ઠગ' એવા અર્થો નોધાયા છે પ્રાકૃત વઠ- પણ આવા

૫ 'મુનિ વિચિ મથઈ ઉવએસમાલકક લૂચ ૭૫૫ય, ૩૩

૬ 'વીચમાં આન્થો વસુધાપતિ' સિદ્ધાસનજીશી, ૮-૨૬-૧

૭ ત્રિહું નામક વિચ્યાલિ -, ઉવએસમાલ, ૭૪

અર્થોમાં જ પ્રયત્નિત છે. આમાં ગુજ. વાંદો વચ્ચે-પરથી જ સિદ્ધ થયો છે. વળી 'દીગણો' એ અર્થમાં ગુજ.માં બાંકું, બાંકિયું પ્રયત્નિત, છે, તે ઉપરથી અટકળી સકાય કે તેનું મૂળ રૂપ વચ્ચે- નહીં, પણ વચ્ચે- ડોય. અને આ અર્થમાંથી 'દાસ'ને 'દગ' એ અર્થો સહેજે વિકસી શકે. પણ ગુજરાતી વંઠણુંમાં જે ઉચ્છ્રંખંસતા, ઉદ્વેગતા, મર્યાદાભંગ, ને ખુલ્લા નિષિદ્ધ આચારનો ભાવ રહેલો છે એ સં. પ્રા. વચ્ચેના અર્થોમાંથી સહેજે સિદ્ધ થાય તેમ લાગતું નથી. અને વંઠણુંનો જૂનો અર્થ 'વણસણું' 'બગડણું' જણાય છે. ઉપરાંત પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં વચ્ચે- ધાતુ જાણાયો છે, એ હકીકતની ઉપપત્તિ આપવી સહેલી નથી.

આ સાથે વંઠણુંમાં મૂળના સંયુક્ત વ્યંજનનો ઋણભાવ અને પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતા નથી થયા એ પણ વિચાર માગી શકે છે. ઇંડણું, ખંડણું, વંડણું સંસ્કૃતમાંથી લેવાયા છે, પણ બીજે પદે થંભણું, ઝંખણું, ડંખણું, ગંઠણું, મંડણું, વગેરેમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશનો સંયુક્ત વ્યંજન અવિદ્યુત જાળવી રાખવાનું વલણ દેખાય છે. વંઠણુંની આ રીતે ઉપપત્તિ આપી શકાય, પણ આમળ કત્યુ તેમ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વચ્ચે- ધાતુ મળતો નથી. એટલે વધારે સંભવિત એ લાગે છે કે વંઠણું અર્વાચીન ધડતરનો ડોય. એટલે આપણે એના એ રીતે વિચાર કરીએ.

૧. સં. ઉપસર્ગ વિ- કેટલાક ગુજરાતી તદ્દભવ અને અર્ધતત્સમ શબ્દોમાં - રૂપે બીતરી આવ્યો છે. ઉદાહરણો :

વણ્ણણું, વણ્ણણું (છૂણું, છાણું)

વકરણું (પ્રા. વિકર-)

વગોવણું (પ્રા. વિગોવ-)

વચળણું (સં. વિ+ચલ-)

વણસણું (સં. વિ+નશ્-)

વકાસણું (સં. વિ+કાસ-)

વકોપણું (સં. વિ+કોપ-)

૨. સં. વિનષ્ટ- 'બગડેલું' (spoiled, corrupted), પ્રા. વિનષ્ટ- પરથી ગુજરાતીમાં વિણકું,^૧ વિણકણું ને પછી ઉપરની રીતે *વણકણું થઈ શકે. વણસણું તો થયેલું છે જ. 'વંધુ' ક્ષધ ઉચ્ચે નખાય

૧. વિણકું પ્રા ગુજ.માં વપરાયો છે. 'ચિત્તિ વિણકું', પૃષ્ઠીચંદ્રચરિત્ર, ૧૫૭, ૨.

એ કહેવતમાં વઠ્ઠુનો મૂળ અર્થ જળવાઈ રહ્યો છે. અર્થવિકાસની દૃષ્ટિએ સરખાવો અં. 'ડેમેજ્ડ' (damaged) > ટમીસ અને એથી જલકું 'કંડમ' (condemned) > કંડમ.

૩. મળના કર્મણિ ભૂત કૃદંત પરથી ધાતુઓ સાધવાનું વલણ પણ ગુજરાતીમાં જાણીતું છે રૂંધું (ચુટ-), તૂંધું (તુટ-), છીનધું (છિન્-), મૂંધું (*મૂક્-), લાંધું (લઘ્વ-) વગેરે અનેક ટાકી સકાય. વલુસધું અને *વલુઠધું એ આખ્યાત અને ભૂતકૃદંત પરથી છોતરી આવેલી બેડી સાથે રૂસધું (પ્રાચીન) (રૂપ-) અને રૂંધું (ચુટ-), યુગ્મ. બેસધું (ઉપ+વિશ્-), સિંદી વંઠના (ઉપવિષ્ટ-) સરખાવી સકાય.

૪. *વલુઠધું પરથી સધાયેલા *વલુઠયો વગેરે રૂપોમાં ત્વરિત ઉચ્ચારણને કારણે મધ્યગત અક્ષરમાં રહેલા કણસ્વર અ લુપ્ત થતાં, અને છકાર અનુસ્વાર જનતા વંઠયો વગેરે અને પછી વંઠધું આપણને મળે છે. આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણનું વલણ ખીજા સમ્પ્રદાયમાં પણ પ્રતીત થાય છે. જુઓ :

'કંદોરો < કણ્દોરો' < *કણવદોરઝ - કનક + દોરકઃ

અંચી (યાતુ ઉચ્ચારણ) < અણચી

કપડવંજ (,, ,,) < કપડવણજ

વંજરો (ત્વરિત ,,) < વણજરો

અંજળ < અન્નજળ

સંગટો, સંગટડો (ધ્રુપદ) < સણગટો, સણગટડો

વંથળી < વણથળી - વવણથળીર < વામનસ્યલિકા (૧)

આ સૌમાં ગૌણ સ્થાને ઉચ્ચારાતા છુનો કણસ્વર ક્રમે લુપ્ત થઈ છકારને અનુસ્વાર થયો છે. એટલે વંઠધુંનો વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે હોય :

વિનષ્ટક :- વિણટુજો - વિણટુઝ - વિણટો - *વણુઠું - વંઠું.

વાલમ, સોરમ

કોઈ પણ વિષયના અભ્યાસની આરંભદશામાં સ્વભાવિક રીતે જ એવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય છે કે અભ્યાસપ્રાપ્ત સામગ્રીના મુખ્ય ભાગને આવરી

૧. 'કણ્દોરો ધ્રુપદમાળ'—પ્રેમાનંદ, દસમસ્કંધ, ૪૧, ૧૧૬, પૃ ૨૩૬. (નર્મદાસંકળ્પ આદિતિ) કંદોરોનો આગલો અંસ કટિ માથો ન જ આવી શકે.

૨. સોવણકૃત વર્ષરિકા કઢી ૨૫માં પ્રમુકલ, સમસારાસુ (૧૦-૫)માં વઉચ્ચલી.

લેતા સાધારણ નિયમો તો ઝડપથી ધડાના બન્ય છે, પણ તે સામગ્રીમાથી જે કંઈ અસાધારણ કોટિની હોય તેને ચોક્કસબદ્ધ કરતા ઠીઠીક સમય બન્ય છે. આ અસાધારણ સામગ્રીને સ્પર્શતા નિયમો શરૂઆતમા તો કામચલાઉ જ રહે, ને અભ્યાસ વધારે ને વધારે ઝીણવટભર્યો ને વિસ્તારી બનતો જાય, તેમતેમ તે નિયમોનું સ્વરૂપ વધારે સંભાળ્યતા ને સ્થિરપણુ ધારણ કરતુ જાય કોઈ પણ ભાષા પહેલવહેલી શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો વિષય બને ત્યારે ભાષાના અમુક ભાગના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તો તે ભાષામાં પ્રવર્તતા કેટલાક પ્રાચીનક ક્ષવનિનિયમોને આધારે સરળતાથી ખેંચી જાય. પણ આ નિયમોને દેખીતા જ આવ્યાન આપતી જે કટલીક સામગ્રી અવશિષ્ટ રહે તે સંક્ષમતર અભ્યાસના પરિણામે જ નિયમબદ્ધ બને.

ગુજરાતી શબ્દો વાલમ ને સોરમનુ મૂળ સ્વરૂપ પહેલી નજરે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેવુ નથી. સં. વલ્લભ— ને સૌરમ્ય— સાથે અનુક્રમે તેમનો જ અર્થ હોવાનુ થાણુ જ સભવિત લાગે છે એ ખરું, પણ અવાન્તર વિકાસે સમજાવવામાં ઠીક ઠીક મુશ્કેલી છે. વલ્લ°—અંશનુ વાલ°— ને સૌર°— અંશનુ સૌર° એ રૂપાન્તરો તો તદ્દન નિયમિત છે, પણ બાકી રહેલા અ શ—મ— સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત. ભૂમિકામાથી પ્રાકૃત કે માલાબા. ભૂમિકામા આવતા નિયમ પ્રમાણે તેની સ્પર્શતા હુત થાય ને તે —હ— રૂપે આવીને રહે, ને તો આ —હ—થી સૌરમ—વાલમ ના °મ સુધી પહોંચવુ એ ધ્વનિદષ્ટિએ સ્વર્ગમાથી મળા અવતારવા બેટલું દુષ્કર લાગે.

પણ આ દુષ્કરતા નક્કર ભૂમિને અભાવે તરંગ લડાવીને કંઈક દૂર કરી શકાય ખરી. નરસિંહરાવને આ જ માર્ગ લેવો પડ્યો છે. વાલમ ઉચ્ચારભેદે ઘ્વાલમ તરીકે પણ જાણીતા છે. તેમ સોરમના રૂપાન્તર છે સોઢમ ને સોઢમ. વાલમનો નરસિંહરાવને ઈષ્ટ વ્યુત્પત્તિક્રમ આ પ્રમાણે છે:^૧

[૧] વલ્લભ:—વલ્લહ—ઘ્વાલહ;

[૨] ઘ્વાલહ—ઘ્વાલમ—ઘ્વાલમ—વાલમ.

તેમણે સોઢમની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે સમજાવી છે.^૨

[૧] સૌરમ—નો —મ— પૃથક્કણથી —વ— + —હ— રૂપે પરિણમે છે.

[૨] સૌરમ—ના —ર—નો ત્રિ—અક્ષરી શબ્દોમાના મધ્યવર્તી —ર—નો —હ— થવાના અપવાયીન ગુજરાતીના ધ્વનિવલણ પ્રમાણે^૩ —હ— થાય છે.

૧. પૂર્વોક્ત પુસ્તક ૧, ૮૬, ૨૩૨, ૩૧૩.

૨. ઉક્ત પુસ્તક, ૧, ૩૩૫, ૪૪૬.

૩. ઉક્ત પુસ્તક, ૧, ૪૫૬, ૪૬૦.

[૩] વિકાર (૧) પ્રમાણે પરિણુત થયેલા -હ- પશ્ચાદ્ગમનના વલ્લુને વરાવર્તી, (૨) પ્રમાણે પરિણુમેલા -ઙ-માં ભળી -ઢ- આપે છે.

[૪] (૧) પ્રમાણે મળતા -વ્-માંથી -વ્-ને -વ્-માંથી અતિ -વ્- થાય છે.

આ રીતે સોઢમ તૈયાર થાય છે. આમાં વાલ્મની વ્યુત્પત્તિમાં (૨) વાળાં પરિવર્તનો ને સોઢમની વ્યુત્પત્તિમાં (૧) ને (૪) વાળાં પરિવર્તનો મળે છે તેવાં નથી. તેમાં જુદીજુદી ભૂમિકાએ કે જલદા ક્રમે પ્રવૃત્ત થયેલાં ધ્વનિ-વલ્લુઓનો સંસ્પર્શ કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાલજ સીધું જ્ઞાલો જ થઈ જાય; તેને બીજી રીતે વિકસવાનો અવકાશ જ નથી.

પ્રા. યુ. રાજ (સં. રાજન્-, પ્રા. રામો) માથી રાવ, રા

„ મેંડ (સં. મેંડઃ) માથી ભેવ

„ પ્રસેંડ (સં. પ્રસ્વેંડ.) માથી પ્રસેવ

„ પિંડ (સં. પ્રિય) માથી પિવ, પીવ, પી

એ પરિવર્તનોમાં કાતો વકારપ્રસેપ થયેલા સમજવો (સં. કેતક-, યુ. કેવડો, સં. ઉદ્વેગ-, અપ. ઉવ્વેવ-, સં. કોવણ્ડ-, અપ. કોવણ્ડ- વગેરેની જેમ) અથવા તો કાવ્યભાષામાં પ્રાચીન ભૂમિકાનું કે કાલક્રમ ૩૫ એમને એમ વપરાયું હોવાનું (સરખાવો, પિયુ, કરંતો, મારતો, પાલણુહાર વગેરે) સમજવું.

-મ- માટે સૂચવેલા વિકાર પણ સારી રીતે વાધાભર્યો છે. -મ્-નો -વ્-+ -હ- થઈ અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવ્યાનું કાંઈ પ્રામાણિક ઉદાહરણ નથી. નરસિંહરાવ બહેન, બહીક ને બહેબાકળો આના સમર્થનમાં ટાકે છે.^૪ તેમાં બહેન તદ્દન અનિયમિત છે. માલાબા.માં જ વહિણી-વહિણિયા મળે છે—તેના જુકાર યુજ. શબ્દમાં નિયમ પ્રમાણે જળવાઈ રહેવો જોઈએ, તેને બદલે નકાર થયો છે. આ બધા કારણે બહેનનો આધાર ન લઈ શકાય. બાકીનામાંથી બહીક, સં. મીતિ-માંથી નહીં, પણ પ્રા. વીહફ (યુજ. બીવુ) પૃથી -ક્ક- ઉમેરાઈ સધાયેલા વીહક્કા- વીહક્ક- પરથી બીહીક, બહીક (બીક) એ ક્રમે સધાયો છે; અને વીહ-નો સંબંધ સં. મીપ્- એ અગ સાથે છે—વાપાળ- વગેરેની જેમ -વ્- > -સ્- > -હ-

૪. ઉક્ત પુસ્તક, ૧, ૨૮૪-૨૮૭.

૫. ઉક્ત પુસ્તક, ૧, ૮૬, ૯૧.

એમ અંત્ય વ્યંજનમાં પછટો આવતાં ઉત્તરવર્તી મહાપ્રાણની અસર નીચે પૂર્વવર્તી મહાપ્રાણ અહપ્રાણ ઉચ્ચારાયો છે. બાકી રહેલા બહુબ્રાહ્મણોની વ્યુત્પત્તિ અત્યંત સંદિગ્ધ છે. મય-બ્યાકુલ- ને તેના મૂળ તરીકે કેમ સ્વીકારી શકાય? બ્રાહ્મણો એ અંશ તદ્દલ્લવ હોય તો મૂળ -બ્યાકુલ-નો કકાર જળવાઈ ન જ રહે, ને તે અર્ધતત્સમ હોય તો ગુજરાતીમાં બ્યા-નો બા. ન જ થાય ને બહુ- એ અંશ પ્રા. વોહ- ને આધારે સમજાવી શકાય તેમ હોવાથી, તે મારે મય-ને ખેંચી લાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આમ ગુજરાતીમાં સં. -મ->-મ્+હ- એવી પ્રક્રિયા અજાણી છે.

જરા જુદી પદ્ધતિએ વિચાર કરતાં વાલ્મ, સૌરમની વધારે સંભાવ્ય વ્યુત્પત્તિ આપી શકાય તેમ છે.

૧. અપભ્રંશમાં પાછળના સમયમાં શબ્દો અર્ધતત્સમ રૂપે સ્વીકારવાનું ને વલણ છે, તેમાં મૂળનો અહપ્રાણ સ્પર્શ ખેંચાઈને, અને મહાપ્રાણ સ્પર્શ અહપ્રાણ+મહાપ્રાણ, એવા સંયુક્ત રૂપે જળવાઈ રહે છે. અપ, સહજજ- (સં. શૈલજા), મળમલ્ય-(મન્મથ-), તત્તક્ત્ત્વને (તત્ત્વને) વગેરે.^૬ આને અનુસરીને વલ્લમ-નું નિયમિત પ્રા. વલ્લહ- થવા ઉપરાંત *વલ્લમ્- થાય. સં. સૌરમ-ઉપરાંત સૌરમ્ય-શબ્દ પણ છે, તે પરથી નિયમપ્રમાણે પ્રા. સૌરમ્.

૨. ખેંચાયેલા વ્યંજનોને સ્થાને કેટલાકે શબ્દોમાં, અનુસ્વાર+વ્યંજન, એવું ધ્વનિયુગ્મ વિકસ્યું હોવાનાં ઉદાહરણો માલામા. માં જણાવ્યા છે. અપભ્રંશમાંથી સં. મુઘા-મુઘ, મુંઘ; સં નિદ્રા-નિદ, નિદ વગેરે ટાકી શકાય.^૭

એ વલણને આધારે વલ્લમ્-નું *વલ્લમ- થાય. સૌરમ્-નું જોડકું રૂપ સૌરમ- પ્રાકૃતકોશમાં નોંધાયેલું છે. અપભ્રંશ કાવ્ય ધનપાલકૃત ભવિષ્યતકલ્પ (૧૬,૩,૪)માં સૌરમ વિશેષણ તરીકે વપરાયું છે. પછી વાલ્મલ અને સૌરલ પ્રાચીન ગુજરાતી ને રાજસ્થાનીમાં વપરાયા છે.^૮ આમા વાલ્મલનું વાલ્લલ એવું ઉચ્ચારણ પણ મળે છે.

૬. આ ઉદાહરણો સંદેશતાલક (સિ. જે ગ્રં ૨૨)માંથી છે.

૭. (ક). એકિ હિં ઉપાલંબરે, વાલ્મલ-રહિ સવિલાસ (વસંતવિલાસ, ભારતીય વિદ્યા ૧૯૪૭, ૨૮-૩૬, ૫૬ ૭૦) (ખ) જવણી વાલ્મલ વિષ્ણુયા, નાકા સળહી સુપ (૫૪ સહેલીધારી વાદ, ૧૫૧૮, ભારતીય વિદ્યા, ૧૬૪૩, ૨૮) (ગ) વાલ્મલ (દોલા આરસ દૂધા, ૧૬૭). (ઘ) મીનાં ૬૫ સિખાં ચેય, ભુવંગા સૌરલ-મૂળ (ગીતમંજરી, અનુપ સંસ્કૃત પ્રેસકાલય, ૧૯૪૪, ગીત ૬, ક.૨)

૩ વાલંભ-વાલંભમા અત્યાક્ષરું ઉચ્ચારણુ નખણુ પડતા અલ રૂપશ' ઉચ્ચારમાથી જુમ થઈ ગયો ને વાલમ બોનાવા લાગ્યું—જેમ સોનન (સોગદ), લીમડો (લીખડો), 'બારપુ બન (બધ) કયું' વગેરે પ્રચલિત ઉચ્ચારણુમા બને છે તેમ તેજ રીતે સોરભનુ સોરમ

૪ વાલમનુ વહાલમ એવું ઉચ્ચારણુ વહાલુ, વહાવ બેવાન સગદોપનુ પળિણામ હોવા સંભવ છે સોરમનુ રહેારમ રહેાડમ, સોડમ એવું ઉચ્ચારણુ સારમા મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા યતા હકારપ્રક્ષેપને આધારી હોય. સ મદ્ય, પ્રા નસ્સ-, નાસ-નું નહાસપુ (દશમસ્કંધ, ૧૯,૬૦), પ્રા વહ-શુજ ચહડી (દશમસ્કંધ), ચહી; રહેાડ=સોડ, શાહાસે (શામળ)=શાસ્ત્ર, શોહોર (શામળ)=શોર વગેરેમા આવો પ્રક્ષેપ જઈ શકાય છે. તે રીતે સોરમનુ રહેારમને પછી બીજા રૂપો

વાંકડું

શુજ વાંકડુંનું પ્રાચીન રૂપ અપ વઢકુડય- છે પીશલ (Pishel અને આલ્ડોર્ફ (Aldorf) આ અપભ્રંશ શબ્દન મૂળ તરીકે વૈદિક શબ્દ વઢકુ- હોવાનું માને છે^૧ પણ અપભ્રંશમા વઢકુડય-ના બેવાજ ધાતુના જે બીજા શબ્દો છે (એ શબ્દો ધ્વનિવિગર પામી અર્વાચીન ભાતીય-આર્ય મા પણ જળનાઈ રહ્યા છે), તેમને આધારે તેમા -હય- નહીં, પણ -હઘ- એવો અગવિસ્તારક પ્રત્યય હોવાનું, અને મૂળ અગ વઢકુ- નહીં, પણ સ વઢક-, પ્રા વઢક- હોવાનું જણાય છે તીચેના અપભ્રંશ શબ્દયુગ્મ તપાસો

૧ વપ્પ- વપ્પુડ (ય)-

૨. જમ્મ- જમ્મુડ (ય)-

૩ વઢક- વઢકુડ (ય)-

૧. વપ્પ- (શુજ બાપ) અપભ્રંશમા બાણીતો છે 'પિતા' ઉપરાત તેનો બીજો અર્થ^૨ 'બીચારો' (સ વરાક-) થાય છે

૧ મામાતીક (Grammatik) કુંજર, ૫૯૯ માતેરિઆલીન (Materialien) શબ્દસૂચી વઢકુડડ શબ્દ નીચે, આલ્ડોર્ફ એ સાથે સહમત અપભ્રંશ સ્તુદીન (Apbhramsa-Studien), પા ૧૬, પાદનોપ ૧ કહે, ફોર્મેશન ઓવ કોંકણી (Formation of Konkani) સૂચી 'વાકડે' શબ્દ નીચે

૨ આલ્ડોર્ફ, હરિવંશપુરાણ શબ્દમાસમા બોધી શ્લોકે તેનો અર્થ 'વીર' ગણવન આપે

-ઉઠ(ય)- એવો અંગવિસ્તારક પ્રસય હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. નાગરા શ્રાવ
ગણીતા છે. ઉપરાંત પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'તેજા ભાટ, નગારી ધિ' ^૧
વગેરેમાં નગારી આવે છે. એમનો આ જગુડ- સાથે સંબંધ હશે કે કેમ
તે તપાસવું જોઈએ.

વીગત

૧. નરસિંહરાવ^૧ આ શબ્દના મૂળ તરીકે સં. વ્યક્તિ- 'ભેદ' 'વિરેક'
'(સામાન્યના વિરોધમાં) વિશિષ્ટ સ્વરૂપ' આપે છે. આ વ્યુત્પત્તિ વિશ્વસનીય
અને સ્વીકાર્ય લાગે તે માટે (૧) આમાં દેખાતા ધ્વનિવિકારો તેને ભૂમિકામાં
પ્રત્યક્ષિત ધ્વનિવલણોને આધારે જ થયેલા છે; અને (૨) આવાં બીજાં પણ
સમાન્તર ઉદાહરણો મળી આવે છે-એ દેખાડવાની જરૂર છે.

૨. (૧) વિગત (૨) (વીગત) ઉપરાંત (૩) વક્તિ (ઈ. સ. ૧૬૦૬^૨),
(૪) વિગત્ય ને (૫) વગત્ય (લૌકિક ગુજરાતી) એ ગુજરાતી; તથા (૬)
વિગતિ ને વિગત (ઈ. સ. ૧૬૦૫) એ બે મારવાડી અને વિગત એ
પૂર્વી હિંદી સ્વરૂપોએ ટાંકી સકાય તેમ છે. આ સૌ અને તેમનો અરસપરસ
સાથેનો સંબંધ આપણે સમજાવવો જોઈએ.

આમાંથી વક્તિ દેખીતો જ એક અર્વાચીન તદ્દભવ (કે અર્ધતત્સમ)
છે. બાકીનાં પણ અર્વાચીન ધાતુરના હોવાથી એ જ કોટીમાં આવે. તેમનો
અરસપરસ સંબંધ આ પ્રમાણે બાંધી સકાય—

સં. વ્યક્તિ > { (૧) વક્તિ > *વગતિ (પ્રા. ગુજ.) > વગત્ય (લૌકિક)
(૨) વિગતિ (જૂ. પ. રા.) { વિગત્ય (લૌકિક) > વિગતિ (સિધ્ધ)
(૩) *વિગતિ > *વિઅગતિ > વીગત્ય > વીગત

(૧)માં સંયુક્ત ક્રિયા-નો સ્વરૂપેરો વાટે વિશ્લેષણ ('એનેપ્ટીક્સિસ'
anaptyxis) તથા છૂટા પડતા પૂર્વવ્યંજન -ફ-નો ધોષભાવ એ પ્રક્રિયા
મારફત *વગતિ, અને ઐલિંગસૂચક અંત્ય -ઈ-નો યથતાં વગત્ય સધાયો છે.

૧. નરસિંહરાવ, પૂર્વોક્ત ગુરુતક, ૧, ૨૭૭, ૪૨૧, ૪૫૦. આ પહેલાં ફેટલાયે વરે
હોર્ને' (Hoernlo) ગ્રીકીયન લેક્ષેન્, પા. ૬૭, ૬ ૧૨૧ પર પૂર્વી હિં. વિગત 'વ્યક્તિ' ને
સં. વ્યક્ત- ઉપરથી અર્ધતત્સમ સિદ્ધ કરે છે.

૨. નરસિંહરાવ, એજન, ૪૨૧.

૩. ભારતીય વિદ્યા, ૨-૧, આશિન ૧૯૬૭, પા. ૩૪, ૩૫. ૩૬, ૩૭, ૪૦, વગેરે.

(૨)માં સંપ્રસારણથી^૬ વિગતિ અને -ઈ-ને સ્થાને -ય- અને પછી તેના લોપથી વિગત્ય ને વિગત આપણને મળે છે. વગત્ય આ વિગતિમાથી પણ આદિ અક્ષરના ફ-નો ઝ- થવાથી^૭ સિદ્ધ થઈ શકે.

(૩)માં અતિમ સ્વરૂપ વીગતનો દીર્ઘ^૮ ઈ સમન્વવા માટે વ્યક્તિ નો *વિયગતિ એવો અસાધારણ વિકાસ કલ્પવો જ રહ્યો. પછી તેા મૂનો લોપ, ફના અનુવર્તી ંઝનો લોપ અને પૂર્વસ્વરનો દીર્ઘભાવ એ ક્રમે વીગતનો ઈ સાધવો^૯ સરળ છે.

સમાંતર ઉદાહરણ તરીકે જુગત્ય, જુગત, જુગતિ (સં. યુક્તિ^{૧૦}-) સકત્ય^૪ (સગત્ય) (સં. શક્તિ), પંગત્ય, પંગત (સં. પક્તિ^{૧૧}-) આપી શકાય.

૩. ઉદ્દેશ્યો—વિશ્લેષ માટે જુઓ—પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ માટે પીશલ-પ્રામાતીક ક્રિ. ૧૩૧-૧૪૦; તથા હેમચન્દ્ર, સિદ્ધહેમ ૮૧૧૧૪૫; ૮૧૨૭૩, ૭૫, ૧૦૦-૧૧૫; ૮૪૧૮, ૮૮, ૧૭૦, ૧૮૨, ૨૩૫, ૨૭૦, ૩૧૪, ૩૨૨; અપભ્રંશ માટે ૮૪૩૨૮ (કિલિનયોઃ), ૪૪૨ (૧) (પરાવહિં), ૪૪૪ (૩) (દીહુર). જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની માટે ટેસીટારી, નોદ્સ, ક્રિ. ૨ (૩); અર્વાચીન ગુજરાતી માટે નરસિંહરાવ, ઉક્ત ગ્રંથ, પા. ૪૦૦-૪૦૪; ૨૭૨-૨૭૫, બંગાળી માટે અને સામાન્યપણે ચેટ્જી, 'ધ ઓરીજન ઓફ ડેવેળપમેન્ટ ઓફ ધ બેંગાલી લેન્ડ્સ', ૧ (૧૮૨૬), પા. ૩૭૪-૩૭૭, ૧૭૧.

૪. -ઝ-ના લોપભાવ માટે જુઓ : પ્રાકૃત માટે પીશલ-ઉક્ત ગ્રંથ, ક્રિ. ૨૦૨; તથા હેમચન્દ્ર, ઉક્ત ગ્રંથ, ૮૧૧૧, ૮૭, ૧૮૨; અપભ્રંશ માટે પીશલ, ક્રિ. ૧૮૨; તથા હેમચન્દ્ર, ૮૪૩૮૬, ૩૭૭ (ખયગાલિ), ૪૨૭ (નાયગુ); જૂની ગુજરાતી માટે દ્વે, ગુજરાતી લેન્ડ્સ, (૧૮૩૫), ચન્દસરી (આગર, ઉપનગર, ઉપગાર, સુગાલિ, વગેરે). મરાઠી માટે અને સામાન્યપણે જુલ બ્લોક્-લાંગ મરાઠે, ૧૮૧૮ નું પરણખેકૃત ભાષાંતર મરાઠી ભાષેના વિકાસ, ૧૮૪૧, પા. ૧૩૬. બંગાળી માટે ચેટ્જી ઉક્ત ગ્રંથ, પા. ૪૪૫-૪૪૬, ૪૬૨. ૫. અંત્ય -ઈ > ય માટે જુઓ—

૪. કાઠિયાવાડના અમુક વહિક કુટુંબોમાં માતા અને જોતજ માટે થતા વાર્ષિક નેવેષને અંગે થતી વિધિમાં કુટુંબનો ગોર જહેનબાઈને વારાફરતી પૂછે છે “કાણ સકત્ય (સગત્ય) ?” “કાણ વીર ?”

નીચેની હકીકતો લક્ષમાં લેતાં વ્યંડળ જૂના ને બાણીતા મૂળમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું કહી શકાય.

૨. લીટી (લીહટી, મૂળ સં. લેહા), મોટો (મૂળ સં. મહત્-)
જેવા શબ્દોમાં મૂળનો હકાર લુપ્ત થયાને કારણે શબ્દનું સ્વરૂપ પલટાઈ ગયું છે. વ્યંડળ પણ અમુક અંશે એવા જ પરિવર્તનના ક્ષેત્ર છે.

૩ અર્જુન વિરાટરાજને ત્યાં ગુપ્તવાસ રહે છે, ત્યારે તે એક નપુંસક તરીકે સ્ત્રીવશે વૃહન્નલા નામ ધારણ કરે છે. આમ વૃહન્નલ-નો અર્થ 'નપુંસક' થઈ શકે.

૪. આ વૃહન્નલ- કે વૃહન્નલ- અપભ્રંશમાં વિહન્દલ- રૂપે મળે છે. મહાકવિ સ્વયંભૂક્ત અપભ્રંશ મહાકાવ્ય હરિવંશપુરાણ કે રિક્ષેભિચરિત્રમાં આ શબ્દ અનેક વારે વપરાયો છે.

૫. અપ. વિહન્દલ-મૂળના વૃહન્નલ-માંના નકાર પછી વકાર-પ્રક્ષેપ દ્વારા સિદ્ધ થયો છે.

પાંદડું (પત્ત-પળ-), પાંદરો (વત્તર-, વાનર-), પંદર (વત્તરહ, વન્નવદા) વગેરેમાં આ જ પ્રક્રિયા દેખાય છે. અને, આંબો (અન્વ-, આમ-), તાંબું (તન્વ-, તામ્-) વગેરેમાં તે ધ્વનિભેદ ભેદ શકાય છે.

૬. અપભ્રંશ વિહન્દલ-નો હકાર પછીની ભૂમિકામાં લુપ્ત થાય છે, અને તેથી નજીકનજીક આવી જતા હ ને જ બાણી જઈ, વિહ-ને સ્થાને વ્ય-ઉચ્ચારાતો થાય છે. આ પ્રક્રિયાનાં બીજાં ઉદાહરણો :

જય્યાં < જિહ્યાં, ત્યાં < તિહ્યાં, જયારે < જિહારહ, જિહવારહ વગેરે.

૭. અપ. વિહન્દલ-ના -લ્-નો ગુજરાતીમાં નિયમપ્રમાણે -હ્-થાય અને બાકીના વકારનો મૂર્ધન્યભાવ થતાં, વિહન્દલ પરથી વ્યંડળ નિબ્પન્ન થાય છે.

૮. આમાં -દ્-નો-હ્-થયો એમા રહેલી મૂર્ધન્યભાવની પ્રક્રિયાર ગુજરાતી માટે અસાધારણ જણાય છે. પણ એવાં બીજાં એવાં ઉદાહરણો પરથી લક્ષરની અસરથી દંત્યનો મૂર્ધન્ય થતો હોવાનું અટકળી શકાય. જુઓ નીચેના શબ્દો :

જેટલો, તેટલો (અપ. જેત્તિલ્લ-, તેત્તિલ્લ-),

નિટોલ (અપ. નિત્તુલ્લ-),

હીડાળો (સં. હિન્દોલ-), ડાલણું, ડાળી વગેરે (સં. દોલા સાથે સંબંધ).

૯. આથી વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે હોય :

વૃહન્નલ્લ- વૃહન્નલ્લ-અપ. વિહન્દલ-ગુજ. વ્યંડળ.

૧. અચ્છર જિવ વત્તરિ દાલિ-મુલ્લ, પડિમસિદ્ધિરિદિ (સિ. એ. જ. ૨૪, ૧૯૪૮) ૨, ૧૨૮.

૨. ગુજરાતીમા મૂર્ધન્યભાવ માટે જુઓ 'દંત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ' એ લેખ.

નરસિંહરાવ-ઉક્ત ગ્રંથ, ૨૨૩-૨૨૫; દ્વે-ઉક્ત ગ્રંથ, ૨૭ (પરિચ્છેદ ૩) પર આપેલા ઇકાર-અંગિને લગતાં સ્વીમાં આપેલાં અર્વાચીન ગુજ. શબ્દસ્વરૂપો.

૬. સંપ્રસારણ માટે જુઓ—

પ્રાકૃત માટે પીયલ-ઉક્ત ગ્રંથ, § ૧૫૧; તથા હેમચન્દ્ર- ૮-૧-૪૬, ૫૨, ૫૪, ૬૪, ૭૩, ૭૪, ૧૪૯, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨ એ સૂત્રો નીચે પ્રસ્તુત શબ્દો; પ્રાચીન ગુજ. માટે ટેસીટોરી-ઉક્ત ગ્રંથ, § ૫૨; અર્વાચીન ગુજરાતી માટે નરસિંહરાવ, ઉક્ત ગ્રંથ, ૪૨૦-૪૨૪; મરાઠી માટે ખલોક (પરાંજપે) ઉક્ત ગ્રંથ ૧૧૨-૧૧૩; ખંગાલી માટે ચેટ્ઠ-ઉક્ત ગ્રંથ, ૪૦૬-૪૦૭, ૩૨૯-૩૩૦.

૭. શબ્દાન્તર્ગત -ઈ- > -અ- માટે જુઓ—

પ્રાકૃત માટે હેમચન્દ્ર- ૮-૧-૮૮-૮૯; પણ તેની ટીકા માટે પીયલ- § ૧૧૫. પ્રાચીન ગુજ. માટે ટેસીટોરી, § ૪ (૧); અર્વાચીન ગુજરાતી માટે નરસિંહરાવ, ૨૨૫-૨૨૭; ગ્રીઅર્સન-‘ઓન ધ ફ્રેનોલોજી ઓફ ધ મોડર્ન ઈન્ડિઅન આર્યન વર્નાક્યુલર્’ જર્નલ ઓફ ધ જર્મન એરીએલ સોસાયટી, ૪૯-૫૦, || ૧૨૦-૨૩; મરાઠી માટે અને સામાન્યપણે ખલોક (પરાંજપે), ૭૬-૭૭; ખંગાળી માટે ચેટ્ઠ, ૩૩૨-૩૩.

૮. વ્ય>વિય- માટે સરખાવો—

અર્ધભાગધી દુવાલસ (હેમચન્દ્ર ૮-૨-૨૫૪), દુવાર, દુઆર; ગુજ. સુવાસ (લૌકિક) <ધાસ; પ્રા. ચિયત્ત < *તિયત્ત < ત્યક્ત; પ્રા. ચિમ્બ્યા < *તિધક્ત્વા < તિયક્ત્વા < ત્યક્ત્વા (પીયલ, § ૨૭૯, પૃ. ૧૯૩) તેમ જ હેમચન્દ્ર, ૮-૨-૧૦૭.

૯. ધય° > ધઅ° > ઈ માટે જુઓ—

ટેસીટોરી, § ૧૫; દ્વે, ૧૪; નરસિંહરાવ, ૪૪૩ તથા ૪૧૪-૪૧૭ ચેટ્ઠ, ૩૦૨-૩, ૩૦૭, ૩૫૨.

વ્યંડળ

૧. જોડણીકાચ (ચોથી આવૃત્તિ) માં ગુજરાતી વ્યંડળ ‘નપુંસક’ ના મૂળ તરીકે વઢર (અને તેનું આગળ પૃથક્કરણ કરી વિ+અઢ) આપેલા છે. પણ વઢર-શબ્દની સંદિગ્ધતા વગેરે કારણે આ અટકળ નિરાધાર જણાય છે.

નીચેની હકીકતો લક્ષમાં લેતાં વ્યંડળ જૂના ને બાણીતા મૂળભાષી ઉતરી આવ્યો હોવાનું કહી શકાય.

૨. લીટી (લીહટી, મૂળ સં. લેહા), મોટો (મૂળ સં. મહત્-)
જેવા શબ્દોમાં મૂળનો હકાર લુપ્ત થયાને કારણે સખ્ત સ્વરૂપ પલટાઈ ગયું
છે. વ્યંડળ પણ અમુક અંશે એવા જ પરિવર્તનના ક્ષેત્ર છે.

૩ અણુ'ન વિરાટરાજને ત્યા ગુપ્તવાસ રહે છે, ત્યારે તે એક નપુંસક
તરીકે સ્ત્રીવશે વૃહનલા નામ ધારણ કરે છે. આમ વૃહનલ-નો અર્થ 'નપુંસક'
યઈ શકે.

૪. આ વૃહનલ- કે વૃહનલ- અપભ્રંશમાં વિહન્દલ- રૂપે મળે છે.
મહાકવિ સ્વયંભૂક્ત અપભ્રંશ મહાકાવ્ય હરિવંશપુરાણ કે રિક્તભિચારિણીમાં
આ શબ્દ અનેક વાર વપરાયો છે.

૫. અપ૦ વિહન્દલ-મૂળના વૃહનલ-માંના નકાર પછી દકાર-પ્રક્ષેપ
દ્વારા સિદ્ધ થયો છે.

પાંદડું (પન્ન-પર્ણ-), પાંદરો (વન્નર-, વાનર-), પંદર (વન્નરહ,
પન્નવદશ) વગેરેમાં આ જ પ્રક્રિયા દેખાય છે. અને, આંખો (અન્ન-,
આમ-), તાંબું (તન્ન-, તામ્ન-) વગેરેમાં તે ધ્વનિભેદ જોઈ શકાય છે.

૬. અપભ્રંશ વિહન્દલ-નો હકાર પછીની ભૂમિકામાં લુપ્ત થાય છે,
અને તેથી નજીકનજીક આવી જતા હ ને જ લખી જઈ, વિહ-ને સ્થાને
વ્ય-ઉચ્ચારાતો થાય છે. આ પ્રક્રિયાનાં ખીન્ન ઉદાહરણો :

જયો < જિહો, તયો < તિહો, બ્યારે < જિહારહ, જિહવારહ વગેરે.

૭. અપ. વિહન્દલ-ના -લ-નો ગુજરાતીમાં નિયમપ્રમાણે -લ્- થાય અને
બાકીના દકારનો મૂર્ધન્યભાવ થતા, વિહન્દલ પરથી વ્યંડળ નિષ્પન્ન થાય છે.

૮. આમાં -દ્-નો -હ્- થયો એમાં રહેલી મૂર્ધન્યભાવની પ્રક્રિયા? ગુજરાતી
માંટે અસાધારણ જણાય છે. પણ એવા ખીન્ન બેચાર ઉદાહરણો પરથી લકારની
અસરથી દંત્યનો મૂર્ધન્ય થતો હોવાનું અટકળી શકાય. જુઓ નીચેના શબ્દો :

જેટલો, તેટલો (અપ. જેતિલ્લ-, તેતિલ્લ-),

નિટોલ (અપ. નિત્તુલ્લ-),

હીડોલો (સં. હિન્દોલ-૧, ડાલવું, ડાળી વગેરે (સં. દોલા સાથે
સંબંધ).

૯. આથી વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે હોય :

વૃહન્નલ્લ- વૃહન્નલ્લ-—અપ. વિહન્દલ-ગુજ. વ્યંડળ.

૧. ભચ્છર જિવ વચરિ વાલિ-મુલ્લ, પદ્મચિરિચરિહ (સિ. જૈ અ. ૨૪, ૧૯૪૮) ૨, ૧૨૮.

૨. ગુજરાતીમાં મૂર્ધન્યભાવ માટે બુઓ 'દંત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ' એ લેખ.

સંપેટવું, સમેટવું

સંપેટવું અને સમેટવું એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચામાં^૧ ચર્ચાલાક્ષીને મત કંઈક વધારે સચુકિતક છે તેમણે ગજી કરેલા નિર્ણયો આ પ્રમાણે છે—

(૧) સંપેટવું $\sqrt{\text{વેપ્દ}}$, — $\sqrt{\text{સવેપ્દ}}$ — ના આગ પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે
૧ વેપ્દ (સિદ્ધાંત ૮/૪/૨૨૧)

શુ વેપ્દ આ સ્વરૂપ પરથી સધાયો

૨ સંવેલ્લ (અને ઉલ્લેખિતે માટે વૈલ્પિક ઉલ્લેલ્લ) (સિ હે ૮/૪/ ૨૨૨, ૨૨૩),

શુ વેલ્લા (કાનના) આ $\sqrt{\text{વેલ્લ}}$ — પરથી આવ્યો

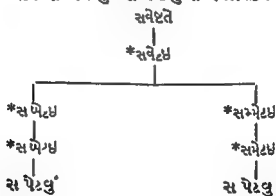
૩ *સંવેલ્લ (સંભવિત),

સરખાવો ઉલ્લે— > ઉલ્લે—, ધટ્ટા > ધટ્ટા—, સંલ્લ— > સલ્લ—
(સિ હે ૮/૨/૩૪), તેમજ (વિ—)સુલ્લ > હુલ્લ

શુ વીટ્ટી, વીટ્ટવું, વીટ્ટો વગેરેના મૂળમાં આ $\sqrt{\text{વેલ્લ}}$ — છે

૪ $\sqrt{\text{વેલ્લ}}$ — આ પ્રા વેલ્લ— (સ વેલ્લ—) પરથી સંવેલ્લ છે

(૨) એટલે સંપેટવું—સમેટવુંનો વિકાસક્રમ આ પ્રમાણે છે—

વૂ નો ખૂ તેમજ મૂ યવાના સમાન્તર ઉદાહરણ તરીકે—

પવેન ના વૂનું પરખ અને સપરખો એમાં થએલું દ્વિવિધ રૂપાન્તર ટાકી શકાય

(૩) ઉપર આપેલા વેલ્લ—ના નવું વિકારો વ—એ $\sqrt{\text{સવેલ્લ}}$ — > $\sqrt{\text{સવેલ્લ}}$ — > $\sqrt{*સવેલ્લ}$ — > $\sqrt{\text{સવેલ્લ}}$ — એવો સંબંધ બાધી રાખાય

૧ 'પ્રસ્થાન માગદાર મહા અષાઢ ૧૯૬૩, ચેન ૧૯૬૫

આપણે આ નિર્ણયોની સાબીતી તપાસીએ. નેપાળી સમેટવું, પંજાબી ને હિંદી સમેટના, મરાઠી સમેટણું—એ સૌ ગુજરાતી સમેટવુંના સજ્જતીય શબ્દો છે.^૩ પણ સંપેટવુંને મળતા શબ્દો બીજા અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમા મળતા નથી. આ હકીકત સ્પષ્ટ છે કે, જો સંપેટવું ને સમેટવું એ બેની વચ્ચે પ્રકૃતિ-વિકૃતિનો સંબંધ સ્વીકારવો જ હોય તો સમેટવું વધારે જૂનો હોવાથી તેને જ પ્રકૃતિ ગણવી પડશે, અને મને તો સંપેટવું નો દેખાવ જ અર્વાચીન લાગે છે. તે સમેટ—ના પૂર્વરૂપ સાતુનાસિક *સમેટ—માથી ઉચ્ચારણબદ્ધને લીધે વિકસ્યો હોય. વાનર—> ‘વાંદર’ વગેરેની જેમ *સમેટવું થવું જોઈએ; પણ શબ્દોના ઇતિહાસમાં ધ્વનિ-આપારો ઉપરાત સાદસ્યના તત્ત્વનું પણ સ્થાન મહત્ત્વનું છે, એ જુલાવું ન જોઈએ. એટલે સંપેટવુંના જૂનું ઉચ્ચારણ લપેટવું, પેટી વગેરેની અસરથી પૂ—માં સરી ગયું હોય. આમ પ્રાકૃત પૂર્વરૂપ *સંવેદને બદલે *સમેટમાથી સંપેટ ઉતારવો વધારે યોગ્ય લાગે છે.

હવે સમેટવું લઈએ. ટર્નરનું વલણ આને સં. સંવર્તયતિ પરથી સાધવા તરફ છે.^૪ સં. સંવર્તયતિ ‘વીટી લે છે’, પા. સંવદૃતિ ‘વિઠસે છે’, પ્રા. સંવદૃદ્ધ ‘સમેટી લે છે.’ સાથે તે સ્પષ્ટ છે કે આને સં. સંવેદયતિ ‘સમેટી લે છે’, પા. સંવેદેતિ એનો સંગદોષ કદાચ લાગ્યો હોય.

એટલે પ્રથમ તો ટર્નરના સંવર્તયતિ...xસંવેદયતિ...અને અતુરભાઈના સંવેદયતિ..(કે સંવેદેતે...) એ બે વચ્ચે નિર્ણય કરવો રહ્યો. અતુરભાઈનો મુખ્ય આધાર એ છે કે ગુ. વીંટી, વીંટલું વગેરે સાધવા માટે ✓વેદૃ—નું (વેદૂ—દારા)✓ *વેદૃ— એવું રૂપાન્તર સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી,^૫ અને આ *વેદૃ— એક વાર સ્વીકારો એટલે તેને આધારે સમેટવું સાધવો એ તો રમત વાત છે. પણ ગુ. વીંટી, વીંટલું વગેરેની વ્યુત્પત્તિ પીરો ટર્નરનો જુદો જ અભિપ્રાય છે. આને લગતી તેમની શબ્દસામગ્રીની તુલના આ પ્રમાણે છે^૬—

૩. ટર્નર, નેપાળી કીફરી, સમેટવું નીચે.

૪. પૂર્વનિર્દેશ, સમેટવું નીચે..

૫ નરસિંહતાવ પણ વીંટલું વગેરેને સં. ✓ વેદૃ—માથી સાધવાના મતના છે. પૂર્વોક્ત પુસ્તક ૧, ૧૨૧, ૪૪૧.

૬. નેપાળી કીફરી, બિટો, બિરો એ શબ્દો નીચે

(૧)

પ્રા. વિટ્ટી 'ચોટલી'
 નેપા ખિટો 'ભારો' 'વોટા'
 સિં વીટપુ 'ખીડી દેવુ'
 ગુ વીટો, વીટી

આ સૌનું મૂળ *વીટ-

[નોંધ—ટર્નરે પ્રા વિટ્ટિયા, વિટલિઆ 'ચોટલી', વિટથ 'વોટ છે'
 એ પ્રાકૃત શબ્દો દાઢ્યા નથી અને ગુજરાતી વોટો, વીટી અશુદ્ધ અથવા
 તેા ખોરીગત નિરુત્ત્વાર રૂપ દાઢ્યા છે]

(૨)

સ ખીટમ્, ખીટા 'ગિલ્હી' 'મોઈ'
 વીટકમ્, વીટિકા 'પાનનુ ખીડુ'
 વીટી 'નાગરવેલનો છોડ'
 પ્રા. ખીડગ- (નપુ), વીડિઆ 'ખીડુ'

નેપા ખિરો	}	'ખીડુ'
પળ હિં ખિઃ		
સિં ખીડા		
મરા વિડા		
ગુજ ખીડુ		
મરા વિટી, ઇટી 'ગિલ્હી', 'મોઈ'		
પળ વિડા 'શીશીનુ ખુચ'		
સિં ખીડથુ 'ખીડુ'		
ગુ 'ખીડા', 'ખીડી' ['ખીડુ']		

આ સૌ શબ્દો એ મૂળ રૂપ સચ્ચે છે, *વીટ- (પળ. મરા) અને
 *ખીટ- (નેપા સિં હિં ગુજ) = 'વોટા વાળેની કાંઈ વસ્તુ' આ *વીટ-
 કે *ખીટ-, ઉપર સચ્ચેલ *વીટ- ને ખીજા શબ્દો પરથી સચ્ચવાતુ *ખીડ-
 'ધાસનો ભારો કે વોટા' એ સૌ કાંઈ અનર્થ લાપામાથી ઉછીતા લીધેલા
 હોય એ સભવિત છે

૭ ટિ એન્ દેવ, એ સ્ટડી ઓવ ધ ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ, ૧૮૧ દેવ ઉપર રચેલે સચ્ચે
 કે વોટવધ ઉપર સ વેષ્ટેન્ડી અસર થઈ હોય.

આમ ટર્નરે આ શબ્દસમુદાયનાં મૂળ રૂપને અનાય' લાપાના માને છે. પણ આ નિર્ણયમાં એક દોષ લાગે છે. ઉપર નોંધમાં જણાવ્યું છે તેમ ગુ. વીંટી, વીંટો, વીંટણું, વીંટલો વગેરેની તેમજ પ્રા. વિંટછ, વિંટિયા, વિંટલિઆ એ શબ્દોની ટર્નરને જાણ જ નથી, અને તેમણે મૂળ તરીકે સૂચવેલા શબ્દો આ શબ્દોમાં રહેલા અનુસ્વાર સમજાવી શકતા નથી. આથી તેમણે સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતી વીંટણું વગેરે શબ્દો માટે સ્વીકાય' લાગતી નથી.

એટલે, હેમચંદ્રે -ષ્ટ-નો -દ્ટ થવાનાં ત્રણ ઉદાહરણ નોંધેલા હોવાથી અને આપણને સં વેષ્ટયતિ, પ્રા. વિંટછ, જૂ. ગુ. વીંટિવછ, અર્વા. ગુ. વીંટણું એ સૌ સમાનાર્થક મળતા હોવાથી તેમની વચ્ચે પ્રકૃતિ-વિકૃતિનો સંબંધ સ્વીકારવા સામે એકે સખળ વાધો લઈ શકાય તેમ લાગતું નથી.

આ નિર્ણયને એક ખોલે મજબૂત આધાર મળે છે. ઉષ્ટ્ર- > ઉટ્ટ- > ઊંટ, ઇંટા > ઇંટ > ઈંટ એ પ્રમાણે હેમચંદ્રે નોંધેલા (સંદ્ટ- ને લગતો તદ્દભવ ન હોવાથી તેને બાદ કરતા) બધા -ષ્ટ- > -દ્ટ- એવી વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાવાળા શબ્દો ગુજરાતીમાં સાનુનાસિક છે, અને -વેષ્ટ- > *વેદ્ટ- > વીંટ- પણ આજ નિયમને અનુસરતો છે. એટલે વીંટણું વગેરેના મૂળ તરીકે વેષ્ટ્રને સ્વીકારવો એ જ યોગ્ય છે. એટલું ખરું કે ઉપર તુલના માટે આપેલા ખીજી અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય' લાપાઓના શબ્દો માટે જે અનાય' મૂળનું રૂપ કહ્યું છે તેનો પ્રભાવ વીંટો વગેરે પર પડ્યા વિના ન જ રહ્યો હોય. પણ મૂળ તરીકે તો ✓વેષ્ટ- જ ગણાય.

એટલે નિયમ પ્રમાણે -વ્દ- માથી નિષ્પન્ન થતા -દ્ટ-ની સપ્રાણતા- (એસ્પીરેશન, aspiration)નો લોપ ઉક્ત ઉદાહરણોમાં કેમ થયો તે સમજાવી શકાય તેમ ન હોવા છતાં વેષ્ટ્ર-ના એક રૂપાન્તર તરીકે *વેદ્ટ- સ્વીકારવું ઉચિત છે. અને તો સવેષ્ટ- > *સવેદ્ટ- > સમેદ્ટ- > સમેટ- એ ક્રમે સમેટણું સાધી શકાય. આમાં સંવર્તયતિનો કંઈ પણ ફાળો હોય તો તે 'વીંટણું'માંથી 'વિસ્તારેલું એકંદુ' કરી લેવામાં થયેલા અર્થવિકાસ પૂરતો જ.

૮. એક રીતે સંદ્ટ- પણ સમર્થક ગણી શકાય. કેમ કે નિરુપસર્ગ *દ્દ-માંથી સધાયેલા નેપા. ઠોંટણું. બંગા. ઠોંટા, હિં. ઠોંટના "ધમકી આપવી" એ તદ્દભવમાં સાનુનાસિક રૂપ મળે છે. પંજ. દદ્દના "અટકાવવું", સિ. હાટલું 'હાટો મારવો', 'હાટવું', મરા. હાટલું 'ધમકી આપવી', ગુજ. દાટી, 'હા(દા)ટો' 'હા(દા)ટણું' એ શબ્દો નિરનુવાસિક છે. (ટર્નર, નેપાલી ટિફનરી, પા. ૨૫૭ બી ૨૫, ઠોંટણું). પણ આ દેશ સંદ્ટ- 'વજોલું' 'અયદામલું' અને હેમચંદ્રે આપેલ સંદ્ટ- (સં. સંદ્ટ) 'કપાયું' 'કપાયેલું' જુદા ગણવા પડશે.

દ્- > -દ્- એટલે કે (દ્- > દ્- > દ્-) એ પ્રક્રિયાના એક વધારેના ઉદાહરણ તરીકે ચતુરભાઈએ (વિ-) સૂટ- > છૂટ- આપ્યો છે પણ આ વ્યુત્પત્તિ તદ્દન પાયા વિનાની છે -દ્- નો -દ્- થવાનું પુત્તર કરવા -સ્- > -છ- ની તદ્દન ચિલ અને વિરલ પ્રક્રિયાનો આધાર લેવો અને ઉપસર્ગનો લોપ કલ્પવો એ જરા પણ શાસ્ત્રીય ન ગણાય છૂટવું વગેરેના સંજ્ઞાતીય શબ્દો અર્નાઈન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમા મળે છે ■ (ધાતુપાઠ) છોટયતિ 'કાપે છે,' પ્રા છુટ્ટો, છોડેઈ, છોડઈ, સ આચ્છોટિત 'તોડેલું', પ્રા અચ્છોડિઅ, નેપા છુટ્ટુ, છોડ્ટુ, હિં છોડના, સિં છોડણુ, છુટાડ, બગા છુટા, મરા સુટણે, સોડણે, સ *નિચ્છુટવિ, સિં નિચ્છુડણુ ધૂડ થવું

સ *પ્રચ્છોટયતિ, હિં પછોડના "ઝાટકવું"

સ. *વિચ્છોટયતિ, હિં બિછોડના, સિં વિછોડણ, ગુજ વછોડવું, વછુટ્ટું, વછુટવું

દર્નરે આ સમુદાયનું મૂળ ભારતીય-આર્યની સુદરની પૂર્વભૂમિમાં ભારત-યુરોપીયમાં શોધે છે ૧૦ મૂળ ભારત-યુરોપીય ધાતુ square 'મારવું, નાપવું' (જેની સાથે સ સ્કુનેતિ "સોડવું" નો સબધ છે) ધાતુ-વિસ્તારના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'ત' એ સાધકપ્રત્યય સ્વીકારી ✓ છુટ્ટ-રૂપે પરિણમ્યો હોય, પણ કોલબિયા યુનીવર્સિટીના અધ્યાપક ગ્રેએ *sqer te [< *sqere 'નાપવું' + નિશ્ચાયક (ડીટર્મિનેટીવ, determinative) -t-] એ ધાતુને મૂળ તરીકે સૂચવ્યો છે ૧૧ મૂળ *sqrt ne ti અગર sqrtet ti એમાથી પ્રા છુટ્ટઈ 'ગપી નાખે છે, છોડે છે' સધાયો હોય લેટીન scortum 'આમડી, આમડું' એમા પણ એ જ ધાતુ રહ્યો છે પ્રાચીન પ્રુસી (Prussian), રુસી (Russian) વગેરેમા પણ આના સંજ્ઞાતીય શબ્દો મળે છે આથી છૂટવું ને સૂટ- સાથે જરા પણ લેવાદેવા નથી

૬ નેપાલી ડિક્શનરી, પા ૧૧૬ બી, ૨૦૦ એ

૧૦ ગ્રુઓ પૂર્વનિર્દેશ, પા ૬૪૭ એ

૧૧ ગ્રે દીક્શન પ્રાકૃત ઇન્ડો યુરોપીઅન ઇટીમોલોજી [જર્નલ ઓવ ધ અમેરિકન ઓરીએન્ટલ સોસાયટી, ૬૦, ૩, ૩૪૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦] એનો આ લેખ ભારતીય આર્યના અભ્યાસમાં એક તદ્દન નવો જ પ્રદેશ ઉપાડે છે ભારતીય આર્યના શબ્દો ભ ડોળમાં રચે વરીકે ભણીતા શબ્દોનાં મૂળ સોધવા માટે અત્યાર સુધી માત્ર દ્રાવિડી કે સુવડા ભાષાઓનો આશ્રય લેવાતો આ લેખમાં કેટલાક દેશી ગણાતા શબ્દો મૂળે ઠંઠ ભારત યુરોપીયમાંથી લે છે બોલીઓમાં જળવાઈને અવશેષ વરીકે રહી ગયા હોવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે

હવે ચતુરભાઈના બાકીનાં વિધાનો તપાસીએ.

તેમણે હેમચંદ્રે આપેલા વેઠ- અને વેદલ- નો વેઠ-ના બીજા બે રૂપાન્તરો તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. હવે વેઠ- સાથે વેઠ-નો સંબંધ વે-ઠ- > વેઠ- વેઠ- (પાલિ) > વેઠ- એ ધ્વનિ-વિકારોને અનુસરીને જ બાકી શકાય. આમાં મુશ્કેલી એ છે કે -ઠ- > -ઠ- એમાં રહેલી સ્પર્શના સંયોગલોપની પ્રક્રિયા તો અપ્રચલિત-ઉત્તરકાલીન ભૂમિકામાં જ પ્રચલિત થઈ.

પ્રા. દાઢા, 'દાઢ', કાઢ- 'કાઢ', કઠ્ઠધ 'ખેએ છે' એ સૌ પણ આ પ્રકારનો કાયડો રજૂ કરે છે. આ ઉદાહરણોમાંના કેટલાંકનો સંબંધ ભારતીય-આર્યોત્તર ભાષા દ્રાવિડી કે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકા સાથે જોડવામાં આવ્યો છે.^{૧૨} પણ કપંતિને કઢ્ઢતિ વગેરેનો સંબંધ ન હોય એ પ્રતીતિજનક નથી લાગતું. ગમે તેમ ધ્વનિ-વિષયક તેમ જ અર્થ-વિષયક સામ્ય જોતાં, ટનર વેઠતેથી વેઠધને વિખૂટો નથી પાડતા^{૧૩} એ યોગ્ય જ લાગે છે. પ્રા. વેઠુણુ- નેપા. હિં. બેઠન, મરા. બેઠણું આના સમર્થક છે.

પણ વેપ્- માંથી વેલ્- સાધવો શક્ય નથી લાગતો સં. વેલ્લિત 'કુળે છે,' વેલ્લયતિ 'હલાવે છે,' 'મસળે છે', વેલ્લિત- 'હલાવેલું', પ્રા. વેલ્લહ આમાં રહેલા વેદલ-થી સંવેદલધ અને સિદ્ધહેમ, ૮, ૪, ૨૨૨, ૨૨૩ એમાં રહેલા વેદલ-ને હેમચંદ્ર જુદો ગણતા લાગે છે, પણ ટનર બનેને એક ગણતા જણાય છે,^{૧૪} કેમ કે તે ઉપરના સંસ્કૃત શબ્દો સાથે નેપા. બેલ્તુ 'વીટવું,'- બંગા. બેલા 'પાથરવું'; હિં. બેલના; પંજ. બેલણા, વેલણા; સિ. વેલણુ-એ સૌને સાંકળે છે. આ વેલ્- માંથી ગુજ. 'વેલણું' વગેરે સધાયા છે.^{૧૫} એટલે વેલ્- એ વેપ્-નો આદેશ છે, ધ્વનિવિકારને અનુસરીને સધાયલું સ્વરૂપ નહિ. ચતુરભાઈ વેલ્- પરથી ગુજ. વેલેલો આવ્યો હોવાનું કહે છે, પણ આ વેલેલો અર્વાચીન ગુજરાતી ઘડતરનો છે સાડલો એનું સ્વરૂપાન્તર સાડલો, નાનલું > (પ્રાતિક) નાહલું વગેરેની જેમ, મધ્યવર્તી અક્ષરમાં રહેલા -મ્-નો અનુચ્ચાર, આખા શબ્દનું ત્વરિત ઉચ્ચારણ અને તેથી પરિણમતું સાર્થક આ પ્રક્રિયાઓને લીધે વેઠલો > વેદલો > વેડલો > વેલેલો એ ક્રમે વેલેલો સધાયો છે.

૧૨. નેપાલી ગ્રંથપત્ર, પા. ૮૬ એ ૧૯, ચેનો પૂર્વનિર્દેશ લેખ, પા. ૩૬૩, કઠ્ઠધ અને ત્યાં આપેલા ઉદાહરણો.

૧૩. પૂર્વનિર્દેશ, પા. ૪૫૭ એ ૩૫, બેલું નીચે.

૧૪. પૂર્વનિર્દેશ, પા. ૪૫૭ બી ૪૬, બેલું નીચે.

૧૫. પૂર્વનિર્દેશ, પા. ૪૫૭ બી ૪૨, બેલું નીચે.

છેલ્લે ચતુરભાઈએ આપેલા સંવેદ- > સંવેદ- > (સંવેદ) >
 સંવેદન- એ નિકાસક્રમમા રહેની અચાત્મીયતા તરફ ધ્યાન ખેંચવુ બાકા છે
 ભાષાશાસ્ત્ર એ એક શાસ્ત્ર છે, અને તેથી બીજા શાસ્ત્રોની જેમ એમા જે જે
 વનછો સ્થાપિત કરવામા આવે તેમા યથાશક્ય અબાધિતપણુ, પૂરતી સક્ષમતા અને
 ચોક્કસાઈ હોય તો જ તેનુ શાસ્ત્રપણુ યથાર્થ ગણાય અમુક ભાષાભૂમિમા
 અમુક સમયે પ્રવર્તતા વનછુમા સામાન્યતઃ તે ભૂમિમા અને સમય પૂરતી
 સાર્વત્રિકતા હોય છે—એ ધ્વનિશાસ્ત્રનો અગત્યનો સિદ્ધાંત છે તે વલણનો
 ભંગ કરતા હોય તેવા કેટલાક શબ્દો ના તો સાદૃશ્યના વ્યાપારનુ પરિણામ
 હોય અગર તો તે કોઈ પડોશની ભાષામાથી સ્વીકૃત શબ્દો હોય એ
 ખરું કે આવા કોઈ પણ નરણીની સમજાવી શકાય તેવા અમુક અપવાદરૂપ
 શબ્દો દરેક ભાષાભૂમિમા મળી આવતા હોય છે પણ બહુ મજબૂત પુરાવાના
 આધાર સિવાય જાણીતી પ્રક્રિયાઓની ઉપરવટ થઈને, કોઈ શબ્દ સમજાવશે,
 તેના કરતા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બાબત હાલ પૂરતુ અજ્ઞાન હોવાનો સ્વીકાર ખરો
 એ જ વધારે સારું છે. પ્રાકૃત ધ્વનિપ્રક્રિયામા $\sqrt{*વેદ-} > \sqrt{*વેદ-}$ તેમજ
 $*વેદ > વેદ$ ૧૭ એવા વિચારો માટે એકે પ્રામાણિક સમાતર ઉદાહરણ નથી
 મળતુ વેદ-નુ $\sqrt{*વેદ-}$ થાય એટલુ જ આપણે સપ્રમાણ કહી શકીએ આ
 ઉપરાંત, બીજા આધારોની સહાયથી $\sqrt{*વેદ-} > વેદ- > વેદ$ એ વિચાર કદાચ
 ઉચિત ગણાય, પણ આથી આગળ જતુ એ તો હવામા પગલા ભગવા જેવુ જ થાય

સાધુ વાણિયો

ગુજરાત-કાશિવાડના ધર્મિષ્ઠ હિંદુઓમા સત્યનારાયણની કથા પ્રવાનો
 પ્રચાર છે. તે કથામા સત્યનારાયણ દેવે ઢરેલી માણસોની સત્યપરીક્ષાના બે
 કેટલાક દષ્ટાન્તો છે, તેમાનુ એક સાધુ-વાણિયાનુ છે. આ સાધુ-વાણિયો
 પરદેશથી દ્રવ્ય રળી, વહાણુમા ભરી સ્વદેશ તરફ પ્રયાણુ કરે છે ત્યારે માગમા
 તેની સત્યપરીક્ષા કરવામા આવે છે આમાથી આત્મ આપણને માત્ર સાધુ

૧૬ જુલ પત્રોક, હાંકિ આર્યન, ૮૬, સુનીતિકુમાર ચેટર્જી, એ હીરટરી ઓપ
 આર્યન સ્પીચ ઈન ઇન્ડિયા, કેલકત્તા રીન્યુ સપ્ટે ૧૯૩૬, ૨૮૭-૨૮૮

૧૭ ચતુરભાઈના ગ્રંથ જૂની ગુજરાતી ભાષા (૧૯૩૫) માં સપ્થાન ૫ ન્યુત્પત્તિઓ
 આવી અસક્ય રીતે—એન્ડે કે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ જૂની ગુજરાતી વગેરેની ધ્વનિપ્રક્રિયાને
 માન્ય ધ્વનિવલણોને ઉડેલોક ઉપરે વહાણીને સાધવામાં આવી છે

એ શબ્દ જ પ્રસ્તુત છે. સં. સાધુ-નો અર્થ 'સારો' 'ભલો' વગેરે થાય છે, પણ તે ઉપાધિ વાણિયાને લગાડવામાં કાંઈ ખાસ ઔચિત્ય નથી. પણ સં. સાધુ-ના ઉપરોક્ત અર્થ ઉપરાંત 'ઝવેરી' તેમ જ 'વેપારી' 'સરાફ' 'શાવકાર' એવા અર્થ પણ ક્રેશકારોએ નોંધેલા છે.^૧ અને પ્રસ્તુત કથામાં આ 'વેપારી' કે 'શાવકાર' અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે.

આમાં એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સાધુ-ના 'વેપારી' વગેરે અર્થો પાછળના સમયમાં વિકસેલા છે, કેમકે તે અર્થમાં એ શબ્દનો સામાન્યપણે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતમાં વપરાય નથી મળતો પણ સાધુ-ના અર્વાચીન ભારતીય-આપ' અવતારો 'વેપારી' વગેરે નવા વિકસેલા અર્થોમાં જ વપરાય છે. હિ. સાહુ; પંજાબી સાહિ; સિંધી સાહુ, સાહિ; ગુજ. સાહુ, સાહિ, સાહુકાર, સાહિકાર, સાવકાર, શાવકાર; મરાઠી સાહિ, સાવ; બંગાળી સાહુકાર, નેપાળી સાહિ, સાહુ : સં. સાધુ-, પ્રા. સાહુ-માથી નીપજેલા આ શબ્દો^૨ સામાન્યપણે 'સંમાન્ય ગૃહસ્થ' 'સરાફ' 'ધીરધાર કરનાર' એવા અર્થોમાં પ્રયોજાય છે.

આમાં ગુજરાતી સાહિ, સં. સાધુ- પ્રા. સાહુ- પછીથી *સાહ- 'સાહિ એ ક્રમે; તેમાથી સાહિ + કાર = સાહિકાર, સાવકાર અને શાહુ-સોદાગર જેવા શબ્દની અસર નીચે (સાહુ પરથી) શાહુકાર કે શાવકાર સંધાયા છે.

ગુજરાતી અટકે શાહુ, શાહુનું મૂળ પણ સાધુ છે. શાવકાર વગેરેમાના-કાર માટે સરખાવો સૂતું-સૂનકાર, જાણુ અને જાણુકાર.

સૌ

સર્વસ્પર્શિતા એ ધ્વનિવલણોનું એક અગત્યનું લક્ષણ છે. અમુક ધ્વનિ-વલણના સીમાડાની અંદર આવી જતા સંધળા શબ્દો તેને વશ વર્તે છે. પણ વસ્તુતઃ તો ભાષ્યે જ કાંઈ ધ્વનિવલણ એવું હોય કે જે નિરપવાદ હોય. આ અપવાદો ધ્વનિવલણોની સર્વસ્પર્શિતાના કાંઈક અંશે બાધક લાગે છે. પણ જોડી તપાસ કરવામાં આવે તો આ અપવાદો પણ ધીમે ધીમે નિયમને

૧ મોન્ડીયર વીલીયમ્સ સંસ્કૃત-ઇંગ્લીશ ડિક્શનરી, સાધુ શબ્દ નીચે.

૨. ખલોક (પરાખપે), મરાઠી બાપે આ વિકાસ, પૃ ૪૬૨, -સાવ; ટર્નર, નેપાળી ડિક્શનરી, સાહ.

માનનાગ માવમ પડે અપવાદભૂત સામગ્રીમાથી અમુક સાદર્યને આધારે, અમુક જુદી ભાષા કે ભૂમિગ્રામથી ઉપાડેની સામગ્રી તરીકે, તો અમુક જુદાજ ધ્વનિવલણને આધારે સમજાવવાનો પૂરતો સબબ હોય છે આ છે-લા વિવરણનું એક ઉદાહરણ જોઈએ.

વિવૃત ઐ-ઐની ચર્ચા કરતા નરસિંહરાવે નોંધેલા અપવાદોમા એક છે સૌ 'બધા' સ. સવ-, પ્રા સવ્- પછી સવ-સડ-સૌ એ ક્રમે શબ્દ સિદ્ધ થયો હોવાનું માની નરસિંહગવ હે છે કે એ રીતે આમા અત્ય સ્વ યુગ્મ -અઉ સક્રાય પામી નિયમપ્રમાણે વિવૃત ઐ. બનવાને બદલે અપનાદરૂપે ઐ બને છે.

સૌનું નેડકુ રૂપ સહુ છે આ સહુને હકારપ્રસેપ દ્વારા સૌમાથી સધાયો હોવાનું માનવા તર્ક નરસિંહગવનું વલણ છે, પણ સાથે સહુનો સબંધ અપશ્રિય સહુ સાથે હોવાની, અને તો બેનડુ સૌ કે સઉનું સૌ સહુ હોવાની શક્યતાને પણ તેઓએ સ્વીકારી છે.

નરસિંહગવનો સૌની વ્યુત્પત્તિ વિશેનો આ મત સાચો નથી ■ સવ- નો નિયમિત વિગ્રહ પ્રા સવ્-, ગુજ સાવ (હિંદી સવ) એ રીતે થયો છે સહુ એ મૂળ રૂપ છે, અને ત્વરિત ઉચ્ચારણમા તેનું સૌ બની ગય છે—એટલે કે પ્રવર્તમાન ભૂમિકામા હકારરોપના વલણ વડે જ સહુમાથી સૌ થયો છે એ જ રીતે લૌકિક ઉચ્ચારણમા કેટલેક સ્થળે બહુનું બૌ, બહુચરા નું બૌચરા, વહુનું વૌ, કહુનું કૌ વગેરે નિયમે કરીને ઉચ્ચારાય છે બ ગાળીમા પણ આનું વલણ વ્યાપક છે, જેને આધારે જ બૌ (સ વહૂ-, પ્રા વહુ), બૌ (સ મહુ, પ્રા મહુ,) વગેરે બન્યા છે આમ સૌ એ વિવૃત ઐ-ઐના નિયમની મર્યાદામા જ આવતો નથી—એ જુદાજ ધ્વનિવલણનું પગિણામ છે.

અને ગુજરાતીમા ઔકાર વાળા ધણાયે શબ્દો આ જ ઉચ્ચારણ-વલણને અનુસરીને—એટલે કે, સ્વરમધ્યગત હું હુમ થતા, પાસેપાસે આવેલા સ્વરોની સક્રાયથી—સધાયા છે જુઓ.

૧ ચૌટું —મૂળ તરીકે ચતુર્+હટ્કમ્ છે પ્રાકૃતમા ચરહટ્-ચરહટ્-સામાન્ય વપરાશમા હતો.^૧ નરસિંહરાવે મૂળ તરીકે આપેલા ચતુર્વત્તમકમ્ પરથી તો ચૌવટું થાય, અને પ્રા. ચરહટ્-નો હકાર કાઢી રીતે સમજાવી ન શકાય

૧ એક ઉદાહરણ —સોમપ્રભકૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધ, પૃ ૧૬૨.

ચરહટ્ટય-પરથી, ચર° ને સ્થાને પ્રા. ગુજ. માં ચિહ્ન, ત્રિહુના સાદસ્યે ચિહ્ન આવી જતા *ચિહ્નહટ્ટય પછી ચહટ્ટ, ચુહટ્ટ,^૨ અને હકાર-લોપ ને સ્વરસંક્રાંત્ય વડે ચૌહટ્ટ (અથવા, હકાર જળવાઈ રહેતાં ચૌહટ્ટ). હિંદીમાં પણ ચૌહટ્ટ છે.

૨. ચૌદ-ચતુર્દશનું નો ચતુર્ અંશ, ચૌરસ, ચાંમાસું, ચૌવડ વગેરેની જેમ વિકસી, આપણને *ચૌદ એવું રૂપ મળવું જોઈએ, તેને બદલે ચૌ વાળું ચૌદ રૂપ મળે છે તેનું કારણ પણ જીપર પ્રમાણે જ છે. પ્રા. ચરહટ્ટના ચરને સ્થાને પ્રા. ગુજ. માં ચિહ્ન આવી જતા *ચિહ્નહટ્ટ અને પછી ચહટ્ટ એવું ઉચ્ચારણ પ્રચલિત હોય પછીથી *ચહટ્ટ પરથી ચૌદ. ચૌબોલા વગેરે આજ પ્રદારના છે.

૩. ચૌઠ-જૂની લાપામા 'સાડા ત્રણ'ના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે. અર્વાચીન હિંદુ સાથે તે સંબંધ છે. સં. *અર્ધ-તુર્ય- (=અર્ધચતુર્ય-) પરથી અનિર્ધારિત રીતે આવેલા પ્રા. જાહટ્ટ પરથી હકારલોપ અને સ્વરસંક્રાંત્ય દ્વારા ચૌઠ સંધાયો છે.

૪. પૌઆ, પૌવા-સં. પૃથુક- નો સ્વાર્થે -ક- દ્વારા વિસ્તાર ધર્મ છેવટે ગુજરાતીમાં પહુંઆ- પહુંવા આવે છે, અને આનું ચાલુ ઉચ્ચારણ હકારલોપ ને સ્વરસંક્રાંત્યથી પૌઆ- પૌવા થાય છે.

ઠહુકો પરથી ટૌકો પણ આમ થયું છે. કૌવો, હૌવો, જૌહર, હૌરો વગેરે હિંદી પરથી છે.

આમ સૌનું મૂળ સહુ નિશ્ચિત થાય છે. આ સહુનું મૂળ શુ? હવે સર્વ-સર્વ-સર્વ પછી સર્વ+હ (જલુ માથી?) -સહુ એ રીતે નિષ્પન્ન થયેલા માર્ગ છે. પણ આમાં અપભ્રંશ સાહુ 'બધા' એને ગણતરી બહાર રાખવામાં આવ્યો છે તે ઠીક નથી. ખીસલ આ અપભ્રંશ સાહુને શસ્વત્- *સસ્- *સાસ-સાહુ એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરે છે. પણ સાહુ નો સંબંધ ગુજરાતી સહુ સાથે હોવાની પૂરી શક્યતા છે ગુજ. સહુ બતાવે છે તેમ સાહુમાં રહેલા ડહાર એ અપભ્રંશ પ્રથમા એકવચનનો પ્રસય નહીં પણ મૂળ શબ્દનો અગભૂત સ્વર હોવો જોઈએ; એટલે કે અપભ્રંશ સાહુ એ ઝડારાન્ત નહીં પણ ઝડારાન્ત અંગ છે, અને તેનો મૂળ શબ્દ પણ ઝડારાન્ત (કે ઝડારાન્ત અંગ આપે તેવો) હોવો જોઈએ. આમ બંનેમાંથી એકે વ્યુત્પત્તિ પ્રતીતિ કર નથી કરતી.

૨ પ્રા. ગુજ. માં ચહિહટ્ટા (સંભારારાસ, ૩-૫) અને ચહુટ્ટા (જંડ ચહુટ્ટા મારો છે? સંભારારાસ, ૨-૧) મળે છે

સબવત સર્વ+પલુ-સાવહુ-સાહુ એ રીતે ચન્દ્રાતમંત વાગના લોપથી-
આવે લોપ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમા જાણીતો છે-સાહુ ને પડી સહુ સધાયો છે

હાઉ

‘ખાવડો’ એવા અર્થમા ખાળડને ખીનરાવવા માટે હાઉ ચન્દ્ર પ્રચલિત
છે મરાઠવાળાએ આ ચન્દ્ર કનડ હાઉ ‘સર્પ’ પ-થી અર્થભેદે આપણે ત્યા
આવ્યો હોવાનું યોગ્ય સંચયન થયું છે (શિક્ષણ અને સાહિત્ય, ઓગસ્ટ ૧૯૫૦,
૨૪૦).

આ હાઉને સ સ્વ સાથે ક્રો સ બ વ નથી સ્વ પરથી સ્વો-સ્વ
દ્વારા સાપ થાય. આદિ સ્ નો હ ને -વ-માથી વુ સંસ્કૃતમાથી કનડમા
આવતા ચન્દ્રો પર વ્યાપ્ત ધ્વનિ-રસણોને આધારે કદી પણ ન થાય સ સ્વ-
ભાગત-યુગેપીત મૂળનો છે, એ હકીકત $\sqrt{\text{સ્વ}}$ - ‘સરકડુ, પેટે ચાતકું’ ને
મળતો લેટિનમા serpo અને ગ્રીકમા ‘erpo’ ધાતુ છે તે પરથી જાણી
શકાય છે એ કનડ હાવુ દ્રાવિડી પરિવારનો જ ચન્દ્ર હોવાનું પુરવાર થાય
તો આ વાત સાવ રાગથી પર ગણાય. દ્રાવિડી પરિવારની ભાષાઓમા તમિળ
સૌથી પ્રાચીન છે તમિળમા ‘સર્પ’ને માટે પામ્બુ ચન્દ્ર છે કનડ હાવુ
(ખોલીભેદે હામુ) ને તેટલું પામુ, તમિળ પામ્બુના જ રૂપાતરો છે.

તમિળ વનો કનડમા હ થવાનું વલણ જાણીતું છે ઈસવી ૮મી સદી
સુધી કનડ ઉચ્ચાગ્રજમા પકાર જળવાઈ રહ્યો હતો ૧૦ મી સદીથી વનુ
સ્થાન ફકારે લેવા માડ્યું ૧૪મી સદી સુધીમા બધા કનડ વનુ સ્થાન ફરે
લઈ લીધું ૧

આ વલણના ખેચાર ઉદાહરણો

તમિળ	કનડ
પાહુ (ગાલુ)	—હાહુ
પાહુ (દૂધ)	—હાહુ
પલ (ઘત)	—હલ
પિહિ (પકડ)	—હિહિ

આ વલણ પ્રમાણે તમિળ પામ્બુનો આઘ વ્ય જન કનડમા હ બને

૧ એ એન નરસિ હિઆ-આમર ઓવ ધ ઓહડેરટ કેનેરીજ દન્ડીય જ પ ૨
૨ એથ ગાધ- હીરોટીકલ આમર ઓવ ઓહડ કનડ ૧૯૪૬ પૃ ૧૩ ૧૧૮૫ ૩૨

બાકીના -મ્બ માથી -વુ પણ સિદ્ધ થયો હોવાનું માનવું કઠિન નથી. મૂળ શબ્દનો વ્ય જન-પૂર્વવર્તી અનુનાસિક ક્ષુપ્ત થતો હોવાના કેટલાક ઉદાહરણ કન્નડમાં મળે છે.^૨ ખીછ રીતે પણ, તેયુમ્મા, તમિળ રુમ્બુ, પામ્બુ, વેમ્બુ વગેરેમાનો -પુ કે -વુ પ્રત્યય -મુ કે -મ્મુ રૂપે આવે છે, અને પામ્બુનું પામ્ થાય છે. આ પણ કન્નડ હાલુથી દૂર નથી.

આ બધી વિચારણાથી હાલુ દ્રાવિડી મૂળનો હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, અને બાવના, કાલિયણું, કંઠારણુ, ઝોડ, વકટ-લેણુ વગેરેની જેમ હાલિનો પણ આપણને મળેલા દક્ષિણના વારસામા સમાવેશ થાય છે.

૨. 'The pre-consonantal nasal has disappeared in some instances This shows that the phenomenon was not yet complete during this period—મુદ્, ઉપયુ'કદ ૧૫, ૫ ૧૦૧

ન્યુત્પત્તિ—નોંધ

અઠવાડિયું

પ્રાચીન ગુજરાતીમા 'માસ' ને માટે મસવાડા પ્રચલિત હતું.

'સવત તેરસત્તાવીસએ માહમસવાડઈ'

—સપ્તકોતિરાસ (૧૨૭૦), ૧૧૮.

'રાહેરમા વીતા મસવાડા સોલ'

—શામળકૃત રૂસ્તમનો સંલોકો, ૪-૨

આ સાથે હિંદી મસવારા 'પ્રસતાનુ મહીનાનુ નહાણુ' સરખાવી રાખ્યું.

માસ પરથી મસવાડા અને પક્ષ પ-થી પખવાડા (હિંદી પલવાઝ, પલવારા, મરાઠી પઘરવડા, અર્વાચીન ગુજ. પખવાડિયું). જુઓ

'ગુરુવારિ આનીય દશમિ પહિલઈ પખવાડઈ'

—સપ્તકોતિરાસ, ૧૧૮.

આમ 'પક્ષનો ગાળો' તે પખવાડિયું, 'માસનો ગાળો' તે મસવાડા જેમ પખવાડા પરથી પખવાડિયું તેમ અઠવાડા પ-થી અઠવાડિયું સરખાવો મરાઠી, અઠવાડા, આઠવડા, હિંદી અઠવારા આમ અઠવાડિયું એટલે 'આઠ દિવસનો ગાળો'. આમા —વાડિયું એ અર્થને વાર સાથે ધ્વનિદષ્ટિએ કરો સંબંધ નથી. અઠવાડિયાના આઠ દિવસ એટલે કે આઠ વાર માનવાની ભૂલ લોકપ્રચલિત હતી. 'આઠે વાર અલ્લાના' એ હેવન, 'આઠે દહાડે એક વાર' એ પ્રયોગ અને

'આઠ વાર ગારો, તે નિત ગંગામા નહારો'

એની મહાદેવના 'સાત વાર' નામક એક જૂના (ભાનજીના) ઘોળમા આવતી પંક્તિ^૧ આની સાક્ષી પૂરે છે. સોમને કે રવિને ફરી ગણીને આઠની સખ્યા બનાવી હોય, એથી અઠવાડિયું 'આઠ દિવસનો ગાળો' તેમજ 'એક સપ્તાહ' એમ બંને અર્થમા જરૂર પડે તેમ વપરાતો

અણોળો

અણોળોનો સંબંધ અનઘ્યાય— સાથે ધ્વનિદષ્ટિએ નજ પડી શકે. અને ધ્વનિદષ્ટિએ તેમ અર્થદષ્ટિએ સં. અનુલોગ— (મોતીઅર વીલીયમ્)

૧ પાકોતરે, 'આઠ વાર આ બણીએ, મહા દુઃખ પાપ હણીએ, લાલણ કહે છે વણી, રમરોને શૂંઘણી'—કવિ બાલણકૃત એક અપ્રસિદ્ધ કવિતા, ૭ વિ રાવળ, પ્રસ્થાન.

મૂળ સુસંગત હોઈ, પછી ખીજ અટકળ કરવાનું કોઈ કારણ નથી. ઉજ્જોઅ-
(ઉચ્ચોગ-) પ્રાકૃતમાં વપરાયો છે. અનુચોગ :- *અણુજ્જોઅ- *અણુજ્જોઅ એ
ક્રમે *અણુજ્જો અનુ જોઈએ, તેને બદલે અર્વાચીન ગુજરાતીના એક ધ્વનિ-
વલણને લઈને અણુજ્જો થાય છે. આ ધ્વનિવલણ પ્રમાણે, અસ્પષ્ટ સંજોગોમાં
શબ્દાતર્ગત ઉકાર જળવાઈ રહેવાને બદલે કે તેનો આ થવાને બદલે સંવૃત્ત એ
થાય છે. આને જ મળતું વલણ ઈ નો સંવૃત્ત એ કરવાનું છે. ઉદાહરણો :

ધોરંધર (કાલઅસ્ત)	< ધુરંધર
નીટોલ (પ્રાચીન)	< નિતુલ્લ
સર્માલ (,)	< સમુલ-
નોર	< નિરુર
દોકાર	< ઠક્કુર-
તખોળ	< તામ્બૂલ-
અનોપમ	< અનુપમ
ત્રિભોવન, તરભોવન	< ત્રિભુવન
અણુભોલ	< અણુભૂલ
અમોલ	< અમૂલ્ય
અંકોડો	< અકુટ+ક-
અંકાર (કાલઅસ્ત)	< અંકુર
અંગી	< અંગીડી
સંદિગ્ધ	< સિંદુર
હિંગળોક	< હિંગુલ+વક-
માણેક	< માણિક્ક-, માણિક્ય-
પારેખ	< *પારિક્ષય- પારીક્ષક- ^૧
ગડેરી	< ગડીરી
ખારેક	< સારિક્ક-

અમથું 'નકામું'

પ્રયોગ: અમથું ઉપરાત અમસ્તું, અમસ્થું ને અમસ્તકું પણ
વપરાય છે.

૧ વિરોપામૃતકોશ ચંબક શિક્ષકૃત (૧૨૦૦-૧૭૦૦), એન. જી નરહરિ-સંપાદિત,
અઘાર લાયબ્રેરી ભુવેશ્વર, મે ૧૯૪૩, સ્લોક ૧૦.

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : કાઈએ સં. અપાયંન્ પરથી અમથુ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આમાં -વ->-મ- એ વિગત પ્રક્રિયા સ્વીકારવી પડે છે, અને અમસ્તું-અમસ્થુંના સ-ની કશી ઉત્પત્તિ નથી આવી શકતી. જોશ્ણીકાર અમથુંનો સંજ્ઞ સં. મિથ્યા સાથે હોવાનો સંદેહ તકે કરે છે, તેમાં જરા પણ વજૂદ નથી.

નવું સૂચન : અમસ્તુંનું અમસ્થું ને પછી શિથિલ ઉચ્ચારણ અમથું એવો વિકાસક્રમ લાગે છે.

હા જ તો, ના જ તો, કરે જ તો વગેરેનું ચાતુ ઉચ્ચારણ હાસ્તો, નાસ્તો, કરેસ્તો વગેરે થાય છે. આમાં પહેલા જનુ સ્પર્શ-ઘર્ષ (‘એફ્રિકેટ ડિફ્રિકેટ’) ઉચ્ચારણ આગળ વિદ્યસ્તી શુદ્ધ ઘર્ષ (‘સ્પાઈરન્ટ’, spirant) જ (હિંદી મા છે તે, અંગ્રેજી Z) બન્યું અને પછી પાછળના અધીય ત ના સંપર્કે જ તો અધીય સ બનતા રેત એ સધિરૂપ અસ્તિત્વમાં આવ્યું આમ હા જ તો માથી હાજતો અને પછી હાસ્તો. અમસ્તુંમાં પણ આ ભારદશક-આવર્તક જ દશે એમ લાગે છે. ‘કેમ આવ્યો?’ એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ખાસ પ્રયોજનથી ન આવ્યો હોય તે ઉત્તર આપી શકે ‘એમ જ તો’. આ જ અર્થનો હિંદી પ્રયોગ યોહી ‘અર્થ’ હી, ખિના કામકે’ છે. યોહી = ‘એમ જ.’ એમ જ તો નું ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં એમ જ તો, એમસ્તો, અમસ્તો થયું પછી અલ એ પુલ્લિંગની નિશાની ગણાઈ, અમસ્તો વિકારી વિશેષણ તરીકે ચાલુ થયું. ઉચ્ચારણમાં પરિવર્તન થતા અમસ્થો, અમથો થયું અને હેવટે ખોટના હોડરાના એક નામ અમથાલાય તરીકે તો તેનું વ્યક્તિત્વ અનેકાત્મક નહીં પણ એકાત્મક હોવા વિશે જલ પણ શંકા રહી નહીં.

જોશ્ણીકાર અમસ્તકું એવું રૂપાંતર પણ નોંધે છે. તેનું ધ્વનિ સ્પષ્ટ નથી. અમસ્તું પરથી તોજ્ઞાઈમાં ક બળી તે થયો હોય

પુરવણી : -ઉપર કરેલા સૂચનમાં હવે શંકા પડે છે.

અમથું-અમસ્થું-અમસ્તું, -અમસ્તકું એમાં રહેતા -થું, -સ્થું, -સ્તું, -સ્તકું એ અંશોને મળતો પ્રા. ગુજ. -થું, -સ્થકું, -સ્તકું એવો પ્રત્યય મળે છે. તો એમ+થું વગેરે પરથી અમથું વગેરે

૧. ‘પ્રજ્ઞા સ્વર્ગી કર્મ સ્ત્રી’ (સહિસરા, પ્રાચીન સુર્વર કાવ્ય, ૧-૧૧) ‘માત્ર કંઠ હવા સ્વરો’ (ઉક્ત ૧૫, ૧-૨૩).

સમજવી શકાય. એ રીતે સકારની ઉપપત્તિ મળી રહેતી હોવાથી વચ્ચે જ લાવવાની જરૂર ન રહે.

इयाण = अज्ञाण

પ્રયોગ : (૧) 'આલ ઈયાણ મ ઝંપિસિ ઇમ્હમ'

—ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ^૧, ૧૦૩

'હે અજ્ઞાણ, તું એમ નિર્ધાર્યો બોલીશ મા'

(૨) 'અંતરાલિ આવર્ધ અયાણ (પાદંતર ઈયાણ), તીહં અંત અખૂટધં'

—ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ, ૧૩૮.

'જે અજ્ઞાણના વચ્ચે આવે તેમનો વલુખૂટયે અંત.' પ્રાકૃતમાં સયાણ=સજ્ઞાન મળે છે. તેના વિસ્તારિત રૂપ સયાણય-માથી ગુજ. શાણો, હિં. સયાના થયું છે. સમાણનો વિરોધી રાહ્ય અયાણ = અજ્ઞાન, અજ્ઞાણ. અયાણતે બદલે ઉપરનાં દાંચણોમાં ઈયાણ મળે છે. આમાં ઈની દીર્ઘતા પાછળના યને આભારી છે. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ, વસંતવિલાસ વગેરે પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓમાં પરવર્તી યની અસર નીચે પૂર્વવર્તી ઇ, ઉ દીર્ઘ કરવાની લેખનરૂઢિનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો મળે છે. આ હિસાબે ઈયાણ મૂળ ઈયાણ હોય. અને અયાણ નું ઈયાણ થયું તેમાં પણ પરવર્તી -યની અસર નીચે પૂર્વવર્તી અ નો ઇ કરવાનું વલણ જવાબદાર છે. તેનાં ઉદાહરણો :

(પ્રા. ગુજ.) ખીયાણુઈ^૨ (< પિયાણુઈ < પ્રયાણકમ્)

(") ઇલિયલિ (< ઇલિયલિ < ઇલાન્તલે)

શશિયર (સસિયર < સસહર- < સસપર-)

સહિયર (પ્રા. સહયરી < સહચરી)

(પ્રા. ગુજ.) ઇંદિયાલ^૩ (ઈંદયાલ < ઇન્દ્યાલ-)

(પ્રા. ગુજ.) ભાલિયલિ (ભાલિયલિ < ભાલતલે)

વણિયર (વણયર- < વનચર-)

૧. લાલચંદ્ર ગાંધીની આગૃત્તિ.

૨. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ, ૧૯; ખીયાણુઈ, પૂર્ણચંદ્રચરિત્ર, ૧૪૩, ૩, ૫.

૩. જંબૂસાગરચરિત્ર, ૨૪ કઃ ઇંદિયાલ નવિ બહુઈ, સમ્યક્-માર્ગ-ચંડિપદ (પ્રા. ગુ. કા. ચં.), ૧૦ કઃ ઇંદિયાણુ જમિ દીર્ઘ.

પિઆલ' (= પિયાલ < *પ્યાલ < પાયાલ- < પાટાલ-
 પ્રયમાક્ષરમા અ- < -આ- માટે સખાવો પવારતુ
 < પાધારતુ, અવાસ < આવાસ, અધાર < આધાર
 વગેરે, પદ્મઆલ (૩૮૫) જો. પીભેદ જ હોય),
 (પ્રા. માર.) દિણિયર (દિનયર- < દિનવર-).

ઉંઘણી

જો. પીકાર 'ઉંઘ્યા' જવાની ટેવવાળું 'આળસુ' એ અર્થ આપવાથી
 વિશેષ જ્ઞાતી માલિતી — 'શી' અથવા મૂળ હું છે તે વિગે — નથી આવતો
 ઉંઘણ એ ઉંઘવું (દેશ્ય/ઉચ્ચ-) પરથી સધાયેલું ક્રિયાવાચક નામ છે
 નાવણ, જમણ, ઊડણ, ઠેલણ, વગેરે જેમ ઉંઘણ = જીવવાની ક્રિયા

ગુજગતીમાં ધરમશી, રતનશી, પદમશી, ઉમરશી, ડોળમશી
 ધારશી, ખેતશી, વગેરે વિશેષનામોમાં -શી (<પ્રા. સાહ- <સ. સિહ-)
 એ ઉત્તરાશ જાણીતો છે. આવા વિશેષનામોના સાદસ્યે મળકમાં ઉંઘણશી
 ધડી કાઢાયો છે. રજપુતોના -સિંહ-અતી નામ સાથે પગક્રમનો જે ભાવ
 જોડાયેલો છે તે પરથી ઉપાસમાં ઉંઘણશી (ઉંઘણ + સિંહ) બન્યો છે
 આ રીતે મળકમાં નિત્યની ખોલચાલમાં વિશેષનામો ધડી મદદવાનું વનકું
 દરેક ભાષામાં જાણીતું છે આપણે ગોળમટાળગર્ભા, પોતડીદાસ,
 ખટાકીદાસ, ગર્દભસેન, ચરમેશ (રમેશ, ઉમેશ વગેરેના દાખામાં)
 વગેરે વાપરીએ છીએ હિંદીમાં પણ ગોલમાલાનંદ, ગડખડાનંદ, મેડકા
 નંદ વગેરે પ્રચલિત છે મરાઠીમાં પંતુનું પંતોળ (ગુજ પંતુળ) —
 (માલોળ વગેરેના અનુકરણમાં). આ પ્રયોગો મૂળે તો ઉપશિષ્ટ (સ્લેંગ,
 slang) ખોતીના અને મર્યાદિત પ્રચારના છે પણ દરેક ભાષામાં બને છે
 તેમ, ખૂબ પ્રચલિત અને રૂઢ જેવા થઈ ગયેલા ઉપશિષ્ટ પ્રયોગો શિષ્ટ ભાષામાં
 પણ સ્થાન પામતા જાય છે ગરખીદાસ, ડીગુળ, બચ્ચાળ, ફૂલજી
 (કેશી), બચ્ચમળ, ખેટમળ, કઢીદાનળ, ચક્રમ (સર છોટમ, જેઠમ),
 ખડેખાં, તિસમારખાં, મિયાફુસકી, શેખચલ્લી, લાલખાઈ (આં),
 લૂલીખાઈ (જી), ચોપાખાઈ, બકેરાવ (જેનખટાઉ), ઘેલસાગરો

૪. 'સ્વગ-પિઆલિ કયાં હાં તમ વાસ,' માધવાનલ કથા, ૩૮૭ (સંકેપ્ત, સરખા
 રાવકર્ના પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, ૧૯૪૬)

(લોકકથાના જાણીતા પાત્ર મતિસાગર, યુધ્ધસાગરો, મનસાગરોના અનુકરણમા), સાધુરામ, ભમતારામ, મસ્તરામ, લાડભટ, પેટુભા^૧, ઠણઠણપાળ, ઠણઠણગોપાળ (હિંદીમાથી), અંધુસ, લંબુસ, મફતુસ વગેરેમાથી ઘણા ચતુર્ણી કે ૩૬ બની ગયા છે. એ રીતે જો'ઘણુશી એટલો ૩૬ થઈ ગયો છે કે તે કોઈ વિશેષનામના ઓઠા પરથી ધડી કઢાયો છે એવો ખ્યાલ તરત ન જાય, અને -શી કોઈ કૃત'વાચક પ્રત્યય હશે એવી કાંઈક આપણી છાપ પડે.

ઉપર દાકેલા ઉદાહરણો એતા જણાશે કે અનુકરણમા ધડાયેલા શબ્દોમા -મ, -શી, -શર્મા, -દાસ, -સેન, -દાન, -ખાં, -જી, -ઉસ, -ખાઈ, -રાવ, -સાગરો, -રામ, -ભટ્ટ -લા, -પાળ વગેરે પ્રચલિત વિશેષનામોના ઘણાખરા ઉત્તરારો મળી આવે છે.

કચુબર

પ્રયોગ : કચુબર ઉપરાત શુજ, હિંદીમા કચુમર છે

વ્યુત્પત્તિ : કચુબરના 'ઝીણી કચ્ડીઓ, 'ઝીણી કાતળીઓ', 'છુદો' એવા અર્થ જોણીકાશ આપે છે. ચાનુ વપરાશમા ગમે તેની દરમો કરતા, પહેલા તે કાચુ પપૈયુ, કાડી, કાદા, ગાજર, કાચી ફેરી વગેરેની કરમો-જે કાચા અથાણા (અંગ્રેજી 'સેલડ', ક્લોથને મળતા) તરીકે વપરાય ■ તેને માટે કચુ'બર પ્રયોજાય છે હિંદી કચુમરને પણ મુખ્યાર્થ 'કચરીને બનાવેલું અથાણું' એવો અપાયો છે, પછી નક્ષણથી કોઈ પણ વસ્તુની ઝીણી દરમો માટે કચુ'બર વપરાતો થયો છે

કચુ'બરના ઉપર આપેલા અર્થોમા 'કાચા શાકભાજી' 'અથાણું' 'ઝીણી કરમો' 'કચરી બનાવેલો છુદો' એટલા ભાવો પૃથક્ ફેરી શકાય છે આમાથી 'કાચા શાકભાજીની અથાણા તરીકે વપરાતી ઝીણી કરમો' કે છુદો' એવા સંયુક્ત અર્થ બેસારી શકાય એ દષ્ટિએ શુજ. કાચુ', હિંદી કચુઆના મૂળમા રહેલો દેશ્ય *કચ્ચ- અને સ. હુમ્વર-, ગ્રા હમ્વર-નું જીલિંગ

૧ પેટુભા કરવા- 'પેટપૂલ કરવી પ્રયોગ 'ભાઈ, આપણે તો પહેલાં પેટુભા ને પછી વીડુભા' મરાઠી વીડોના પરથી, આ જણે ત્યા પ્રચલિત ગરાસિયાઓનાં -ભા-અતી નામોના અસર નીચે વીડુભા બન્યો ■

અમ્બરી (સરખાવો ગુજ. ઊમરી=ઊમરો, ઉંમરો) પરથી *કન્બર શબ્દની અટકળ થઈ શકે અને તે પરથી કન્બુખર કે કન્બૂમર (ગુઓ ઉખરો, ઊમરો, અપ. લિમ્બક- , ગુજ લીમડો, વગેરે). આમા ખૂટતી હી તે અર્થ-વિકાસને સમજાવવાની છે. ઉદ્બુખપચક્રમાથી કોઈ કાયા અથવા તરીકે વપરાતા કે નહીં તે જાણવામા આવે તો અથવા તો ખીજી કોઈ રીતે અર્થને મેળ ખેસાડવાનો રહે છે.

જમખું

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : જોડણીકાચ આના મૂળ તરીકે દેખ જેમણય- આવે છે, અને સ. યામી, પ્રા. જમી સાથે પણ તુલના કરવાનું રહે છે

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની ત્રુટિ : પ્રાકૃત કાચ જમા આવે છે જ યામા, પ્રા. જમા નો અર્થ 'યમની દિશા' એટલે 'દક્ષિણ દિશા' થાય. એ રીતે અર્થદૃષ્ટિએ જમખું દૂર છે, જ્યારે ધ્વનિદૃષ્ટિએ જમી ને જમણનો કોઈ રીતે સબધ ખેસે તેમ નથી.

નહું સૂચન ઉમયદ્રે દેવીનામમાના (૩, ૪૮)માં જમણય- 'જમખું અગ-હાય વગેરે'ના અર્થમા નોધ્યો છે. અપભ્રંશમા પણ આ વપરાયો છે.

જ ધરણિહં જેમણઠ કરુ, ઉપ્પાડેવ્વિણુ જહવલેં મામિહ ।

—૨૧૫ ભૂકૃત પઠિમરિચરિત્ર, ૫૧-૨-૧૦ લ.

‘જભો કે ધસ્તીનો જમભો હાય ઉખેડી નાખીને આકાશમા ધુમાળ્યો’

માધ્યમિભ ભારતીય-આર્યમા $\sqrt{\text{જેમ}}$ - (સ $\sqrt{\text{જિમ્}}$ -) ‘જમવા’ ના અર્થમા પ્રચલિત હતો. તેના પરથી જેમણ-, વિસ્તારિત જેમણય- ‘જમવાનું સાધન’ એટલે કે ‘જે હાય જમવામા વપરાય છે તે, જમભો હાય’ સિદ્ધ થઈ શકે અને પછી સાહચર્યથી અર્થ વિસ્તાર થતા જમણી બાજુના અગો માટે સામાન્ય અર્થમા જમખું રૂઢ થયો હોય. જેમણઠ પરથી પ્રાચીન ગુજ. જિમણઠ અને અતે જમભો.

૧ ‘જિમખુંજ ગમઈ વિપાદિ, ફિરીય ફિરીય શિવ ફેકરઈ એ’ બરતેશરવાહુબલિરાહ, ૫૬ ક. ‘જમણી તરફ ફરી ફરીને ચિયાળવી લાળી કરે છે’

અંડવું

અંડવુંનો એક અર્થ છે 'છોડનો કાટલાવાળો ખીજકાપ'. જેમકે, 'વણુનું અંડવું.'

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : જોડણીકાચ અંડવું એ દેશ્ય જિઠ્ઠ- 'દડો' સાથે સંકળાયેલા હોવાનું સંદિગ્ધ સૂચન કરે છે.

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની ત્રુટિ : જિઠ્ઠ- ને મૂળ તરીકે સ્વીકારતાં અંડવુંનો -વું એ અંશ ક્યાંથી આવ્યો તે સમજાવી શકાતું નથી. ને મને તો પાઈઅસદમલણુવાએ નોંધેલા આ શબ્દ અશુદ્ધ હોવાની પણ થોડીક શંકા છે. પણ અર્થદૃષ્ટિએ અંડવુંને 'દડા' સાથે સંબંધ છે, એ સાચું છે.

નહું સૂચન : સં. કન્દુક-નું પ્રાકૃતમાં ગદુજ- એવું અનિયમિત રૂપાંતર થાય છે. ગદુજ- ઉપરાંત વધારે પ્રચલિત ગેંદુજ- રૂપ છે, જેની હુમયદ્ર વગેરેએ નોંધ લીધી છે. સામાન્ય રીતે ગેંદુજ- ને કન્દુક પરથી સિદ્ધ કરવાની પ્રાચીન પરંપરા છે ખરી, પણ કન્દુક- > ગન્દુજ- પરથી માધ્યમિક ભારતીય-આર્યમાં પ્રવર્તેલાં ધ્વનિવલણો દ્વારા ગેંદુજ-સિદ્ધ ન જ થઈ શકે. સંભવ છે કે ગદુજ-ને ખીજ કાઈ દેશ્ય શબ્દનો સંગ્રહાય ('કાટેમીનેશન', Contamination) લાગતાં ગેંદુજ- થયું હોય. આને મળતો હુમયદ્રે દેશીનામમાલા (૩,૫૯)માં ક્ષેંદુજો શબ્દ 'કદુક'ના અર્થમાં નોંધ્યો છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ક્ષેંદુજ- રૂપે આનો પ્રયોગ મળે છે :

હા પુત્ત પુત્ત ક્ષેંદુર્જેહિં રમુ

સ્વયં ભૂકૃત પદિમચરિત્રિ, ૧૯-૧૫-૫

'ઉ પુત્ર, ઉ પુત્ર, તુ દડાઓ વડે રમ'

આ ટાંચણમાં ક્ષેંદુજ- ને માટે ક્ષિદુજ- અને ક્ષિદુવ- એવાં રૂપાંતર મળે છે. એટલે ક્ષેંદુજ- ક્ષિદુજ- *ક્ષિણ્દુજ- *ક્ષિણ્દુવ, વિસ્તારિત ક્ષિણ્દુવય- પછીથી અંડવું કે અંડવું. અસાધરિતકૃત હું સાવલીમાં ઝિડુઉ 'દડો' વપરાયો છે.

ઠામ

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : જોડણીકાચ આના મૂળ તરીકે અપ. ઠામ-, ઠાવ-, પ્રા. ધામ-; સં. સ્થાન- આપે છે.

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની ત્રુટિ : પ્રા. યામ-મુધીનો ક્રમ ખરાબ છે. પણ પછી યામ- અને સં. સ્વાન- વચ્ચે મૂળ-સાધિતનો સંબંધ ન હોઈ શકે. -નુ->-મ્- એવું ધ્વનિવલણ માધ્યમિક ભારતીય-આપ' ભૂમિકામાં અનુપયુ છે.

નવું સૂચન : પ્રા યામ-નો સંબંધ વૈદિક સ્વામન્ 'સ્વાન' 'દેહાણુ' સાથે હોવાનું જાણીતું છે. પ્રેમન્- (પ્રી-), વર્તમન્- (વૃત્-), સદ્મન્- (સદ્-) વગેરેની જેમ સ્વામન્- (સ્વા-) સિદ્ધ થયો છે. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં તે પ્રયોગયુક્ત થયો છે પણ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વગેરેમાં તે ઊતરી આવ્યો છે. ઠામ, ખાંભો (વૈદિક સ્કન્ધ- + કઃ, માભાઆ. લક્ષ્મજો-૭), ભાવવાચક પ્રત્યય -પણ (ખચપણ, ગાંડપણ) ને -તન^૧ (પુરુષાતન, હેવાતન, શૂરાતન) (અપ. -વ્વળ- અને -ત્તળ- વૈદિક -ત્વન-) વગેરે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં હુપ્ત થયેલ પણ વૈદિક ભાષામાંથી, લોકપ્રિયતાથી દ્વારા અર્વાચીન ભૂમિકા સુધી ઊતરી આવેલ ભાષાસામગ્રીનાં ઉદાહરણો છે.

ઠામ 'વાસણ' (ઠામડું, ઠામણું) એ અર્થ 'દેહાણું' માંથી સાધેલો સહેલો નથી. જુદોજ શબ્દ હોય તો તેનું મૂળ જાણવા માટે આપણી પાસે હાલ કશું સાધન નથી.

ડોણું-ડહોળણું

જોડણીકાશ (૪થી અ.વૃત્તિ) ડહોળણુંનો સંબંધ સં. દ્વલ્- સાથે હોવાનો તરંગ ખીતાં ખીતાં કરે છે, પણ તો પછી ગુજરાતી ધાતુમાં તેમ જ મરાઠી બહુલ્લણે-ડવલ્લણે મા રહેલો હૂ ક્યાંથી આવ્યો તેની ઉપપત્તિ કંઠી મળતી નથી. એટલું જ નહિ, ખીજ અનેક દષ્ટિએ પણ એની સામે વાધા નીકળે છે; અને ખીજ સામગ્રી નજરમાં લેતાં ડહોળણુંનું મૂળ જુદું જ હોવાનું જણાય છે.

અપભ્રંશમાં ઢોહ- 'ડહોળણું' ઢોહિય 'ડહોળ્યું' જાણીતા છે. હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણોમાં જ (૪, ૪૩૯) જલુ જેહિં અ-ઢોહિય પીર 'ને (હાથોએ) જળ ડહોળ્યા વિના પીધું' (અ-ઢોહિય નો અવનગાહિતમ્ અય)

૧. મૂળમાં એકપડો -નુ- હોવાથી ગુજરાતીમાં -ત્તળ- થવું જોઈએ, -તન- નહીં હેવાતનનો પ્રાચિન ઉચ્ચાર હેવાતણ થાય પણ છે, પણ અન્યત્ર તન છે આ અનિયમિતતાં કારણ અસ્પષ્ટ છે.

ખોટા ૭) એમ હોહિલ વપરાયો છે. હોહ- દેશ્ય ધાતુ છે. તેના પરથી ગુજરાતીમાં ડોહું ઊતરી આવ્યો. જોડણીકાર તેમાં હકાર ઉચ્ચારાતો હોવાનું સૂચવે છે તે બરાબર છે, પણ તેમાં ઓકાર વિષ્ટત નથી, સંવૃત છે. લોહુ' (લોહુ), મોહુ' (પ્રાંતિક) (મોહુ), ખોહુ' (પ્રાચીન ખોહુ), દોહુ' (પ્રાંતિક) (દોહુ) વગેરેમાં -ઓહ > -ઓ થાય છે, ભારે ઓકાર સંવૃત જ રહે છે.

આ ડોહુ- ધાતુનો -ઓળ- એ સ્વાયિક પ્રત્યય દ્વારા વિસ્તાર થતાં ડોહોળહું અને પછી હહોળહું (પ્રાંતિક ડોળહું) સિદ્ધ થાય છે. -ઓળ- દ્વારા થયેલા વિસ્તારનાં અન્ય ઉદાહરણો :

ડખો-ડખોળહું, ફંકા-ફંકોળહું, ફગાવહું-ફંગોળહું;
સં. પ્રેક્ષા પરથી પ્રેક્ષોલ-

આ રીતે ડોહુ' પરથી હહોળહું સધાયો છે, અને ડોહુ'નું મૂળ દેશ્ય ✓હોહ- છે.

થેલી

પ્રયોગ : ગુજ. થેલી, થેલા, હિંદી ચંલી, ચંલા.

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : હિંદીશબ્દસાગર ચંલાને મૂળ ગણી ચંલીને તેનું અસ્પર્તાવાચક રૂપ ગણે છે. અને ચંલાનો સંબંધ સં. સ્પલ- 'કપડે કા ધર' સાથે હોવાનો ઉદગ તક' કરે છે. જોડણીકાર થેલીને મૂળ ગણી, થેલાને તેમાંથી સિદ્ધ થયેલા માની, તેનો સંબંધ પ્રા. ચલ્લિયા સાથે હોવાનો એવોજ ઉદગ તક' ચલવે છે. કેમ કે ચલ્લિયા 'નાની થાળી'ને ધ્વનિદષ્ટિએ કે અર્થદષ્ટિએ થેલી સાથે કશું લાગતુંવળગતું નથી.

નવું સૂચન : થેલીનો મૂળ અર્થ 'ખટવો' = 'પાનનો સામાન વગેરે રાખવા માટે ખાનાવાળી ગોળ થેલી' થતો હોય. સં. સ્વર્ગી નો અર્થ 'પાનનો સામાન રાખવાની પેટી' થાય છે. હુપ્પરિતમાં લઘુતાવાચક રૂપ સ્પગિકા આ જ અર્થમાં મળે છે. પ્રાકૃતમાં આ પરથી ચઢ્ઢ, ચઢ્ઢા થયા છે, અને ચઢ્ઢાહત્ત-, ચઢ્ઢાઘર-, ચઢ્ઢાવાહગ- 'તાંબૂલપાત્ર-વાહક નોકર' એવા શબ્દો વ્યવહારમાં હતા. સૌમપ્રભકૃત કુમારપાલ-પ્રતિબોધમાં સવલ- ચઢ્ઢા-સળાહો 'ભાતાની થેલી સાથે' એ પ્રયોગમાં ચઢ્ઢા નો અર્થવિસ્તાર થયેલો નોઈ શકાય છે.

પ્રાકૃતમાં અને ખાસ તો અપભ્રંશમાં -અલ્લય- (પુ.), -અલ્લિયા- (સ્ત્રી.) એ અગવિસ્તારક પ્રસય સામાન્ય વપરાશમાં હતો. સ્થગિત્વા ના -ઈકા પ્રસયને સ્થાને -અલ્લિયા આવતા પ્રાકૃતમાં *યયલ્લિયા, અપભ્રંશમાં *યયલ્લિય અને તેમાંથી ગુજ. યેલો, હિં યંલો બન્યા હોય.

નોંધવું : નોંઝણું

નોંધવું મૂળ છે, અને નોંધ તેના પરથી થયો છે. જેમ પડવું-પડક, આવવું-આવ (બી.), સૂઝવું-સૂઝ, સમજવું-સમજ, પહોંચવું-પહોંચ, તેમ નોંધવું-નોંધ. નોંધ-ધાતુનું મૂળ સં. નિ + વદ- છે. સ વદ-પરથી બાંધવું મળેલો જ છે. નિવદ-નું અપભ્રંશમાં નિવદ-, પડી *નિવદ- *નિવદ્ય- અને -ઈવ- એ સ્વસ્થુગ્મ છેવટે વિવૃત્ત બો રૂપે વિકસતા નોંધ. -ઈવ-નો આ પ્રગરનો વિગ્રસ નિ + મન્- *નિવન્- *નિવન્- નોત્ર-નોતર(વું)માં ને વાણિજપુત્ર-, વાણિત્ર, વાણોતરમાં ભેદ શક્ય છે કા-હાદેપ્રાંધ(૧૪૫૬)માં ન્યુંંધા (= 'નોંધાયા' 'તાકીને ઉપજા') વપરાયો છે અને નિહુંત્ર- એવું પ્રાચીન ગુજરાતી રૂપ મળે છે. એમને નજરના રાખતા વિકાસની પાછળની કડીઓ સ્પષ્ટતા માગી લે છે.

નોંઝણું(નોંઝણું)નું મૂળ પણ નિ + વષ્- મા રહેલું છે, એને નદ- સાથે કશી લેવાદેવા નથી. નિ + વષ્- પરથી કર્મણ્ણિ અગ નિવષ્- તેમાંથી અપભ્રંશ નિવજ્ઞ-, ડરણું-નામ *નિવજ્ઞણ-, વિસ્તારિત *નિવજ્ઞણ- તેમાંથી *નિવજ્ઞણું અને -ઈવ- > બો એ પ્રક્રિયા દ્વારા નોંઝણું કે નોંઝણું.

વદ- નો -વદ-, -વદ- એવા વિકાસ, મુકુટવદા. પરથી થતા પ્રાચીન ગુજરાતી મહદવદા, મહદવદા (ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ, ૪૨, ૮૧, ૧૩૬)- માં પણ ભેદ શક્ય છે^૧.

પખવાળ

આને માટે જોશુકીશ મૂળ તરીકે પ્રા. પક્ષાવજ્જ-, સં. પક્ષાતોલ- આપે છે પક્ષાતોલ-નું પક્ષાવજ્જ- તો નિયમપ્રમાણે થાય, પછી પક્ષાવજ્જમાંથી

૧ સડિસરા, *મુકાપા-મકાપા, ભુદિપ્રકાશ, ભુવાહ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧.

અર્વાચીન ભૂમિકામાં પખાઉજ,^૧ પખાવજ કે પખાજ ચાય. ‘પખવાજ’ નહીં. પક્ષાવજ્જ-ના બીજા અક્ષરમાં રહેલો બાકાર હેતુ ચવાનું કોઈ કારણ નથી, અને જ->વ-એ પરિવર્તન થયું હોય તે પહેલાં જ્જ->-જ એ પરિવર્તન પણ થયું હોય. પક્ષાવજ્જ- પરથી પહેલાં પક્ષાવજ્જ-અને પછી પક્ષાવજ્જનું પખવાજ એવા બે ક્રાંતિએ વિકાસ ન ચાય. હિંદી પક્ષાવજ અને પક્ષાવજ પરથી પણ એ નોંધ શકાય છે. એટલે જ્જ->-જ-એ વિકાર થયા પછીથી જ -જ->-વ-ની પ્રક્રિયા સિદ્ધ થઈ હોય, તો પખવાજ ના ત્રીજા અક્ષરમાંના બાકારની ઉપપત્તિ કોઈ પણ રીતે આપી શકાતી નથી. પખવાજ ઉપરથી સ્વરવ્યસય દ્વારા પખવાજ થયું હોવાની અટકળ ખાસ આકર્ષક નથી લાગતી. વ્યસયને મન ફાવે ત્યાં લાગુ ન પાડી શકાય. આ રીતે વિચાર કરતાં જોડણીકોશી આપેલી આ વ્યુત્પત્તિ સંદોષ જણાય છે.

એટલે વિશેષ સંભવિત એ લાગે છે કે પખવાજનું માધ્યમિક ભૂમિકાનું રૂપ પક્ષાવજ્જ- હોય અને તે સં, પક્ષાવજ-માંથી સિદ્ધ થયું હોય. જેમ પક્ષ-+ માતોચ-, એમ પક્ષ-+ વાચ-.

પિંગાણી

પ્રયોગ :-(૧) ‘વાલાકુચી પૂંજણીઈ પીંગાણી કૂંપી’ સમ શ્રેત્રિરાસ, ૩૧ ઘ.

(૨) ‘સગાં સર્વ ખેસાઝાં આણી, પુત્રીના કરમાંહી પિંગાણી
છે કંકુ-વહોણી કંકાવટી, પુત્રીને થાયે અટપટી.
કુંવરબાઈનું મામેરું,^૨ ૫. ૪૧૮.

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ :-

મામેરાની પંક્તિ પરના દિપ્પલમાં પિંગાણીનો અર્થ ‘તેલની વાડી’ આપતાં જણાવ્યું છે કે ‘પહેરામણી આપતાં સેંથામાં તેલનો સ્પર્શ કરવામાં આવે છે, ને પિયળ કપાળમાં. તેથી પિંગાણી ને કંકાવટી હાથમાં છે’. ત્યાં તેનો સંબંધ સં. પિંગ-‘હળદર’ ‘કંકુનો રંગ’ સાથે હોવાનું સ્પષ્ટ થયું છે. જોડણીકોશમાં પણ પિંગાણીના ‘કંકાવટી’ ‘ધુવેલની વાડી’ એવા અર્થ આપી તેનું મૂળ સં. પિંગ-‘કેસર’ ‘કંકુ’ હોવાનું જણાવ્યું છે.

૧. ‘૫૬૬ પખાઉજ ધમધમઘ એ.’

બલેશ્વર બાહુબલિરાસ, ૨૦૧.

૨. મ. પ્ર. કેસાઈનું સંપાદન (૧૯૪૦). સીમંધર શેલાવરનના પણ પિંગાણી છે.

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની સુદિઃ પિંગાણીનો પિંગાં અંશજ ઉપરની વ્યુત્પત્તિ સમજાવે છે. પણ ઉત્તરાંશ 'આણી' ક્યાંથી આવ્યો તે વિશે કંઈ કંઈ નથી.

નવું સૂચન : સંસ્કૃતમાં 'ધાન' 'આધાર' 'આશ્રય'ના અર્થમાં સં. દુરધાન—'અસ્થાપેટી' ને અગ્નિધાન—'અગ્નિસ્થાન'માં દેખાય છે. શ્રી. 'ધાર્તા' રૂપે તે સં. રાજધાની, વાર્ધાની 'ઝારી' અને બદગારધાનો 'સગડી'માં રહેલા છે. તેજ પ્રમાણે *પિદ્ધગધાનો 'કંકુ કે દળદર રાખવાનું પાત્ર' ('સગડી' માટે બદગારધાનો ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં બદગારપાત્રી પણ છે તે સરખાવો) એવો શબ્દ અટકળી શકાય. તેના પરથી પ્રાકૃતમાં પિંગહાણી, પિંગહાણિયા અને ગુજરાતીમાં પિંગાણી બની શકે. આમાં પૂર્વ રૂપમાંથી હકાર કશીપણ નિશાની પાછળ મૂકી ગયા સિવાય કુદ્ધ થયો છે એમ માનવું જોઈએ.

બાધડો

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : બોણીકોરા અને બાધો પરથી આવ્યો હોવાનું કહે છે. પણ બાધોનો પ્રાથમિક અર્થ 'મૂખ', બાધો' હોવાનું જણાય છે. 'બિહામણો' એ અર્થ પછીથી વિકસ્યો હોય. અને તે 'બાધડો આવ્યો' જેવા સામાન્ય પ્રયોગોમાં બાધડોનો 'હાઉ', 'ધાધર' એવો અર્થ છે, તે તેને બાધો પરથી સિદ્ધ કરવા આડે આવે છે.

નવું સૂચન : જેમ હાઉ પરબાધાનો સર્વવાચક શબ્દ આપણે બાળકને ખીવરાવવા 'બધાનક સત્તવ'ના અર્થમાં અપનાવ્યો છે, તેમ બાધડો પણ બાળકની લીધેલા જણાય છે. સં. વ્યાઘ્ર—, પ્રા. વગ્ધ—, હિંદી વાધ, ને -ડો પ્રત્યય લાગતા બાધડો ધડાયો છે. સર્વ (હાઉ) ને જંગલી બિલાડા(ધાધર)ની જેમ વાધ(બાધડો)નો પણ બાળકને માટે બચપ્રેરક વિકરાળ સત્તવ તરીકે ઉપયોગ થવો સ્વાભાવિક છે. 'વાધ આવ્યો રે વાધ' અને 'સાં કાંઈ વાધ દીપડા નથી બેઠા' જેવા પ્રયોગોથી આવું સમર્થન થઈ શકે.

ભોગળ-ભૂંગળ

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : ભોગળ-ભૂંગળ 'બારણ' બંધ રાખવાનો લાંબો આડો દંડ' એ અર્થમાં ભૂંગળી સાથે સંકળાયેલા હોવાનું

જોડણીકાશનું સંદિગ્ધ સ્થાન છે. જોડણી કાગે ભુંગળી ને મરાઠી મોગલી સાથે સરખાવવાનું જી તેનો સબધ સ. મૂક - 'પોલાણ' 'ખાડો' સાથે હોવાની અટકળ દોડાવી છે.

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની ત્રુટિ: ભોગળ ને અર્થદષ્ટિએ ભુંગળી સાથે કેમ જોડેલા ? અને મૂલ- કેશોમા જ મળતો પાછળના સમયનો શબ્દ છે તેમાથી ભૂંગળ સાધવા આડે ઘણી મુશ્કેલી છે. અને 'પોલાણ' ને ને 'આગળા' ને કેટલું લાગેવળગે ?

નવું સૂચન : અપભ્રંશમા મુજગલ - એનું રૂપ મળે છે.

આ ઉપરથી સ. મુજાગલ - (= મુજ - + ગલ -) મૂળ હોવાની અટકળ થઈ શકે. મુજાગલ - નું *મુજાગલા એવા રનીલિંગ રૂપને સ્વીકારતા પછીથી *મુજગલા - *મુજગલ અને તેમાથી એક પક્ષે ભૂંગળ ને બીજા પક્ષે ભોગળ બને

મામેરું

અન્યત્ર સૂચિત વ્યુત્પત્તિ : મ. પ્ર. દેસાઈએ શિક્ષણ અને સાહિત્ય (૧૯૩૯) મા, તેમની 'કુંવરબાઈનું મામેરુંની આદિત્તિ (દિપણુ ૫ ૪૬) મા તેમજ જોડણીકાશમા મામેરું એ મામા + કેરુંમાથી સધાયુ હોવાનું સંદિગ્ધ સ્થાન વ્યુ છે.

સૂચિત વ્યુત્પત્તિની ત્રુટિ: કેરું અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી અને અર્વાચીન સાહિત્યિક ગુજરાતીમા અવિકૃત રૂપે વપરાતો જી છે °કેરવ-નો °જરવ થયાનું ગુજરાતીમા બીજી એકે ઉદાહરણ નથી દેખાતું. અને મામેરું માટે બીજી વધારે સંતોષપ્રદ વ્યુત્પત્તિ પણ આપી શકાય છે.

નવું સૂચન : મોસાળું અને મામેરું પ્રેમાનંદ પર્યાય તરીકે વાપરે છે મોસાળું માતૃશાલ્કમ્ પરથી થયો છે. એજ રીતે મામ+ગૃહકમ્ = *મામગૃહકમ્ 'મામાના ઘરનું (નજરાણુ, ભેટસોગાત)'ની અટકળ જી શકાય ગૃહ- પ્રાકૃતમાં ઘર- રૂપે અને હિતગચ તરીકે °હર- રૂપે વપરાય છે, જેમ કે માફહર-(માતૃગૃહ-), પિફહર-(પિતૃગૃહ-). અર્વાચીન ભાષાઓમા પિયર હિં પીહર (પિતૃગૃહ-), મહિયર, મગઠી માહેર (માતૃગૃહ-), માધિરું (માતૃગૃહકમ્), હિં. નંહર (જાતિગૃહ-) વગેરેમા એ °હર અથવા વા-સો છે. ગુજરાતીમા સંદ્યતર્ગત હજાર વિવિધ રૂપાંતર પામે છે. તેમાનું એક

રૂપાતર તે -હુ-નો -હો-(ને પછી સ્વયંત એ) થવો તે. શહેર (ગઢર), નહેર (નહર), પહેરો (પહરહ), ઝેર (જહર) વગેરે ક્રાંતી-અર્થનાથી લીધેલા શબ્દો આ પ્રક્રિયાના ધણા ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે લહેર (સ લહરિ-), વહેવાર (વ્યવહાર-), નહેરણી (પ્રા નહરણી) મહેતો, (પ્રા મહત્તઓ), રહેણું (અપ રહર), કહેણું (અપ કહર) વગેરે તત્ત્વોના પણ આ વાણી જોઈ શકાય છે ધ્યાનમાં રહે કે ઉપર ટાકેના ઉદાહરણોમાં -હો મા રહેલો એ વિવૃત છે પૂર્વરૂપમાં ગેના -હુ-નો જ્યા -હો- થાય છે, સા પણ એ વિવૃત થતો હોય છે પણ બેચાર ઉદાહરણોમાં સદૃશ એ પણ મળે છે જુઓ, પિયેર (પ્ર પિહર-), સ પિતૃગૃહ-), મોતેરી (સર હિંદી સુનહરા, સુનહલા), રૂપેરી (સર હિંદી રૂપહલા), ખૂંડર (હિં. પ્રા સહર-), સ સહગૃહ-, ખૂંડિયરનું મૂળ સં સહિત- + ગૃહ- છે જોડણીકાંશ ખાતી સહિત- આપે છે) આ રીતે મામગૃહકમ્-મામહર- *મામહર- મામહિ- *મામહ-મામેરું ક્રમ અનવય છે આથી મામેરના ઉચ્ચારણમાં હકાત ખોલાતો હોવાનું જ જોડણીકાંશ નોંધે છે, તેની પણ ઉપપત્તિ મળે છે

લોધો

લોધોનો એક અર્થ છે 'લાખો અને મજબૂત બાધાનો માણસ' લોદ્ધો એવા રૂપમાં એ ગાળ લેખે કે તિરસ્કાર દર્શાવવા બળુકા પુરુષ માટે (મુખ્યત્વે બીઓ વડે) વપરાય છે જોડણીકાંશ આ શબ્દને ભરાતી ગણી સાથે સરખાવવાનું કહેના ઉપરાત એના મૂળ વિશે કશે પ્રકાશ નાખતો નથી

સ લુઘ્વક- 'પારધી' પ્રાકૃતમાં લુદ્ધો કે લોદ્ધો બને છે સાદિત્યમાં લોદ્ધો વપરાયેલા છે. લોદ્ધો, *લોદ્ધ પરી લોદ્ધો, લોધો સ્વાભાવિક ક્રમે થાય

'પારધી' માથી 'લાખો ને હથપુટ' એવા અર્થ વિકાસ પણ સ્વાભાવિક છે 'પારધી' એટલે બળવાન, મજબૂત ને નિર્દય મૂળ મુકુટવદ્- પરી ગુજરતી મહામા એ જ રીતનું અર્થપરિવર્તન થયું છે

૧ આ પારધી પ્રા પારદિમ-નું મૂળ સં પારદિ- બળીત છે જોડણીકાંશ એ નથી આપ્યું

વિશે

જોડણીકાંસ વિષે અને વિશે એમ વિકલ્પ સ્વીકારે છે પણ પ્રચલિત ઉચ્ચારણને એટલે કે ગુજરાતી ધ્વનિપ્રક્રિયા ને ધ્યાનમાં લેતાં વિષે એવી જોડણી માટે કોઈ આધાર નથી. કારણ,

(૧) ગુજરાતીનું ધ્વનિતંત્ર તપાસતાં જણાય કે તેમાં મૂઘન્ય પદ્મ અસ્તિત્વ જ નથી. તદ્ભવ કે દેશ્ય શબ્દોમાં તે આવતો જ નથી. અને સંસ્કૃત તત્સમોમાં તે આવતો હોવા છતાં તેનું ઉચ્ચારણ તાલવ્ય શના ઉચ્ચારણથી જરા પણ જુદું પડતું નથી.

(૨) ઉચ્ચારણમાં ન હોવા છતાં સંસ્કૃત તત્સમોને યથાસ્વરૂપ લખવાના નિયમને સામાન્ય રીતે અનુસરી તેવા પ આપણે મૂળ સ્વરૂપે લખીએ છીએ. પણ વિશે તદ્ભવ છે, તત્સમ નહિ. વિષયે>...વિસદ>વિશે આ ક્રમે તે સધાયો છે. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીના^૧ ધ્વનિતંત્રમાં મૂઘન્ય પનો અભાવ છે. એ ખરું કે પ્રાચીન ગુજરાતીમાં વિષદ વપરાયો છે, પણ તે ઉચ્ચારણને અનુસરીને નહિ, માત્ર સંસ્કૃત વિષયેની અસરને લીધે.^૨ અસ્પષ્ટ મૂળના શબ્દોની વ્યાખ્યાતમાં જ રૂઢિના આશ્રય હોવા જરૂરી હોઈ, અન્યત્ર પ્રચલિત ઉચ્ચારણને મુખ્ય માર્ગદર્શક ગણવું એ જ ઉચિત છે. એટલે માત્ર વિશે એ જ જોડણી યોગ્ય છે.

૧ ડી. એન દવે, એ સ્કી ઓવ ધ ઓલ્ડ ગુજરાતી લેંગ્વેજ, A Study of The Old Gujarati Language, પા. ૩

૨ પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, ૧૫૪; નહ વિષદ અને ૧૮૫, નિર્ધારા.

છેલ - સં. છેક - પરથી થયેલા છેકિલ-નું પ્રા. માં છદ્લ-થાય. છદ્લ- નહીં; અને છેલનો લકાર છદ્લ-એવા પૂર્વરૂપની અપેક્ષા રાખે છે. સં. છવિ-+ -દ્લ- પરથી પ્રા. છદ્લ-, પછી છેલ. સરખાવો છખીલું.

છેલું - દે. છિલી, છિહલી 'શિખા' ને આની સાથે કરો સંબંધ નથી. માલાઆ. છેઝ- 'અંત'. છેઝ-+ -દ્લ-+ -ઝ = છેદ્લઝ, પરથી *છેદ્લ; તેમાં લકાર-પ્રક્ષેપ થતાં છેહિલુ ને પછી છેહલું, છેહું; ને ભાર દર્શાવવા છેદલું.

છાદું - કત્રેએ સ્વયં છે તેમ સં *ક્ષોદ- (સરખાવો સં. કુદ્ર-, કુલ્લક-) 'ખાળક', પરથી માલાઆ. છોઝ-+ -ટ્ટઝ પરથી છાદું.

છાડી - દે. છોડિ પ્રાચીન રાખ્દ નથી. પ્રાકૃતપૌર્ણી ભાષામાથી એ અપાએલા છે એટલે તેનું ખાસ મૂલ્ય નથી. પ્રા. છોયર- છોહર; હિંદી છોહરી- છોરી અને આ છોડી એક જ હોય. મૂળ સં. *ક્ષોદ- (સરખાવો સં. કુદ્ર-, કુલ્લક)+ -ર- પ્રત્યય હોય. છોર+ ઈ = છોરડી, પછી છાડી.

જડ - સં. જડા, પ્રા. જડા, અપ. જડ પરથી ન જ આવે. જડલું પરથી નામ જડ. જડલુંના મૂળમાં દેશ્ય/જડ-ધાતુ. સર. સં. જટિત-.

ઠીક - સં. સ્થિત-, પ્રા. ઠિઝ-; ઠિઝ-+ -ક્ક-(અંગવિસ્તારક) = *ઠિઝક્ક-, પછી ઠીક એવા વિકાસક્રમ હોવા સંભવ છે.

ઢીંચાં, ઢૂંચાં - પ્રા. ઝદ્દ + ચડ પરથી ન જ આવે. અર્ધચતુર્થ-નો અર્થ 'જમા થાયું અધું' છે, એટલે કે 'સામા ત્રણ' થાય, ને તેના પરથી ઊઠ, ઊંડું આવ્યા છે. અર્ધ-+ પચ્ચક-પરથી *ઝદ્દવચઝ-, *ઝદ્દવચઝ-, ઢડઝ્ઝા ને પછી ઢૂંચું કે ઢૂંચાં થાય. ઢીંચાના ઈતરનું મૂળ રૂપૃ નથી.

તારું - અપ. તુહારડું, પછી તહારું, તહારું, તારું.

થકું - સં. સ્થિત-પરથી ન આવી શકે. સં. √સ્થા-+અંગવિસ્તારક-ક્ક- = પ્રા. √થક-; તે પરથી કમ્ભિ ભૂત ફેદંત (વિસ્તારિત) થકકઝ-, અપ. થકકઝ-થકકઝ, ને પછી થકું.

ધીમું - સં. ધીમન્-, પ્રા. ધીમ-+ -ઝ પરથી જ છે. તેને સં. સ્તિમિત-, પ્રા. યિમિઝ- સાથે કરી લેવાદેવા નથી.

નાવલિયો, નાવલો - આને દે. જાવલ્લ- 'અનેક ગાયોવાળો' કે મરાઠી નવરા, હિંદી નવેલા કે મરાઠી નાવલ સાથે કરો સંબંધ નથી. સં.

જોડણીકાશ (ચોથી આવૃત્તિ)ની વ્યુત્પત્તિશુદ્ધિ માટે કેટલાંક સૂચન

અગીઠુ, અંગીઠી — સ. અગ્નિસ્થાન- પરથી નજ આવી શકે
અગ્નિ + -સ્થ - + - દ્રકા = *અગ્નિષ્ઠિકા, પ્રા. *અગ્નિષ્ઠિકા પરથી
અંગીઠી કે અંગેઠી થાય *અગ્નિષ્ઠકમ્ હોય તો અગીઠુ.

ઊઠ, ઊંઠુ-જેમ સ ચતુર+ય= *ચતુર+ય= *ચતુય=ચતુર્યં-ચતુરિયં,
તેવી રીતે ચતુર્યં- પરથી *ચતુર્યં- પ્રા. *ચતુર્ય- થાય, અને અધ+ચતુર્ય-નુ અદ્યતુલ્ય-કે
અદ્યતુલ્ય- ને પડી અદ્યતુલ્ય-, આદ્યતુલ્ય-, આદ્યતુલ્ય-, આદ્યતુલ્ય-, ને ક્રમે ગ્રીને,
હકારલેખથી ઐઠ, ઊઠ, ઊંઠુ

એરણુ - અપભ્રંશ અહિરણિ, સ. અધિકરણી હેમચંદ્રના ત્રિપિ
શતાકાપુરુષચરિત્ર(પ્રથ ૧,૪,૩૦૭)મા અધિકરણી વપરાયો છે

એરશિયો - દે. ઓહરિસ- સાથે સંકળાયેલો છે સ. અવધન-પરથી
ઓહરિસ -, ઓહરિસ - + -દ્રવ્યો, એરશિયો.

કછોટી - મૂળ સ. કદા + -પટ્ટ- + -દ્રકા પડી કચ્છવટિકા,
કચ્છોટિકા, કછોટી.

ગોરાંદે - ગોરદહિની પરથી નથી પણ ગોરી પરથી 'મધ્યમગીન
ગુજરાતીમા લલમાદે, રત્નાદ વગેરે સ્ત્રીઓના નામના સાદસ્યે ધાએલો છે,
અને તેમાનો - દે અ-ય સ. - દ્રવ્ય પરથી છે ગોરા પર અનુનાસિક
'કમુખડેન આવ્યા' વગેરેમા માનવાચક આવ્યાં પર છે તે, તેમ જ
મીરાં વગેરેમા છે તે છે.

છીનપુ, છીનવપુ - સ છિદ-ઉપરથી નહીં, પણ વ જ છે
છિન્ન - પરથી નામધાતુ

✓ છે, છો - આ સૌ રૂપોને સ અસ્ - સાથે ધ્વનિદષ્ટિએ ડ્રોશો સમજ
નથી ટર્નર પુરવાર કર્યું છે તેમ સ આસતિ, પાલી અચ્છદ, અચ્છદ પ્રા ગુજ
અચ્છદ, છદ, પછી છે વગેરે

છેક - સ. છદ-, પ્રા છઞ-+ -વક-(અગ વિસ્તારક) = *છઞવક-
પછી છેક, સરખાવો ઠીક.

છેડો - સ ઘપ-પરથી નજ આવી શકે સ. છદ-, પ્રા છઞ-+ -ડઞ-,
હકાર-પ્રલેપ થતા પ્રા યુ છહ્ડો, પછી છેડો.

છેલ - સં. છેક - પરથી થયેલા છેકિલ-નુ પ્રા. માં છઠ્ઠલ-થાય. છઠ્ઠલ- નહીં, અને છેલનો લકાર છઠ્ઠલ-એવા પૂર્વરૂપની અપેક્ષા રાખે છે. સં. છવિ- + -ઈલ્લ- પરથી પ્રા. છઠ્ઠલ-, પછી છેલ. સરખાવો છળીલું.

છેલ્લું - દે. છિલ્લી, છિહલી 'ચિખા' ને આની સાથે કશો સંબંધ નથી. માલાઆ. છેમ- 'અંત'. છેમ- + -ઈલ્લ- + -અ = છેઈલ્લમ, પરથી *છેઈલ્લ, તેમા હકાર-પ્રત્યય થતા છેહિલ્લ ને પછી છેહલ્લું, છેહું; ને ભાર દર્શાવવા છેદલું.

છાટું - કત્રેએ સ્વયંયું છે તેમ સં *ક્ષોદ- (સરખાવો સં. કુદ્ર-, કુલ્લક-) 'બાળક', પરથી માલાઆ. છોમ- + -ટ્ટમ પરથી છાટું.

છાડી - દે. છોડિ પ્રાચીન શબ્દ નથી. પ્રાકૃતપૌર્ણવતી ભાષામાંથી એ અપાએલો છે એટલે તેનું ખાસ મૂલ્ય નથી. પ્રા. છોયર- છોહર; હિંદી છોહરી- છોરી અને આ છોઢી એકજ હોય. મૂળ સં. *ક્ષોદ- (સરખાવો સં. કુદ્ર-, કુલ્લક) + -ર- પ્રત્યય હોય. છોર + ઢી = છોરઢી, પછી છાડી.

જડ - સં. જટા, પ્રા. જઢા, અપ. જઢ પરથી ન જ આવે. જડલું પરથી નામ જડ, જડલુંના મૂળમા દેશ્ય√જઢ-ધાતુ. સર. સં. જટિત-.

ઠીક - સં. સ્થિત-, પ્રા. ઠિમ-; ઠિમ- + -ક્ક- (અંગવિસ્તારક) = *ઠિમક્ક-, પછી ઠીક એવો વિકાસક્રમ હોવા સભવ છે.

ઢીંચાં, ઢૂંચાં - પ્રા. અઢ્ઢ + ચઢ પરથી ન જ આવે. અર્ધચતુર્થ-નો અર્થ 'જેમા ચોથું અધું' છે, એટલે કે 'સાડા ત્રણ' થાય, ને તેના પરથી ઊઠ, ઊંટું આવ્યા છે. અર્ધ- + પચ્ચક-પરથી *અઢ્ઢવચમ-, *અઢ્ઢવચમ-, ઢવચ્ચા ને પછી ઢૂંચું કે ઢૂંચાં થાય. ઢીંચાના ઇંગ્રેજી મૂળ રૂપ નથી.

તારું - અપ. તુહારડ, પછી તહારું, તહારું, તારું.

✓ થકું - સં. સ્થિત- પરથી ન આવી શકે. સં. √સ્થા- + અંગવિસ્તારક -ક્ક- = પ્રા. √થક્ક-, તે પરથી કમંચિ ભૂત કૃદંત (વિસ્તારિત) થક્કઝ-, અપ. થક્કઝ-થક્કઝ, ને પછી થકું.

ધીમું - સં. ધોમત્-, પ્રા. ધોમ- + -અ પરથી જ છે. તેને સં. સ્તિમિત-, પ્રા. વિમિમ- સાથે કશી લેવાદેવા નથી.

✓ નાવલિયો, નાવલો - આને દે. જાવલ્લ- 'અનેક ગાયેવાળો' કે મરાઠી નવરા, હિંદી નવેલા કે મરાઠી નાવલ સાથે કશો સંબંધ નથી. સં.

નાય-, પ્રા અપ. જાહ-+ -ઉલ્લ- (લાઙવાચક પ્રત્યય) + -ર કે -ઇચર, તે પરથી જાહુલ્લર કે જાહુલ્લચર. પછીથી નાહુલો, નાહુલો ને નાવલો, નાહુલિયો, નાહુલિયો ને નાવલિયો.

પસ્તાવો - સં. પથાત્તાપ-, પ્રા. પચ્છાતાવ-, પચ્છાયાવ- પરથી નહીં, પણ સં. પ્રાયશ્ચિત્ત-, માભાઆ. પચ્છિત્ત-, તે પરથી આખ્યાત *વચ્છિત્તાદ, પછિતાવુ, પછતાવુ, પસ્તાવુ.

પાતર - સ. પાતલી નદી, પણ પાત-પરથી. સરઠ માગવાડી પાતુર.

પાંશરું - સ. શર-પરથી કઈ રીતે આવે? પ્રાગુ + -ર-+ -કમ્, પસુરજ, પછીથી પાંસરું એ પ્રર્થક શબ્દ. પણ પાંશરું નો શબ્દ સમજાવવો રહે.

ખારોટ - સ. દ્વારમદ્દ-, પ્રા. વારહદ્દ-.

ખાળોતિયું - ખાળ+ઉત્તરીય હાસ્વાસ્પદ છે. વાલ્-+ -પોત્તિજ-+ -જ- સંભવિત

ખાંચ - સ. વાહુ- નહીં, પણ વાહા + -ફા, પ્રા. * વાહિયા, પ્રા ગુજ વાહી, વાહ્ય, ખાંચ, ખાં (ગ્રામ્ય), સરખાવો, માંહી, માંદા, માય, મા, છાંહી, છાંદા, છાંચ

ખીધું - સ. ખીત- કે પ્રા વીહિજ- માથી ન જ આવી શકે પીધુ- પીધું, રૂધુ-દીધુ, લેધુ-લીધુ, ખાધુ-ખાધું, કરધુ-કહેધુ-કીધું એ વિશિષ્ટ ભૂતકૃદ તોના સાદસ્યે ખીધુવું-ખીધું પરથી ખીધું સંધાયે છે માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય મા લિદ્ધ, - દિદ્ધ, - સ્વદ્ય- પ્રચલિત હતા.

ખીનવું, ખીન્યું. ખીવું નું ભૂતકાલિક રૂપ ખીધુ અથવા ખીડું વપરાય છે. ખીનવું, ખીન્યું ગોદહિલવાડીમાં નથી. ખીનું ને રૂ વુજ્જ- સાથે લેવાદેવા નથી. સ. દત્ત-નું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં દિજ્જ- દિન્ન- તે પરથી સાદસ્યે ખીજ્જ રૂપો ધરાયા ને હિંદી વગેરેમાં દિન્હા, લિન્હા, કિન્હા-દીના, લીના, કીના. તેવી જ રીતે ખીનો નું મૂળ રૂપ ખીહીનો અપ વીહ- 'ખીડુ' પરથી.

ખીડું - પ્રા. વીહ-, સં √ ખી- માથી ન આવી શકે મીપચતિ ના અગ √ મીપ્- પરથી પ્રા. વીહ- થયું છે

લીતર-મૂળ તરીકે દે. મિત્તર-આપે છે. તેના બે અર્થમાંથી 'દાર,' 'દરવાજા' એ અર્થ જુદા જ છે. ખીજો અર્થ 'અંદર' ગુજ. લીતર નો છે તે જ છે. પણ એ અર્થમાં તે શબ્દ પ્રાકૃતપેંગલમાં વપરાયો છે, અને એ ગ્રંથની ભાષા ૧૩મી-૧૪મી સદીની અર્વાચીન ભૂમિકાથી પ્રભાવિત છે. લીતરનું રૂપાંતર લીંતર પણ ગોહીલવાડીમાં પ્રચલિત છે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં મિતર (સપ્તક્ષેત્રિસ, ૯૬ ગા, વંગેર) મળે છે. ટેસીટોરીએ આની વ્યુત્પત્તિ આપેલી છે છતાં તેના લાભ જોશ્ણીકાશમાં લેવાયો નથી. સં. અમ્યન્તર-, પરથી મિતર-, પછી લીંતર ને લીતર. દે. મિત્તર-નું મૂળપણુ આ જ હોય.

ભોંડું-સં. ખ્રુટ-, પ્રા. મદ્ઠ-માંથી આવવું અશક્ય. મૂમિ-+ત્વ-+કમ્ પરથી મૂમિટ્ઠઝ-મૂંદ્ઠઝ-ભોંડું થવાની શક્યતા. પણ આ તો ધ્વનિ-નિયમેને અનુકૂળ એક તર્ક જ છે.

✓ મોંડમોંડ (ગ્રામ્ય, માણુમાણુ) - સં. મનાક્ અને પ્રા. મળા સાથે તેને કશો સંબંધ નથી. અપભ્રંશમાં મળ-મળ, મળડુ મળડુ સામાન્ય વપરાશમાં હતો. દેશીનામમાલા મદ્ઠ-'બળાત્કાર' નોંધે છે. મદ્- 'હઠથી' 'પરાણે' અપભ્રંશમાં વપરાયો છે. મૂળ સં. *મદ્- હોય. .

માંડી-ને સં. સ્મિન્, પ્રા. -મ્મિ, પાણી -મ્મિ સાથે કશો સંબંધ નથી. સં. મધ્ય- (અથવા તેનો સહજન્ય *માષ?)નું સપ્તમી એકવચન મધ્યે (*માષે); પછી *મઢે, *માષે અનિયમિતપણે માહે, અપ. માહિ, પછી માહીં, માંડી, માંદી, માંચ, માં.

મોડું-સં. મૃદુ-, પ્રા. મડ- માં -ડું બળીને થયો છે.

મોડું-સં. મુલ-પરથી થયેલા પ્રા. મુહ-મા -ડું પ્રત્યય બળી મુહડું-મોહડું-મોહોડું, મોડું એ ક્રમે સંધાયો છે.

મોળું-સં. મૃદુ-+લ-, પ્રા. મલ્લ-+અ પરથી છે.

વહાલ-આને દે. વાહલાર સાથે, કે સીધો સ. વલ્લમ-, પ્રા. વલ્લહ- સાથે સંબંધ નથી. મૂળ વહાલું ઉપરથી વહાલ નામ સંધાયું છે. જમ,

હોળું-હોળ, ત્રાંમું-ત્રાંસ, ધોળું-ધોળ, મેળું-મેલ, ઉઘાડું-ઉઘાડ, વાંકું-વાંક, તેમ વહાલું-વહાલ,

વહાલુંનું મૂળ સં. વલ્લમ-+કમ્, અપ. વલ્લહડ* પછી વાલહડું, વાલહડું, વહાલું, વહાલું.

તરંગી વ્યુત્પત્તિઓ

આ વિભાગમાં આપેલા શબ્દોની જોડણીકાશમાં આપેલી વ્યુત્પત્તિ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના એક કે વધારે પાયાના સિદ્ધાંતોનો—પૂર્વ ભૂમિકાનાં તેમ જ અર્વાચીન ભૂમિકાના બાણીતાં ધ્વનિવલ્લભો, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ, અર્થવિકાસની પ્રતીતિજનકતા વગેરેનો—ભાગ કરતી હોવાથી કોઈપણ રીતે સ્વીકાય' બને તેવી નથી આવાં સચ્ચ પણ કોઈ અધિકારી અભ્યાસી કરી ન શકે, એટલે ગુજરાતી શબ્દ અને તેનું જોડણીકાશે સચ્ચવેલું અશક્ય જેવું મૂળ એ બંને આપ્યાં છે. આ બધી વ્યુત્પત્તિઓનું તરંગના યુદ્ધાથી વિશેષ મૂલ્ય નથી. આ શબ્દોની બાબતમાં વિકલ્પે કોઈ નથી વ્યુત્પત્તિ અહીં સચ્ચવી નથી. જોડણીકાશમાંથી તૈયાર કરેલી પ્રસ્તુત યાદી ઉદાહરણ લેખે પાશોરામાં પહેલી પૂણી જેવી જ છે.

અકરાંતિયું—સં. અતિવાત—

અકરું—સં. રત્નકૃત—

અગવો સં. અગ્ર—

ઉપરણી, ઉપરણું—સં. પ્રાવરણ—, પ્રા. પાવરણ—

ઊંડળ—દે. રહલ— અથવા અવરહણ—

એઠ, એઠું—સં. રન્ધિષ્ટ—

ઓપટી—સં. માપત્તિ—

કનડ્ડ—સં. કર્ણોત્પલ—, પ્રા. કર્ણુત્પલ—

કમાચણ—સં. કામાચારિણી

કરપણ—વલ્લૂપ—, પ્રા. કર્ણ—

કરિયાવર—સં. વર + ત્રિયા—

કરોળિયો—સં. કૌલિક—, દે. કૌલિય—

કરેતર—સં. કુશ - + - તુલ—

કાચલી—સં. કવચ - ઉપરથી

કાંછિયો—સં. શાકિક—

કોઢ—સં. ગોઠ—

કોપરું—સં. કર્પર—

ગોઠલી—સં. ગદિઠ્યા

ગોઢ—સં. ક્રોઢ—

ગોઠડું—દે. ગઢ

ગોર બણું—સં. ધોર - + માવ—.

છર—સં. મત્સર—.

વાછરું—પ્રથમ તો -રું પરનો અનુનાસિક ધરોળર નથી. જોણુકિય એરું, વાછરું, કાંગડું, છોરું વગેરેમાં અંત્યાક્ષર પર અનુનાસિક આપે છે, પણ એ શબ્દો ઉકારાંત છે. ગાડું-ગાડાં, વાછડું-વાછડાં વગેરે અકારાંત વિસ્તારિત નપુંસકલિંગ અંગોની જેમ તેમનું બહુવચન -આંઅન્તી ન થાય. એરુંનું બ. વ. એરુ કે એરુઓ, વાછરુંનું વાછરુ કે વાછરુઓ. ગોહીલવાડીમાં તેમનો અંત્યાક્ષર નિરનુનાસિક જ છે, અને વ્યુત્પત્તિ પણ અનુનાસિકનું સમર્થન કરતી નથી. એટલે તેમનું એરુ, વાછરુ, કાંગડુ, છોરુ એવું રૂપ જ શિષ્ટ લેખાપ (ગોહીલવાડીમાં કાંગડુ નહીં પણ કરંડુ વપરાય છે. કેશમાં આ નોંધાયો નથી).

વાછરુ શબ્દ વાછડી પરથી નહીં, પણ સં. વત્સરૂપ-, પ્રા. વચ્છરૂવ- પરથી છે. વાછડીનું મૂળરૂપ વાછરડી છે અને તે વાછરુને -ડી લગાડી ધડાયો છે.

વાણોતર—સં. વાણિજ્-(કે વાણિજ્ય-)+ -ઉત્તર-, પ્રા. વાણિજ- (કે વાણિજ્જ-)+ -ઉત્તર-માંથી નહીં; પણ સં. વાણિજ્-+પુત્ર-; પ્રા. વાણિજ્-+ -ઉત્તર-, પ્રા. ગુજ. વાણિઉત્તર, વાણુઉત્તર, વાણોત્તર, પછી વણોતર.

શેરડી—દે. સેરી 'લાંબી આકૃતિ' મૂળ હોવાનું સૂચન એક તરંગમાત્ર છે. શેરડીનું રૂપાંતર શેલડી છે, અને એ બેમાં લકારવાળું-એટલે કે શેલડી રૂપ મૂળ જણાય છે, શેરડી તે પરથી સાધિત. તરવાર-તલવાર; પારણું-હિંદી પાલના; પેરેંડી (ગોહીલવાડી) -પલેંડી, પલાંડી (હિંદી પાલવી, પલવી) એમ જ્યાં જોડકાં મળે છે, ત્યાં રકાર વાળું રૂપ સાધિત લાગે છે.

સમજણું—સં. સં+વુઘ્ય, પ્રા. સંવુજ્ઞ-, અપ. સંવુજ્ઞ-, પરથી સમુજ્ઞ-, સમજણું આવ્યો છે. તેને સં. સમ્+ઘ્ય સાથે કશો સંબંધ નથી.

સુખડ- સં. શ્રીલંક-, પ્રા. સિરિલંક નથી. તેને સં. શુલ્ક-, પ્રા. સુલ્ક-સાથે સંબંધ હોવા ધણી સંભવ છે. પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ (૪૮, ૧૩૭) માં સુકડ વપરાયો છે : 'છે સેજ્યા સુકડ કાષ્ટની'. સરખાવો સંક (સં. શુલ્ક-).

સેવડા - સં. દ્વેતપટ- + -ક : માલાઆ. સેવહઓ-°જ.

તરંગી વ્યુત્પત્તિઓ.

આ વિભાગમાં આપેલા શબ્દોની જોડણીક્રમમાં આપેલી વ્યુત્પત્તિ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના એક કે વધારે પાયાના સિદ્ધાંતોનો—પૂર્વ ભૂમિકાનાં તેમ જ અર્વાચીન ભૂમિકાના જણીતાં ધ્વનિવલણો, ઐતિહાસિક દષ્ટિ, અર્થવિકાસની પ્રતીતિજનકતા વગેરેનો—ભંગ કરતી હોવાથી કોઈપણ રીતે સ્વીકાર્ય અને તેથી નથી. આવાં સૂચન પણ કોઈ અધિકારી અભ્યાસી કરી ન શકે, એટલે ગુજરાતી શબ્દ અને તેનું જોડણીકાશે સૂચવેલું અસાધ્ય જેવું મૂળ એ બંને આપ્યાં છે. આ બધી વ્યુત્પત્તિઓનું તરંગના છુટાથી વિશેષ મૂલ્ય નથી. આ શબ્દોની બાબતમાં વિચારે કોઈ નવી વ્યુત્પત્તિ અહીં સૂચવી નથી. જોડણીક્રમથી તૈયાર કરેલી પ્રસ્તુત યાદી ઉદાહરણ લેખે પાશોરમાં પડેલી પૂણી જેવી જ છે.

અકશંતિયું—સં. અતિક્રાન્ત-

અકરું—સં. ઝક્તોહ-

અગવો સં. અગ્ર-

ઉપરણી, ઉપરણું—સં. પ્રાવરણ-, પ્રા. પાઉરણ-

ઊંડળ—દે. ડબલ- અથવા અવરહણ-

એઠ, એઠું—સં. ઇચ્છિન્દ-

એપટી—સં. આપત્તિ-

કનડૂલ—સં. કર્ણોત્પલ-, પ્રા. કણ્ણુપલ-

કમાચણ—સં. કામાચારિણી

કરપણુ—ક્લપ્-, પ્રા. કવ્વ-

કરિયાવર—સં. વર + ક્રિયા-

કરોળિયો—સં. કૌલિક-, દે. કોલિચ-

કરેતર—સં. કૃષ - + -તુલ-

કાચલી—સં. કવચ-ઉપરથી

કાછિયો—સં. શાકિક-

કોઠ—સં. ગોઠ-

કોપરું—સં. કર્પર-

ગોટલી—સં. ગદિઠ્યા

ગોઠ—સં. ક્રોઠ-

ગોઠડું—દે. ગઢ

ગોર બણુ—સં. ઘોર - + માવ-

હર—સં. મત્સર-

છબરડો—સં. ચવલ—
 છાપવું—સં. ચપ્, સ્પાપ્—
 છીદું—સં. છિદ્ર-, પ્રા. છિદ્દ-
 છીપવું—પ્રા. ચિપ્, સં. તૃપ્—
 છીલદું—દે. છલ્લી
 છીંદ—સં. ચિત્—
 છેદું—સં. લેવ-, પ્રા. છેત્ત-
 છાગું—સં. ગુચ્છકમ્
 છાઇ—સં. લોચ-, દે. છૂત્તિ (છૂત્તિ છાપભૂત છે.)
 છાતરું—દે. છોત્ત-
 ઝામું—સં. જ્યાયસ, હિં. જ્યાઘ.
 ઝાલવું—સં. ધૂ-, ધાર્પ્-,
 ઝાંઝ—સં. જ્ઞજ્ઞર-, પ્રા. જ્ઞજ્ઞર-.
 ઝીમી—દે. જ્ઞામિત્ત-,
 ઝુડ—સં. યૂષ-.
 ટચલી—સં. ટ-.
 ડુમકાગડો—સં. દ્રોણકાક-.
 ઢેલ—પ્રા. ઢેળિયાલિયા
 નઘરેણી—દે. નિઘ્ધોર-
 નાખવું—સં. નિ + લિપ્-, પ્રા. નિલિલ્લવ-
 પકડવું—સં. પ્ર + કલ્-
 પટવેા—સં. પટિટકાકાર-
 પાડૂધલો—સં. પારગમિક-
 પાપણ—સં. પદ્મન્-
 પાવડો—સં. કાલ-
 પાંગરું—સં. પ્રગ્રહ-, પ્રા. પગ્રહ-
 પાંગોડું—સં. પદ-
 બાધું—સં. વ્યગ્ર-, પ્રા. વગ્ગ-.
 બાજડું—સં. પાદપૃષ્ઠ- (૧), પ્રા. પાયપીઢ-
 બાજણું—સં. વ્યજન-, પ્રા. વીજણ-
 બાટ—સં. પિષ્ટ-

ખાપ—સં. વપ્તા

ખાવના—સં. પાવન—

ભૂરું—સં. વચ્ચુ—

ભેભટ—પ્રા. મટ્ટ— ‘ભટ્ટી’

ભેર—(મોં-ભેર વગેરેમાં) સં. મૃત—, મસ્તિ—; પ્રા. મરિજ—

ભૂ—સં. પ્લુપ્—, કે. ઉલ્કા.

ભૂગડું—સં. દુકૂલ—, પ્રા. દુગૂલ—, દુગુલ્લ—

ભોથ—સં. ભુટ્—, લેપ્ટ—, છોટ—.

વીંદારવું—સં. વીંટ—, પ્રા. વીંડ—.

સાડુ—સં. ટ્યાલી + -વોડ—, પ્રા. સાલીવોડુ.

સાતશે—સં. સમ્ + જા + સ્ત—

✓ સુખડી—સં. સપ્કુલિ—, પ્રા. સવ્કુલિ—

સોગડું—સં. સારી + કાઠ—

શેઠા—સં. છેદ—

સ મ્હાલોય ના

ભારતીય-આર્ય ભાષાની અને હિંદુસ્થાનીની જીવનકથા ઉકેલતાં વ્યાખ્યાનો*

[૧]

ગુજરાત વર્ના યુક્ત સોસાયટીના સંશોધન અને અનુસ્નાતક વિભાગ સમક્ષ કલ્પતા મુનીવર્સિટીના ભાષાશાસ્ત્ર અને ધ્વનિશાસ્ત્રના અધ્યાપક ડૉ. મુનીતિ કુમાર ચેટર્જીએ ૧૯૪૦ના ઓગ્ટોબરની ૧૮મીથી ૨૪મી સુધીના જે આઠ વ્યાખ્યાનો આપેલા તે દોઢેક વરસ જેટલા દૂર ગાળા પછી આ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે. ઉત્તર ભારતની આર્ય ભાષાઓના વિષયમાં પ્રમાણભૂત ગણી શકાય તેવા જે ગણ્યતર વિદ્વાનો છે તેમાં ડૉ. ચેટર્જી અગ્રગણ્ય છે આથી તેમના તત્કથી આ વિષયમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવે તેને અભ્યાસીઓ આતુર હૃદયે આવકારે એ સ્વાભાવિક છે.

[૨]

હિંદમાં આર્ય ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય 'સમ કી-બોલી' હિંદીનો વિકાસ એ જે વ્યાખ્યાન-વિષયોમાંથી પહેલા ચાર વ્યાખ્યાન રોકે છે (૧) ભારત-યુરોપીય, ભારત-ધરાની (આર્ય), ભારતીય - આર્ય, (૨) ભારતીય - આર્યની અનાય' પૃષ્ઠભૂ અને ભારતીય-આર્યનો આગળનો ઇતિહાસ, (૩) ભારત તથા બૃહદ્ભારતમાં સંસ્કૃત અને માધ્યમિક ભારતીય-આર્યનો વિકાસ, અને (૪) ધ્વનિઓ, રૂપતત્ત્વ અને શબ્દભંડોળના વિષયમાં અર્વાચીન ભારતીય-આર્યનો વિકાસ

શરૂઆતમાં ભારત-હીટાઈટની શાખા હીટાઈટ અને ભારત-યુરોપીયનો રેખાત્મક પરિચય આપી, પછી તેમાંથી વિ.સેલી ગ્રીક, લેટીન જર્મેની, સ્લેવી, બાલ્ટી-સ્લાવી, ભારત-ધરાની (આર્ય) વગેરેમાંથી આર્ય ભાષાની ઓળખ આપવામાં આવી છે તેમાં થયેલા ધ્વનિ અને વ્યાકરણવિષયક પરિવર્તનોનો ઉલ્લેખ કરી પછી ભારતીય-આર્ય શાખા સવિસ્તર પ્રતિપાદન માટે તૈયારી છે વૈદિક સમયની યોગીઓથી માંડીને ભારતીય-આર્ય ભાષાઓ પર ઉત્તરોત્તર વધતા ગયેના દ્રાવિડી, ઓસ્ટ્રી (Austrian) (કેલ, મુઝ, સંતાવી વગેરે) આદિ અનાય' ભાષાઓના પ્રભાવ પર ખાસ ભાર આપી,

*Indo-Aryan and Hindi (ભારતીય-આર્ય અને હિંદી): ડૉ. મુનીતિ કુમાર ચેટર્જી એમ.એ. (કલકત્તા), ડી.લિટ. (લંડન) એફ.આર.એ.એસ.બી. (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી રીસર્ચ સીરીઝ નં. ૨૦) પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ, ડેમી એકરેલો, પૃ. ૧૩૫૨૫૮ થી ૧૬૪૨ મૂલ્ય રૂ. ૩૫

વૈદિક સમયના પ્રાચ્ય, મધ્યદેશી અને ઉદીચ્ય એ ત્રણ સંભવિત બોલીભેદો તરફ આપણુ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ભૂમિકા છોડીને ભારતીય-આર્ય' આગળ વિકસતી ચાલી અને યુદ્ધના સમયની આસપાસ આપણે માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય'ની પ્રાથમિક ભૂમિકા સ્થાપિત થઈ ચૂકેલી જોઈએ છીએ. તે સમયની ભાષાવિષયક સ્થિતિ નીચેના ભાષાભેદોથી નિર્દેશી શકાય: (૧) (જ) ઉદીચ્ય (વૈદિક બોલીની સંનિકટ), (વા) મધ્યદેશી ને (ઙ) પ્રાચ્ય (વૈદિક બોલીથી વધુમાં વધુ દૂરસ્થ) એ ત્રણ આર્ય' બોલીઓ; (૨) બ્રાહ્મણોએ જાળવી રાખેલી જૂનવાણી સાહિત્યકીય છાંદસ ભાષા; અને (૩) શિષ્ટ વાતચીત, શિક્ષણ અને તત્કાલીન ભાષ્યાદિ સાહિત્યરચનામાં વપરાતુ, અને મધ્યદેશી ને પ્રાચ્ય બોલીના સેળમેળવાળું ઉદીચ્ય બોલીનું જરા પુગાણુ સ્વરૂપ. આ ઉપરાંત દ્રાવિડી અને અરેસ્ટ્રી (Austro) પણ દક્ષિણ વગેરે વિસ્તારોમાં પ્રચલિત હતી. આમાંથી (૩) ઉપરથી સંસ્કૃત ધાર્ઘ. સંસ્કૃત તેનાં શબ્દરૂપો અને વ્યાકરણમાં તાર્વિકપણે પ્રાચીન ભૂમિકા જાળવી રાખે છે, જ્યારે શબ્દભંડોળ અને વાક્યરચનાના વિષયમાં તે પ્રચલનપણે માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય'(પ્રાકૃતો)ને અનુસરે છે. અહીં સંસ્કૃતના બૃહદ્ભારત પરના દિગ્વિજયને વર્ણવી, પછી પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય'(વૈદિક બોલીઓ)માંથી આગળ પિન્ડસેલી માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય' બોલીઓ(પ્રાકૃતો)ના વિસ્તાર વગેરેની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય'ના ધ્વનિપ્રક્રિયા, રૂપતંત્ર, ને શબ્દભંડોળને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓની જાંઠી ને રસપ્રદ ચર્ચાને અતે આપણે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય'ના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. અહીં અપભ્રંશ ભૂમિકાના અને તજજ્ઞન્ય અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય' બોલીઓના ઉદભવ પાછળ ગૂંઘલા બળોની જાંઠાણથી મીઠાસા કરાઈ છે. અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય'ના બીતરી અને બાહ્ય યૂથો, તેમનો અરસપરસ પડેલા પ્રભાવ, પૂર્વ ભૂમિકાના ધ્વનિતંત્રમાં મર્યાદિત ફેરફાર થઈને સધાયેલું તેમનું ધ્વનિતંત્ર, નામના રૂપાખ્યાનમાં જૂના વારસાને કેટલેક અંશે જાળવી રાખતું તો આખ્યાતના રૂપાખ્યાનમાં સુખ્યત્વે નવધ્વનિ પામેલું તેમનું રૂપતંત્ર, ભિન્ન ભિન્ન ત્રણચાર પ્રવાહોના સંગમથી બનેલો તેમનો શબ્દભંડોળ વગેરે વિષયોની દ્યુતિમન્ત છલુવટને અતે ભારતીય-આર્ય'ની સાડા ત્રણ સહસ્રાબ્દો પર વિસ્તરતી આ કથા સમેટી લેવામાં આવી છે.

ભાગતીય-આર્યના જીવનના આ પ્રવાહી વૃષાતમા કેટલેય સ્થળે આપણને ડો ચેટના પ્રતિભાજનના અને ભાષાકીય ઘટનાઓના પ્રતિપાદન પરત્વેની ઓજસ્વી આતરદષ્ટિના ન્યૂન થાય છે ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના વિકાસ, વિસ્તાર, સ્વરૂપ ને સબધને લગતા, તેમજ ભાગતીય-આર્ય ભાષાસામગ્રીના રૂપલટાને અર્થતા અહીં રજૂ થયેના મુખ્ય મુખ્ય મત-ઓ એ ડો ચેટના આ પહેલાના લખાણોમા—અને ખાસ રીતે તેમના બંગાળી ભાષાના મૂળ અને વિકાસ (Origin and Development of Bengali Language) એ જુદાવાય ગ્રંથના આરભમા મૂકેલા, ભાગતીય-આર્યનો ઇતિહાસ નિરૂપના માતસોએ પાનાના નિમિષમા—પ્રતિપાદિત કરવામા આવેલા મતમતઓમાથી જરૂરી મુદ્દાઓના સંકેત, વિસ્તાર, શુદ્ધિ રૂપાંતર કે પુરવણીના પરિણામરૂપ છે અહીં જે મુદ્દાઓ નવી દષ્ટિએ રજૂ થયેના છે અથવા તો તાત્ત્વિક પૃથક્કણ દ્વારા જેમનું સ્વરૂપ વિશદતર બન્યું છે તેમાથી આ ખાસ નોંધપાત્ર ગણી શકાય (૧) ભાગતીય-આર્ય પગલાર થવા લાગી ત્યાંથી જ જોઈ શકતો મૂળના દત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ, આ મૂર્ધન્યતા રક્તયુક્ત દત્ત ધ્વનિમાથી નહીં પણ વાસ્તવિક રીતે લખરયુક્ત દત્ત ધ્વનિમાથી ઉદ્ભવી છે કારણ ર્ + દત્ત એ વ્યંજનસ્તબ્ધ ઉદ્ભવ્ય યોની (ઋગ્વેદાદિક યોલીના મૂળરૂપ)મા સાશ્વ પામે છે, જ્યારે પ્રાચ્ય યોનીમાં ર્ + એ પ્રક્રિયાને વશવર્તા, ર્ + દત્ત > જ્ + દત્ત > સયુક્ત મૂર્ધન્ય એ રીતે મૂર્ધન્યતા નીપજી છે અને આમ તે પ્રાચ્ય યોલીની વિશિષ્ટતા છે (૨) આને આધારે નિબંધ થાય છે કે સયુક્ત વ્યંજનોનું સાશ્વ વગેરે માધ્યમિક ભારતીય-આર્યના લાક્ષણિક ફેરફારોની શરૂઆત પહેલવહેલી પ્રાચ્ય યોલીમા થયેની ધંસુપૂર્વે દહી સદી સુધીમા તો પૂર્વમા માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય

વ્યંજનોના ઘોષભાવ અને તેમનો ઘોષ એ બે ભૂમિકા વચ્ચે તે વ્યંજનોના ધર્મભાવ (‘સ્પાયરંટાઇઝેશન,’ spirantisation)ની અવાંતર ભૂમિકા સ્વીકારવી જરૂરી છે. (પ) શબ્દાંત અને ઘોષ કરવાનું વલણ ભારતીય-આર્યની ખીણ ભૂમિકા શરૂ થઈ ત્યારથી જ નૈઋત્ય પ્રદેશની ખોલીઓમાં પ્રવૃત્ત થઈ ચૂકેલું હોય. (૬) જે પ્રાકૃત શબ્દોમાં મૂળનું વ્યંજનસ્તબ્ધ સાર્થકને બદલે વિશ્લેષ- (‘એનેપ્ટીક્સીસ,’ anaptyxis)ને વશ વત્યું હોય તે શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી અપનાવેલા ઋણશબ્દો તરીકે અર્થતત્ત્વ મળવા જોઈએ, નહીં કે તદ્ભવ. (૭) વ્યાકરણકારોએ દેશી તરીકે નોંધેલા શબ્દ સમૂહમાં (ક) સ્વરૂપઓળખ ન પામેલા તદ્ભવો, (ખ) રવાનકારી ધ્વજતરો, (ગ) દ્રાવિડી ને ઓસ્ટ્રી (Austrie) મૂળના અથવા તેથી પ્રભાવિત શબ્દો, (ઘ) વિદેશી શબ્દો, (ઙ) અનિશ્ચિત કે અચાત મૂળના શબ્દો: આમ પાંચ પ્રવાહો છૂટા પાડી શકાય છે. (૮) મૂળના મહાપ્રાણ ધ્વનિમાંથી સિંધી, પંજાબી, ખંઝાળી, ગુજરાતી જેવી કેટલીક અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાં ‘આવર્તધ્વનિઓ’ (‘રીકર્ડિંગ્સ,’ recursives) ઉદ્ભવ્યા છે. (૯) અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય શબ્દના વ્યક્તિત્વનો તેના ધટકરૂપ છૂટક સ્વર કે વ્યંજન પર નહિ પણ ધ્વનિઓના સામીપ્યસંબંધમાંથી જિભા થતા સામૂહિક બળ પર આધાર રહેલો છે.

[૪]

વ્યાખ્યાનોમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ડૉ. ચેટર્જીએ ભાષાના વિકાસની રૂપરેખા આપતાંઆપતાં સાથેસાથ, જે સંસ્કૃતિનું એ ભાષા વાહન છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસ ને વિસ્તારની કથા પણ વણીવી છે. આર્યોનું અહીં આગમન, તત્કાલીન આર્યેતર જાતિઓ અને સંસ્કૃતિ, આર્ય સંસ્કૃતિએ પોતાના વૃદ્ધિવિકાસના વ્યાપાર દરમિયાન ભાષા, ધર્મ, સમાજ-વ્યવસ્થા વગેરેના વિષયમાં સ્વીકારી આત્મસાત્ કરેલાં આર્યેતર તત્ત્વો, આર્ય સંસ્કૃતિનો યવદ્વીપ, કંબોજ, મધ્ય એશીઆ, ચીન, જપાન આદિ ભારત-બાહ્ય પ્રદેશો પર વિજય; તુર્કી-ધરાની (મુસલમાની) સંપર્કનાં દરગામી પરિણામો વગેરેની રસપ્રદ ચર્ચા ભારતીય-આર્યની હવનચાયાની સાથે વણી દીધેલી છે. આથી વ્યાખ્યાનકાર પોતાના વિષયને અનુરૂપ દૃષ્ટાંત્ય પૂરો પાડે છે અને વિષયનું સમગ્ર દૃષ્ટિએ આલોચન કરવામાં તે સહાયક અને છે.

[૫]

આને લીધે હોય કે પછી ખીજા કોઈ કારણે પણ ભારતીય-આર્યના આ સળંગ વૃત્તાંતમાં બ્લોકે (Bloch) પોતાના ભારતીય-આર્ય (I'Indo-

Aryen) મા જેટલી અને જેવી ભાષાકીય વિગતોની ભગ્યક સામગ્રી પીન્ડી ભાષાકીય પ્રશ્નોની છણાવટ દ્વી છે, તેટલી અને તેવી સામગ્રી અને ચર્ચા આપણને અહીં નથી મળતા. ભાગતીય-આર્ય' ભાષાશાસ્ત્રની પ્રવેશિકા તરીકે એતા લાગે છે કે તેમા કેટલાક અછડતો ઉલ્લેખ પામેલા મુદ્દાઓની વધારે વીગતી છણાવટ જરૂરી હતી. ઉ. ત માધ્યમિક ભાગતીય-આર્ય'ની જુદીજુદી પેટાભૂમિઓના ધ્વનિતત્ર અને રૂપતત્રના વિશ્લેષકમની અથવા તો અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય' સ્વગવ્યવસ્થા પર રહેલા ભાષા-નય (speech-rhythm) ના પ્રભાવની વાત વધુ વિસ્તારી ચર્ચાની અપેક્ષા રાખે છે વળી માધ્યમિક ભાગતીય-આર્ય' ખેલીઓના વ્યક્તિદીર્ઘ પ્રાદેશિક વિસ્તાર અને તેમના સ્વરૂપની કૃત્રિમતા વિશે વધારે વિશદતાથી લખાયુ હોત તો સ્થાને જ ગણાત. એટલે, ભાષાકીય વીગતોની વ્યવસ્થિત માર્ગદર્શી પર આધારીને સામાન્ય વિમલતુ પ્રતિપાદન થયુ હોત તો તેથી જે નક્કર વિશદરેખ છપ આપણી પર પડતે તેને બદલે પ્રસ્તુત પ્રતિપાદનથી કાંઈક અશે રેખાત્મક, કાંપપભર્યો લાગે તેવો ખ્યાલ આપણને મળે છે.

કેટલીક ચિન્ત્ય કે અશુદ્ધ વાગતી વિગતો લઈએ.

પા ૩૫-૩૬ ગદગા એ માત્ર નદીવાચક કોઈ ઓસ્ટ્રી (Austro) શબ્દનુ સંસ્કૃતીકૃત રૂપ હોય એમ અહીં સૂચવ્યુ છે આ શબ્દ માટે શુદ્ધ સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ પણ સૂચવવામા આવી છે. ગદગા = $\sqrt{\text{ગ્મ} + \text{ગ્} + \text{ગ્મ} + \text{ગ્} + \text{ગ્} + \text{ગ્}}$ (સગ્ભાવો મૂલગ-, લઘગ-, વગેરે) જુઓ જે આર્યેન્દ્ર શર્મા "ગદગા નામની વ્યુત્પત્તિ"—અગિઆરમી પ્રાચ્ય વિદ્યા પત્રિકા (હૈદરાબાદ અધિવેશન નિબંધોનો, સાગસ ગ્રંથ) (Summaries of Papers), ૧૯૪૧, પૃ. ૧૭૫-૧૭૬.

પા ૫૮. $\sqrt{\text{પદ્મ}}$ ને $\sqrt{\text{પ્રજ્ઞ}}$ માથી સાધવા કરતા તેના સપ્રસારણ-રૂપ * $\sqrt{\text{પ્રજ્ઞ}}$ -માથી ન સાધવો જોઈએ ?

પા ૬૪ મહાભારત અને પુરાણોના બીજરૂપ અરો મૂળે લૌકિક ખેલીમા રચાયેલા અને પછીથી સંસ્કૃતમા ફેરવી નાખવામા આવ્યા એ મત જરૂરી પુરાવાને અભાવે બહુ ઓછા વિદ્વાનોને માન્ય છે મહાભારતમા જે લૌકિક રૂપો મળે છે તેને પુરાવા તરીકે આગળ ન ધરી શકાય. કારણ, શિષ્ટ સાહિત્યમા વપરાતી ભાષાની અક્કાઈ કે નિયમબદ્ધતાના વિરોધમા સ્વભાવિક રીતે જ વીર ચરિત મનો જેવા લોકપ્રિય સાહિત્યની ભાષામા છૂટછાટ કે શિથિલતા હોય

એ રીતે લલિતવિસ્તર આદિ બૌદ્ધ ગ્રંથોનું સંસ્કૃત-સંસ્કૃત, કેટલાક જૈન ગ્રંથોનું પ્રાકૃત અંશોવાળું જૈન સંસ્કૃત અને આ વીરચરિત કાવ્યોનું લૌકિક સંસ્કૃત એક જ કાટિમા આવે. આ સૌમા માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય લૌકિક બોલીઓની છાંટ છે. પણ તે ઉપરથી એમ ન માની શકાય કે મહાભારતની ભાષા એ મૂળની કોઈ માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય કે તેની પૂર્વભૂમિકા જેવી લૌકિક બોલીના સ્વરૂપાંતરનું પરિણામ છે.

પા. ૭૬-૮૦. માધ્યમિક ભારતીય-આર્યની ધ્વનિભીમાંસામાં દેખાતી સાર્થકતાની પ્રક્રિયા મારે ધાતુભાન (રૂટ-સેસ, root-sense)નો લોપ એ એક કારણ તરીકે આપ્યું છે. આ ધાતુભાનનો લોપ મૂળ આર્યેતર પ્રજાના અશુદ્ધ ઉચ્ચારણનું પરિણામ છે એમ ડૉ. ચેટ્લિંગ માને છે. પણ જુદીજુદી બે ભાષાઓ બોલતી જાતિઓનો સંપર્ક થતા વિજેતા જાતિ સંખ્યાદૃષ્ટિએ બહુ નાની ન હોય તો, તેની ભાષા જિતાયેલી પ્રજા સ્વીકારી લે છે, ને છતાં આમા મૂળ ધ્વનિ પર પરજાતિના ઉચ્ચારણ-ખાસિયતની અસર થતી નથી. યેરુપસંને (લેંડવેજ, પા. ૨૬૧) આ અંતસ્તર વાદ ('સપ્સ્ટ્રેટમ થીયરી', Substratum theory)ને પૂરતી વીગત અને પ્રમાણો સાથે ચર્ચા, નિરાધાર કરાવ્યો છે.

પા. ૮૭. રામ-કેરક-ને મૂળ રામઃ કેરક-માથી સૂના લોપથી સંધાયેલ ધારણુ તેના ક્રમાં તેને એક સમસ્ત શબ્દ ગણવો એ સુતર નથી !

પા. ૮૭ અહોં અપભ્રંશ પડીનો -હ મૂળના અનુગ કે પ્રત્યય *વ(પાલિ હ-વમા છે તેવો) પરથી અતવર્યો હોવાની સંભાવના મૂકી છે. પણ સંખ્યા-વાચકો અને પ્રત્યયોની બાબતમાં -સ- > -હ- એ પ્રક્રિયા પ્રવર્તી હોવાનું આપણે જાણતા હોવાથી (સંભાવો પૃ. ૮૮ બીજી પંક્તિ) અપભ્રંશ-હને નિયમિત રીતે -સ- > -સ્- > -સ- > -હ એ ક્રમે અવતારવો જ ઉચિત છે.

પૃ. ૮૮. ગુજરાતી શબ્દો મારે પ્રામાણિક આધારગ્રંથ ન વાપરી શકાયો હોવાને લીધે ધણુખર અશુદ્ધ શબ્દો અપાયા છે. અહીં ચોદ (code)ને બદલે ચોદ જોઈએ.

પૃ. ૮૩. અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ઘર (તેમજ ગૃહ, ગૃહ, ગઢ)ના મૂળ તરીકે અહીં ભારત-યુરોપીય ghrdho- જાનવામાં આવ્યું છે. બીજા વિદ્વાનો (કરે : કેઝીશ્વરુ ઘઝરની શબ્દસૂચી [Index to Formation of Konkani]) તેને ભારત-યુરોપીય gwhoro-માથી સાથે છે, અને આ વધારે યુક્તિયુક્ત લાગે છે.

પૃ. ૧૦૯. અધુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દો (ગાજુમાં તેમનું શુદ્ધ રૂપ નોંધેલું છે): શેહર (શહેર), લેહર (લહેર), રહેંટ (રહેંટ), જહેર, જૂહેર, જેર (જેહેર, જૂહેર, જેર), પેહેરણ (પહેરણ), પેહેલ (પહેલ), મહાત (મહાવત), રહ્યાન (રહેઠાણ), સહાણું 'મોડું થયેલું' (શહાણું 'ગલું'), દેઠ (દોઠ), મોટ (મોટું), લાથ (લાત, સર. લત્તાપહાર), લુઠણું (લંટણું), વઢવાઢ પ્રાચીન, અર્વા. વઢવાઢ

જો. ચેટણું માને છે કે વહેન > વ્હેન વગેરે જેવા મહાપ્રાણના (એસ્પીરેશન, aspiration)ની પીછેહઠનાં ઉદાહરણોમાં જે હકાર છે—જેને અત્ય વિદ્વાનો હશ્વતિ માને છે—તે શુદ્ધ મહાપ્રાણ હકાર નહિ, પણ તેમાંથી વિદસેયો એક જુદો જ ધ્વનિ છે, જેનો ઉદ્ભવ તંત્રીવિવર ('ગ્લોટીસ', glottis)ના સંવાર ('કલોઝર', closure)થી થાય છે. આ ધ્વનિ પૂર્વવ્યંજન સાથે મળી સિંધી વગેરેમાં છે તેવા આવર્તધ્વનિઓ (રીકર્ડિંગ, recursive)ને જન્મ આપે છે. જો. ચેટણું એક ધ્વનિશાસ્ત્રી હોવાથી તેમનું ધ્વનિપૃથક્કરણ ખૂબ વજનદાર ગણી શકાય. પણ મને આવો હકાર નથી લાગતો તંત્રીસંવારોત્પ (ગ્લોટલ સ્ટોપ glottal stop) કે નથી લાગતો હશ્વતિ. તેમાં અને મહાપ્રાણ હકારમાં જરાએ ફેર નથી. વ્હેન અને વહેનમાં એક જ પ્રકારનો હકાર ઉચ્ચારાય છે એવું મારું માનવું છે. સ્વરમધ્યગત હકારનો હોપ એ પ્રક્રિયા ગુજરાતી બોલીઓમાં સાધ્યમાન અવસ્થામાં હોવાથી પ્રાંતભેદે-કોઈ ઉચ્ચારણમાં હકાર છુટો તો કોઈમાં પૂર્વ વ્યંજનથી યુક્ત, ઉચ્ચારાય છે, જ્યારે કાઠિયાવાડી ક્ષોદ્ધિ બોલીમાં થયું છે તેમ કોઈ સ્થળે તે લુપ્ત પણ થયો છે. (આવી જ રીતે મને યશ્વતિ વિશે પણ અનાસ્થા છે. વોલ્ચ, આલ્ચ વગેરેનો યકાર સામાન્ય યકારથી વાસ્તવિક ઉચ્ચારણમાં જરાયે જુદો નથી લાગતો. આવા કે શબ્દમધ્યે રહેલા યકારના ઉચ્ચારણમાં જે અસ્પષ્ટતા કે યકારની અધસ્વરતા કે ગ્રામ્ય લાગે છે તે એ સંયુક્ત વ્યંજનો અંત્યધ્વનિ હોવાને લીધે કે સંયુક્ત વ્યંજનોનું સંસ્કૃતમાં યતું હતું તેવું પૂર્વવર્તી સ્વરના યકાર અને ઉચ્ચારણઅવધવાની બીંસ સાથેનું ઉચ્ચારણ ગુજરાતી ઉચ્ચાર-ખાસિયતમાં નહિ હોવાને લીધે.)

પૃ. ૧૧૮. ગુજરાતી વિભક્તિપ્રત્યયો 'ને, નો (ખરી રીતે નેં, નો), નોં, નોં, નોંએ સૌ કર્ણ > કર્ણમાંથી સધાયા હોવાનું અહીં સ્વીકાર્યું છે, પણ ધ્વનિ-વલણોનો ભંગ કર્યા વિના તદ્દન સ્વાભાવિક અને પ્રામાણિક રીતે નેંને સં. નયેનમાંથી અને તેમાંથી જ નન > નોં વગેરે અવતારી

શકાય છે તે એ વ્યુત્પત્તિ શા માટે ન સ્વીકારવી ? જુઓ દ્રવે (ગુજરાતી ભાષા (Gujarati Language), પા ૫૭)

૫ ૧૧૮. આદેશમાનાને બદલે શા દેશમાના લેઈએ.

૫ ૧૧૮. ંયી અને ંયકી બંનેનું મૂળ *યક્કિય- કેમ હોઈ શકે ? વળી *યક્કિય- એ સ્વમ્+ક્રમાથી ઊત્પન્ન હોવાનું સૂચન તરંગી નથી ? ંયીને સ્વિત્તં (સરખાવો હિમચ ૬, ૪૩૯, ૪) અથવા તેા ગ્રા √યાં (∠√સ્થાં)ના સ બધક ભૂતકૃદન્ત યિય- પરથી અને ંયકીને [સરં ગ્રુ 'ગામ યઈને આવ્યો'] ગ્રા. √યક્કં (હિમચ ૬, ૪-૧૬) (∠*√સ્વક્કં)ના સ બધક ભૂતકૃદન્ત પરથી સહેનાઈથી સાધી શકાય (દ્રવે. પૂર્વનિર્દેશ, પા ૫૮, તેમજ આલ્ડોર્ફ [Alsdorf] અપભ્રંશ અધ્યયનો [Apabhramsa-Studien], ૧૯૩૭, પા. ૨૮-૨૫). દ્રવે આ √યક્કંને સંસ્કૃત સ્વગયતિ સાથે સ બધક હોવાનું સૂચવે છે. પણ √સ્થાં 7 √યાં+ધાતુવસ્તારક ંય્કં=√યક્કં (સરખાવો √ચ્યું 7 √ચું+ચ્કં=√ચુચ્કં, વગેરે) એ રીતે તેની સાધના સમજવી શકાય તેમ છે

૫ ૧૨૨ એ ચેટ્ઠાં અહીં કહે કે રાજસ્થાની-ગુજરાતીમાં મૂળની ક્રમશઃ ને ભાવ રચનાઓ લખી જઈને એક થઈ ગઈ હોવાથી, તન હનીન મારી (અશુદ્ધને શોધતા તળ સીને મારી) એમ જ ગુજરાતીમાં પ્રયોગ થઈ શકે તળે સીન મામુ એમ નહીં. પણ હકીમત જુદી જ છે ભાવે રચના પણ અમુ-અશે ગુજરાતીમાં જળવાઈ રહી છે તળે મન મારું એવી ઉક્તિઓ, કદાચ પ્રાતભેદે, પણ સામાન્ય વપરાશમાં છે જ.

૫ ૧૨૭ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ખોરીઓમાં થતા જતા સંસ્કૃત શબ્દોના બરણાને ડો. ચેટ્ઠાં આવકારે છે પણ ભાષાના પ્રાચીન તદ્ભવ-દેશી સામગ્રીમાં પ્રચ્છન્ન રહેલી વિગતશક્તિ રૂંધી નાખે કે તેની શક્યતાઓ તરફ દુર્નક્ષ બનાવી દે તેટલા પ્રમાણમાં સંસ્કૃત તત્સમોનો વપરાશ હાનિકર નથી ?

[૬]

ખાકીના વ્યાખ્યાનોનો વિષય છે અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય 'સબ-ક્રી-ખોલી' હિંદીનો વિમલ (૧) અર્વાચીન હિંદની પ્રતિનિધિ-ભાષા, (૨)-૩) હિંદી(હિન્દુસ્થાની)ની ઉત્ક્રાંતિ-(૪) હિંદી(હિન્દુસ્થાની)ને લગતા કાયડા અને તેમના નિરાકરણ માટેના સૂચનો એ ચાર શીર્ષક નીચે હિંદીના

સ્વરૂપનાં પરિચય, તેનું અર્વાચીન ભારતીય-આપ' ભૂમિકામાં અવતરણ, તેની અર્વાચીન પ્રતિષ્ઠા પાછળ રહેલા ઇતિહાસ, તેના બોલી-બેદો વગેરે, હિંદીના જન્મ, વૃદ્ધિ ને વિકાસને લગતી સર્વતોમુખી તપાસ કરવામાં આવી છે. આમાં નાગરી હિંદી ને ઉર્દૂ, તેમનો વિસ્તાર, રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન, હિંદી, ઉર્દૂ વગેરેની રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન લેવા માટેની લાયકાતો, બ્રજીય હિંદીનું વસ્તુતાએ હિંદની 'સબ-કી-બોલી' તરીકેનું અસ્તિત્વ : એ સૌની વીગતવાર શાસ્ત્રીય ચર્ચાદ્વારા એક બહુ પીંખાયેલા અને પીંખાતા વિષયના સંબંધમાં ડૉ. ચેટ્જીએ પ્રામાણિક હકીકતો પૂરતા વૈશલ્યથી રજૂ કરી છે અને અંતમાં પૂર્વગ્રહથી વેગજો અને હકીકતો પર નિર્ભર વ્યાવહારિક ઉકેલ સચવી, ધાર્મિક, કેમી ને રાજકારણી તત્ત્વોના ભળવાથી જન્મેલા ગરબ-ગૂંચવાડાના જંગલમાં સાચી સમજવાળા દરેક હિંદીને સ્વીકાય' લાગે તેવો રસ્તો તેમણે કરી આપ્યો છે. લિપિની બાબતમાં ઘટતા ફેરફાર સાથે રોમી લિપિ સ્વીકારતી, વ્યાકરણની બાબતમાં નાગરી હિંદીની વિવિધતા-સંકુલતા ઊંડતી અને શબ્દભંડોળની બાબતમાં આત્મસાત્ ચર્ચા ગયેલા ફ્રાન્સી-અરબી શબ્દોને જોમના તેમ રાખીને નવા સંસ્કાર-શબ્દો માટે સંસ્કૃતનો આશરો લેતી એવી લઘુ હિંદી કે પાયાની હિંદી (એજેક હિંદી Basic Hindi) રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થપાવાની બધી ચોખ્ખતા ધરાવે છે એમ આ વ્યાખ્યાનોના ગ્રંથમુક્ત વાચકને પ્રતીતિપૂર્વક લાગ્યા વિના નહીં રહે. ડૉ સિદ્ધેશ્વર વર્માએ અગિયારમી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ(નિબંધોના સારસંગ્રહ, પા. ૨૨૦-૨૨૪)માં રજૂ કરેલા "હિંદ માટે 'સબ-કી-બોલી'ના કોયડા વિશે એક પ્રશ્નમાલા" (A Questionnaire on the problem of a lingua franca for India) એ લેખમાં ચર્ચા ને હજીવટ માટે ઉપસ્થિત કરેલા અને વિષયના દરેક પાસાને સ્પર્શતા ત્રીશ પ્રશ્નોમાંથી મુખ્ય-મુખ્યની ચર્ચા અને નિરાકરણ આપણને અહીં મળી રહે છે.

વ્યાખ્યાનના આ બીજા વિષયમાં પણ ડૉ. ચેટ્જીએ પોતે આ પહેલા અન્યત્ર દર્શાવેલા વિચારોનો વિસ્તાર કરેલો છે. 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા રાષ્ટ્રભાષાને લગતા તેમના લખાણ ઉપરાંત, ૧૯૩૫ માં "હિંદ માટે રોમી વર્ણમાળા" (A Roman Alphabet for India) [કલકત્તા યુનીવર્સિટી ફોનેટીક સ્ટડીઝ સં. ૪] એ પુસ્તકમાં હિંદ માટે રોમી લિપિને કેસ રજૂ કરેલો છે. એજ સામગ્રી ફેરફાર સાથે અહીં આપવામાં આવી છે. મુદ્રણને લક્ષમાં રાખી એ લિપિને હિંદની ભાષાને અનુકૂળ બનાવવા માટે ને

ફેરફારો સચવાવામાં આવ્યા છે, તેમને વ્યક્તિગત લખાણમાં કેમ અપનાવવા અને તેને અંગેની મુશ્કેલીઓનો કેમ નિવેડો લાવવો તે પણ સાથેસાથ સચવાયું હોત તો સારું હતું.

આપણા દરેક પુસ્તક માટે અનિવાર્ય બની ગયેલી અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં વધારે ખૂંચતી છાપભૂલો અહીં પણ સ્થાન પામે છે. અભ્યાસગ્રંથને મૂકે વધારે ટકાઉ કાગળ અને બાંધણીની અપેક્ષા પણ અહીં વલ્લુપુરાયેલી રહી છે. પણ આવી નજીવી બાબતો બાજુ પર રાખતાં, ડૉ. ચેટ્જીને નોતરી આ વિદ્વાનીતરતાં વ્યાખ્યાનો અપાવી પ્રસિદ્ધ કરીને ગુજરાત બનાંકયુલર સોસાયટીએ અભ્યાસીવર્ગને ઘણો આભારી કર્યો છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય વિષયક એક સંશોધનલક્ષી માહિતીગ્રંથ*

ગ્રંથારંભે જ લેખક કહે છે: ‘ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ કેટલા જૂના સમય સુધી જાય છે તે બતાવવાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથનો આશય છે.’ એ આશય સિદ્ધ કરવા ગુજરાતી ભાષાના ઊગમકાળથી માંડીને આગળઆગળ તેના વિકાસનો ક્રમ આલેખવો જરૂરી ઠરે છે. આવા વિકાસના આલેખન માટે સામગ્રી-ભૂત ભાષાનમૂતાઓ પૂરા પાડનારી કૃતિઓ અને તેમના કર્તાઓનો પરિચય પણ સાથેસાથે અપાય તે ઉપયોગી ને આવશ્યક છે. આથી ભાષાનાં ભૂમિકાદીક પ્રમુખ અને આગવાં લક્ષણોનું નિદર્શન સત્રસ્થાને રાખી તેના અનુષંગમાં આધારભૂત સાહિત્યકૃતિઓને ને કર્તાઓને લગતી પ્રાધાન્યે પરિચયાત્મક માહિતી ચૂંચવી એ આપણા કવિઓમાં સ્વીકારાયેલી પ્રતિપાદનપદ્ધતિ છે.

(૧)

જૂની ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ તેમ જ તેનું મુકાબલે સ્થાન તો જ ઉચિતપણે સમજી શકાય, જો જેમાંથી ગુજરાતી વિકસી તે ‘જનક’ ભાષા-સ્વરૂપની અને એ ‘જનક’ ભાષાસ્વરૂપ જે ભાષાપરિવારમાં રહેલું છે તે ભાષાપરિવારની રૂપરેખાની આપણને પિછાન હોય. ઉપોદ્ધાતના પૃ. ૧થી

* આપણા કવિઓ : ખંડ ૧ : નરસિંહમુનશી પહેલાં : લેખક કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, ગુજરાત બનાંકયુલર સોસાયટી. અમદાવાદ. ૧૯૪૨ : પૃષ્ઠ ૪૦ + ૪૩૬.

આવી છે ને અંતમાં હૈમચંદ્રીય અપભ્રંશને ગૌજનર અપભ્રંશ કહેવા ઘટે
 એવા નિર્ણય પર લેખક આવે છે. હૈમચંદ્રના વ્યાકરણમાં ટાંકેલાં અપભ્રંશ
 પદોમાથી રૂપો તારવીને એ ભાષાભેદનું રેખાત્મક વ્યાકરણ પણ સાથે આપેલું
 છે આ પછીનો પેટાવિભાગ હૈમચુગના અપભ્રંશને અનુસરતી ભાષામા
 રચાયેલી ૧૬મી સદી સુધીની કૃતિઓનો પરિચય આપે છે. ખાસ નમૂના
 લેખે સોમપ્રલના કુમારપાલપ્રતિષ્ઠાધમાથી ત્રીશેક ને મેરુતુગના અબધચિંતા-
 મણિમાથી પચીશેક પદો (ધણાખરા દોહા) ગુજરાતી છાયા સાથે અપાયેલાં
 છે. કુમારપાલપ્રતિષ્ઠાધમા રહેલી અપભ્રંશસામગ્રી નોખી તારવી તેનું
 આસ્કેડાઈ જે સંપાદન કયું છે તેનો લાભ લેખકે કેમ નહીં લીધો હોય ?
 આ પછી અન્ય પ્રાતની અપભ્રંશ (ને અપહર્ષ) રચનાઓ ને ખીળ પ્રાકૃત
 વૈયાકરણોએ આપેલી અપભ્રંશવિષયક માહિતી ઉલ્લેખાઈ છે. તેમાં
 વ્યાકરણકારો (ખાસ કરીને માઠડેય ને ત્રિવિક્રમ) વડે નોંધાયેલી હકીકતો ને
 હૈમચંદ્રીય અપભ્રંશની વિશિષ્ટતાઓ વચ્ચે રહેલા ભેદો તારવી લેખકે
 અપભ્રંશના સ્વરૂપબેદો તરફ આપણુ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. છેલ્લો પેટાવિભાગ
 “ રાસયુગ ” નામ નીચે અપાયો છે. લેખકમતે આ રાસયુગના આગલા
 ગાળા (૧૪ મી સદીના પૂર્વાધ સુધી) માં રચાયેલી કૃતિઓ સુધી જ ગૌજનર
 અપભ્રંશની દ્વિતીય ભૂમિકા પડોએ છે, જ્યારે રાસયુગનો નરસિંહયુગ સુધી
 લંબાતો પાછો ગાળો તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પહેલી ભૂમિકા રજૂ
 કરે છે. પ્રાસ્તાવિક તરીકે રાસ એ કાવ્યપ્રકારના જાગમ-વિકાસ-સ્વરૂપની
 ચર્ચા કરી (આ સાથે સંબંધ “ ગુજરાતી ગરબીઓનાં મૂળ ” વિશેનો
 જિહાપોહ પરિશિષ્ટ ૪ મા) તેમ જ કાગકાવ્યો, બારમાસી કાવ્યો ને “ કહા ”
 કાવ્યોનો સ્વરૂપપરિચય આપી, પછી વિક્રમના તેરમા, ચૌદમા ને પંદરમા
 શતકમા થઈ ગયેલા રાસયુગી કવિઓને એક પછી એક લઈ, તેમને વિશે તેમ
 તેમની કૃતિઓ વિશે વિગતથી અને અહીંતહીં નમૂના સાથે માહિતી આપેલી
 છે. તેમા ભાષાદૃષ્ટિએ, હૈમચંદ્રની તપાસની (પરિશિષ્ટ ૩મા મળેલામા સૌથી
 જૂના રાસકાવ્ય “ ભગતેશ્વર-બાહુબલિરાસ ” ના હૈમચંદ્ર વિશે વિગતી)
 દૃષ્ટિએ અને સાહિત્યકીય મૂલ્યવત્તાની દૃષ્ટિએ તેતે કૃતિઓની લાક્ષણિકતાઓ
 જરૂર પ્રમાણે બતાવવામા આવી છે. ભાષાવિકાસના ક્રમનો પૂરો ખ્યાલ
 આપવા માટે ચૌદમા ને પંદરમા શતકની ગદ્યકૃતિઓને પણ ઉપલી પદ્ધતિએ જ
 તપાસેલી છે “ ગૌજનર અપભ્રંશ ડિવા પ્રાચીન ગુજરાતી ” ની આરંભકાળથી
 માઠી જે સાહિત્ય સંસ્કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, તેમ જ નરસિંહ મહેતાનો કવનકાળ
 (સં. ૧૪૯૦ આસપાસ) શરૂ થાય ત્યાંસુધી મધ્ય ગુજરાતીની ૧ લી ભૂમિકાની

પદ અને ગદ્ય કૃતિઓ જે કાંઈ ઉપલબ્ધ છે તેનો યુગવાર પરિચય આપવાનો આ રીતે પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે.” ઉપસંહારમા આ પ્રયત્નનું દ્રષ્ટિ સિંહાવલોકન મળશે.

(૨)

આપણી ભાષાની પ્રાચીન ભૂમિકાઓના અને તેમાં અર્થિત થયેલા સાહિત્યના અવવાકનનો પ્રથમ ખંડ આ રીતે સમાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યના એક અત્યાંત અભ્યાસીને હાથે થયેલા આ સમર્થ પ્રયત્ન આ વિષયને ધ્વજના આપણા જ્ઞાનના સીમાકાને સારી રીતે વિસ્તારી તેને કંઈક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપે છે, અને આપણી ભાષા અને પ્રાચીન સાહિત્યના સ્વરૂપ-વિકાસનો વ્યવસ્થિત ને વિગતવાર અભ્યાસ કરવા માટે ઘણીઘણી સામગ્રી ને સૂચનો પૂરા પાડે છે. આવા પ્રારંભિક યોદ્ધામ માગી લેતા વિષયના પ્રતિપાદનમા કદીક ઝીણીઝીણી અશુદ્ધિઓ ક્યાઈક રહી જાય તો તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે, પૃ. ૩૭ પર પુષ્પદતે “અભિધાનમેરુ” નામક ગ્રંથ રચ્યો હોવાનું કહે છે. સંભવ છે કે અહીં પુષ્પદતના બિરુદ “અભિમાનમેરુ” પરથી ગણતીથી જ આવી કલ્પના કરવામા આવી હોય. મૂળ આધાર ઉલ્લેખાયો હોત તો આ વાતની તપાસ ચોક્કસાઈથી કરી શકાત.

પૃ. ૩૫ પર હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવું લાગતું તત્ત્વ પુષ્પદંતાદિ કવિઓની ભાષામા મળતું ન હોવાનું કહે છે. પણ આલ્સોફે પુષ્પદતની ભાષામાં શૌરસેની તત્ત્વ (Saurasenisms) હોવાનું પુનઃવર ક્યું છે. જોઈદુની ભાષા પર પણ શૌરસેની અસર છે.

પૃ. ૪૦ પર ધનપાલ દિગંબર હોવા વિશેના બે પ્રમાણો તરફ યુલેએ ધ્યાન દોર્યું હોવાનું કહે છે, પણ એ વસ્તુ મૂળે તો ચાકોબીએ બતાવી હતી.

આ ઉપરાંત કેટલેક સ્થળે અપાયેલી અપભ્રંશ તબ્દોની છાયા અસંતોષકારક છે. પૃ. ૩૭ પર આપેલા અપભ્રંશ ઉદ્ધરણની મોટી પકિતમા આવતા મહુની છાયા મુઠ્ઠા આપી છે ખરી રીતે મમ (=મહયમ્) જોઈએ તેવી જ રીતે ઘવલચ્છિ (પૃ. ૩૮ ઉદ્ધરણની પં. ૮) માટે ઘવલચ્છી નહિ પણ ઘવલાચ્છી, કહસુ (પૃ. ૪૩ ઉ. પં. ૫) = કચમિપ્પસિ નહીં પણ કચમસ્વ વગેરે ભોજદેવ સરસ્વતીક ધાભરણમાં આપેલાં અપભ્રંશ અવતરણો પોતાના ઉ કે પારકા એ વિશે કાંઈ ચોક્કસ માહિતી આપણી પાસે નથી (પૃ. ૪૮) એ ખરું પણ પુષ્કળ સંસ્કૃત પદો અન્યાન્ય ગ્રંથોમાથી સરસ્વતીક ધાભરણમા ઉદ્ભૂત થયા છે એ હકીકત અપભ્રંશ ઉદાહરણો માટે પણ એવા પ્રકારની સલાવતી

ભીમી કરે છે અને તે નિશ્ચિત પ્રસાદિવાળું પદ (પા. ૫૩, સં. ૮) સ્વયંભૂતું (જુઓ સ્વયંભૂતં ૬-૧૧૭) હોવાનું પુસ્તક થતું હોવાથી વધારે પુષ્ટ થાય છે. ખીજી યે આવી પાંચ-પંદર નાનીનાની વીગતશુદ્ધિઓ કરી શકાય, પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે આવી ઝીણી અશુદ્ધિઓ કોઈ પણ મોટા પ્રયાસમાં અમુક અંશે અનિવાર્ય જ ગણાય. વળી, પાછળથી બહાર આવેલી હકીકતો જેની કે આખરાસનો ‘ગુજરાત’ નામનો ઉલ્લેખ, અતુમુંખ અને સ્વયંભૂ એ જુદાજુદા કવિઓ હોવાની હકીકત, વગેરે, નવી આવૃત્તિમાં પ્રંયકાર તરફથી ઉમેરાયા વિના નહીં જ રહે.

(૩)

ખાસ ચર્ચા માગી છે તેવા તો અપભ્રંશવિભાગમાં વ્યક્ત કરેલા કેટલાક મતો છે. તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે આ જ વિષયમાં પૂરતી શાસ્ત્રીયતા ને વિસ્તારથી અનેક મુદ્દાઓ છણીને યાકોબી વગેરે જે નિર્ણયો પર આવ્યા છે, તે નિર્ણયો સાથે આ મતોનો સારો એવો વિરોધ છે. અહીં ખેત્રજુ મુદ્દાઓનો જ સ્પર્શ કરી શકાય તેમ છે. તેમાં એક તો એ કે લેખકે હૈમચંદ્રના અપભ્રંશને જૌજર અપભ્રંશ કાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તે માટે તેમણે માત્ર હૈમચંદ્રીય અપભ્રંશનાં રૂપો જ કાંઈક વીગતથી આપેલાં છે. ખીજા લેખકોની ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ એકાદ બે લાક્ષણિક રૂપોની નોંધથી જ પતાવી છે. પણ બે ભાષા-નમૂનાઓના સ્વરૂપની સરખામણી તેમના વિગતવાર વ્યાકરણી પૃથક્કરણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં રૂપોને બેઝબેન્ડ મૂકવાથી જ થઈ શકે. યાકોબી-આલ્ફોર્ડે આવી સર્વસ્પર્શી તુલના કરી અપભ્રંશના સ્વરૂપબેદો વિશે આ પ્રમાણે નિર્ણયો બાંધ્યા છે:-હૈમચંદ્રીય અપભ્રંશ એ વૈયાકરણોનો નાગર અપભ્રંશ કે Classical—standard (ધોરણસરનો, શિષ્ટ-પ્રતિષ્ઠિત) અપભ્રંશ છે. હૈમચંદ્રે પોતાના સમયની બોલાતી ભાષાને નહીં પણ તેની પૂર્વેનાં પ્રચલિત વ્યાકરણોમાં જે અપભ્રંશ પ્રતિપાદિત થયેલા તેને જરા વધારે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં, અત્રત્ર ઉદાહરણ-ભેરા સાથે વ્યાકરણબદ્ધિત કર્યો હોય. તેનું રચેલું વ્યાકરણ આ રીતે પરંપરાપ્રાપ્ત અપભ્રંશનું છે. ખીનું, કુમારપાલ-પ્રતિમોધકાર સોમપ્રભ અને નમિનાથચરિતકાર હરિલદની ભાષા હૈમચંદ્ર-પ્રતિપાદિત અપભ્રંશથી કેટલીક ચોક્કસ વીગતોમાં (મુખ્યત્વે તૃતીયા એકવચન, પદ્ધીના પ્રત્યયો ને સંબંધક ભૂ. કૃ. નાં ૩૫) જુદી પડે છે. ખીજે પક્ષે પુષ્પદંત વગેરેની ભાષા પણ હૈમચંદ્રના અપભ્રંશથી ખીજા કેટલીક અગત્યની વીગતોમાં જુદી પડે છે. યાકોબી ને આલ્ફોર્ડે માને છે તેમ આ બેદ પ્રાંતિક અસરનું નહીં, પણ સમયબેદનું પરિણામ હોય.

કે પ્રતિપાદિત કરાયેલાં ગુજરાતીના વિકાસના અંગોને, તેમજ અનેક અગત્યનાં છતાં નાનાં મુદ્દાઓ ને વીગતોનો ઉલ્લેખ જતો કરી, વ્યાખ્યાતાએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ અને પ્રતિપાદનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અવલોકવા પૂરતી મર્યાદા સ્વીકારવી રહે છે.

જેમને ગુજરાતીના ઉદ્ભવ ને વિકાસના વિષયમાં તથા ભારતની બીજી આય' ભાષાઓના વિષયમાં અભ્યાસધીમાં થયેલા કાર્યનો કાર્ષક પરિચય છે તેમની સામે વ્યાખ્યાનોની એક અનોખી વિશિષ્ટતા થોડોક ભાગ વાચતામાં જ છતી થઈ આવશે. તે એ કે વ્યાખ્યાનવિષયને લગતું તેમ જ સામાન્યપણે ભાષાશાસ્ત્રને લગતું ધંતર આધુનિક વિદ્વાનોએ જે કાર્ષક મૌલિક પૂર્વકાર્ય' ક્યું છે તેનાથી લગભગ સાવ નિરપેક્ષ રહીને વ્યાખ્યાતાએ વિષયનું પ્રતિપાદન ક્યું છે. શાસ્ત્રીય વિષયોના અધ્યયનમાં આવી રીત અપભ્રંશ કરવાના લાભાલાભો કયા એનો ઉત્તર આપેલું ને આ અથ પરથી પણ મળી રહે છે. ઉક્ત' મર્યાદા સ્વીકાર્યાને પરિણામે વિષયના પ્રતિપાદન પર કેવીકે માઠી અસર પડી છે તે લેવાથી આ વિધાન સ્પષ્ટ થશે.

ભાષાઅભ્યાસની અર્વાચીન (તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક ને શાસ્ત્રીય આલોચનાની critical) પદ્ધતિ ને ચુસ્તપણે વળગી ન રહેતા પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરનાર માટે પ્રાચીન પદ્ધતિની જે કાર્ષક ક્ષતિઓ હોય તે દેખીતા જ અનિવાર્ય' બને. આથી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ વગેરેના સ્વરૂપ બાબત કે કેટલીયે વ્યુત્પત્તિઓ સચવાવામાં વ્યાખ્યાતાએ મૌલિકપણે વિચારો કર્યા હોવા છતાં તેમના આધારભૂત હેમચંદ્રાદિ અથકારોની મર્યાદાઓ તેઓ જોઈ કે વટી શક્યા નથી. અર્વાચીન દ્વનિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોએ અતંત્ર લાગતા ભાષા-વિકાસના ઇતિહાસમાં વ્યવસ્થા આણી છે ને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો પાયો જ ધ્વનિપ્રક્રિયા પર મંડાયેલો છે એ હકીકતનો અનાદર કરાવાને કારણે અવલોકનપ્રાપ્ત વ્યાખ્યાનોમાં સચવાયેલી, સર્વસ્વીકાર્ય' બને તેવી કોઈકોઈ વ્યુત્પત્તિઓને બાદ કરતા, મોટા ભાગની એવી વ્યુત્પત્તિઓ છે, જેમાં, ધ્વનિવિલણો સાવંત્રિક હોય, તેમને સ્થળ અને સમયની મર્યાદા હોય, દરેક ભાષાભૂમિકાને પોતીકું ધ્વનિતંત્ર હોય વગેરે ધ્વનિશાસ્ત્રના ધરજૂળના સિદ્ધાંતોની અવગણના થયેલી દેખાશે. એ જ રીતે, ભાષાવિકાસની ભૂમિકાઓનું નિરનિરાળાપણું તેમની તેતે ધ્વનિકીય અને વ્યાકરણી વિશિષ્ટતાઓ પર નિર્ભર હોય છે એ વાત અહીં ધ્યાનમાં નથી લેવાઈ. પરિણામે, અપભ્રંશ ભૂમિકાથી અર્વાચીન ભારતીય-આય' ભૂમિકાને જુદી પાડતું લક્ષણ તે, આગલીમાં રહેલા સચુક્ત વ્યજનો પાછલીમાં ઋજુભાવ-

ખીજ ને એક વસ્તુ, સામે આપણે માયું ધુણાવવું પડશે, તે છે અપભ્રંશને આપેલું ‘પ્રાચીન ગુજરાતી’ એ વૈકલ્પિક નામ. અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી શા માટે કહેવી ? ગુજરાતમાં બોલાતી હતી એટલે ? ગુજરાતી એક અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષા છે. અને ખીજ કેટલીક અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતીમાં પણ, ભારતીય ભાષાઓના વિકાસની ત્રીજી ભૂમિકાનાં ને વ્યાવર્તક લક્ષણો છે તે જોઈએ તેટલાં મળી રહે છે. ખીજે પક્ષે અપભ્રંશ એ ગમે તેમ તો ય પ્રાકૃતોમાની એક છે. તેમાં માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભાષાભેદોની લાક્ષણિકતાઓ વ્યક્ત થયેલી છે. આમ સ્પષ્ટ ભૂમિકાભેદ હોવાથી અપભ્રંશને ‘પ્રાચીન ગુજરાતી’ કહી પરિભાષાભેદ શામાટે જોમો કરવો ? અને તો એવાજ કારણોને આધારે અપભ્રંશને પ્રાચીન હિંદી કે મારવાડી ન કહી શકાય ? આવા પ્રકરના નામકરણમાં અપભ્રંશનું ભાષા તરીકે વાસ્તવમાં કેવું સ્વરૂપ છે તે નજર બહાર રહી જાય છે. પણ અહીં વિશેષ ચર્ચા માટે સ્થાન નથી.

આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય ને ભાષા વગેરેને લગતી અહીં રજૂ થયેલી ભરપૂર સામગ્રી માટે અભ્યાસીવર્ગ લેખકનો ઋણી બન્યો છે.

*

ભારતીય-આર્ય અને ગુજરાતીનો જુનવાણી પદ્ધતિએ વિકાસવૃત્તાંત આપતાં પાંદિત્યપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો*

૧૯૩૮-૩૯નાં ઠંડર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાધાનાં પાંચ વ્યાખ્યાનો ને ૧૯૪૦ની પમીથી લમી ફેબ્રુઆરી સુધીમાં મુંબઈ યુનીવર્સિટીના ઉપક્રમ ત્રીએ આપવામાં આવ્યાં હતાં તે અહીં ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવ્યાં છે. સાતસોએક પાનાનો ગ્રંથવિસ્તર, વ્યાખ્યાનોમાં છતાં ચતાં ભાષાનિદા, અભ્યાસપ્રેમ અને પાંદિત્ય, તેમ જ ત્રણેક સહસ્ત્રાબ્દીની પૂર્વભૂમિકાને વિહંગદષ્ટિએ, ને પછી સાતેક સદીના ભાષાઈતિહાસને વિગતી પ્રતિપાદને આવરતો—અને એથી બહુવિધ ભાષાસામગ્રી અને ભાષાકીય સમસ્યાઓને સ્પર્શતો—વિષય-વિસ્તાર : આ સૌ હકીકતો ગ્રંથના પ્રમાણસરના અવલોકન માટે જગાની સારી એવી મોકળાશ માગી લે એ દેખીતું છે. એટલી મોકળાશના અભાવે વ્યાખ્યાનોમા મદત્ત આપીને ચર્ચેલાં

* ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કાન્તિ (બારમા સૈકાથી અઢારમા સદી સુધી) - વ્યાખ્યાતા : અધ્યાપક એચરદાસ જીવરાજ દેખી; પ્રકાશક : મુંબઈ યુનીવર્સિટી, ૧૯૪૩.

કે પ્રતિપાદિત કરાયેના ગુજરાતીના વિદ્વાસના અગોને, તેમજ અનેક અગણના છતાં નાના મુદ્દાઓ ને વીગતોનો ઉલ્લેખ જતો કરી, વ્યાખ્યાતાએ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ અને પ્રતિપાદનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અવગણવા પૂરતી મર્યાદા સ્વીકારવી રહે છે.

જેમને ગુજરાતીના ઉદ્ભવ ને વિદ્વાસના વિષયમાં તથા ભારતની ખીણ આપ' ભાષાઓના વિષયમાં અભારસુધીમાં થયેલા કાર્યોના કાર્યકે પરિચય છે તેમની સામે વ્યાખ્યાનોની એક અનોખી વિશિષ્ટતા થોડાક ભાગ વાચતામાં જ જતી થઈ આવશે તે એ કે વ્યાખ્યાનવિષયને લગતું તેમ જ સામાન્યપણે ભાગશાસ્ત્રને લગતું ઇતર આધુનિક વિદ્વાનોએ જે કાર્ય મૌલિક પૂર્વકાર્ય' કયું છે તેનાથી લગભગ સાવ નિરપેક્ષ રહીને વ્યાખ્યાતાએ વિષયનું પ્રતિપાદન કયું છે શાસ્ત્રીય વિષયોના અધ્યયનમાં આવી ગીત અપભ્રંશ કરવાના લાભાલાભો યા એનો ઉત્તર આપેલુંને આ કથ પૃથ્વી પણ મળી રહે છે. ઉક્ત' મર્યાદા સ્વીકાર્યાને પરિણામે વિષયના પ્રતિપાદન પર કેવીક માઠી અસર પડી છે તે જોવાથી આ વિધાન સ્પષ્ટ થશે.

ભાષાઅભ્યાસની અર્વાચીન (તુલનાત્મક, ઐતિહાસિક ને શાસ્ત્રીય આલોચનાની critical) પદ્ધતિ ને ચુસ્તપણે વળગી ન રહેતા પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરનાર માટે પ્રાચીન પદ્ધતિની જે કાર્ય ક્ષતિઓ હોય તે દખ્ખીતા જ અનિવાર્ય બને. આથી પ્રાકૃત, અપભ્રંશ વગેરેના સ્વરૂપ બાબત કે કેટલીયે વ્યુત્પત્તિઓ સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાતાએ મૌલિકપણે વિચારે. જ્યાં હોવા છતાં તેમના આધારભૂત હેમચંદ્રાદિ કથકારોની મર્યાદાઓ તેઓ જોઈ કે વટી શક્યા નથી. અર્વાચીન ધ્વનિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોએ અત્રત્ર લાગતા ભાષા-વિદ્વાસના ઇતિહાસમાં વ્યવસ્થા આપી છે ને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો પાયો જ ધ્વનિપ્રક્રિયા પર મઠાયેલો છે એ હકીકતનો અનાદર કરાવાને કારણે અવલોકનપ્રાપ્ત વ્યાખ્યાનોમાં સંસ્કૃતવાચેલી, સર્વસ્વીકાર્ય' બને તેવી કોઈકોઈ વ્યુત્પત્તિઓને બાદ કરતા, મોટા ભાગની એવી વ્યુત્પત્તિઓ છે, જેમાં, ધ્વનિવિલણો સાર્વત્રિક હોય તેમને સ્થળ અને સમયની મર્યાદા હોય દરેક ભાષાભૂમિકાને પોતાકું ધ્વનિતત્ર હોય વગેરે ધ્વનિશાસ્ત્રના ધરમૂળના સિદ્ધાંતોની અવગણના થયેલી દેખાશે એ જ રીતે, ભાષાવિદ્વાસની ભૂમિકાઓનું નિરનિરાળાપણું તેમની તેતે ધ્વનિકીય અને વ્યાકરણી વિશિષ્ટતાઓ પર નિર્ભર હોય છે એ વાત અહીં ધ્યાનમાં નથી લેવાઈ. પરિણામે, અપભ્રંશ ભૂમિકાથી અર્વાચીન ભારતીય-આપ' ભૂમિકાને જુદી પાડતું લક્ષણ તે, આમલીમાં રહેલા સચુકત વ્યજનો પાછીમાં ઝજુભાવ-

(સીમ્પ્લીફિકેશન, Simplification) ને પામે, એ હકીકત અવગણી હોમયંદ્ર, અભયદેવ, અખ્દલ રહમાન વગેરેના અપભ્રંશને ગુજરાતી ફેરવી દેવાયો છે. ભારતની આપ' ભાષાઓનો વિકાસ ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી શકાય તેમ છે અને ગુજરાતી આમાંથી અર્વાચીન તબક્કાની ભાષાઓમાંની એક હોવાથી વિકાસનાં કેટલાંક વલણો અને વિશિષ્ટતાઓ ધતર સહજન્ય ભાષાઓ તથા ગુજરાતી વચ્ચે સમાન છે એ લક્ષણહાર કેમ રખાય ? તેમ નામકરણમાં એ વાત કેમ જુલાય કે પાંચસોએક વરસ પર હાલના પશ્ચિમ રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં સામાન્ય વપરાશમાં એક જ ભાષાપ્રકાર હતો ! આની જ સાથે સંકળાયેલા ગુજરાતીના વિકાસની ભૂમિકાઓનો પ્રશ્ન લઈએ. જુદાજુદા અભ્યાસીઓએ હુદુગમકાળથી માંડીને આધુનિકકાળ સુધીમાં ગુજરાતીનો વિકાસ ત્રણચાર ભૂમિકામાં વહેંચાયો હોવાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે, જે કે તેતે ભૂમિકાની સમયમર્યાદા પૂરતો સારો એવો મતભેદ છે. પણ વ્યાખ્યાનોમાં વિકાસગાળાને દેખીતાં જ કોઈ સિદ્ધાંતને અનુલક્ષ્યા વિના ૧૨મી-૧૩મી, ૧૪મી-૧૫મી, ૧૬મી-૧૭મી, ને ૧૮મી એ રીતે કૃત્રિમપણે સદી અનુસાર વિભક્ત કરી દીધો છે.

દૂંકમાં, વ્યાખ્યાનોમાં જૂની પરંપરા પ્રમાણે ઉચ્ચ કોટિના અભ્યાસ અને પાંડિત્યની સાથેસાથ વિષયને મૌલિક દષ્ટિએ તપાસવાનું સ્પષ્ટ વલણ વ્યક્ત થતું હોવા છતાં અર્વાચીન પદ્ધતિ ને પૂર્વકાર્યના લાભથી તે વંચિત રહ્યાં હોવાથી વ્યાખ્યાતાનો શ્રમ પૂરેપૂરો તો સાચું નહીં જ થાય એવી બીતિ રહ્યો છે બાકી તો આ વિષયના અભ્યાસીઓ ગણતર, ને ગુજરાતીનો વિકાસક્રમ સમગ્રતાથી અને સજંગરૂપે તપાસવાના પ્રયાસ પણ ખેચાર—આવી સ્થિતિમાં સદીવાર ભાષાનમૂનાઓ આપીને તે પરથી તેતે નમૂનાનાં લાક્ષણિક રૂપો, શબ્દો ઇત્યાદિ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચતો, વચ્ચે અનેક શબ્દોનાં મૂળ ચર્ચતો, ને પ્રતિપાદનની પૂર્વપીઠિકા તરીકે વેદની ભાષાથી માંડીને અપભ્રંશ સુધીના ભાષાવિકાસ પર નજર ફેરવી જતો વિસ્તૃત પ્રયત્ન આપણા આવકાર ને આદરને પૂરતો પાત્ર હોવાની કોણ ના કહી શકે ?

પોણોસો વર્ષના ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસનું વિહંગદર્શન*

પશ્ચિમના સપકે આપણને જેમ સાહિત્યસર્જન માટે, તેમ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને અન્વેષણ માટે પણ નવી દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિ આપેલી છે એટલે પાશ્ચાત્ય કેળવણીના મૂળ આપણે ત્યાં નખાયાને થોડો સમય થયો ત્યાં જ વિદ્યાના જે વિધવિધ ક્ષેત્રો પર અભ્યાસદૃષ્ટિ ફરવા લાગી તેમા ભાષાનો પણ સમાવેશ થયો અને ગુજરાતી ભાષાનો સ સ્ફૂત ને પ્રાકૃતો સાથેનો સંબંધ, ગુજરાતીનું વ્યાકરણ, જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ, શબ્દોના મૂળ, પ્રાતિ, યોનીત્વ, ભાષા-શુદ્ધિ, ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી કોશ વગેરે વિષયો સંબંધે આપણે વિચાર કરતા થયા. આ રીતના ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસની શરૂઆત ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા ચરણ લગભગ થઈ કેળવણી અને વિદ્યાપ્રેમ વધવા સાથે ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રનું અધ્યયન તેમ જ અન્વેષણ વિસ્તાર અને ઊંડાણ સાધતું ગયું, અને ત્યારથી, સમયેસમયે, અહીંના કે વિદેશી, કોઈ નહીં ને કોઈ વિદ્વાન આ વિષયમા ઓછુવધતુ પ્રદાન કરતો રહ્યો છે

વિદ્યાની દરેક શાખાની જેમ ગુજરાતી ભાષાવિષયક અધ્યયનમા પણ, અમુક સમય જતા પ્રગતિ કેટલી થઈ તેનો આક કાઢવો, કેટલું કાર્ય પૂરું થયું છે ને ક્યા ક્યા પ્રશ્નોનો ઉકેલ હજી લાવવાનો છે તેનું સિંહાવરોક્ત કરતું ઉપયોગી છે આ વિષયના આપણે ત્યાંના આગળના અભ્યાસીઓ કરતા નરસિંહરાવનો અભ્યાસ વધારે વિસ્તૃત અને તત્વાવગાહી હતો એટલે, સર્વ પ્રથમ તેમણે જ તેમના પુરોગામીઓના કાર્ય ઉપર ઊડતી નજર નાખી છે પણ એ પછી નરસિંહરાવે પોતે તેમ જ દનંર, ટેસીટોરી, દેવે વગેરે જેવા વિદ્વાનોએ ગુજરાતીના ઇતિહાસ, બ વારણ ને સ્વરૂપને લગતું જે ખૂબ મૂલ્યવાન કાર્ય કર્યું છે તે, અને સમગ્રદૃષ્ટિએ ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમા તથા ભારતીય ભાષાઓના અભ્યાસના વિષયમા જે ત્વરિત પ્રગતિ થઈ છે તે લક્ષમા લઈને, ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રમા સરવાળે કેટલું કામ થયું છે ને કેટલું બાકી છે તેનો તોલ બાંધવાનું કાર્ય અભ્યાસીની નજરને નોતરતું ઊભેલું જ છે.

અધ્યાપક કાંતિલાલ વ્યાસે પોતાના ગુરુ નરસિંહરાવને અનુસરીને ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા એ નામના આ નાનકડા

*ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા લેખક અધ્યા કાન્તિલાલ બ વ્યાસ (ગુજરાત સ સોધન મ હળુ ગૌમાસિક, પુસ્તક ૮, અક ૧ માસી પુનર્મુદ્રિત), ૧૯૪૬, પ ૧૪.

નિમ્નધર્મા ઉક્ત અપેક્ષા થોડે અંતે પણ પૂરી પાડવાનો એક આવનરખાત્ર પ્રયાસ કર્યો છે

શરૂઆતમાં સામાજિક ને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વગેરેની દૃષ્ટિએ ભાષા-શાસ્ત્રના મહત્વનો સહેજ ઉલ્લેખ કરી તેમણે શાસ્ત્રી મનુલાલ કાલિદાસથી માંડીને સમકાલીન અભ્યાસીઓ સુધીનામાંથી ધણાખરાનું આ વિષયમાં જે કાર્થ પ્રદાન છે તેનો દ્રઢતા ઉલ્લેખ અને મુલવણી કર્યા છે, અને સાથે ભવિષ્યની કાર્યદિશા તરફ આગળી ચીંધ્યા કરી છે. આગભાળ, વિદેહી વિદ્વાનોનું અપભ્રંશ, પંડિતયુગનું ભાષાશાસ્ત્ર અને સમકાલીન ભાષાશાસ્ત્ર એમ તેમણે ઉચિત ગીતે વિષયવિભાગ કર્યો છે, અને તેને અભ્યાસીઓના કાર્યની વિશિષ્ટતા તેમજ ખામી પ્રતિ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે

આમ અપેક્ષિત દિશામાના એક મર્યાદિત પ્રયત્ન લેખે વ્યાસના પ્રસ્તુત નિમ્નધર્મી ઉપયોગિતા અને મૂલ્ય પર ભાર મૂકવા સાથે એ પણ હેતુ ધરે કે આવા ઉક્તિ અવલોકનને બદલે વિસ્તૃત સમીક્ષા આપી શકાર્થ હોત તો ધણું સારું હતું આમાં તો પ્રતિપાદનો લગભગ અઢત્તો કંઈ સમય તેટલો સ્પર્શ થયો છે કેટલેક સ્થળે પ્રમાણભાન પણ બરાબર જળવાયુ નથી વધારે ગંભીર કંઈ શકાય તેવા દોષ તો એ છે કે અન્વેષણપદ્ધતિની શાસ્ત્રીયતા પર ભાર નથી મુકાયો. ધ્વનિશાસ્ત્રનું અને વિકાસન્યાપારના સાચા સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને આલોચનાત્મક દૃષ્ટિનો અભાવ આપણા ભાષાકીય અધ્યયનના એ પ્રમુખ દોષો વ્યાસની નજરે નથી ચડ્યા તે ખૂબ છે કયાક અગત્યની કૃતિનો ઉદ્દેશ્ય પણ રહી ગયો છે અને મુલવણીમાં પણ સો ટકા તટસ્થતા નથી જળવાઈ આપણે ઇચ્છીએ કે પ્રસ્તુત નિમ્નધર્મો ઘટતો વિસ્તાર કરી, ઉપર સૂચવેલી કચાશને નિવારી, તેઓ આપણને વધારે મૂલ્યવાન અને આ વિષયમાં પૂરતો પ્રમાણભૂત એવો એક નિમ્નધ આપે એવો કોઈ પ્રયત્ન આપણી સમક્ષ ન આવે ત્યાં સુધીમાં તો વ્યાસની પ્રસ્તુત રૂપરેખા એકમાત્ર સાધન રહેશે.

ગુજરાતીના પ્રથમ વ્યવસ્થિત વૃત્તાંતનું ભાષાંતર*

આ ફાર્બસ ત્રૈમાસિકમા ૧૯૪૦માં પ્રકાશિત થયેલ, ગ્રીયર્સનના લીડ્વીસ્ટીક સર્વે આંવે ધડીઆના ગુજરાતીને લગતા ભાગનો અનુવાદ છે, અને વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી હોઈ સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે ફરી મુદ્રિત કરાયો છે. ગુજરાતીનો વિકાસ, ગુજરાતીભાષી પ્રજા, તેની પ્રાતિક બોલીઓ, બીજી ભારતીય-આર્ય ભાષાઓ સાથે સંબંધ, જૂની તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતીના વ્યાકરણની રૂપરેખા, ઉચ્ચારણની વિશિષ્ટતાઓ વગેરે વિશે આમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. ચાળીસેક વરસ પહેલાનો પ્રયત્ન હોવાથી અને તે સમય ઉત્તર ભારતની ભાષા-સમીક્ષાના એક ભાગ તરીકે સ્થાનિક માણસોની મદદદારા એક પરદેશી વિદ્વાનને હાથે થયો 'હોવાથી કેટલીક ધીંગતોમાં વિશ્વસનીય ન હોય તે સમજાય તેવું છે. પણ તેનું મૂલ્ય તો આ વિષયના અભ્યાસની પદ્ધતિ ને માર્ગદર્શન તેમથી મળે છે તેમાં રહેલું છે.

શાસ્ત્રીજીએ અનુવાદને વધુ ઉપયોગી કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. મૂળમાંની માહિતી 'ન્યાન્યાં ખામીભરેલી જણાય છે ત્યાંયાં પાઠીપમાં તેમણે તેની શુદ્ધિ કરી છે, કે મતભેદો નોખ્યા છે. અંતે બોલીના નમૂનાઓ પરિશિષ્ટમા આપ્યા છે, તેમાં પણ ગ્રીયર્સને ન આપેલા કેટલીક બોલીઓના નમૂના એકઠા કરી મૂક્યા છે, અને એ રીતે શાસ્ત્રીજીએ આ વિષયના આશ્લ અભ્યાસી ને સંશોધકને શોભે તેમ, અનુવાદગત માહિતીને અદ્યતન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે.

સાથે આ શાસ્ત્રીજી જેવાનો પ્રયાસ છે એટલે આ પણ નોંધીએ કે “ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ઝાલાવાડ વધુ શિષ્ટ જણાય છે” (પ્રસ્તાવના પા. ૧૦), “લેક્ષરને લોપિ પૂર્વ સ્વરના દીધં થવાની પ્રક્રિયા ૧૩મી સદીના આરંભની છે” (પા. ૨), હ્રેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તે નાગર નથી “ગૌજર અપભ્રંશ છે:” (પા. ૧૪), “જ’ જિહ્વામૂલીય છે, Cerebral નથી” (પા. ૨૩), “ખડું જોતાં હ્રેમચંદ્રના અપભ્રંશથી જ ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ છે” આ બધાં વિધાનો ચિંત્ય છે. શિષ્ટ ઉચ્ચારણનો સ, કેટલીક પ્રાતિક બોલીઓમાં જે રીતે ઉચ્ચારાય છે, તે “કંઠ્ય ‘સ’” ને ‘હ’ વચ્ચેનું

*ગુજરાતી ભાષા (સર જ્યોર્જ એ. ગ્રીયર્સનકૃત ભારતીય-ભાષા-સમીક્ષા, અંક ૬, ભાગ ૨૯નો અનુવાદ) - અનુવાદક પ્રા. કેસવરામ કા. સાસ્ત્રી. દ્વિતીય સંપાદન, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ૧૯૪૬.

ઉચ્ચારણ નથી, પણ તે અધોપ 'હ' છે, અને સંસ્કૃતમાં વિસર્ગ છે, તે જ આ અધોપ હ. અંગ્રેજીમાં પણ એ બણીતો છે. એટલે ડહવાતા 'લઘુપ્રયતન' હકારને દર્શાવવા વિસર્ગને યોજવાનું સંચયન (પા ૬૫) સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. અને મારી દૃષ્ટિએ તો મહારુ વગેરેમાં રહેલા હકાર પૂર્ણપ્રયતન છે, ચાતુ હકારથી અભિન્ન છે એટલે તેને મારે છુદો સ કેત યોજવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. બોલીઓના નમૂના આ વિષયના બાણકા માણસને હથે લેવાયા હોત, અને તેમને રજૂ કરવામાં વધારે વિશિષ્ટ ચિહ્નો વપરાયા હોત તો તેનું મૂલ્ય વધત. જાલાવાડી, ગોહિલવાડી, ભીલીનો મિશ્ર નમૂનો ભાષાદૃષ્ટિએ ખાસ ઉપયોગનો ન ગણાય ગુજરાતની વ્યુત્પત્તિ વિશે ધ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સાન ઉટગ વાગે તેવા મતોની નોંધનું (પા ૧) કેટલું મૂલ્ય? ભારતીય ભાષાઓના જૂથવિભાગને લગતો ત્રીયસંનતા મત ઉપરાંત ખીલે મત નોંધી છે (પા. ૧૬-૨૦), ત્યાં ચેટ્ટોનો મત પણ આપવો આવશ્યક હતો 'આપડો' એ રૂપ (પા. ૪૩) ગોહિલવાડીમાં સામાન્ય રીત વપરાય છે. હુતુમાનનું હુણુમાન દ્વારા ગોહિલવાડમાં હુડમાન બોલાય છે તે અહીં ટાકી શકાય.

ભાષાશાસ્ત્રીય વિષયોમાં આપણે ત્યાં ઊંડું તેમ જ વ્યાપક એવું ગણનાપાત્ર સંશોધન ન થયું હોવાથી આવી બાબતોમાં મતભેદ અને ચર્ચાને સારો અવકાશ છે અને એ દૃષ્ટિએ જ ઉપગની વીગતો નોંધી છે.

ફાખંસ સભાએ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ધારનું તેમ જ ભાષા-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ગ્રંથોના પ્રગટનનું જે કામ કર્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. આપણે ત્યાં સંશોધનની અને ભાષા અને પ્રાચીન સાહિત્યમાં રસ ધરાવતી ચાગ પાત્ર સંસ્થાઓ છે. ગુજરાતીનો ભાષાશાસ્ત્રદૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાના પોણોસોથી પણ વધારે વરસો થયા પ્રયાસો થયા છે. તેના પરિણામરૂપે કેટલુંક પ્રારબ્ધ કાર્ય થયું છે તેની ના નહીં પણ સમગ્ર રીતે જોતા આપણે એ પ્રારબ્ધશાથી બહુ આગળ વધ્યા નથી તેનું પરિણામ આપણા ઉચ્ચ અભ્યાસ-ક્રમમાં જે રીતે ગુજરાતી ભાષાનું અધ્યયનઅધ્યાપન થાય છે, તેમાં જોઈ શકાય છે. તેના પાઠ્યપુસ્તકો કા તો પગભાષામાં કે પરદેશી વિદ્વાનોએ લખેલાં છે, મા તો તેમાં અપાયેલી હકીકતો કાલગ્રસ્ત કે અશાસ્ત્રીય છે, સમગ્ર વિષયનું સ્પષ્ટરેખ, મુદ્દાસર ને વ્યવસ્થિત રૂપમાં શાસ્ત્રીય પ્રતિપાદન કરતા અલગત ભાષાશાસ્ત્રીય પાઠ્યપુસ્તકોની અપેક્ષા વણપુરાયેની રહી છે, અને તેને અંગે એ વિષય અતિશય કૂટ, માયાકૂટિયો, નીગસ હોવાનો ખ્યાલ રહે થતો જાય છે,

અને તેના અભ્યાસ કે સંશોધન તરફની રુચિ અત્યારે નહિવત્ છે. ગુજરાતીની પૂર્વભૂમિકા અપત્રશ સાથે પણ આપણને વધારેમા વધારે લાગતુંવળગતું હોવા છતાં તેનું એક પરિચયાત્મક અલ્પતન પ્રવેશપુસ્તક નથી. ગુજરાત યુનીવર્સિટી તેની સમગ્ર શાખાઓ સાથે પૂર્ણરૂપે કાર્ય કરતી થઈ છે તે આ અપેક્ષા પુરાવી નેઈએ અને તે દિશામા આપણી વિદ્યાસંસ્થાઓને હજી પણ ધટતું કરવાની વિનંતી અસ્થાને નહીં ગણાય.

પરિશિષ્ટ

પરિભાષા

અક્ષર syllable	ઉપચય augment
અતિસંસ્કાર hyperurbanization	ઉપશિષ્ટ slang
અનાલોચક uncritical	ઉપાંશુઉચ્ચરિત whispered
અનુગ postposition	ઋજુભાવ simplification
અપધ્વનિ ablaut	એકાક્ષરી monosyllabic
અભિવિધિવાચક inclusive	એકાન્તિકે નિબંધ monograph
અર્થભાષા nuance	કણ્ઠસ્વર diphthongal
અર્થસંસ semanteme	element
અર્થદગ્ધતામૂલક અપયોગ malapropism	કર્તૃવાચક agentive
અવાચ્ય એશિયાઈ Austro-Asiatic	કારક પ્રત્યય agentive
અંગ-વિસ્તારક stem enlarging	કુતસાવાચક pejorative
અંતઃસ્તર વાદ substratum theory	કેાચવિદ્યા lexicography
આખ્યાત-નિશ્ચાયક verbal determinative	ક્રિયાવાચક નામ action noun
આખ્યાતિક અંગ verbal base	ગણધ્વનિ phoneme
આધાત accent	ગીતિઓની lyrical
- આરોહ-અવરોહાત્મક pitch	ધ્વં spirant, fricative
- ઉચ્છ્વાસાત્મક respiratory	ધ્વંભાવ spirantization
- ભારાત્મક stress	આદૂકિત euphemism
- રાગાત્મક musical	જાયા-ધ્વંતર, જાયારૂપ back-formation
આદેશ substitution	તંત્રીવિવર glottis
આનુપૂર્વિ alternance	તંત્રીસંવારોત્થ સ્પર્શ glottal stop
આલોચનાત્મક critical	તાલબ્ધભાવ palatalization
આવર્તધ્વનિ recursive	દંત્ય ધ્વં dental spirant
ઘટિહાસલક્ષી ભાષાશાસ્ત્ર historical linguistics	ઘોતક શક્તિ expressiveness
	દ્વિ-અક્ષરી dyssyllabic
	દ્વિરુક્ત શબ્દ reduplicative
	ધાતુ root
	ધાતુવિસ્તાર root-extension

ધાત્વાદેશ verbal substitution
 ધોગલુસરનો standard
 ધ્વનિ speech-sound
 ધ્વનિકીય, ધ્વનિવિષયક phonetic
 ધ્વનિતત્ત્વ phonetic system
 ધ્વનિપરિત્તન phonetic change
 ધ્વનિપ્રક્રિયા phonology
 ધ્વનિલિપિ શ્રેણી phonetic
 spelling
 ધ્વનિવિકાર phonetic change
 ધ્વનિવિકાસ phonetic develop-
 ment
 ધ્વનિશાસ્ત્ર phonetics
 ધ્વનિસૂત્ર phoneme
 ધ્વનિસંદર્ભ phonetic context
 નામિક અંગ nominal base
 નાસિક્ય nasal
 નિધાત enclisis
 નિપત indeclinable
 નિર્ધારક determinative
 નિષિદ્ધ taboo

પ્રવાહી liquid
 પ્રશિષ્ટ classical
 પ્રાસર ગી સમાસ jingle
 compound
 ભારત-ઈરાની Indo-Iranian
 ભારત-યુરોપીય Indo European
 ભારતીય-આર્ય Indo-Aryan
 -પ્રાચીન Old
 -માધ્યમિક Middle
 -અર્વાચીન New
 ભારદ્વજક emphatic
 ભાષાપરિવાર linguistic family
 ભાષા-લય speech rhythm
 મહાપ્રાણ aspirate
 મૂર્તિ-મ્ભાવ cerebralization
 રૂપતત્ત્વ morphology
 રૂપતત્ત્વકીય morphological
 રૂપમ morpheme
 લઘુત્વવાચક diminutive
 લિપિલિગ્ધાન palaeography
 લૌકિક વ્યુત્પત્તિ folk-etymology

વ્યસ્ત analytical
 વ્યાકરણી પદ્ય' grammatical
 category
 વ્યાવર્તક isolative
 શબ્દક્રમ word order
 શબ્દભેદી doublet
 શબ્દભંડોળ vocabulary
 શબ્દાર્થવિજ્ઞાન semantics
 શિષ્ટપ્રતિષ્ઠિત classical
 શ્રુતિ glide
 સંધનિતા homophony
 સંધનિલોપ haplology
 સપ્રાણતા aspiration
 સખ-કી-બોલી lingua franca
 સખળ strong
 સખવિકાર-રેખા isogloss
 સખસ્ત synthetic
 સખલ્પ' homorganic
 સહચારી નાસિકેયતા associative
 nasalization
 સહજન્ય cognate
 સંકર blend
 સંગદોષ contamination

સંયુક્ત સ્વર diphthong
 સયોજક copula
 સંવાર closure
 સંવૃત closed
 સાદસ્ય analogy
 સાદસ્યમૂલક ધક્તર analogical
 formation
 સાધક formative
 સાધક પ્રત્યય formans
 સાધારણ ભાષા common lan-
 guage
 સાધારણીકરણ normalization
 સામાન્ય રૂપ oblique form
 સાર્થ્ય assimilation
 સાહિત્યાતુચીધન-વિષયક
 -philological
 સીસકરી spirant
 સ્થળનામ place-name
 સ્પર્શ' plosive, stop
 સ્પર્શ'-ધ્વનિ' affricate
 સ્વરમધ્યગત intervocalic
 સ્વાર્થિક pleonastic
 સ્વીકૃત શબ્દ loan word

★

सूची

વિષયસૂચી

અધ્યાય 'હ' ૨૧૭-૨૧૮, ૩૮૩-૩૮૪

'અતિસંસ્કાર' ૨૧૪-૨૧૫

અપપ્રયોગો, અધ્યક્ષતામૂલક ૮-૯

અપભ્રંશ ૧૬૫-૧૭૪, ૩૭૮,
૩૮૦, ૩૮૩

-અને અર્વાચીન ભૂમિકા ૧૩૬-૧૩૭

-અને ગુજરાતી ૧૩૭-૧૩૮

-અને માધ્યમિક ભૂમિકા ૧૩૫-૧૩૬

-ઉત્તરકાલીન ૧૭૪

-ના પ્રાચીનતમ ઉદ્યોગો ૧૬૬

-ગુજ'ર ૧૭૦

-ગૌજ'ર ૩૭૪-૩૭૫

-નાગર ૩૭૭, ૩૮૩

-શાક્ષણિકતાઓ ૧૬૯-૧૭૭

-નું સ્વરૂપ ૧૬૬-૧૬૯

-નો વિકાસ ૧૬૮-૧૬૯

-માં દેશ્ય અંશ ૧૭૦

-ચૌરસેન ૩૭૪, ૩૮૩

-સાહિત્યકીય ૧૬૭

-સાહિત્યનું પ્રકાશન ૧૩૫

-સૂત્રો (ઉપઅંદ્રનાં) ૧૩૮

-ઉપઅંદ્રીય ૩૭૪-૩૭૭; -નાં

અસામાન્ય રૂપો ૧૪૩-૧૪૪; -નાં

ઉદાહરણો ૧૪૦-૧૪૧; -ની એક-

રૂપતા ૧૪૧; -ની લાક્ષણિક ધ્વનિ-

પ્રક્રિયા ૧૪૨-૧૪૩; -ની લાક્ષણિક

રૂપપ્રક્રિયા ૧૪૩; -નું નામકરણ

૧૪૬-૧૪૭; -નું બાહ્યસ્વરૂપ

૧૩૮-૧૩૯; -નો વિષયવિભાગ

૧૩૯-૧૪૦; -પર લોકોપદાનો

પ્રભાવ ૧૭૧; -માં અર્વાચીનતા

૧૪૪-૧૪૬; -માં બોલીબેદો
૧૪૧-૧૪૪

અર્થજાયઓનો વિકાસ ૪૧-૪૨

અર્થબાહુલ્ય ૪૩-૪૪

અર્થસંકર ૩૦-૩૧

અર્વાચીન ભારતીય-આય'નાં લક્ષણ
૧૭૧-૧૭૨

અવન્તિભ ૧૬૫

અવયવલોપ ૧૪-૧૫

અસૌકર્યકાલીન બોલીઓ ૧૬૫

અંતઃસ્તર વાદ ૩૬૯

આખ્યાતવિસ્તાર ૯૬

આખ્યાત-સમાસ ૯૬-૯૭

આદેશ ૯

આવર્તધ્વનિઓ ૩૬૭, ૩૭૦

ઇકાર-ઉકાર

-અર્વાચીન ગુજરાતી ૨૦૬-૨૦૯;

-ના ઉચ્ચારણમાં શિવિવ્રતા ૨૦૪

-૨૧૦; -ની ભ્રમણી ૨૦૪-૨૧૦;

-નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ૨૦૫-૨૦૬;

-પ્રાચીન ગુજરાતી ૨૦૬, ૨૦૯.

ઉત્ક્રીણું પ્રાકૃતો ૯૮-૯૯

ઉપશિષ્ટ શબ્દો ૪૩, ૩૪૨-૩૪૩

ઉપવસમૂલક નામો ૩૪૨-૩૪૩

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની અગત્ય

૧૦૭-૧૦૮

કૃત્યસ્વર અ ૨૦૦-૨૦૩

કાલપસ્ત રૂપો ૩૧૮

કુંભીશ્વર ૧૨૮-૧૨૯

ગુજરાતીનો વિકાસ ૫૨-૫૪

ગોહિતવાડી ઉચ્ચારણ ૨૧૬-૨૨૦

ધર્મજ્ઞ ૩૪૦
 ધર્મભાવ ૨૧૬, ૩૬૭
 ચર્ય ૧૩૦-૧૩૧
 'ચદ્રમા નામ લખાવવું' ૧૫૫-૧૫૭
 તોડી કાઢેલાં નામ ૩૪૨-૩૪૩
 તરગી વ્યુત્પત્તિઓ ૧૯૫, ૧૯૬,
 ૩૫૯-૩૬૧
 ત્રિવિક્રમ ૧૩૦
 દેશી (દેશ્ય) શબ્દો ૨૮૪, ૩૬૭
 દ્રાવિડી ભાષાઓનો પ્રભાવ ૧૦૫-
 ૧૦૭
 દ્રુત અકાર ૨૦૦
 દ્વિરુક્ત શબ્દો ૨૪૪
 ધાતુપાઠો ૯૨-૯૩
 ધાત્વાદેશ ૯૬
 ધ્વનિઓની ગરબડ ૨૯
 ધ્વનિનિયમોની સ્થૂળતા ૩૧૬-૩૧૭
 ધ્વનિવલ્લભો
 -અરૂપપ્રાણનો મહાપ્રાણ ૨૨૦, ૩૦૫
 -અત્ય અતુનાસિકનો લોપ ૨૧૮
 -ઇ-નો-અ- ૩૨૪
 -ઈકારનો યકાર ૨૧૯
 -ઉ-નો-ઓ- ૩૩૯
 -ઉઁમધ્વનિનો લોપ ૧૧૫, ૩૦૩
 -ફ-નો-ફ- ૨૮૫, ૩૨૩
 -ફ-નો-ર- ૨૭૬
 -ફો-નો-લો- ૨૭૬-૨૭૭
 -તાલવ્યભાવનો નયમ ૨૧૬-૨૧૭
 -દલનો મૂર્ધન્ય (લકારની અસર) ૩૨૫
 -દ-નો બ- ૩૧૩-૩૧૪
 -નાસિક્ય અસરથી વિષ્ટભાવ ૨૧૯
 -પ-નો હ- (કનઝમા) ૩૩૬

-ફારસી-અરબી આવેલ નો
 શુદ્ધતામાં ૭-૧૯૬
 -મૂર્ધન્યભાવ ૧૯૧, ૨૬૦-૨૬૧,
 ૩૬૬
 -રકાર-પ્રસેપ ૨૧૧-૨૧૫
 -લ-નો ન- ૨૮૨
 -વિ-નો વ- ૩૧૫
 -ય-નો -ખ- ૩૦૪
 -હકારનો લોપ (અનાદિ) ૨૧૯
 -હકારપ્રસેપ ૩૨૦
 ધ્વનિવલ્લભોનું સ્વરૂપ ૩૩૩-૩૩૪
 ધ્વનિવ્યસય ૪-૫
 -ન-, -સ્વરમધ્યગત ૧૯૮-૧૯૯
 નિપિદ્ધ શબ્દો ૩૬
 પરભાષાનું ક્ષણ ૫૪-૫૮
 પર્વાયવિદ્યાન ૧૧૦-૧૧૧
 પુનર્વર્તના ૬૭-૬૮
 પુરુષોત્તમ ૧૨૫-૧૨૮
 પ્રતિધ્વનિશબ્દો ૨૪૪
 પ્રત્યયરહિત ધ્વની ૧૫૩-૧૫૪
 પ્રસય
 -અઃ- ૨૩૬
 -અકુઠું ૨૪૦
 -અકુડો ૨૪૦
 -અકો ૨૩૬
 -અટ ૨૩૮
 -અટો ૨૩૮
 -અઃ ૨૩૭-૨૩૮
 -અડો ૨૩૭-૨૩૮
 -અલ ૨૩૯
 -અલિયો ૨૩૯
 -અલો ૨૩૯

-આડિયો ૨૪૦
 -આટો ૨૪૦
 -આડો ૨૪૦
 -આળ ૨૪૦
 -આળો ૨૪૦
 -ઈડો ૨૪૦
 -ઇયું ૨૫૫
 -ઇયો ૨૩૫-૨૩૬
 -ઈકો ૨૩૭
 -ઉકલું ૨૪૦
 -ઉકા (ઉકો) ૨૨૭
 -ઉડ(૫)- ૩૨૧-૩૨૨
 -ઉડો ૨૪૦
 -ઉલકિ ૨૨૯
 -ઉલો ૨૩૯
 -ઉકું ૨૪૦
 -એલ ૨૩૯
 -એલું ૨૩૯
 -એા ૨૩૫
 -એટો ૨૩૮
 -એડિયો ૨૩૮
 -એડો ૨૩૮, ૩૧૨
 -એલિયું ૨૩૯
 -એલું ૨૩૯
 -એળ ૨૩૯, ૩૪૭
 -એળિયો ૨૩૯
 -ક ૨૩૪-૨૩૭
 -કૃત ૧૦૧-૧૦૨.
 -ખો ૨૪૧
 -ખો ૨૪૧
 -ટ ૨૩૭-૨૩૮
 -ટ(ટો) ૧૯૨, ૨૮૫, ૩૧૧

-ડો ૨૪૦
 -લુહાર ૨૨૭
 -લું ૧૯૮
 -તલિત ૧૦૧-૧૦૨
 -તન ૩૪૬
 -ચકો ૩૭૧
 -ચકું ૩૫૫
 -ચી ૩૭૧
 -યું ૩૪૦
 -નહાર ૨૨૭
 -નાર ૨૨૬
 -નારો ૨૨૭
 -ને, નો ૩૭૦
 -પલ ૩૪૬
 -ક ૨૩૮-૨૩૯
 -લડો ૨૪૦
 -લી ૨૫૧-૨૫૨
 -વર-(સ્વાથિ'ક) ૨૨૫
 -નો ૨૩૬, ૨૮૮
 -સ્તકું ૩૪૦
 -સ્તું ૩૪૦
 -સ્થું ૩૪૦
 -હ ૩૬૯
 -ળ ૨૩૮
 -ળો ૨૩૯
 પ્રત્યયો
 -કૃત્પતા ૧૦૨
 -કૃત, ૧૦૨-૧૦૩
 કૃતકૃત્પતર ૧૨૫-૧૨૮
 કૃત ધાત્વાદેય ૧૦૦
 કૃતપ્રકાશ ૧૨૧-૧૨૩
 કૃતભેદો ૧૩૨-૧૩૩

શબ્દકોશ

-પર ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનની અસર
૩૮-૩૯

-પર પરભાષાની અસર ૩૪-૩૬

-પર સામાજિક પરિવર્તનની અસર
૩૪-૩૮

-માં સાદસ્યમૂલક પરિવર્તન ૪૦

શબ્દબિંબોની વાગાળાંધી ૨૩-૨૪

શબ્દલોપ ૧૫-૧૬

શબ્દવ્યત્યય ૬

શબ્દલોપ ૨૬

શબ્દસંક્ષેપ ૩૯-૪૦

શબ્દાંશલોપ ૧૩-૧૪

શબ્દાંશવ્યત્યય ૫-૬

શાન્ત અકાર ૨૦૦

શબ્દિક સંકર ૭-૮

શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાના ખ્યાલો ૪૯-૫૪

શૌરસેની ૧૨૫-૧૨૬

સગપણના શબ્દો ૪૬-૪૭

સધ્વનિલોપ ૭, ૧૮૫

સંકર સમાસો ૫૪-૫૮

સંકરો ૭-૮

સંક્ષિપ્તસાર ૧૨૮-૧૨૯

સંદેશરાસકની ભાષા ૧૫૪-૧૫૫

સંપ્રસારણ ૩૨૩-૩૨૪

સંયુક્ત સ્વરો ૨૦૦

સંસ્કૃત

-જન ૩૬૯

-ના વ્યાકરણનિયમો ૫૧

-નું અણુધટું દાસ્ય ૪૯-૫૪

-લૌકિક ૩૬૯

-સંકર, ૩૬૯

સંસ્કૃતીકરણ ૨૭૮

સાદસ્ય ૩૨૭;-નો કાર્યપ્રદેશ ૩૧

સાદસ્યમૂલક ધ્વનિવિકાર ૨૯-૩૦

સાધિત ધાતુ,-કર્મણિ ભૂત ક્રિત

પરથી ૩૧૬

સારખ ૬-૭, ૧૯૩

-પશ્ચાદ્ગામી ૧૮૯

સિદ્ધાંત ૧૨૯-૧૩૦

સત્તાત્મક સંક્ષેપ ૧૨-૧૩

સ્થળનામોની વ્યુત્પત્તિ ૨૫૭

સ્પર્શ-ધર્મ ઉચ્ચારણ ૩૪૦

હિંદી-હિંદુસ્થાની ૩૭૧-૩૭૨

હિમચલ ૧૨૯-૧૩૦

★

પ્રાકૃતસંક્ષેપ ૧૩૦-૧૩૧
 પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૨૫-૧૨૮
 પ્રાકૃતાનુશાસન ૧૨૫-૧૨૮
 પ્રાકૃતો
 -નાટ્યશાસ્ત્રની ૧૨૪-૧૨૫
 -સાહિત્યકીય ૮૯-૧૦૦
 પ્રાચીન ગુજરાતી ૩૭૮, ૩૮૦
 પ્રાચીન ગુજરાતીનો આરભ
 ૧૭૨-૧૭૪
 પ્રાચ્ય ત્રૈયાકલ્પો ૧૨૫-૧૨૮
 પ્રાતિક યોધીઓની અસર ૩૬
 પ્રાસ અને અનુપ્રાસ ૨૫-૨૬
 પ્રાસરંગી સમાસો ૨૪૪
 પ્રેરક અંગ ૩૦૧
 બાલભાષાના શબ્દો ૪૨-૪૩
 ભરત ૧૨૪-૧૨૫
 ભરતેશ્વરબાહુમલિયોર ૧૭૫
 ભરતેશ્વરબાહુમલિરાસ ૧૫૪, ૧૭૨,
 ભવિષ્યકાળનો -શ્- ૨૯૧
 ભામહ ૧૨૧-૧૨૨
 ભાષાઓની વ્યક્તિવિશિષ્ટ વિકાસ-
 શીલતા ૫૦-૫૧
 ભાષાનું સંકુલ સ્વરૂપ ૧૮
 ભાષાશાસ્ત્રનું શાસ્ત્રત્વ ૩૩૨
 ભારત-ઈરાની ૬૭
 ભારત-યુરોપીય ૬૭
 ભારતીય-આર્ય ૬૬
 -નાં આખ્યાતિક અંગો ૮૯-૯૦
 -નો વિકાસ ૮૪-૮૭, ૧૬૪-૧૬૫,
 ૩૬૩-૩૬૬
 -પર ઐતિહાસિક પ્રભાવ ૧૦૪-૧૦૭
 -પર થયેલુ કાર્ય ૮૦-૮૪

-રૂપતંત્રનું પરિવર્તન ૮૦-૮૧
 -લૌકિક યોધીઓ ૮૫-૮૬
 મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ૧૨૧-૧૨૩
 માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ૧૬૫
 માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય અંગો
 ૮૭-૧૦૦
 માર્ગરૂપ ૧૨૫-૧૨૮
 મિષ્ટાન્તના શબ્દો ૪૫-૪૬
 મુખ્ય ભાષાઓનો પ્રભાવ ૧૦૫-૧૦૭
 મૂર્ધન્યોનો ઉદ્ભવ ૧૦૪-૧૦૫
 રકાર
 -ગુજરાતી સંખ્યાતર્ગત ૧૮૮-૧૮૯
 -નું અનુદ્ધ ઉચ્ચારણ ળકાર
 ૨૧૪-૨૧૫
 રામલભા ૧૨૫-૧૨૮
 રૂપતંત્રનું પરિવર્તન ૨૫
 રૂપો ૫૮-૬૦
 લોકકથા અને દેવકથા ૨૮-૨૯
 લૌકિક વ્યુત્પત્તિ ૨૬-૨૮
 વરરુચિ ૧૨૧-૧૨૩
 વાક્યરચનામુદ્ધક સંકર ૮
 વાલ્મીકિસત્રો ૧૩૦
 વિશિષ્ટ શબ્દોના વ્યાપક પ્રયોગ ૪૦
 વિશ્લેષ ૩૨૨
 વીક્ષિત શબ્દો ૨૪૪
 વૈદ્યનો નિયમ ૨૯૨
 વ્યત્પય ૪-૬
 વ્યુત્પત્તિચર્યાની પદ્ધતિ ૨૪૯, ૨૫૫
 શબ્દ
 -ઉત્પાદનના પૂર્વવ્યાપારો ૨૨
 -ની ઘોતક શક્તિનો ધસારો ૪૦-૪૧
 -નું અર્થવર્તુળ ૨૨-૨૩

શબ્દકોશ

-પર ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનની અસર
૩૮-૩૯

-પર પરભાષાની અસર ૩૪-૩૬

-પર સામાજિક પરિવર્તનની અસર
૩૪-૩૮

-માં સાદસ્યમૂલક પરિવર્તન ૪૦

શબ્દબિંબોની વાડાબંધી ૨૩-૨૪

શબ્દલોપ ૧૫-૧૬

શબ્દવ્યત્પત્તિ ૬

શબ્દસંલેપ ૨૬

શબ્દસંલેપ ૩૯-૪૦

શબ્દાંશલોપ ૧૩-૧૪

શબ્દાંશવ્યત્પત્તિ ૫-૬

શાન્ત અકાર ૨૦૦

શાબ્દિક સંકર ૭-૮

શુદ્ધતા-બ્રષ્ટતાના ખ્યાલો ૪૯-૫૪

શૌરસેની ૧૨૫-૧૨૬

સગપણના શબ્દો ૪૬-૪૭

સધ્વનિલોપ ૭, ૧૮૫

સંકર સમાસો ૫૪-૫૮

સંકરો ૭-૮

સંક્ષિપ્તસાર ૧૨૮-૧૨૯

સંદેશરાસકની ભાષા ૧૫૪-૧૫૫

સંપ્રસારણ ૩૨૩-૩૨૪

સંયુક્ત સ્વરો ૨૦૦

સંસ્કૃત

-જૈન ૩૬૯

-ના વ્યાકરણનિયમો ૫૧

-નું અણુઘટ્ટન દાસ્ય ૪૯-૫૪

-લૌકિક ૩૬૯

-સંકર, ૩૬૯

સંસ્કૃતીકરણ ૨૭૮

સાદસ્ય ૩૨૭;-નો કાર્યપ્રદેશ ૩૧

સાદસ્યમૂલક ધ્વનિવિકાર ૨૯-૩૦

સાધિત ધાતુ,-કર્મણિ ભૂત કૃદંત

પરથી ૩૧૬

સાર્થ ૬-૭, ૧૯૩

-પદ્યાદ્ગામી ૧૮૯

સિદ્ધહિમ ૧૨૯-૧૩૦

સત્તાત્મક સંલેપ ૧૨-૧૩

સ્થળનામોની વ્યુત્પત્તિ ૨૫૭

સ્પર્શ-ધર્મ ઉચ્ચારણ ૩૪૦

હિંદી-હિંદુસ્થાની ૩૭૧-૩૭૨

હિમચદ્ર ૧૨૯-૧૩૦

★

શબ્દસૂચી

અખાડો ૨૭૨
અલૂટદ સાથે/મર- ૧૫૨-૧૫૩
અગવો ૨૬૮
અગારી ૨૮૫
અગિયાર ૨૮૫
અઠવાડિયુ ૩૩૮
અઢી ૧૮૪
અણુમેલ ૩૩૮
અણુસાર ૧૮૮
અણુ ૨૬૦-૨૬૨
અણોગો ૩૩૮-૩૩૯
અધવચ ૩૧૪
અધાર ૩૪૨
અનોપમ ૩૩૮
અમથાલાલ ૩૪૦
અમથું ૩૩૮-૩૪૧
અમસ્તકું ૩૩૮-૩૪૧
અમસ્તું ૩૩૮-૩૪૧
અમસ્થું ૩૩૮-૩૪૧
અમેલ ૩૩૮
અવ ૨૮૮-૨૮૯
અવારિય ૧૫૯-૧૬૦
અવાસ ૩૪૨
અશાહ ૨૮૨
✓અસ્- ૭૭
અઠોડો ૩૩૮
અંકાર ૩૩૮
અંગત ૨૮૦
અંગીઠી ૩૫૪
અંગેઠી ૩૩૮
અંગી ૩૧૬

અંગળી ૩૧૬
અંતરાય ૧૮૭
અંખોડો ૧૮૮
આગ્રસ ૨૧૪
આટો ૨૬૦-૨૬૨
આઢમ્બર- ૧૧૭
આડુંકું ૪૮
—આણા ૨૫૩
આત(ત્ય)વાર ૨૬૬
આત્મનું- ૧૧૬-૧૧૭
આદિત્ય- ૧૧૬
આપડે ૩૮૪
—આર ૨૨૬-૨૨૭
આલ- ૧૪૯-૧૫૦
આલવાલ-૧૧૮-૧૧૯
આસો ૧૮૬, ૨૬૨-૨૬૩
આસોજ ૨૬૩
આંખો ૩૨૫
ઇલિયલિ ૩૪૧
ઇદિયાલ ૩૪૧
ઇયાણુ ૩૪૧-૩૪૨
ઇલાયચી ૨૩૨-૨૩૩
—ઇલું ૨૫૨
ઈંટ ૩૧૨, ૩૨૯
ઉદાય, ઉદાયી ૧૮૬
ઉદાસ ૧૮૬
ઊઠ-ઊઠું ૩૫૪
ઊઠું ૧૮૪
ઊનું ૨૨૮
ઊધણચી ૩૪૨-૩૪૩
ઊટ ૩૧૨, ૩૨૯

ઊઠું ૩૩૪
 ઐક ૭૩-૭૭
 ઐકું ૧૬૪
 —ઐર ૨૫૩
 ઐરણુ ૩૫૪
 ઐરુ, ઐરું ૨૩૦, ૩૫૮
 —ઐલ (ઐલી) ૨૫૨
 ઐલચી ૨૩૨-૨૩૩
 ઐલાયચી ૨૩૨-૨૩૩
 ઐળચી ૨૩૨-૩૩૩
 ઐગણું ૨૮૫
 ઐાટ ૩૧૧
 ઐાડ ૩૩૭
 —ઐાડ (ઐાડું) ૨૫૧
 ઐાપટી ૧૮૫
 ઐરમુ ૪૫
 ઐરશિયો ૨૯૩, ૩૫૪
 —ઐલી ૨૫૧
 ઐઠ ૩૩૫
 કકડો ૨૭૫
 કચુંબર ૩૪૩-૩૪૪
 કચૂમર ૩૪૩-૩૪૪
 કછોટી ૩૫૪
 કદી ૩૯
 કરગ ૨૯૫
 કરકું ૨૬૯
 કરણુર ૨૨૮
 કરનાર ૨૨૬
 કરમલડો ૧૮૯
 કરમલો ૧૮૯
 કરતો ૩૧૮
 કરોડ ૨૧૨

કરમલડો ૧૮૯
 કરવો ૧૮૫, ૧૮૯
 કરાલ ૨૭૨
 કરાન ૨૨૮
 કર્લુ ૩૫૨
 કંકું ૧૮૮
 કંડમ ૩૧૬
 કંડારવું ૩૩૭
 કંડિયો ૧૮૯
 કદોરો ૩૧૬
 કાગડો ૨૮૫
 કારોડો ૩૧૨
 કાન ૨૨૮
 કામ ૧૯૦
 કાલવવું ૩૩૭
 કાલિદ્રી ૨૧૩
 કાંગડું ૩૫૮
 કુમળું ૨૯૩
 કુસીલવ- ૨૮
 —કું ૨૫૪
 કુંણું ૨૯૩
 કુંળું ૨૯૩
 કેર-ડો ૨૯૯
 કેવડો ૨૮૪, ૩૧૮
 કોઠ ૩૩૧
 કોયલ ૧૯૬
 કોલો ૩૩૫
 ક્યારો ૨૯૩
 કાતિ ૨૧૪
 ખટમીકું ૨૭૨
 ખાપખાસડું ૩૦૪
 ખડિયેર ૩૫૨

ખડેર ૩૫૨
 ખંભાત ૨૪૮, ૨૬૩-૨૬૭
 ખારક ૩૩૯
 ખા. ૩૯
 ખા.ણી ૨૨૦
 ખાલા ૨૪૮
 ખાલો ૩૪૬
 ખીચુ ૨૧૬
 ખોનુ ૩૪૭
 ગઢપણુ ૨૭૬
 ગભારો ૨૭૨
 ગરો ૨૮૭
 ગળચી ૨૩૨
 ગળપચી ૪૮
 ગગા ૩૬૮
 ગડીછા. ૨૬૭
 ગડુ ૨૬૯
 ગડેરી ૩૩૯
 ગાકુઓ ૨૬૭-૨૬૯
 ગામચી ૨૩૨
 ગાખડુ ૨૩૨
 ગામ ૨૫૪
 ગાળો ૨૮૭
 ગાણી ૨૭૬
 ગુજરાત ૨૬૭, ૨૬૯-૨૭૨
 ગુજરાત ૨૬૯-૨૭૨
 ગોધરા ૨૫૪
 ગોરટો ૧૯૨
 ગોરાદે ૩૫૪
 ગોરુ ૨૩૦
 ગોવનજી ૧૮૯
 ગોધળ ૨૭૨-૨૭૪

ધડપાનુ ૨૭૬
 ધર ૩૬૯
 ધરણુ ૧૯૯
 વગડ ૧૯૯, ૩૦૫
 ઘંટી ૨૭૫, ૩૧૨
 ઘટીચોર ૨૬૭
 ઘાટી ૧૯૫
 ધુવડ ૨૮૬
 ધેન ૧૯૮-૧૯૯
 યેનસાગરો ૩૪૨-૩૪૩
 ધોડા ૨૫૪
 ચ.ની ૨૭૫-૨૭૭
 ચડકુ ૪૮
 ચઢ- ૧૫૦-૧૫૧
 ચદી ૩૨૦
 ચણિયો ૩૭-૩૮, ૧૮૮, ૧૯૦,
 ૨૭૫-૨૭૬
 ચમાગ ૨૭૧
 ચર-ની-ચરફી ૨૭૫
 ચરણિયો ૧૯૦
 ચસ્મેશ ૩૪૨
 ચાટવો ૨૮૪
 ચાતુડ ૨૧૩
 ચાતુગી ૨૧૩
 ચાતુષ ૨૭૭-૨૭૯
 ચાળણી ૨૦૩, ૨૨૦
 ચિચાડો ૨૮૮
 ચીચવો ૨૮૮
 ચૂરમુ ૪૫
 ચોખા ૩૯
 ચોગડો ૨૮૫
 'ચોપારી' ૨૧૫

ચોરટો ૧૯૨
 ચોટુ ૩૧૧-૩૧૨
 ચૌટુ ૩૩૪-૩૩૫
 ચૌદ ૩૩૫
 ચૌતુક ૨૭૭-૨૭૮
 છીનલુ ૩૧૬, ૩૫૪
 છીક ૧૯૪
 છૂટુ ૩૩૦
 છ ૩૫૪
 છે ૩૫૪
 છેડો ૩૫૪
 છેવ ૩૫૫
 છેલ્લુ ૩૫૫
 છૈયા ૨૩૦
 છો ૩૫૪
 છો રો ૨૩૦
 છોટા ૧૯૨, ૨૩૦, ૩૦૬, ૩૫૫
 છોડવો ૨૬૮, ૨૮૮
 છોડી ૨૭૬, ૩૫૫
 છોરા ૨૩૦
 છોરુ, છોરુ ૨૩૦, ૩૫૮
 જ ૨૭૯-૨૮૩
 જડ ૩૫૫
 જડિત ૨૧૩
 જમણો ૪૪, ૩૪૪
 જવ ૨૮૮-૨૮૯
 જાકુ ૧૯૬
 જાણકાર ૩૩૩
 જિમણુ ૩૪૪
 જિવિત ૨૧૪
 જડુ ૩૪૫
 જુગલ ૩૨૩

જુગાર ૨૮૩-૨૮૭
 જુવડુ ૨૮૪-૨૮૫
 જુડુ ૨૮૪
 જૂઓ ૨૮૩-૨૮૪
 જૂમડુ ૨૮૪-૨૮૫
 જોટલુ ૧૯૭, ૩૨૫
 જોગટો ૧૯૨
 જોખન ૧૯૯
 જોહર ૩૩૫
 જ્યારે ૩૨૫
 જ્યા ૩૨૫
 જખ ૩૦૪
 જટ ૧૯૧
 ✓જલ- ૧૪૯-૧૫૦
 જાડુ ૨૬૮, ૨૮૮
 જિડુ ૩૪૫
 જીડુ ૩૪૫
 જોર ૨૮૭, ૩૫૨
 -દક- ૨૩૬
 દશાળી ૨૮૦
 દીક ૧૯૬
 દોકા ૩૩૫
 ઢરુ ૧૯૪
 ઢાકાર ૩૩૯
 ઢામ ૩૪૫-૩૪૬
 ઢીક ૩૫૪-૩૫૫
 ડખોળુ ૩૪૭
 ડમલો ૧૯૬
 ડહાળુ ૩૪૬-૩૪૭
 ડમત ૨૧૩
 ડમીસ ૩૧૬
 ડમો ૧૮૫-૧૮૬, ૧૯૪

ગ્રહિયો ૧૯૩
 ગાડો ૧૯૩
 ડાલસુ ૨૩૨
 ડાલસુ ૧૯૭, ૩૨૫
 ડાલુ ૩૪૬-૩૪૭
 ડાળી ૧૯૭, ૩૨૫
 દસમુ ૨૭૫
 દીમસુ ૨૩૨
 દીકિયો ૨૮૭-૨૮૮
 દીયા ૩૫૫
 દૂયા ૩૫૫
 દેકબગલો ૨૮૭
 દે.ની ૨૮૭
 દે વો ૨૮૭
 દેકુવા ૨૮૭
 તન ૧૯૮
 તરભોવન ૩૩૯
 તરસ ૨૯૧
 તલ ૧૯૬
 તનવાર-તારવાર ૩૫૮
 તવ ૨૮૮-૨૮૯
 તાળીજુ ૨૫૦
 તખોળી ૩૩૯
 —તા ૨૫૪
 તારજુહાર ૨૨૬
 તારનાર ૨૨૮
 તારુ ૩૫૫
 તારોશિયો ૩૧૨
 તાશુ ૩૨૫
 તીખટ ૧૯૨
 તીનુ ૨૨૮
 તુકિ ૧૫૦-૧૫૧

વૂહુ ૩૧૬
 તેટલુ ૧૯૭, ૩૨૫
 ત્યા ૩૨૫
 નગડો ૨૮૫
 નટ ૨૧૨
 ત્રાહુ ૧૯૬
 ના.નુ ૨૧૨
 ના.વ ૨૧૨
 ત્રિગોતમા ૨૧૨
 ત્રીલુ ૨૧૨
 તૂહુ ૨૧૨
 થાન ૧૯૬, ૧૯૮-૧૯૯
 ચેલી ૩૪૭-૩૪૮
 નરસ ૧૮૬
 દસ્તક ૧૮૯
 દાદી-નરો ૩૨૯
 દાદ ૧૯૪
 ઘહી ૧૯૪
 દિલિયર ૩૪૨
 દિયર ૨૯૩
 દી ૧૮૭
 દીનોનાથ ૨૯૦
 દીલ ૧૮૭
 ✓ફુ- ૧૧૪-૧૧૬
 —દે ૩૧૦
 દેન ૧૯૯
 દેરુ ૨૯૩
 દોદ ૧૯૪
 દોનાર ૨૨૮
 દોનુ ૩૪૭
 દ્રક્ષણી ૨૧૨
 દુખટ ૨૧૨

ધીમુ ૩૫૫
 ધીર ૩૦૫
 ધોર ધર ૩૩૯
 દ્રષ્ટાત ૩૦૪
 દ્વાગધરા ૨૫૪
 દ્રોણુ ૩૦૫
 નગારી ૩૨૨
 નોર ૩૩૯
 નન, નબ ૧૯૯
 નહાનો ૨૨૮
 નહાસુ ૩૨૦
 નહેર ૩૫૨
 નહેરણી ૩૫૨
 નહોર ૨૯૭, ૩૦૬
 નાગડો ૩૨૧
 નાનો ૨૨૮
 નાવલિયો ૩૫૫-૩૫૬
 નાવલો ૩૫૫-૩૫૬
 નારહુ ૩૩૧
 નાળયુ ૨૩૨
 નિટાલ ૧૯૭, ૩૨૫
 નિશાળ ૨૮૯-૨૯૪, ૩૧૨
 નીટાલ ૩૩૯
 નેન ૧૯૯
 નોતરુ ૩૪૮
 નોતરે ૧૮૬
 નોઝણુ ૩૪૮-૩૪૯
 નોધુ ૩૪૮-૩૪૯
 ન્હાતુ ૨૯૨
 પઈઆલ ૩૪૨
 પખવાળ ૨૭૨, ૩૪૮-૩૪૯
 પખનાડા ૩૩૮

પખવાડિયુ ૩૩૮
 પખાઉળ ૩૪૯
 પખાળ ૨૭૨, ૩૪૯
 પગ ૨૯૪-૨૯૬
 પડસાળી ૨૯૦
 પધારુ ૩૪૨
 પવાર્યા ૨૫૦
 -પર (-પરુ, -પરડું) ૨૫૩
 પરસુ ૨૬૯
 પરબ ૨૯૮, ૩૨૬
 પરશેવો ૨૯૧
 પરસાળી ૨૯૦
 પરસેવો ૨૯૮
 પરાણો ૨૯૬-૨૯૮
 પરણો ૨૮૬
 પગેણો ૨૯૬-૨૯૮
 પરાવતુ ૨૯૮
 પરાડી-પરાડી ૩૫૮
 પશુ ૩૦૫
 પસ્ય- ૧૧૪-૧૧૬
 પસ્તાવો ૩૫૬
 પહુઆ-પહુવા ૩૩૫
 પહેરો ૩૫૨
 પહો ૨૯૭, ૩૦૬
 પખેરુ ૨૨૯
 પગત ૩૨૩
 પાતુળ ૩૪૨
 પદર ૩૨૫
 પામ ૧૯૨
 પાત્રીકુકા ૪૮
 પાડરશિંગા ૨૩૦
 પાડરુ ૨૩૦

પાળહા ૧૭૬
 પાતર ૩૫૬
 પાનો ૨૨૮, ૨૯૮
 પામલુ ૨૯૮
 પારણુ ૩૫૮
 પારધી ૩૫૨
 પારેખ ૩૩૯
 પાલણુદાર ૩૧૮
 પાલનિદારા ૨૨૮
 પાલિતાણુ ૨૫૩
 પાદકું ૩૧૦, ૩૨૫
 પાશરુ ૩૫૬
 પિઆલ ૩૪૨
 પિયર ૩૫૧
 પિયુ ૩૧૮
 પિયેર ૩૫૨
 પિવ ૩૧૮
 પિંગાણી ૩૪૯-૩૫૦
 પી ૩૧૯
 પીમળ ૧૮૮, ૨૭૫
 પીપર ૨૯૦
 પીપાણુકું ૩૪૧
 પીંગસુ ૧૮૮
 પીવ ૩૧૮
 પીસુ ૧૮૮
 પુલિદ્ર ૨૧૩
 પૈશ્વલ ૨૯૯
 પોપસુ ૨૩૨
 પોપડો ૨૩૨
 પોશાળ ૨૯૦
 પૌઆ-પૌવા ૩૩૫
 પ્યારું ૨૯૮

પ્રશ્નાત્તાપ ૨૧૨
 પ્રસેવ ૩૧૮
 પ્રેરની ૨૧૪
 ફાગિયુ, ફાગો ૨૩૨
 ફગોળવુ ૩૪૭
 ફફોળવુ ૩૪૭
 ફાગિયુ ૨૩૨
 ફાકું ૨૩૨
 શીણુ ૨૯૨, ૩૧૨
 ફાફ્ટ ૧૯૨
 ફાફળ ૧૯૩, ૩૦૧
 બગડો ૨૮૫, ૩૧૪
 બગડો ૨૮૫
 બગલવુ ૧૮૯
 બાલો ૨૬૮, ૨૭૫
 બનેલી ૧૯૯
 બપોર ૩૧૩
 બમણુ ૩૧૩
 બરાત ૨૯૬
 બહેન, બહેન ૧૯૯, ૩૧૮
 બળકટ ૧૯૨
 બળદ ૨૯૯-૩૦૦
 બળદ-બળધ ૨૭૪
 બગી ૧૮૫
 ચવાલિડ ૧૫૧-૧૫૨
 બાધડો ૩૫૦
 બાપ ૩૨૦
 બાપડું ૩૨૧
 બાપણુ ૨૭૬
 બાગ ૩૧૩-૩૧૪
 બારણુ ૨૦૩, ૨૨૦
 બારાખડી ૧૯૩

આરોટ ૩૫૬
 આવના ૩૩૭
 આળોતિયુ ૩૫૬
 આહિયુ, બાહુ ૩૧૫
 આય ૩૫૬
 બીક ૩૧૮
 બીજ ૩૧૪
 બીજી ૩૧૪
 બીડી ૩૨૮
 બીકું ૩૨૮
 બીધુ ૨૫૬
 બીનવુ ૩૫૬
 બીલુ ૩૧૮, ૩૫૬
 બે ૩૧૩
 બેચરદાસ ૨૯૭
 બેકું ૩૧૪
 બેલ ૨૯૯-૩૦૦
 બેસતુ ૩૧૬
 બેકના ૩૧૬
 બેકીક ૩૧૮
 બેકું ૩૧૪
 બેબાકો ૩૧૮-૩૧૯
 બાલુસાળી ૨૯૦
 બામીકાલુ ૩૦૧
 બાભૂત-બાભૂતી ૧૯૩, ૩૦૦-૩૦૧
 બરખવુ ૨૧૩
 બલમનસત ૧૯૯
 બતમનસાઈ ૧૮૯
 બલમનસાઈ ૧૯૯
 બતમનસી ૧૯૯
 બળતુ ૩૦૧-૩૦૩
 બાઈબાક ૨૩૧

બાઈબાક ૨૩૧
 બાલુજ ૧૯૯
 બામટો ૧૯૨
 બાલિયલિ ૩૪૧
 બાકર ૧૯૨, ૨૩૧
 બાકર ૨૩૧
 બાકું ૧૯૨, ૨૬૯
 બીતર ૩૫૭
 બીલળ ૧૯૩ ૩૦૧
 બીતર ૩૫૭
 ભુવડ ૨૮૪, ૨૯૩
 ભૂગળ ૨૯૬, ૩૫૦-૩૫૧
 બેવ ૩૧૮
 બેગવુ ૩૦૧-૩૦૩
 ભોગળ ૨૯૬, ૩૫૦-૩૫૧
 ભોળા ૨૯૦
 ભોકું ૩૫૭
 બ્રખુ ૩૦૪
 મકિડિયા ૩૪૮
 મકિડિયા ૩૪૮
 મકાર ૨૭૨
 મટોડી ૩૧૨
 મહો ૧૯૫
 મકુ ૧૯૨-૧૯૩
 મકધો ૨૯૬ ૩૫૨
 મકુ ૨૭૫
 મધ ૧૯૫
 મન ૧૯૮
 મગધો ૩૦૫
 મસવાડ ૩૩૮
 મહી ૧૮૫
 મહિય ૩૫૧

મહીપર ૨૯૦
 મહુવા ૨૫૪
 મહેતો ૧૯૨, ૩૫૨
 મહોડુ ૧૯૨, ૩૦૫-૩૦૭
 માજીવી ૧૭૬-૧૭૭
 માજુક ૩૩૯
 મામેરુ ૩૫૧-૩૫૨
 માવરુ ૨૩૧
 માથી ૨૯૦
 —માળ ૨૫૪
 માડમાડ ૩૫૭
 માઢી ૩૫૭
 મીઠુ ૧૯૫
 મીઠું ૧૯૫-૧૯૬
 મલુ ૩૧૬
 મેકુ ૪૮
 મેલ ૨૯૯-૩૦૦
 મેસાણા ૨૫૩
 મૈનુ ૨૭૬
 મોડુ ૨૩૨, ૨૮૫, ૨૯૭, ૩૦૫-
 ૩૦૭, ૩૧૧, ૩૨૫
 મોદિમ ૩૦૬
 મોડું ૩૫૭
 મોહુ ૩૫૭
 મોનુ ૩૪૭
 મોસનલાલ ૨૧૪
 મોસાળ ૨૯૦
 મોસાળું ૩૫૧
 મોળુ ૩૫૭
 મ્હોટો ૩૦૫-૩૦૭
 રખવાળ ૨૭૨
 રડુ ૧૯૨

ગતવા ૨૭૨
 રત્નાદે ૩૦૭-૩૧૦
 રમાહિત ૧૫૮-૧૫૯
 રદેતુ ૩૫૨
 રદેટ ૩૧૨
 રા ૩૧૮
 રાખોયે ૩૧૨
 રાણી ૩૦૯
 રાવ ૩૧૮
 રાહુ ૨૬૮
 રોલ ૩૦૭-૩૧૦
 રોર ૩૧૦
 રોદિય ૭૦૭-૩૧૦
 રંકુ ૩૧૬
 રૂપેરી ૩૫૨
 સસણુ ૧૯૮
 સહે ૨૯૭, ૩૫૨
 લક ૨૭૯
 લાડલો ૨૬૮, ૨૮૪, ૨૮૮
 લાધવુ ૩૧૬
 લીટી ૨૩૨, ૨૮૫, ૨૯૩, ૩૦૬,
 ૩૧૦-૩૧૩, ૩૨૫
 લીટોડો ૩૧૨
 લીમડો ૧૮૯, ૩૨૦
 લીલમ ૧૮૫
 લીલદી ૩૧૦, ૩૧૧
 લીટી ૧૯૨, ૨૯૩, ૩૧૨
 લોધો, લોધો ૩૫૨
 લોવુ ૩૪૭
 વકટ-લેણુ ૩૩૭
 વધાણી ૨૭૫
 વચ- ૩૧૪

વચાળ ૩૧૪
 વચ્ચે ૩૧૩-૩૧૪
 વછુંડું ૩૩૦
 વછોડું ૩૩૦
 વઢવાણ ૨૭૨
 વણસણ ૩૧૫-૩૧૬
 વણિયર ૩૪૧
 -વતી ૨૬૪
 વનપક ૧૯૯
 વનમાળી ૧૯૯
 વનરાઈ ૧૯૯
 વનેરું ૧૯૯
 વનો ૧૯૯
 વરખાશણ ૧૮૫
 વરસાસન ૧૮૫
 —વલી ૨૫૨
 વશેક ૩૦૫
 વસઈ ૨૫૫
 વહાલ ૩૫૭
 વહાણ ૩૫૭
 વહુ ૧૯૬
 વહુરુ ૨૩૧
 વહુવારુ ૨૩૧
 વહેત-વહેણ ૧૯૯
 વહેવાર ૨૯૭, ૩૫૨
 વળા ૨૫૫
 વંહુ ૩૧૪-૩૧૬
 વડો ૨૭૫
 વંચળી ૩૧૬
 વંદ્રાવન ૩૦૪
 વાછડી ૩૫૮
 વાછરું ૨૩૦-૨૩૧

વાછરું, વાછરું ૨૩૦, ૩૫૮
 વાણુત્ર ૩૫૮
 વાણુત્ર ૩૫૮
 વાણોતર ૩૪૮, ૩૫૮
 વારુ ૨૬૯
 વાલમ ૩૦૧, ૩૧૬-૩૨૦
 વાલંભ ૩૧૯
 વાંકડું ૩૨૦-૩૨૨
 વાટો ૩૧૫
 વાંદર ૩૧૦
 વાંદરો ૧૯૬, ૩૨૫
 વિગત (ત્ય) ૩૨૨
 ✓ ચિહ્ન- ૧૦૦
 વિશે ૩૫૩
 વિધે ૨૯૨, ૩૫૩
 —વી ૨૫૫
 વીગત ૨૮૫, ૩૨૨-૩૨૪
 વીણ ૨-૩
 વીંટણ ૩૨૬
 વીંટણ ૩૧૨, ૩૨૬-૩૨૭, ૩૨૯
 વીંટી ૩૨૬-૩૨૭, ૩૨૯
 વેદ ૩૩૧, ૩૨૬
 વેદમી ૪૫
 —વેલ ૨૫૨
 વેલણ ૩૩૧
 વેલ્લો ૩૩૧, ૩૨૬
 વ્યંજળ ૧૯૭, ૩૨૪-૩૨૫
 બહાલમ ૩૧૭
 શેકે ૨૯૨
 શશિયર ૩૪૧
 હર ૩૫૨
 શાણો ૩૪૧

મહીપર ૨૯૦
 મહુવા ૨૫૪
 મહેતો ૧૯૨, ૩૫૨
 મહોડુ ૧૯૨, ૩૦૫-૮૦૭
 માહલી ૧૭૬-૧૭૭
 માળેક ૩૩૯
 મામેરું ૩૫૧-૩૫૨
 માવરુ ૨૩૧
 માશી ૨૯૦
 —માળ ૨૫૪
 માડમાડ ૩૫૭
 માહી ૩૫૭
 મીઠુ ૧૯૫
 મીંડુ ૧૯૫-૧૯૬
 મજુ ૩૧૬
 મેકુ ૪૮
 મેલ ૨૯૯-૩૦૦
 મેસાણા ૨૫૩
 મેડુ ૨૭૬
 મોડુ ૨૩૨, ૨૮૫, ૨૯૭, ૩૦૫-
 ૩૦૭, ૩૧૧, ૩૨૫
 મોદિમ ૩૦૬
 મોડું ૩૫૭
 મોહું ૩૫૭
 મોતુ ૩૪૭
 મોસનલાલ ૨૧૪
 મોસાળ ૨૯૦
 મોસાળું ૩૫૧
 મોળું ૩૫૭
 મોટો ૩૦૫-૩૦૭
 રખવાળ ૨૭૨
 રહુ ૧૯૨

રતવા ૨૭૨
 રત્રાદે ૩૦૭-૩૧૦
 રમાઉં ૧૫૮-૧૫૯
 રહેં ૩૫૨
 રહેટ ૩૧૨
 ગ ૩૧૮
 રાખોડો ૩૧૨
 રાણી ૩૦૯
 રાવ ૩૧૮
 રાહુ ૨૬૮
 રોદલ ૩૦૭-૩૧૦
 રોર ૩૧૦
 રોરિય ૭૦૭-૩૧૦
 રોડુ ૩૧૬
 રૂપેરી ૩૫૨
 સસણ ૧૯૮
 સહેર ૨૯૭, ૩૫૨
 સંક ૨૭૯
 સાગો ૨૬૮, ૨૮૪, ૨૮૮
 સાધુ ૩૧૬
 શીટી ૨૩૨, ૨૮૫, ૨૯૩
 ૩૧૦-૩૧૩, ૩૨૫
 શીટોડો ૩૧૨
 શીમડો ૧૮૯, ૩૨૦
 શીલમ ૧૮૫
 શીલટી ૩૧૦, ૩૧૧
 શીટી ૧૯૨, ૨૯૮
 શોપો, શોલો ૩૫
 શોતુ ૩૪૭
 વકલ-લેણ ૩૩૯
 વધાણી ૨૭૫
 વચ- ૩૧૪

સૂપન્- ૨૮
 સેવડો ૩૫૮
 સેજલ ૨૯૯
 સોગન ૧૮૯
 સોડમ ૩૧૭
 સોદમ ૩૧૭
 સોનેરી ૩૫૨
 સોરમ ૩૧૬-૩૨૦
 સોરંબ ૩૧૯
 સોલકી ૨૭૭-૨૭૯
 સૌ ૩૩૩-૩૩૬
 સ્હોડ ૩૨૦
 હડપ્પી ૨૩૨
 હડ્દો ૨૩૨

હડપ્પી ૨૩૨
 હડમાન ૩૮૪
 હયસાલ ૨૯૦
 હથિયાર ૨૭૨
 હરગોવન ૧૮૯
 હળવુ ૧૯૬, ૨૬૮, ૨૮૪
 હળુ ૧૯૬
 હાકિ ૩૩૬-૩૩૭
 હાસ્તો ૩૪૦
 હિંગલોક ૩૩૯
 હીમખીમ ૨૯૩
 હું ૭૦-૭૩
 હોડિલો ૧૯૭, ૩૨૫
 —ળક- ૨૩૬

★

શાનકા ૩૩૩
 શાકાભ ૩૨૦
 —શી ૩૪૨
 શેનડી-શેરડી ૩૫૮
 શોધ ૧૮૭-૧૮૮
 શ્રાપ ૨૧૩
 શ્રોણિત ૨૧૩
 શ્રોણિતપુ ૨૧૩
 શ્રોણ ૨૧૩
 સર્ધજન ૨૯૨
 સર્ધર-સપર ૨૯૨
 સકલ ૩૨૩
 સક્રામ્ય ૨૨૪-૨૨૫
 સગદી ૩૯
 સગુ ૨૮૫
 સધન ૨૨૪-૨૨૫
 સચિત ૨૨૪
 સત્કાર ૧૬૦-૧૬૧
 સથિર ૨૨૪
 —સદ ૨૫૨
 સપરમો ૩૨૬
 સખીત ૨૨૪
 સમજવું ૩૫૮
 સમેટવું ૩૨૬-૩૩૨
 સમોલ ૩૩૯
 —સર ૨૫૩
 સરજનાર, સરજનારો,
 સરજનહાર ૨૨૬
 સરાથુ ૨૧૩
 સરોલ ૨૨૪
 સશક્ત ૨૨૩, ૨૨૫
 સસત ૨૨૪

સદિય ૩૬૧
 સડુ ૩૩૪
 સગરો ૩૧૬
 મતોક ૩૦૫
 મઠપ ૨૧૪
 સંપુષ્ટ ૨૧૪
 સપેટવું ૩૨૬-૩૩૨
 સમુકત ૨૧૩
 સાઉ ૩૩૩
 સાઉકાર ૩૩૩
 સાધુ વાણિયો, ૩૩૨-૩૩૩
 સાનુકૂળ ૨૨૫
 સાપ ૩૩૬
 સાલ્લો ૩૩૧
 સાવ ૩૩૪
 સાવનાર ૩૩૩
 સાસરું ૪૦
 સાહુ ૩૩૩
 સાહુકાર ૩૩૩
 સાજરે ૪૭-૪૮
 સાડશી ૧૯૫
 સંદિર ૩૩૯
 સુખા ૩૫૮
 સુખમણા ૩૦૪
 સુતાર ૨૭૨
 સુથાર ૨૭૨
 સુધરવું ૨૮૬
 સુધારવું ૨૮૬
 સુધારો ૨૭૨
 સૂગ ૨૮૫
 સનકાર ૩૩૩
 સવર ૨૮૪

સૂપન્- ૨૮
 સેવડો ૩૫૮
 સેજલ ૨૯૯
 સોગન ૧૮૯
 સોડમ ૩૧૭
 સોદમ ૩૧૭
 સોનેગી ૩૫૨
 સોરમ ૩૧૬-૩૨૦
 સોરલ ૩૧૯
 સોનકી ૨૭૭-૨૭૮
 સૌ ૩૩૩-૩૩૬
 સ્હોડ ૩૨૦
 હડપ્પી ૨૩૨
 હડ્દા ૨૩૨

હડળગી ૨૩૨
 હડમાન ૩૮૪
 હથસાલ ૨૯૦
 હથિયાર ૨૭૨
 હરગોનન ૧૮૯
 હળલુ ૧૯૬, ૨૬૮, ૨૮૪
 હળુ ૧૯૬
 હાઉ ૩૩૬-૩૩૭
 હામ્તો ૩૪૦
 હિંગલોક ૩૩૯
 હીમખીમ ૨૯૩
 હુ ૭૦-૭૩
 હોડિલો ૧૯૭, ૩૨૫
 -ગક- ૨૩૬

★

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ અને પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧-૨૨	સર્વન 'લેએજ' અને 'સીઝીમીડ' વાચનુ
૨-૧	જરેર રતા
-૧૭	ઉત્પાદનઆપારમા
-૨૯	આના સારા
૩-૨	ધનિ-સુતો
-૧૮	જેના
૧૧-૧૩	વધતેઓછે
-૧૭	પૂર્વમીમાસા
-૨૦	શમ્દાખ્યાદાર
૧૨-૯	(યુની)વર્સાદી
૧૩-૨	વિ., વ. મુ.
-૩	૦મતી
-૧૦	શમ્દાશરોપ,
-૨૫	(ટેલી)રોન
૧૬-૫, ૬, ૭, ૮	'દશા'ને બદલે વડે'
	વધારે સભાવિત
-૨૧	'દશા'ને બદલે 'વેળા'
	વધારે સભાવિત
-૨૧	વગેરે
-૩૨	'દશમત' રૂપે
૧૭-૨૫	અગારશકટિકા
૨૧-૧૭	'પદાર્થો' એ શમ્દ
	'વ્યાઝરુષી' પછી વાચવો
૨૨	છેલ્લી પંક્તિ જૈમિનિ
૨૩-૧૩	પડતા જ કેટલીકવાર નેનો
૨૩-૨૯	અન્વિતાભિધાનવાદ
૨૭	છેલ્લી પહેલાની પંક્તિ

Atharvaveda

પૃષ્ઠ અને પંક્તિ	શુદ્ધિ
૩૦-૨૪	રહેડો છે એવો શ્રમ
૩૫-૫	સ્વતન પ્રાસ માગી
૩૬-૧	પ્રાય અંશ
-૨	ધ્યર્થ
-૫	ભાષાના
-૧૮	શિષ્ટ ગણાતા
૩૯-૨૩	પૈઝાવાળી
૪૧-૯	એવા
-૧૦	વગેરેના
-૧૧	અતિશય
-૧૨	રાતું,
૪૨-૧૬	ઝૂકનુ
૪૫-૧૬	ચાખીએ
-૧૮	અનકૂટમા
-૨૦	શકરપાસ
-૨૩	"
૪૬-૧૭	સસ્કૃતમાધી
૪૯-૬	ધમ્ધનીય
-૧૦	બદલે
-૧૧	ઓગસ્ટ
-૧૬	પ્રશિષ્ટ
૫૦-૩	ધમ્ધનીય
૫૧-૨	ત્રીજાએ એ
-૫	માધ્યમિક ભારતીય- આર્ય
૫૨	છેલ્લી પહેલાની વિચ્છદો
૫૪-૧	સાથેના સપર્કથી
૫૪-૧૩	પરભાષાનુ ઝલ :
૫૫-૬	ખોટાખરા-

૫૬-૧૫	પ્રશ્નનો	-૨૦	દંતર
૫૭-૧૨	આર્યોકૃત	-૨૩	ઊલટું
-૨૮	ઠતિહાસ	-૨૬	ક્યાંયથી
૫૯-૧	સર્વનામ	૯૮-૪	પાંચમા
૬૩-૨૪	યશવંત,	-૫	આવા
૬૪-૧૬	ઇલાદિ	-૨૩	નવમાના
૬૫	ઠતિહાસ	-૨૭	ઘોડી ને
૭૪-૧	*quo	-૩૦	નવા
૭૭-૬	આમન્ત્રણાર્ય	૯૯-૧૭,૧૮	અંગો પ્રકારબેદે
૮૦-૬	યુનીવર્સીટી	૧૦૧-૫	Wackernagel-
-૧૦	દરમિયાન	૧૦૩-૯	કુદ્-તો ને
-૧૧	વહેંચેલા	-૧૯	કેટલાય
-૧૮	દંતર	૧૦૪-૬	ઉદ્ભવેલાં
-૧૯	પાણિનિ	-૧૭	શબ્દભંડોળ
-૨૩	Bohtlingk	-૨૦	ચાર નંબરની પાદનોંધ
૮૧-૧૦	શૌરસેની		ભૂલથી પૃષ્ઠ ૧૦૫ પર
-૨૭	વૈષ		આવી છે.
૮૪	છેલ્લેથી બીજી રૂપતંત્રમાં	૧૦૭-૭	દાખલા
૮૫-૧	અર્થની સમાનતા બીજા	-૨૪	પૂજામ્
	અમૌલિક	૧૦૯-૩	કેટલીક
-૪	(કલાસીકલ)	-૬	રૂપતંત્રમાં
૮૭-૧	પાઠ-	૧૧૫-૨	કાળનાં
૮૮-૧૦	Bohtlingk	-૩	તેમ જ
-૨૪	ધાતુમંજૂષા	-૮	રહ્યાં
૮૯-૧	રામચર્મન	-૨૪	જુદા જુદા ધાતુઓ મળે છે,
-૨	પાઠ્યલક્ષ્મીનામમાલા	૧૧૮-૧૬	પ્રાકૃત
-૭	(૧૯૨૪)	૧૧૯-૮	બેઈએ કે જે
૯૧-૬	પરસ્પૃષ્ટ	-૧૪	કાશોમાં જ
-૯	આવી	૧૨૦-૧	પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો*
૯૩-૫	આધારે	૧૨૨-૧૯	સ્વીકારેલી
-૧૭	તેવાં	-૨૪	ગિતરી
-૧૮	કેટલાંક	૧૨૭	છેલ્લેથી બીજી તેવા

૧૨-૬	નિયમોના	
૧૨-૬	ક્રમદીપ્તર	
૧૨૦-૧૧	સિદ્ધિદેવમયદ્ર	
૧૩૨-૨૬	ગણનાની	
૧૩૩-૮	સમયના	
૧૩૬-૧૩	રાકીએ	
-૧૫	„	
૧૩૭	છેલ્લીથી બીજી	આમ આ
૧૩૮-૧૯	તપાસીએ	
૧૪૧-૬	„	
-૨૦	પોતાના	
૧૪૩-૨	શકીએ	
૧૪૪-૨૭	હીએ	
૧૪૬	જાગવણી	
૧૪૫-૩	દેવમયદ્રના	
-૧૩	વપ્પીકો	
-૧૭	કટારદ	
-	„ કટર	
૧૫૦-૧૧	ભગદદ્વાનિરિહા, આ	
	૨૪ (૫ ૨૧)મા મ	
	ક્ષણ 'વવારી ન કર'	
	એવો પ્રયોગ છે	
૧૫૦-૧૩	આ દાસ્ય નરપતિકૃત	
	પંચદશ, ૧-૯૬ થી માથી	
૧૫૧-૨૧	શાનેશ્વરી (રાજવાડે,	
	૧/૩૬)મા 'પુરબ બાણ'	
	પ્રયુક્ત	
૧૫૫-૩	નવા	
૧૬૦-૧	અથ	
-૭	ચાચરો	
-૧૫	શાહે	
૧૬૫-૧૯	લગભગના	

-૨૨	ભાગના	
૧૬૮-૨૩	દેખાવ છે તેનું	
૧૬૯-૬	અપત્ર શ	
-૨૬	દેસ	
૧૭૪	છેલ્લી પકિત	રહી છે
	તે ધણુ	
૧૭૮-૧૧	લગભગ	
૧૭૯-૬	છાંડવન	
-૨૮	ધસી ધંધા	
૧૮૬-૧૬	વરિન	
૧૮૧-૧૦	જેટલા	
-૧૧	પ્રસ્તુત	
-૨૨	હિત	
-૨૩	ક્ષતિ	
૧૮૩-૧૫	ભભૂત	
૧૮૬-૨૨	ક્રાણુ	
„	- છેલ્લી આઘ	
૧૮૭-૨૧	સપડ-વિકાગના	
૧૮૮-૨૧	વનો	
૧૮૯-૩૦	ગુદ	
૨૦૧-૧૪	જ્યુસ્વરો	
૨૦૨-૨૪	મંસ્કૃત	
૨૦૩-૧૦	ડરીએ	
૨૦૪-૧	ઉચ્ચારણુ	
૨૦૫-૧	રૂપત નકીલ	
-૨૨	વલુ	
૨૦૬	છેલ્લીથી ચોથી	ગોળ
„	છેલ્લી ધઈ	
૨૦૯-૧૮	અહીં	
„	-૨૭ પસંદગી	
„	છેલ્લી મુવક-	
૨૧૦-૯	મૂકણુ, વૂટણુ	

૨૧૧-૧૦ તેવા
 „ -૧૨ કેટલાક
 ૨૧૯-૪ ‘વગોણું’
 ૨૨૩ છેલ્લેથી ચોથી પાચમી
 ૨૨૫-૫ મરાઠી બોલપટની બાહે
 ગતમા ‘સૌજન્યવલ્લ
 ચિત્ર’
 ૨૨૬-૨૦ ‘ખરે’ની ઉપર પાદનોધ
 ઝનો આઠ મૂ વો અને
 પૂ ૨૨૭ ઉપરની નોધ
 પને ચોથી નોધ ગણુવી
 ૨૩૦ છેલ્લેથી ત્રીજી વાછરણં
 ૨૩૭-૨૧ લીમડો
 ૨૩૯-૨૭ ‘દીધેલું’ વગેરેમા
 ‘इएल्लय’ પ્રત્યય હોય
 ૨૪૦-૧૨ -ટટ-
 ૨૪૪-૪ જેના
 ૨૪૪-૨ સ્વરૂપનો
 „ છેલ્લેથી બીજી પ્રવર્તેલા
 ૨૫૨-૧૩ પળવલ્લો અને
 પળવલ્લિકા
 ૨૫૪ છેલ્લેથી ત્રીજી -આઅતી
 સામાન્ય રૂપ
 ૨૫૬ સુરવાસક,
 „ વઢવાણ
 ૨૬૧-૧૧ શકીએ
 ૨૬૩-૮ અધ્યયુજ્-+-ક-
 -૨૫ ‘જોટ’ ઉપર પાદનોધનો
 ૨ આઠ મૂકવો તે પાદ
 નોધ પૂ ૨૬૪ ઉપર છે
 ૨૬૪-૪ ‘જોતા’ ઉપર પાદનોધનો
 ૩ આઠ મૂકો

૨૬૫-૫ કે સૌમ્ય
 -૧૫ મત્વર્થાચિ તરીકે
 શકીએ
 ૨૬૭-૧૯ ગા નો ગા,
 -૨૪ લાઈ ધટીચોર
 ૨૬૯-૪ ભાંડુ
 -૧૮ ગુજરાતના
 ૨૭૦-૨૩ આઘાક્ષર
 -૨૪ ઓવા
 ૨૭૧-૨૮ સુસાધાત
 -૩૦ stress
 ૨૭૨-૧૩ મૂળ
 „ -૧૪ અરૂપજ્ઞતા
 „ -૧૭ ‘મેવ-મેનાત’ ઉમેરો
 ૨૭૫-૨૬ ‘બટી (વરદો)’ ઉમેરો
 ૨૭૬-૭ ચરકલીનું પ્રાચીન રૂપ
 ૨૭૭-૨૪ પા ૨૫૮-૨૫૯
 ૨૮૦-૧૮ અને આધાત
 -૧૭ અને આધાતની
 ૨૮૧-૧૭ અને હોત તો ચે
 ૨૮૦-૨૬ ‘દે કવો’, વરશાસન’
 ઉમેરો
 ૨૮૧-૧૭ જૂની
 „ છેવેથી ત્રીજી નેઈતો
 ૨૮૧-૨૨ ઉદાહરણ હેમચ દ્રે
 -૨૫ નિશાળ માટે અપભ્રંશમા
 રજ્ઞાસાલ (=ઉપાખ્યાય
 થાલા) વપરાયો છે
 -૨૭ મા અનામ
 ૨૮૩-૨ વીણ,
 „ -૨ મૂંછુ
 -૪ બાણીના છે